



*Пиримқул Қодиров*

## **ҲУМОЮН ВА АКБАР (Авлодлар довони)**

Тарихий роман

### **Биринчи қисм: ҲУМОЮН**

#### **А Г Р А ҲАМИДА БОНУ АРОСАТДА**

Ҳижрий 935-йилда\* Аграга кўчиб келган Хонзода бегим ўн йилдан бери Ҳиндистонда истиқомат қилаётган бўлса ҳам, ханузгача бу ердаги йил фаслларининг ғаройиблигига ўрганолмайди. Унинг назарида, Агранинг кузи ва киши йўқ, баҳори билан ёзи эса йил бўйи давом этади. Кеч кузда, бегимнинг ёшлиги ўтган Фарғона водийсида, дарахтлар баргини дув тўкадиган хазонрезлик пайтида Агранинг ям-яшил хурмозорлари худди ёздагидек мева бериб туради. Қишда, Самарқанднинг мовий гўмбазлари оппоқ қор билан безанадиган пайтда Жамна бўйларида донли экинлар бошоқ тортади, тоқлар эса гулга киради. Хут ойининг охирида Тошкентда қиш қировлари энди тугайдиган кезде Ҳиндистоннинг жанубида эртаки узумлар пишади. Наврўз кирганда эса бозорга янги қовун чиқади ва ҳинд далаларида арпа ўрими бошланади.

Аградаги Зарафшон боғида баланд гулмоҳур дарахтлари бор. Бу дарахтлар наврўз арафасида бутун баргларини бирдан тўкади-ю, новдаларидаги шиғил ғунчалар бирваракайига очилади. Шунда япроқсиз новдаларнинг ҳаммаси йирик-йирик қизил гуллар билан қопланади. Улкан гулмоҳур дарахтлари қип-қизил гулханларга ўхшаб кўзни ёндиради. Шунинг учун бу ажойиб дарахтни оловли моҳур ҳам дейишади.

Мана шу гулмоҳурлар ёнидаги тиллакори толорда\* ёши олтмишлардан ошган, сочлари оқариб, жуссаси кичик бўлиб қолган Хонзода бегим хомуш бир қиёфа билан ёлғиз ўлтирибди. Боғ жуда ораста, йўлкаларга олтинранг қумлар солинган, мрамар ариқлардан тиниқ сувлар жилдираб оқади. Чорчаманларда мамлакатнинг энг ноёб гуллари муаттар ҳид таратиб очилиб турибди. Лекин бу ҳаммаси Хонзода бегимга жуда омонат туюлади. Иниси Бобур қонли жанглarda барпо этиб кетган улкан давлат ханузгача ҳинд ерига теран илдиз отолган эмас. Фотиҳлик қиличининг яралари тезда тузалмас экан. Мамлакатнинг турли ўлкаларида Ҳумоюн ва унинг иниларига қарши кетма-кет исёнлар бўлмоқда. Шу хатарли вазиятда оға-инилар иноқ бўлиш ўрнига бир-бирлари билан чаплашиб, ҳокимият талашадилар. Хонзода бегим уларни мурсага келтиролмай қийналади. Ҳозир боғда ўлтирган пайтида ҳам, бутун хаёли оға-

иниларнинг низоларидан бери келмайди.

Бегимнинг паришон назари тушиб турган кўкаламзор майдонда эса бир тўп отлик қизлар чавгон\* ўйнамоқда. Улар Хонзода бегимдай машҳур кайвони ўйинга қараб турганидан руҳланиб, жон-жаҳдлари билан чавгон тўпини муҳолифлар дарвозасига киритишга интиладилар.

Бир тараф дарвоза бўз отлик қизлар ҳимоясида. Қора отлиқларга иккинчи дарвоза берилган. Ўйинчиларни фарқ қилиш осон бўлиши учун бўз отлик қизлар сариқ рангли чолвор ва нимча кийишган. Қора отлиқлар эса қизил кийимда.

Ҳиндол мирзонинг ёшгина хотини Султоним бегим майдон атрофида саман отини йўрттириб, ўйинга ҳакамлик қилади. Унинг қўлида заргарлар булбулга ўхшатиб чиройли қилиб ясаган олтин ҳуштак. Қоидани бузганлар шу ҳуштак билан огоҳлантирилади.

Бир пайт тўп бўз отлиқларнинг дарвозасига киритилди-ю, ўйиннинг шиддати ошиб кетди. Хонзода бегим чавгончўпларнинг бир-бирига шақ-шуқ урилаётганини, бўз отлиқлар жуда қаттиқ ҳужумга ўтганини кўрганда, «бирон кор-қол бўлмасин тагин», деб беихтиёр хавотирланди. Бу хавотирлик энди унинг эътиборини ўйинга тортди.

Тапир-тупур от чопаётганлар — бўй етган хушрўй қизлар. Уларнинг орасида Гулбадан бегим ҳам бор. Қизларнинг ҳеч бири Хонзода бегимнинг кўзи олдида мағлуб бўлиб, уялиб қолишни истамайди, ҳаммаси тўпни бошқалардан тортиб олишга интилади. Шунда отлари бир-бирига урилиб, айқашиб кетади, гоҳо бирон от урилиш зарбидан гандираклаб йиқилгудек бўлади. Бу қалтис ҳолатлар Хонзода бегимни изтиробга сола бошлади.

Ахир бу қизлар энг нуфузли бек-у аёнларнинг оиласидан. Агар биронтасининг юз-кўзига чавгончўп тегиб ярадор қилса, чандиқ қолдирса ёки биронтаси отдан йиқилиб, туёқ тагида эзилса мутаассиб шайхлар яна фисқ-у фасодни кўпайтиради. Улар қизларнинг доим парда ичида — уй асираси бўлиб ўлтиришини талаб қиладилар. Лекин парда ичида хонанишин бўлиб беҳаракат яшайдиган аёллар нотавон ва мўрт бўлишини, бақувват насл беролмаслигини Хонзода бегим яхши билади. Бегим билан бирга бу ерларга келган эл-улуснинг қизлари эса қадимдан отлик юриб ўрганганлар. Ҳозир ҳам Хонзода бегим биладиган аёлларнинг бир ерда муқим турадиганлари оз. Эрлар қатори аёллар ҳам ҳали Хуросонда, ҳали Кобулда яшайдилар, ҳали Бадахшонга кетиб, ҳали Аграга келадилар. Бу узоқ ўлкалар орасида икки-уч ойлик йўлларни кўпгина қизлар отлик босиб ўтади. Тақдир тақозоси шундоқ бўлгач, ота-боболар удуми бўйича қизларни ҳам ёшлигидан чавандозликка ўргатиш, улар орасида ҳам пойгалар, мусобақалар ўтказиш жоиз эмасми? Албатта, қизларни отдан йиқилиш-у майиб бўлишдан ҳам эҳтиёт қилиш керак!

Хонзода бегим шуни ўйлаб, ўйинни ҳаяжон билан кузатгани сари қизлар хавф-хатарни унутиб, тўдага дадил ташланишар, қамчи ўрнига чавгончўп билан отлари сағрисига уриб, муҳолиф томонга ҳамла қилишарди.

Бўз отлик қизлардан Ҳамида дегани ўйинчилар ғиж-биж бўлиб турган тўдага ўқдай ёриб кирди-ю жиловни кўйиб юборди. Чавгончўпни икки кўллаб тутганича, узангига оёғини тиради-да, улоқчилардек пастга энгашди. Бу қиз қоплон каби чаққонлик билан тўпни чавгончўпга илинтириб тўдадан олиб чиққанда, Хонзода бегимнинг завқи келиб «о!» деб юборди. Нариги дарвоза ҳимоясиз қолган эди. Ҳамида «гўй» деб аталадиган тўпни ўша томонга чир-пирак қилиб олиб ўтди. Унинг оти ҳам шамолдай учмоқда эди. Қора отлиқлар қувиб етганича бўлмай, Ҳамида бону тўпни дарвозага шундай чаптастлик билан уриб киритдики, буни кўрган Хонзода бегим:

— Балли, шерқиз! — деб қарсак чалди.

Отини буриб орқага қайтаётган Ҳамида бону Хонзода бегимнинг сўзини эшитмаган бўлса ҳам, унинг қарсак чалганини кўриб, ўзида йўқ суюнди.

Тиллакори толорда ўлтирган бегимнинг жуссаси кичкина кўринса ҳам, Ҳамида бону учун аёл зоти орасида ундан салобатлиси ва қудратлиси йўқ. Султоним бегим Ҳамидага яқин келиб:

— Эшитдингизми? — деди. — Ҳазрат онам сизга «шерқиз!» деб таҳсин айтдилар.

— Чинданми, а?

— Мен ҳам эшитдим! — деди бўз отлиқ Гулбадан бегим.

Ҳамида бону ҳаяжон ичида отини толор томонга бурди-да, қўлини кўксига қўйиб, Хонзода бегимга қуллуқ қилди.

Бу кайвони бегимнинг бошидан қандай даҳшатли фожиалар кечганини Ҳамида яхши билади. Ўттиз тўрт ёшида бева қолган ва ёлғиз ўғли Хуррамшоҳдан жудо бўлган Хонзода бегим кейинчалик Султонимни фарзандликка олган. Султоним аслида андижонлик меъмор, мавлоно Фазлиддиннинг жиян авлодидан эди. Қизча икки яшарлигида ота-онаси вабога учраб ўлиб кетишган, мавлоно уларга жуда қаттиқ куйган эди. Воқеадан хабар топган Хонзода бегим мавлононинг ҳурмати учун икки яшар Султонимни ўзига қиз қилиб олди, унга бутун меҳрини бериб, ўн тўрт йил тарбиялади. Бултўр жияни Ҳиндол мирзонинг Султонимга кўнгли борлигини сезиб, Ҳумоюннинг маслаҳати билан уларнинг тўйларини ўтказди. Бу тўй шунчалик катта бўлдики, унга борган мўтабар бегимларга обу ошдан ташқари кумуш баркашларда бир сиқимдан олтин тангалар тортилди. Ҳар бир бегим сиқимига сиққанича олтин олганини, бошқа ёшроқ қизлар орасига олтин-кумуш тангалар сочқи тарзида сочилганини Ҳамида бону ўз кўзи билан кўрган. Оёғи тагига келиб тушган битта олтин тангани у ҳам яхши ният билан эсдаликка олиб қўйган.

Уни тўйда энг ҳайрон қолдирган нарса шу эдики, давлат бошлиғи бўлган Мирзо Ҳумоюн ўша куни тўйхонанинг баланд жойига қўйилган ҳашаматли шоҳсупада Хонзода бегимни ўз ёнига ўтқазиб, уни подшога тенглаштириб эъозлади. Бу воқеани кўрган кексалар: «Мусулмон подшоларининг камдан ками аёл зотининг ҳурматини бу даражада баланд кўтарган», деб ҳали ҳам айтиб юрадилар.

Ҳамида бону учун шундай бир қўл етмас баландликда юрган Хонзода бегим энди унинг чавгон ўйнашига қизиқиши, яна «шерқиз!» деб таҳсин айтиши кутилмаган бир бахт бўлиб туюлди. Бу бахтдан Ҳамиданинг вужудига янги кучлар қуюлиб кела бошлади. У ҳар тўп урганда билагида шернинг ку-чини сезгандай бўлар, тагидаги бўз оти ҳам майдон бўйлаб ўқдай учарди.

Толорда ўлтирган Хонзода бегим Ҳамида бону билан ўзининг орасида алоҳида бир эъоз ва қизиқиш кучайиб бораётганини сезиб турарди. Ҳамида унинг эътиборидан руҳланиб яхши ўйнагани сари Хонзода бегимнинг дили ҳам яйрамоқда эди. Бояги оғир ўйлар, вужудини бўшаштирган кексалик чарчоқликлари эсидан чиқиб, уларнинг ўрнини ёруғ бир завқ эгалламоқда эди...

Ҳамида бону муҳолифлари дарвозасига иккинчи марта тўп киритганда Хонзода бегим бу қизга бутунлай маҳлиё бўлиб қолди. Ҳозир бўз от устида Ҳамида эмас, ёшликдаги Хонзода бегим ўлтиргандай туюлди. Бегимнинг кўзи олдида ўн олти яшар қизлик пайтлари гавдаланди. Узоқларда қолиб кетган Андижон, Қорадарё бўйидаги чорбоғ, ўн бир ёшлик ўспирин иниси Бобур мирзо... ва унинг мулозимлари билан чавгон ўйнаган чавандоз кийимидаги гўзал қиз Хонзода... Бу ҳаммаси булутлар орасидан ярқ этиб кўринган офтоб бўлиб бегимнинг қалбини ёшлик нурларига тўлдирди...

Хонзода бегимга гўё ёшлигини қайтиб берган бу қиз ким экан? Бегим унинг Гулбадан ва Султоним билан бирга юрганини илгарилари ҳам кўрган, лекин кўпда эътибор бермаган эди. Энди у билан яқиндан танишгиси келди-ю ўйин тугагандан кейин канизини юбориб, Ҳамида бонунини толорга чақиртирди.

\* Ҳижрий 935-, милодий 1528-йилга тўғри келади.

\* Т о л о р — ёзлик шийпон.

\* Ч а в г о н — от миниб ўйналадиган ва баъзи жиҳатлари чим хоккейни эслатадиган қадимий ўйин.

\* \* \*

Кечки дим ҳавога ўйиннинг тафти қўшилиб, Ҳамида бону бўғриқиб кетган, қора қошларининг устида тер мунчоқлари йилтирар эди. Подшо даражасида машҳур бўлган Хонзода бегимнинг олдига чолвор кийиб, терлаб-пишиб бориш Ҳамида бонуга жоиз эмасдек туюлди. У канизга: — Бир лаҳза муҳлат беринг, кийимларимни алмаштириб келай! — деди.

— Йўқ, ҳазрат бегим сизни шу кийимда таклиф қилдилар! Ўзлари ҳам ёшликларида чавгон ўйнаганлар. Кўп андиша қилманг, юринг!

Ҳамида канизга эргашиб толор томон борар экан, ипак дурра билан танғиб чамбар қилинган икки ўрим узун сочларини елкасига туширди. Дурранинг учи билан қоши устидаги тер резаларини артди.

У толор зинапоясидан кўтарилаётганда Хонзода бегим ўрнидан туриб, унга томон юрди. Ҳамида бону уч-тўрт қадам нарида тўхтаб келинлардай эгилиб таъзим қилди. Хонзода бегим унга кулимсираб яқинлашди-да, қўл берди. Одатга биноан, Ҳамида бону унинг қўлини икки қўллаб олди-ю, бир тиззасини ерга тираб, байроқни ўпгандек ихлос билан ўпди. Қиз бошини эгган пайтда йўғон қора сочарининг бири елкасидан сирғалиб кўкрагига тушди.

Хонзода бегим иккинчи қўли билан уни белидан қучиб секин тикка турғизди ва зарбоф кўрпачага таклиф қилди.

Шу орада Султоним бегим ҳам толорга чиқиб келди. Бегимлар тўрга ўтиб ўтирганларидан сўнг Ҳамида бону оёқларини тақими остига олиб, одоб билан чўккалади. Шунда узун сочларининг жингалак қилинган учлари кўрпача устига тушди. Қиз ҳар қимирлаганда сочларининг учи зарбоф кўрпачани супураётгандай бўлар ва Хонзода бегимга алоҳида бир завқ берар эди. У Ҳамидани ғалаба билан муборакбод қилгандан кейин, кимнинг қизи эканини ва Аграга қаерлардан келганини сўрай бошлади.

Ҳамиданинг отаси фақиҳ\* Мирбобо Дўст асли тошкентлик эди, Шайбонийхон қирғинларида Хуросоннинг Жом шаҳрига келиб қолган ва шу ерлик қизга уйланган эди. Кейинчалик у Бобур мирзодан паноҳ истаб Жомдан Кобулга кўчиб боради. Бобурнинг суюкли хотини Моҳим бегим ҳам жомлик бўлгани учун Ҳамиданинг онаси ҳамшаҳарига орқа қилиб аввал унинг ҳузурига киради. Кейин Моҳим бегимнинг тавсияси билан Мирбобо Дўстни Бобур қабул қилади. Бобур унга фикҳ илмидан саволлар берганда, Мирбобо Дўст арабча-форсча битилган қонун-қоидалардан ташқари, туркий тилда ёзилган «Мубаййин»дан ҳам кўп мисоллар келтирди. Бобурнинг бу шеърий китобини у бошданоёқ ёд билар эди. Мирбобо Дўст болаларга фақат қонуншуносликдан эмас, тарих, мантиқ ва адабиётдан ҳам яхши дарс бериши мумкинлигини сезган Бобур уни кичик ўғли Ҳиндол мирзога муаллим қилиб тайинлади, шундан бери бу оиланинг бутун тақдири Ҳиндол мирзога боғлиқ бўлиб қолди. Ҳиндол Бадахшонга борганда булар ҳам боришди, Аграга келганда булар ҳам бирга келишди. Шу узоқ йўлларда Ҳамида кичиклигидан от минишга ўрганди ва чавандозликни машқ қилди. Ҳозир Мирбобо Дўст Ҳиндол мирзонинг қонуншунослик бўйича маслаҳатчиси бўлиб ишлайди. Маоши дуруст бўлса ҳам, икки ўғил, бир қизни бекзодалар каби кийинтиришга, беш-олтита от, уч-тўртта хизматкор асрашга етмайди. Шунинг учун Ҳамиданинг онаси Ҳиндол мирзонинг ҳарамида қиссахон бўлиб хизмат қилади. Султоним бегимга машҳур дostonлар ва ҳикоятлардан ўқиб беради-ю, бунинг эвазига дурустгина инъом ва улуфа олади. Ҳамиданинг ўзи ҳам Султоним бегимнинг тенгдош надималари қаторида юради.

Хонзода бегим бу тафсилотларни Султонимдан ва Ҳамиданинг ўзидан эшитган сари бир нарсдан таажжубланиб қўйди. Бутун борлиғидан латофат ёғилиб турган шундай қиз ўз даргоҳларида юрган экан-у ҳалигача нечун унга дурустроқ бир эътибор беришмабди?

Хонзода бегим чавгонни яхши ўйнайдиган бошқа чавандоз қизларга латофат етишмаслигини, баъзилари эркакшода бўлишини билади. Ҳамида бону чолвор кийиб ўлтирган бўлса ҳам, чавандозлик кийимлари унинг ингичка белини, бўлиқ кўкракларини, новдадай эгилувчан ёш танининг кучга тўлиқ нафосатини беҳад гўзал қилиб кўрсатади. Йўғон соч ўримларининг нозик

бўйин ортида тўлғаниб туриши Хонзода бегимга завқ берди:

— Ҳамида бону, сизни кўриб бир байт шеър ёдимга тушди. Айтайми?

— Айтинг, ҳазрат бегим, жон қулоғим билан эшитгаймен!

— Ўзи асли шу боғда битилган. Раҳматли иним Бобурнинг газалидан:

*Гул жамолин ёпқон ул гулнинг икки райҳонидур.*

*Фунча сирин очқон ул икки лаби хандонидур.*

Ҳамида бонунинг кўзларида юлдузлар чарақлаб ёнгандай бўлди. Лаблари табассум билан очиқлиб, унинг ички сирини — бу шеърни яхши билишини ва ёқтиришини сездириб қўйди.

— Ҳазратнинг давомини сиз айта қолинг! — деди Хонзода бегим.

Ҳамида иболи кўзларини ерга тикиб:

— Муболаға қилсам маъзур тутинг, ҳазрат бегим,— деди.

Сўнг арузнинг нафис қоидаларини ўрнига келтирган ҳолда ўша ғазалдан икки сатр айтди:

*Сел эмасдур ер юзин тутқон кўзимнинг ёшидур,*

*Раъд эмасдур\* кўкка чирмошқон кўнгул афғонидур.*

Хонзода бегим хандон уриб кулди-ю:

— Бу сўзлар сиз учун чиндан ҳам муболаға!— деди. — Ер юзин тутқон кўз ёшларидин тангрим сизни асрасин!

Хонзода бегим ўз кўнглида эса: «Нечун Ҳумоюн ҳалигача бу қизни кўрмабдир?» деб тааж-жубланиб қўйди. Чунки бир вақтлар Бобурни қийнаб, фиғонини кўкка чирмаштирган қуюнлар ҳозир Ҳумоюннинг атрофида айланиб юрибди. Бобурнинг-ку Моҳим бегимдек доно хотини бор эди, оила орқали келадиган кўп балоларга шу садоқатли аёл балогардон бўлар, фарзандларини ҳам отага ихлосманд қилиб тарбиялаган эди. Ҳумоюннинг эса хотин жўнидан ҳеч бахти очилмаяпти. Уни ўн саккиз ёшидаёқ тоғаси Ёдгорбекнинг Бека бегим деган қизига уйлантиришган эди. Киборлар жамиятида ўсган бу қизда нафис бир чирой бор-у, аммо оналик уқуви йўқми ёки яқин қариндошлар оила қурса насли касалманд ва заиф бўлади, деганлари рост эканми? Бека бегимдан бир эмас, икки ўғил туғилди-ю, ёшлигидаёқ ўлиб кетди. Шохлик удумига биноан Ҳумоюннинг меросхўр ўғли бўлиши керак. Уни яна икки марта уйлантирдилар. Ҳумоюннинг ўзи ҳам ёр танлашда адашяптими, хуллас, уч хотинидан биронтаси унга муносиб бўлиб чиқмади. Ҳумоюн ўттизга кирди. Ҳамон ўғилга зор, хотинларидан эса кўнгли яримта. Амир-у умаролари уни май базмларига тортади. Ўтган куни кечки пайт Ҳумоюн Хонзода бегимни кўргани келганда анча кайфи бор эди. Кайфнинг дадиллиги билан аммасига ичини ёриб ҳасрат қилди:

— Тольим йўқ экан! Мамлакат тўла қиз, тангри менинг пешонамга бирорта оқила-ю фозиласини битмагани ғалати!

Хонзода бегим Ҳамида бонунинг сеҳрига берилиб, унинг ғазал ўқишидан завқ қилаётган пайтда Ҳумоюннинг шу ҳасрати ёдига тушди-ю, икковини ёнма-ён қўйиб тасаввур этди. Ҳумоюн ҳам кўҳлик йигит, жангларида ботирлик кўрсатиб донғи кетган, уни куёв қилиш орзусида юрган султон-у вазирлар кўп. Уларнинг подшога қайнота бўлгилари келиб юрганда Мирбобо Дўстдай оддий мулозимга йўл бўлсин! Бундан ташқари, Ҳамиданинг ўзи уч хотинлик Ҳумоюнга тегишни истармикин? Балки унинг бошқа бирон кўнгил берган йигити бордир? Хонзода бегим шеър баҳсини давом эттириб, Ҳофиздан, Дехлавийдан, Навоийдан гоҳ форсий, гоҳ туркий тилда байтлар келтирар экан, буларнинг кўпи Ҳамида бонуга таниш эканини, қиз жуда фаросатли ва билимли бўлишдан ташқари, ишқий ғазалларга алоҳида майли борлигини сезди. Сўнг ярим ҳазил, ярим чин оҳангда сўради:

— Сизга атаб шеър битган ошиқ йигитлар ҳам бордир, Ҳамида бону?

Ҳамида ийманиб бош эгди-ю, ерга кўз тикди.

Шунда Султоним бегим Ҳамидага ошиқ бўлиб шеърий мактублар ёзган бир бекзоданинг тарихини онасига айтиб берди. Жунаид барлос номли улкан амирнинг ўғли бўлган бу бекзода Ҳамидага совчи ҳам юборди. Лекин Ҳамида уни хушламас эди, охири Ҳиндол мирзодан ҳимоя сўради. Кичиклигидан ўз даргоҳида ўсган Ҳамидани авайлаб юрадиган Ҳиндол мирзо бекзоданинг отаси билан гаплашиб, бошқа мактуб ҳам ёзмайдиган, совчи ҳам юбормайдиган қилди.

Хонзода бегим Ҳамиданинг тутган йўлини маъқуллаб:

— Шошмаганингиз ҳам маъқул, — деди. — Иншоолло, шерқизга муносиб арслон йигит учраб қолгай.

Бегимнинг кўпни кўрган тажрибали кўзлари Ҳамидага умид билан тикилмоқда эди. Хонзода бегим узоқ умри давомида Шайбонийхон-у шоҳ Исмоилдан тортиб теурий тождорларгача қанча-қанчасининг оилавий ҳаётларини яқиндан кўрди, не-не машҳур маликаларнинг тож-у тахт балоларига бардош беролмай шикаст еганларига гувоҳ бўлди. Ҳамиданинг ҳуснига яраша ақли ҳам етук, вужудидан куч ёғилиб турибди. Ҳумоюннинг ички ва ташқи зиддиятларга тўлган машаққатли ҳаётига балки шу қизнинг бардоши етар? Балки улар орзу қилган ўғилни шу қиз туғиб берар? Хонзода бегим уларни қандай қилиб бир-бирига яқинлаштира экан? Наврўз кунларида Ҳумоюн кема сайрига аёлларни ҳам таклиф қилган. Хонзода бегим Султонимга юзланди:

— Қизим, бугун чавгон ўйнаган дугоналаринг билан машқни давом эттиринглар. Мирзо Ҳумоюнни кема сайридан сўнг шу боққа таклиф этгаймиз. Ҳамидалар қандай чавгон ўйнашини ҳазрат бир кўрсинлар. У киши бундай томошага жуда ишқибозлар.

Ҳамида подшонинг кўзи олдида от чопиб ўйнашини тасаввур қилди-ю, бирдан ваҳми келди:

— Ҳазрат бегим, мен қўрқамен!

Хонзода бегим кулди:

— Бунча қўрқманг, эртага сиз ҳам биз билан кема сайрига борурсиз. Ҳазратимни яқиндан кўрсангиз ваҳимангиз босилиб қолгай. Кейин яхши отларга миниб машқ қилгайсиз.

Хонзода бегим канизига томон ўгирилиб:

— Отбегига айтинг, чавкарни олтин анжомлари билан олиб келсин! — деб буюрди.

Султоним онасига ҳайрон бўлиб тикилди. Хонзода бегим Ироқдан келтирилган чавкар отни ўзи учун икки минг рупийга сотиб олган эди. Бу пулга оддий отлардан ўнтасини беради. Наҳотки энди уни Ҳамидага инъом этса? Хонзода бегим қизининг кўзларидаги ҳайратнинг сабабини сезди-ю:

— Менинг бошқа отларим бор, — деди, сўнг жиловдор етаклаб келган чавкар отни олтин анжомлари билан бирга Ҳамида бонуга инъом қилди.

\* Ф а қ и ҳ — қонуншунос.

\* Р а ь д — яшин ва момақалдиروق.

\* \* \*

Бу воқеа оғиздан оғизга ўтиб, Ҳамиданинг ота-онасига ҳам маълум бўлди, Қизларига Хонзода бегимнинг назари тушгани, эрта-индин Ҳамидани Ҳумоюн мирзо саройига таклиф этмоқчи бўлишаётгани уларга толенинг кулиб боқишидек туюлди. Чеварликдан хабари бор она бугундан бошлаб Ҳамида учун қимматбаҳо атлас-у муслинлардан янги кийимлар тикишга тушди. Лекин бу ишлардан қизнинг ўзи безовта бўларди. Ахир Ҳамида Ҳумоюннинг гўзал хотини Бека бегимни, олти яшар қизчаси Ақиқани кўрган. Оилали, фарзандли йигитга хомтама бўлиш... Йўқ, йўқ, Ҳамида буни ўзига мутлақо раво кўрмайди! Ҳамида ихлос қўйган шундай улуғ Хонзода бегим наҳотки уни кундошлик азобига лойиқ деб билса? «Балки кўнгил берган йигитингиз бордир?» деб сўради-я. Ҳамида уялиб «йўқ» дегани учун энди ўзидан ҳам норози бўлди. «Бор» дея қолса осонроқ қутулмасмиди? Аммо «ким?» деб сўрасалар қандай жавоб

беради? Эшкакчи йигит Низомга кўнгли борлиги... Ростми? Буни ҳали ўзи ҳам аниқ билмайдик, қандай айтади? Аросатда қолгандай изтироб чекаётган Ҳамида бону боғнинг нариги четидан лимиллаб оқиб ўтаётган Жамна дарёсининг соҳилига қараб кетди.

Боғнинг узоқ бурчагида дарё ўзани қўлтиққа ўхшаб ичкарига ёриб кирган хилват жой бор. Оқим бу ерда жуда сокин, сув таги майин қумлоқ, унча чуқур ҳам эмас. Ҳамида бу ерга етти яшар қизалоқ пайтларидан бери кўп келади. Соҳилни бир томондан баланд дарахтлар, иккинчи томондан боғ девори пана қилиб туради. Девор ортида кемачи бир одамнинг кичкина ҳовлиси ва икки эшкаклик қайиғи бор. Ёмғир фасли тугаб, қуруқ ва иссиқ ойлар бошланганда Жамнада сув камайиб, қирғоқ четлари милқдай очилиб қолади. Шунда боғ девори тугаган жойдан қўшни ҳовлига кириб чиқса бўладиган йўлак пайдо бўлади.

Кемачининг болалари Зарафшон боғига ўтишга журъат этолмайдилар. Шунинг учун Ҳамида саккиз яшар қизча эканида ҳалиги йўлакдан ўзи ўтиб борган, кемачининг Низом деган каттагина ўғли уни қайиғига чиқариб дарёда сайр қилдирган эди. Ҳамидани онаси «ҳали болаку» деб унча қаттиқ тергамас эди. Ун етти ёшли Низом подшо боғида турадиган Ҳамидага ўзининг қанчалик чапдаст эканини кўрсатиб қўйгиси келди.

— Бонуча, сизга балиқ тутиб берайми? — деб кўйлагини ечди-ю, қайиқдан сувга шўнғиди. Жамнанинг қорамтил суви шишадек тиниқ эди. Ҳамида Низомнинг сув тагида балиқ қувиб кўзи очик ҳолда сузишини кўрди-ю, ҳайрон қолди. Низом соҳил четидаги қўлтиққа қамаб тутган бир балиқ унинг қўлидан сирғалиб чиқиб кетди. Аммо бошқа бир балиқни тутган заҳоти икки қўллаб қайиққа қараб отди. Унинг қўлларидан сачраган сув зарралари Ҳамидага ҳам тегди. Каттагина балиқ қизчанинг оёғи остига тушиб, патирлаб ўйнай бошлади.

Низомнинг сувда бу қадар яхши сузишини кўриб, Ҳамиданинг унга ҳаваси келди. У сузишни билмас эди. Буни эшитган Низом қайиғини уйлари олдидаги қозиққа яқин келтириб боғлади-да, дарё четидан қулай жой танлаб, Ҳамидани сузишга ўргата бошлади.

Ҳамида енгил ҳарир кўйлакчаси билан сувга кирди. Низом уни белидан, қўлларидан тутиб, сув юзига кўндаланг ётқизди-да, оёқ-қўлларини қандай ҳаракатлантиришни тушунтирди. Кейин аста кўйиб юборди. Ҳамида бир-икки қадам сузар-сузмас чокиб кета бошлади. Низом энгашиб уни дарҳол сувдан чиқариб олди. Шунда қизча беихтиёр унинг бўйнига қўлини солиб нафасини ростлади. Бир вақт хаёлини йиғиштириб қараса, Низомнинг бағрида уни бўйнидан қучоқлаб турибди. Ийманиб кулди-да, унинг қўлидан сирғалиб чиқди. Низом ҳам кулиб турар, лекин бўталокниқига ўхшаган ювош кўзлари шундай самимий ва беғараз боқар эдики, Ҳамида то сузишни ўргангунча ундан бирор марта сесканмади ва бирорта ножўя қилиғини сезмади. Дили пок бу сувчи йигит унга тобора жозибали кўринадиган бўлди.

Шундан кейин улар уч-тўрт йил кўришолмадилар. Чунки Ҳиндол мирзога аградан уч юз мил\* гарби-жанубдаги Меват вилояти мулк қилиб берилди. Ўша жойда қўрғон ва боғ қилиб, оиласини, ўзига қарашли одамлари қатори Ҳамидаларни ҳам кўчириб кетди. Исёнкор ражпутлар вилояти бўлган Меват жуда нотинч, уруш, юришлар кўп бўлар, Ҳамида ва унинг ота-онаси Аграда осуда ўтказган дамларини соғиниб эслашарди. Айниқса боғ четидаги сокин қўлтиқ ва қайиқ сайри Ҳамиданинг ёдига кўп тушар, Аграга қайтадиган кунларни у доим орзиқиб кутарди.

Аграда Ҳиндол мирзога отасидан қолган тўрт боғнинг биттаси — мана шу Зарафшон берилган эди. Орадан бир неча йил ўтиб, Ҳиндол мирзо ва унинг одамлари бу боққа яна қайтиб келганларида Ҳамида бонунинг бўйи етиб қолган, унда балоғат белгилари пайдо бўлгандан бери онаси кўчага ёпинчиқсиз чиқармас, боғ сайрига ҳам, чавгон ўйинига ҳам ёлғиз юбормас эди.

Мана ҳозир ҳам у боғнинг узоқ бурчагидаги хилват соҳилга канизаги Аминат билан бирга келди. Қошлари ингичка, сочлари қизғиш Аминат асли черкас қизи эди. Эрон шоҳининг навкарлари билан бўлган жанглarda асир олинган ва қул бозорида сотилган бу жабрдийда жувон беш йилдан бери Ҳамидага каниз бўлиб хизмат қилади. Уни Низом ҳам таниб қолган.

Чунки сўнги йилларда Ҳамида дарё соҳилига доим канизи билан бирга келадиган бўлди. Ҳамида энди Низомнинг кўзи олдида чўмилишдан уялади. Ёши йигирма бешга кириб, хийла босиқ ва сипо йигит бўлиб қолган Низом ҳам Ҳамида бонудаги бу ўзгаришларни маъқул кўрган каби бош ирғаб, кулимсирайди, унга салом берганда икки кафтини пешонаси устига жуфтлаб, енгил бир таъзим бажо келтиради, шу билан киборлар жамиятига мансуб бўлган қизни ўзидан хийла баланд қўйгандек бўлади.

Аминат унинг қайиғига биринчи марта чиққанда: «Ешкакчи йигит дурустроқ пешкаш олиш умидида бизни астойдил сайр қилдирмоқчи», деб ўйлади. Йигитнинг тиниқ, қорамтир юзида камтаргина бир жилмайиш бор, ўзи беозор ва ювош кўринади. Фақат тимқора кўзларидан, кучли бир оловнинг тапти уриб туради. Бақувват қўллари эшкаклар орқали бутун қайиқни ўзига бўйсундириб, уч кишини сув юзида қушдай учириб боради.

Қайиқ тор бўлгани учун Аминат орқада, Ҳамида эса тумшук томонда Низом билан юзма-юз ўлтирибди. Икковининг кўзи кўзига тушгани сари Ҳамида бонуда нафис бир ҳаяжон кучайиб бораётгани Аминатни таажжубга солди. Қиз гўё мана шу учрашувни кўпдан бери кутиб юрган эди-ю, энди висолга етишганидан қувониб, ҳусн-у жамоли очилиб бормоқда эди. Ҳамиданинг қанчалик кўҳлик қиз бўлиб етилганини, унинг юз-кўзида, қадди-қоматида қанчалик сеҳр-у жозоба борлигини Аминат ҳозир биринчи марта яққол ҳис қилди. Ҳамиданинг қизлик латофати гўё бир ғунча ҳолида эди-ю, эшкакчи йигитнинг дийдори шу ғунчани бирдан гуллатиб очиб юбордими? Бу йигитда нима каромат бор ўзи?

Дарё сокин оқаятган жойда Низом эшкак эшишдан тўхтаб, паст, майин товуш билан ашула бошлади.

Низом азбаройи Ҳамидага меҳри тушганидан унинг туркий тилини ўрганган, ҳозир шу тилдаги ўзига ёққан шеърларни ҳиндча куйларга солиб айтар эди. Унинг овози одамни ром эта оладиган даражада дилбар ва кучли. Оғир қайиқни қушдай енгил учираётган йигитлик куч-қудрати унинг овозида ҳам сезилиб туради.

Ҳамида унинг қўшиғини эшитган сари ғалати бир сеҳр-у жоду таъсирига берилиб, ўз ихтиёрини йигитнинг қўлига топширадиган ҳолатга тушмоқда эди.

Аминат бирдан Хонзода бегимни эслади. Ҳумоюнга муносиб кўрилган Ҳамидадек қиз келиб-келиб шу эшкакчига кўнгил берадими?

Йигит Аминатнинг совуқ нигоҳини елкаси билан сезган каби унга ўгирилиб қаради. Кўзларида беғараз, тамасиз бир меҳр нурланиб турганини кўриб, Аминат беихтиёр ўнғайсизланди. Низом олий даргоҳларда юрган Ҳамида бонуга етишаман деб умид қилмайди, фақат бу қизнинг ноёб жозибасини муқаддас билиб, унга сажда қилгиси келади. У ўз дилидаги туйғуни Ҳамидага тушунтирмоқчи бўлиб:

— Мен бҳақтига\* имон келтирганмен, — деди.

— Бҳақти ким ўзи? — сўради Ҳамида.

— Бу бировнинг исми эмас. Бизга ўхшаган фақир кишилар эътиқоди. Мен Маккаю Мадинага ҳажга бориб сиғинмаймен. Қаршимда турган чин инсоннинг дилига сиғинамен. Масжидда тамагир муллолар одамлардан хайр-у эҳсон ундириб бой бўлурлар. Бойлик бор жойда муқаддас нарса йўқ. Шунинг учун биз масжидга бормагаймиз. Биз учун муқаддас жой — яхши одамнинг дили.

Оддий бир ҳинд йигитдан бунақа ғалати гаплар чиқишини кутмаган Ҳамида таажжубга тушди:

— Вой, масжиддан юз ўгирсангиз отангиз уришмайдими?

— Менга бҳақтини отам ўзлари ўргатганлар. Отам ҳам, бобом ҳам, — деб Низом овозини пасайтириб шивирлади, — Кабирга ихлос қўйиб қўл берганлар.

Ҳамида бону бу номни эшитиб, беихтиёр ваҳми келди. Чунки унинг билишича, Кабир даҳшатли бир жодугар кофир бўлган, эл-улусни йўлдан оздириб, диндан чиқарган, шунинг учун Искандар Лоди деган подшо Кабирнинг бўйнига тош боғлатиб, Ганг дарёсига чўктиришни буюрган. Лекин Кабир сув тагидан тирик чиққан. Подшо уни қутурган филнинг оёғи тагига ташлатиб



ўлдирмоқчи бўлганда у филни ҳам сеҳрлаб, ўлмай қолган.

Низом эртақнамо бу гапларни Ҳамидадан эшитиб майингина кулди:

— Кабирнинг дарёдан тирик чиққани ҳам, филнинг оёғи тагида ўлмагани ҳам рост. Бобом менга бунинг сирини айтиб берганлар. Кабирнинг жодуси унинг шеърларида экан. Шеърини куйга солиб айтса эшитган жонзот шундай таъсирланар эканки, Кабир\*нинг иродасига қарши бирон иш қилолмай қоларкан.

— Бобонгиз Кабирни яқиндан билар эканмилар?

— Ҳа, отам ҳам билган. Бундан йигирма беш йил аввал мен туғилганда Кабир бизнинг уйга келган. Менга Низом деган отни шу одам қўйган экан.

— Тавба, кимга ишонишингизни билмайсиз! — деди Ҳамида ўйчан. — Отамлар менга: «Кабирни тилга олма, кофир бўласан», деб айтган эдилар.

— Отангизни жоҳил муҳтасиблар\* адаштирган, — деди Низом. — Улар бизнинг бошимизга ҳам қанча кулфатларни солдилар. Кабирга қўл берган отам зиндонда ётибдилар.

Низом оғир тин олди-ю, бултур Ҳамидалар йўқ пайтда мана шу дарё бўйида бўлган қонли воқеаларни айтиб берди.

\* М и л — 1000 метр.

\* Б х а қ т и — ҳиндча ихлос демақдир. Инсон ўз тақомилига ишонса ва комил одамларга ихлос қўйсагина ёмон иллатлардан халос бўла олади. «Ихлос — халос» деган ҳикмат бҳақтида шундай талқин этилади.

\* К а б и р (1440—1518) — улуғ ҳинд шоири. Унинг шеърлари ҳозир ҳам халқ орасида жуда кенг тарқалган. Ривоятларга кўра, Кабир асли браҳман оиласида туғилган, чақалоқлигида онаси ташлаб кетгач, уни оддий бир мусулмон тўқувчи қосиб оиласи тарбиялаб вояга етказди. Кабирнинг ўзи ҳам тўқувчи бўлган.

\* М у ҳ т а с и б — диний ишлар назоратчиси. Қўлида дарра билан юриб, одамларнинг рўза тутиши-ю масжидга намозга келишини назорат қилган.

\* \* \*

Низомнинг отаси ўзининг катта ўғлига ҳиндларнинг энг эзилган шудра\* қавмидан чиққан эш-какчи дўстининг қизини олиб бермоқчи бўлади. Йигит билан қиз бир-бирларини яхши кўради. Ота-оналари учун уларнинг ҳар хил динда эканликлари аҳамиятсиз. Кабир таълимоти асосида улар мусулмон мулласини ҳам, ҳинд браҳманини ҳам тан олмайдилар. Улар «дину миллат айириш фақат тамагир руҳонийлар учунгина керак» дейишиб, тўй тайёрлигини бошлашади. Шу орада Низомларнинг маҳалласидаги масжидда кутилмаган бир тўполон бошланди. Кечаси аллакимлар масжиднинг меҳробига қора чўққанинг ўлигини ташлаб кетадилар. Маҳалла имоми «бу ишни чўққабоқар мажусийлар қилган» деб, қавмларини ҳиндиларга қарши гижгижлайди. Жоҳиллардан беш-ўнтаси кўчага чопиб чиқадилар-у ҳиндлар муқаддас ҳисоблайдиган ва кўчада беҳавотир юрган говмиш сигирни ерга ағанатиб, бўйнига пичоқ тортадиар. «Масжид меҳробига чўққанинг ўлигини ташлаб кетганларнинг жазоси будир!» дейишиб сигирнинг каттакон сон гўштини ҳинд ибодатхонасининг саждагоҳига осиб қўядилар. Шу тарзда ҳар икки томоннинг ҳам диний эътиқодлари қаттиқ ҳақоратланади-ю, қирғин бошланиб кетади. То шаҳар ҳокими — қутвал бундан хабар топиб, икки юз навқари билан етиб келгунча ва қирғинни тўхтатгунча икки томондан ўн етти киши ҳалок бўлади, етмиш-саксон одам яраланади. Жароҳатланганлар орасида Низомнинг отаси ҳам бор эди. У беҳуда қирғиннинг олдини олмоқчи бўлиб орага тушгани учун кимдир тош отиб бошини ёрган эди. Бу ҳодисаларни ўз кўзи билан кўрган Низом сигир-у чўққа баҳонасида одамларни қирғин қилган жоҳил имом-у браҳманларни бутун вужуди билан ёмон кўриб қолди. Низомнинг отаси эса бундай диний адоватлардан баланд турган ва чин инсонликни илоҳиёт даражасига кўтариб улуғлаган Кабирга аввалгидан ҳам ортиқ ихлос қўйди. Ўзининг Кабир таълимотига содиқлигини ва диний низолардан баланд туришлигини эл-юрт олдида исбот этиш учун ҳинд қизи билан тўнғич ўғлининг тўйини албатта ўтказадиган бўлди. Ўша тўполон туфайли тўхтаб қолган тўй тайёрлиги кузнинг мезон ойида ниҳоясига етди. Низомларнинг дарё бўйидаги ҳовлилари гулшодалар билан безанди. Дастурхонларга ширинликлар, хурмолар, норинжлар, бошқа

анвойи мевалар қўйилди. Келин-куёв оқ, сарик, пуштиранг гулшодалардан тўқилган махсус шомиёнага\* кириб ўлтирдиар.

Уларга никоҳ ўқиш учун маҳалла имомини ҳам, ҳинд браҳманини ҳам чақиришмади, бҳақтига ихлос қўйган саксон ёшлик бир мўйсафид келиннинг қўлини куёвнинг қўлига тутқазди-ю, Жалолиддин Румий ва Кабир шеърларидан куйлади. Бу шеърларда «риёкор имом-у браҳманга ишонма, дилингдаги муқаддас туйғуларга ихлос қўй, инсон, илоҳиёт сенинг ўзингдадир» деган маъно бор эди. Бу маъно, албатта, тақводор шайхлар билан мутаассиб браҳманларни талвасага солиб қўйди. Ахир бутун халқ масжид-у ибодатхонага бормай қўйса на браҳманни, на муллани тан олмаса, хайри-еҳсонни ким беради? Рухонийларнинг тирикчилиги қандай ўтади? Обрў-еътибори қаёқда қолади? Бу кетишда эл-улус подшога ҳам итоат этмай қўяди, ҳокимиятни тутиб турган диний мафкура вайрон бўлади!

Жоҳил шайхлар ва браҳманлар тўй арафасидаёқ шаҳар ҳокимига мурожаат қилиб, шошилинич чоралар кўриш кераклигига, масжид-у ибодатхонани ёмонлаб юрган даҳрийлар халқ орасида исён чиқариши ва янги қирғинларга сабаб бўлиши мумкинлигига уни ишонтирган эдилар. Дарё бўйидаги тўй хурсандчилиги авжига чиққан пайтда бирдан эллик-олтмиш отлик навкар қамчи ўйнатиб, қилич яланғочлаб кириб келди. Кабирнинг исёнкор шеърларини куйга солиб айтаётган хонандаларни қамчи билан уриб ҳайдаб юбордилар. Келин-куёв кириб ўлтирган шомиёна гулшодалари қилич зарбаларидан тилка-пора бўлди. Навкарлар кетидан таёқ кўтариб кирган муҳтасиблар ғайридинга уйланмоқчи бўлган муслим йигитнинг никоҳини ҳаром деб эълон қилдилар. Низомнинг отаси бунга қарши эътироз қилган эди, унинг қўлларини орқасига боғлатиб, ҳибсга олиб кетдилар.

— Отам ҳали ҳам зиндонда ётибди, — оғир тин олиб ҳикоясини тугатди Низом. — Бултур мачитга ташлаб кетилган чўчқанинг ўлигини муҳтасиб ун-дан кўраётган эмиш. Тухматни қаранг!

— Отангиз подшога арз қилсалар бўлмайдими? — куюниб сўради Ҳамида.

— Э, подшо осмонда, отам ер остидаги зиндонда! Икки орани порахўр амалдорлар билан алдамчи шайхлар тўсиб олмишлар. Подшо ўшаларнинг гапига ишонгай!

Йигит бу сўзларни айтганда унинг кўзларида исёнкорона бир ўт ёнганини Аминат ҳам кўрди-ю, ўз бошига тушган асиралик кулфатларини эслади. Низомга ҳамдардлик билдириб:

— Бу дунёда адолат ўзи йўқ! — деди. — Замона мудом зўрники!

Замона зўрларига яқин бўлган Ҳамида яккаланиб, ноқулай аҳволга туша бошлади. Низом буни сезди-ю, орага тушган ғуборни тарқатишга интилди:

— Худо хоҳласа, бир кун эмас, бир кун ҳақиқат юзага чиқиб қолгай. Мен подшонинг кемасида эшкакчимен. Пайтини топсам, кемада Ҳумоюн мирзога арз қилмоқчимен!

«Балки мен... ҳазратнинг иноятига сазовор бўлсам «Низомнинг бегуноҳ отасини ҳибсдан чиқартиринг» деб илтимос қилармидим?» деган ўй Ҳамиданинг кўнглидан ўтди. Лекин қиз бола бундай илтимосларни қилиши учун Ҳумоюнга қай даражада яқин бўлиши керак! Унга яқин бориш — Низомдан узоқлашиш эмасми? Бироқ Ҳамида бу йигитдан узоқлашгиси келмайди, кўнгили унга қараб талпинади. Етти яшар қизалоқ пайтида мана шу дарёнинг сокин қўлтиғида Низом уни сузишга ўргатгани ҳеч эсидан чиқмайди. Иккови сувда бирга сузган ўша дамлар завқи ҳозир дарё тўлқинлари орасидан унга кўз тикиб тургандай.

Низом қайиқни сокин қўлтиққа буриб келиб тўхтатганда Ҳамидага маънос термулиб «яна қачон кўришамиз?» дегандек қаради.

— Наврўзда подшоҳимиз кема сайрига чиқармишларми? — сўради Ҳамида йигитдан.

— Ҳа, бизга фармон берилган. Наврўз куни подшоҳ кемасининг эшкагини биз эшар эканмиз.

— Хонзода бегим мени ҳам кема сайрига таклиф қилганлар. Борсам... сизни яна кўрар эканмен-да.

Низом бу гапдан қувониш ўрнига ногаҳоний бир изтироб ичида қолди. Ҳумоюн мирзо кеманинг юқориги қаватида тиллакори толорда ясаниб, жозибага тўлиб ўлтиришини, Низом эса пастдаги

тор жойда ўн олтита эшкакчининг орасида терлаб-пишиб эшкак эшишини кўз олдига келтирди. Хонзода бегим Ҳамида бонунини Ҳумоюн билан таништирганда пастдаги эшкакчи Низом бунга қай кўз билан қарайди-ю, қандай руҳий азобларга учрайди? Ана шу саволни Ҳамида бону йигитнинг юзида қалққан изтиробдан пайқади-да, ўзи ҳам икки ўт орасида қолиши мумкинлигини энди сизди.

\* Ш у д р а — энг паст тўртинчи табақа — каста. Унга кўпроқ қосиблар, ҳаммоллар ва бошқа оддий кишилар киради.

\* Ш о м и ё н а — бу ерда гулдан қилинган чодир ёки чимилдиқ маъносида.

\* \* \*

Наврўз куни Ҳамида бону қўш карнай ва қўш сурнайлар товушидан уйғонди. Байрам либосларини кийиб, Хонзода бегим инъом этган чавкар отни минган ҳолда Гулбадан бегим ва яна уч-тўртта олийнасаб қиз-жувонлар билан шаҳар марказига қараб бораётганда Низомни эслади. Уни қийнамаслик учун бир баҳона топиб кема сайрига чиқмай қўя қолсамикин? Бироқ бутун Агра аҳолиси ва бошқа вилоятлардан келган юзлаб одамлар шаҳар марказидан ўтаётган Ҳумоюн мирзо ва унинг мавкабини\* яқинроқдан томоша қилишга интилоқда эди. Мавкабдан олдинда дарра\* кўтарган қўриқчилар йўл очиб боради. Улар билан кетма-кет ноғорачи ва карнайчилар келяпти.

Қўш ноғораларини нортуюларнинг ўрқачига хуржунга ўхшатиб айри ташлаб олган иккита ҳинду йигит ноғора чўпларини тинимсиз ўйнатиб, бутун шаҳарни қувноқ такатумларга тўлдиришга ҳаракат қилади. Карнайлар мис ҳалқумларини осмонга чўзиб, ўз «ҳа-ҳа-ҳу-ув»лари билан ноғоралар товушини босиб кетгудек бўлади. Аммо сурнайларнинг ингичка ва ўткир наволари ҳаммасидан ҳам баландроқ янграйди. Марказий хиёбонга қараб ёпирилган издиҳом дарёси Ҳамидаларни ҳам беихтиёр ўша томонга оқизиб кетгандай бўлди. Фил устидаги ҳаворанг кимхоб соябон жажжи бир кўшқдек, уч томони пардалиқ, фақат олд томони очиқ. Ҳаракатланиб бораётган кўшқ ичида ёлғиз ўтирган Ҳумоюннинг пешонаси устида — салласининг олд томонида Кўҳинур олмоси ярақлаб кўзни қамаштиргудек бўлади. Ҳумоюн бу гавҳарни йилда бир марта — наврўз пайтида пешонасига қадаб эл-улусга кўриниш беради. Шунинг билан бир-биридан эшитган одамлар подшодан ҳам кўра унинг салласидаги Кўҳинурни яқинроқдан кўришга ҳаракат қилдилар. Лекин хиёбоннинг икки четида занжирдай тизилиб бораётган отлиқ қўриқчилар издиҳомни мавкабга яқин келтирмайди.

Фақат бир жойда эллик-олтмишта ёш-яланглар бир-бирини итариб, суриб, қўриқчилар занжирини хиёбон ичига эгиб киргиза бошлади. Дарра кимнингдир елкасига қарсиллаб урилди. Шунга қарамай издиҳом сели отлиқ қўриқчилар занжирини узиб ўта бошлади. Қўрчибоши аччиқланиб, бирдан қилич яланғочлади.

Фил устидан буни кўриб қолган Ҳумоюн ўнг ёнида отлиқ бораётган Байрамхонга бир нима деб ишора қилди. Байрамхон орқага ўгирилиб:

— Жаноб қўрчибек, шошманг! — деди. — Ҳазратим сочқи буюрдилар!

Қирқ ёшлардаги қўли узун шиғовул отини чу-чулаб, оломон билан қўриқчилар тирашиб турган жойга яқинлашар экан, эгарига ортилган гилам хуржуннинг ўнг кўзидан бир сиқим кумуш танга олди. Йўғон товушини баланд кўтариб, туркий ва форсий сўзларга ҳиндча иборалар аралаштириб деди:

— Халойиқ, тинчланинг! Ҳумоюн ҳазратлари наврўз байрами муносабати билан фуқарога хайру эҳсон қилмоқчилар! Олинг, мана шу кумуш танга сизларга!

Шиғовул юриб бораётган от устидан олдинга интилиб, сиқимидаги оқ тангаларни оломон бостириб келган жойнинг орқа томонига сочди. Офтобда хира ялтираган кумуш тангалар кимнингдир бошига, кимнингдир елкасига урилиб ерга тушди. Буни кўрган ёш-ялангларнинг анчаси подшони ҳам, унинг филини ҳам унутиб, тангалар тушган томонга ташландилар. Мавкаб боягидай шошилмай юриб кетмоқда эди. Шиғовул ҳам юриб бораётган от устида

турганича қўлини энди хуржуннинг чап кўзига солди-ю, кетма-кет икки сиқим мис танга олди ва уларни боягидан ҳам нарироққа қулочкашлаб сочди. Тангаларга тарғиботни қўшиб сўзида давом этди:

— Халойиқ! Наврўз — мусулмон-у хиндуга, барча эллар-у динларга баробар байрамдур! Баҳор айёмида кеча билан кундуз баробарлашган табиий мувозанат кунида наврўз кириб, янги йил бошлангай. Фармони олий бунёд бўлдиким, жамиятда ҳам табиатдаги каби мувозанат ҳукм сурсин, мамлакатнинг барча эл-улуслари дин-у миллат айирмасдан, наврўзни иноқлик, ҳамжиҳатлик билан байрам қилсинлар.

Шиғовул яна хуржуннинг ўнг кўзига қўл солиб бир чангал кумуш танга олди-ю, одам гавжум томонга сочди.

Боя мавкабга томон ёпирилиб келаётган ёш-ялангларнинг кўпчилиги тангаларнинг кетидан қувиб кетишди.

Хиёбон четлари сочқи ёрдамида анча очилиб қолгач, отлиқ келаётган Ҳамидалар мавкабга яқинроқ боришди. Боя оломонга жаҳл қилиб, қилич яланғочлаган қўрчибоши қиличини қинига қайтариб солди-да, фил устидаги Ҳумоюнга бош эгиб, ундан узр сўраган каби қўлини кўксига қўйди. Ҳумоюн эса қўрчибошига «маъзурсиз» деган каби жилмайиб қўйганини Ҳамида бону аниқ кўрди. Шу пайт йигитнинг пешонаси устидаги Кўҳинур кўкиш зиё тара-тиб сеҳрли чарақлади. Ҳумоюн Ҳамида бонуга атрофда бор йигитларнинг энг кўҳлиги ва бахтлиси бўлиб кўринди. Қиз эрталабки хавотирликларини унутиб, Ҳумоюннинг бу томонга бир қарашини ва кўз кўзга тушишини истади.

\* М а в к а б — подшонинг аъёнлари ва мулозимлари.

\* Д а р р а — бамбукдан қилинган махсус таёқ.

\* \* \*

Бироқ фил устида бораётган Ҳумоюннинг хаёли бутунлай бошқа нарсалар билан банд. У Ҳамидалар томонга юзланганда ҳам қизнинг боши оша узоқларга назар ташлайди. Нега бу йил наврўз сайлига одам бултургидан икки-уч баробар кам чиққан? Бултурги наврўзда бутун шаҳар ва унинг атрофлари ясан-тусан халойиққа тўлиб кетган эмасмиди? Наврўз кунларида бозор расталарини, кўча ва майдонларни ранг-баранг ипак матолар, гулшодалар билан безатиш одати «ойин банди» деб аталарди. Аграда бу одатни Ҳумоюн махсус фармон билан жорий қилган эди. Ҳумоюн мамлакатнинг шарқида ва ғарбида катта ғалабаларга эришган пайтларда унинг ҳар бир фармонини сўзсиз бажарувчилар кўп эди.

Ҳозир ишлари орқага кетиб, нуфузи пасайгани ва инилари билан ораси бузилгани учун ҳам наврўз намоишига одам кам чиққани сезилиб турибди.

Оға-ини низосини Комрон бошлаб берди. У Бадахшон-у Кобулга қаноат қилмай, Лахўрга қўшин тортди. Икки орада уруш чиқиши муқаррарлигини сезган Хонзода бегим кексалик бедармонлигига қарамай сафарга отланди. Икки ҳафта йўл юриб, Аградан Лахўрга элчи бўлиб борди. Комрон мирзо акасига кўмак бериш учун Лахўрга келганини, зинҳор мулк талашмоқчи эмаслигини айтиб олт ичди. Бегим унинг Ҳумоюнга садоқат изҳор қилиб ёзган мактубини ва жўшқин туркий шеърларини олиб Аграга қайтди.

Комроннинг Ҳумоюнга юборган шеърларидан оталари Бобур мирзонинг овози эшитилиб тургандай бўлар эди. Комрон акасига камтарлик билан ёзган эди:

*Заррасифат ўзни билурман ҳақир,  
Сендин тушса нур бўлурмен мунир.\**

Ҳумоюнга, айниқса, Комрон ёзган қуйидаги икки сатрнинг фалсафаси ҳароратли туюлди:

*Истасангки етмасин даврондин озоре сенга  
Саъй қилким, тегмасин ҳеч кимга озоринг сенинг.*

Хонзода бегимнинг ҳаракатларига Комрон ёзган бу шеърларнинг тафти ҳам қўшилиб, Ҳумоюн жаҳлидан тушди. Оға-ини ярашдилар. Лекин бу ярашиш муваққат, чунки Комрон ҳали Лахўрдан чиқиб кетган эмас. Агар Ҳумоюн Лахўрдан бутунлай айрилса, ташқи душманлари қаршисида заифлашиб қолиши ва марказий давлатни бой бериши мумкин.

Ҳумоюннинг ташқи ғанимлари энди Шерхон Сур атрофига тўпланиб, Ганг бўйларидан бош кўтариб чиқмоқда. Шунинг устига ғарбий вилоят бўлган Гужаратда исён бошланди. Ҳумоюн Гужаратга ҳоким қилиб тайинлаган иниси Аскарӣй бу ишни эплай олмади, эл-улус унга қарши қўзғолон кўтарди. Агра билан Гужаратнинг ораси отда бир ойлик йўл. Ҳумоюн шарқдаги Шерхон хавфи туфайли Аграни ташлаб, Гужаратга бора олмади. Аскарӣй Гужаратда мағлуб бўлди ва ёрдамга етиб боролмаган Ҳумоюндан аразлаб, Лахўрга, Комроннинг олдига кетди. Ҳумоюн яқинда Лахўрга махсус одамлар юбориб, ҳар икки инисини наврўз байрамига пойтахтга таклиф қилди, «душманлар кўзи олдида ҳамжихат бўлайлик» деб мактуб юборди. Лекин Комрон мирзо бетоблигини баҳона қилиб келмади. Ҳолбуки, у соппа-соғ эканини, Лахўрда ўзи ҳам Аскарӣй билан наврўз сайлига чиқмоқчилигини Ҳумоюн ишончли хуфиялар ахборотидан билади.

Ҳозир Ҳумоюннинг фили ёнида биргина иниси — оқ отлиқ Ҳиндол мирзо бормоқда. Бироқ унинг ҳам руҳи сўник, машқи паст, чунки унга берилган меват вилоятини бу йил қишда ражпут рожалари ундан тортиб олиб қўйди. Энди Меват ражпутлари ҳам шарқдаги Шерхон билан тил бириктирмоқда. Шу мамлакатда туғилиб ўсган Шерхон ҳинд-у мусулмон диний низоларига қарши туриб, жанговар ражпутларни ҳам ўз қўшинига олаётган эмиш. Шу билан у Ҳумоюнга нисбатан катта бир устунликка эришиши аниқ. Чунки мамлакатнинг кўпчилиги аҳолиси ҳиндлар. Ҳумоюн ҳам ҳиндларни ўзига яқинлаштирмоқчи бўлади. Бироқ... жума куни жоме масжидига борганда шайхулислом Саид Халил хутбадан сўнг уни меҳроб ёнида тўхтатиб, паст товуш билан:

— Ҳазратим, мен бир гап эшитдим, — деди. — Илоҳо ёлғон бўлсин.

— Не гап, тақсир?

— Наврўз сайлида сиздек пок мазҳаблик мусулмон подшосининг филини ғайридин бошқармоқчи эмиш, ростми?

— Тақсир, ғайридинлар билан бир мамлакатда яшайдиган одам нечун улар билан бир фил устида ўлтирмоғи мумкин эмас?

— Чунки агар бугун мажусийлар сиз минган филни бошқариб ўрганса, эртага сиз бошлиқ давлатни эгаллашга интилгай!

— Аммо биз бу ишга муносиб кўрган Лаъл Чанд садоқатли раиятларимиздан эканини кўп марта исбот этган!

Саид Халил меҳробда турган чарм муқовали улкан китоб — Қуръонга кўз ташлаб, гўё ундан мадад олган бўлди-ю, овозига сеҳрли тус берди:

— Агар ўшал раиятингизнинг садоқати чин бўлса, калимаи шаҳодатни айтиб, мусулмон динига ўтсин, ундан сўнг сиз минган филни бошқарса майли!

Ҳумоюн меҳроб томонга алланечук ҳайиқиб қараб олди: Қуръондан кўрқар эди. Лекин Лаъл Чанддек бир сўзли, ботир одамни ўз динидан маж-буран воз кечдиришга интилиш унга янада хатарлироқ туюлди:

— Тақсир, мени икки ўт орасида қолдирманг! Энди эл бўлиб келаётган Лаъл Чанддек ҳиндларни рағбатлантириш ўрнига зўрлик билан бошқа динга ўтказмоқчи бўлсак, бутун мамлакат халқини ўзимиздан бездиргаймиз! Шерхондай маккор ғаним турганда биз ҳинд элини бағримизга тортмоғимиз, унга суянмоғимиз лозим эмасми?

— Аммо бирдан икки қайиқнинг бошини тутмоқ ҳам мумкин эмас, ҳазратим! — Саид Халил

мамлакатнинг диний пешвоси сифатида подшоҳ ҳокимиятини ичдан назорат қилиш ҳуқуқига эга эди. У ҳозир шуни эслатиб қўймоқчи бўлиб Ҳумоюннинг кўзига тик қаради: — Агар мажусий филбон барча бек-у аъёнлардан олдинда, фил устида ўлтириб борадиган бўлса, мавкабингизнинг катта бир қисми унинг кетидан эргашгиси келмагай. Битта ғайридин туфайли юзлаб муслим хайрихоҳларингиз наврўз намоишига чиқмасалар майлими? Сизга қайси томон азизроқ?

Ҳумоюннинг қошлари чимирилиб, юзи хиёл оқарди:

— Бу не, таҳдидми?

Саид Халил қўлини кўксига қўйиб, гапини сал юмшатишга тиришди:

— Ҳазратим, хотирингизга малол етган бўлса узр! Мен фақат қавмларимнинг кайфиятидан сизни огоҳ қилдим, холос!

Ҳумоюн масжиддан қайтар экан, инилари билан ораси бузилгани устига энди Саид Халил бошлиқ руҳонийлар ва уларнинг муридлари-ю қавмлари наврўз намоишига чиқмаса, эртага ким билан байрам қилишини ўйлаб қолди. Унинг тарафдорлари камайиб кетганини, мавкаби ҳам яримта-юримта бўлиб қолганини эл-юрт кўрганда нима дейди?

Йўқ, бунга йўл қўйиб бўлмайди! Подшо филини Лаъл Чанд бошқарадиган давр ҳали келмаган экан. Лекин Саид Халилга гап етказган филбон Иноятхон ҳам муродига етмаслиги керак. У Саид Халилнинг ишонган муридларидан бўлгани учун наврўз кунида подшо филини ўзи мингиси келиб айғоқчилик қилгани аниқ.

Бир вақтлар Иноятхон:

— Браҳмапутра дарёсининг бўйларидаги ўрмонда оқ филлар бор, подшо ҳазратлари маблағ ажратсалар, тўртта ёрдамчи овчи берсалар, энг улкан оқ филлардан тутиб келгаймен! — деб мақтанган эди.

Ҳумоюн саройга қайтган заҳоти Иноятхонни ўз ҳузурига чақиртирди-да, ўша ваъдасини эсига солди. Оқ фил тутиб келиш учун кетадиган харажатларни ҳисоблатиб, унинг қўлига тутқазди ва дарҳол жўнашни буюрди.

— Ҳазратим, қулингиз эртанги наврўзни Аграда ўтказиб, кейин оқ фил овига кетай, ижозат беринг! — деб Иноятхон ер ўпиб илтижо қилди. Ҳумоюн эса:

— Бу йилги наврўз менга татимай қолди, ҳақиқий байрам сиз оқ фил тутиб келганингизда бўлгай, эртадан қолмай овга отланинг! — деди-да, бошқа гапга ўрин қолдирмай, ўзининг хонайи хосига кириб кетди.

Коса тагидаги нимкосадан хабардор бўлган вазир Турдибек Иноятхоннинг ёнига тўртта ёрдамчи овчини қўшиб, ҳаммасини эртаси куни тонг отмасданок Аградан жўнатиб юборди. «Ёрдамчи»ларга Иноятхонни ва хазинадан берилган пулни қўриқлашгина эмас, балки подшо фармонининг адо этилишини қаттиқ назорат қилиш ҳам топширилди.

Фармонни бажариш, албатта, осон эмас — Аградан Браҳмапутрагача отда икки ойлик йўл, хавф-хатар беҳисоб, тирик қайтишининг ўзи амримаҳол. Иноятхон Ҳумоюннинг устидан шайхулисломга айғоқчилик қилишнинг қанчага тушишини энди билиб қўяди.

Бугун наврўз намоишига Ҳумоюн миниб чиққан улкан қора филни Лаъл Чанднинг шогирди бўлган панжоблик филбон Гулмуҳаммад бошқариб бормоқда. Ҳумоюн ўнг томонда, филдан анча ортда саман от миниб келаётган кенг малла тўнли, катта оқ саллали, серсоқол Саид Халилга синчиклаб бир қараб олди. Муриди Иноятхоннинг Аградан чиқариб юборилгани пирнинг қулоғига етиб борган шекилли, қовоғи солиқ. Кўзини саман отининг қулоқларидан олмасдан хомуш келяпти.

Қизик, бу одамга нима етмайди? Ихтиёридаги вақфлардан беҳисоб бойликлар дарёдай оқиб келади, юзлаб хизматкорлари-ю муридлари оғзидан чиққан буйруғини бажариб туради, керак бўлганда, ҳатто подшога ҳам кечагидай гапини ўтказа олади. Аммо Саид Халилга бу ҳаммаси одатий ва жузъий нарсалар бўлиб кўринади. У Самарқанднинг машҳур диний пешвоси Хўжа Аҳрор каби фавқулодда ҳукмфармо бўлишни, подшоларни ҳам ўз измига бўсундиришни

истайди. Чунки у пайғамбар авлоди саналувчи саидлардан, осмондаги арши аълога яқин турган уламолар пешвоси.

Аммо Ҳумоюн отаси Бобурдан ибрат олиб дин пешволарига бўй бермайди, улардан юқорироқ туриш учун «Қонуни Ҳумоюнӣ» деган янги низом ҳам ўйлаб чиқарди. Тарихчи Хондамир ёзиб чиққан бу қонунга биноан Ҳумоюннинг қўл остидаги одамлар табиий мавжудотдаги осмон, ер ва уларнинг оралиги тимсолида уч қисмга бўлиб чиқилди. Биринчи тоифа — аҳли давлат, унга подшо, вазир, бек ва аъёнлар киради. Иккинчи тоифа — аҳли саодат, яъни дин пешволари, уламолар, шоирлар, олимлар. Учинчи тоифа — аҳли мурод, яъни аслзода аёллар, созандалар, хонандаар, мусаввирлар ва бошқа санъаткорлар.

Шайхулислом Саид Халил иккинчи ўринга тушиб қолганидан қаттиқ норози. «Аҳли саодат» дегани нимаси? Ҳатто ҳинд браҳманлари ҳам осмонга нисбат берилган энг олий табақа ҳисобланмайдими? Аҳли давлат осмон бўлади-ю, аҳли дин пастда муаллақ қоладими? Дин пешволарини шоир-у олимлар билан бир тоифага қўшганлари ҳам Саид Халилга ҳурматсизлик бўлиб туюлди. Ахир даҳриёна китоб ёзадиган шоир-у олимлар қаёқда-ю, илоҳий оламга яқин турган саидлар қаёқда?

Шайхулислом бу фикрларини Хондамирга айтиб, у билан кўп мунозара қилди. Бу мунозарада Байрамхон Хондамирнинг тарафини олган эди, Саид Халил уни динсизликда айблади. Уламолар мажлисида Байрамхоннинг ушбу рубоийсини ўқиб берди:

*Не дин ғамидин даме парешондурмен,  
Не куфр ҳужумидин ҳаросондурмен.  
Бутхона-ю масжид манга яксон кўринур  
Гўёки не кофир-у не мусулмондурмен.*

Бу шеърни эшитган қози-ю садрлар, муҳтасибларнинг сочи тикка бўлиб кетди. Байрамхон мусулмонлиг-у масжиддан юз ўгирса кофирлик бундан ортиқ бўладими?!

Қозилар бошлиғи бўлган Садри аъзам Байрамхонни тошбўрон қилиб ўлдиришни талаб қилди. Дин пешволарининг ўз зиндонлари ва жазо берувчи муҳтасиблари бор эди.

— Байрамхон ҳиндларнинг даҳрий шоири Кабир сингари куфр йўлига кирмишдир! — деб Саид Халил Ҳумоюнга бориб арз қилди. — Кабир ҳам масжидни бутхонага қўшиб инкор этгани маълумингиздир! Исёнкор мажусийларнинг бҳақти таълимоти подшо ҳокимияти учун ҳам хатарли!

Саид Халил Байрамхонни ҳеч бўлмаса Низомнинг даҳрийликда айбланган отаси каби зиндонга ташлашга интила бошлади.

Байрамхон ўн тўрт йилдан бери Ҳумоюнга содиқ хизмат қилиб келаётган жанговар беклардан эди. Подшо унинг таъби назми баландлигини, шеъриятда Навоий ва Бобурга эргашишини биларди. У дарғазаб бўлиб келган Саид Халилга шуни айтиб:

— Тақсир, Байрамхон Аллоҳга сажда қилувчи чин мусулмон, фақат Байрамхон бу рубоийни мажозий маънода битмишдир, — деди. — Бундай кайфиятлар улуф шоирларда ҳам бўлган. Жаннатмакон отамнинг худди шу мазмундаги рубоийси бор. балки ўқигандирсиз?

Ҳумоюн давлатида Бобур хотираси муқаддас ҳисобланар, бунга шайхулислом ҳам шак келтиролмас эди. Ҳумоюн отасининг Байрамхонни кига ўхшаш рубоийларидан ўқиб бергач, Саид Халил сал ҳовуридан тушди.

— Аммо биз Байрамхондек шаккок одам билан бир тоифада бўлишни истамагаймиз! — деди. — Уни «аҳли саодат» тоифасидан чиқармоқ зарур!

Ҳумоюн бунисига рози бўлди. Махсус фармон билан Байрамхонни соҳибихтиёр беклар қаторига киритди-ю, «аҳли давлат» деб аталадиган биринчи тоифага қўшди.

Мана ҳозир наврўз сайлида Байрамхон ҳам вазири аъзам Турдибек Туркистонийнинг ёнида, энг олдинги сафда бормоқа. Бу ҳаммаси Саид Халилнинг ярасига туз сепгандай бўляпти. Хондамир

бундан тўрт йил аввал вафот этганда шайхулислом унинг таҳририда чиққан низомни бекор қилишга яна бир уринди. Аммо Ҳумоюн ўз номига нисбат берилган қонунни бутун коинот-у табиатга боғлаб ҳимоя қиларди:

— Тақсир, мен жамиятдаги сунъийликлар-у бетартибликлардан безор бўлганим учун давлат ишини табиий бир асосга қурмоқчимен. Ер-у кўкдаги уйғунлик билан собитликка соҳибқирон Амир Темур ҳам имон келтирган эканлар. Ўшал бобокалонимиз кашф қилган қонун-қоидаларни «тузуклар» деб атаган эканлар. Шу тузуклар мазмуни авлоддан авлодга ўтиб, бизга ҳам етиб келди. Тарихни ўрганишда раҳматлик Хондамир бизга кўмак берди. Амир Темур осмоннинг ўн икки буржидаги собита юлдузларни яхши кўрар эканлар. Ҳамал, Жавзо, Асад... бу юлдузларнинг ҳар бири ўз ўрнида шундай собит тургани учун қуёш йилнинг ўн икки ойида уларнинг ёнидан аниқ соат-у дақиқасида ўтар экан. Бир дақиқа олдин ҳам эмас, кеч ҳам эмас, тўғрими?

— Буниси тўғри.

— Ёки ўн икки йиллик мучал ҳисоби нотўғрими?

— Тўғри, тўғри!

— Шунинг ҳаммасини ҳисобга олиб, Соҳибқирон бобокалонимиз «ўн икки рақамида олий ҳикмат бор» дер эканлар. Ўз давлатларини ўн икки тамойил асосида бошқарганлар. Қўл остидаги барча одамларни ўн икки табақага бўлиб идора этганлар. Маълумингизки, биз ҳам барча одамларимизни ўн икки табақага тақсим этдик. Мақсад — табиатдаги тартиб-у аниқликни, мувозанат-у собитликни жамиятимизга ҳам тадбиқ этмоқдир!..

«Тадбиқ этгани шуми?!» деган аччиқ эътирозни Саид Халил ҳозир наврўз намоишида бораётиб ўз кўнглидан ўтказди. Ҳумоюн катта бобосидан ибрат олиб тартиб берган ўн икки табақани бошқариш жуда қийин бўлди. Шундан сўнг ҳар уч табақани бир соҳага бирлаштириб, тўртта вазорат ташкил қилди. Буни ҳам табиатдаги тўрт унсур — олов, ҳаво, тупроқ, сув каби «аносири арбаага монанд» деб таърифлади. Биринчи вазорат бошлиғини «саркори оташ» деб атади. Унга барча тўп-у тўпхоналар, қурол-яроғ ва ҳарбий ишлар қарайди. «Саркори ҳавойи» деб аталган вазир сарой таъминотига, ошхона, сайисхона\*, кийим-кечак ишларига мутасадди. «Саркори оби» — ариқ қазиш ва суғориш ишларини бошқаради, шарбат, чоғир ва бошқа ичимликлар тайёрлайди. «Саркори хоки» (яъни, тупроқбоши) — зироат, деҳқончилик ва иморатсозлик каби соҳаларга жавобгар. Ҳумоюннинг фармонида биноан, бу тўрт вазоратнинг одамлари кийинишда ҳам бир-бирларидан фарқ қилишлари лозим, токи бир қарашда уларнинг қайси соҳадан эканлигини ажратиш мумкин бўлсин. Унинг ўзи эса ҳафтанинг маълум кунида осмондаги бирон сайёранинг рангига ва қиладиган ишининг мазмунига мос кийинишга ҳаракат қиларди. Нури кўкиш Зухра юдузига нисбат берилган душанба кунида Ҳумоюннинг кийимида мовий ва яшил ранглар устун бўларди. Сешанба куни Ҳумоюн учун қизғиш нурли Миррих юлдузининг куни. Сешанбада унинг қабулига амири ғазаб номини олган ҳибсхона бошлиғи ва жаллодлар саркори оғир жиноят қилган айбдорларни олиб киради. Ҳумоюн уларнинг энг ашаддийларини қатл эттиради.

Табиатга қиёсан жорий этилган «Қонуни Ҳумоюннийни» «шоирона дид билан қилинган кашфиёт» деб мақтаб юрганлар оз эмас. Айниқса, осмон тимсолида биринчи ўринга қўйилган аҳли давлат вакили Байрамхон янгича тартибдан жуда мамнун. Аммо Саид Халил каби руҳонийларнинг алами чексиз. Ахир осмон илоҳиёт макони эмасми? Илоҳиёт илми билан шуғулланувчи уламолар, саидлар осмон рамзи бўлган олий табақага киришлари керак эдику. Хондамир «олий кашфиёт!» деб мақтаган «Қонуни Ҳумоюнний» Саид Халил бошлиқ руҳонийларга шайтоний бир ўйиндай, қуруқ хаёлпарастликдай туюлади. Саркори ҳавойи эмиш! Осмонда тутқич бермай юрадиган ҳавога ким сарколик қила олади? Миррих юлдузи қаёқда-ю, подшо киядиган кийимнинг ранги қаёқда?!

Бу тажанг ўйлар таъсирида шайхулислом Лахўрдаги Комрон мирзони ва шарқдаги Шерхонни илиқ бир хайрихоҳлик билан эслади. Комрон акаси Ҳумоюнни писанд қилмаслиги Саид Халилга кўпдан маълум. Комрон пок мусулмончилиқни маҳкам тутди. Ҳумоюнга ўхшаб, мажусийларга



ён босмайди. Байрамхон каби даҳрийларни тўрга чиқармайди. Комроннинг мана шу хусусиятини билган Саид Халил орага ишончли одамларни қўйиб, у билан аллақачон махфий алоқа ўрнатган. Ҳумоюн узоқ вилоятларга кетганда Комрон мирзога шошилинич хуфия юбориб, Лахўрни тезроқ эгаллашга ундаган диний пешво — Саид Халил. Комрон унинг айтганини қилди-ю, Кобулга Панжобни қўшиб олиб, акасида зўрроқ бўлди. Энди агар шарқда Шерхон бош кўтаргани рост бўлса, Ҳумоюн отда бир ойлик йўл бўлган Бихарга қўшин тортиб кетиши аниқ. Ушанда Саид Халил Комрон мирзога яна битта яширин мактуб ёзиб, «Аграни эгаллаш пайти келди», дейди. Шунда Комрон мирзор Ҳиндистон тахтига чиқса, Саид Халилдан умрбод қарздор бўлади, унинг чизган чизиғидан чиқмайди.

«Қонуни Ҳумоюнӣ» ҳам ва бугун Саид Халилнинг аламини келтираётган бошқа нарсалар ҳам бир зарба билан нест-нобуд бўлади.

Фил миниб бораётган подшо одамларга жуда қудратли кўринса ҳам, аслида унинг ҳокимияти ичдан зил кетиб заифлашиб қолганини, Ҳумоюн тахтдан ағдарилиши муқаррарлигини Саид Халил зимдан сезади ва бу ҳодисани қўлидан келганича тезлаштиради.

\* М у н и р — ёруғ юз, ёруғлик.

\* С а й и с х о н а — отхона.

\* \* \*

Ташқаридан қараганда катта ҳашамат ва силлиқлик билан ўтаётган наврўз намойишининг ичи қалтироқ эканини, ясан-тусан мавкаб ботиний зиддиятга тўлиб бораётганини Ҳумоюн ҳам сезади. У яширин зиддиятлар захрини беғубор одамларнинг олқиши билан кесмоқчи бўлди-да, шиғовулга яна танга сочишни буюрди. Шиғовул сиқимини тангага тўлдириб, ширадор, йўғон овоз билан одамларга мурожаат қилди:

— Халойиқ, огоҳ бўлинг! Бугун илон йили тугаб, от йили кирди! От — инсонга вафодор жонивордир! Бу йилги наврўз ҳаммангиз учун хайрли бўлсин! Шу улуғ айёмда ким қандай яхши ният қилса илоҳим муродига етсин! — деб шиғовул халойиқ устига сиқимидаги тангаларни сочди.

Билмайдиган одам фил миниб бораётган Ҳумоюнни: «Ҳеч нарсадан камчилиги йўқ, беармон йигит», деб ўйлайди. Лекин ҳозир унинг хиёбон четида ўғилчасини кўтариб турган ўша оддий йигитга ҳаваси келди. Қани, толе унга ҳам шундай ўғил берса! Бундан беш йил олдин ўғил кўриш орзусида у иккинчи хотин олди. Оддий ясовулнинг қизи бўлган Меважон исмли бу чиройли жувон ўша йили ҳомиладор бўлди. Моҳим бегим ҳали ҳаёт эди, бўлажак неварасига атаб кўйлакчалар тикдирди. Лекин Меважон ўн ойда ҳам, ўн бир ойда ҳам туғмай, қорни қаппайиб юраверди. Кейин билсалар, шунчаки... елбўғоз экан. Ҳумоюн буни ҳам тақдирнинг аччиқ бир кинояси деб билиб, жуда қаттиқ изтироб чекди. Худди ўша йили иниси Комроннинг хотини кўчқордай ўғил туғди. Ҳозир бу бола каттагина бўлиб қолган. Ҳумоюн уни ҳар кўрганда кўзлари ҳавас билан ёнади...

Шиғовул хуржундан яна танга олди:

— Халойиқ, Ҳумоюн ҳазратлари наврўз айёмида қилган барча яхши ниятларига етсинлар! Янги йил ҳазратимга кўчқордай ўғил ато этсин! Омин!

Сочқининг кетидан югуриб танга талашаётганлар, албатта, дуога қулоқ ҳам солишгани йўқ. Лекин хиёбон четида Ҳумоюнга жим қараб турган бояги чол яна юзига фотиҳа тортди. Шу пайт Ҳумоюннинг кўзи хиёбон четидан отлик бораётган қизларга тушди. Улар юзларига оқ харир парда ёпганлари учун қош-кўзлари унга аниқ кўринмайди. Лекин толма беллари ва фотиҳага кўтарилган нозик қўллари йигитга жуда сеҳрли туюлди.

Чавкар от минган Ҳамида бону Ҳумоюннинг тикилиб қараганини энди сезди. Бир пайт шамол қизнинг юзидаги харир пардани кўтарди-ю, бир лаҳза кўз кўзга тушди.

Шундай гўзал қиз Ҳумоюнга ўғил тилаб қўлини юзига сургани йигитга беҳад ёқимли туюлди.

Бу орада мавкаб дарё бўйидаги подшо боғига яқинлашди. Ҳумоюн бошлиқ аҳли давлат боғнинг улкан дарвозасидан ичкарига кира бошлади. Дарвоза олдида узун найза тутган қўриқчи йигитлар хиёбон четларидан томоша қилиб келаётган халойиқнинг йўлини тўсдилар. Боққа фақат махсус рухсати бор одамларгина кириши мумкин. Бу рухсатномалар турли хил ёй ўқи шаклида тарқатилган. Мавкаб кетидан боғ дарвозасига яқинлашган Гулбадан бегим отининг эгари қошидаги соқдондан олтин учли ёй ўқини олиб соқчиларга кўрсатди. Улар бусиз ҳам подшонинг сингисини таниб қолган эдилар. Бегим билан отлиқ келаётган Ҳамида бонуга ва Султоним бегимга енгил таъзим билан йўл бердилар. Боғ ичига кирганларни шиғовул тартиб билан турли йўлчаларга йўналтириб турибди.

Ҳумоюн минган фил боғ тўридаги икки қаватли кўшк томонга бурилди. Ҳамидалар эса Жамна четида лангар ташлаб турган шоҳона кемаларга томон йўл олдилар.

Бу кемаларни ҳайдайдиган эшкакчилар орасида Низом ҳам бўлиши керак. Ҳали кема сайрида Хонзода бегим уни Ҳумоюн билан таништирса-ю, буни Низом ҳам кўрса... Ҳамида шуни ўйлаган сари кўнгли безовта бўларди.

\* \* \*

Фил баланд шоҳсупага ёнини бериб тўхтагач, Ҳумоюн унинг устидан тушди-да, кўшкнинг иккинчи қаватидаги қабулхонага кирди.

Бугун байрам бўлса ҳам, давлат иши танаффус билмайди. У кема сайрига чиқишдан олдин кечиктириб бўлмайдиган фавқулодда ишлар бўйича кўрсатмалар бермоғи керак. Гилам устида тикка турган кўйича Турдибекдан сўради:

— Шарқдан не хабар бор?

— Ҳазратим, Шерхон Чунорга хужум бошлабдир, қалъа ичидагилар қамалда қолмишлар. Ҳозир келган ахборотга қараганда, бизникиларнинг аҳволи танг. Тезда ёрдамга етиб бормасак, қалъа илиқдан чиқиши мумкин.

Отда Чуноргача ўн беш кунлик йўл. Ҳумоюн ўзи бор қўшинини бошлаб бормаса бошқа ҳеч бир бек Шерхонга бас келолмайди. Бир йилда бир келадиган наврўз кунини ҳам хотиржам ўтказиб бўлмаслиги Ҳумоюнга жуда малол келди:

— Чунордагилар ваҳима қилмасин! — деб кесиб-кесиб гапирди: — Қалъа деворлари мустаҳкам! бултур биз бу қалъани қамал қилганда Шерхон уч ойгача дарвоза очтирмаган эди! Наҳотки бизникилар бир ойга ҳам бардош беролмасалар? Қалъа бошлиғига ҳозироқ махсус чопар билан фармойиш юборинг! Ҳимояда қаттиқ турсинлар. Биз бир ойга қолмай етиб боргай-миз!

— Бош устига ҳазрати олийлари!

Турдибек таъзим қилиб орқаси билан юриб эшикдан чиққач, Ҳумоюн шоҳнишинга ўтиб ўлтирди. Аркони давлат одатдагидай унинг ўнгу сўлига тизилгандан кейин шиғовул бошқа мамлакатлардан келган элчиларни бошлаб кирди.

Биринчи бўлиб кирган Эрон вакиллаи тахтга яқин энг мўтабар ўринга ўтказилди. Ҳумоюн отасининг шоҳ Исмоил билан бошланган ҳамкорлигини унинг ўғли Тахмасп билан давом эттирмоқда эди. Бухородан келган шайбонийзодалар элчиси Эрон вакиллари кўрарга кўзлари йўқ. Аммо Ҳумоюн улар билан ҳам савдо-сотик қилади, мамлакат ичи шундай пароканда ва нотинч бўлиб турганда шимолий чегараларда яна уруш чиқиб кетмасин учун шайбонийзодалар юборган элчиларнинг кўнглини олишга интилади. Шунинг учун Бухоро элчиси подшонинг чап томонидаги мўтабар жойлардан бирига таклиф этилди. Ҳумоюн Эрон ва Турон элчиларини бугунги дарё сайлига ўзи билан бир кемага ўтказиб олиб борадиган бўлган. Кемага энг нуфузли аъёнлар ҳам чиқиши керак, жой эса ҳисобли. Бунинг устига узоқ Португалиядан совға-салом билан келган Алваро Пакавира ҳам бугун Ҳумоюннинг ҳузурига киришга рухсат сўраган. Ҳумоюн европа мамлакатларини бир-биридан кўпда фарқ қилмас, уларнинг ҳаммасини Фарангистон деб атар эди. Шиғовулга:

— Фарангистон элчисини чорланг! — деб буюрди.

Шими тиззасидан пастга тушмайдиган, қимматбаҳо шоҳи пайпоқлари болдирига ёпишиб, оёғи шилдинглаб кўринадиган, чиройли қора мўйловлари ўзига ярашган Алваро Пакавира қора шляпасини ўнг кўлига олди-да, ўша кўлини шляпа билан пастга сермаб, таъзим қилди. Орқароқда Пакавиранинг мулозими силлиқ қизғиш ёғочдан жимжимали қилиб ясалган узун бир филофни кўтариб турибди. Пакавира форсий сўзларни португалча оҳангда талаффуз этиб деди: — Бугунги наврўз айёмида биз Ҳиндистоннинг улуғ ҳукмдори Ҳумоюн ҳазратларига Португалия усталари олтин-у кумушлар билан беаган жанговар бир қурол келтирдик! — Пакавира филофдан картеч солиб отиладиган йўғон қувурли милтиқ олди: — Бунинг қўндоғига Ҳинд уммонининг садафлари қадалган, қузури испан кумуши билан безатилган. Тепкиси эса Португалиянинг соф олтинидан ясалган!

Бек-у аъёнлар бирдан жонланиб, Пакавиранинг қўлидаги қуролга қизиқиб кўз югуртирдилар. Бундан дадилланган Пакавира совғасини подшога ўз кўли билан топшироқчи бўлиб, шоҳнишинга қараб ўта бошлади. Шунда Ҳумоюн ўнг томонда турган Байрамхонга имо қилди. Байрамхон беклар сафидан чиқиб, меҳмоннинг йўлини тўсди. Пакавира милтиқни икки қўллаб Байрамхонга топширди-да, орқаси билан юриб, аввалги жойига чекинди. Байрамхон Ҳумоюннинг ишораси билан милтиқни унинг оёғи тагига қўндаланг қилиб ётқизиб қўйди.

Ҳумоюн элчига қараб:

— Жаноб Пакавира, — деди. — Биз Фарангистон усталарининг меҳнатларини эъозлаймиз, наврўз куни бизни йўқлаганингиз учун ҳам мамнунмиз. Бироқ... бу тўфангнинг ўқини кимга бергансиз?

— Ҳазрати олийлари, ўқ-дору солинган қутиларимиз кемада қолган. Бу муҳташам кўшкка ўқ-дори кўтариб киришдан тортиндик. Агар сиз хоҳиш билдирсангиз, исталганча ўқ-дори келтириб беришга тайёрмиз!

— Тўфанг-у ўқ-дори бобида фарангилар баҳодиршоҳга ҳам кўп саховат кўрсатган эдилар. Гужаротдаги жангларда Баҳодиршоҳнинг одамлари бизнинг не-не бек-у навкарларимизни фаранги тўфанглардан отиб ўлдирганлари ҳали ёдимиздан чиққан эмас!

— Ҳазрати олийлари, Баҳодиршоҳ бизга ҳам душман бўлиб чиқди. Унга Сурат бандарида\* испан савдогарлари тўфанг сотганлар! Ўқ-дорини ҳам Баҳодиршоҳ ўшалардан сотиб олмишдир.

— Жаноб Пакавира, Ҳиндистонга қачон келгансиз?.. Уч йил? Уч йилдан буён қаерда истиқомат қилмоқдасиз?

— Кўпроқ Гоа оролида.

— Баҳодиршоҳ Гоа оролида яшаган фарангилар билан иттифоқ тузган эмасмиди?

— Аммо Баҳодиршоҳ кейин бу иттифоқни бузди, бизга ҳам хиёнат қилди. Шундан сўнг бизнинг одамларимиз уни ўлдирдилар. Биз энди сиз билан ҳамкорлик қилиш орзусидамиз, ҳазрати олийлари!

Ҳумоюн кинояли жилмайди:

— Худо кўрсатмасин, агар биз ҳам Баҳодиршоҳга ўхшаб жангда енгилсак, сизлар кейин унинг кунини бизнинг бошимизга ҳам солгаймисиз?

— Алҳазар! — деб қўйди Саид Халил.

Ўнғайсиз аҳволда қолган Пакавира шляпасини у қўлидан бунисига олди-ю:

— Ҳазрати олийлари, сиз енгилмас баҳодирлардансиз,— деди. Биз ишонамизки, сизга қарши бош кўтарган Шерхон ҳам Баҳодиршоҳ каби мағлуб бўлмай. Сиз унинг устидан ғалаба қозонишингиз учун қанча тўфанг, қанча ўқ-дори керак бўлса биз сотишга тайёрмиз.

Ҳумоюн ҳозир қамал азобидан қийналаётган Чунор қалъасидаги одамларини кўз олдида келтирди-ю, юзи тундлашди. Денгиз орқали Бангола ва Даккага сузиб борган фарангилар Шерхонга мана шунақа қузури йўғон тўфанглар ва мушкет ўқлар сотаётганини ҳумоюн мушрифлар\* юборган ах-боротларда ўқиган эди. Қамалдагиларни тутдай тўкаётган бу хатарли ўқлар ҳозир унинг оёғи тагида ётган олтин тепкили тўфангдан ҳам отилиши мумкин. Денгиз

бўйларидаги вилоятларнинг рожа ва маҳарожалари ҳам фаранги қуроллар сотиб олаётгани маълум.

— Сиз фарангилар, қурол сотиб сармоя орттириш билан қаноат қилсаларингиз кошки эди! — Ҳумоюн элчига кўзини қадаб гапирди: — Бироқ Бангола орқали Шерхонга қурол етказиб бераётганлар бизнинг салтанатимизни эгаллаш илинжидадир!

— Ҳазрати олийлари, Дакка орқали қурол-яроғ сотаётганлар биз эмас, балки инглизлардир! Инглиз савдогарлари бизга ашаддий рақибдирлар! Биз, португалияликлар, сизга фақат яхшилик истаймиз!

— Шахсан сиз тўғрингизда ёмон сўз айтмоқчи эмасмен, жаноб Пакавира! Сиз ҳозир биз учун ҳурматли меҳмонсиз. Аммо ҳиндистонга келган бошқа фарангилар мамлакатнинг бир ўлкасини иккинчисига қарши уруштириш ҳаракатидалар. Биз улар сотаётган қуроллар билан бир-биримизни қириб ташласак, кейин Ҳиндистон уларнинг тасарруфига ўтиши осон бўлмай! Аммо бундай шум ният билан қурол сотган фарангилар билсинларки, улар олиб келган тўфанглар ахийри ўзларига қарши отилғусидир!

Алваро Пакавира бу гаплардан талвасага тушиб, қора шляпасини яна бир марта пастга сермаганича таъзим бажо келтирди:

— Ҳазрати олийлари, фарангилар орасида шум ниятлилар ҳам йўқ эмас, сиз буни доноларча пайқабдурсиз. Аммо биз сиз томонингизда туриб ана ўша шум ниятликлар билан жанг қилишга тайёрмиз! Чунки сизнинг пайғамбарингиз Муҳаммад алайҳиссалом Қуръони шарифда бизнинг муқаддас китобимиз Инжилни эҳтиром билан тилга олмишдир. буни давлатингизнинг диний пешволаридан Саид Халил жаноблари ҳам тасдиқлашлари мумкин.

Пакавира Саид Халил томонга олазarak бўлиб қараб қўйди. Саиднинг қўли узун енги ичидан кўринмас, аммо бармоқлари билан тасбеҳ ўгириб ўлтиргани енг учидан чиқиб турган йирик марварид доналарининг секин силжиётганидан билинар эди. Бу марварид тасбеҳ уч кун бурун Саид Халилга Пакавира томонидан инъом этилганини Ҳумоюн хуфияларнинг кечаги ахборотида ўқиган, «тақсиримнинг қимматбаҳо жавоҳирларга ўчлигини фарангилар ҳам билиб қолибдир-да», деб ўзича ажабланган эди. Ҳозир эса Ҳумоюн Саид Халилга Пакавира тушунмайдиган туркий тилда савол берди:

— Тақсир, ғайридинлар илқидан олинган инъом сиздек табаррук зотга жоизмикин?

Ҳумоюн Саид Халилнинг қўлидаги марварид тасбеҳга маъноли қилиб қаради. Саид Халил сири фoш бўлишидан чўчиб, тасбеҳни дарҳол енг ичига яширди-ю, томоқ қириб:

— Ҳазратим, насоралар\* ғайридин бўлсалар ҳам, бир ҳолда, бизга мажусийлардан кўра яқинроқдир, — деди.

— Сабаб?

— Сабабки, мажусийлар ўнлаб худоларнинг ҳайкаллари ясаб, уларнинг ҳаммасига сиғингайлар. Қайси улуснинг худоси кўп бўлса, ундай улусда яқдиллик бўлмамай, мамлакат ҳамиша парокандаликдан азоб тортқай. Аммо насоралар ҳам биз каби бир худога сажда қилурлар. Исо алайҳиссаломга сиғинурлар. Муҳаммад алайҳиссалом ўз умматларига мурожаат этиб дейдиларки, «Исо ва Мусо пайғамбарлардан ажралманглар, имонда доим бирга бўлинглар».

Пакавира форсий тилда бу гапларни эшитганда қаддини тиклаб, кўкрак кериб, атрофига ғолибона назар ташлай бошлади. У энг мўтабар элчилар қаторида шоҳнишинга яқин ўнг томондан жой кўрсатилишини ва бугунги дарё сайрига подшо билан бир кемага чиқишни мўлжаллаб турибди.

— Тақсирим, — деди Ҳумоюн шайхулисломга. — Меҳмон имон жиҳатдан самимий бўлса, биздан ҳам самимий эҳтиром кўргай. Нек ният билан келган бўлса, биз ҳам унга яхшилик қилайлик. Жаноб Турдибек, фарангистонлик меҳмонга кимхоб тўн инъом этилсин.

— Бош устига, ҳазратим!

Кимхоб тўн Пакавиранинг елкасига ташлангач, Ҳумоюн сўзида давом этди:

— Боғда хизмат қилувчи мулозимларга буюринг, тиллакори толорда жаноб Пакавира учун махсус дастурхон ёзиб, наврўз неъматларидан зиёфат берсинлар!  
Алvaro Пакавира елкасидаги кимхоб тўндан терга ботиб кўшқдан ташқарига чиқар экан, дарёда чайқалиб турган кемаларга энди аламли назар ташлади. Унинг бу ерга келишдан мақсади — бир амаллаб Ҳумоюннинг пинжига кириш, подшо кемасида энг нуфузли аъёнлар билан бирга сайр қилиш, улардан танишлар орттириб, порага учадиганларини қўлга олиш эди. Лекин Ҳумоюн унга мана бу оғир тўнни кийдирди-ю, рухсат бериб юборди. Энди Пакавира ҳувиллаган боғда бир ўзи кема сайрига муносиб кўрилмаган учинчи даражали мулозимлар орасида ейдиган зиёфати томоғидан ўтадими? Ҳумоюн унинг ниятларини йўққа чиқариб, устидан кулиш учун атайлаб шундай қилди, чамаси. Аммо ким кимнинг устидан кулишини Алvaro Пакавира ҳали унга кўрсатиб қўяди! У Ҳумоюндан иш чиқмаслиги мумкинлигини олдиндан ҳисобга олиб, энг ишончли одамларидан бирини ўтган ҳафта Шерхоннинг ҳузурига жўнатган. Энди бугундан қолмай ўзи ҳам Шерхон томонга йўл олади. Наврўз баҳонасида Ҳумоюн кайф-сафо қилиб, бепарво юраверсин. Алvaro Пакавира унинг саройида кўрганларини, оға-инилар ва подшо билан руҳонийлар орасидаги зиддиятларни Шерхонга батафсил айтиб беради. Саид Халилдан қандай фойдаланишнинг йўллари тушунтиради. Пакавира Ҳумоюннинг барча душманларини Шерхон атрофига йиғиб, бу темурийзодани тахтдан ағдармагунча бугунги алаmidан фориғ бўлмайди!

Ичкарида қолган Саид Халил ҳам Пакавирага ўхшаб, подшонинг масхарасидан адоват туйғусига тўлиб ўтирибди. Шунинг устига Ҳумоюн Саид Халилнинг ашаддий рақиби Хўжа Ҳусайнни ўз ҳузурига чорлади.

Узоқ шимолга элчи бўлиб кетганича тўққиз йилдан бери дом-дараксиз йўқолган бу одам ҳали ҳам тирик эканми? Шиғовул эллик ёшлардаги мош-гу-руч соқолли, барваста ва озғин Хўжа Ҳусайнни эшиқдан бошлаб кирганда Саид Халил уни таниб, юраги шиғ этиб кетди. Бу ўша — Бобурга жуда ёқиб қолган ва унинг ёрдамида энг олий диний мансабни Саид Халилдан тортиб олмоқчи бўлган Хўжа Ҳусайн! У пайтларда соч-соқоли қоп-қора, қирқ ёшли норғул қори эди. Энди юзлари, пехшона ва чаккалари кексалик ажинлари билан қопланибди. Аммо қадам олиши ҳали ҳам тетик. Ўшанда Саид Халил бу хатарли рақибдан қутулиш учун уни ғайридинлар яшайдиган узоқ московияга\* элчи қилиб жўнатишга астойдил интилган эди. Унга қўл келган далил Хўжа Ҳусайннинг хоразмлик бўлгани ва йигитлик пайтларида Дашти Қипчоқ орқали Московияга бориб келгани эди. Шайх Ҳусайннинг ўзи ҳам Бобурга шимолдаги қорли чўллар, ғаройиб ўрмонлар, қалин муз остидан оқадиган дарёлар, қиш бўйи чана ва чанғида юрадиган одамлар ҳақида мароқли ҳикоялар айтиб берган эди. Табиатан сайёҳ бўлган ва янги ўлкаларни кашф этишга жуда қизиқадиган Бобур Московияга элчи юбориб, ҳамкорлик қилиш ва икки орада карвон йўли очишни ихтиёр қилди. Саид Халил элчиликка энг муносиб одам қилиб Хўжа Ҳусайнни кўрсатди.

Хўжа Ҳусайннинг ўзи ҳам ҳинд иссиқларидан қийналиб юрар, салқин ўлкаларга саёҳат қилишни истар, Московияга бориб келишда туғилиб ўсган юрти Хоразмни яна бир кўришга иштиёқманд эди. Бобур элчиликка ундан муносиброқ одам топа олмай, ҳижрий 937\* йилда Хўжа Ҳусайнни Московия подшосига аталган мактуб ва совға-саломлар билан Аградан жўнатиб юборди. Ўша йили кеч кузда Бобурнинг ўзи бедаво касалга учраб вафот этди. Хўжа Ҳусайн эса ўша кетганича қайтиб келмади.

Саид Халил ундан бутунлай қутулдик деб юрганда бугун яна Хўжа Ҳусайн қаёқдан пайдо бўлиб қолди? Ҳумоюн ҳам унга алоҳида эҳтиром кўрсатиб ўрнидан турди ва қўл берди. Одатга биноан, Хўжа Ҳусайн подшоҳнинг қўлини тавоф қилиб ўпди-ю, бирдан кўзига ёш олди:

— Ҳазратим, сизни кўрадиган кун ҳам бор экан!

— Мавлоно, нечун бунчалик ҳаял қилдингиз? Тўққиз йил бўлдими?

— Бутун тўққиз йилим сарсон-у саргардонликда ўтди, амирзодам! Боришда Эрон-у Кавказ орқали кетсам бўлар экан. Туғилган юртимнинг меҳри тортди-ю, Мурғоб дарёсидан ўтиб,

Хоразм орқали боражак бўлдим. Лекин Марида шайбонийзода султонларнинг илкига тушиб қолдим. Бобуршоҳнинг номини эшитса тўнларини тескари киядиган жоҳиллар бор-будимни мусодара қилиб, ўзимни зиндонга ташладилар. Энди тирик қутулмасман деб ўйлаган эдим. Хайриятки, хоразмлик қариндошларим хабар топиб кафилга олдилар. Хоразмдан Московияга карвон қатнови тўхтаб қолибдир. шунинг учун Хуросонга қайтиб келиб, Мозандарон орқали Кавказга бордим. Ҳамма жойда юрт нотинч, ўзаро урушлар, қароқчилар... Ҳазар денгизидан Идил\* орқали Московия мамлакатига етиб боргунимча уч йил ўтди. Қимматбаҳо савғолардан айрилиб абгор бўлдим. Фақат Бобур ҳазратлари ёзган мактубни жон ўрнига асраган эдим, алқисса, Московия подшосига элтиб топширдим.

Хўжа Ҳусайн бир уҳ тортди-ю, бошини ҳам қилиб давом этди:

— Московия тахтига улуғ кинияз\* Василий Иоаннович деган киши ўлтирган экан. Менинг хароб аҳволимни кўриб Ҳиндистон подшосининг элчиси эканимга унча инонмади.

— Мактубни ўқиса муҳридан ҳам билиши мумкин эди-ку? — хайрон бўлиб сўради Ҳумоюн.

— Не тил билан айтай, амирзодам, мактубнинг муҳр босилган жойи ҳам уч йил давомида ҳилвираб таниб бўлмас аҳволга тушган эди. Московия подшоси эса Бобур ҳазратларининг Ҳиндистонга подшо бўлганларидан мутлақо беҳабар экан. Икки орадаги масофалар шунчалик узок, борди-келди йўқ. Ҳиндистондан Московияга борган биринчи одам мен эканман. Шоҳона совғаларимни йўлда қароқчиларга олдириб қўйганим учун Эрондан майда-чуйда мол олган эдим. Улар Ҳиндистон моли ўрнига ўтмади. Алқисса, Московия подшоси айтдики, эҳтимол, сен бир сайёҳдирсан, Бобур — подшоми ёки подшонинг хизматидаги одамми — бизга маълум эмас, шунинг учун биз унга ўз элчимизни юбора олмаймиз, аммо Ҳиндистон билан Московия орасида сен каби сайёҳлар бориб-келиб турсалар, биз унга тарафдоримиз.\*

Саид Халил Хўжа Ҳусайннинг элчиликини эплай олмаганидан қувонгандай лабини буриб:

— Ана холос! — деб қўйди.

Бу сўзлардаги истеҳзони сезган Хўжа Ҳусайн Ҳумоюндан ҳимоя истаб гапирди:

— Лекин мен Московиядан натижасиз қайтганим йўқ, ҳазратим! Московия халқи орасида бизнинг элларни кўрган одамлар ҳам бор экан. Улар менинг элчи бўлиб борганимга ишондилар. Подшоларидан кўрмаган иззат-икромни мана бу Матвей Калитинга ўхшаш яхши рус кишиларидан кўрдим!

Хўжа Ҳусайн шундай деб орқасига ўгирилди ва қўлқопли ўнг қўлига чиройли қарчиғайни қўндириб турган қўнғирсоқол одамни кўрсатди.

Хўжа Ҳусайн шимол совуқларида шамоллаб, элчилиги натижа бермаганидан эзилиб касал бўлиб ётганда мана шу одам уни сўроқлаб келади. Савдо карвонлари билан саёҳат қилишни яхши кўрадиган Матвей Калитин бундан юз йиллар олдин Ҳиндистонга келиб кетган Афанасий Никитиннинг ихлосманди эди. Унинг қўлида Афанасий Никитиннинг Ҳиндистон сафари ҳақидаги кундалик дафтарида кўчирилган қўлёзма китоб бор эди. Матвей Семёнович бу китобни қайта-қайта ўқиган, унда учрайдиган баъзи туркийча ва форсий ибораларни тушунмаса ҳам, Афанасий Никитин қаламга олган юртлар тасвирига ниҳоятда қизиқиб юрар эди. Карвон бекатида касал бўлиб ётган Хўжа Ҳусайн Ҳиндистонлик эканини эшитган Матвей уни ўзининг уйига олиб кетади, унга айиқ ўтидан тайёрланган дорилар ичириб даволайди. Хўжа Ҳусайн Матвей Семёнович Калитиннинг юрти Муромда уч йил қолиб кетади. У билан хизматкорига муромликлар ўрмон четидан ёғоч уй қуриб берадилар, уни «Бабурин посол», яъни «Бобурнинг элчиси» деб ҳурмат қиладилар. Бора-бора Хўжа Ҳусайн руслар орасида Бабурин деган фамилия билан танилади. У хизматкори билан ўрмон четида турадиган жойга «Бабуринский хутор» деган ном берилади. Матвей Семёнович билан Хўжа Ҳусайн бир-бирларининг тилларини ўрганишади. Дарё йўли билан Новгород орқали Қозон хонлигига бориб, тижорат қилишади ва Ҳиндистон сафари учун маблағ йиғишади. Кўп хавф-у хатарларни бошдан кечириб, ниҳоят, аграга келишади.

Ҳумоюн бу гапларни эшитгандан сўнг Хўжа Ҳусайннинг ҳамроҳи бўлган қўнғирсоқол барваста

Матвей Семёновичга қизиқиб қаради. Калитин чарм қўлқоп кийган, қўлидаги бўз қарчиғайнинг кўзлари юпқа чарм ниқоб билан тўсиб қўйилган. Ён эшиқдан подшо қушчиси ҳам ўнг қўлига қўлқоп кийиб чиқди. У қарчиғайни меҳмоннинг қўлидан секин олиб, ўз қўлига қўндирад экан, жим ўтирган қуш қанотларини ёйиб, қаттиқ бир талпинди. Шунда унинг ўткир тирноқлари қушчининг қўлқопли қўлини шахт билан чангаллади. Ҳумоюн қўлқоп чармига тиғдай ботган тирноқларга қараб, Московия қарчиғайининг забардаст эканини пайқади.

Матвей Калитиннинг кетидан келаётган хизматкор йигитнинг қўлида яхшилаб тахланган ва мўйнаси олтиндай товланаётган самур\* пўстин бор эди. Совға қабул қиладиган ясовул уни хизматкорнинг қўлидан олиб, ичкарига кириб кетди.

Қўли бўшаганидан енгил тортган Матвей Семёнович бошидан картузини олиб, подшога таъзим қилар экан, унинг ўсиқ, қўнғир сочлари пешонасига осилиб тушди.

— Жаноб Матбий, — деди, — шунчалик узоқ йўллардан етказиб келган нодир совғаларингиз учун сизга ташаккур. Аммо биз учун бу совғалардан ҳам азизроқ инъомингиз — Хўжа Ҳусайнни омон сақлаганингиздир, у билан ҳамроҳ бўлиб келганингиздир!

Туркий тилни Хўжа Ҳусайн ёрдамида ўрганган Матвей Семёнович ҳали талаффузда бироз қийналар, айниқса, «ҳ» деёлмас эди:

— Газрати олийлари, Гўжа Гусейнни бизнинг Москвага юборганларингиз мен учун-да, буюк бир инам бўлди. Унинг шарофати билан фарайиб мамлакатларни кўрдим.

— Биздан не тилагингиз бор? Айтинг.

— Мен тижорат иши билан келмишмен. Агра бозорида «сен насора» деб, бож-у хирождан ташқари, молимга тамға солиғи ҳам солдилар.

Ҳумоюн вазирга юзланди.

— Жаноб Турдибек, московиялик меҳмонга бизнинг номимиздан ёрлиқ беринг, унинг молларидан тамға солиғи олинмасин, қаламравимиздаги барча бозорлар, ҳамма ём бекатлари жаноб Матбийни бизда бор имтиёзлардан баҳраманд қилсинлар. Чунки Хўжа Ҳусайн уч йилда зўрға етиб борган узоқ Московиядан бу ерга нодир моллар олиб келишнинг ўзи бир жасоратдир.

— Ҳақ гап айтдингиз, ҳазратим,— деди Турдибек таъзимга бош эгиб. — Фармойишингизни бажонидил адо этгаймен! Токи жаннатмакон отангиз ният қилганларидек, Ҳиндистон билан Московия орасида савдо карвонлари қатнашига имкон кўпайсин!

— Ахир бу карвонлар фақат мол ташимагай, балки икки орага таниш-билишлик риштасини тортгай, — деди Ҳумоюн. — «Танимаганни сийламас» деган гапнинг ростлигини Хўжа Ҳусайннинг бошига тушган савдо ҳам кўрсатмишдир. Агар икки орада борди-келди бўлса эди, Московия подшоси бизнинг кимлигимизни лоақал карвон билан келиб-кетган ўз сайёҳларидан эшитиб билмоғи мумкин эди. Ана унда элчимизга муносабат ҳам бошқача бўлур эди... Жаноб Матбий, сиз насора динида бўлсангиз, Исо пайғамбарнинг умматимисиз?

— Айни шундай, газрати олийлари.

— Ундоқ бўлса... Саид Халил жаноблари боя насораларнинг имон жиҳатидан бизга яқинликлари ҳақида кўп мўтабар далиллар келтирган эди. Энди биз ана шу далиллар асосида жаноб Матбийни наврўз сайлига таклиф этгаймиз! — Ҳумоюн ўрнидан турди ва Хўжа Ҳусайнга қараб давом этди: — Мавлоно, сиз ҳам аҳли давлат билан бирга бизнинг кемага марҳамат қилинг. Сизнинг шундай узоқ элларга бориб келганингиз — тарихда қоладиган улўф иш бўлибдир. Энди йўл азобларидан фориф бўлиб, истироҳат қилинг!

Ҳумоюннинг Хўжа Ҳусайнга кўрсатган ҳар бир илтифоти Саид Халилнинг дилига гўё заҳарли тикан бўлиб қадалар ва бутун вужудида оғриқ қўзғатар эди. Ахир Хўжа Ҳусайн Саид Халилнинг ашаддий рақиби эканини кўпчилик билади. Хўжа Ҳусайн ҳам оқсуяк саидлардан, илоҳиёт илмидан ташқари дунёвий билимларни яхши ўрганган, қилич тақиб жанг қилиш ҳам, элчилик ҳам қўлидан келади. Шунинг учун Ҳумоюн уни Саид Халилнинг ўрнига шайхулислом қилиб кўтаришни жон-дилидан истаб турибди.

Лекин Саид Халил бунга йўл қўймайди! У диний ҳокимият подшо салтанатидан баланд туришини исбот этмоғи керак.

Саид Халил чора излаб атрофига қарар экан, кўшқда ўлтирганлардан нажот тополмаслигини сизди. Фақат Лахўрдаги Комрон мирзо ва Чунор қалъасини қамал қилаётган Шерхон Саид Халилни муродига етказмоғи мумкин. Ҳумоюн Саид Халил билан ўз муносабатларини шу даражада кескинлаштирдими, энди унинг жазосини Шерхон бермоғи лозим. Шерхон бундан ўнг йил бурун Бобур хизматига кирганда Саид Халилга қўл бериб мурид бўлган эди. Кейинги йилларда оралари узоқлашиб кетган бўлса ҳам, Шерхон ҳалигача уни унутмаган экан. Ўтган ҳафта Шерхоннинг савдогар қиёфасида Аграда юрган хуфияси Саид Халилни жоме масжидида холи топди. Унга Шерхон номидан олтин шамдон совға қилди, сўнг махфий мактуб топширди. Мактубда Шерхон Саид Халилни «пири бузруквор» деб улуғлаган, ўз юрти Бихарга таклиф этган ва энг олий диний пешволик лавозимини ваъда қилган эди. Саид Халил Аграда ҳам диний пешво бўлгани учун, пойтахтни ташлаб кетишга кўнгли бўлмапти. Энди агар Ҳумоюн унинг ўрнига Хўжа Ҳусайнни диний пешво қилиб кўтариш ҳаракатига тушса Саид Халил жим қараб турмайди. Дарҳол Шерхоннинг мактубига жавоб ёзиб, ўша хуфия орқали Бихарга жўнатади, Ҳумоюннинг заиф жойлари нимада эканини Шерхонга бир-бир маълум қилиб, унинг ғалабасига кўмаклашади.

Ҳумоюн кўшқдаги ишларини тугатгач, бек-у аъёнлар билан бирга боққа чиқди. Мавкаб дарё четида турган кемаларга қараб борар экан, Саид Халил бир четда мулозимлар тўпига қўшилиб кўзлари олазарақ бўлиб турган Алваро Пакавирани кўрди. Кўз кўзга тушганда унинг Саид Халилга айтадиган гапи борлиги сезилди. Хўжа Ҳусайн Московиядан бошлаб келган Калитин энг мўтабар меҳмонлар қаторида кема сайрига таклиф қилинди-ю, Саид Халилнинг ҳимо-ясидаги Пакавира бир четга чиқариб ташланди. Бу ҳам Саид Халилнинг эътибордан қолганини, унинг ўрнига Хўжа Ҳусайн кўтарилаётганини ошқора кўрсатмаяптими? Саид Халил фиғони чиқиб шуни ўйлаган пайтда боши исқанжага тушгандай оғриб, кўзи тина бошлади, қўйган қадами истаган жойига тушмай, гавдаси чайқалиб кетди.

Дарё бўйидаги кемалар томондан эса карнай ваҳваҳаси, ноғораларнинг шодликка тўла така-туми эшитилиб турибди. Бу ҳаммаси Саид Халилни баттар эзди, карнай-сурнайлар омади келган Хўжа Ҳусайн учун чалинаётгандай туюлди. Чунки Хўжа Ҳусайн ҳозир аҳли давлат билан бирга энг олдинда турган подшо кемаси «Гунжойиш»га чиқади. Саид Халил эса яна орқа қаторда — аҳли саодат учун ажратилган иккинчи даражали «Осойиш» кемасида ўлтиришга мажбур.

Йўқ, зинҳор! Саид Халил ранги ўчган ҳолда шиғовулга ёндошди. Овози қалтираб: — Менинг аҳволим ёмон! — деб шивирлади. — Бошим айланмоқда. Хафақон хуруж қилди. Ҳазратим сўрасалар айтинг, фақир муолажа қилгали уйга қайтурмен.

Шиғовул унинг кўкариб кетган юзига қараб:

— Хўп, тақсир, майли, тангрим сизга саломатлик берсин! — деди.

Саид Халил орқасига қайтаётганда яна Пакавирани кўрди. Баҳодиршоҳдай тождорни маҳв этган бу фарангилар — жуда катта куч, қуроллари кўп. Саид Халил унинг Шерхон билан иттифоқ тузишига ёрдам берса, ана ундан кейин Ҳумоюн шайхулислом учун қазийётган чоҳига ўзи қулаши аниқ! Саид Халил шу ниятни дилига тукканда ўзини бирдан енгил сизди, бош оғриғи ҳам пасайгандай бўлди. У боғ дарвозаси томонга ўтар экан, Алваро Пакавирага «кетимдан боринг!» деган ишорани қилди.

\* Б а н д а р — порт.

\* М у ш р и ф л а р — қўшни ўлкаларда яширин иш олиб борувчи разведкачилар.

\* Н а с о р а — христиан.

\* М о с к о в и я — Москва дегани.

\* Ҳ и ж р и й — мелодий 1530-йилга тўғри келади.

\* И д и л — Волга.

\* К н я з — демоқчи.

\* Ҳиндистондан Москвага биринчи марта Бобур элчиси боргани ўша даврнинг катта воқеаларидан бири бўлганини зийрак рус солномачилари сезадилар.



Улар Ҳўжа Ҳусайннинг номини ҳам, Бобур юборган ёрликда Ҳиндистон билан Москва орасида дўстлик ва биродарлик алоқаларини ўрнатиш таклиф қилинганини ҳам, Василий Иоаннович бу ёрликқа жавобан 1533-йилнинг сентябр ойида нималар деганини ҳам махсус солномага ба-тафсил ёзиб қўядилар. Бу солнома улуг рус тарихчиси Н.М. Карамзиннинг асарида ХИИ жилд, 1852-й. нашри, 163-бетда келтирилган.

\* С а м у р — собол.

\* \* \*

Учинчи бўлиб турган «Оройиш» кемаси олдида ясан-тусан аёллар кўринди. Ҳумоюн уларнинг онабошиси Хонзода бегимни узоқдан таниди. Синглиси Гулбадан, Ҳиндолнинг келинчаги Султоним, ҳарам аҳлидан Бека бегим олти яшар қизчаси Ақиқа билан... Бошқа чиройли қизлар ҳам бор. Улар ким бўлди? Олдинда кетаётган Ҳумоюн укаси Ҳиндолни ёнига имлади.

Турдибекка эса:

— Сиз элчиларни аҳли давлат билан бирга кемага бошланг, — деди. — Биз Ҳиндол билан аммам ҳазратларини кўриб ўтайлик.

Оға-ини «Оройиш» кемасига бурилдилар. Подшо келаётганини кўрган аёллар қадди-қоматларини ростлаб, Хонзода бегимдан нарида тизилиб турдилар. Ҳумоюн ва Ҳиндол аммаларига елкаларини бериб кўришар эканлар, ёш аёллар уларга бош эгиб таъзим қилдилар. Ҳумоюн уларни наврўз билан муборакбод қилди.

— Мана шу «Оройиш» кемаси биздан сизларга наврўз савғосидир, — деб ҳазиллашди.

Синглиси Гулбадан бегим Султоним билан шўх бир кўз уриштириб олди-да, ҳазил билан жавоб қилди:

— Ҳазратим, саховатингиздан миннатдоримиз, аммо бу улкан кемани уйга олиб кетолмағаймиз. Биз, ожизалар, уйга кўтариб кетишга кучимиз етадиган совғалардан умидворимиз!

Ҳаммалари бир кулиб олдилар. Ҳумоюн:

— Улар ҳам берилгай! — деди. — Лекин аввал биз бир нени билайлик: бизга ҳам аталган наврўз савғоларингиз бўлурми?

Кулги яна бир даража баландроқ янгради. Гулбадан Хонзода бегимга қараб:

— Аммам ҳазратлари сизга атаб бир ғаройиб савғо тайёрламоқчилар, — деди.

Ҳумоюн аммасига умид билан юзланди. Шунда Хонзода бегим Ҳамида бону ва унинг ёнидаги қизларга ишора қилиб деди:

— Ҳумоюнжон, сиз қизларнинг чавгон ўйинига иштиёқманд эдингиз-а?

— Ҳа, наврўз айёмида биз учун бундан мароқли томоша йўқ.

— Ундоқ бўлса аниқ вақтини тайин этинг. Қизларимиз сизга чавгон томошаси кўрсатмоқчилар.

Ҳумоюн қизлар орасида энг кўҳлиги бўлган Ҳамида бонуга қизиқиб қаради-ю:

— Бажонидил! — деди. — Мана бугуноқ...

Ерининг Ҳамида бонуга қараган кўзлари чўғдай ёниб кетганини пайқаган Бека бегим лаблари аламдан титраб гапирди:

— Ҳазратим, балки бугунга кема сайри ҳам етарлидир?

Ҳумоюн хотинининг саволи тагидаги аламли маънони тушуниб ўнғайсизланди. Икки ойдан бери Бека бегимни йўқламай қўйган эр, яна онаси ўпмаган қизларга кўзи ёниб қарагани Ҳумоюннинг ўзига ҳам ноқулай туюлди. Нарёқда иккинчи хотини Меважон ўзини бахтсиз сезиб, ғамгин бўлиб юрибди. Ҳумоюн ҳинди тилини ўрганган, бултур Чанд биби деган ҳинд қизига ҳам уйланган эди. Бу жувон кеча хобгоҳда Ҳумоюннинг кўксига бош қўйиб юм-юм йиғлагани ҳозир эсига тушиб кўнгли хира бўлди.

Қора шириндан келган оҳудай чаққон Чанд биби Ҳумоюнга тегмасдан олдин қанчалик шўх ва қувноқ эди! Унинг отаси Ҳумоюннинг кутубхонасида санскрит китобларни таржима ва талқин қилувчи олим бўлиб ишларди. Қиз Ҳумоюнни кутубхонада мутолаага қаттиқ берилган пайтларда зимдан кузатиб юриб яхши кўриб қолган экан. Ҳиндларнинг Холи байрамида қизлар ўзларини ҳимоя қила оладиган йигитни танлаб, унинг билагига бир шода гул тақадилар.

Ракшабанди деб аталадиган шу одатга биноан Чанд биби Холи байрами куни боғда

Ҳумоюннинг билагига чиройли гулшода тақди. Ўша дамда қиз ҳам Ҳумоюнга жуда ёқиб қолди.

Балки унга валиаҳд ўғилни мана шу ҳинд қизи туғиб берар? Унга уйланиш билан балки Ҳумоюн ҳинд элининг кўнглига яхшироқ йўл топар?

Бироқ Саид Халил бошлиқ руҳонийлар бошқа диндаги қизга никоҳ ўқишдан бош тортдилар. «Шариат бўйича қиз мусулмон динини қабул қилсин, сўнг биз никоҳ ўқиймиз», дейишди. Агар Чанд биби муслима бўлмасдан туриб ўғил туғса, уни мусулмон подшосининг тахтига валиаҳд қилиш ҳам мумкин эмас — кўпдан қабул қилинган расм-у одат шундай. Ҳумоюн буни Чанд бибига тушунтирди, унга калимаи шаҳодатни ўргатди. Қиз йигитга бўлган муҳаббати туфайли унинг айтганини қилди. Ҳинд динида тангрилар кўплигини табиий деб биладиган Чанд биби эри сиғинган яна битта Худога сиғинишни фақат калимаи шаҳодатдан иборат деб ўйлаган эди.

Лекин у никоҳдан ўтгач, Ҳумоюн кўп ўтмай Гужарат томонларга ҳарбий юришга кетди. Чанд биби қилич таққан бешафқат аёл — ҳарам бекасининг ихтиёрида қолди. Унга ҳиндча сари кийишни тақиқлашди, муслима аёллар каби узун кўйлак, қабо, зар жиякли лозим кийдиришди. Ҳарам бекаси уни бошқа аёллар қатори беш вақт намоз ўқишга мажбур қилди.

Агар Чанд биби бошқа мамлакатга олиб кетилганда, эҳтимол, бу ўзгаришларга осонроқ кўниккан бўларди. Лекин у ўз ватанида яшамоқда эди. Боққа чиқса ҳиндларнинг муқаддас дарахти ашока ва банъянни кўради. Гуллар ҳам ҳинд маъбудаларини ёдига солади. Жамна бўйига ювинишга борса бошқа афсонавий дарё — Сарасвати ёдига тушади. Сарасвати эса энг қудратли аёл худолардан ҳисобланади. Чанд биби унга ҳам, жазо берувчи Шивага ҳам, ўзи болалиқдан сиғиниб юрган Дургага ва бошқа муқаддас маъбудаларга ҳам хиёнат қилган каби доимий ғашлик ва ваҳм ичида яшайди. Кечалари тушларига кирадиган Шива, Дургалар уни жазолаб гоҳ илонга чақдиради, гоҳ ботқоққа фарқ қилади, гоҳ йиртқичлар чангалига ташлайди. Жувон уйқудан босинқираб уйғонади ва дағ-дағ титрайди.

Ҳумоюн Гужаратдан қайтиб келгунча Чанд биби руҳий қийноқлардан озиб, сўлиб, асаб касалига дучор бўлган эди. Ҳумоюн унинг хобгоҳига борган кечалари Чанд биби қувнаб ашула айтаётган жойида бирдан кўнгли бузилиб йиғлаб юборар, ухлаган пайтларида эса инграб уйғонар, вужуди ваҳима ичида титраб, Ҳумоюндан ҳимоя истарди. Уни юпатгунча Ҳумоюннинг ўзи ҳам руҳан қийналиб, уйқуси ўчиб кетар, кейин бошқа хонага чиқиб, гулобга афюн қўшиб ичар ва шу билан қайтадан уйқуга кетарди.

Оҳудай яйраб юрган қизнинг бир йил ўтмай шундай сўлиб қолишига Ҳумоюннинг ўзи ҳам айбдор эмасми? Ҳарамдаги тартибларни ўзгартира олмас экан, нега бу қизга уйланди? Нега уни бошқа динга ўтказди?

Бека бегим ҳам, Меважон ҳам ундан бахт топган эмас. Ҳозир Бека бегим, «бизни шу кўйга солганингиз озмиди? Яна бошқа гўзал қизларга кўз тикишингиз инсофданми?» дегандай кўринди. Шунинг учун Ҳумоюн Бека бегимга дарҳол ён берган каби:

— Майли, чавгонни... эртага пешиндан сўнг тамошо қилғаймиз, — деди.

Шу орада Ҳамида Бону Ҳумоюнга зимдан синчиклаб қараб олди. Боя фил устида гавдаси кичик кўринган эди, унинг бўйи баланд, елкалари кенг, дуркун йигит эканини қиз энди билди.

Чиройли қилиб тарашланган калта соқол-мўйлови офтоб нурида қизғиш тусга кириб товланади. Салласидаги олмосдан ташқари белидаги камарига, ханжарининг сопи ва қинига қадалган дур ва лаъллар тиниқ ва осуда бир жило бериб туради. Ҳумоюннинг қаршисида Бека бегим нурсизгина жувон бўлиб кўринди. Шунга қарамай бу бегим Ҳумоюннинг сўзини бўлиб лўкма ташлагани Ҳамидага жуда эриш туюлди.

Бека бегим ўзи ҳамма чиройли қизлардан эрини рашк қиладиган аёл бўлса керак, Ҳамида бонуга ҳар кўзи тушганда унга тиканини бир санчиб олгудай бўлиб қарайди.

Ҳумоюн аёллар билан гапини тугатиб, олдинги кемага қараб кетгандан кейингина Бека бегимнинг кўзларидаги тиканлар сал камайгандай бўлди. Бу бегим хазинадан ҳам ҳамён-ҳамён олтинлар олиб туради, ҳарам бекаларини ҳам ўзига бўйсундириб олган. Удумга биноан, подшо ҳарамдаги кичик хотинлар катта хотинга бўйсунмоғи керак. Ҳамида бону бу ҳақда кўп

мишмишлар эшитган. Чанд бибининг бошига тушаётган оғир савдода ҳам Бека бегимнинг қўли бор, дейишади.

Ҳамида бонунинг бу мураккаб зиддиятлардан кўнгли ғаш бўлаётганини Хонзода бегим сезди чамаси, кемага чиққанларида секин қизнинг қўлидан олиб, елкасини силади ва паст товуш билан сирдошларча шивирлади:

— Бону қизим, сиздан умидим катта.

Хонзода бегим фақат эртанги ўйинни эмас, ундан ҳам каттароқ, муҳимроқ нарсаларни назарда тутганини Ҳамида бону пайқади.

— Ҳазрат бегим, — деди ва ихлос тўла кўзини Хонзода бегимнинг серажин юзига тикди. — Мен чавгонда умидингизни оқлаш учун жонимни ҳам аямасмен. Лекин олийнасаб бегимлар даврасида... нотавон... ожизамен.

— Йўқ, шерқиз, сиз ҳали ўзингизни билмайсиз. Мен сизда товонолик\* куртакларини кўриб турибмен. Бу дунёда яхши-ёмонни кўп кўриб, кўзим пишиб қолган, менга инонинг. Сиздаги товонолик ниҳоли парвариш қилинса, улкан дарахт бўлиб ўсгай, бебаҳо мевалар бергай!

— Қани эди!.. Агар шундай товонолик менга насиб қилса, унинг энг яхши мевасини энг аввал ўзингизга таъзим билан тутгаймен, ҳазрат бегим.

Бу гапдан икковларининг ҳам таъблари очилиб, кўнгиллари кўтарилди, кема устидаги зеб-зийнатларга ва зиёфат дастурхонларига энди қувониб кўз ташлашди. Камалак рангли анвойи гулшодалар орасидан сурнай ва ноғора товушлари келмоқда. Чанқаган бегимларга шарбатчилар олтин пиёлаларда таъзим билан хушбўй шарбатлар тутадилар. Оёқ остида чўғдай ёнган гиламлар. Атрофда бағри кенг дарёнинг жимир-жимир тўлқинлари.

Бу тўлқинлар бирдан Низомни Ҳамиданинг ёдига солди. Кеманинг пастки қаватида наврўз муносабати билан олтинранг ипак матодан башанг кийимлар кийган эшкакчилар ўлтиришибди.

Ҳамида бону юқоридан уларга кўз қирини ташлаб низомни тополмади. Шу пайт подшо чиққан олдинги кеманинг эшкакчиларидан бири бу томонга зимдан тикилиб турганини пайқади.

Ҳамида гулшодалар орасидан синчиклаб қараса — Низом! Қизнинг баданига ширин бир ҳарорат тарқалди. Подшо кемасининг эшкакчиларига сариқ парчадан тикилган яктак ва ўша рангдаги жажжи салла кийдиришган экан. Бу кийимлар Низомнинг йигитлик ҳуснини жуда очиб юборибди. У кеманинг пастки тор қаватида қатор эшкакчилар орасида ўтирган кўйича ортки кеманинг очиқ саҳнида турган Ҳамидага жилмайиб бош ирғади.

Агар Ҳамидада Хонзода бегим айтган товонолик чиндан бор бўлса, у энг аввал мана шу йигитнинг қадрини боши устида кўтаради. Эртанги чавгон ўйинида у албатта ютиши керак.

Подшо унга «биздан не тилагингиз бор?» деса Ҳамида бону, Низомнинг отасини зиндондан озод қилишларини, унинг ўзини эса бирорта кемага дарға этиб тайинлашларини сўрайди.

Балки қиз боланинг бундай илтимоси Ҳумоюнни таажжубга солар. Лекин Ҳамида бону унгача Хонзода бегимга кўнгли кимдалигини албатта айтиб беради, унинг ёрдамида Ҳумоюннинг адолат қилиши ҳам осон бўлади.

Лекин Ҳамиданинг бу ширин орзуси ушалмади. Ўша куни оқшом шарқдан келган чопар Чунор қалъасининг Шерхонга таслим бўлгани ҳақида машъум хабар келтирди. Энди ундан наридаги Бангола ва Бихар ҳам хавф остида қолди, агар Ҳумоюн тезликда етиб бориб, уларни ҳимоя қилиб олмаса, қаламравидаги ерларнинг энг катта қисмидан маҳрум бўлади-ю, Аградан қувилиши ҳам осонлашади.

Шунинг учун базмлару ўйинларни тақа-тақ тўхтатиб, шошилинич равишда қўшин тўплашга киришди. Орадан бир ҳафта ўтгач, саҳар пайтида Хонзода бегим билан хайрлашиш учун Зарафшон боғига борди. Аммасининг оқ фотиҳасини олгандан сўнг, ўша «Гунжойиш» кемасига тушди-да сув йўли билан Ганга дарёси томонга йўл олди. Ҳумоюн Ҳамида бону билан яхшироқ таниша олмаганидан Хонзода бегим кўп афсус чекиб, «тақдирлари қўшилмаган экан», деб хафа бўлди.

Лекин Ҳумоюн тушган кеманинг эшкакчилари орасида жон-жаҳди билан эшкак эшаётган Низом

бундан ўзича мамнун. Ҳумоюн Ҳамидадан тобора узоқлашиб кетаётгани унга яхшилик аломати бўлиб туюлади. Агар подшо бу қизни яқиндан кўриб, билгудай бўлса, ҳарамига олиб қўйиши ҳеч гап эмас. Низом ўзининг Ҳамидага етишишига ишонмаса ҳам, лекин ундан умидини узолмайди, айниқса, уни подшо ҳарамига раво кўрмайди. Шунинг учун Низом бутун кучини эшакка беради-ю, Ҳумоюнни Ҳамидадан мумкин қадар узоқроқ олиб кетишга интилади.

\* Т о в о н о л и к — қобилият, қодирлик.

## Г А Н Г А КЎРГИЛИК

Ҳумоюн оёқ қўйган ер ичига ўпирилиб тушиб, тубсиз ўнгирга айланди. У оёғини тортиб олиб, орқага тисарилди. Қорайиб турган ўнгир лабида қандайдир дарахтнинг илдизи кўринди. Ҳумоюн тубсиз жарга йиқилай деганда шу дарахтдан икки қўллаб тутиб қолди. Бир пайт дарахт ҳам илдизи билан суғурилиб чиқа бошлади. Ҳумоюн жарга қулаб тушишини сезганда қичқириб, босинқираб уйғонди-ю: «Алҳамдулилло, туш экан!» деб хиёл енгил тортди. Лекин ташқарида довул кўтарилганини, тепасидаги чодирни шамол йиқитиб кетгудек қаттиқ силкитаётганини сезди, жала қўйиб, момақалдиروқ устма-уст гумбурлаётганини эшитди-да, яна юраги ҳаприқиб, ўрнидан туриб кетди.

Ганга бўйларида ёмғир фасли бошланган, ҳаво илиқ бўлса ҳам дим, ҳамма нарса намиқиб кетган. Хос чодир эшигига осилган кимхоб парда Ҳумоюннинг қўлига майин ва салқин тегди. Уни бир томонга суриб ташқарига кўз югуртирди.

Қоронғида ҳеч нарса кўринмади, фақат яшин чақнаганда Ганганинг қирғоқларига тошиб чиққан оқиш тўлқинлари таҳдидли ялтираб кўзга ташланди. Дарахтлар довулдан ерга теккудай эгилади, уларнинг қаттиқ шовуллаши орасидан момақалдироқнинг қасир-қусури хийла паст эшитилади.

Ҳумоюннинг чодирни турган баландликдан гангага келиб қўшиладиган яна бир дарё — Карамнаса ҳам кўринади. Одатда суви унча кўп бўлмайдиган бу дарё ёмғир фасли бошлангандан бери бўтана селларга тўлиб ваҳимали тусга кирган. Қўшиндаги филбон ва кемачи ҳиндлар Карамнаса дарёсидан жуда кўрқадилар, унга қўл-оёқларини теккизмасликка тиришадилар. Ҳиндларнинг эътиқоди бўйича, Карамнасанинг суви теккан одам бир умр қилган тоат-ибодатидан айрилиб, касофатнинг тагида қолиб кетармиш. Шунинг учун тақводор ҳиндилар Карамнасанинг нариги қирғоғига ўтмоқчи бўлсалар, ирим қиладилар — унинг ўзидан эмас, Гангага қуйилган жойининг нарёғидан кема билан айланиб ўтадилар.

Бу ҳодисани бундан ўн йил олдин мана шу Карамнаса бўйида отаси Бобур ҳам кўрганини ва ўз эсдаликларида ёзиб қолдирганини Ҳумоюн билади. Бунақа иримларга ишонмайдиган Бобур мирзо ҳозир Ҳумоюн турган жойни қўшинига қароргоҳ қилиб танлаб, бир ҳафта турган ва шу атрофдаги ёвларини енгиб, Аграга ғалаба билан қайтган эди.

Шунинг учун Ҳумоюн тақводорларнинг иримидан кўра отасининг тажрибасига кўпроқ таянди. Уч тарафи дарё билан тўсилган баланд тепаликлар уни душманларидан асрайдигандек кўринди. Беклар ҳам «фақат қароргоҳнинг жануби шарқ томонига соқчилар қўйилса кечалари тинч ухлаш мумкин...» дейишди.

Лекин ҳозир ёмғир челақлаб қуяётган ва довул чодирларни йиқитгудек бўлаётган пайтда Ҳумоюн тушида кўрган даҳшатли воқеани эслади-ю, яшин ёруғида ялт этиб чақнаган тошқин дарёлар ҳалқаси бирдан унинг ваҳмини келтирди. Уч томондан тошиб чиқаётган дарёлар уни тўртинчи тарафдан бостириб келадиган ёвларга тузоқ бўлиб тутиб берадигандек туюлди. Ё алҳазар! У нега ўз оёғи билан бу дарёлар орасига кириб қолди? Отаси бу ерни қароргоҳ қилган пайтларда ҳаво қуруқ, дарёларда сув оз, бу атрофда Шерхондай хатарли ёв йўқ эди-ку.

Ёши ўттиш бирга кирган Ҳумоюн ўсмирлик йилларидан бери жуда кўп таҳликали жанглари кўрди, турли-туман ёвлар билан олишиб, ҳали бирор марта енгилгани йўқ. Лекин Шерхонга келганда унинг шижоати ҳам, жангларида орттирган тажрибаси ҳам иш бермай қўйяпти. Вақт ўтган сари Шерхоннинг қудрати ортиб, Ҳумоюннинг иши орқага кетаётгандай бўляпти. Ҳумоюн тўшаги турган жойга қайтиб, қоронғида ёстиқни қўли билан пайпаслаб топди. Ёстиққа қайта бош қўяр экан, ташқарида хуруж қилаётган шамол, жала ва момақалдиноқ шовқини орасидан Шерхон унинг кўзига кўриниб кетгандай бўлди.

Қошлари қалин, кўзлари кўкиш, қирра бурун, калта қирқилган соқоли ва қайрилма мўйлови ўзига жуда ярашган дуркун гавдали Шерхоннинг қарашларида бургутни эслатадиган бир ифода бор. Ҳумоюн уни биринчи марта бундан ўн уч йил бурун Жамна бўйидаги зиёфатда кўрган эди. Бобур мирзо Секридаги ғалабаси шарафига жуда катта ош берган, унга ҳамма беклар ўз сипоҳилари билан таклиф қилинган эди. Жунаид барлос деган амир ўз хизматига ўтган афғон сипоҳилари қаторида Шерхонни ҳам бу зиёфатга олиб келган эди. Бобур Шерхонни биринчи кўришдаёқ «ҳокимият талашадиган сиёқи бор» деган, Ҳумоюн бунга эшитган эди.

Аммо у пайтларда Шерхон ҳали ўттиз-қирқта йигитга бош бўлган кичик сипоҳилардан эди. Унинг Сасарамда отасидан қолган ер-мулки бор экан. Бироқ отаси ўлгандан сўнг ўгай она ва инилари Шерхонни бу мулкдан маҳрум қилмоқчи бўладилар. Шерхон ота мулкини ўгай иниларидан тортиб олиш учун Бобурдан ҳимоя сўрайди. Банорасдан шарқдаги Ғозипур деган жойда у Бобур ҳузурига қимматбаҳо совғалар билан арзадошт кўтариб киради\*. Бобур унинг марказий ҳокимиятдан узоқроқда, чет вилоят бўлган Сасарамда заминдор бой бўлиб юришини афзал кўради, ота мулкини унга хатлаб беради.

Ўшанда қирқ ёшда бўлган Шерхон ҳисоб-китобни ва хўжалик юритишни яхши билар, Сасарамдаги бетартиблик ва порахўрликни ёмон кўрарди. У шайх Саъдийнинг кўп шеърларини ёд биладиган ўқимишли киши эди. Сасарамдаги деҳқонларнинг ерини ўлчаш, ҳосилини беҳато ҳисоблашда ва солиқчиларнинг бебошлигини йўқотишда кўпгина янги тадбирларни амалга оширди. Хайрихоҳлари уни «Шерхон одил» деб атайдиган бўлдилар. Бу орада Бобур вафот этди-ю, марҳум Иброҳим Лодининг иниси Маҳмуд Лоди қасоскор афғонларни атрофига тўплаб, Ҳумоюнга қарши исён кўтарди. Маҳмуд Лоди Бихар ва Сасарамни ҳам ўзига мажбуран қўшиб, Ҳумоюнга қарши урушга бошлаб борди.

Шерхон бу урушдан мутлақо манфаатдор эмас эди. Лодилар афғон бўлсалар ҳам, сур қабиласи уларга бўйсунитишни истамайди. Иброҳим Лодидан кўрган жабр-у зулмлари Шерхоннинг эсидан чиққан эмас. Шунинг учун Далахруа деган жойда Маҳмуд Лоди Ҳумоюн билан юзма-юз туриб жангга киришган пайтда Шерхон усталик билан ўзини четга олди-ю, барча навқабиларини уруш майдонидан олиб чиқиб кетди. Лодилар бу жангда Ҳумоюндан енгилдилар ва кейинчалик Шерхонни хиёнатда айбладилар. Шерхон эса Ҳумоюнга хат ёзиб, бир вақтлар Бобур подшо Сасарамдаги ота мулкини унга олиб бергани ҳурматига шундай қилганини билдирди. Аслида эса Маҳмудхон билан Ҳумоюн бир-бирини банд қилиб турган пайтдан фойдаланиб Ганга бўйидаги энг муҳим ҳарбий қалъа— Чунорни ишғол қилиш ниятида эди.

Чунор илгари Тожхон исмли афғон ҳокимининг қўлида эди. Шерхон беш йил бурун Тожхонга ҳам сипоҳий бўлиб хизмат қилган, ўша пайтда унинг гўзал хотини Лод Малика билан танишган эди. Тожхон оилавий низолар гирдобиде ҳалок бўлгандан кейин Шерхон Лод Маликага махфий одам юборди, уни кўпдан яхши кўришини ва унга уйланиш орзусида эканини билдирди. Шерхоннинг аёлларни мафтун қиладиган баҳодирона жозибаси Лод Маликанинг ёдидан чиқмаган экан. Орада турган махфий одам Шерхонга ижобий жавоб келтирди. Далахруада Маҳмуд Лоди Ҳумоюн билан ҳаёт-мамот жангини қиладиган пайтда Лод Малика Чунор дарвозасини уруш майдонидан яширинчи чиқиб келган Шерхонга очиб берди. Шерхон Лод Маликага уйлангач, унинг ёрдамида Чунорга Тожхон томонидан беркитилган яширин хазинани ҳам қўлга туширди. Бу хазинадан 150 ман\* олтин, 7 ман марварид, яна талай жавоҳиротлар топилди. Шерхон бир кунда қўлга киритган бойликнинг баҳоси тўққиз юз минг рупий эди.

Шерхон бу бойликларни босиб ётадиган зиқна одам эмас, унинг мақсади мустақил ҳукмдор бўлиш. Шерхон Чунор қалъасида қўлга киритган олтинларга минглаб янги навкарлар ёллади, қурол-яроғлар сотиб олди. Лодилар ва бобурийлардан норози бўлган қанчадан қанча ёлланма аскарлар Шерхон томонига ўта бошлади. Айниқса, у Чунор қалъасини эгаллагандан кейин Ҳумоюн шарқдаги Бихар ва Банголадан узилиб қолди. Йўлни очиш учун у Чунорга қўшин тортиб келди ва Шерхонни қамал қилди. У пайтда Ҳумоюннинг қўшини Шерхонниқидан икки баробар кўп эди. Замбараклар ва тўфанлар қалъа ҳимоячилари устига шундай ўқ ёғдиришдики, Шерхон шиддатли ҳужумларга туриш беролмай қолди. Орадан икки ой ўтгач, Шерхоннинг элчиси ичкаридан оқ байроқ кўтариб чиқди ва Ҳумоюннинг ҳузурига келиб, шафқат сўради. Ҳумоюн рақиби билан юзма-юз туриб сўзлашмоқчи бўлди-ю, элчига: «Шавқат керак бўлса Шерхоннинг ўзи ҳузуримизга келсин!» деди. Жанг тўхтатилган, лекин Шерхон Ҳумоюн ҳузурига келса ҳибсга олинишидан ҳадиксираб, ўзининг ўрнига йигирма саккиз яшар ўғли, жанговар саркарда Қутбхонни юборди. Қутбхон Ҳумоюн олдида ер ўпиб, садоқат изҳор қилди. «Отам бошлиқ сурлар минбаъд сизга қарши бош кўтармаслиги учун мана, мен кафилмен, барча навкарларим билан сизга тоабат хизмат қилурмен», деди. Ҳумоюн Қутбхонни уч юз навкари билан ўз ихтиёрида қолдирди. Шерхон эса оиласи, кўч-кўрони ва одамларини Чунордан олиб чиқиб Бихар вилоятидаги ўз мулкига жўнади.

Қутбхон ва унинг навкарлари Ҳумоюн аскарлари билан икки йил бирга хизмат қилди, Гужарат ва Чампанирда Баҳодиршоҳ билан бўлган жангларда жасорат кўрсатиб, инъомлар олди. Шерхон ҳам бу орада Бихарда тинчгина юрди. Ҳумоюн бурноғи йили Чампанирдан Аграга қайтгандан кейин Қутбхон ота-онасини кўриб келиш учун ундан рухсат олди-ю, Бихарга кетганича қайтиб келмади. Орадан беш-олти ой ўтгач, Шерхон ўғли билан яна Банголага қўшин тортиб боргани ва Чунорни қамал қилаётгани маълум бўлди. Ҳумоюн Қутбхонга жавоб бериб хато қилганини, ҳозир у отаси Шерхон билан энг хатарли душманга айланганини кейин билди. Қутбхон икки йил Ҳумоюн аскарлари сафида юриб, унинг барча заиф томонларини ва ички зиддиятларини билиб олган. Энди ота-бола бирлашиб, Ҳумоюннинг энг бўш жойларини топиб, зарба бермоқдалар.

Шерхон ўз ишига шунчалик пишиқ эканки, Ҳумоюнни Аградан мумкин қадар узоқларга олиб кетиб, ҳамма жойда бирон балога гирифтор қиляпти. Ҳумоюн бу гал Чунор қалъасини олти ой қамал қилиб, катта талафотлар билан олди. Бу орада Шерхон Банголани эгаллади. Ҳумоюн уни таъқиб этиб Банголага борса, Шерхон бу вилоятда бор хазиналарни шип-шийдам қилиб, ундан Гаурига ўтибди. Ҳумоюн ёз иссиқларида машаққат чекиб Гаурига борса, Шерхон у ердаги хазинани ҳам талаб, қўлига илинган бойликларни йиғиб, Рохтас деган тоғ қалъасига қочиб кетибди.

Ганганинг жанубидаги бу қалъа асли Кришан Рой деган ҳинд рожасининг мулки эди. Шерхон ўз қўшинида хизмат қилаётган нуфузли ражпут саркардаларидан бирини орага қўйиб, Кришан Ройдан аввал фақат ўз хотинлари ва болалари учун бошпана сўради.

— Ҳумоюн биздан ота юртимиз Бихарни тортиб олди, аёлларимиз хонумонсиз жанг майдонида қолди, бу шафқатсиз темурийзода бизни енгса эрта-индин Рохтасга ҳам қўшин тортиб боргай, сиз хотин-болаларимизга қалъадан жой берсангиз, биз душманнинг Рохтасга борадиган йўлини тўсгаймиз, — деди.

Кришан Рой бу гапга ишонди ва аёл кийимидаги отлиғ-у пиёда бир минг икки юз кишилик оломонни Рохтас қалъасининг дарвозаларидан ичкарига киргизди. Аёллар билан бирга кўч ортган юзлаб соябон аравалар ҳам келмоқда эди. Улар ҳам ичкарига кириб олади. Шунда маълум бўладики, аёл кийимидаги «бошпанасиз бечоралар»нинг кўпчилиги — Шерхоннинг қуролли навкарлари экан. Соябон аравалардаги кўчлар орасидан қуролли йигитлар сакраб-сакраб тушдилар-у ғафлатда қолган Кришан Ройни ўраб олдилар. Шерхоннинг ўзи йўқ, бу ҳарбий ҳийлани амалга оширган унинг ўғли Жалолхон Кришан Ройга шундай деди:

— Рохтасни биз жанг билан ҳам олишимиз мумкин эди, ундан ҳам каттароқ Чунор қалъасини

олганимиз сизга маълум, лекин қон тўқилмасин дедик, сизнинг мол-у жонингизга тегмаймиз, нимани истасангиз бир кун ичида олиб чиқиб кетинг, сизнинг водийда бошқа мулкингиз бор, бизга эса Рохтас жуда керак!

Кришан Рой Рохтасни ташлаб кетишга мажбур бўлади. Шерхон Чунор ва Гаурда ўлжа олган барча олтин-у кумушларини шу қалъага келтириб бекитади. Хотин-у бола-чақаларини ҳам Рохтасга жойлаб, ўзи тоғ этақларида янги жанглар учун куч тўплай бошлайди.

Рохтасдаги воқеани Гаурда туриб эшитган Ҳумоюн Шерхоннинг Мовароуннаҳрда шунақа ҳийла-ю найрангларни кўп ишлатган Шайбонийхонга ўхшаб кетадиган айёрлиги борлигини хаёлидан ўтказди. Назарида, Шерхон энди Рохтасни қўриқлаб ётадиганга ўхшарди. Ҳумоюн уни таъқиб қилиб Рохтасга бормоқчи эмас, чунки Банголада тартиб ўрнатиш ва Гаурда давлат ишларини изга солиш ундан жуда кўп вақт талаб қилди. Ҳумоюн Гаурда тўққиз ой қолиб кетди. Ёмғир фасли тугаб, кузги салқинлар ва қуёшли қуруқ кунлар бошлангандан сўнг бу ернинг ҳавоси унга бениҳоя латиф туюлди. Ҳумоюн Гаурда давлат ишларини изга солиб, янги боғларнинг тархини чиздирди, шаҳарнинг энг хушҳаво жойларига кўчатлар экдирди, кайфи чоғ пайтларда гаурга «Жаннатобод» деган ном берди. Лекин сал ўтмай Аградан келган шум хабарлар Ҳумоюнни дўзах азобига сола бошлади.

Ҳумоюндан аразлаб кетган Зоҳидбек, шайхулисом Саид Халил ва бошқа фитначи беклар билан Аграда тил бириктириб, Ҳиндол мирзонинг қаноти остига киради-ю, Ҳумоюн пойтахтга ҳоким тайинлаб келган Амир Баҳлулни ўлдиришади. Улар ўн саккиз ёшли Ҳиндол мирзони Агра тахтига чиқармоқчи бўладилар. Бу гапдан Лахўрдаги Комрон мирзо хабар топиб, дарҳол Аграга қўшин тортиб келади. «Мен турганда сен тахт даъвосини қилма!» деб укасига дўқ уради.

Ҳали Ҳумоюн тирик пайтда укалари Аграни таллашишгача бориб етгани Ҳумоюнга вазиятнинг нақадар оғирлашганини, Гаурда тўққиз ой туриб қолгани катта бир хатолик бўлганини кўрсатди. У аскарининг озроқ бир қисмини Бангола ҳимояси учун қолдирдида, асосий қўшин билан Ганганинг шимолий қирғоғи бўйлаб Аграга йўл олди.

Орада Патна ва Банорас бор. Аграгача қирқ кунлик йўл. Шерхон ишғол қилган Рохтас қалъаси дарёдан анча узоқдаги тоғларда эди. Ҳумоюн Аграга шошилишч қайтаётганидан хабар топган Шерхон тоғдан тушиб келиб, дарёнинг жануб қирғоғидан уни таъқиб этиб бора бошлади. Сўнгги бир йил ичида кучлар нисбати Шерхон фойдасига ўзгарган, Ҳумоюн чекиниб борарди. Шерхон орқадан гўё писиб, ҳамла учун пайт пойлаб келар эди. Ҳумоюн Патнага етганда Аграга юборган чопари қайтиб келди. Ҳиндол мирзо ҳаяжонли мактуб ёзиб: «Ҳазрат оғажон, менинг ҳақимдаги ёмон овозаларга зинҳор инонманг, — дебди. — Инингизнинг барча ҳаракатлари сизнинг Аградаги ҳокимиятингизни сақлаб қолишга қаратилгандир. Кўрнамак Амир Баҳлул порахўр экан. Шерхоннинг одамларидан ҳамён-ҳамён олтин олиб, сизнинг қурол-яроғларингизни ғанимингизга яшириқча сотар экан. Биз аравадаги тахталар тагига яширилган совутларни, қалқонларни, тиғларни топиб олдик, Амир Баҳлул айби очилганидан қўрқиб Шерхон томонга қочиб кетаётганда ўқ тегиб ўлди. Мен Аграда эканмен, оғамиз Комрон мирзо ҳам сизнинг тож-у тахтингизга дахл қилолмагай. Тезроқ етиб келинг. Йўлингизга интизор содиқ инингиз Мирзо Ҳиндол бинни Бобур подишоҳ».

Ҳумоюн кимга ишонишини билмай қолди. Шерхоннинг ўзи аградан шундай узоқларда юрганда наҳотки унинг махфий одамлари Амир Баҳлулдай бадавлат кутвални олтинга сотиб ололган бўлса? Ёки фитначилар Ҳиндолни алдаб, Амир Баҳлулни ёлғондан порахўр қилиб кўрсатишганми? Узоқдан туриб буни аниқлаб бўлмас эди.

Ҳумоюн барча одамлари билан Чауса яқинида Ганганинг ўнг қирғоғига ўтгунча Шерхон аскарлари қорасини кўрсатмади. Ҳумоюн Карамнаса ва Ганга оралиғидаги тепаликларни қароргоҳ қилиб, қўшинини жойлаштиргандан кейингина жануби шарқдаги очиқ саҳнда бирдан Шерхоннинг қўшини пайдо бўлди. Бу орада ёмғир фасли бошланиб, дарёларда сув кўпайиб кетди. Энди уч томондаги дарёлар ҳалқасидан осонликча чиқиб кетиб бўлмайди, тўртинчи томонини эса ёв лашкари бекитиб олди. Ҳумоюн одамларини ҳаёт-мамот жангига шайлаб, энг

сара аскарларини, ҳарбий филларини Шерхон турган томонга жойлаштирди ва унинг ҳужумини кутди. Шу вақтгача мудом Ҳумоюн ҳужумда эди. Энди у ҳужум қилиш навбатини шерхонга бергандек бўлиб бир ҳафта кутди, бир ой, бир ярим ой кутди. Аммо Шерхон ҳужум қилмади. Чунки вақт Шерхоннинг фойдасига ишламоқда эди. Ҳумоюн қароргоҳида ўн мингдан ортиқ одамларни ва улардан икки баробар кўп от-уловни боқиш учун ғамланган захиралар тугаб бормоқда. Дарёлар захидан ва ёмғир фаслининг рутубатидан касалга учраб сафдан чиқаётган навкарлар сони эса тобора кўпайиб кетяпти. Атрофдан келадиган ёрдамнинг йўлини тошқин дарёлар ва Шерхон қўшини тўсиб турибди.

Шерхон икки ой деганда ҳам ҳужумга ўтмагач, Ҳумоюн орага одам қўйиб: «Биздан не тилаги бор, айтсин», деди. Шерхон ўтган кунни Ҳумоюн қароргоҳига ўз элчисини юбориб, ундан Чунор қалъасини ва Бихар вилоятини сўради. Бихар ҳозир ҳимоясиз қолган, Ҳумоюн ўз қўшинини Аграга олиб кетгач, бу вилоятни Шерхон яна ишғол қилиши шубҳасиз. Аммо шарқий вилоятларнинг кулф-калити бўлган Чунорни Шерхонга жангсиз топширишни ўйлаганда Ҳумоюннинг бутун вужуди зирқираб кетди. Ахир бу қалъани олгунча олти ой жанг қилиб, озмунча талафот берилдими?

Ҳумоюн Шерхон элчисига аниқ жавоб бермади, ўйлашиб, кенгашиб, ундан сўнг ўз қарорини махсус одамлар орқали маълум қиладиган бўлди. Кечаги машваратда кўпчилик беклар Чунорни Шерхонга қайтариб беришга қарши чиқдилар. Шунча азоб тортиб қўлга киритган энг муҳим жойлари Чунор бўлса-ю, уни ҳам Шерхонга жангсиз топшириб кетсалар, Аграга қайси юз билан қайтишади? Одамлар уларнинг устидан кулишмайдими?

— Нодонлар кулгисига эътибор бермаслигимиз керак, жаноблар! — деди Байрамхон. — Ҳозир вазият биздан қурбон талаб қилмоқда. Биз мана бу дарёлар сиртмоғидан эсон-омон чиқиб, Аграга қайтсак, у ердаги ихтилофлар бартараф бўлса, кейин Чунорни яна қайтариб олишимиз ҳеч гап эмас!

Ҳумоюн Байрамхоннинг бу фикрига қўшилмади, кўпчилик беклар подшонинг тарафини олди. Бироқ ҳозир шариллаб қуяётган ёмғир тагида, довул кўтариб кетгудек бўлаётган чодирда уйқусизликдан қийналиб, гоҳ у ёнбошига, гоҳ бу ёнбошига ағдарилар экан, Байрамхон билан эрталаб яна бир гаплашгиси келди.

Азон палла подшонинг хиргоҳига чақирилган Байрамхон эшик олдида таъзим қилиб юкунди. Ҳумоюн унга ўнг ёнидан жой кўрсатди. Байрамхоннинг ўсиқ қора соқоли ва буғдойранг юзига тикилиб:

— Бугун туни билан ухлай олмай тўлғониб чиқдим, — деди. — Ёмон тушлар... Сиз айтган қурбонлик... Чунор... бағримдан бир парча этни юлиб олиб ғанимга бергандек оғир... Мабодо биз Чунорни топширсак, Шерхон қаноат қилармикин? Бангола билан Гаурни тинч қўярмикин? Агар шу ҳақда битим тузсак, Шерхон сўзида турармикин?

— Ҳазратим, — деди Байрамхон. — Агар фақирга ваколат берсангиз, Шерхоннинг олдига Қуръонни қўйиб сўз олмоғим мумкин. Ахир у ҳам мусулмон-ку!

— Шерхон Банголага тегмаса, майли, Чунорни берайлик. Биздан вакил бўлиб боринг. Ҳумоюн ўз қароргоҳидаги энг нуфузли уламолардан бўлган ва Шерхон бир вақтлар назр-ниёзлар бериб, фотиҳасини олган Хўжа Ҳусайнни Байрамхоннинг ёнига қўшиб элчиликка юборди.

\* Шерхон Сур номи «Бобурнома»нинг 1527—1528-йилги воқеаларида икки қайта қаламга олинган.

\* Б и р м а н — 800 грамм, 150 ман эса 120 килограмм. 7 ман марварид — 5 кило-ю 600 грамм бўлади.

\* \* \*

Тушга яқин ёмғир тинди-ю, булутлар орасидан кўм-кўк осмон ва иссиқ ёз офтоби кўринди. Ганга ҳали ҳам узоқларда ёғаётган жала сувларига тўлиб, лойқаланиб оқаётган бўлса-да, ер



аста-секин қурий бошлади.

Байрамхон Ганга жанубидаги кенг текислик орқали шерхоннинг қароргоҳи томон отлиқ борар экан, ёмғирдан кейинги ҳавода бўлиқ ўт-ўланлар ва ранг-баранг дала гуллари қанчалик қулф уриб, яшнаб турганини, осмон тўла қушлар нақадар яйраб учаётганини кўрди-ю, ўзича бир хўрсиниб олди. Ҳинд ери ёз иссиқларига қўшилиб келадиган илиқ ёмғирларга тўйиб, ҳамма тирик жонни, барча гиёҳларни бирварақайига уйғотадиган ва жуда тез ривожга киритадиган мана шу пашкол\* фаслида Байрамхон уйдаи, боғдами тинчгина ўлтириб китоб ўқишни ёки шеър ёзишни қўмайди. Ҳинд элининг азалий одати бежиз эмаски, ёмғир фаслида саёҳатга чиқилмайди. Чунки одам ҳам, от-улов ҳам бу фаслда қаёққа қадам қўймасин, ривожга кирган бирорта тирик жонни ёки гиёҳни босиб олади. Тирик жонни босиб, нобуд қилган одамнинг ҳажи қандай қабул бўлсин? ўн минглаб қўшин билан ҳарбий юришга чиққан саркардаларнинг шундай фаслда уруш бошлашини қандай баҳолаш мумкин? Шерхон ҳам кўп китоб ўқиган билимли одам, Байрамхон унга туғилиб ўсган мамлакатининг пашкол фаслига оид удумларини албатта эслатади, ҳозир урушадиган пайт эмаслигини, сулҳ тузилиши кераклигини бошқа далиллар билан ҳам исбот этади...

Минглаб чодирлар тикилган кенг текисликда Шерхоннинг ҳашаматли шомиёнаси учун баланд бир тепалик танланган экан. Байрамхон ва Хўжа Ҳусайн қароргоҳ четида отларидан тушдилар, махсус мулозим уларни Шерхоннинг шомиёнасига анча беридан пиёда бошлаб борди.

Байрамхон ичкарига кираверишда барваста ва хушқомат соқчи йигитларни кўрди. Чодирнинг сирти ёмғир ўтказмайдиган пишиқ қизил мовутдан тикилган, ичи эса сидирға сариқ атласдан қавилган эди. Шерхон шомиёна тўридаги баланд шахнишинда чордана қуриб сокин ўлтирибди. Кийимлари безаксиз одми ипақдан, кичкина салласига ҳам гавҳар ёки бошқа тошлар қадалмаган, аммо бургутникига ўхшаш кўз қарашлари ва мағрур ўлтириши Байрамхонда ҳайиқишга ўхшаган бир туйғу уйғотди. Байрамхон унга таъзим қилиб, Ҳумоюннинг муҳри босилган мактубни топширди. Шерхон мактубни ўқиб бўлгунча элчилар унинг ишораси билан пастдаги кимхоб кўрпачаларга чўкка тушиб ўлтирдилар. Шерхон ўлтирган шахнишин бир газча баландда эди. У Байрамхонга юқоридан туриб кинояли сўз қотди:

— Подшойингиз Чунор эвазига Банголани талаб қилмоқда-ку!

— Давлатпаноҳ, — деди Байрамхон қўлини кўксига қўяркан. — Бангола тўққиз йилдан бери Ҳумоюн ҳазратларининг қаламравидадир.

— Аммо бизнинг афғон қавмларимиз Банголада юз йиллардан бери яшаб келмоқда. Улар бизга қариндош, кўплари билан қуда-анда бўлганмиз. Энди сизларни деб орани узайликми?

— Давлатпаноҳ, қариндошчилик, қуда-андачилик бемалол давом этаверсин. Фақат Банголага бу йилгидек қўшин тортилмаса, ҳазиналар таланмаса, қон тўкилмаса бас...

— Сизлар Чунорни олти ой қамал қилиб озмунча қон тўқдиларингизми? Банголада биз ана шунинг қасдини олдик!

— Биз бутун қасоскорлик ҳақида эмас, сулҳ ҳақида сўзлашгани келдик, давлатпаноҳ. Айниқса, ҳозир пашкол кунларида фақат инсон эмас, бутун табиат ҳам урушсиз тинч яшамоққа алоҳида бир эҳтиёж сезадир. Сиз маърифатли саркардасиз, «Чунор берилса сулҳ тузгаймиз», деб одам юборган экансиз. Шунга жавобан Ҳумоюн ҳазратлари бизни вакил қилиб жўнатдилар.

Шерхон Ҳумоюннинг мактубига яна бир кўз югуртирди-ю:

— Беҳуда қон тўкилишини биз ҳам истамаймиз! — деди. — Чунор бизга берилса подшоҳингиз қўйган шарт қабул қилинган.

Бу гаплар давомида Хўжа Ҳусайн қўйнидан унча катта бўлмаган зарҳал муқовали бир китоб олди. Бу — мўжаз ҳарфлар билан кўчирилган Қуръон эди. Хўжа Ҳусайн уни кўзига суриб ўпди-ю, ўрнидан туриб Шерхонга узатди:

— Давлатпаноҳ, сиз айтган доно гапларга мана шу Каломи Аллоҳ гувоҳ бўлсин, олинг!

Шерхон бирдан сергакланди:

— Тақсир, сиз бу... Қуръонни ўртага қўйиб, бизга қасам ичдирмоқчимисиз? — деди.

Шерхоннинг кўзлари таҳдидли чақнаганидан қўрқиб кетган Хўжа Ҳусайн:

— Зинҳор бундай ният хаёлимизга келган эмас, давлатпаноҳ! — деди. — Сизга нек мақсад йўлида Қуръони шариф мададкор бўлсин деб... савфо тарзида олиб келдик.

— Ундай бўлса биз савфони қабул қилгаймиз! — Шерхон Қуръонни Хўжанинг қўлидан олиб, наридан бери кўзига сурган бўлди-да, мулозимига узатди: — Бу шариф китобни бизнинг масжидимизга элтиб, ўзига муносиб меҳробга қўйинг.

Бундан кейинги музокара Чунорнинг Шерхонга қай тартибда топширилиши ҳақида кетди. Ҳумоюн қўшини Карамнаса дарёсидан ва Банорасдан нарига ўтгунча Шерхон ҳозирги қароргоҳидан қўзғалмай туришга сўз берди. Ҳумоюн Чунорга чопар юбориб, ундаги қўриқчи аскарларини ва қурол-яроғларини чиқартиргунча бир ҳафта ўтади. Бу муҳлат тугагандан кейин Шерхон бориб қалъани эгаллайди. Ҳумоюн ва Шерхон минбаъд бир-бирлари билан тинч-тотув яшаш ҳақидаги битимга Чунорда имзо қўядилар.

Байрамхон музокарани тугатиб кетаётганда:

— Давлатпаноҳ, сиз-у биз ер-у осмон гувоҳлигида сулҳ тузиб, унга содиқ қолиш мажбуриятини олдик,— деди. — Подшоҳимиз ҳузурига шу хулоса билан қайтсак розимисиз?

Шерхоннинг кўзлари Байрамхонга «сен ким бўлибсенки, мендан содиқлик талаб қилурсен?» — дегандек совуқ истехзо билан тикилди, аммо унинг истар-истамас жилмайган лабларидан:

— Хулосангиз маъқул, — деган сўзлар эшитилди.

\* П а ш к о л — ёмғир фасли.

\* \* \*

Елчилар кетгач, Шерхон кеча Аградан келган Алваро Пакавирани ўз ҳузурига чақиртирди. Пакавира йўлларда Ҳумоюн қўйган одамларнинг қўлига тушиб қолмаслик учун, ҳинд савдогари кийимида келган эди. Шерхон уни шахнишиндан тушиб қарши олди, ўзига яқин ўтқазиб паст товуш билан сўради:

— Аградан Ҳумоюнга ёрдам келмаслиги аниқми?

— Аниқ, давлатпаноҳ. Комрон сизга қарши чиқмагай. У акасининг сиз билан жанг қилиб мағлуб бўлишини кутмоқда. Шундан сўнг у тож-у тахтни эгаллаш умидида.

— Бу бизга маълум. Ҳиндол-чи?

— Буниси Ҳумоюнга садоқат сақламоқчи экан.

Аммо сиз юборган махфий мактуб ёрдамида биз унинг садоқатини адоватга айланттирдик.

— Қандай қилиб? — ишонқирамай сўради Шерхон.

Шундан кейин Пакавира воқеанинг тафсилотларини сўзлай бошлади. Ҳумоюн Аграга кутвал қилиб тайинлаган Амир Баҳлул порага сотилмайдиган, подшога садоқат билан хизмат қиладиган виждонли одам эди. Шерхоннинг Аградаги хуфиялари масжиди жомеда Саид Халил билан алоқа ўрнатиб, Баҳлулни қандай даф қилишнинг режасини туздилар.

Баҳлул ҳам асли ҳиндистонлик аффонлардан, Шерхон уни танийди. Лекин Баҳлул аффон улусини атрофига тўплаётган Шерхонга ён босмасдан, Ҳумоюнга содиқ хизмат қилиб юрибди.

Бунинг учун Шерхон уни тўхматга қолдириб йўқ қилмоқчи бўлди. Шерхон юборган махфий одам Амир Баҳлулнинг номига ёзилган мактуб келтирган эди. Шерхон ўз қўли билан имзо чеккан ва муҳрини босган бу мактубда Амир баҳлулга ўтган ойда Ганга бўйига юборган қуроляроғлари учун миннатдорчилик билдирилган, жуда кўп йигитлар Ҳумоюндан айнаб, Шерхонга келиб қўшилаётгани айтилган, шунинг учун совут-қалқонлардан ва қурол-яроғлардан иложи борица мўл юборилиши илтимос қилинган эди. Шерхоннинг мактуби ишонарли бўлиши учун уни оддий ҳарфлар билан эмас, илми сиёҳдан\* хабардор одамларгина тушунадиган махфий белгилар билан битишган эди.

Фарангистонда бундай ўта нозик ишларни кўп қилиб тажриба орттирган Алваро Пакавира

Шерхон мактубини Амир Баҳлулнинг ишонган мулозимларидан бирининг чўнтагига яшириқча солдиради. Кечаси бу мулозим Амир Баҳлул ҳузурига тунги соқчиликка кетаётган пайтда Саид Халилнинг одамлари уни Ҳиндолга тутиб берадилар. Айни вақтда Амир Баҳлулнинг рухсати билан шарққа тахта ортиб кетаётган араваларга Шерхоннинг хуфиялари бир талай қилич-қалқон ва найзаларни яшириб қўйдилар. Ҳалиги мулозим Ҳиндол мирзога тутиб берилган соатларда бу аравалар ҳам қўлга туширилади.

Баҳлулга унинг мулозими кечаси олиб бораётган Шерхон мактуби илми сиёҳ ёрдамида ўқилгандан сўнг Мирзо Ҳиндол тахта тагига яшириб олиб кетилаётган қурол-яроғни ҳам кўрдию, асли афғон бўлган Амир Баҳлулнинг хиёнат йўлига ўтганига ишонди.

Ярим тунда Мирзо Ҳиндол ва Зоҳидбек ўз навкарлари билан Амир Баҳлул ухлаб ётган ҳовлисига бостириб бордилар. Унга Шерхон ёзган мактубни ва тахта ортган аравалар тагига яширинган қуролларни кўрсатдилар.

Амир Баҳлул бу қадар усталик билан тўқилган бўҳтондан қутулишнинг иложини тополмади.

— Тухмат балосидан мени фақат Ҳумоюн ҳазратлари қутқаргайлар! — деди-ю, Аградан қочиб чиқди. Бу қочиш ҳам Ҳиндолнинг назарида Баҳлулнинг хоинлигини исбот қилгандай бўлди. У юборган қувғинчилар Баҳлулни тунги отишмада ўлдирдилар ва бошини кесиб қайтдилар... Бир зарба билан ҳам Ҳумоюннинг энг садоқатли кутвали маҳв бўлгани, ҳам Ҳиндол билан акасининг дўстлиги адоватга айлангани Шерхонга алоҳида завқ ва мамнунлик бахш этди. У Алваро Пакавирага шукуҳли назар ташлаб:

— Балли, сиз бизга яхши хизмат қилибсиз, — деди.— Орзуйимиз амалга ошиб, Ҳиндистонда улуғ давлат тузсак, сизга зўр иноятлар қилгаймиз!

Шерхон хазиначини чақиртирди. У тадбиркор хуфиялардан олтинни аямас эди.

— Жаноб Пакавирага икки ман олтин мукофот берилсин!

Пакавира қувониб кетди: икки ман олтин — ҳазилакам бойлик эмас, бунга янги бир кема сотиб олиш мумкин! У Шерхонга сидқидилдан таъзим қила-қила, орқаси билан юриб чиқиб кетди. Шерхон шомиёнада ёлғиз қолиб, қўлини пешонасига қўйганча ўйга толди. Ҳумоюнга Аградан ёрдам келмаслиги энди аниқ. Шерхонга эса ҳатто узоқ Фарангистондан келган Пакавира ҳам шунчалик кўмак берди. Карамнаса дарёсининг касофатидан қўрққан кемачи ва эшкакчи ҳиндиларнинг беш-олтитаси тунги шамол-тўполонда Ганга орқали сузиб келиб, Шерхон ихтиёрига ўтди. Ҳумоюннинг аҳволи танг бўлгани учун ҳам бугунги вакилларини юборган. Агар Шерхон лашкарбошиларини чақириб, «Чунорни жангсиз ишғол қиламиз, шу шарт билан сулҳ туздим» деса, улар албатта, хурсанд бўлишади, лекин бу хурсандчилик узоқ давом этмайди. Ҳумоюн эртага Шерхоннинг сиртмоғидан омон қутулса, Аграга бориб ўзини тез ўнглайди. У кечиримли йигит, укалари билан ярашади. Юз амри иссиқ, Шерхондай хатарли ёв қаршисида оға-инилар бирлашиши мумкин. Бобурийлар иттифоқ бўлса уларга ҳеч ким бас келолмаслигини Шерхон Далахруада ва Гужаратда Маҳмудхон ва Баҳодиршоҳларнинг мағлубиятида кўрган. Шерхоннинг шунча вақт чекиниб, хазинасини тоғдаги Рохтасларга элтиб бекитиб юргани етар! Агар Шерхон бошига янгидан бало орттиришни истамаса фурсатни бой бермаслиги ва Ҳумоюнни дарёлар сиртмоғидан тирик чиқармаслиги керак!

Шерхон ўйинни шу тарзда яқунлади-ю лашкарбошилардан тўрт кишини машваратга чақирди. Шерхоннинг ўғиллари Қутбхон билан Жалолхон ўнг томонга ўтиришди. Ражпутлар саркардаси Бикрамадит Гаур ва Шерхоннинг лашкарбошиси Ҳавасхон чап томондан жой олишди. Шерхон шомиёнадаги мулозимларни чиқариб юбориб, эшикнинг пардасини туширди. Қандилда липиллаб турган шамларнинг ёруғида ўғиллари ва саркардаларига бир-бир қараб олди-да: — Менинг дунёда энг ишонган одамларим — тўртовларинг сенлар, — деди. — Биз ватанимизни келгиндилардан озод қилиб, мустақил давлат тузмоқчимиз. Бу орзу бизни рожа Бикрамадит Гаур билан оға-ини қилди. Улуғ мақсад йўлида биз дин-у миллат айирмаймиз. Чунки афғонлар ҳам ражпутлар каби асли арий қабилаларидан тарқалган. Биз ҳаммамиз Ҳиндистонда туғилиб ўсдик, ота-боболаримизнинг қабри ҳам шу заминда. Олдин келгиндилар зўр келди, биз чекиниб

юрдик. Аммо бизнинг ҳам омадимиз келадиган пайтни сабр-тоқат билан кутдик. Ўша пайт мана энди келди!

Душманнинг аҳволи танг. Чунорни бизга жангсиз беришга тайёр. Элчилар келиб сулҳ таклиф қилди. Мен уларни чўчитмаслик учун сулҳга рози бўлдим. Ҳумоюн бугундан куч йиғиштиришга буйруқ бергай. Энди бизнинг ҳужумимизни кутмагай, дарёлардан тезроқ ўтиб кетишга шошилгай.

— Душманни ғафлатда қолдириб босадиган пайт келибди-ку! — деди Ҳавасхон.

Қутбхон бу гапни ёқтирмай, Ҳавасхонга ўқрайиб қаради. У икки йил Ҳумоюн аскарлари сафида хизмат қилган, унинг тантиликларини кўп кўрган.

— Сулҳни ҳарбий ҳийлага айлантириб бостириб бориш... мардликка кирармикан? — деди Қутбхон отасига юзланиб.

— Ватанни келгиндилардан озод қилиш — дунёдаги энг катта мардликдир! — деди Шерхон ўғлига тик қараб. — Бобур билан унинг ўғиллари бизнинг озмунча ватандошларимизни қирдимиз? Фотиҳлар Панипатда қирқ минг кишини ўлдирдилар. Бажур қўрғонида уч минг киши қатлиом қилинганда уларнинг калласидан минора ясалмишдир! Ҳумоюн Панипатда икки юз кишини асир олганда сиёсат учун шу асирлардан юзтасини тўфанглардан отиб ўлдиришни буюрмишдир. У пайтда бизнинг одамлар тўфанг нималигини билмас эди. Шунинг учун тўфанг қаршисида бежавотир турганларни фотиҳлар шафқатсизларча отиб йиқитурлар. Ана ундан сўнг: «фотиҳларда илоҳий қурол бор эмиш, ҳинд худоси Шивага ўхшаб кўзидан олов пуркаб, узоқдаги одамни ўлдирар олармиш!» деган овозлар тарқалмишдир. Халқни қўрқитиб бўйсундиришга қаратилган бу овозлар ҳарбий ҳийла эмасмиди?

— Ҳа, келгиндилар бизни зўравонлик билан ҳам қирган, ҳийла-ю найранг билан ҳам қирган! — деди Бикрамадит Гаур. — Энди шу кеча уларга қасос қайтмоғи керак!

— Бажурда қонхўрларча қатлиом қилинганлар учун ҳам, Панипатда ваҳшийларча отилган ҳарбий асирлар учун ҳам биз қасд олмағимиз керак! — қатъий қўшимча қилди Шерхон. Қутбхон бу гапларга қўшилмай иложи қолмади.

— Ярим тунда секин йўлга чиқурмиз, — деди Шерхон. — Саҳар палла тонг ёриша бошлаганда босмоқ лозим...

Улар ким марказда, ким ўнг қанотда, ким чап қанотда ҳужум қилишининг аниқ режасини тузишга киришдилар.

\* И л м и с и ё ҳ — шифр калити, яширин ёзув сири.

\* \* \*

Бошқа кунлари Шерхоннинг қўққисдан ҳужум қилишини кутиб сергак ётадиган Ҳумоюн кечаги сулҳ хабарини эшитгандан кейин хотири жам бўлиб, жуда қаттиқ уйқуга кетган эди. Тонг қоронғусида қароргоҳнинг шарқи жанубидан бошланган ва тўрт тарафга яшин тезлигида ёйилган жанг тўполони, филлар наъраси, одамларнинг қий-чуви, тифларнинг шақ-шуқи, тўфангларнинг гумбурлаши уни маст уйқудан уйғотганда, «яна ёмон туш кўрдим шекилли», деб ўйлади. Лекин эшикдан югуриб кирган Жавҳар офтобачининг қўрқинчли важоҳати:

— Ҳазратим, ёғий босди! — деган сўзлари унинг бошига қуйилган совуқ сувдай вужудини сескантирди.

У сакраб туриб, этигига пайтавасиз оёқ тикди. Жавҳар офтобачи қалтираб тутган тўнни кийиб, қиличини шоша-пиша тақди. Садоқатли офтобачи унинг кўкрагига пўлат чиройна, елкаси ва қўлига бошқа зирҳли нарсалар ҳам кийдирмоқчи эди, лекин бунга Ҳумоюннинг сабри чидамади. У дубулғани йўлакай бошига кийди-да, чодирдан ташқарига отилди. Ёмғир севалаб турган тонг ғира-ширасида қароргоҳнинг жануб четидаги чодирларни йиқитиб, одамларни босиб-янчиб, наъра тортиб келаётган юзлаб ҳарбий филлар Ҳумоюннинг кўзига ташланди.

— Менга от келтиринг! — қичқирди у. — Байрамхон қани? Устод Хонқули, замбаракларни ўқланг!

Ҳумоюнга оғир зирҳли кежим ёпилган саман отни келтирдилар. Узанги тезда оёғига илинмагач, отнинг бўйнигна қўлини солиб, эгарга сакраб минди. Шу пайт Байрамхон йигирматача навкар билан от чоптириб келди.

— Шерхон сулҳни бузиб номардлик қилди! Ҳазратимни ўртага олинглар! — буюрди байрамхон навкарларига.

Қароргоҳнинг ёв келган жануб четидаги юзлаб навкарлар сафланишга улгуролмай, тумтарақай бўлиб қоча бошлади. Селдай бостириб келаётган ёв отлиқлари уларни дарёлар томонга суриб кетди.

— Бизнинг ҳарбий филлар қани? — қичқирди Ҳумоюн. — Замбараклар нечун жим? Хонқулибек!  
— Ҳамма ғафлатда қолди! — деди Байрамхон, сўнг тўпхона ва филхоналар томонга от чоптириб кетди.

Ҳумоюннинг кўзи саропардага тушди. Унинг ичкарасидан болаларнинг қўрқиб йиғлаган товушлари эшитилди. Аёлларнинг аҳволи нима бўлади? Олти яшар қизчаси Ақиқа бегим, хотинлари Бека бегим, Чанд биби ҳаммаси ўша улкан сарпарда ортидаги чодирларда. Ҳумоюн отининг бошини саропарда томонга бурди. Қўриқчи навкарлар уни уч томондан ўраб бора бошлади. Тепадан тушаётганда ёвнинг ҳарбий филларидан ўттиз-қирқтаси саропарда томонга чопиб келаётганини кўрди. Шу пайт уларнинг қаршисидан гумбурлаб тўфанлар отилди. Борут тутини орасидан яраланган филларнинг асабий бўкириги қулоққа чалинди. Қароргоҳ хийла катта майдонни эгаллаган, унга Ҳумоюннинг ўнг икки минг қўшини, шунга яраша от-улов ва тўпхоналари жойлашган. Шерхоннинг отлиқлари ва филлари жануб томондан ёриб киргунча марказда ва шимоли шарқда Ҳумоюн аскарларининг уч-тўрт минги отланиб, қуролланиб, душманнинг йўлини тўсиб чиқди. Хос навкарлар отган тўфанг ўқлари ёв филларига ва отлиқларига бориб тегаётганини кўрган ҳимоячилар ёв отлиқлари билан астойдил олиша бошладилар. Қиличлар ва найзалар бир-бирига урилиб, тўда-тўда отлиқлар уймалашиб, олишиб қолди. Марказда икки томоннинг ҳарбий филлари бир-бирларини тепиб, тишларини тишларига қарсиллатиб урар, фил устидаги кажаваларда ўтирган мерганлар ёв филларнинг кўзини ёки филбоннинг кўкрагини мўлжалга олиб ёйдан ўқ отишарди.

Аммо қароргоҳнинг икки четида қаршилик кўрсатувчилар сафи жуда сийрак. Селдай ёпирилиб келаётган Шерхон отлиқлари ялангоёқ-ялангбош қочиб кетаётганларни қувиб етиб, қилич билан чопиб ташламоқда. Дарё қирғоғига қочиб борганлар кемалар ва қайиқларга ташланяпти. Чап қанотни эзиб-янчиб ўтган ражпут отлиқлари марказдаги Шерхон аскарларига ёрдамга етиб келдилар. Ҳумоюннинг ҳарбий филлари Шерхонникидан оз, замбаракларнинг чақмоқ билан ёндириладиган пилталари рутубатли зах ҳавода нам тортиб қолгани учун Хонқулининг саросима ҳаракатлари натижа бермади. Замбараклар ўқ отгунларича бўлмай, душман филлари тўпхоналар устига бостириб келди. Ўқланган, аммо отиб улгурилмаган, пилтаси ёнмай тутаб турган замбарак қувурларини хартумлари билан кўтариб лойга отдилар. Тўпчиларнинг қочиб улгуролмаганларини кажаводаги мерганларнинг ўқи ва ордан келган отлиқларнинг қилич-у найзалари нобуд қилди.

Буни кўрган Байрамхон соғ қолган навкарлари билан саропарда турган томонга чекинди. У Бека бегим хизматида бўлган ва беш яшар ўғилчаси билан саропарда ичидаги кичик бир чодирда турадиган хотинини қутқаришни ўйлар эди.

Нарёқдан отлиқ етиб келган Ҳумоюн қароргоҳ маркази ҳам ёв қўлига ўтганини, фақат дарё бўйи ҳали хатарсиз эканини кўрди:

— Аёллар билан болалар дарё бўйига олиб ўтилсин! — деб қичқирди. — Байрамхон, сиз марказдан келаётган ёвнинг йўлини тўсинг! Мавлудбек, хайлхонани\* кемага элтиб жойланг! Мавлудбек бошлаб чиққан Бека бегим, Ақиқа, Чанд биби, Байрамхоннинг ўттиз беш ёшлардаги туркман хотини, яна бир қанча канизлар, хизматкор аёллар шоша-пиша дарё томонга йўл

олдилар. Бироқ улар қирғоққа етиб боргунча дарё четидаги кема ва қайиқлар олдинроқ қочиб борган бек-у навкарларга тўлиб қолган эди. Ваҳима ичида тартиб-интизомни унутган, жонидан бошқа нарса кўзига кўринмай қолган одамлар бирдан бир нажот мана шу кема ва қайиқлар эканини аллақачон сезишган эди. Кемачи ва эшкакчилар бетартиб қочиб келганларни подшонинг рухсатисиз кемага киргизмасликка уриниб қаршилиқ қилдилар. Қилич ва ханжарлар ишга тушди. Лекин қочқин оломон бениҳоя кўпайиб кетди, қаршилиқ қилган кемачиларни суриб, йиқитиб ўтди. «Гунжойиш» кемасининг эшакчиларидан бири бўлган Низом бу ур-сурда ўзини четга олиб, зўрға омон қолди. Зўрлик билан тортиб олинган кема ва қайиқлар саропардадан олиб чиқилган аёллар ва болаларнинг етиб келишига қараб ўтирмай нариги қирғоққа томон йўл олди.

Қайиқларни ҳам бошқа қочқин навкарлар ва беклар тортиб олишди. Низом қирғоқ четидаги омборда мешлар борлигини эслади. Чопиб келиб каттароқ бир мешин танлади-да, қайтиб чиқди. Бу орада душман отлиқларидан уч-тўрт юзтаси Мавлудбек бошлаб келаётган аёллар ва болаларнинг йўлини тўсиб чиқаётганини кўрди. Низом ёв отларининг оёғи тагида қолиб кетишдан қўрқиб, қирғоқ бўйлаб Ҳумоюн томонга қочди.

Байрамхоннинг отлиқлари Ҳумоюнни ўраб олиб, тепаликнинг нариги томонидан дарё қирғоғига қараб чекинмоқда эди. Душман отлиқлари подшонинг хос навкарлари сафини ёриб ўтолмади. Шунда ёвнинг ҳарбий филларидан уч-тўрттаси ҳимоячилар ҳалқасига ташланди. Хос навкарларда тўфанглар бор эди. Филлардан иккитаси тўфанглардан устма-уст отилган тўнғиз ўқларга учиб йиқилди. Аммо сағрисига ўқ теккан, яра оғриғидан баттар қутуриб кетган учинчи фил тўфанг отаётган навкарларга бўкириб ҳамла қилди. Отлардан бирини қаттиқ тепиб, чавандози билан ағанатиб юборди. Ҳумоюн ҳимоясида турган иккинчи отлиқ навкарни хартуми билан белидан ўраб олиб эгардан даст кўтарди-ю, биғиллатиб қисиб, ерга чалпак қилиб урди ва танасини оёғи билан босиб-янчиб ўтди. Дарғазаб фил қаршисида ҳимоясиз қолган Ҳумоюн қиличини қинидан суғурди. Фил унга хартумини чўзиб яқин келганда Ҳумоюн қора илондай ҳаракатчан бу балони кесиб ташламоқчи бўлиб қилич сермади. Аммо хартум қиличдан чаққонроқ эди. Тиғ боргунча фил ўз хартумини йўғон оқ тишларининг панасига олишга улгурди. Ҳумоюн зарб билан урган қилич филнинг йўғон сўйлоқи тишлари орасидаги қалин терисини кесиб ўтди-да, тери билан тиш суяги орасига кириб илиниб қолди. Ҳумоюн қилични суғуриб олгунча бўлмай ўнг елкасига ёй ўқи жазиллаб санчилди. Фил устидаги кажавада ўлтирган мерганлар унинг кўкрагини мўлжалга олган, лекин оти-ю ўзи тинимсиз ҳаракатда бўлгани учун ўқ елкасига теккан эди. Шошининча зирҳли кийим киймаганига Ҳумоюн энди афсус қилди. Оғриқдан жонсизланган ўнг қўли қилични суғуриб олишга ярамади. Фил бир силкинганда олтин қилич дастаси Ҳумоюннинг қўлидан чиқиб кетди. Йўғон қора хартум қайтадан унинг бўйнига чўзилиб кела бошлади. Ҳумоюн чап қўли билан отнинг жоловини кескин силтаб четга бурди-ю, ёл устига энгашди. Шу пайт унинг ёнгинасида яна тўфанг гумбурлади. Фил Ҳумоюн билан андармон бўлган пайтда тўфангни қайта ўқлашга улгурган хос навкарлардан бири филнинг пешонасини мўлжалга олиб тепкисини босган эди. Тишига олтин қилич илиниб қолган, сағрисида ва хартуми устидан қон оқаётган улкан фил энди пешонасини қорайтириб тешиб кирган ўқдан гандираклаб орқага тисарилди-да, гурсиллаб йиқилди.

Орқадан яна ёв отлиқлари ва филлари бостириб келмоқда эди. Байрамхоннинг овози келди: — Ҳазратимни дарё бўйига олиб кетинглар! Биз ёғийни ўтказмагаймиз! Лаъл Чанд, филинғиз билан ҳимояда туринг!

Ҳумоюннинг елкасига қадалиб турган узун ёй ўқи от йўртганда қаттиқ силкинар ва жазиллатиб оғритар эди. Унинг ёнида отлиқ бораётган Жавҳар офтобачи Ҳумоюннинг ранги бир оқариб, бир кўкариб кетаётганини, оғриқ зарбидан кўзига тирқираб ёш келганини кўрди-ю:

— Ҳазратим, рухсат беринг, яранғизни боғлай! — деди ва бошидан янги симоби салласини

олди. Ҳумоюн ҳимоячи навкарлар қуршовида от чоптириб борар экан, яна ёл устига энгашиб, чап қўлини ўнг елкасига чўзди-ю, қадалиб турган ёй ўқини бир ҳаракат билан суғуриб ташлади. Шу пайт оғриқдан инграб, отнинг ёлига юзини босди. Жавҳар офтобачи ўнг томондан отини жипс келтириб, уни қўлтиғидан суяди. Елкадан оқаётган қонни тўхтатиш учун яраланган жойни юмшоқ салла матоси билан беш-олти марта ўраб, қаттиқ чирмади-ю, қўлтиқ тагидан танғиб боғлаб қўйди.

Байрамхон ва Лаъл Чанд марказдан ўтиб келган ёвнинг йўлини тўсган бўлса ҳам, икки қанотдан ёриб кирган бошқа юзлаб отлиқлар Ҳумоюнга қараб ёпирилиб келмоқда эди. Тепалиқдан туриб жангни бошқараётган Шерхон Ҳумоюннинг дарё томонга чекинганини кўрган, уни ё ўлик, ё тирик албатта қўлга олишни ҳар икки қанот саркардаларига буюрган эди. Ҳумоюн орқага ўгирилиб қараб, Байрамхон Лаъл Чанд бошлиқ филлар ёрдамида ҳимояда турганини кўрди.

Қирғоқда бирорта кема ҳам, қайиқ ҳам йўқ. Одам тўла бир кема нариги қирғоққа етай деб қолган. «Мавлудбек аёллар билан болаларни ўша кемада олиб чиқиб кетгандир», деган ўй Ҳумоюнга озгина тасалли бергандек бўлди. Ўнг қанотдан отилиб чиққан ёв отлиқлари юздан ортиқ. Ҳумоюнни ҳимоя қилиб қирғоққача келган навкарлар эса ўттиз-қирқтагина, холос. Қуршовда қолиб асир тушиш ўлимдан ҳам даҳшатлироқ. Ҳумоюн қилич дастасини қидириб белини пайпаслади. Аммо бўш енгил қин саланглаб осилиб турганини кўрди ва бояги ярадор филни эслади.

Чуғурчүкдай беҳисоб душман отлиқлари тобора яқинлашиб келаётгани Низомни ҳам саросимага солди. У қўлидаги мешга ҳаво пуфлаб, уни таранг қилиб шиширди-да, оғзини маҳкамлаб боғлади. Меш ёрдамида нариги қирғоққа сузиб ўтиш учун сувга қараб чопди. Бўтана бўлиб тўлиб оқаётган тошқин дарё Ҳумоюннинг ваҳмини келтирди. Лекин яқин келиб қолган душманларга асир тушиш ундан ҳам даҳшатлироқ эди. Тагидаги саман — зўр от, Ҳумоюн сузишни билади. Хос навкарлар ёв илғорларининг йўлини тўсиб, улар билан қилич чопиша бошлаган пайтда Ҳумоюн Низом сувга тушган жойдан сал нарироқда отини қирғоқдан дарёга сакратди. Сув аввал отнинг сонигача келди, кейин қорнига чиқди. Ҳумоюн эгардан тушиб соғ қўли билан саманнинг бўйнидан қучоқлаб олди. Ўнг қўл бутунлай ишдан чиққан, сал қимирлатса елкадаги яра оғриғига чидаб бўлмайди. Дарё бирдан чуқурлашиб, отнинг оёғи ерга тегмай қолди. От устига ёпилган оғир зирҳли кежим ва унинг бўйнига осилиб олган ярадор Ҳумоюннинг вазни саманни чўктириб юбора бошлади. От пишқириб тумшугини сувдан чиқарди-ю, бирпас сузиб кўрди, аммо яна сувга ботиб кетди. Ҳумоюн отнинг бўйинини қўйиб юбориб бир қўллаб сузиб кўрди. Аммо кутилмаган гирдоблар уни пастга тортиб кетаётгандай бўлди-ю, яна чўкаётган отнинг ёлига ёпишди.

Бу орада Ҳумоюн оқим кучи билан Низомга яқин бориб қолди. Мешга кўкрагини бериб қиялаб сузаётган Низом эса подшога бир жойи тегиб кетишидан чўчиб, ўзини нарироқ олди. Ахир дарёлар оралиғидаги бу беҳосият жойни қароргоҳ қилишга Низом ҳам бошқа ҳинд сувчилари қатори қарши эди. Лекин Ҳумоюн уларнинг огоҳлантиришига қулоқ солмади, яна хушомадгўй бекларининг гапига кирди, чодирда май ичиб ётиб фурсатни бой берди. Бугун кўп қатори Низом ҳам шу хатоларнинг касофатига қолди. Бас, энди Низом бу подшога яқин бормайди. Лаганбардор беклари Ҳумоюнни «енгилмас ботир!» деб мақташади. Қани, Карамнаса ичида шу ботирлигини бир кўрсатсин! Боя дарёга от сакратиб кирганига қараганда хаш-паш демай нариги қирғоққа сузиб ўтса ажаб эмас.

Бу кинояли ўйлар асносида сув тагидаги аллақандай ўпқон гирдоби Низомни оёқларидан пастга торта бошади. У кўкрагини қўйган меш ҳам кучли гирдобга тушиб айланиб кетди. Тўсатдан Низомнинг нафаси қайтиб, кўзи тингудай бўлди.

Ҳинд кемачиларининг Карамнасадан ҳайиқиб, уни четлаб ўтишлари бежиз эмас эди. Бу дарёнинг тагида чуқур ўпқонлар кўп, сув гирдоби уларга қуйилиб тушаётганда одамни ҳам пастга тортиб кетар эди. Ёмғир фаслида тоғ ичидаги симоб конларидан Карамнаса дарёсига

кўнгилни айнитадиган, ҳатто одамни эс-ҳушидан кеткизадиган бадбўй, заҳарли нарсалар оқиб келарди.

Заҳарли ҳовурдан кўнгли айнай бошлаган Низом меш устига юзтубан ётиб олди-ю, қўл-оёқларини эшкак ўрнида ишлатиб, талпина-талпина гирдоб комидан чиқди. Бир пайт шундай ёнгинасида сувга чўкаётган Ҳумоюнни кўрди. Ҳумоюн қўл-оёқларини кериб туриб юқорига бор кучи билан талпинди-да, бошини бир лаҳза юзага чиқарди. Ютоқиб нафас оларкан:

— Ким бор? Қутқаринг! — дейишга улгурди-ю, яна лойқа гирдоблар орасига чўкиб кета бошлади.

Низом унинг чиндан фарқ бўлаётганига энди ишонди ва беихтиёр мешни унга яқин олиб борди. Ҳумоюн яна бир талпиниб сув юзига чиққанда Низом уни елкасидан тутиб олди-да, меш устига икки қўллаб тортиб чиқарди.

Ҳўкизнинг терисидан қилинган меш каттагина бўлса ҳам, икки кишининг оғирлигини кўтаролмай, сувга ботиб кетди. Буни кўрган Низом қўлини меш четидан ва Ҳумоюннинг елкасидан олмаган ҳолда, танасининг бутун оғирлигини сувга ташлади. Шунда меш сув юзига яна қалқиб чиқди. Ҳумоюн соғ қўли билан мешга жонҳолатда ёпишди-ю, Низомнинг ёрдамида кўкрагини ва зилдай оғир ўнг елкасини меш устига чиқариб олди. Ичига кетган сувдан ўқчиб йўталди, нафасини ростлай олмай ҳансиради, елкасидаги яра оғриғидан ихради.

Низом унинг Аграда фил миниб, Кўҳинур олмосини пешонасига қадаб юрган пайтини эслади. Ўшанда Ҳумоюн Низом учун қўл етмас бир баландликда эди. Ҳамида бонуни бу йигитга бермоқчи бўлганларини эшитиб, Низом қанчалик изтиробга тушган эди! Ҳумоюн Аграга омон қайтса қизни унга ҳали ҳам олиб беришлари ҳеч гап эмас. Бу ўй Низомнинг қалбини куйдириб ўтди. Икки киши бир мешда бу хатарли дарёдан сузиб ўтишлари амримаҳол. Сувости ўпқонлари Низомни ҳам Ҳумоюнга қўшиб пастга тортиб кетиши мумкин.

Лекин Ҳумоюн оғриқдан ихраганда Низом унинг елкасидан яраланганини, танғиб боғланган латтада қонли доғлар борлигини кўрди. Дарё бўйида ўсган Низом сувга фарқ бўлаётган каттами, кичикми, кимни кўрса ёрдам қилиб ўрганган. Ҳумоюн ҳозир аввалги мағрур ҳукмдор эмас, балки Шерхоннинг сулҳ ҳақидаги гапига ишониб алданган, ярадор бир жангчи. Низом Ҳамидага оид дарди-ю қалбида бир лаҳза бош кўтарган рақиблик туйғуси туфайли уни қутқармай ташлаб кетадиган бўлса, кейин одамларнинг юзига қандай қарайди? Қутқариш мумкин бўлган одамни кўра-била туриб, чўктириб юбориш — йўқ, Низом бундай қилолмайди! У бутун кучини, шунча йил дарёда сузиб орттирган бор тажрибасини ишга солиб мешни Ҳумоюн билан бирга гирдоблар орасидан олиб чиқа бошлади. Ҳумоюнга қараб:

— Сиз ҳам оёқни ишлатинг! — деб буюрди. — Сувостида ўпқонлар кўп. Тортиб кетмасин!

Ҳумоюн минган саман отни бу ўпқонлар аллақачон сувостига тортиб кетган эди. Ёвдан қирғоққа қочиб келиб, ўзини сувга ташлаётган минглаб отлиғ-у пиёдалар ҳам шу гирдоблар орасига сузиб киргандан кейин дақиқа сайин камайиб йўқ бўлиб бормоқда. Ҳумоюн ҳиндларнинг Карамнасадан бунчалик кўрқиб ирим қилишларига сабаб борлигини энди билди-ю, сув ичида оёқларини сузгандаги каби ҳаракатлантириб, Низомга ёрдам бера бошлади. Боя жон-жаҳди билан талпиниб юзага чиққанда этигининг бир пойи оёғидан чиқиб кетган экан. Ҳумоюн буни энди сезди-ю, этикнинг иккинчи пойини ҳам яланг оёқ билан итариб, ечиб ташлади. Этиксиз оёқлар билан сузиш хийла осонлашди. Низом иккаласи мешга осилиб, талпина-талпина хатарли гирдоблар орасидан чиқдилар. Кучли оқим уларни энди дарёнинг ўртасига қараб оқизиб кетди.

Ҳумоюн кўп уринган сари елкасидаги ярадан қон кетиб, уни дармонсизлантириб қўйди. Бунинг устига дарёнинг ўртасида нафасни бўғадиган бадбўй ҳовур қуюқлашиб кетди. Ҳумоюннинг кўзи тиниб, боши айланди, қўли ҳам жонсизланди, оғир гавдаси мешдан сувга сирғалиб туша бошлаганда:

— Йигит... мени... тути... — дейишга улгурди.

Низом тезда мешнинг олд томонига ўтди-ю, Ҳумоюнни соғ қўлидан ва тўнининг ёқасидан



тутиб, яна меш устига тортиб чиқарди.

Бадбўй буғлар Низомнинг ҳам кўнглини беҳуд қилиб, кўзини хиралаштирди. Шунда у бир қўлини бўшатиб, салқин сув билан юзини ювди. Бу бироз енгиллик берганини сизди-да, ҳўл қўлини Ҳумоюннинг пешонасига қўйиб турди. Ҳумоюн яна кўзини очди.

Дарё оқими мешни шитоб билан Ганга томон оқизиб кетмоқда эди. Ҳумоюн ҳушини йиғиб, Низомга кўз ташлар экан, худди бошқа дунёдан қайтиб келгандай бўлди.

Низом унинг кўз очганидан енгил тортиб:

— Хайрият! — деди. — Мешни маҳкам тутинг. Бу оқим бизни Гангага оқизиб борса фарқ бўлмаймиз.

Икки дарё айқашган жой жуда хатарли!

Ҳумоюн соғ қўли билан меш четидан бўшгина ушлади-ю, яна кўзини юмди. Унда умидсиз бир лоқайдлик пайдо бўлди. Бу дарёлардан тирик чиқолмайдиганга ўхшайди. Қийноқлар тезроқ тугай қолгани афзал эмасми? Кошки тезроқ хушидан кетса!..

— Мени қўйинг, — деди у Низомга. — Ўзингизни қутқаринг...

— Йўқ, ҳазрат! Мен сизнинг кемангизда хизмат қилиб маош олурмен. Сизни сувдан ўтказиб қўймасам, менга берган нонингиз ҳаром бўлмай. Мен ҳалол нон еб ўрганганмен!

Ҳумоюн сергакланди. Ялангоёқ бир эшкакчи деб, кемада кўрганда писанд қилмай юрган йигит шундай хатарли аснода ҳам ҳалол-ҳаромни унутмаса, бунда бир каромат бор.

— Бирга зўр берсақ, омон чиқаймиз, ҳазрат! — деди Низом. — Сиз мешни маҳкам тутсангиз бас! Ушланг! Маҳкам тутинг!

Низомнинг овозида шундай бир қатъият ва ишонч бор эдики, Ҳумоюн шунинг таъсирида «зора тирик қолсам!» деб умидланди. У энди ўзидан кўра Низомга кўпроқ ишона бошлади. Ҳумоюн бу сувчи йигитнинг иродасига сўзсиз бўйсуниб, кўкрагини меш устига яхшироқ ўрнатди-да, соғ қўли билан унинг нариги четини қаттиқ чангаллаб олди. Низом бўйнигача сувга ботган ҳолда мешни икки қўллаб нариги қирғоқ томон сурди, оёқларини ҳам, бутун гавдасини ҳам ғайир оқимга қарши жон-жаҳди билан ишлатиб, вужудидаги барча мускулларни гўё сузғичга айлантириб юборди. Ҳумоюн кўкраги билан осилиб ётган меш оқимни ёриб ўтиб, нариги қирғоққа томон қиялаб бора бошлади. Қирғоқдаги яшил дарахтларни, кўкатлар орасига сочилган ранг-баранг гулларни Ҳумоюннинг кўзи энди кўрди. Унда бирдан яшаш иштиёқи кучайиб кетди. Энди у ҳам сувдаги оёқларини оқимга уриб, сузгандаги каби ҳаракатлар билан Низомга ёрдам бера бошлади. Меш боягидан енгилроқ ва тезроқ ҳаракатланиб, ниҳоят, нариги қирғоққа етиб тўхтади.

Улар сув четидаги шағал аралаш лойқадан оғир қадамлар билан юриб ўтишди-ю, пастгина қирғоқ бўйидаги кўкаламзорга чўзилишди. Анчагача оғир нафас олиб, ҳансираб ётишди. Булутлар орасидан сузиб чиққан хира офтоб найза бўйи кўтарилган эди. Тонг ғира-ширасида бошланган даҳшат бир неча соат ичида Ҳумоюн қўшинини тор-мор қилди, не-не йигитлар сувга фарқ бўлганини унинг ўзи кўрди. Шерхон ҳозир дарёнинг нарёғида ғалаба завқини сураётган бўлса керак...

Юз берган фалокат қанчалик улкан бўлмасин, унинг барча даҳшатлари орасидан ўтиб келаётган бир тутам нур Ҳумоюннинг кўнглига ёғду сочиб тургандай туюларди. Ахир у дарё гирдоблари орасида ҳаётдан бутунлай умидини узган эди. Саман от билан бирга ўпқонга тортилган пайти, сўнг меш устидан сирғалиб тушиб хушидан кетгани ҳаёлида қайта гавдаланди-ю, қалбига тушиб турган нур — унга янгидан берилган ҳаётнинг нури эканини сизди.

Қайтиб берилган ҳаёт туйғуси барча кўргиликлар аламидан зўрроқ бўлишини у энди сизди. Елкасидаги яра оғриғини ҳам унутиб, ўрнидан туриб ўтирди. Ёнида ҳамон нафасини ростлай олмай ҳансираб ётган Низомга ийманиброқ кўз ташлади. Уни ўзидан бир неча бор устун бўлган тенгсиз бир баҳодирдай эъзозлагиси келиб:

— Сиз менга иниларим қилмаган яхшилиқни қилдингиз, — деди. — Отингиз недур?

Низом ёнбошга туриб, ўз отини айтди.

— Низом! — деб Ҳумоюн унинг отини ёқтириб такрорлади: — Бу дарё ичида икковимиз дунёга қайтадан келгандай бўлдик.

— Рост, онадан қайта туғилдик, — деди Низом ҳам.

— Ҳозир сиз менга туғишган инимдан ҳам азизроқсиз. Номингизни Деҳлидаги Низомиддин авлиёнинг номларидай улуғласам арзигай!

Низом Ҳумоюннинг подшолигини унутган эди. Кийимлари шалаббо ҳўл, ярадор, ялангоёқ бу йигит замона зўрларининг бошида турган тождор экани бирдан эсига тушди.

— Агар мени ростдан тутинган ини ўрнида кўрсангиз, сизга икки оғиз арзим бор.

— Айтинг, бажонидил тинглай!

— Порахўр амалдорлар билан алдамчи шайхлар мамлакат халқини сиздан бездирди. Қанча ҳинд йигитлари Шерхон томонга ўтиб кетди. Амир Шерхон ҳинди-ю муслимни бир-биридан ажратмас экан!..

— Мен ҳам ҳинди-ю муслимни яқдил қилиш орзусида эдим. Аммо бу мушкул ишда кимга таянишимни билмадим.

— Ҳинд элига таянинг-да, ҳазрат. Бу элда бҳақтийлар\* бор. Уларнинг шоири Кабир ҳинди-ю муслимни ўз дилида бирлаштирган. Менинг отам бҳақтий бўлгани учун тўхмат билан зиндонга ташланди.

— Ким тўхмат қилди?

— Сиз ишонган амалдор-у шайхлар.

— Мен ўзим бу адолатсиз муҳитдан қандай қутулишимни билмасмен! Отангиз Аградаги жиндондами? Пойтахтга қайтайлик... Сиз ўзингиз... отангизга тўхмат қилган амалдор-у шайхларга жазо бердиргайсиз.

— Мен? — ишонқирамай сўради Низом.

— Ҳа, омонлик бўлса, сиз ҳали истаганингиздан ҳам катта мартабага эришгайсиз.

Низом истаган мартаба нима эканини ўзи ҳам билмайди. Унинг энг зўр истаги — отасини зиндондан қутқаришу Ҳамидани яна кўриш. Бу гўзал қизни у жуда соғиниб юрибди. Лекин Ҳамида тўғрисида Ҳумоюнга оғиз очишга тили бормади. Фақат подшони қутқаргани ҳали тақдирида катта ўзгаришларга сабаб бўлишини ич-ичидан сезди-ю, юраги ғалати бўлиб ҳапқирди.

\* Хайлхона — подшо ва аъёнларнинг хотин, бола-чақалари.

\* Б х а қ т и й л а р — адолатпарвар халқ ҳаракатининг иштирокчилари.

## А Г Р А НИЗОМ ТАҚДИРИНИНГ ТЕБРАНИШЛАРИ

Ҳумоюн дарё ўпқонларидан омон чиққан бўлса ҳам, Ганга бўйидаги мағлубиятнинг ёмон оқибатлари янада даҳшатлироқ ўпқонлар ва гирдобларга айланиб, уни ўз қаърига торта бошлади. Ганга ва Карамнасада сувга чўкиб ўлганларнинг сони етти мингдан ортиқ, Шерхон аскарлари билан жанг қилиб ҳалок бўлганлар ва асир тушганлар эса беш мингга яқин. Маломат устига қўшилган бахтсизлик туфайли Ҳумоюннинг хотинлари Бека бегим ва Чанд биби, Қизи Ақиқа бегим, ишонган саркардаси Байрамхон ҳам Шерхон томонидан асир олинган эди.

Бу шум хабарлар бутун мамлакат бўйлаб тарқалган сари Ҳумоюннинг эл орасидаги обрўси тушиб кетди. Сувга ғарқ бўлиб ўлган марҳумлардан ҳар бирининг отаси, онаси, яқин қариндошлари бор. Улар лоақал ўз жигарбандларининг жасадларини тополмаганидан, тошқин дарёлар кўп ўликларни беном-у нишон йўқотиб юборганидан жизғанак бўлиб куяр эдилар.

Аччиқ алам ва мусибат ичида қовурилган азадорлар Ҳумоюндан ихлоси қайтиб қичқиришарди:

— Ҳумоюн эпласа подшолик қилсин-да!

— Даф бўлсин бундай ношуд саркарда!

— Келгинди темурийзодадан тўйдик!

— Йўқолсин Ҳумоюн!

— Даф бўлсин!!

— Кетсин юртига, келгинди!!!

Агра атрофида ғулу кўтарган оломоннинг аччиқ гапларини Ганга бўйидан қайтаётган Ҳумоюннинг ўзи ҳам эшитди. Кундуз куни пойтахт аҳолисига кўринишга юзи чидамагани учун Аградаги Ҳашт Биҳишт боғига кечаси қоронғида кириб келди.

Бу ерда уни Хонзода бегим, Гулбадан ва бошқа яқинлари кутиб турган эдилар. Хонзода бегим қоронғида Ҳумоюннинг ўзини кўриб улгурмасидан ширадор овозини эшитди-ю, юраги ҳаприқиб кетди. Ҳумоюннинг овози отаси Бобурниқига шу қадар ўхшар эдики, бегим ноҳосдан унинг товушини эшитса иниси тирилиб келаётгандай ҳаяжонга тушар эди. Ҳозир ҳам то Ҳумоюн бек-у мулозимлардан ажралиб, айвонда мунтазир турган аёллар олдига келгунча бегим ўз юрагининг гурсиллаб урганини эшитиб турди.

Ҳумоюн илгаригидан ҳийла озғин ва хипча кўринди. Ярадор ўнг елкаси ҳали тузалмаган, тўнининг бир енги бўш. У аёлларга чап елкасини тутиб кўришди. Бошига касаба рўмол ўраган, иягига лачак тутган синглиси Гулбаданни тезда танимади.

— Ие, Гулбадан сенмидинг? — деб у билан кейин кўришди. — Илгари тоқида юрар эдинг. Энди лачак тутадиган бўлибсан! Зўрға танидим!

Ҳумоюн ўзини тетик кўрсатиш учун шу гапларни айтди-ю, кейин Хонзода бегим билан хонайи хосда ёлғиз қолганда лаблари пир-пир учиб ўпкаси тўлиб гапирди:

— Хатолик ўзимдан ўтди, ҳазрат амма! Ўзим ношудлик қилдим! Қанча вақтим кайф-у сафо билан ўтди! Шон-шуҳратнинг кетидан қувиб, пешонамга Кўҳинур олмосини тақиб юрганларим!.. Худо бандасини жазоламоқчи бўлса аввал уни ҳовлиқтириб ақлини олар экан. Мен ҳам ақлимни йўқотиб қўйганимни энди билмоқдамен!

Ҳумоюн ҳамма дардини айтиб кўнглини бўшатсин учун Хонзода бегим унинг сўзини бўлмайд тоқат билан жим тинглади. У бутун айбни бошқаларга тўнқаб, ўзини оппоқ қилиб кўрсатадиган майда одамлардан эмаслиги бегимга зимдан тасалли берди.

— Ҳумоюнжон, отангиз ҳам қанчалик оғир мағлубиятларни бошдан кечирганини бир эсланг. Сиз-ку шу вақтгача фақат ғалаба завқини суриб юрдингиз. Мағлубият қандай бўлишини энди кўрмоқдасиз. Лекин Самарқандда Шайбонийхон бизни беш ой қамал қилганда не балоларни бошдан кечирмадик!

Хонзода бегим хон асоратида ўтган умрини эслаб оғир «ух» тортди. Шу «ух» билан у гўё Ҳумоюннинг дард-у ғамини ўзига олгандай бўлди. Олтмиш икки яшар Хонзода бегим шунча азобларни сабр-бардош билан енгиб ўтган бўлса, Ҳумоюн ҳам яна яхши кунларга етишиши мумкиндир. Шу ўй билан Ҳумоюн ўзини хиёл босиб олганда Хонзода бегим унинг юзига оналарча меҳр билан термулди:

— Юз шукурки, барча фалокатлардан омон чиқибсиз.

Ҳумоюн дарёдан тирик чиққандаги нурли туйғу ҳозир яна кўнглини ёритиб қайтиб келди.

— Одам ҳаётнинг қадрини ўлим билан олишганда биларкан, амма! Ҳаёт-мамот олдида шоҳ-у гадо баробар деганлари рост экан. Тож-у тахт, олтин-кумуш, обрў-еътибор ҳаммаси бутунлай ўз аҳамиятини йўқотаркан. Ўша сувчи йигит Низом... ундаги ҳалоллик, поклик, беғаразлик, фидойилик бизнинг ҳеч биримизда йўқ!

Хонзода бегим Низомнинг таърифини эшитган сари уни кўргиси келиб:

— Ўзи сиз билан бирга келдимиз? — деди.

— Ҳа, ҳозир ота-онасини кўргани кетди. Икки ҳафтадан бери ёнимдан қўймай, ички бекларим қаторида олиб юрибмен. Бойликка қизиқмайдир. Ўзи ҳиндлардан, муслим-у мажусийни

баробар кўради. Кабир деган бҳақтий шоирга ихлосманд экан. Жалолиддин Румий, Саъдий шеърларини ҳам ёд билур.

— Форсий тилда-я?

— Ҳа, туркийни ҳам ўрганибдир. Туғма истеъдоди бор экан. Зеҳни, ақл-у фаросати мени ҳайратга солди. Ўзи унча кўп мактаб кўрган эмас, фақат тўрт йил таҳсил олган, аммо хати-саводи ўткир. Ҳазрат отамнинг туркий шеърларидан қарийб уч юз байтини менга ёд айтиб берди. Муҳофазасининг зўрлигини шундан билдим. Қарангки, оғир пайтда иниларимни ёрдамга чақирдим, учовидан бирортаси Ганга бўйига бормади. Шунча балолардан омон қайтдим, чиқиб бирортаси кутиб олмади! Мен гуноҳ қилган бўлсам, жазосини тортдим! Энди инилар ҳам тортсин!

— Сиз иниларингизга жазо бермоқчимисиз?

— Иниларим нуқул тахт талашурлар. Ухласалар тушларига подшо бўлиш киргай! Бироқ мен тож-у тахтни иниларимга эмас, ҳинд йигити Низомга бермоқчимен! Шояд ўшанда ҳинд эли бизнинг хатоларимизни кечирса!..

— Вой, бу қандоқ мумкин, Ҳумоюнжон? — Хонзода бегим ҳанг-у манг бўлиб қолди.

— Иниларим шу қадар оқибатсизлик қилганда бегона бир йигит жонини минг хатарга солиб мени қутқарган бўлса, мен уни бошимга кўтариб эъюзласам арзимагайми?

— Лекин сиз унга тож-у тахтни бермоқчисиз-ку! Ахир бобурийлар сулоласи шу билан тугаса... буни айтишга ҳам тил бормайдир!..

— Бунисидан кўрқманг, ҳазрат амма. Мен ёмон хатолар қилдим, отамнинг тожу тахтига ўзимни номуносиб сезмоқдамен! Қалби тоза Низом тахтга чиқиб, уни менга поклаб бергусидир! Ахир жаннатмакон отам ҳам камтар деҳқонлардан чиққан Тоҳирни ҳалол-у поклиги учун ўзига беҳад яқин олар эди-ку. Умрларининг охирида бир гўшада фақат шу Тоҳир билан бирга туришни истаганлари ёдингиздами? Бунинг сабабини мен энди фаҳхламоқдамен.

— Рухий ларзалар ҳаддидан ошиб, сизни тушкунликка солмишдир, Ҳумоюнжон! Бу қарорингизда шошилманг. Низомни тахтга чиқаришдан олдин Шерхонга қарши куч тўпланг.

— Мамлакат халқи биздан бегонасираса, мен кучни қайдан тўплагаймен, аммажон? Балки ҳиндлар биздан безиб Шерхонга ёрдам бергани учун мағлуб бўлгандирмен? Балки Низомни менга тақдир ўзи ёрдамга юборгандир? Энди мен ҳалол йигитни астойдил эъюзласам, шу билан тағжой ҳиндларнинг кўнглини олурмен, ишончини қозонурмен, кейин улар менга мадад берурлар!

Ҳумоюннинг далиллари кўп, қарори қатъий эканини сезган Хонзода бегим:

— Ахир сиз Низомга... подшолик удумларини ўргатмоғингиз учун фурсат керақдир? — деб сўради.

— Албатта. Давлатни бошқариш осон эмас.

— Унгача мен Комрон мирзо билан бир учрашай. Нечун сизни кўришга чиқмади? Сабабини билайлик. Орада бирон ғубор бўлса тарқатайлик.

— Орадаги ғубор менга маълум. Ҳозир Комрон мирзо мандан ўзини қудратлироқ деб билур. Мен абгор бўлдим. Комрон эса Кобул-у Бадахшон, Қандахор-у Панжобнинг ҳаммасига ҳукмрон бўлиб олди. Энди ўзини подшо эълон қилиб, номига хутба ўқитиши қолди, холос!

— Комрон унчаликка бормас. Наҳотки жаннатмакон оталарингизнинг васиятларини унутса? Хонзода бегим шу ўй билан эртаси куни соябон аравада Комрон мирзо турадиган Гулафшон боғига йўл олди.

\* \* \*

Комрон мирзонинг иситмаси бор, нам ҳавода қийналиб нафас олар ва ичкарида ўлтиргиси келмас эди. У Хонзода бегимни ҳам гулзорлар орасидаги нақшин толорда қабул қилди. Дастурхонга ҳиндистоннинг норинжи ва хурмосидан ташқари Турондан келтирилган сояки майиз, лавзина ва баргаклар ҳам қўйилган. Хонзода бегим Комрон билан сўрашар экан, унинг

йирик гавдаси отасиникига ўхшаб кетишини хаёлидан ўтказди. Тўрт оғайни ичида энг гавдаси йириги, кўриниши салобатлиси ва овози жарангдори Комрон мирзо. У туркий тилнинг нозик товланишларини Ҳумоюндан яхшироқ билади, нотиклиги ҳам Бобур мирзони эслатади. Тўрт оғайнининг ҳар бирида оталарининг қайсидир хислати ва фазилати бор, лекин нега улар яқдил бўлиб бирлашолмайди? Хонзода бегим ана шуни тушунишга интилиб, Комрон мирзонинг гапларига камоли диққат билан қулоқ солди.

— Оғамизнинг мағлубияти ҳаммамиз учун ҳам оғир кулфат бўлди, ҳазрат бегим. Айниқса, хотинлари билан қизларининг асирга тушгани биз инилар учун ҳам мисли кўрилмаган маломат. — Шундай кўргиликлар тақдирда бор экан-да, Комронжон. Ҳумоюн ўзини ўзи айблаб, ич-етини еб ўлтирибдир.

— Ҳатто отамизнинг тахтига ўзларини номуносиб билиб, бошқа одамни подшо қилмоқчи эмишлар, ростми?

Бу сир хуфиялар орқали аллақачон Комроннинг қулоғига етиб келганидан Хонзода бегим ҳайратга тушди.

— Амирзодам, одам оғир кайфият билан ҳар нарса дейиши мумкин. Ҳар қалай, Ҳумоюн сизнинг улуғ оғангиз, шунча фалокатлардан кейин даргоҳига бориб кўнгил сўрасангиз яхши бўлармиди?

— Кечадан бери тобим йўқ, иситмам кўтарилган.

Хонзода бегим Комроннинг кўзи ялтираб, лаблари қуруқшаб турганига энди эътибор берди.

— Худо шифо берсин. Сизга не бўлди?

— Агра ҳавоси менга ёқмади. Жигарим шишган. Табиблар муолажа буюрган. Сал ўзимга келсам, акамиздан албатта хабар олмоқчимен. Ҳозирча сиздан илтимос шулки, оғамизга айтинг, ялангоёқ саққони тахтга чиқариш фикридан қайтсинлар. Бу биз учун яна бир маломат бўлмай. Ахир бобурдай подшоҳнинг яна учта ўғли турганда унинг тахтига қаёқдаги эшқакчи ҳиндини чиқариш — отамизнинг хотирасига-ю бизнинг ҳаммамизга беҳурматлик бўлмамайми?

— Саққо жуда пок, авлиёсифат йигит эмиш, Ҳумоюн унинг яхшилигига жавобан шу ишни қилиб, ўз гуноҳларидан покланмоқчи.

— Оғамиз чиндан ҳам кўп гуноҳлар қилган, агар ўзларини астойдил покламоқчи бўлсалар, Маккатуллога ҳажга борсинлар!

Подшони тахтдан тушириб ҳажга жўнатиш — уни ўлимга буюришнинг пардали бир тури саналади, чунки ҳаж йўлида ҳимоясиз қолган тождорни ўлдирадиган қасоскорлар албатта топилади. Комроннинг ўз акасига шундай қисматни раво кўраётганлиги — унинг кўнглидаги ўғайлик адовати қанчалик шафқатсиз тус олганини Хонзода бегимга ошкор қилиб қўйди.

— Амирзодам, Ҳумоюн бундай қисматга ҳеч ҳам лойиқ эмас! Тепамизда отангизнинг арвоҳлари чирқираб қолмасин, Ҳумоюнни ҳалокат чоҳига итарувчи одамлар бўлса, сиз оғангизни улардан ҳимоя қилмоғингиз керак!

— Ҳимоя бундан ортиқ бўлурми, ҳазрат бегим? Ҳозир Аграни, унинг атрофларини бизнинг ўнг беш минг қўшинимиз қўриқлаб турибдир. Акамизнинг беш мингтагина навқари қолган. Агар биз бўлмасак, Шерхон Аграга ҳам қўшин тортиб келарди, ҳалигача уни босиб ҳам оларди!

— Бу гапингиз рост, амирзодам. Шерхондай хатарли душман қаршисида оға-ини яқдил, яктан бўлинглар. Подшо оғангиз атрофига йиғилинлар!

— Подшо бўлишни оғамиз эпломдилар-ку. Буни ўзлари ҳам тан олганлари бежиз эмасдир?

— Энди, ҳар қалай, жаннатмакон оталарингиз Ҳумоюнни ворис тайинлаганлар.

— Раҳматли отам бизга атаб ёзган рубойларини унутган бўлсангиз мен эслатайми?

*Давлат билан шод-у шодмон бўлғайсен,  
Шавкат билан машҳури жаҳон бўлғайсен!  
Кўнглингдагидек даҳр аро ком суриб,  
Бу даҳр боринча Комрон бўлғайсен.*

Комрон шеър ўқиганда худди отасининг ўзи бўлди-қолди. Ўша сеҳрли оҳанг, нафосат ва жўшқинликка тўла шоирона руҳ. Ижодда отасига энг яқин турган ўғил — Комрон эканига Хонзода бегим ҳозир яна бир марта ишонди. Аммо ҳаётда-чи? Сўз бир хил-у иш бошқа хил бўлмаса Комрон бошига кулфат тушган акасига нисбатан шунчалик шафқатсиз бўла олармиди? Ҳажга кетсин эмиш-а! Акасини кеткизиб, ўзи тезроқ тахтга чиқмоқчи-да...

Хонзода бегим шу ўй билан Комроннинг ҳузуридан чиқар экан, Ҳумоюн иниларидаги рақобат балосидан қутулиш учун ҳам мамлакатнинг кўпчилиги аҳолиси бўлган ҳиндларга суюниш зарурлигини ич-ичидан ҳис қилди. Нарёқдан Шерхон қиличини яланғочлаб келяпти. Ким шу вазиятда Ҳумоюннинг жонига ора киради? Фақат Низом каби ҳалол ва фидойи одамлар! Зора Низом тахтга чиққандан кейин бутун ҳинд улуси Ҳумоюнга астойдил ён босса-ю унинг мушкулларини осон қилса! Энди Хонзода бегим учун ҳам ягона нажот йўли шу бўлиб кўринди.

\* \* \*

Низом фақат эртақлардагина бўладиган, одам ишониб-ишонмайдиган ғалати кунларни бошидан кечирмоқда эди. Кеманинг пастки қаватида ўнг олти эшкакчининг орасида сиқилиб ўтириб ишлашга ўрганган йигит энди подшо саройининг юқориги қаватида олти хонали ҳашаматли жойда яшайди. Ўнлаб хизматкорлар унинг ҳар бир истагини оғзидан чиқар-чиқмас адо этишади. Ётадиган бўлса махсус тўшакчилар, унга гул атри сепилган пуштиранг ипак чойшаблар ёйиб, юмшоқ парқу тўшак солиб беришади. Эрталаб турган заҳоти бошқа хизматкорлар унинг қўлига сув қуйиб ювинтиришади, парча ва зарбоф кийимларни кийдиришади. Айвонда ҳам, боғ йўлкаларида ҳам уни новча, бақувват соқчи йигитлар суиқасдлардан кўриқлаб юришади. Овқат емоқчи бўлса сарой баковули, бовурчиси, чашнагири ва ошпазлари истаган таомини муҳайё қилишади. Илгари Низом умрида бир марта татиб кўришга ҳавасманд бўлган кийик кабоблар, бедана дўлмалар, каклик паловлар ҳозир истаган пайтида тайёр бўлади. Ҳамма хоҳишлари осонгина амалга ошгани сари истакнинг ўзи камайиб боради. Овқатдан кўзи тўйиб қолгани учунми, унинг илгариги иштаҳалари энди йўқ, кўпроқ аччиқ қалампирли нарсаларни ейди.

Низомнинг кўнгли тилаган ҳамма нарсани муҳайё қилиш ҳақида Мирзо Ҳумоюн сарой аҳлига қатъий буйруқ берган. Лекин Низом ўз кўнглидаги энг кучли истакни ҳеч кимга айтолмайди. Ҳамида бону Ҳиндол мирзонинг буйруғи билан Алварга олиб кетилганини келган куни кечаси онасидан эшитгандан бери қандай қилиб қизни Аграга қайтариш ҳақида ўйлайди-ю, ўйининг охирига етолмайди. Иниси Ҳиндол мирзони фақат Ҳумоюн чақириб олиши мумкин. Бироқ Низом ҳаммида бонунинг дийдорига муштоқ эканини унга қандай айтади? Низом ҳали Ҳамида бону билан аҳд-у паймон қилмаган бўлса, қизнинг унга қанчалик майли борлигини аниқ билмаса... Ҳозир Низом иззат-икромда юрган пайтида Ҳамида бонунинг бир кўрса эди, дилини унга дадил очган бўларди, қизнинг ризолигини олиб, кейин орага одам қўярди. Ана ўшанда Ҳумоюнга ҳам тортинмай дил ёрган бўларди.

Низомни ёнидан қўймай, унга подшолик удумларини ўргатиб юрган Ҳумоюн бу йигитнинг гоҳо ўйчан ва паришон бўлиб қолишини сезди.

— Бирон қизга ошиқмисиз? — деб ҳазил ҳам қилди. — Айтинг, совчи юборайлик.

Низом сири очилишидан хавотирланиб энтиқди. Бирдан таваккал қилиб:

— Қизни Алварга олиб кетибдилар, — деди. — Отаси Ҳиндол мирзонинг хизматида эди.

— Отаси ким?

— Ҳамида бонунинг Хонзода бегим Ҳумоюнга муносиб кўрган пайтлари Низомнинг эсига тушди. У изтироб ичида:

— Ҳазратим, ижозат беринг, — деди. — Мен қизни... кўриб, ризолигини олмагунча... кимлигини айтмай турай.

Ҳумоюн Низомдаги бу ҳолатни одоб ва камтарлик нишонаси деб билди-ю:

— Ихтиёрингиз, — деди. — Аммо инимиз Ҳиндол мени ҳам доғда қолдирди. Аграда биз йўқ пайтда кўп ишларни чалкаштириб кетибдир. Калаванинг учинчи топишда ўзи ёрдам бермоғи керак. Бугун эрталаб Ҳиндолнинг онаси Дилдор оғачани Алварга махсус одамлар билан жўнатдим. «Келсин, гуноҳидан кечгаймен», дедим. Бир ҳафтада ичида Ҳиндол барча одамлари билан Аграга қайтиб келмоғи керак.

Низом қувонч ва ҳаяжон ичида ўрнидан туриб Ҳумоюнга таъзим билан миннатдорчилик билдирди.

Низом ҳар ишда Ҳумоюннинг кўнглига қараб ўрганган эди. Бироқ Ҳумоюн уни яқин кунларда тахтга чиқариш ҳаракатига тушганда Низом аввал ҳайиқди. Наҳангдай каттадаҳан бек-у аъёнларни идора этиш осонми? Аммо Ҳумоюн доим унинг ёнида бўлмоқчи, ҳамма ишни бамаслаҳат амалга оширмоқчи эди. У Низомни қўярда-қўймай ахийри тахтга чиқишга кўндирди.

Душанба куни Низомга Зухра юлдузининг рангига мос ҳаворанг ва яшил туслардаги шоҳона либослар кийдирилди. Дасторпеч унинг бошига катта гавҳар қадалган подшолик салласини қўндираётганда Ҳумоюн Низомга овозини пасайтириб деди:

— Бу гавҳар бир вақтлар раҳматли отам Бобур ҳазратларининг саллаларида порлаб турган эди. Ҳазрат Низомиддин, сизга энди ўшал улўф сиймонинг руҳлари мадад берсин!

Низом ўзининг «ҳазрат Низомиддин» эканига ишонгиси келмай атрофига бир қараб олди. Шу дақиқалардан бошлаб у гўё икки одамга айланди. Бири ҳамма эгилиб таъзим қиладиган ҳазрат Низомиддин-у, иккинчиси унинг соясидай гоҳ эсга тушиб, гоҳ унутилиб турган аввалги Низом сувчи.

Девонимга барча амирлар, вилоят ҳокимлари, ҳамма аркони давлат тўпланди. Ҳолиса\* ерлардан олинган даромадлар, жогирлардан тушган, шаҳар-у қишлоқлардан солиқчилар йиққан курур-курур тангалар тахт қаршисидаги кенг саҳнга — танобий гиламлар устига хирмон каби уйилди. Умрида олтин-у кумуш пулларнинг бундай катта уюмини кўрмаган баъзи одамларнинг кўзлари қамашиб кетди.

Ҳазрат Низомиддин тахтга чиқиб ўлтиргач, Ҳумоюн олтин ва кумуш уюмлари олдига келди-да, шу ердан туриб янги подшога таъзим қилди:

— Ҳазратим, биз сафарда эканимизда содиқ одамларимиз бутун вилоятлардан йиғиб тайёрлаб қўйган мана шу бир йиллик давлат даромадларини сизга топширишга ижозат бергайсиз!

Вилоятлардан ҳар йили йиғиладиган давлат даромадлари қанчалик кўп бўлишини Низом энди кўрмоқда эди. Жимир-жимир йилтираб турган тангаларнинг ҳар бири деҳқон-у косиблардан қанча зўравонликлар билан олиқ-солиқ тарзида ундириб олинганикин? Эшкакчи Низом бу тангалар йилтирашида жабрдийда бечораларнинг кўз ёшларини кўргандай бўлди. Аммо ҳазрат Низомиддин беш-олти туяга юк бўладиган шунча олтин ва кумушнинг ўз ихтиёрига ўтганидан мағрур.

Унинг чиндан ҳам подшо бўлганига бек-у аъёнларни Ҳумоюннинг таъзимидан ҳам ортиқ ишонтираётган нарса — гилам устидаги олтин-у кумуш уюмлари эди. Кўзни ёндирадиган бунчалик кўп бойлик бирваракайига Низомиддин ҳазратларининг ихтиёрига ўтганлиги бек-у аъёнларга яшин тезлигида таъсир қилди. Зари борнинг зўри бор, деб бежиз айтмаганлар. Боя киноя билан қийшайган лаблар энди дарҳол тўғриланди, кўзларда жиддий эътибор, қизиқиш, ҳатто ҳайиқиш пайдо бўлди.

Тахтга ястаниб чордана қуриб олган ҳазрат Низомиддин ўзини подшо деб тан олган ўнлаб кўзларнинг ҳайиқишидан ғурури ортиб, виқор туйғусидан юраги ҳаприқа бошлади. Шунда аввалги Низом унинг қулоғига секин шипшигандай бўлди: «Ўзингизни босинг, ҳазрат. Мирзо Ҳумоюн сизга тайинлаган мушкул ишларни унутманг. Бу бекларнинг ҳар бири яланғочланган қиличга ўхшаб турибдир. Хато қилсангиз бошингизни кесгай!» Ҳазрат Низомиддин буни қуруқ ваҳима деб ўйлайди: «Ёнди мен шу олтин хирмонининг кучи билан энг зўравон бекларни ҳам ўз измимга бўйсундиргаймен!» дейди. Низом уни огоҳлантиради: «Мунча катта кетманг, бойлик

— қўлнинг кири, холос. Ахир бу олтин хирмони деҳқон-у косибларнинг насибасидан узиб олиб ясалган-ку. Золим солиқчилар бу тангаларни ундириб келгунча қанчадан қанча зулм ўтказган. Фақир эшкакчи бўлган пайтингизда ўзингиз ҳам қандай адолатсизликларни бошдан кечирганингизни эсланг!».

Бу ички овоздан ҳазрат Низомиддин хиёл ҳушёр тортди-да, қўл қовуштириб буйруқ кутаётган Турдибекка юзланди.

— Жаноб вазир! — янги подшонинг овози ҳаяжондан титраб эшитилди. — Ганга бўйида Чаусада ҳалок бўлган бек-у навкарларнинг етим-у есирлари биздан кўмак кутмоқдалар. Мана шу ерга уюлган тангалардан... — ҳазрат Низомиддин Ҳумоюн билан олдиндан келишиб олган фармойишларни, айниқса, рақамларни бехато айтиш учун бир лаҳза тўхтаб олди. Ҳар қалай, хотирасининг ўткирлиги иш берди. Рақамни аниқ эслади: — Шу пуллардан бир юз-у йигирма минг рупийси ҳалок бўлганларнинг етим-у есирларига рўйхат бўйича расамади билан улашилсин!

— Бош устига, ҳазратим!

Ҳазиначи ва сармунши подшонинг оғзидан чиқаётган ҳар бир фармойиш ва рақамни махсус дафтарга ёзиб олмоқда эди.

баъзи бек-у аъёнлар «бу олтин хирмонидан бизга ҳам капсан тегса керак!» деган умид билан кўзларини лўқ қилиб туришибди. Одат бўйича, улар янги тахтга чиққан подшодан инъомлар олиб ўрганишган.

— Жаноб хазиначи! — деди ҳазрат Низомиддин. — Катта баркашлардан бирини олтинга, яна бирини кумушга тўлатдириб, мана шу давра бўйлаб айлантинг. Ҳар бир бек-у мулозим ўнг кафтига сиққанича олтин-у, чап кафтига сиққанича кумуш олсин!

Бир вақтлар эшкакчи Низомни назар-писанд қилмай оёғи билан кўрсатиб юрган бек-у аъёнлар энди у инъом қилган баркашдаги тангаларга ҳирс билан чангал солишди. Сўнг янги подшонинг инъомидан мамнун бўлиб, унга астойдил эгилиб таъзим қилишди.

Ҳазрат Низомиддин подшолик завқидан яйрайди. «Қани энди ҳозир ёнимда Ҳумоюн эмас, Ҳамида бону юрган бўлса!» деган истак қайта-қайта кўнглидан ўтади. Низомнинг ҳазратга айланган пайтдаги обрў-еътибори-ю бойликларини кўрган Ҳамида ундан ифтихор қилиши мумкин эмасми? Севган қизинг сандан ифтихор қилганини кўрсанг, энг катта бахт шу бўлмасми?

Бироқ, Низом ҳозир бу бахтдан маҳрум. У Ҳиндол мирзонинг одамлари яна бир ҳафта-ўн кунда Аграга қайтишини сабр-тоқат билан кутиши керак. Аммо ҳазрат Низомиддин сабрсизроқ. У бугун тахтга чиққандан бери ўзини ҳамма ишга қодир сезади, қўлини қаёққа чўзса етадигандай туюлади. Инъом ва эҳсонлардан ортиб қолган олтин-у кумушлар яна бир аравага юк бўладиган даражада кўп. Шунча бойликка эга бўлган одам наҳотки Ҳамида бонунинг дийдорига етишолмай ўртаниб юрса? Дилдор оғача олтмишларга кирган аёл, тез йўл юролмайди, Алварга етиб боргунча қанча вақт ўтади! Ҳиндол мирзо яна куч йиғиштириб қайтиб келгунча... э-ҳе, ким бор-у ким йўқ!

Ундан кўра Низом ўзи Алварга жўнагани яхши эмасми? Аммо ҳозир у — подшо, бир ёққа борадиган бўлса навкар-у қўшин билан жўнаши керак. Ҳамида бонуни кўриш учун қўшин тортиб дағдаға қилиб борса, Ҳиндол мирзо билан уруш қиладими? Бунинг ўйлашнинг ўзи кулгили.

Низом ҳонайи хосда ёлғиз ўлтириб узоқ хаёл сурди-ю, охири Ҳамида бонуга мактуб ёза бошлади:

«Осмонининг танҳо офтоби Ҳамида бону!

Илгариги Низом бўлсам, сизга бундай мактуб ёзолмас эдим. Сиз шу вақтгача менинг илким етмайдиган юксакликда юрар эдингиз. Ҳозир тақдир мени ҳам олий бир юксакликка кўтарди. Балки эшитгандирсиз, Мирзо Ҳумоюн мени ўзларининг тахтларига муносиб кўрдилар... Қани эди, Жамна бўйидаги ўша соҳилда, Зарафшон боғининг четида яна учрашсак. Шу вақтгача



айтишга журъат этолмаган муҳаббатимни ошкор қилсам. Агар юлдузимиз бир-бирига тўғри келса-ю, сиз рози бўлсангиз, кейин тўй тайёрлигини бошласак. Мирзо Ҳумоюн бу ишда ҳам тантилик билан кўмак беришларига ишончим комил.

Сизни соғинган Низом».

Ҳазрат Низомиддиннинг номига махсус шоҳона муҳр ҳам ўйилган эди. Низом ҳали Ҳамида бону билан бирор марта мактуб ёзишган эмас, улар бир-бирларининг дастхатларини билмайди. Бу хатни Низом ўзи ёзганига қиз шубҳа қилмаслиги учун у имзоси ёнига подшолик муҳрини ҳам босди.

Энди бу хатни Алварга ким етказди? Ҳазрат Низомиддин хазиначини чақиртириб, икки ҳамён тўла олтин тайёрлатди. Бу пулга уддабурон чопарлардан ёллаши мумкин. Лекин Ҳамида бонуга тааллуқли сирни ҳар кимга айтиб бўлмайди. Жуда ишончли одам бўлиши керак. Низом учун саройдаги энг ишончли одам Ҳумоюн эди. «Ҳазрат, сиз Мирзо Ҳумоюнга маслаҳат солинг», деди Низом. Аммо ҳазрат Низомиддин ҳамма нарсани Ҳумоюнга айтиб юрмасдан, баъзи бир нозик ниятларини ўзи амалга ошириши керак эмасми? Биронта муаммони ўзи мустақил ечса нима бўлипти? Қанча уддабурон беклар, навкарлар бор. Подшонинг махфий топшириқларини бажарувчи мушрифлар ундан буйруқ кутиб юрибди. Ҳумоюн Афзалбек деган девқомат бир мушрифни кўп таърифлаган, «осмондан юлдузни олиб кел, десангиз келтиргай, аммо тегирмондан бутун чиқур» деган эди. Ҳозир шу ҳазрат Низомиддиннинг эсига тушди. Бу йигит минглаб навкарлар чўкиб ўлган Карамнасадан соғ-саломат сузиб ўтган. Кейин Аграга келгунларича Ҳумоюнга ва унинг ёнида юрган Низомга кўп хизматлар қилган.

Ҳазрат Низомиддин хуфтон пайти хонайи хосга Афзалбекни чақиртирди. Икки букилиб таъзим қилган новча, серпай мушриф янги подшонинг синовчан назаридан хавотирга тушиб:

— Ҳазратим, буюринг, содиқ қулингизмен! — деди.

— Алварга... Неча кунда бориб келмоғингиз мумкин?

— Агар ёмхоналар чопқир отлардан берсалар, уч кунда, ҳазратим!

Ҳазрат Низомиддин мақсадга ўтишдан олдин бир оз иккиланди. Кетида соядек турган Низом «Еҳтиёт бўлинг, синамаган кишингизга сир берманг!» деб шивирлади. Аммо ҳазрат унга қулоқ солмади.

— Мен сизга буюрмоқчи бўлган ишни, — деб Афзалбекка қатъий тикилиб гап бошлади: — Иккимиздан бошқа ҳеч ким билмаслиги шарт!

— Ҳазратим, буюринг, то ўлгунимча сир сақлагаймен!

Ҳазрат Низомиддин олтин тўла ҳамённи унга узатди.

— Ёмхоналардан от ёллашга қанча пул кетса тортинмай сарфланг, — деди. — Бошқа харажатларга ҳам етгулик олтин олурсиз.

Афзалбек ҳамённи таъзим билан олди-ю, табаррук қилиб кўзига сурди ва тез қўйнига солди. Шундан сўнг ҳазрат Низомиддин Ҳамида бонуга ёзилган мактубини унга берди. Қиз Ҳиндол мирзонинг даргоҳида туришини, Аминат деган канизи борлигини айтди.

— Уқдим, хотиржам бўлинг, ҳазрат. Мен бу мактубнинг жавобини олиб келмоғим керакдур. Шундоқми?

— Агар жавоб ўрнига... қиз ўзи келмоқчи бўлса, соябон аравада канизи билан етказиб кела олурмисиз?

— Ҳиндол мирзонинг даргоҳидан қиз... ўғирлаш жуда хатарли.

«Қиз ўғирлаш» деган сўзлар ҳазрат Низомиддинни сергаклантирди.

Мирзоларнинг орияти ёмон, балога қолиши мумкин. У Афзалбекка соддадиллик билан изоҳ берди:

— Мен у қизга уйланмоқчимен, бошқа ёмон ниятим йўқ!

Афзалбек шу пайт подшо ўрнида аввалги содда эшкакчи Низомни кўргандай бўлди-ю, мийиғида кулимсираб бош ирғади:

— Ҳамма иш кўнглингиздагидек адо этилғай!

— Агар шу нозик ишларни бажо келтириб қайтсангиз, бизнинг энг ишонган одамимизга айланурсиз!

Афзалбек янги подшонинг катта ишончидан руҳланиб, унга яна эгилиб таъзим қилди-ю, орқаси билан юриб чиқиб кетди. Аммо шу ёмғир фаслида лойларга ботиб беш кунлик йўлни уч кунда босиб ўтиш азобини ўйлаганда Афзалбекни ғам босди. У ҳам асли бечора бир косибнинг ўғли, саройга катта мартабалар орзусида ишга кирган, лекин олти йилдан бери ўзи истаган даражадаги нуфузли бек бўла олгани йўқ. Низом эса бир неча кун ичида оддий эшкакчидан ҳукмфармо шоҳга айланди. Афзалбекнинг мавқеи яқиндагина ялангоёқ юрган Низомникидан баланд эди. У махсус ишлар мушрифиди сифатида подшо кемасида Низомга иш буюрса, Низом таъзим билан бажаришга мажбур эди. Мана энди Низом осмонда. Афзалбек ҳали ҳам аллақанақа пасқамликда юрибди-ю, Низом унинг тепасига чиқиб олиб иш буюряпти. Туриб-туриб, Афзалбекка мана шу жуда алам қилди. Агар у Низомнинг тахтда узоқ ўлтиришига ишонса эҳтимол, бу аламларга қарамай, унинг буйруғини бажарарди ва катта мукофотлар олиш имконини қўлдан бой бермаган бўларди. Лекин сарой ва унинг атрофида юрган миш-миш гапларга қараганда, Низомнинг тахтда ўлтириши жуда муваққат. Уни тезроқ йўқотиш ҳаракатида юрган замона зўрлари кўп. Ҳумоюннинг ўзи ҳам тахтини бошқа одам эгаллаганидан безовта бўлиб юрибди. Афзалбек Алварга бориб келгунча бу саққонинг кавушини тўғрилаб қўйишлари ҳеч гап эмас.\*

Ундан кўра Афзалбек ана шу замона зўрларидан бири бўлган пири аъзам Саид Халилнинг дуосини олгани яхши эмасми? Ахир у Саид Халилга қўл бериб мурид бўлган, Ҳумоюн саройида кўрган-билганларини унга махфий равишда етказиб туришга сўз берган.

Афзалбек хуфтон намозидан кейин Саид Халилнинг шаҳар четидаги чорбоғига борди ва ҳазрат Низомиддиндан қандай нозик топшириқ олганини унга бир-бир сўзлаб берди.

— Боракалло, Афзалбек, боракалло! — деб Саид Халил ундан Низомнинг Ҳамида бонуга ёзган мактубини сўраб олди, кўзойнагини тақиб, мактубни чироқ ёруғига солиб ўқир экан: — Ҳў, муҳаббатинг бошингни есин, ҳароми! — деб Низомни қарғаб қўйди. — Номаҳрам йигит билан соҳилларда учрашиб юрган бу қайси беҳаё қиз экан?

— Мирбобо Дўст деганнинг қизи.

— Э, ўша Ҳиндолга дарс берган маҳмадона фақиҳ! Вақти келса унинг ҳам адабини бергаймиз. Бу ялангоёқ саққонинг тахтга чиққани авом халқни жуда қўзғатиб қўйди. Кўча-кўйда юз хил гап. Энди гўё камбағаллар даврон сурадиган пайт келганмиш. Золим бек-у амирлар ҳокимиятдан четлатилармиш. Саққонинг даҳрий отасини зиндонга ташлатганим учун мени ҳам шайхулислом лавозимидан бўшатишармиш. Аммо Низом деган ялангоёқ энди тумшуғидан илинадиган пайт келибдир. Боракалло!.. Алварга неча кунда бориб келурмен, деб сўз бердингиз?

— Уч кунда.

— Демак, уч кундан сўнг... бу саққони қопқонга қандай илинтиришни ўйлаб олмоғимиз керак.

\* Ҳолиса — подшонинг хос ери.

\* Ҳумоюн Низом сувчини тахтга чиқаргани кўпчилик тарихий манбаларда, жумладан, Абулфазлнинг «Акбарнома»сида, Жавҳарийнинг «Ҳумоюннома»сида, Гулбадан бегимнинг эсдаликларида қайд этилган. Аммо унинг қанча вақт тахтда ўлтиргани турли манбаларда ҳар хил кўрсатилган. Гулбадан бегим Низомни икки кун подшо бўлган деса, баъзи хинд олимлари уни бир ярим ой тахтда ўлтирган, деб ёзадилар.

\* \* \*

Ерталабдан туя миниб кўчаларга чиққан жарчилар янги подшо Низомиддин ҳазратларининг эл-юртга ош бериши ва очларга нон улашиши ҳақидаги хабарни бутун шаҳарга тарқатдилар. Қатор аравалар қоп-қоп унларни новвойхоналарга ташиб бердилар. Катта дошқозонларда палов пишгунча хушбўй иссиқ нонлар ҳам тандирлардан узилди. Янги подшо номидан бу ишга мутасадди қилиб тайинлаган одамлар тўп-тўп бўлиб келган минглаб кишиларга ош тортдилар,

сават-сават иссиқ нонларни мискин-у бечораларга улашдилар.

Кўпчиликнинг оғзида тўсатдан тахтга чиққан ҳинд йигити Низомнинг номи. Минг-минг одамлар бу ҳодисанинг тафсилотини ва Низомнинг қанақалигини билгиси келади. Уни умрида бир марта кўрган ёки у билан бирор оғиз гапиришган киши ҳам дарров одамларнинг эътиборини тортади. Айниқса, ҳунарманд косиблар, сувчилар, ўз меҳнати билан кун кўрадиган турли касб эгалари Низомнинг кечагина оддий эшкакчи бўлганини суриштириб билганлари сари кўнгиллари кўтарилади. Ош еб тарқашаётганларида:

— Илоҳим, тахтда кўпроқ ўлтирсин-у бизга ўхшаган заҳматкашларнинг жонига ора кирсин! — деб астойдил дуо қилишади.

Туш пайти Ҳашт Биҳишт боғидан отланиб чиққан ҳазрат Низомиддин Мирзо Ҳумоюн ва икки юз кишилик мавқаб-у қўриқчилар марказий хиёбондан ўтиб, қозихона ва ҳибсхона томон йўл олдилар. Одатдагидай, подшодан олдинда қўш нақора чалиниб, хос навкарлар йўл очиб борар эдилар. Одамлар ғужғон бўлиб, бир-бирини суриб, итариб, оқ отда ўтиб бораётган янги подшога кўз тикдилар. Дарёларда сузиб ўрганган Низом отда кам юрган, шунинг учун эгар унга ноқулай туюлар, от каттароқ қадам олганда елкаси ва боши силкиниб қўярди. У ҳали бошқа чавандозларга ўхшаб эгарга михлангандай маҳкам ўлтиришга одатланмаган, буни кўрган баъзи бек-у навкарлар ўзаро кўз уриштириб, зимдан лаб буришарди.

Лекин йўл четларига тизилиб турган халойиқ, Низомга ҳайрат аралаш завқ билан тикилади. Навкарликка одам ёллайдиган тавочилар пайтдан фойдаланиб тарғибот юргизадилар. Шарқда Шерхон Аграни босиб олишга тайёргарлик кўраётганини, янги подшога ботир ҳимоячилар кераклигини айтадилар. Илгари аскарый хизматдан ўзини четга оладиган йигитлар ҳам энди кўчадан ўтиб бораётган Низом билан Ҳумоюннинг бир-бирига қилган яхшиликларини эшитганлари сари уларга яқин бўлгилари ва Аграни бирга ҳимоя қилгилари келади. Шу сабабли тавочиларнинг навкарликка одам ёллаши аввалгига нисбатан анча енгил бўлиб боради.

Низом билан Ҳумоюннинг зиндонлар ва ҳибсхоналардаги одамлардан хабар олишга бораётганлари адлия амалдорларини безовта қилади. Аммо ҳазрат Низомиддин оталари ётган зиндонларни кўришга хоҳиш билдиргандан кейин ҳеч ким унинг сўзини қайтара олмади. Тош деворли баланд қўрғон ҳовлисида ёмғир қўлмаклари совуқ йилтирайди. Зиндонлар ҳовли ўртасидаги тепаликнинг ёнбағирларидан қазилган. Агар зиндонлар текис ердан қазилса деворларига тош-у ғишт қалангани билан ёмғир фаслида сувга тўлиб қолар ва одам яшаши мумкин бўлмас эди. Шунинг учун уларнинг ўраси сув тўпланмайдиган тепалик ёнбағрига ўйиб ишланган, маҳбусларга ҳар замонда нон-у сув бериб туриладиган темир панжаралар ҳам тепага қараб очилади. Унинг устидаги шийпонча томи ёғин-сочин тушмайдиган қилиб ёпиб қўйилади. Лекин тепаликнинг пастида фақат зиндонбонлар кирадиган ва жуда кам очиладиган мустаҳкам темир эшик ҳам бор. Белига қиличдан ташқари қатор калитлар осиб олган зиндонбеги подшонинг буйруғи билан ана шу темир эшикни очди. Деворларига ғишт қаланган нимқоронғи йўлак кўринди. Давтий деб аталадиган чироғбон кирувчиларнинг йўлини ёритди. Низом, Ҳумоюн, Турдибек ва Хўжа Ҳусайн ичкарига қадам қўйдилар. Подшонинг таклифига биноан мавқаб билан бирга келган Саид Халил тисарилиб ҳовлида қолмоқчи эди, Низом унга ўгирилиб:

— Тақсир, сиз киринг, — деди. — Ўзингиз зиндонга ташлатган одамлардан бир хабар олайлик.

Ранги қўрқувдан оқарган Саид Халил:

— Ҳазратим, тобим йўқроқ, — деди.

— Тақсирни суяб олинглар, — деб ҳазрат Низомиддин хос навкарларга буюрди.

Барваста навкарлар Саид Халилни икки тирсагидан ушлаб олдилар. Яна битта чироғбон давтий пайдо бўлди ва йўлакни ёритиб олдинда борди.

Йўлакнинг бир томонида зиндонларга кириладиган эшиклар кўринди. Зиндонбеги уларнинг қулфини ҳам очди. Эшик йўлакка қараб очилди-ю, ичкаридан аввал қўланса ҳид чиқди, кейин

занжирларнинг шақирлаши ва одамларнинг ғовури эшитилди. Давтий чироқни эшикка яқин тутди. Низом эшик ичкарасига ўрнатилган бақувват темир панжарани энди кўрди. Маҳбуслардан уч-тўрттаси панжара олдига келди. Улардан бири Ҳумоюнни таниб: — Подшо-ку! — деди. Қолганлар ҳам панжара томонга ёпирилди ва ҳамма бирдан унга арзини айта бошлади. Зиндонбеги:

— Жим! Тартиб билан сўзланглар! — деб шовқинни босди.

Низом отаси билан зиндонда бир йил ётган ва унга қадрдон бўлиб қолган учта одамнинг номини ёзиб келган эди. Отаси унга: «Шу одамлар ноҳақ қамалган, мен бўлган воқеани батафсил эшитганмен, гуноҳлари йўқлигига кафилмен!» — деган эди. Низом салласининг қатидан ўша қоғозни олди-да, унда ёзилган номлардан бирини айтиб, ҳиндчалаб сўради:

— Секрилиқ Муни Дас борми?

— Бор! Муни Дас мен бўламен, соҳиб!

Оқ оралаган ўсиқ соқоли оғзини бекитиб турган занжирбанд маҳбус темир панжарани чангаллаб, Низомга томон интилди:

— Адолат қилинг, соҳиб! Солиқчилар мени ноҳақ қаматган. Олтита болам бор. Олган ҳосилимнинг учдан бирини давлатга берганмен!

Қўлида очиқ дафтар билан турган қозикалон Муни Даснинг номи ёзилган варақни чироқ ёруғига тутиб ўқиди:

— Хирож билан жузяни\* тўламаган! Мунсиф\* билан уришиб, уни ҳақорат қилган, шунинг учун қамалган.

— Мунсиф мenden жузя солиғини икки қайта олмоқчи бўлди! Болаларим оч қолмасин деб иккинчи мартасида тўламадим! Мунсиф мени калтаклади, аччиқ устида мен ҳам уни «золимсен!» деганим рост.

— Шикдор-у мунсифлар орасида золимлар кўп, соҳиб! — деб ичкаридан яна бир маҳбус гап қотди.— Биздан олган олиқ-солиғининг ярмини ҳам давлатга бермагай, кўпини ўзи олиб қолгай! Солиқчилар бойиб кетган!

— Сизнинг исмингиз недур? — деб сўради Низом бу гапларни айтган маҳбусдан.

— Исми Назир. Ажмирликмен, соҳиб! Мен ҳам золим солиқчилар тўхмати билан зиндонга тушганмен!

Низом қўлидаги қоғоздан ажмирлик Назирнинг номини топди-ю, Ҳумоюнга юзланди:

— Амирзодам, буларнинг бегуноҳлигини менга отам айтган. Қаранг, бири ҳинди, иккинчиси муслим, аммо золим мунсифларга иккови ҳам бирдек қарши. Дину миллат айириш адолатдан эмас. Яратганнинг олдида барча бандалари баробардирлар. Шунинг учун биз жузя солиғини бекор қилишга ҳақлимиз. Ортиқча олиқ-солиқлар билан аҳолини қийнаб бой бўлаётган золим шикдор-у мунсифларнинг ўзлари зиндонга ташланмоғи керак. Бу борада махсус тафтиш ўтказгаймиз! Ҳозир эса Муни Дас билан Назир зиндондан озод этилсин, рўзғорларини ўнглаб олишлари учун ҳар бирига юз рупийдан нафақа берилсин!

Зиндонбон ҳазрат Низомиддин қаршисида таъзим қилиб:

— Бош устига, ҳазратим! — деди-да, буйруқни бажара бошлади.

Муни Дас билан Назир қўл-оёқларидаги занжирларини шақирлатишиб, бир-бирларини қучоқлаб кетдилар. Кейин кўзлари қувончдан ёшланиб, ҳазрат Низомиддинга миннатдорчилик билдирдилар. Низомнинг қўлидаги қоғозчага номи ёзилган яна бир киши — агралик кекса тўқувчи — икки кун бурун зиндонда жон берган экан. Низом буни эшитиб:

— Худо раҳмат қилсин,— деди-ю, нариги зиндонга ўтмоқчи бўлди. Шунда ўн-ўн беш маҳбус темир панжарага ёпишиб, ундан шафоат сўрай бошладилар. Лекин булар ўғирлик ва порахўрлик қилган ҳақиқий жиноятчилар эди. Низом уларнинг гапига қулоқ солмай нариги эшикка қараб ўтди. Зиндонбон бу эшикни очаётганда навкарларга суяниб турган Саид Халил негадир қалт-қалт титрай бошлади. Бу зиндонда маҳбус унча кўп эмас эди. Давтийлар темир панжарага чироқ осиб, ичкарини ёритганда ичкарида беш-олтита занжирбанд одам кўринди.

Ярим яланғоч қорамтил-кўкиш таналар орасида соқол-мўйлови олтинранг, оқ юзли бир маҳбус Ҳумоюннинг эътиборини тортди.

— Булар — Шерхонга сотилганлар! — деб изоҳ берди қози. Оқ танли маҳбус Ҳумоюнни таниб, эшикка томон талпинди:

— Ҳазрати олийлари, мен Шерхонга эмас, сизга тарафдор бўлганим учун жазоландим! Ҳумоюн Московиядан Хўжа Ҳусайн билан бирга келган меҳмонни таниди, номини эслолмаса ҳам, бултур, наврўзда келтирган қарчиғайини эслади. Хўжа Ҳусайн эса уни овозидан таниб ҳаяжон ичида:

— Матвей! — деди ва темир панжара орқали қўл чўзди: — Калитин! Мен сизни юртингизга қайтиб кетгансиз, деб эшитган эдим-ку!

— Кетмоқчи бўлиб турганимда кечаси бор-будимни мусодара қилиб, ўзимни зиндонга ташладилар!

— Ким шундай қилди? — сўради Ҳумоюн.

— Саид Халил жанобларининг муридлари. Мен уларнинг Шерхон билан алоқаси борлигини сезиб қолган эдим. Кутвал Амир Баҳлул қатл эттирилганда мен унинг тўхматга учраганини айтган эдим.

— Кимга айтдингиз? — сўради қози.

— Португалиялик Алваро Пакавирага. У менга ўзини яқин олиб юрарди, «сиз ҳам европаликсиз, биз христианлар, иноқ бўлишимиз керак», деб тилёғламалик қилиб ёнимдан кетмас эди. Шерхоннинг хуфияси масжиди жоменинг олдидаги дўконда Саид Халил билан шивирлашиб гаплашганини бир кун мол олишга кирганимда тасодифан эшитиб қолдим. Улар Шерхоннинг кутвалга ёзган мактубини бир мулозимнинг чўнтагига қандай солиб қўйиш ҳақида маслаҳат қилишди. Мен шу гапни соддалик қилиб Пакавирага айтиб берибмен. Кейин билсам, бу фаранги ҳам Саид Халил билан тил бириктирган экан. Охири сирлари фош бўлишдан қўрқиб, мени ҳеч кимдан бесўроқ зиндонга ташлаттиришди.

Низом Саид Халилга ўгирилиб қаради. Саид Халил титроғини босишга тиришиб, хириллаб гапирди:

— Бу кофирни мен эмас, Ҳиндол мирзо зиндонга ташлаттирган!

Турдибек Ҳумоюнга изоҳ берди:

— Бу меҳмон зиндонда ётганидан биз мутлақо беҳабармиз. Калитин деган ном қамалганлар рўйхатида йўқ.

— Буни Саид Халилнинг одамлари атайлаб сир тутган, — деди Ҳумоюн.

Ҳазрат Низомиддин зиндонбонга буюрди:

— Бегуноҳ меҳмонни дарҳол зиндондан бўшатинг. Жаноб Турдибек, меҳмоннинг мусодара қилинган нарсаларини шу бегуноқ топдириб беринг. Топилмаганларининг товонини Саид Халилнинг мол-у мулки ҳисобидан тўлаттиринг!

— Мендан эмас, кучингиз етса Ҳиндол мирзодан ундиринг! — деб эътироз қилди Саид Халил. Ҳумоюн унга ғазаб билан тикилди:

— Сиз Ҳиндолни разилларча адаштиргансиз! Сизнинг Шерхонга сотилган иккита муридингиз ҳозир саройдаги ҳибсхонада сўроқ қилинмоқда. Улар исканжага олингандан кейин сизнинг барча аблаҳона ишларингизни бир-бир айтиб берди. Бу бегуноҳ меҳмоннинг зиндонда ётганини ҳам биз ўша муридларингиздан билдик. Шерхоннинг қалбаки хати билан Ҳиндолни алдаб Амир Баҳлулни ўлдиртирган қотил ҳам сиз экансиз!

Йўлакда турган одамлар орасида ҳайрат ва ғазаб товушлари эшитилди. Саид Халил тирсагидан тутган навкарлар қўлидан бўшашга интилди.

— Бу бўҳтон... мени... мени ўшалар билан юзлаштирайсизлар...

Ҳазрат Низомиддин унга зиндонда турган Матвейни кўрсатди.

— Мана, сиз ноҳақ зиндонга ташлатган бегуноҳ одамлардан бири юзма-юз турибдир.

Илкингидаги марварид тасбеҳни фарангистонлик хуфия порага берганини ҳибсхонадаги

муридларингиз бизга айтди. Қани сизда имон? Қани Аллоҳга эътиқод? Дин-у имонни олтинга сотиб ейдиган сиздек очкўз одам қандай қилиб шайхулислом бўла олгай? Амир Баҳлулнинг қони тутсин сизни! Зиндонга ташланг буни!

— Ҳаққингиз йўқ! — деб қичқирди Саид Халил. — Диний лавозимдаги шайхулисломни подшолар ҳам ҳибс этолмагай!

— Сиз уламолар мажлисининг фатвоси билан диний лавозимдан бўшатишгансиз, — деди ҳазрат Низомиддин. — Бугундан бошлаб шайхулисломлик вазифасини Хўжа Ҳусайн жаноблари адо этурлар. Тақсир, фатвони кўрсатинг!

Хўжа Ҳусайн қўйнидан уламолар мажлисининг фатвосини олиб ўқиб берди. Қуръон суралари билан бошланадиган фатвода Саид Халилнинг нафсга берилганлиги, олтин-у жавоҳирот кетидан қувиб, дин-у имонга қарши жиноятлар қилганлиги, шу сабабли ўз вазифасидан озод этилганлиги, энди унга бошқа гуноҳкор бандалар қатори жазо бериш подшо ҳазратларининг ихтиёрида эканлиги айtilган эди.

— Нечун бу фатво менга олдин маълум қилинмади? — деб шовқин солди Саид Халил. — Агар мендан гуноҳ ўтган бўлса, имонимни поклаш учун ҳажга борурмен! Қўйворинг мени!

У навкарлар қўлидан чиқиб кетмоқчи бўлиб юлқина бошлади. Ҳазрат Низомиддин навкарларга буюрди:

— Бу одамни маҳкам тутинг. Ҳаж баҳонаси билан Шерхон ҳузурига қочиб кетмасин. Қанча бегуноҳ одамларни занжирбанд этган Саид Халил энди ўзи ҳам зиндон занжирининг қандоқ бўлишини билсин. Олинг, пойига занжир уринг!

Зиндонбон темир панжарани очиб ичкарига кирдида, Матвей Калитиннинг қўл-оёғидаги занжирнинг қулфига калит солди. Ундан ечиб олинган занжир Саид Халилнинг оёқ-қўлига кийдирилаётганда ҳазрат Низомиддин билан мирзо Ҳумоюн зиндон йўлагидан ҳовлига қайтиб чиқдилар.

Улар бу ишни олдиндан маслаҳатлашиб қилишган, Низом отасининг қасди учун ҳам бу ноинсоф жиноятчини жазолашга жазм қилган эди. Бугун иккови ҳамжихат ва яқдил иш қилганларидан Ҳумоюн мамнун. Аммо зиндоннинг даҳшатли манзараларидан Низомнинг дилида қолган оғир асорат кечгача кўнглини хира қилиб юрди. Оқшомги таом пайтида Ҳумоюн ундаги ўзгаришни сезиб:

— Нечун хомуш кўринурсиз? — деди.

— Амирзодам, мен ҳали кимларнидир ўлим жазосига ҳам буюрмоғим керакдир? Кўнглим бўшроқ экан... Бугунги зиндонлар азоби... ифволар... тўхматлар... одам ўлдиришлар... Лойқа бир сел мени ўз ҳолимга қўймай оқизиб кетгандек... Ҳайронмен... Бесабаб хавотирга тушмоқдамен.

Ҳумоюн оғир тин олиб:

— Бу оғир хавотирликлар менга кўпдан таниш, — деди. — Ҳокимиятни бошқариш — хатарли селлар орасида сузишдек мушкул. Лекин бунга ҳам одатланмоқ мумкин... Эртага сиз девони хосда ҳунарпешаларни қабул қилмоғингиз керак. Дехлида биз бошлаган қасрлар қурилиши тўхтаб қолди. Уларни давом эттиришга имкон йўқ. Меъмор-у муҳандислар ишсиз қолмишлар. Уларга Аграда бирон иш топиб бермоғимиз керак...

— Жамна устига янги кўприк қурдирсак-чи? Эски кўприк жуда тор, бозор кунлари пиёдалар, от-аравалар сиғишмай, баъзилари дарёга ағанаб кетадилар.

— Сиз ҳукмфармосиз, ҳазратим, — деди Ҳумоюн. — Ҳазина ўз ихтиёрингизда. Лозим топсангиз, эртага ҳунарпешаларга кўприк қуришни буюринг.

Подшолик ҳазрат Низомиддинга яна энг ёқимли томонини кўрсатгандай бўлди-ю, унинг кўнглидаги хиралик тарқаб кетди. Рухини яна бир оз кўтариш учун, «янги кемалар ҳам қурдиргаймен», деди ичида. Жамнада сузадиган бу кемаларга Низомнинг ўзи бош жолабон\* бўлади. Унгача кўприк ҳам битса, мушкуллари осон бўлган одамлар, «буни Низом ҳазратлари қурдирган, отасига раҳмат» дейишлари турган гап...

\* Хирож билан жузя — ғайридинлардан олинадиган қўшимча солиқлар.

\* Мунсиф — солиқ ёзадиган амалдор.

\* Жолабон — дарё кемаларининг сардори.

\* \* \*

Низомнинг бу ширин хаёлларини хонайи хосга секин кириб келган Афзалбек бузди. Ҳазрат Низомиддин подшолик ташвишларига берилиб Ҳамида бонунини хаёлидан узоқлаштирган бўлса ҳам, лекин Низом Афзалбекнинг қачон қайтишини сабрсизлик билан кутмоқда эди. Шунинг учун Афзалбек кўринган заҳоти у сакраб ўрнидан турди.

Мушрифнинг кўриниши ҳорғин, этигининг кўнжларига лой сачраган, отини аямай ҳайдагани билиниб турибди. Аммо юзида мамнун бир жилмайиш бор.

— Ҳазратим! — деб Низом қаршисида тиз чўккан мушриф қўйнига қўл солди.

— Ўзини кўрдингизми? — сабрсизланиб сўради Низом.

— Ҳа, келдилар!

— Ҳамида-я? Қаерга тушди?

— Зарафшон боғига. Мана мактублари.

Низом ўрам қилинган ва сўрғичланган зарҳал қоғозни очаётганда димоғига хушбўй гул атри урилди. Бу унга Ҳамида бонунинг ҳидидек туюлди-ю, вужудини завқ ва шодликка тўлдирди. Қисқагина мактубга назар ташлар экан, Ҳамида бонунинг чиройли дастхати борлигини энди кўрди.

«Икки оламда мен учун ягона бўлган қалбим ҳукмдори подшоҳ Низомиддин ҳазратларига!» — деб бошланган эди мактуб. Низом ичида «ҳазрат демаса ҳам бўлар эди-ку», деб қўйди.

«Қалбим ҳукмдори» дегани ўзи етарли. Лекин энг муҳими, Ҳамида бону Зарафшон боғига келиб тушган, бугун оқшом уни боғ четидаги ўша соҳилда, Низомларнинг эски уйлари олдида сабрсизлик билан кутажагини айтган эди. Хат охирида яна: «Сизга у дунё-ю бу дунё садоқатли ёр бўлиш орзусидаги Ҳамида бону», деб имзо қўйилган эди.

Сўнги сўзлар Низомнинг қувончини алангалантириб юборди. У ҳорғин жилмайиб қўл қовуштириб турган Афзалбекка бир ҳамён олтин берди:

— Бу ҳали хамир учидан патир, — деди. — Сизга катта иноятлар кейин бўлғусидир... Оқшом тушдимми?

— Ҳазратим... дарё бўйида сизга махсус қайиқ мунтазир.

— Қимнинг қайиғи?

— Ўзимники... Мендан бошқа ҳеч ким билмагай...

— маъқул, сиз олдинроқ кетаверинг.

Улар қирғоқнинг қайси жойида учрашишга келишиб олдилар. Низом енгил парчадан тикилган қабосини кийиб боққа чиққанда кетидан иккита кўрчи секин эргашиб бора бошлади. Низом ҳозир севгилиси билан қандай учрашишини кўз олдида келтирар экан, қизнинг хатидаги «Қалбим ҳукмдори», «сизга садоқатли ёр бўлиш орзусидаги Ҳамида бону» деган жумлалар уни энтиктирар эди. Бу сўзлари учун Низом Ҳамида бонунини эҳтирос билан қучиб ўпишга тайёр эди... Висол пайтида улар икковлари ёлғиз қолишлари керак. Кўрчилар халақит беради. Низом орқага кескин ўгирилди-ю, кўрчиларнинг қаршисидан чиқди:

— Биламен, сизлар мени кўриқлаб юрибсиз. Аммо бу оқшом ёлғиз юришни ихтиёр қилдим.

Сизларга жавоб! Мени қаср эшиги олдида кутинглар.

— Маъзур тутинг, ҳазратим. Кўрчибеги бизга буюрган!.. Ёлғиз қўймаслигимиз керак.

— Агар менинг фармонимни бажармасаларинг, кўрчибегини ҳам, сизларни ҳам шу бугуноқ ишдан бўшатгаймен!

Кўрчилар орқасига тисарилдилар:

— Фармонингиз бош устига, ҳазратим!

— Айтганимни қилсаларинг минг рупий мукофот бергайман!

— Бажонидил қаср олдида сизни кутгаймиз, — деб қўриқчилар қайтиб кетишди.

Низом оқшом ғира-ширасида Жамнанинг қирғоғига бориб Афзалбекни топди. Қайиқ каттагина, эшкаги тўртта эди. Анчадан бери ўз касбини соғиниб юрган Низом дарёнинг нариги қирғоғига сузиб ўтгунча ўзи ҳам эшкак эшди. Афзалбек қайиқ билан бирга Зарафшон боғидан эллик қадамча берида қолди, Низом Ҳамида бону билан кўришиб қайтгунча шу ерда кутадиған бўлди.

Низомларнинг Зарафшон боғи ёнидаги кулбалари кимсасиз, ҳувиллаб ётибди. Низом аллақачон ота-онасини бу ердан кўчириб кетган ва саройга яқин жойдан шинам уй-жой олиб берган. Зарафшон боғи четида Низом Ҳамида бону билан илгари учрашиб юрган жойда ҳозир ҳеч ким йўқ. Лекин ундан беридаги чироғсиз уй айвонида қандайдир шарпа сезилди. Ҳамида бону чет кўзлардан паналаб ташландиқ уй айвонига кирганми? Низом ҳаяжондан энтикиб болалиқдан таниш бўлган, фақат ҳозир ҳувиллаб қолган айвонга чиқди. Шу пайт икки томондан иккита баҳайбат одам унинг устига ташланди. Улардан бири дарҳол Низомнинг оғзини қўли билан бекитди. Иккинчиси унинг қўлларини орқага қайириб, аллакимга:

— Тезроқ боғла! — деб шипшиди. Бир лаҳзада учинчи, тўртинчи одам пайдо бўлди. Низом жонҳолатда юлқиниб, ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб кўрди, аммо биқинига тушган муштрлардан кўзи тиниб, танаси бўшашди. Уй ортида усти бекик соябон арава турган эди. Низомнинг қўл-оёғини боғлаб, оғзига латта тиқиб, шу аравага солдилар. Аградан жанубга — Секри томонларга олиб кетдилар. Аллақанча вақт ўтгач, йўлдан четга бурилиб, ўсиқ буталар орасидаги овлоқ бир жойда тўхтадилар-да, Низомни аравадан туширдилар. Кундадай йўғон ўрта яшар бир одам: — Жонингдан умидинг бўлса, ҳозир фармон ёзурсен! — деди. — Саид Халил жанобларини дарҳол зиндондан бўшаттиргайсен!

Низом гап нимадалигини энди фаҳмлай бошлади. Бошини «хўп!» дегандай ирғади, оғзи бекик бўлгани учун сўзлай олмади. Унинг оғзини ечдилар. У ўқчиб йўталди, кўзлари ёшланиб, ерга тупурди.

— Мен... фармон ёзишим учун... қоғоз-қалам керак... чироқ...

Соябон аравадан қорачироқ олиб тушиб ёқдилар. Унинг ёруғи аввал ҳўкизтахлит одамнинг серсоқол юзини ёритди. Кейин силлиқ кийинган, мўйлови тарашланган оқ саллали мулланамо йигит Низомга рўпара бўлди:

— Об-бо ялангоёқ саққо-ей! — деди бу йигит лабини нафрат билан буриб. — Шундоқ буюк пир сассиқ зиндонда ётганда, сен жононлар билан учрашиб айш-у ишрат қилмоқчи бўлдингми, а?

Демак, булар Низомнинг Ҳамида бонуга ёзган хатини қўлга туширишган. Наҳотки Афзалбек уни алдаб, буларнинг тузоғига илинтириб берган бўлса?

— Тўй тайёрлигини кўрармиш-а! Мана сенга тўй!..

Оқ саллали йигит Низомнинг юзига бир тарсаки урди. Қўли юмшоқ, оғриғи унча билинмади. Аммо Афзалбекка ишониб қанчалик алданганини, ёзган мактуби Ҳамида бонуга етиб бормаганини, бояги жавоб хатни қизнинг номидан мана шу мулланамо йигит ёзганини бирваракай фаҳмлаган Низом тарсакидан ҳам кўра қилган хатосидан вужуди қақшаб ўкириб юборди.

Уни тепиб, итариб ерга чўккалатдилар, қўлини ечиб, Саид Халилни зиндондан озод қилиш ҳақида фармон ёзишни буюрдилар. Қаттиқ боғлангидан увишиб, қотиб қолган қўллар анчагача қаламни туюлмади.

Серсоқол йўғон одам мулланамо йигитга қараб:

— Тақсир, ўзингизнинг хатингиз яхши, — деди. — Фармонни сиз ёзинг. Шу саққо имзо чекиб муҳрини босса бўлди.

Мулланамо йигит оқ қоғози бор жуздонни тиззасига қўйиб, қаламни қўлига олди. Аравани ҳайдаб келган иккинчи йигит унга чироқ тутди. Ҳўкизтахлит йўғон одам эса чўкка тушган



Низомнинг кўкракларини пайпаслаб:

— Мухр борми? — деди. — Ҳа, қўйнида нимадир борга ўхшайдир. Чиқар муҳрингни! Энди уни фақат биз истаган фармонга босурсен! Агар айтганимизни қилмасанг, ўлигинг мана шу бутазорда қолгай! Тўй сен учун эмас, гўштингни ейдиган даррандалар учун бўлгай!

Низом қўйнидаги муҳрга худди бир чаённи ушлаётгандай қўрқа-писа қўл урди. Олтин қутичадаги подшолик муҳри ғаламислар қўлида қанча даҳшат-у фалокатларга йўл очиб бериши мумкин! Шу муҳр босилган қоғоз билан булар хазинага ҳам тушишади. Мирзо Ҳумоюнни қатл этиш ҳақидаги фармонга шу муҳрни босиб, ҳазрат Низомиддиннинг имзоси билан уни ўлдиришлари мумкин эмасми? Қанча яхшиликлар қилган одамнинг қотилига айланиш эҳтимоли Низомни шунчалик даҳшатга келтирдикки, ўзининг жони хавф остида эканини ҳам унутди. Чора излаб атрофга кўз қирини ташлаганда чироқ шуъласи ўнг қадамча наридан бошланадиган балчиқ аралаш катта бир кўлмакка тушди.

Мулла йигит фармонни ёзиб тугатганда Низом унга муҳр босмоқчи бўлиб қадини тиклади. Муҳрни олтин қутичадан олди-ю, қулочкашлаб ўша кўлмак томонга отди. Ҳўкизтахлит одам: — Ҳей, аблах, тўхта! — деганича Низомга ташланди, Низом ундан қочиб, ўзини чироқ тутиб турган аравакашга урди. Чироқ ерга тўнкарилиб тушди-ю, дарҳол ўчди. Ёруққа ўрганган кўзлар қоронғиликда одамни одамдан ажратолмай қолди. Шундан фойдаланган Низом ўнг қадамча нарига қочиб борди. Аммо орқасидан учовлашиб етиб олишди, Низомни оёғидан чалиб йиқитишди-ю, тепкилай бошлашди.

Низом ҳушидан кетаётиб узоқдан итларнинг акиллаганини эшитгандай бўлди. Бу унга нажот товушидай эшитилди.

— Муҳрни атайлаб йўқ қилди-я, аблах! — деди йўғон одам Низомнинг бошига тепиб.

— Излаб топайлик, — деди мулла йигит, — бўлмаса фармон иш бермагай.

— Қандай топурсиз? Ҳаммаёқ қоронғи, бутазор, балчиқ...

— Итлар ҳуряпти, — деди аравакаш. — Аллакимлар келаётганга ўхшайдир...

Келаётганлар — шу атрофнинг деҳқонлари, йўқолган молларини қидириб, итларини эргаштириб чиқишган эди. Бутазорлар орасида фавқулодда ҳодиса бўлаётганини сезган итлар қаттиқ ҳуриб тобора яқинлашиб келмоқда эди.

Низом хиёл ҳушига келиб ётган жойида бир талпинди.

— Бу аблахнинг энди бизга кераги йўқ. Буни ўлдилинг!

— Тезроқ бўлинг! Итлар яқин келиб қолди.

Ҳўкизтахлит одам пичоғини суғурди-ю, шоша-пиша уни Низомнинг баданига бир неча марта санчиб олди...

— Ўлди! Юринглар!...

Улар аравага миниб қочишди.

## С И Н Д ҚУВГИНДА КЕЛГАН БАХТ

Панжобни оралаб ўтган бешта дарё Мултондан жануброқда бир-бирига қўшилади-ю, Митанкут деган жойда ҳаммаси бирваракай Синд дарёсига қуйилади. Олти дарё бир ўзанга йиғилиб ақлни шоширадиган даражадаги улкан сувга айланган Бҳаккар атрофларида катта-катта кемалар сузиб юради. Қирғоқларда қатор бўлиб ўсган хурмо дарахтларининг йирик-йирик барглари дарё шамолида яшил алвонлардай хилпираб туради. Қишнинг чаён номи билан аталган ақраб\* оии аллақачон кирган бўлса ҳам, Синд ўлкаси баҳордагидек кўм-кўк. Ёмғир фасли тугагандан сўнг сернам тупроққа экилган арпа ва буғдойлар майсаси тиззага келиб қолган. Боғларда лимулар ва норинжлар олтиндай товланиб пишган. Тинкани қуритадиган иссиқлар ва кўз очирмайдиган ёмғирлар тугаб, бу ерларнинг осмони очиқ ва ҳавоси салқин бўладиган оромбахш фасли энди бошланган.

Уч ойдан бери Синд бўйларида гоҳ Сиёҳван шаҳрига бориб, гоҳ ундан Бҳаккарга қайтиб, ором билмай юрган Ҳумоюн атрофидаги табиат гўзалликларини кўзи билан кўрса ҳам, лекин дили билан ҳис қилолмайди. Ҳозир унинг кўнглига гўзаллик сиғмайди. Хонумонидан айрилиб, Аградан қувилгани ва Синд ўлкасида саргардон бўлиб юргани унга бутун умрининг энг қора кунлари бўлиб туюлади, вужудини аччиқ мағлубиятлар алами ва оғир йўқотишлар армони банд қилиб туради.

Лекин иниси Ҳиндол мирзонинг қароргоҳида Ҳамида бону деган қизни кўргандан бери унинг кайфиятида ғалати бир ўзгариш юз берди. Ҳумоюн кўҳлик қизларни кўп кўрган. Бироқ Ҳамида бонунинг чиройли суратидан ташқари, кишини сеҳрлаб оладиган тенгсиз бир сийрати бор эди. Ҳумоюн буни даставвал қизнинг кўзларидан сезди.

Ҳумоюн Ҳиндол мирзонинг дарё бўйидаги қароргоҳига келганда уни инисидан ташқари келинлари Султоним ва ўғай она Дилдор оғача ҳам кутиб олишди. Шу аёлларнинг ёнида турган Ҳамида бону ўнг қўлини кўксига қўйганича Ҳумоюнга бош эгиб салом берди. Шу аснода кўз кўзга тушди-ю, қизнинг нигоҳидаги латиф бир ҳарорат Ҳумоюннинг дилига беҳад илиқ туюлди. У қизнинг юзига кулимсираб тикилди-ю:

— Мен сизни аввал қаердадир кўрганмен, — деди.

— Эҳтимол, Аграда... Наврўз куни...

— Ҳа, Жамнада, кема сайрида... Ҳазрат аммам таништирган эдилар!..

Ҳумоюн узоқ ўтмишга айланган ёруғ кунларни эслаб оғир тин олди. Ўшандан бери у Шерхондан яна иккинчи марта мағлуб бўлиб, хонумонидан айрилди, қувғинга учраб, чет ўлкаларга қочиб келди.

Ҳамида бону Ҳумоюнга ҳамдардлик билдирган каби:

— Ўша масъуд кунларингиз яна қайтиб келсин, ҳазратим! — деди.

Шу тилак айтилган пайтда Ҳамиданинг кўзларидан тушган илиқ нур йигитнинг кўнглидаги армон-у аламлар соясини улоқтириб ташлагандай бўлди. Ҳумоюннинг дили бирдан ёришиб, қизга ўтли назар ташлади:

— Илоҳо сўзингизга фаришталар омин десин, синглим!

Ҳиндол мирзо Ҳамида бону билан акасининг гапи яна чўзилса меъёр бузилишини сезиб бетоқат бўлди:

— Қани, ҳазратим, — деб Ҳумоюнни тўрга таклиф қилди.

Ҳамида бону қўлини кўксига қўйиб орқага тисарилди. Қиз бола эркаклар даврасида ўтиролмайди, ҳозир кетади. Ҳумоюн эса у билан шундай ширин бошланган гапни яна давом эттиришни истайди. Қиздаги ҳамдардлик, зийраклик ва яна аллақандай сеҳр-у жозоба Ҳумоюннинг дил яраларига малҳам бўладигандек туюларди.

Бироқ ифбат пардаси ичида юрган муслима қиз билан номахрам эркакнинг меъёрдан ортиқ гаплашиши урф-у одатга хилоф эканини дили сезиб турарди. Ҳумоюн тўрга қараб ўтганда Ҳамида бону Султоним бегим билан ўнгдаги пуштиранг мовут чодирга кириб кетди.

Ҳумоюн уни яна кўргиси келар, кўзлари беихтиёр пуштиранг чодир томонга кетиб қоларди. Аммо Ҳамида бону чодирдан қайтиб чиқмади. Ҳумоюн инисидан унинг отини, ота-онасининг кимлигини сўраб олди. Пойгакроқда ўлтирган Хўжа Муаззам исмли ўрта яшар бек:

— Ҳамида бону бизга жиянлар, — деб изоҳ берди.

Ҳумоюннинг Хўжа Муаззамга ҳурмати ошгандек бўлиб, уни юқориоққа — ўзининг яқинидаги бўш жойга таклиф қилди. Хўжа Муаззам Ҳиндол мирзонинг бекларидан эди, шунинг учун ўз валинеъматидан рухсат олди-ю, кейин Ҳумоюн кўрсатган жойга ўтди.

Ҳиндол мирзо билан Ҳумоюн орасидаги эски келишмовчиликлар ҳозир бартараф бўлган, чунки энди талашадиган тож-у тахт йўқ. Ҳиндол мирзо Амир Баҳлулни бекор қатл эттирганини кейин билган, ёшлик хатолари учун акасидан узр сўраган, Ҳумоюн ҳам уни кечирган эди. Бултур Шерхон шимоли шарқ томонда Аграга таҳдид солиб қўшин тортиб келганда Комрон мирзо яна Ҳумоюнга қўшилгиси келмай, ўн беш минг қўшин билан Панжобга қайтиб кетди. Ҳиндол мирзо

эса Ҳумоюннинг ёнида қолиб, Канауж деган жойда Шерхон билан бўлган урушда қатнашди. Бу гал Шерхон ортиқча ҳийла ишлатмасдан юзма-юз, дадил олишди-ю, Ҳумоюнни яна тор-мор қилди, Байрамхон Шерхонга асир тушди. Ҳиндол мирзо акасининг мағлубиятига ўзини шерик ҳисоблаб, оғир қувғин кунларида ҳам унинг ёнидан кетмай юрибди. Нарёқда Комрон билан Аскарый бир тараф бўлиб, Ҳиндол билан Ҳумоюнни на Кобулга, на Бадахшонга ва на Ғазни томонларга яқин келтирмасликнинг ҳаракатини қилишяпти.

Қандаҳор ҳокими Қорачахон Комрон мирзо билан аразлашиб қолган, буни эшитган Ҳиндол унга ишончли бекларидан бирини юбориб, иттифоқ таклиф қилди.

— Агар Қорачахон Қандаҳорга таклиф қилса борурмисиз? — деб сўради Ҳумоюн инисидан.

— Сиз буюрсангиз борурмен. Балки бирга кетгаймиз?

Ҳумоюн ўйланиб туриб бош чайқади:

— Мен Гужарат томондан хабар кутмоқдамен. Байрамхон Шерхон асоратидан қочиб Гужаратга борган экан.

— Тирик эканми, а?

— Ҳа, чопари келди. Шерхон уни ўз хизматига олмоқчи экан. Байрамхон бир сўзли одам-да. Мардлик қилибдир, «мен Ҳумоюн мирзога садоқат ваъда қилганмен, сўзимдан қайтолмаймен», дебдир. Шерхон уни узоқ вақт ҳибсда тутибдир. Ўлдирмоқчи бўлган экан, гужаратлик бир одам ёрдам бериб қочирибдир. Гужарат рожалари Шерхонга қарши биргалашиб жанг қилиш учун биз билан иттифоқ тузмоқчи эканлар. Мен рози бўлиб Байрамхонга одам юбордим.

— Унда Қандаҳор Комрон мирзога қолурму? — сўради Ҳиндол.

— Нечун? Агар Қорачахон астойдил таклиф қилса сиз борганингиз маъқул. Қандаҳор бизнинг Эрон билан борди-келди қиладиган энг муҳим қалъаларимиздан. Уни иликдан чиқармаслигимиз керак.

Ҳиндол мирзонинг кўнгли тилаган гап ҳам шу эди. Давлат ишларида ҳозир у акаси билан ҳамфикр эди-ю, бироқ Ҳумоюн ҳозир Ҳамида бонуга ҳаддан ортиқ қизиқиб қолгани ва Хўжа Муаззамни ёнига таклиф қилгани Ҳиндол мирзони хавотирга солиб қўйди. Чунки Ҳиндол ҳали ҳам Ҳамидадан кўнгил узган эмас. Тўғри, қиз унга мутлақо рўйхушлик бермай юрибди. Лекин Ҳиндол мирзо Қандаҳорга борса, ўша ерда ўзига мустақил ҳоким бўлади, акалари узоқда қолади, ҳеч ким унинг оилавий ишига аралашолмайдиган ва раъйини қайтаролмайдиган пайт келади. Ҳумоюннинг ўзи йигирма ёшидаёқ икки хотинлик бўлиб олган эди-ку, Ҳиндол ундан камми?

Ҳумоюн яна Ҳамида бону ҳақида сўз очганда Ҳиндол акасидан ранжигандай бўлиб:

— Бу қиз бизнинг даргоҳда ўсган, — деди. — Бизга сингил бўлса, сизга фарзанддек, ҳазратим. Ҳиндол бу сўзлар билан акасининг хотинлари Бека бегим ва Меважонни эсига солмоқчи бўлди. Ҳумоюн бултур жуда катта товон тўлаб, Бека бегимни Шершоҳнинг асоратидан қутқариб олган эди. Лекин бека бегим анча вақт душман қароргоҳида, номаҳрам эл орасида бўлгани сабабли руҳонийлар унга астойдил бир покланишни маслаҳат бердилар. Бека бегим Маккайи Мадинага бориб келишни ихтиёр қилди. Ҳумоюн уни ишончли одамлари билан ҳажга жўнатганига уч ой бўлди, ҳалигача қайтишгани йўқ. Қизчалари Ақиқа асирликда ҳалок бўлди. Ҳарам аҳлидан Чанд бибини Шершоҳ ўзининг ҳинд саркардаларидан бирига никоҳлаб берди. Меважон билан эса Ҳумоюн ажрашган. Ҳозир унинг ёлғизликдан қийналиб юрган пайти.

Бугун Ҳамидани кўргандан бери Ҳумоюн қуёш нурларининг кўм-кўк япроқларда қандай чиройли жилваланишини қайтадан ҳис қила бошлади, енгил шабада боғ четидан ёқимли гул ҳидини олиб келганини сизди, дарё бўйида булбул сайраётганини эшитди.

Қулоғи алланарсадан битиб қолган одам ҳеч нарсани эшитолмай гарангсиб юргани каби, Ҳумоюн ҳам кетма-кет келган мағлубиятлардан эсанкираб, атрофидаги ҳаётнинг гўзалликларини сезмайдиган бўлиб қолганини энди фаҳмлади. Ахир у хонумонидан айрилиб, Аградан қувилган бўлса ҳам, атрофда ҳаёт давом этяпти-ку. Қорли тоғлар, жўшқин дарёлар, чаманзор боғлар ҳаммаси ўз ўрнида турибди-ку. Мана шу чодирлардан бирида ҳозир Ҳамида

бону деган қиз бор. Ҳумоюннинг қалбида сўниб қолган гўзаллик туйғусини шу қиз бирдан уйғотиб юборди. Бу қизни Ҳумоюн нима қилиб бўлса ҳам яна учратади.  
— Ҳамида бону хонадонингизда ўсган бўлса жуда соз! — деди у иниси Ҳиндолга. — Эртага ҳаммаларингиз биз турган Самандар боғига ташриф буюринглар. Сиз Султоним бегим билан ҳазрат онангизни бирга олиб боринг. Хўжа Муаззам жиянлари ҳамида бону билан борсинлар. Томоша қилиб, ёзилиб келурсизлар.  
Ҳиндол мирзо бу таклифни рад этолмади...

\* А қ р а б — 22-октабрдан 22-ноябргача.

\* \* \*

Ҳумоюн турган боғ дарёнинг ўртасидаги хушхаво оролда эди. У кема билан ўз қароргоҳига сузиб ўтди-да, Жавҳар офтобачи бошлиқ хизматкорларига буюриб, эртаси куни Ҳиндол мирзонинг келишига махсус дастурхон тузатди, боғ йўлкаларини ораста қилиб супуртирди ва майин қум тўшаттирди. У мана шу йўлкалардами ёки сув бўйидаги нақшин толордами Ҳамида бону билан икки оғиз холи гаплашиш умидида эди.  
Бироқ, Ҳиндол мирзонинг ўзи, онаси, хотини, бошқа яқин кишилари кемага тушиб келишганда уларнинг орасида Ҳамида бону йўқ эди.  
— Хўжа муаззам сиздан узр сўради, — деди Ҳиндол. — Жияни келолмас экан.  
Ҳумоюннинг кўнгли ғаш бўлди, лекин дастурхонга овқат тортилиб, қуюқ-суюқ тугагунча бу тўғрида гап очмади.  
Султоним бегим канизи билан боғни томоша қилгани кетгач, катта танобий уйда Ҳумоюн иниси Ҳиндол ва унинг кайвони онаси Дилдор бегим учовлари қолди.  
— Кечаги қизни нечун бирга олиб келмадингиз?— деб Ҳумоюн инисидан сўради.  
— Билмадим... Мен юр деб қистасам, важ кўрсатди.  
— Қанақа важ?  
— Подшоларни бир марта кўриш етарли эмиш. Иккинчи марта кўрса номаҳрамлик бўлармиш.  
— Ундоқ бўлса маҳрам қилиб олгаймиз!  
Ҳумоюннинг нияти бу даражада жиддий эканидан Ҳиндол изтиробга тушди:  
— Ҳазратим, бу қиз ҳам Меважонга ўхшаб беш-ўн ойдан кейин назардан қолса... умри хайф кетгай!..  
Ҳумоюн куюниб ух тортди-да:  
— Мунча толеим паст экан! — деди. — Хотин жўнидан ҳам омадим келмай юрганини ҳазрат аммам фаҳмлар эдилар. Афсуски, ҳозир у киши Кобулдалар. Бултур Жамна бўйида аммам Ҳамидани менга кўрсатганда дуруст эътибор бермаган эканмен. У пайтда ўзим ҳам ҳовлиқиб осмонда юрган эдим, чамаси. Мана энди ерга қулаб кўзим очилди. — Ҳумоюн Дилдор оғачага юзланди. — Ҳазрат бегим, сиз Ҳиндолга қандай она бўлсангиз, менга ҳам шундайсиз. Дардимни сизларга айтмасам, кимга айтай? Мен қачондан бери оқиладан фозила бир танмаҳрамга зор бўлиб юрибмен. Сиздан илтимос, бегим, Мирбобо Дўст билан гаплашиб беринг, шу қизини биздан дариф тутмасин!  
— Аммо қизнинг ўзи бунга кўнмаса-чи? — деди Ҳиндол мирзо лаби асабий пирпираб. — Мен Ҳамидани кичиклигидан билурмен. Жуда бир сўзли қиз. Мана бугун келмади-ку. Йўқ деса ҳеч ким уни кўндиролмагай!  
Дилдор оғача ҳам Ҳиндолнинг ёнини олди:  
— Ҳазратим, ҳозир аҳволимиз илгаригидай эмас... Аграда ҳукмфармо бўлган пайтларингизда ҳар бир истагингиз тез амалга ошарди. Сиз қайси қизни хоҳласангиз ҳеч ким йўқ деёлмас эди. Қизнинг кўнглига ҳам қаралмас эди. Аммо ҳозир...  
Ҳумоюн хижолат тортиб:

— Рост, мен илгари... кўп нарсага осон етишиб ёмон ўрганганмен, — деди. — Энди бу одатни тарк этмоғим керак.

— Тўғри-да, деб Ҳиндол акасининг сўнги гапини маъқул кўрди: — Отдан тушган одам эгардан ҳам тушмоғи лозим.

Шу билан у акасини Ҳамида бону билан қайта учрашиш фикридан қайтармоқчи эди. Лекин Ҳумоюн яна Дилдор бегимга юзланди:

— Мен аввал қизнинг ўзи билан сўзлашиб, кўнглини билай. Шунга кўмак берсангиз бас...

— Ҳўп, бунисига мен рози, — деди Дилдор бегим.— Эртага ўзингиз боринг.

Ертаси куни пешин намозидан сўнг Ҳумоюн яна кема билан дарёдан ўтиб, Ҳиндол мирзонинг қароргоҳига борди ва Дилдор бегим турадиган каттакон қизил чодирни қидириб топди. Бегим уни чодир ичида ёлғиз қолдирди-да, ўзи Ҳамида бонунини чақириб келишга кетди.

Орадан бир соатлар чамаси вақт ўтгандан кейин Дилдор оғача ўнғайсиз бир аҳволда ёлғиз қайтиб келди:

— Ҳамида келмади, — деди.

— Нечун? Сабабини айтдимиз?

— Очиқ айтмайдир. Аллақачон бўйи етган. У тенгилар эр қилиб болалик ҳам бўлди. «Сен ҳам кимгадир маҳрам бўлишинг керак-ку», десам... «Мен илкимни чўзсам, бўйнига етадиган одамга маҳрам бўлиш орзусидамен», дейдир. Сиз унинг учун жуда баландда эмишсиз, илkini чўзса этагингизга ҳам етмас эмиш.

Бундай гапларни унча-мунча қиз айта олмайди, Ҳамида бону чиндан ҳам ақли расолардан эканини Ҳумоюн шу жавобидан сизди. Аммо сўнги гапнинг маъзини чақолмай, Дилдор оғачадан сўради:

— Камтарлик қилганими бу? Мени интизор қилиб қўйиб, яна ўзини бунча паст олганида қандай маъно борикин?

— Тушунмадингизми, ҳазратим? Ахир подшолар ўз ҳарамларига нисбатан қўл етмас баландликда юргайлар-ку. Биз ҳам умр бўйи худо раҳматли отангизнинг дийдорларига зор бўлиб яшаганмиз. Доим давлат ташвиши-ю уруш-юришлар билан банд эдилар. Улардан бўшаб ҳарамга йўллари тушганда бир эмас, тўрт хотин ёлғиз эрни бир-бирларидан қизғанишадир. Ана шундай хотинларнинг бири бўлиб яшаш илик чўзганда этагига ҳам етмайдиган одамга маҳрам бўлиш деган маънони билдирмайдими, ҳазратим? Ҳамиданинг онаси ҳам «гулдай қизимни хотин устига бермагаймен», деб оёқ тираб турибдир.

Ҳумоюннинг овози алам билан титраб эшитилди:

— Аммо суймаган ҳарамим билан туриш мен учун жаҳаннам эмасми, бегим? Менга бу ҳарамнинг не кераги бор? Ҳаммасидан воз кечгаймен! Ҳамида илkini чўзса етадиган хокисор йигитга айланмоқ учун неки зарур бўлса қилай! Мен дунёга келиб соф муҳаббат нақадар улуг неъмат эканини энди билмоқдамен. Ҳозир дилим нурдай ёруғ туйғуларга тўлиб турибди. Бу туйғулар пок бўлгани учун сизга ҳам тортинмай сўзламоқдамен, ҳазрат бегим! Мени тегирмон тошидай эзиб ётган мағлубият аламлари, тож-у тахт армонлари — ҳаммаси ҳозир хаёлимдан узоқлашди, худди кечиб ўтилган ботқоқликдек орқада қолди! Олдинда эса дунёнинг барча қувончларини ўзида жам этган бир истиқбол турибдилар. Бу — Ҳамида бону. Не қилиб бўлса ҳам мен бу қизни яна кўрмоғим керак. Меҳримни рад этса ҳам майли, фақат сабабини ўзи айтсин!

Ҳумоюннинг эҳтиросга тўлиб айтган бу сўзлари Дилдор бегимга қаттиқ таъсир қилди. Бегим келини Султонимни ёрдамга чақиритишга ва икковлашиб Ҳамидани Ҳумоюн билан албатта учраштиришга сўз берди.

\* \* \*

Чоршанба куни Султоним ва Дилдор бегим Самандар боғига Ҳамида бонунини чошгоҳ пайти бошлаб бормоқчи эканликларини хабар қилдилар.

Ҳумоюн уларни икки томонига серсоя санобар дарахтлари ўтказилган йўлка охирида, заррин нақшлар билан безатилган шийпонда кутиб олди.

таъзим-у тавозелардан кейин Дилдор оғача ва Султоним бегим шийпондан ўнг томонга бурилган йўлка билан дарё бўйига қараб кетдилар, Ҳумоюн билан Ҳамида бону атрофини яшил чирмовуқлар пана қилиб турган шийпонда яккама-якка қолишди.

Ҳамида бону нафармон гулли парчадан қабо кийган. Бошидаги баланд тоқиси четидан елкасига тушган икки ўрим узун сочлари қабосининг этагигача етган. Юзига тутилган оқ ҳарир парда уни янада сеҳрли кўрсатади.

Ҳумоюн қувончини яширолмай:

— Сизни қайта кўрганим учун тангрига шукурлар айтурмен! — деди. — Шу кейинги бир ҳафта мен учун бир йилдек узун туюлди. Мен сизга дилимни очиб сўзлай. Умримда ҳеч бир қизни бунчалик интизор бўлиб кутмаганмен. Ҳамида бону, сиздан ўтинамен, ростини айтинг, мендан не гуноҳ ўтдики, дийдорингизга бу қадар номуносиб кўрдингиз?..

Ҳамида бону чўғдай ёниб турган кўзларини ердан олиб, Ҳумоюннинг юзига қисқа бир назар ташлади.

— Сиздан гуноҳ ўтган эмас...

— Бўлмаса орамизда не монелик бор? Айтинг, мен билай...

— Монелик ҳам эмас... Сиз эъозлаган пок бир кишининг хотираси... Балки ҳали тирикдир? Ёки тангри раҳматига боргани ростми? Шуни билолмай доғдамен...

— Ким дедингиз? Ким?

— Сизга Чаусада яхшиликлар қилган йигит... инингиз бизни Алварга олиб кетиб қолган эдилар. Биз йўғимизда сиз уни тахтга чиқарган экансиз...

— Низомми?

— Ҳа...

Карамнасадаги ҳалокатли ўпқонлар, кейин Аграда бўлган курашлар, Низомнинг бир кечада дом-дараксиз йўқолгани, Ҳумоюн қанча суриштириб, ҳеч нарсани аниқлай олмаганлиги хотирасига бирдан босиб келди-да, хаёлини бошқа ёққа буриб юборди:

— Мен уни авлиёдай эъозлаб юрдим-у тўсатдан йўқотиб қўйдим. Агар шу йигит ёнимда бўлса, эҳтимол, кейинги фалокатларга учрамасмидим? Сиз ҳам уни билармидингиз, Ҳамида бону?

— Зарафшон боғида турганда кўрган эдим. Кичкина қизалоқ пайтларимда канизим билан иккимизни қайиғига солиб айлантирган эди.

Ҳамида бону Низом билан ўтган масъуд дамларини ҳозир жуда маъюс бўлиб эслади-да:

— Мени бир ўй эзадир, ҳазратим, — деди. — Мен ўзим билмаган ҳолда эҳтимол... унинг ўлимига ёки... йўқолишига сабаб бўлгандурмен?

— Йўғ-е, нечун сиз сабаб бўлурсиз?

Ҳамида бонунинг қўлида кўзмунчоқлар ва кашталар билан безатилган чиройли атлас киса\* бор эди. у кисани секин очиб, ичидан сарғайиб, ҳилвираб қолган бир парча қоғозни авайлаб олди.

— ўн кундан бери ҳузурингизга келолмаганимнинг сабаби мана шу мактуб. Бундан сиздан яширсам дилим куйди. Айтай десам... Мени ҳаёсиз деб ўйлашингиздан кўрқдим. Агар бу мактубда хотирангизга малол келадиган бирон гап бўлса мени ҳам, уни ҳам кечиринг. Аввал шу илтимосимни қабул қилсангиз, кейин мактубни беришга журъат этгаймен.

— Илтимосингизни бажонидил қабул қилгаймен!

Шундан кейин Ҳамида бону Низомнинг мактубини Ҳумоюнга берди. Мактубда Низом Ҳумоюнни «танти сиймо эканлар» деб мақтагани унга ёқимли туюлса ҳам, аммо Ҳамида бонунини «Офтобим» деб муҳаббат изҳор қилгани, Жамна бўйидаги ўша соҳилда яна бир учрашишга чорлагани ва тўйдан гап очган жойлари тўсатдан рашкини келтирди. Ҳумоюн Низомни авлиё деб юрса, бунақа шайтонлиги ҳам бор экан-ку! Алвардан Ҳиндол мирзони тезроқ чақиртиргиси келиб сабрсизлангани бежиз эмас экан-да!

Ҳумоюн хатнинг охирига етган сари авзойи ўзгариб, қошлари чимирилгани Ҳамида бонунини

хавотир қилди. Наҳотки Ҳумоюн Низомнинг тақдири нима бўлганини, бу хат кимларнинг қўлига тушиб, Ҳамида бонуга қандай етиб келганини суриштириб билмасдан олдин икки ёшнинг орасида бўлиб ўтган болаларча мусоффо меҳрга рашк қилса?

Ҳумоюн хатни ўқиб бўлиб бошини кўтарганда Ҳамида куюниб гапирди:

— Кошки бу хат ўша пайтда менинг илкимга бориб теккан бўлса! Нобакорлар буни ҳам ўғирлаган эканлар.

— Нечук? Бу хатни сизга ким берди?

— Отам...

— А?

Ҳамида бону воқеанинг тафсилотларини ҳикоя қилар экан, Ҳумоюн Низомнинг мана шу хат туфайли ашаддий душманлари қўлига қандай тушиб қолганини энди тахмин қила бошлади. Бу хат Алварга борган эмас, ҳамма ёвузлик Агранинг ўзида қилинган. Ҳамида бонулар Алвардан Аграга қайтгунларича Низом йўқолиб бўлган. Ҳумоюн уни бир ой қидиртириб, ҳеч қаердан топдиролмагач, дарёга чўкиб кетган, деган фикрга келган эди. Шунгача Низомнинг хатини яшириб юрган ғаламислар энди у ўлдига чиққанидан сўнг Ҳамида бонунинг ҳам адабини бериб қўйгилари келади. Низомнинг подшолик муҳри босилган мактубини кечаси қоронғида нотаниш бир киши Мирбобо Дўстнинг қўлига тутқизади, «қизингни тийиб ол!» деб ёлдирайди-ю, ғойиб бўлади. Мирбобо Дўст қўлдан қўлга ўтиб эзғиланган бу хатни ўқиб, ундаги муҳаббат изҳоридан, айниқса, қизининг дарё соҳилида бегона йигит билан учрашганидан дарғазаб бўлади. Ҳамида бонунини қийин-қийноқларга солади. «Дадажон, ўлиб кетган бўлса арвоҳини ранжитманг, менда гуноҳ йўқ, у ҳам болаларча, соф муомалада бўлган» деб, Ҳамида бону отасига йиғлаб изоҳ беради. Кейин онаси орага тушади. Мирбобо Дўст хатни йиртиб ташламоқчи бўлганда, хотини, «ўлган одамнинг хотираси увол бўлмасин, менга беринг!» деб ялиниб, хатни ундан олади-ю, сандиқ тубига яширади. Аминат ёрдамида мактуб ахийри Ҳамиданинг қўлига тегади.

Ҳамида бону бу воқеаларни айтиб берар экан, кўзларида, ёш йилтиради. Ҳумоюн буни кўрганда бояги қизғанчиқ туйғулари энди ўзига ҳам жуда ноўрин ва уятли туюлди. Низомнинг бошига ёмон бир фалокат тушганлиги, уни Ҳамида билан учраштириш баҳонасида дарё бўйига олиб бориб ўлдириб юборганлари Ҳумоюнни энди ларзага солди. Ахир Низомнинг тақдири учун, аввало, Ҳумоюн жавобгар эмасми? Тажрибасиз ёш йигитга ҳокимиятни берган у эди-ку? Яхшилик қиламан деб, уни саройдаги ёмон муҳитнинг қурбонига айлантирганидан қандай беҳабар қолди?

— Илоҳим Низом тирик бўлсин, — деди Ҳумоюн. — У бўлмаганда мен ўзим ҳозир тирик юрмас эдим.

— Балки тирикдир?... Қандоқ билиш мумкин? Унинг хотираси сиз билан менинг орамда тирик бир дарёдек оқиб турибдир. Шунча кундан бери ҳузурингизга келолмаганим — ана шу дарёни босиб ўтолмаганим сабабли эди, ҳазратим.

Ҳамида бонунинг қанчалик гўзал қалби борлигини Ҳумоюн унинг мана шу сўзларидан сизди. Ҳозир унинг ўзи учун ҳам Низомнинг хотираси муқаддас бир дарё бўлиб туюлди. Энди у ҳам бу дарёни оёқости қилиб босиб ўтолмаслигини, Ҳамида бону турган нариги қирғоққа бошқа бир йўл топиши кераклигини ҳис қилди. Балки бу йўл жуда узоқлардан айланиб келар ва ундан жуда катта сабр-бардош талаб қилар. Лекин Ҳамида бонунинг висолига тезроқ етишмоқчи бўлиб сабрсизланганлари ҳозир унинг ўзига енгилтаклик ва бачканалик бўлиб кўринди. Икковлари ҳам Низом хотираси олдида қарздор эканмилар, энди бу қарзни узишлари керак. Лоақал Низомнинг тақдири нима бўлганини аниқламай туриб, бир-бирларига астойдил кўнгили қўя олмайдилар. Ҳумоюн Ҳамида бонуга Низомнинг хатини қайтариб берар экан:

— Балки жавоб ёзарсиз, Ҳамида бону? — деди. — Агра томонларга яшириқча бориб келаётган одамларимиз бор. Тайинлаб бериб юборгаймиз. Низомнинг ота-онасига Секридан каттагина жогир берган эдик. Низомнинг тақдири қандай бўлганини улар бултурдан бери сўроқлаб

билган бўлсалар керак. Бизнинг Аградан чиқиб кетганимизга ҳам етти ой бўлди. Кўнглим сезиб турибдир, одам юборсак, бирон хабарини топиб келгай.

Ҳамида бону Низомга ёзадиган хатининг қўлдан қўлга ўтиб юришини ўйлаб иккиланди.

— Ҳазратим, хат яна... бегоналар илкига тушишидан қўрқаман... Юрак олдириб қўйганимни билурсиз. Балки ўзингиз менинг номимдан ҳам... битиб юборарсиз?

— Майли, Низомга мен ҳам мактуб ёзай. Аммо сиз қўрқманг. Мактубингизни энг ишончли бир одамга бергаймиз. Сурғучлаб бекитгайсиз. Ҳеч ким очмагай. Ахир мактубга жавоб ёзиш — сизнинг бурчингиз. Тўғрими?

Ҳамида бону Ҳумоюннинг сўзларига ишонган каби бош ирғаб:

— Миннатдормен! — деди.

Ҳумоюн уни кўшкка бошлаб борди. Ҳамида бону гап-сўзлардан қўрқмай ичкарига дадил кирди.

Ҳумоюн Жавҳар офтобачини чақириб пастки айвонга миз ва қоғоз-қалам олиб келишни буюрди. Ҳамида бонунини шу айвонга бошлаб кириб, қоғоз, сиёҳ ва қалам турган миз олдига ўтказди-да, ўзи хонайи хосга чиқди ва Жавҳар офтобачига яна бир топшириқ берди:

— Филбон Лаъл Чандни чорланг! Тез!

То Лаъл Чанд келгунча Ҳумоюн ҳам миз ёнига келиб мактуб ёза бошлади:

«Менга туғушқонимдек азиз ва муҳтарам Низомиддин!

Худодан илтижо қилурменким, бу хат Сизнинг илкингизга бориб етсин. Бизнинг бошимизга тушган кейинги кулфатлардан хабарингиз бордир. Шулар туфайли Синдда армон-у алам ичида юрганымда бир сабаб билан Ҳамида бонуга ёзган мактубингиздан хабар топдим. Аралашишим лозим бўлмаган бу нозик муаммога фақат Сизни қидириб топиш ниятидагина аралашмоқдамен. Бунинг учун мени маъзур тутинг. Мактубингиздаги розлардан хижолат чекманг, чунки бу бораларда мен сизни ўзимдан юз чандон мусафороқ ва маъсумроқ деб билурмен. Мен то умрим борича сиздан қарздормен ва кўнглингиз тилаган қандай иш илкимдан келса қилишга тайёрман. Агар даргоҳимизга қайтишни ихтиёр қилсангиз, бош устига, тақдирда неки бўлса бирга баҳам кўргаймиз...»

Айвонда ўлтириб хат ёзаётган Ҳамида бону эса ҳар икки сўздан сўнг бир тўхтаб қолар, Ҳумоюн ҳам шу бинода ўлтирганлиги хаёлидан нари кетмас, низом ҳаётми-йўқми, бундан қатъи назар, икки йигит уни икки ўт орасига ташлаётгандай қийнар эди. Бугунги ҳаяжонли гаплардан сўнг Ҳумоюн унга сирдошроқ туюлар, шунинг учун қиз Низомга:

«Қадрдон оғам ўрнидасиз, — деб ёзмоқда эди.— Орамиз нурдай пок. Фақат менга ёзган мактубингиз туфайли бошингизга оғир кунлар тушмадимикин деган изтиробдамен». Ҳамида бону мактубни қачон ва кимдан олганини баён қилди: «Сизнинг ёғий илкига тушишингизга мен ҳам сабабчи бўлганим учун руҳий азобдамен, — деб давом этди. — Илоҳим ҳаёт бўлинг».

Ҳамида бону қисқагина мактубини тугатиб, ўрнидан турганда Ҳумоюннинг муншиси айвонга таъзим қилиб кирди. Ҳамида боя хат ёзганда кўтариб қўйган ҳарир пардани яна юзига туширди. Муншининг қўлидаги сопол идишда хиёл буғланиб турган иссиқ сурғич бор эди.

— Мактубни ёзиб бўлдингизми, бону? — сўради мунши. — Ҳазратим менга сурғучлашни буюрдилар.

Ҳумоюн Ҳамидани алоҳида жойда ёлғиз қолдириб, истаганича эркин мактуб ёзишга имкон бергани ва мактубини ҳеч ким ўқиёлмайдиган қилиб дарҳол сурғучлатгани қизнинг унга бўлган эҳтиромини янада оширди. Ҳамидани кўпдан бери эзиб юрган ички дард энди оғир тошдай дилидан кўчиб гўё қоғозга тушди ва шу билан руҳига катта бир енгиллик берди.

Бу орада Ҳумоюн ҳам мактубини ёзиб бўлган экан, мунши уни ҳам сурғучлади. Шу орада Жавҳар офтобачи филбон Лаъл Чандни бошлаб келди. Ҳумоюн ҳар иккала мактубни муншининг қўлидан олдида, Ҳамида бонунини ўзининг хонайи хосига бошлаб кирди. Сўнг Лаъл Чанднинг бир ўзини чақиртирди.

\* К и с а — халтача, бугунги тилда — сумка. Кейинчалик киса — кийимга тикиладиган кисса номини олган.



\* \* \*

Бундан ўнг тўрт йил аввал Ғозихоннинг қутқуси билан Бобур аскарларини ўрмонда адаштириб ҳалок қилмоқчи бўлган Лаъл Кумар кейинчалик Лаъл Чанд номи билан Ҳумоюн хизматига кирган эди. Гужаратда Баҳодиршоҳ билан бўлган жангларда Лаъл Чанд минган жанговар фил душман филларининг бирини ўмрови билан уриб ва икки оёқлаб тепиб қулатганини, иккинчисини тишлари билан уриб қочирганини Ҳумоюн ўзи кўрган эди. Шундан бери Лаъл Чандни ўзига хос филбон қилиб олган, Ганга бўйида Чаусада ҳам бу одам унинг Шерхон асоратидан қочиб қутулишига ёрдам берган эди. Лаъл Чанднинг табиб акаси Байжу ўғил-қизлари ва неваралари билан Агра атрофларида истиқомат қиларди. Саккиз ойдан бери Ҳумоюн билан бирга мусофиротда юрган Лаъл Чанд жигарбандларини жуда соғинган, улардан хабар олиб келиш учун «ҳали шошманг, вақти-соати келганда сизни ўзим чақиртиргаймен», деган эди.

Ҳозир подшо чақиртирганидан умидга тўлиб шоша-пиша етиб келган Лаъл Чанд қўлини жуфтлаб боши узра қўйганича таъзим қилди-да:

— Буюринг, ҳазратим! — деди.

— Соҳиб Чанд, сиз Аграга бориб келмоқчи эдингиз. Бироқ Аграда ҳозир Шершоҳ ҳукмрон. Йўллар хатарли...

— Хатарни энди кўрмоқдамизми, ҳазратим! Мен Лахўрга бориб юрмасдан, Ажмирга ўтиб, ундан аграга бормоқчимен. Савдогар қиёфасига кириб филимга бозоргир моллардан юклаймен.

— Сахро орқали юрсангиз балки филдан кўра туя маъқулдир?

— Менинг филим саҳрода ҳам яхши юргай! Ҳозир салқин, туядан кўра филда тезроқ бориш мумкин.

— Тахминан неча кунда бориб қайтгайсиз?

— Бу ердан Аграгача Ажмир орқали салкам беш юз мил. Ҳар куни ўттиз-қирқ милдан юрганимда... нари-бериси билан... бир ойда келурмен.

Ҳумоюн елкасига олаётган юки бениҳоя оғир эканини бирдан сезиб қолгандай гавдаси майишиб:

— Ўҳ! — деди ва ёрдам кутгандай Ҳамида бонуга мўлтираб қаради. «Наҳотки бир ойгача филбоннинг йўлига қараб, бир-биримиз билан учрашолмай юргаймиз?» деган саволни қиз фаҳмлади. «Начора, бошқа илож йўқ!» демоқчи бўлиб, қиз жавоб қараш қилди. Ҳумоюн қизнинг сўз билан айтолмаган жавобини қатъиятли нигоҳидан пайқади. У Ҳамиданинг хоҳишига қарши боролмай оғир тин олди-да, яна филбонга юзланди.

— Сиз Низомни билар эдингиз. Бедарак кетгани бизни ҳалигача изтиробга солмоқда.

— Ўзи ҳам ажойиб йигит эди, — деб ачиниб эслади Лаъл Чанд.

— Сўнгги ойларда эҳтимол бир хабари чиққандир, — давом этди Ҳумоюн. — Секри томонда ота-оналари турса керак. Аввал уларни топинг. Агар улар орқали Низомни топсангиз, мана шу иккита мактубни илкига беринг-у бизга жавобини олиб келинг.

Лаъл Чанд мактубларни таъзим билан икки қўллаб олди:

— Буларни шундай махфий тутингки, сиз-у низомдан бошқа бирор одамнинг илки ҳам тегмасин, назари ҳам тушмасин!

Ёши қирқ бешларга бориб, узун соқол қўйган, лаблари ва ияги атрофидаги соқол-мўйлабининг бир қисми оқарган Лаъл Чанд кўпни кўрган тажрибали одам эди. Узоқ йўлда унга пул керак бўлишини биладиган Ҳумоюн хазиначини чақириб икки ҳамён олтин бердирди.

— Бири ўзингизга, — деди, — савдогар қиёфасида борсангиз пулсиз иш битиролмагайсиз.

Иккинчи ҳамённи эса Низомга бергайсиз. Хазинада унинг кўп олтинлари қолган. Керак бўлса яна олиши мумкин.

— Мабодо, Низомни тополмасам-чи? — деб сўради Лаъл Чанд.

— У ҳолда мактубларни қайтиб олиб келгайсиз, токи сурғучлари бузилмаган бўлсин! — қатъий

қилиб деди Ҳумоюн.

— Жонимни гаровга қўйиб бўлса ҳам буйруғингизни бажаргаймен! — деди Лаъл Чанд ва орқаси билан юриб чиқиб кетди. Шундан сўнг Ҳамида бону Ҳумоюнга миннатдор кўзлари билан тикилди-да:

— Олижаноб иш қилдингиз, ҳазратим! — деди. — Энди менга ижозат беринг. Дилдор бегим кутиб қолдилар.

Ҳумоюн уни боққа кузатиб чиқди.

— Аградан хабар келгунча... хайр! — деди қиз.

— Ҳамида бону, Низомга оид гап орамизда қолгани дуруст.

Ҳамида бонуга бу таклиф маъқул тушди. Уйларига қайтаётганларида, Дилдор оғача унинг нима қарорга келганларини сўради. Ҳамида бону Ҳумоюндан бир ойга муҳлат сўраганини, ҳазрат шунга кўнганини айтди. Бошқа гапларни қиз ҳатто онасидан ҳам сир тутди.

\* \* \*

Икковлари орасидаги бу сир Ҳамиданинг дилига тушган учқун бўлди-ю, илгари сокин турган туйғуларини аланга олдира бошлади. Ҳумоюн боғда ўзини қандай тутгани, шийпонда нималар дегани, кўшкка кирганда айтган гаплари — ҳаммаси Ҳамиданинг хотирасига минглаб суратлардек нақшланиб қолган эди. Энди қаерга бормасин, нима иш қилмасин, ана шу суратларнинг гоҳ униси, гоҳ буниси кўз олдидан беихтиёр ўтиб туради. Йигитнинг эҳтиросли овоз билан, «дунёда ҳеч бир қизни мен бунчалик интизор бўлиб кутмаган эдим», деган сўзлари қулоғига қайта-қайта эшитилади. Ҳар эшитилганда қизнинг дилини яйратиб, ўзидан ифтихор қиладиган даражадаги мамнуният бағишлайди, Ҳамида ўзини энг толейи баланд бир қиздек сезади. Лекин хатарли сафарга кетган филбон Лаъл Чанд эсига тушганда ва Ҳумоюннинг Бҳаккардаги ишлари кун сайин чигаллашиб бораётганини эшитганда, «нечун Низомнинг мактубини ўртага солдим-у шунча ташвиш орттирдим?» деб ўзидан норози бўларди. Кўнгли мунча нозик бўлмаса нима қиларкин? Рост, Низом унутиб бўлмайдиган йигит эди, Ҳамида ҳозир ҳам унинг хотирасини беҳурмат қилиб босиб ўтолмаслигини сезади. Шу бир ой тезроқ ўта қолса экан, деб кун санайди-ю, ташқи оламда бўлаётган ва ўзларининг тақдирларига таъсир қиладиган воқеаларга ҳар қачонгидан ҳам ортиқ бир мароқ ва изтироб билан қулоқ солади.

Шершоҳ Панжобни олиб, энди жануби ғарб томонларга қўшин тортгани, унинг лашкари ҳозир саксон мингдан ҳам ошиб кетгани Ҳамида бонуга Ҳиндол мирзонинг қароргоҳида бўлаётган гап-сўзлардан маълум эди. Ҳумоюннинг эса бек-у навкарларидан анчаси қочган, яна бир қисми Комрон мирзо томонига ўтиб кетган, ҳозир Бҳаккарда тўрт мингга яқин одами қолган.

Ҳумоюннинг атрофидаги адоват ҳалқаси сиқилиб келаётганини, Бҳаккардаги Самандар боғи оромбахш бўлса ҳам, лекин дарёнинг ўртасида жойлашганлиги учун қуршовда қолиши осонлигини Ҳамида бону ҳам сезиб хавотирланарди. Шунинг учун Ҳумоюн ўз қароргоҳини Бҳаккардан жануброққа — Потхур деган жойга кўчирганда Ҳамидалар ҳам Ҳиндол мирзонинг одамлари қаторида дарҳол ўша мавзегга йўл олдилар. Ёнидаги қум саҳросини қуруқ шабада эсиб турадиган, суғориладиган ерларида ҳурмолардан ташқари анорлар ҳам ўсадиган бу хушхаво мавзеда Ҳумоюн далв\* ойининг охирларигача туриб қолди. Ҳиндол мирзо акасига яқин жойга чодир тиккан, Ҳумоюннинг баландликда турган хиргоҳ ва боргоҳлари Ҳамидаларга яхши кўриниб турарди.

Филбон Лаъл Чанд қайтишига ваъда қилган бир ой тугаб бормоқда. Кун санаб юрган Ҳамида: «Филбон Бҳаккарга келса биз йўқмиз, тополмай сарсон бўлиб юрибдими?» деб изтироб чекади. Бироқ Потхур Лаъл Чанд ўтиб келадиган Тар саҳросига Бҳаккардан кўра яқинроқ эди. Бу ерда тўрт минг одами билан Ҳумоюн келиб тушганлиги атроф қишлоқларда аллақачон овоза бўлган. Ана шу овозаларни йўлда келаётиб эшитган Лаъл Чанд Потхурни тез топди. Ҳумоюннинг боргоҳи турган баландликка томон филини қистаб ҳайдаб ўтаётганда Ҳамида бону уни кўриб қолди.

Орадан бирор соат ўтар-ўтмас Ҳумоюннинг қароргоҳидан Моҳим биби деган ўттиз ёшлардаги жувон Ҳамида бонунини йўқлаб келди. Бу жувоннинг эри Надимбек Ҳумоюн билан бир онани эмган кўкалдош, оға-инидек бирга ўсиб энг яқин мулозимига айланган, Моҳим биби ҳам шу туфайли подшога яқин келиндек бўлиб қолган.

— Ҳазратим илтимос қилдилар, ҳозир бизникига борар экансиз.

— Нечун сизникига? — тушунмади Ҳамида бону.

— У кишининг ўзлари ҳам бизникига келмоқчилар.

Демак, Ҳумоюн иниси Ҳиндолнинг ғашлик қилишини сезиб, бу томонларга келмаган.

Ҳамида онасидан Моҳим бибиларникига бирров бориб келиш учун рухсат олди-да, Моҳим биби билан йўлга тушди. Ҳар бир қадамида: «Низом тирикмикин? Бу ёғи энди нима бўларкин?» деган саволлар хаёлидан ўтиб турарди. Моҳим бибиларнинг чўғдай ясатилган кенг ва ёруғ шомиёнаси тўрида Ҳумоюн уни кутиб ўтирган экан. Ҳамида бону эшикда кўриниши билан ўрнидан турди.

— Қадамнингиз қутлуғ бўлсин, Ҳамида бону, бу ёққа марҳамат қилинг! — деб, ўнг томонига тўшалган зарбоф кўрпачани кўрсатди.

Ҳамида бону тортиниб Моҳим бибига ўгирилган эди, у ҳам:

— Ўтинг, ўтинг — деб, қизни ўша зарбоф кўрпачага ўтказди-да, — мен ҳозир! — деб, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Икковлари қолганда Ҳумоюн Ҳамидага тўрт букланган бир варақ қоғозни берди:

— Лаъл Чанд олиб келган мактуб. Ўзингиз бир ўқинг!

Ҳамида бону оёқларини тақими остига йиғиб одоб билан ўлтирган куйича мактубни титроқ қўллар билан очди. Низомнинг дастхатини танигандай бўлди.

— Наҳотки? — деб аввал хатнинг тагидаги имзога қаради. «Низом» деган имзони кўргач, — хайрият, тирик экан! — деб энтикди.

Ҳумоюн ҳам яқин бир кишиси тирилиб келгандай қувониб гапирди:

— Сиз сабаб бўлдингиз-у, ҳақиқатни билдик, Ҳамида бону!

Ҳамида хатни синчиклаб ўқий бошлади:

«Унутилмас оғам мирзо Ҳумоюн!

Ўзингиз оғир кулфатларни бошдан кечириб юрган кунларингизда мени ёд этиб махсус одам юборганингиз мажруҳ дилимга малҳам бўлди. Сизнинг мактубингизни ҳам, Ҳамида бонунинг жавобини ҳам йиғлаб ўқидим. Тож-у тахт қандай бало эканки, ҳаммамизга шунча бахтсизликлар келтирди. минбаъд мен шоҳлик даргоҳларига қадам босмасликка аҳд қилдим...»

Низом Афзалбек деган мушрифга иш буюрганини, давлатни бошқаришда тажрибаси йўқ одамни саройдаги малъунлар қандай алдаб қўлга туширганларини, кечаси ўрмонда уни аёвсиз пичоқлаб, уриб, ўлдиргандан баттар қилганларини ёзган эди. Йўқолган молларини қидириб чиққан бир деҳқон зийрак итлари ёрдамида қоронғида Низомни беҳуш ётган жойидан топиб олади. Бақувват йигит бўлган Низом ҳали жон бермаган экан. Раҳмдил деҳқон унинг яраларини боғлайди, ўғли ёрдамида уйига олиб бориб, қўлидан келганича муолажа қилади. Қишлоқ табиби унга ёрдам беради. Низом гоҳ худ, гоҳ беҳуд бўлиб узоқ ётади. Сал ўзига келиб тилга кирганда, «мени яширинглар, ҳеч кимга айтманглар» дейди. Ўша ғаламислар билиб қолса яна келишларидан қўрқади. Низом отини ҳам яширади, исмини сўраганларга «Салим» дейди. Ҳозир туриб юрадиган бўлган Низом шу кунларда ота-онаси билан Ажмирда экан, ўтирган жойида сават тўқиб тирикчилик тебратар экан. Лаъл Чанд уни табиб акаси Байжу ёрдамида зўрға топибди.

Ҳумоюн филбон билан юборган минг танга олтин Низомнинг оғир кунига жуда асқатади.

Душманлари ўшанда уни нағалли пошналари билан тепиб умуртқасига зарар етказган экан. У ҳалигача ҳассага суяниб юрар, Ҳумоюндан келган пулнинг бир қисмини ота-онасига бериб, қолганига муолажани давом қилдирмоқчи эди.

«Ўшанда шоҳлик ғурурига берилиб қилган хатоларимдан ҳали ҳам пушаймонмен, — деб давом этган эди Низом ўз мактубини. — Ҳамида бонуга ёзган хатим жуда пок ва самимий эди. Фақат нопок одамлар шу туфайли бонунинг дилига озор етказган бўлсалар, мен узр сўрайман. Ёшлик шўхликларим учун шунчалик қаттиқ жазоландим. Ҳамида бону ўз жавобларида менга «оға» деб мурожаат қилибдирлар. Мен ҳам Ҳамида бонуни қиёматлик синглим деб билурмен. Икковларингизга чин дилимдан бахт тилаймен.

Дуойи салом билан қиёматлик инингиз Низом».

Ҳамида бону хатни ўқиб бўлганда қарама-қарши туйғулар гирдобидида қолди. Аввал Низомнинг тирик қолганидан қувонган бўлса, сал ўтгач, унинг ўрмонда қандай пичоқланган ва топталганини кўз олдига келтириб даҳшатга тушди. Аралаш-қуралаш туйғулар гирдобини тифдай ёриб ўтган туйғу — Низомни шу кўйга солган душманларга қарши интиқом истаги бўлди-ю, Ҳамида бону ёшли кўзларини Ҳумоюнга тикиб, ўпкаси тўлиб сўради:

— Ҳазратим, бу Афзалбек деган мушриф жазосини олмагайми?

— Афзалбекни излаб тополмадик. Ҳозир Кобулда инимиз Комрон уни ўз қаноти остига олиб юрган эмиш.

— Саид Халил-чи?

— Лаъл Чанднинг айтишича, Аграда уни Шершоҳ зиндондан бўшатиб, яна катта диний лавозим берибдир. Бу дунёда маккор-у уддабуронларнинг ошиғи доим олчи, Ҳамида бону!

— Илоҳим қилган ёмонликлари худодан қайтсин! Аммо Низомни... тутинган оғам деб эдим... Бу мактубини ўқиб унинг улуғ қалби олдида сажда қилгим келди.

Ҳамида бону Низомнинг арзонгина қоғозга ёзилган мактубини очиқ тутган ҳолда унинг сатрларини эъозлаб кўзига сурди-ю, Ҳумоюнга таъзим билан қайтарди.

— Менга ҳам Низом... қиёматлик ини! — деди Ҳумоюн, сўнг мактубни секин қатлаб, боши устига, салласи қатига жойлади.

Икковларидаги бу яқдиллик, яхшилиқни бу даражада сева олиш қобилияти ҳамида бонунинг Ҳумоюнга бўлган яширин меҳрини бирдан аланга олдириб ошкор қилиб қўйди. Қиз уят аралаш эҳтирос билан шивирлади:

— Мардлингизга тан бердим... Энди ихтиёрим сизда!

... Эртаси куни қизнинг ота-онасидан ҳам розилик олинди. Ҳозирги аҳвол дабдабали тўйларга имкон бермас эди. Мавкаб учун ош тортилди, ёш-ялангларга ширинликлар улашилди. Аммо чоғир мажлисига Ҳумоюн рўйхушлик бермади.

Сўнгги пайтларда Ҳумоюн май ичишни бас қилган, бир чети Низомга бориб тақаладиган ҳалол-у пок туйғуларга майни аралаштиргиси келмас эди. Бир ойдан бери у маъжун ва афюн ейишларни ҳам тўхтатган эди. Покиза ва бокира қиз билан қўшилишдан олдин йигит киши ўзини қандай тутиши кераклиги ҳақида Ҳумоюнга доно одамлар илгари кўп гапларни айтишган, аммо у биринчи никоҳлари пайтида бу гапларга эътибор бермаган, май ҳам ичган, афюн ҳам еган эди. Ҳозир шунинг ҳаммасини эслаб, «еҳтимол, биринчи ўғлимнинг ночор туғилганига ва узоқ умр кўролмаганига ўзим ҳам айбдордурмен?» — деган ўй кўнглига келди. Ҳумоюн йигирма яшарлигида, яна ўғил кутиб юрган пайтда раҳматли отаси бир кун у билан ёлғиз қолиб сирдош дўстдек сўзлашган эди.

— Фарзандни худо бергай, ўғлим, лекин тангрим уни ота-онанинг меҳр-у муҳаббатидан яратгай. Бу меҳр қанчалик гўзал бўлса, бола ҳам шунчалик чиройли туғулгай. Наслинг соғлом, бақувват бўлсин десанг, маст-аласт пайтингда зинҳор ҳарамга кирма. Суяк суради, дейдилар. маъноси шуки, ота-онадаги фазилатлар ҳам, нуқсонлар ҳам болага ўтгай. Нуқсларим боламга урмасин десанг, умрингнинг энг масъуд, пок дамларида фазилатларинг барқ уриб, нуқсонларингни босиб кетган пайтларда висолга боргин.

Отасининг шу гаплари ҳозир Ҳумоюнга худди ўз дилидан эшитилаётгандай бўларди. У беш-олти ойдан бери уруш-юришларга бормай, Самандар боғида, дарё салқинида куч йиғди. Потхурга келгандан бери у ўзини қушдай енгил сезади. Бу ерга қуруқ қум барханларининг

ҳавоиси келиб турар, Ҳумоюн вужудига алоҳида бир кучқувват қуюлиб келаётганини сезар, шу кунларда сакраса қўли юлдузга етадигандай туюларди.

У Ҳамида бонуга аталган муҳаббатини мана шу масъуд ва юксак бир йигитлик куч-қувватининг қанотлари устида олиб юришга аҳд қилган.

Кенг кўкаламзорда келин-куёв учун саккизта махсус чодир тикилди-ю, уларнинг атрофи улкан саропарда билан ўраб олинди. Саодат уйи деб аталган чодирда Ҳумоюн билан Ҳамида бонуга никоҳ ўқилди. Энг тўрдаги хилват чодир — мурод уйи. Унга олтин билан зийнатланган кат қўйилган, икки кишилик тўшак солинган. Парда ортида ёлғиз шам ёниб турибди. Ҳамида бону юпқа муслин\* кўйлақда атиргул суви сепилган нафис шоҳи тўшакка кўрқа-писа кирди. Янгалар унга биринчи кечалар қийин бўлишини айтишган. Никоҳдан олдин иккови ҳам ҳаммом қилишган. Ҳумоюн қизни майин ва нафис ҳаракатлар билан силаб эркалатар экан, ундан ғунчани эслатувчи бир ҳид келаётганини сизди. Белидан секин қучиб ёноғидан ўпди-да, шивирлади: — Ҳамида бону, ўхшатмасдан учратмас деганлари рост экан. Икковимизнинг ҳам она томондан бувиларимиз хуросонлик тожиклар бўлган. Тожик тили бизнинг қонимизда туркий тил била умрбод бирга яшайдир.

— Рост!

— Шу сабабдин бўлса керак, сизга аталган рубоий дафъатан форс-тожик тилида хаёлимга келди. Айтайми?

— Айтинг! — пичирлади қиз.

*Дар дил ҳаваси лаъли ту дорам — мастам,*

*Дар сари ҳавас қадди ту дорам — пастам.*

*Саргашта диле ба тори зулфат бастам,*

*То дил ба ту басам, аз ғам ворадам\*.*

Форсий тилни нозик товланишларигача яхши биладиган Ҳамида Ҳумоюннинг қаддига қадди пайваста келиб турган пайтда айтилган бу шўх, серзавқ шеърдан эриб кетди-ю, аввалги кўрқувларини унутди. Ҳумоюннинг қулоғига дудоғини яқин келтириб:

— Бу шеърнинг завқидан мен ҳам мастмен! — деди.

Кучга тўлган залворли йигит унинг завқдан эриб турган пайтидан фойдаланди. Ҳамида бону ихраб юбормаслик учун тишини-тишига қўйди, оловли бир оғриқ кўзларидан учқун бўлиб сочилиб кетди. Назарида ер-у кўк зилзила пайтидагидек тебраниди. Бу қанча вақт давом этганини билмайди. Бир вақт елкасидан тоғ қулаб тушгандай енгил тортди. Йигит оғир-оғир нафас олиб ёнида ётарди. Одат бўйича Ҳумоюн эрта туриб, саропардадан чиқиб кетиши, қиз куни бўйи янгалар билан қолиб дам олиши, куёв унинг олдига кечқурун қоронғи тушганда қайтиши керак эди. Ҳумоюн Ҳамидадан бир лаҳзага бўлса ҳам ажрагиси келмади-ю, аммо хизмат қилиб юрганлардан уялди, тонг қоронғисидан чиқиб кетганича уч-тўрт соат давлат ишлари билан шуғулланди, пешин намозидан сўнг хиргоҳга кириб ухлаб олди.

Кунлар қисқа эди, ҳадемай офтоб ҳам ботди. Фира-шира қоронғилиқда Ҳумоюн саропардага кириб келар экан, Ҳамида бонунинг бир йил кўрмагандай соғиниб қолганини сизди.

Иккови бир ёстикқа бош қўйганда Ҳумоюн ундан покиза бир ис — она сутини эслатувчи ҳид келганини сезар, бу гал эр-хотинлик унга фақат лаззат эмас, балки бўлажак фарзанд ва бўлажак она олдидаги муқаддас бурч бўлиб туюларди. Орадан кунлар ўтиб, иккови янги ҳаётга ўргана бошлаган-да, очилиб гаплашадиган бўлишди.

— Лахўрда мен бир туш кўрганмен, — деб юрак сирини айтди Ҳумоюн, — бошдан оёқ яшил кийим кийган мўйсафид қўлимга битта ҳасса берди. «Ўғил кўрсанг отини Акбар қўйгин», деди. «Ўзингиз кимсиз?» десам, отим Аҳмаджон Зиндафил деди. Туш ўнг келса-ю, зора шу ўғил иккимизники бўлса, Ҳамида...

— Мен Аграда оқ филни туш кўрган эдим. Энди билсам... бу сиз экансиз!

Ҳамида бону туши ўнгидан келгани учун ўзини бахтиёр сезмоқда эди. Ундаги бахт туйғуси Ҳумоюнга ҳам ўтиб, уни алланечук кўтариб юборди, яна шеър айтгиси келиб:

— Ҳамида, — деди, — шеърдагидай «сен» деб сўзласам майлими?

— Бажонидил!

— Бевафо чархнинг дастидан хонумонлар вайрон бўлди. Сарой-ю қасрларда дилим бунчалик шод бўлмаган эди, Ҳамида! Яхши кўрган ёрининг васлига етган дил қувғинда, чайлада яшаганда ҳам шоҳона саройларда яшагандагидан хуррамроқ бўла олар экан. Сенинг бокира фунчанг очилиши билан менинг жон-у жаҳоним янгиланиб кетди\*.

— Бунинг учун мен тангрига шукроналар айтурмен!

Ҳумоюн кўтаринки шеърий оҳангда давом этди:

— Тангрим сенга икки нарсани ато қилганки, иккови ҳам ноёб. Бири — шундай суратинг борки, сени севган одам ўзини бахтли сезгай. Яна бир — шундай сийратинг борки, муҳаббатинг ўзингга ҳам бахт келтиргай. Мен бу икки нарсани ҳанузгача бир жойдан топа олмай юрган эдим.

— Нечун? Бу икки нарса ўзингизда ҳам бор-ку!

Ҳамиданинг жўнгина қилиб айтган бу мақтови Ҳумоюнга шундай завқ бердики, у қизни қучиб, дуч келган жойидан — нозик бўйнидан, кулган лаб-ларидан, ҳатто сирға тақилган қулоғидан ҳам ўпа бошлади...

\* Д а л в — 22-декабрдан 22-январгача.

\* М у с л и н — энг нафис ипак мато.

\* Таржимаси: Дилимда лаълнинг ҳаваси — мастмен.

Ҳавасим боши қаддингга пайваст — пастмен.

Саргашта дилимни тори зулфингга боғладим,

Шундан бери ғам-у ғуссадан халосмен.

\* Ҳумоюн бу гапларини форсий тилда ғазал шаклида ёзган. Унинг тур-кий шеърлари ҳали топилганича йўқ. Патнада сақланиб қолган форсий де-вонида қуйидаги сатрлар бор:

Ҳар жоки асоси жоҳони мо бунёд аст

Аз гардиши чархи бебақо барбод аст.

Аз хонаву манзил дилу касшод нашуд

Хуррамийи дил онки бо нигоре шод аст.

Шукр оллоҳки тоза шуд жонам

Тог шукуфта аст гунчайи тари ту.

\* \* \*

Чодир ичидаги бу масъуд дамлар узоқ давом этмади. Орадан уч кун ўтгач, ташқи оламнинг алғов-далғовлари Ҳумоюнни яна қуролланиб отла-нишга ва ёвга қарши қўшин тортишга мажбур қилди. Бу галги хавф орқа томондан — шу вақтгача унга тобе Бҳаккардан чиққан эди. Ҳумоюн Потхурга кетаётиб, Бҳаккар қалъасига мирзо Ёдгор Носир деган қариндошини беш юз навкар билан қўриқчи қилиб келган эди. Сўнгги кунларда Ёдгор Носирни шоҳ Ҳусайн арғун ўз томонига оғдириш ва Ҳумоюнга қарши қўзғатиш ҳаракатида эканини хуфиялар маълум қилди. Ҳумоюн икки минг аскар билан дарҳол Потхурдан Бҳаккарга йўл олди.

Аммо у етиб боргунча Ёдгор Носир шоҳ Ҳусайнга қалъа дарвозаларини очиб берибди. Дарё ичидаги қалъанинг йўлини ва кўприк атрофларини шоҳ Ҳусайннинг уч мингдан ортиқ қўшини ҳимоя қилиб турибди. Шоҳ Ҳусайн мурчал\* устига ўз одамини чиқартириб, қаттиқ-қаттиқ гапиртирди:

— Мирзо Ҳумоюн, беҳуда қон тўкилмасин десангиз, Синд вилоятидан яхшиликча чиқиб кетинг! Шоҳ Ҳусайн жаноблари сизга беш кун муҳлат бер-дилар. Шу кунлар ичида туз ҳақини сақлайдирлар\*. сиз ҳужум қилмасангиз сизга тегмайдирлар. Аммо қилич яланғочласангиз оқибати учун ўзингиз жавобгар бўлурсиз!

Дарё томондан эсиб турган шабада мурчал устидан айтилган бу таҳдидли сўзларни Ҳумоюннинг қулоғига баралла етказди. У ўз ёнидаги жанговар амири Турдибекка савол назари билан қаради.

— Ҳиндол мирзо кетиб қолмаганда бу гапларга қулоқ солмай ҳамла қилардик, — деди Турдибек. — Лекин ҳозир одамимиз оз.

Ҳумоюн иниси Ҳиндолни оғир бир хўрсиниш билан эслади. У Ҳамида бонуни никоҳига олгандан кейин иниси билан икковининг орасига яна со-вуқчилик тушди. Ҳиндол Қорачахон деган амири билан Қандаҳорга кетаман деб туриб олгач, Ҳумоюн ноилож розилик берди. Иниси мингга яқин бек-у навкарини ўзи билан олиб кетаётганда Ҳумоюннинг одамларидан ҳам анчаси унга эргашди. Чунки етти ойдан бери саргардон бўлиб қувғинда юриш уларнинг жонига теккан, Синдда қимматчилик бошланган, дон топиш қийин, навкарлар Ҳумоюн берган маош билан тирикчилик тебратормай қолган эди. Қандаҳор томонларда дон-дун арзон деб эшитган бек-у навкарлардан мингга яқини Ҳиндол мирзо билан кетди.

Ҳумоюннинг қўшини бир неча кун ичида икки баробар камайиб кетганини шоҳ Ҳусайн арғун билар, шу ваздан ҳам ошкора таҳдид қилмоқда эди. Ҳумоюн:

— Энди бу итнинг оғзидан суяк олиб бўлмас, — деди-ю, Бҳаккардан умидини узиб, яна Потхурга қайтди.

Кечқурун беклар билан машварат қилди-ю, беш кунлик йўл бўлган Жоудхпурга рожа Мал Деванинг ҳузурига отакахон деган бекни қимматбаҳо совғалар билан элчи қилиб юборди. Ҳумоюн рожа Мал Девага ёзган мактубида Шершоҳга қарши иттифоқ тузишни таклиф қилган ва муваққат қароргоҳи учун Жайсимир ёки Биканир деган қалъалардан бирини сўраган эди. Элчи Ражастхон саҳросидан ўтиб, Жоудхпурга бориб келгунча ўнг кун ўтди. Бу орада Ҳумоюн ўз қароргоҳини Потхурдан Жайсимир томонга кўчирган эди. Рожа Мал Дева Ҳумоюннинг таклифини қабул қилган, унга Биканир қалъасини бермоқчи бўлган, мақсадининг жиддийлигини исбот қилиш учун Отакахонга ўз одамини қўшиб, бир туя зўрға кўтарадиган ашрафий\* тангалар ва лаъл билан зийнатланган совут пешкаш қилган эди.

Ҳумоюн Тар саҳроси орқали Мал Дева ваъда қилган биканир томонга йўл олди.

Бу орада жавзо ойи кирган, ҳинд иссиқлари устига саҳро жазирамаси қўшилиб, йўл юришни қийинлаштирар эди. Ҳамида бону оёғи қумга ботиб қийнаиб бораётган отга гоҳ боши айланганини сезиб, эгарни маҳкам ушлаб оларди. Кўнгли нуқул аччиқ анорга сус кетарди. Ҳумоюн буни ундан кечаси чодирда ёнма-ён ётганда эшитди-ю, «Бошқоронғи бўлмаганмикин?» деб ўйлади.

Интиҳосиз қумтепалар орасида аччиқ анор топиш осонми? Лекин Ҳумоюн Қандаҳордан келаётган туя карвонларига одам юбориб йигирма донга ширин-туруш анор топтирди. Ҳамида уч-тўрт кун шу анорларнинг шарбатидан ичгач, бош айланишлари қолди. Илгариги чавандозликлари қайтиб келиб, отда бемалол юрадиган бўлди.

Ҳиндистон ўзи иссиқ мамлакат, Тар саҳроси эса шу мамлакатнинг энг иссиқ жойи ҳисобланади. Жавзо ойида Агра томонларда ёмғир фасли бошланган бўлса ҳам, Тар саҳросида осмон очиқ, ҳаммаёқ куйиб ётибди. Қумтепаларнинг терскай то-монида саксовул ва янтоқдан ташқари ҳиндлар жаҳону деб атайдиган юлғунсимон ўсимлик, пхоч номли буталар тўп-тўп бўлиб, ерга қапишиб ўсади. Улар Биканирга етмасларидан энг иссиқ саратон ойи ҳам кирди.

Ҳумоюн ҳомиласи бор Ҳамида бонудан хавотирланар, подшога соябон тутиб юриши керак бўлган Беҳбуд чўпондорни ҳам бегимга соябон тутиш учун ажратган эди. Надим кўканинг хотини Моҳим биби, Шамсиддин кўрчининг хотини Жажжи биби ва яна қанча аёллар ҳам ҳомиладор эдилар. Ҳумоюн саҳрода танқис бўлган сувни ҳам, егуликларни ҳам биринчи навбатда бўлажак оналарга беришни буюрган, йўлда уларга ҳамма керакли хизматларни қилиб, асраб-авайлаб бориш Хўжа Муаззам бошлиқ юзта энг со-диқ одамларга топширилган эди. Лекин улар ҳам нафасни қайтарадиган қум бўронларида, одамни жизғинак қилиб куйдирадиган саҳро офтоби остида бечора аёлларга қандай ёрдам беришларини билмас эдилар. Бирдан бир умидлари — тезроқ рожа Мал Дева ваъда қилган Биканирга етиб бориш ва унинг соя-салқин дарахтзорларида жон сақлаш эди. Тоқатлари тоқ бўлиб «ертага Биканирга етгаймиз» деб бораётган пайтларида Жоудхпур шаҳри томондан туя минган салобатли бир

мўйсафид чиқиб келди ва Ҳумоюнга зарур гапи борлигини айтди. Турдибек уни Ҳумоюннинг қаршисига олиб келган эди, мўйсафид туясини чўккалатиб ерга тушди-да, отлиқ турган Ҳумоюнга таъзим қилиб яқин келди. Паст товуш билан:

— Ҳазратим, холи қолинг, зарур гапим бор, — деди.— Мен шайх Асадулломен, мухлисингиз, мулла Сурх мени ҳузурингизга юборди. Ҳаётингиз хавф остида! Тезроқ чора кўрмоқ керак! Ҳумоюн атрофидагиларга «кетаверинглар» ишорасини қилдида, қумтепа ортида Асадулло билан ёлғиз қолди. Шунда мўйсафид қўйнидан битта хат олиб унга берди:

Мулла Сурх китобдордан.

«Ҳазратим, Сиздан кўрган яхшиликларим ҳаққи рожа Мал Деванинг асл ниятини ошкор қилмоқчимен. Мен ҳозир унинг саройида хизматдамен. Шершоҳдан Мал Девага махфий мактуб келганидан аниқ хабарим бор. Рожа Мал Дева Шершоҳ билан ёвлашишни истамайдир, бир иш қилиб, унинг кўнглини олиш ва ўз ҳокимиятини сақлаб қолиш ҳаракатида. Шершоҳ Мал Девага одам юбориб: «Агар Ҳумоюнни тутиб берсангиз, кўнглингиздаги ишни қилай, Алварни ҳам, Наирни ҳам ихтиёрингизга берай», деб шарт қўйган. Мал Дева бу шартни қабул қилган. Сиз билан иттифоқ тузгани макр-у ҳийла, холос. Зинҳор Мал Деванинг вилоятига қадам босманг. Агар у сизга йўл кўрсатувчилар юборган бўлса, тафтиш қилиб кўринг. Сизни тутиб келтириш учун махфий одамлар тайинлаганидан хабардормен.

Сизга эътиқодим зўрлигидан бу мактубни ёздим, аммо нечоғлик хатарли ишга жазм қилганим ўзингизга маълумдир, шу боис бу мактубни шайх Асадуллога қайтаринг, токи ёндириб ташласин.

*Мухлисингиз мулла Сурх»*

Ҳумоюн хуросонлик тожиклардан бўлган мулла Сурхни яхши биларди. Онаси Моҳим бегимга унинг қариндошлиги бор эди. Нақд ўлимдан қутқарган садоқатли мулла Сурхга дил-дилдан миннатдорчилик сизди. Лекин энди қаёққа борсин?!

Шайх Асадулло таъзим билан хатни қайтариб олдида, қўйнидан чақмоқ, пилта чиқарди. Иссиқ қумтепа олдида пилта тез ёнди. Ҳумоюн ёниб кул бўлаётган мактуб билан бирга рожа Мал Девага бўлган ишончидан ва соя-салқин жойларга етиш умидидан ҳам ажралди.

— Бизга қилган яхшилигингиз худодан қайтсин, жаноб Асадулло, энди шу хизматни охирига етказинг. рожа Мал Дева бизга роҳбин\* қилиб юборган жосусларни тутишга ёрдам беринг.

— Аммо улар мени кўрмаслиги керак.

— Бўлмаса номларини айтинг.

— Бири Жобир. Иккинчиси рожпутлардан. Оти эсимда йўқ.

Шайх Асадулло чўк тушиб турган туясига минди-ю, уни ўрнидан турғазди:

— Хайр, ҳазратим, худо ҳофиз! — деганича келган томонига қайтиб кетди.

Ҳумоюн отини қистаб ҳайдаб Турдибекка етиб олди, уни четга чақириб, воқеани секин айтиб берди. Турдибекнинг ранг-қути ўчди-ю:

— Мал Дева юборган роҳбинларни ҳозироқ туттиргаймен! — деди ва олдинга қараб от чоптириб кетди.

Аёллар ва уларни қўриқлаб юрган навкарлар орқароқда эди. Турдибек иккита роҳбинни тўртта навкарга туттириб Ҳумоюннинг олдида олиб келгун-ча Ҳамида бону ва унинг ёнидаги отлиқ аёллар ҳам яқинлашиб қолишди. Ҳумоюн отда туриб роҳбинларни сўроқ қилаётганда Жобир дегани ўзининг жосуслиги фош бўлганини, ўлимга ҳукм қилиниши аниқлигини сизди шекилли, икки қўлидан бепарвороқ ушлаб турган навкарларни итариб ташлади-да, улардан бирининг қиличини шарт суғурди. Иккинчи жосус ҳам тўполондан фойдаланиб, қўриқчилардан бирининг ханжарини қинидан тортиб олишга улгурди. Буни ҳеч ким кутмаган эди. Эсанкираб қолган қўриқчилар то ҳушларини йиғиштиргунча қилич тутган жосус Ҳумоюнга ҳамла қилди. От чўчиб ўзини орқага ташлади, сермалган қилич эгарда ўлтирган Ҳумоюнга тегмай, отнинг бошига қарсиллаб урилди. Бу орада Ҳумоюн ҳам қиличини суғурди, от гандираклаб кетди, бошидан



қон оқса ҳам, тўрт оёғини тўрт томонга тираб, яна бир лаҳза йиқилмай турди. Жосус Ҳумоюнга ташланиб, иккинчи марта пастдан юқорига қилич кўтаргунча Ҳумоюн қисқа бир ҳаракат билан унинг билагига баланддан туриб тиғ урди. Бир-бирига қараб ҳаракатланган ҳар икки қўлнинг зарбаси бир жойга тушди-ю, жосуснинг билаги панжасига яқин жойидан қиличга урилди ва шартта кесилиб қумга тушди. Қилич бир ёққа отилди, кесик панжа қумда тўнкарилиб ётганда бармоқлар чаённинг оёқларидай қимирлай бошлади. От йиқилаётганда Ҳумоюн оёқларини узангидан чиқариб эгардан қумга сакради. Бу орада иккинчи жосус соқчилардан бирини ханжар билан уриб ярадор қилган, лекин Турдибек унинг ўзига қилич уриб, бошини танасидан узиб ташлаган эди. Панжаси қирқилган биринчи жосус оғриқдан ҳушини йўқотган пайтда навкарлар унга устма-уст қилич уриб, танасини бурда-бурда қилишди.

Бу қонли воқеанинг гувоҳи бўлган аёллардан бири кўрқиб чинқирди. Ҳамида бону Ҳумоюннинг бир ўлимдан қолганини, унинг қўлидаги қиличи қонга бўялганини кўрди-ю, кўзларида даҳшат қотиб қолгандай анча вақт карахт бўлиб турди.

Ҳумоюнга бошқа от келтирдилар, у эгарга миндида, Турдибекка буюрди:

— Одамларни орқага қайтаринг! Мал Дева мулкига энди ҳеч ким қадам босмасин!

Куни бўйи иссиқ саҳрода йўл юриб ҳолдан тойган одамлар энди манзилга етай деганда яна орқага қайтишга мажбур бўлдилар. Намозшом пайтида орқада келаётган қоровуллардан бири отини йўрттириб Ҳумоюнга етиб олди:

— Ҳазратим, беш-олти юз отлиқ аскар бизни таъқиб қилиб келмоқда!

— Мал Деванинг илғори бўлсамми? — Таҳлика ичида сўради Турдибек.

— Бу саҳрода бошқа ким бизни таъқиб этиши мумкин? — деди Ҳумоюн. — Хўжа Муаззам, Шамсиддинбек, сизлар аёллар-у болалар билан олдинга ўтинлар. Турдибек, Надимбек, Равшанбек, сизлар беш юз навкар билан ёғий кўринган томонда ҳимояда бўлинг. Мен ўртада ҳар икки томондан бохабар бўлиб борурмен. Йўлда давом этгаймиз.

— Қайга борурмиз, ҳазратим? Қоронғида йўл кўринмаса! Роҳбинимиз бўлмаса!

— Осмонда юлдузлар борк-у. Ана, Олтин Қозик. Биз жанубга йўл олғаймиз. умарқутга!

Орқада беш юз навкар девордай саф бўлиб ҳимояда келмоқда эди. Қоронғида уларни таъқиб этаётганларга Ҳумоюн аскарлари жуда кўп кўринди шекилли, ҳужум қилишга журъат этишмади. Тун яримлаганда таъқиб этувчиларнинг қораси кўринмай ҳам қолди. Саҳарга яқин тўхтаб, бир неча соат дам олдилар-да, Умарқут йўлини излай бошладилар.

Умарқут рожаси Вирсал Прасад Ҳумоюнни уч ой олдин ўз мулкига таклиф қилган. Лекин йўли узоклиги учун Ҳумоюн у ёқларга бормаган эди. Мана энди иссиқлар авжига чиққан саратон ойида Тар саҳросини бошдан оёқ кесиб ўтиб, Умарқутга боришга мажбур. Саҳрода туялар ва хачирлар чидамлироқ, аммо отлар ва пиёда бораётган одамларнинг анчаси жизғанак қум-тепалар орасида йиқилиб ҳалок бўлди. Йўлларда учраган баъзи қудуқларнинг суви қуриб қолган, бошқа сувли қудуқларга етиб боргунларича икки-уч кунлаб йўл юришар эди.

Ҳумоюн ўзи ташна қолганда ҳам Ҳамида ва унинг ёнида бораётган учта ҳомиладор аёл учун охирги мешда махсус сув сақлатди. Оғироёқ аёллар отда қийналиб кетганда уларни ёввошроқ туялар устига ўрнатилган соябонли кажаваларга ўтқазиб олиб боришди. Одамлар жуда ҳолдан кетган пайтларда сувли қудуқлар, сердарахт воҳалар учраб қолар. Ҳумоюн чодир тикдириб, ҳаммага икки-уч кун дам бердирар эди. Унинг энг кўп хавотири — Ҳамида бонунинг бемаврид туғиб қўйишидан эди. Ҳисоблари бўйича бола мезон ойида туғилиши керак. Орада асад, сумбула бор. Лекин икки ой саҳрода тортилган азоблар болани не кўйларга солганикин? Соғлом туғилса дуруст-а!

Умарқутга уч кунлик йўл қолганда Ҳумоюн Турдибекни рожа вирсал Прасадга элчи қилиб юборди. Ҳали бу одам ҳам Мал Девага ўхшаб айниб қолмаган бўлсин!

\* М у р ч а л — қалъа ташқарисидаги кўтарма, тепалик.

\* Т у з ҳ а қ и н и с а қ л а ш — илгари Ҳумоюн хизматида бўлгани ва унинг хонадонидан туз ичгани назарда тутилади.

\* А ш р а ф и й — олтин пул.

## УМАРҚУТ, ҚАНДАҲОР АКБАР ВА ЕТТИ ОНА

Майдалаб ёғаётган илиқ ёмғир сахро иссиқларида қақраб кетган танларга роҳат берарди. Агра ва Гужарат томонларда ҳафталаб тинмайдиган ёмғирларнинг бир чети яшил воҳага жойлашган Умарқутга ҳам етиб келмоқда эди. Фарбдаги Араб денгизи унча узоқ эмас, жанубдаги Аравалли тоғларидан оқиб келадиган сойлар Умарқут атрофларида тиниқ кўллар пайдо қилган. Уларда ўсган олтинранг нилуфарларни жимир-жимир тўлқинлар майин тебратиб турибди. Шаҳарнинг хурмозорлари, зайтунзорлари, кадхил деб аталадиган нон дарахатлари ёмғир сувига қониб яшнаб кетган.

Умарқут рожаси Вирсал Прасадга Ҳумоюндай иттифоқдош жуда керак эди. Синд ҳокими шоҳ Ҳусайн арғун Прасаднинг кекса отасини ўлдирган, Жун дарёси бўйидаги ерларидан анчасини тортиб олган эди. Ҳумоюнни ҳам Бҳаккардан қувган шоҳ Ҳусайн ҳозир уларнинг умумий душманига айланган эди. Шунинг учун Вирсал Прасад Ҳумоюнни илиқ қарши олди, Умарқут қалъаси ичидаги катта бир боғни икки қаватлик жимжимадор кўшкни билан Ҳумоюн ва Ҳамида бонунинг ихтиёрига берди.

Боғда анбули деган ҳинд хурмоси, баланд серсоя маҳвалар, меваси шафтоли билан норинжнинг таъмини эслатадиган манго дарахти, ҳиди одамга ғалати тетиклик берадиган жосун ва канир гуллари ораста қилиб ўстирилган эди.

Боғ эгаси Вирсал Прасад қирқ ёшларга кирган, қоп-қора мўйловини узун қилиб, ёноқларига бураб ўстирган, елкаси кенг, бўйдор киши эди. Овози ҳам йўғон, кучли, фақат таажжубки, шундай полвонтахлит эркак бўйнига йирик-йирик марварид доналаридан узун маржон тақиб олган, қулоғида ҳам олмос сирға йилтирар эди. Бу ерларда ҳукмдор эркакларнинг қимматбаҳо тақинчоқлар тақиши жоиз эканини Ҳумоюн биларди. У Рана Вирсалга олтин, дур ва лаъл билан зийнатланган ханжарни камари билан тақдим қилди. Совғадан мамнун бўлган Вирсал:

— Бу ерда сиз ҳеч нарсадан хавотир олманг, — деди. — Шерхон уч юз мил нарида. Орада Ажмир, Мевор, Жаудхир бор. Аммо рожа Мал Дева аҳмоқлик қилибдики, Шерхонга ён босиб, сизни унга тутиб бермоқчи бўлибди. Шерхон ҳали унинг ўзини туттириб бошини кесдиргай.

— Шерхон Райзин\* қалъасини ҳам олган эмишми, маҳарожа?\*

— Ололмас эди. Қалъа ҳокими Пуран Мал тўрт ойгача Шерхонга дарвозани очдирмаган. Агар Пуран Мални алдашмаса, Райзин ҳали таслим бўлмас эди. Ахир Гвалиор қалъасини Шерхон икки йил деганда зўрға олди-ку!

— Пуран Мални ким алдабдир?

— Шерхон сиз билан ёлғон сулҳ тузгани каби Пуран Малга ҳам элчи юбориб, ярашишни таклиф қилибдир. «Райзин қалъасини топширсанг, сенга Ганга бўйидаги Банорасни бергаймен, моли жонинг омон бўлур», деб авраб, ахийри ишонтирибдир. Бечора Пуран Мал қалъани унга топшириб, хайлхонаси билан ташқарига чиққанда Шерхоннинг одамлари ваъдани бузиб ҳужум қилибдир. Пуран Малнинг ўзини ўлдирибди, аёлларини асир қилиб, мол-мулкни талаб кетибдир.

— Дунё ғалати экан-да! — деди Ҳумоюн оғир тин олиб. — Ёмонлик қайтгай, дейишади. Лекин баъзи одамлар ёмонлик қилганлари сари ишлари тараққий топгай. Шерхон ҳам ёмонлик ёқадиган тоифадан эканми? Роҳтас қалъасини ҳам Кришна Ройнинг яхшилигига ёмонлик қилиб эгаллаган эди. Ҳийла-ю найранг ишлатган сари қудрати ошиб бормоқда.

— Э, ҳазрати олийлари, макр-у ҳийлага асосланган қудрат узоқ умр кўрмагай.

— Ким билсин, маҳарожа? Шерхоннинг ислоҳотларидан раият мамнун эмиш. Унинг ақлига, тадбиркорлигига тан берганлар кўп. Канауждаги жангда Шерхоннинг ҳарбий жиҳатдан устун келганига мен ҳам тан бердим.

Рана Вирсал Ҳумоюннинг бу аччиқ ҳақиқатни қийналиб айтганини сезди-ю, унга тасалли бергиси келди.

— Шерхоннинг ҳарбий устунлиги ҳозир яна ҳам ўсган. Лекин ҳарбий устунлик — пулга ёлланадиган қўшин селдай тез кўпайиб, яна селдай тез тугаши мумкин. Маънавий устунлик — ҳар қандай шароитда ҳам мард, танти, инсофли бўла олиш қобилияти. Бу устунлик дарё суви каби булоқлардан, қор сувларидан, ирмоқлардан йиғилиб, кўпаяди. Ишонаменки, Шерхондаги селдай муваққат устунликдан кўра, сиздаги маънавий устунлик дарёдай узоқ умр кўргусидир. Рана Вирсал форс тилини яхши билар, лекин Ҳумоюн унинг ҳурмати учун кўпроқ ҳиндча тилда гаплашар ва мезбоннинг яхшиликларини қандай қилиб қайтаришни ўйлар эди.

Умарқутнинг жанубида Гужарат, шимолида Синд ва шимоли шарқда Ражастхон жойлашган. Атрофдаги бу вилоятларнинг ҳаммасига нисбатан бир неча баробар кичик бўлган Умарқут — ўзича бир мустақил давлат, қўшини ҳам ўзига яраша оз, Шоҳ Ҳусайн арғун Жун дарёси бўйидаги Умарқутга қарашли жойларни босиб олиб, ўз мулкига айлантирганига бир йил бўлди. Аммо босиб олинган қишлоқлардаги ражпутлар шоҳ Ҳусайн қўйиб кетган золим амалдорлардан безор бўлган, Рана Вирсалга вакиллар юбориб, Умарқутга қайтадан қўшилиш истагини билдиришмоқда. Рананинг ўзи ҳам отамерос ерларни босқинчилардан озод қилиш ниятида икки мингдан ортиқ қўшин тўплаган.

Ҳумоюн Рана Вирсалнинг шоҳ Ҳусайнга қарши юриш қилиш нияти борлигини эшитди-ю, «биз ҳам ёрдамга борсакмикан?» деб беклари билан маслаҳат қилди.

Бироқ Ҳумоюннинг мингга яқин навкарлари саҳродан ўтиб келгунча жуда абгор бўлган, кўпларининг от-улови йўқ, кийимлари тўзиган. Умарқутда егулик нарсалар арзон, бир рупийга иккита қўй берар, аммо улов қиммат, яхши отни юз рупийга ҳам олиш қийин. Ҳумоюн хазинасида қолган олтинларини чамалаб кўрса, муҳтож навкарларга от олиб бериш ва маош тўлашга етмайди. Хуфиялар унга Турдибекда икки сандиқ олтин борлигини айтишди. «Сизнинг хизматингизда юриб шунча бойлик орттирган, сиз унинг олтинини мусодара қилиб, навкарларга улашишга ҳақлисиз», деганлар ҳам бўлди.

Лекин Ҳумоюн ўнг беш йилдан бери ўз хизматида юрган Турдибек Туркистонийга ёмонлик қилишни истамас эди. Турдибек дағалроқ ва мумсикроқ бўлса ҳам, шунча йилдан бери садоқат сақлаб келар, Тар саҳросидан ўтиш азобини ҳам бирга кечирган эди. Шунинг учун Ҳумоюн уни хиргоҳга чақириб икки юз минг рупий олтин қарз сўради.

Турдибек тезда жавоб бермай, ажин тушган пешонасини ишқади, сийраккина чўққи соқолини эзфилади.

— Ҳазратим, ахир хазинангиз бор-ку.

— Хазинага кон битсинми, бек. Аградан чиққанимиздан бери даромад йўқ. Нуқул сарфладик. Навкарларга дурустроқ маош тўлашим керак. От қиммат. Яхши кунлар келса қарзингизни ортиғи билан қайтаргаймен.

— Ортиғи билан? Яъни, қанча ортиғи билан қайтарурсиз?

Ҳумоюн Турдибекни ҳазил қиляпти деб, кўзларига қаради, йўқ, бекнинг қалин қовоқлари орасидан қараб турган қўнғиртоб кўзлари ҳам, сийрак мўйлови тагида қимтилиб турган лаби ҳам жиддий эди.

— Ҳўп, ўзингиз қанча ортиғи билан олишга розисиз?

— Ўнга ўнг икки.

Ҳумоюн икки юз минг рупийни икки юз-у қирқ минг қилиб қайтаришини ўйлаганда судхўрлар эсига тушди. Лекин ҳали у бунча пулни қайтарадиган бўлгунча бир йил ўтадимми, беш йилми — ким билади? Турдибек ҳам ана шуни ўйлаб баланд нарх қўйган эди.

— Начора? Майли, насиб қилса ўнни ўн икки қилиб қайтаргаймен...

Шу тарзда қарз олинган пулнинг юз минги Ҳумоюн билан саҳро азобини бошдан кечирган барча одамларга маош тарзида улашилди. Ўзларига от ва ҳарбий анжомлар олган бек-у навкарлар хотинлари ва қизларига тақинчоқлар ҳам совға қилишди. Чунки Умарқутга Араб

денгизи яқин бўлгани учун унинг бозоларида денгиздан олинган дурлар, садафлар ва маржонлар жуда арзон эди.

Мезон киргач, ёз иссиқлари тугаб, ҳаво ҳам жуда латиф бўлиб қолди. Одамлар дамани олгач, Ҳумоюн Рана Вирсал билан учрашиб:

— Ота ерларингизни қайтиб олишингизда биз сизга ёрдам бермоқчимиз, — деди. — Барча бек-у навкарларимиз сизнинг қўшинингиз билан бирга юриш қилишга тайёр.

Рана Вирсал Ҳамида бонунинг оғироёқ эканини билар, хотинидан «меҳмон бегимнинг ой-куни яқин эмиш», деб эшитган эди. Шунинг учун Вирсал Ҳумоюннинг гапидан хиёл таажжубга тушиб:

—Бегимни... қолдириб кетгаймисиз? — деди.

— Ҳа, юзга яқин одам бегимнинг хизматида бўлмай, маҳарожа, биз сизнинг оилангизга худди ўз оиламизга ишонган каби ишонурмиз.

бу гапдан таъсирланган Рана Вирсал:

— Ундоқ бўлса, мен ҳам сизга ўз қўшинимни ишониб топширгаймен. Менинг икки минг ражпут йигитларимга иним Судхир Прасад бошлиқ. Сиз эса ҳам ўз аскарларингизга, ҳам бизнинг қўшинга бош саркарда бўлинг.

— Ишончингиздан миннатдормен, маҳарожа!

Шу қарор бўйича ҳарбий юришга жўнашдан олдин Ҳумоюн Ҳамида бону билан боғда хайрлашди. Бодом гулларини эслатадиган беш барглик хушбўй канир гуллари ёнида Ҳамида маъюсланиб кўзига ёш олди:

— Оғир пайтда мени ташлаб кетмоқдасиз...

— Мен ота-боболаримиздан қолган удумга биноан кетмоқдамен, Ҳамида! Эсингизда бордир, туркий улусда онанинг ой-куни яқинлашса ота бирон ёққа ирим қилиб кетмоғи керак. То чақалоқнинг чилласи чиқмагунча мен узоқроқда юрсам сизга ҳам, болага ҳам яхшилик тилаган бўлур эканмен.

— бу удумни мен ҳам олурмен. Лекин яна уруш хавфи...

— Уруш эмас... Рана Вирсалнинг ота ерларидан босқинчиларни қувмоқчимиз, холос. Ора узоқ эмас, чопар бир кунда боргай.

— Бўлмаса хабар юбориб туринг.

— Хўп. Сиздан ҳам хушxabар кутгаймен!..

Ҳумоюн ваъдасига амал қилиб, уч кун ўтгач, Турдибекни Умарқутга юборди. У келтирган хабарга биноан, Ҳумоюн билан Рана Вирсалнинг бирлашган қўшини шоҳ Ҳусайн арғуннинг Жун дарёси бўйидаги қўшинини енгиб, етмиш мил нарига улоқтириб ташлабди. Ўнлаб қишлоқлар истилочилар зулмидан қутилиб, яна Умарқутга қайта қўшилибди.

Бу хушxabар бутун шаҳарда катта шодиёнага сабаб бўлди. Рана Вирсал гулшодалар билан безатилган филга миниб Ҳумоюнга миннатдорчилик айтиш учун Жун дарёси бўйига кетди.

Унинг хотини Умарқутдаги бева-бечораларга хайр-у эҳсон улашди. Шаҳарнинг барча ибодатхоналарида браҳманлар улуғ яздон Шива ва ражпутларга ҳомий маъбуда Кали хайкаллари пойида садақалар қилишди, муқаддас гурунчга сарёғ қўшиб тайёрланган таомларни, ширинликларни қавмларга едиришди.

Мана шундай шодиёналар давом этаётган куни пешинда, Ҳамида бонунини тўлғоқ тутта бошлади. Ҳумоюн унинг ихтиёрига ташлаб кетган одамлар орасида тажрибали доя хотин ҳам бор. Бу озода, эпчил, ўрта яшар аёл Моҳим бибининг ўтган ойда туғилган ва Адҳам деб от қўйилган ўғлига, Жажжи бибининг Азиз деб аталган ўғлига доялик қилган, ҳамма уни «қўли енгил» деб мақтар эди.

Лекин Ҳамида бонуга келганда бу доянинг эпчилиги иш бермай қўйди. Ҳамида бону беш соат қийналди. Сабабини кейин билишса, бола фавқулодда йирик экан. Доя эса бошқа ёмон хаёлларга бориб ваҳимага тушди. Ҳамида бону зўриқиб кўзлари хонасидан отилиб чиққудай бўлар, «ёрдам беринглар», деб зорланар эди...

Кеч кириб, қоронғи тушди. Сокин осмонда тўлин ой кўринди. Ҳамида бону эса ҳамон қийноқда. Маслаҳат сўрайлик дейишса, Ҳумоюн йўқ. Ҳамиданинг онаси ёрдам сўраб Рана Вирсалнинг хотинига борди. Ўттиз ёшлардаги бу гўзал аёлнинг ўзи ҳам тўлғоқ азобини бошдан кечирган, эмизикли қизчаси энди икки ойлик бўлган эди. У ўзига доялик қилган эллик яшар чаққон бир аёлни чақиртирди-ю, Ҳамида бонунинг онасига қўшиб юборди.

Ташқарида изтироб чекиб ўлтирган Хўжа Муаззам:

— Мусулмон подшосининг фарзандига ғайридин доялик қилса гап-сўз бўлмай! — деб аввал бу дояни ичкарига киргизмади.

— Буларни ҳам худо биздек инсон қилиб яратган!— деди қизнинг отаси Мирбобо Дўст. — Ҳозир дин-у миллат айирадиган пайт эмас, Ҳамида билан боланинг ҳаёти хавф остида.

Шу пайт ичкаридан муслима доя саросима бўлиб чиқди.

— Бўлмаяпти, айланай хўжам! Чаппа келмасин деб қўрқамен!

Шундан кейин Хўжа Муаззам ҳам ён берди-ю, ҳинд доясига:

— Марҳамат, тезроқ кириб! — деди.

Ювиниб, тоза кийиниб келган ҳинд аёли Ҳамида бонуга ўнг томондан яқинлашди-да, ўз тилида қандайдир дуони пичирлаб ўқиди. Унинг озғин қорамтир қўлларида бирон сеҳри бор эканми, беш-олти дақиқа урингандан кейин тўсатдан чақалоқ ингаси эшитилди.

Ҳамида бонунинг юмук кўзлари чарақлаб очилди. Назарида, шифт ва деворлар лопиллаб юриб кетаётгандай кўринди. Ўзининг танаси эса пардай енгил бўлиб қолди. Бироқ бош кўтариб болага қарашга мажоли йўқ. Ўғилми, қизми? Доялар шуни айтгунча ўтган бир лаҳза Ҳамида бонуга бениҳоя узоқ туюлди. Наҳот қиз бўлса? Шунинг учун айтгилари келмаяптими?

— Ўғил! — дея хитоб қилди биринчи доя. — Муборак бўлсин, бегим! Полвон ўғил туғдингиз!

Нечун бу қадар қийин бўлди десам, жуда дўлвор экан!

— Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим! — деб биринчи доя боланинг киндигини кесди.

Иккинчи доя эса:

— Калимайки жай!\* — деб, чақалоқнинг кесилган киндиги учини яхшилаб тугиб қўйди.

Ҳамида бону гоҳ ўғлига интиқ Ҳумоюннинг чаппор уриб қувонишини кўз олдига келтирар, гоҳ Жамна устида Низомнинг қайиғида қалқиб сузиб бораётган бўлар, унинг: «Муслим-у ҳинди ҳаммаси бир инсон, фақат браҳман-у муллолар уларни бир-биридан айирурлар», деган сўзлари қулоғига қайта эшитилиб кетар эди.

Инсон ҳаётининг энг масъулиятли дамларида кишилар ўзларининг дин-у миллатини ҳам унутиб бир-бирларига одамийлик қўлини чўзишини Ҳамида бонуга ҳозиргина доялик қилган икки аёлнинг иноқлиги айтиб турарди.

Ҳамида сал ўзига келганда айвондан тўлин ойнанинг нури тушди. Сутдай ойдин кечада нақоралар қувонч билан така-тум қилар, сурнай навоси янграр, Умарқут қалъасидаги меҳмон-у мезбонлар янги туғилган бола шарафига хурсандчилик қилишарди.

Турдибек Ҳумоюндан суюнчи олиш учун сахар палла отланиб, Жун дарёси томонга шошилди.

Умарқутда эса икки кун давомида Ҳумоюннинг номидан минглаб одамларга ош тортилди, ширинликлар улашилди. Учунчи куни Ҳумоюндан чопар келди. Чиллали аёл ва бола олдига фақат Моҳим биби билан Аминат кириб чиқишар эди. Ҳумоюннинг мактубини олиб кирган Моҳим биби суюниб хабар берди:

— Исми Жалолиддин Акбар бўлсин, дебдирлар! Сизга атаб шеър битибдирлар! Чопар айтиб берди, қувонганларидан барча навкарларга мушк улашибдирлар.

— Мушк? — таажжубланиб сўради Ҳамида.

— Ҳа, ўша пайтда барча одамларга улашадиган бошқа мўлроқ нарсалари йўқ экан.

— Рост, хазиначи бўш, Турдибекдан қарз олган эдилар...

Ҳамида бону ёстиққа ёнбошлаб, Ҳумоюннинг мактубини очди.

*«Мен учун байрамлар байрами букун,*

*Ҳумоюн хуррамлар хуррами букун.*

Дунёнинг барча давлат-у хазиналаридан ҳам аълороқ ўғил инъом этган суюкли ёрим Ҳамида бону! Аввалги йилларда шунча давронлар суриб букунгидек суюнганимни билмаймен. Илоҳим Акбарнинг умри узоқ бўлсин, бекилган йўлларимиз бари очилсин, дилдаги орзулар истаганимиздан ҳам зиёда бўлиб рўёбга чиқсин!»

Ҳамида бону бу тилакка қўшилиб:

— Илоҳи омин! — деди-да, юзига фотиҳа тортди, мактубни эса ўпиб, кўзларига сурди.

Ота-оналарини ва бошқа ўнлаб одамларни шунчалик қувонтириб дунёга келган чақалоқнинг ўзи алланарсадан норозидек ғашлик қилиб кўп йиғларди. Ҳамида бону боласини бағрига олиб эмизгандан сўнг Акбар бир соат-ярим соат жим ётар, кейин яна инга-ингани бошлар эди. Она-болага гирдикапалак бўлиб хизмат қиладиган канизак Аминат, «йўргагида қаттиқ ботадиган нарса бормикан?» деб очиб кўрди. Йўргак жуда майин, беками кўст эди. Аминат Ҳамида бонуга қараб:

— Болангиз жуда гавдали, сутингиз етмаяптимикин? — деди.

Шу гапнинг устига келиб қолган Моҳим биби:

— Менинг сутим кўп, — деди. — Ҳазрат бегим, агар рухсат берсангиз мен ўғлингизни эмизиб кўрай.

Ҳамида бону оғил туққандан бери гўё бирдан мартабаси ошган, энди унга «ҳазрат бегим» деб мурожаат қилувчилар кўпайган эди. Бу нарса Ҳамида бонунинг кулгусини келтирар, ҳозир ҳам у Моҳим бибига кулиб боқди-да:

— Рухсат эмас, илтимос сиздан, Моҳим! — деди.

Моҳим озодаликни яхши кўрар эди. Ўз хонасига чиқиб, сийнасини совунлаб ювди. Ҳамида бегим оқ кийиниб ётгани учун чақалоқ бошқа онадан бегонасираши мумкин эди. Шунинг учун Моҳим биби ҳам оқ шоҳи кўйлагини ўтлиғ\* билан дазмоллаб кийди. Бошидаги рўмолини ҳам дазмолдан чиқариб ўради, оғзига ияги аралаш тоза оқ лачак тутди. Бу тайёргарликлардан кейин гўдак яна ингалаб йиғлай бошлаганда уни секин бағрига олиб сийнасини берди. Ажабки, чақалоқ бегонасирамай Моҳимни узоқ эмди ва икки соатча миқ этмай тинч ётди. Унинг очиқиб йиғлагани, Ҳамида бону саҳрода кўп қийналиб озиб қолгани учунми ё бошқа сабабданми, сути боласига озлик қилаётгани энди аниқ билинди.

Шу кундан бошлаб Моҳим биби «енага» деган унвон олди. Шаҳзодага энага бўлиш саройда жуда шарафли мартаба ҳисобланарди. Моҳимнинг бир ойлик чақалоғи Адҳам бугундан бошлаб Акбарнинг кўкалдошига айланди. Бир онани эмган кўкалдошлар эса тутинган оға-ини сифатида гоҳо умр бўйи подшо ва шаҳзодаларнинг яқин кишиларига айланадилар. Шунинг учун саройда Ҳамида бегимга синашта бўлган бошқа эмизикли оналардан яна бир нечаси Моҳим бибидек энага бўлиш истагини билдирдилар. Булардан бири Шамсиддин Муҳаммад деган афғон йигитининг хотини, яқинда ўғил туққан Жажжи биби эди. Бу аёл номига яраша мўжазгина, хушбичим, жажжи жувон эди, номини қисқартириб «Жижи» дейишарди.

Моҳим бибининг ўз чақалоғи Адҳам ҳам хўра, икки болага сути етмайди, шунинг учун Ҳамида бегим ора-орада ўз ўғлини Жажжи бибининг эмизишига ҳам рухсат берди. У бош энага қилиб Моҳим бибини тайинлади. Аввалги озодалик удумига биноан, Моҳим энага Жажжи бибига ҳам худди ўзидек дазмолланган оқ шоҳи кўйлак кийдириб, оғзига оқ ипак лачак туттирди ва боланинг олдига покиза қилиб киритди.

Чақалоқ бу онани ҳам бегонасирамай эмди. Унинг инга-ингаси янада камайиб кетди. Ўғлининг иштаҳаси ҳам полвонларча эканини сезиб дадилланган Ҳамида бегим кунлар ўтиши билан яна янги энагалар топтирди. Булардан бири Нуриддинбек кўкалдошнинг хотини Ҳакима, яна бири бадахшонлик тожик аёл Поянда биби бўлди. Моҳим биби буларнинг ҳар бирини оқ шоҳига кийинтириб, озода қилиб гўдакнинг олдига олиб кирар, бола ғашлик қилмай уларни ҳам ўз онасидай эмар эди. Бунини эшитган бувиси юмшоқ туморча ичига ёмон кўздан асрайдиган

дуоларни ёздириб, кўзмунчоқ билан қўшиб тикди-да, Ҳамидага олиб кириб берди:  
— Болангга тақиб қўй, ҳамма ёқасини ушлаб, ҳайрон бўлиб мақтайди, илоҳим кўз тегмасин! — деди.

Орадан йигирма кун ўтди, энагалардан бири тумовлаб ётиб қолди, бирининг боласи ичкетар бўлди. Моҳим биби боласи ёки ўзи сал хасталанган энагани Акбарга яқин келтирмас эди. Яна энага керак бўлаётганини эшитган мезбонлар Рупарани деган эмизикли боласи бор ёшгина ҳинд жувонини Ҳамида бонунинг ҳузурига юбордилар.

Ҳумоюн аёллар ва болаларга Хўжа Муаззамни жавобгар эшик оға қилиб тайинлаб кетган эди. Хўжа ўзи Ҳамиданинг олдига киролмаса ҳам Моҳим бибини воситачи қилиб бир талай хавотирли гап айтди:

— Бегим охирини ўйласинлар, худо хоҳласа, Акбар улғайиб валиаҳд бўлғай. Кейин руҳонийлар: «Мажусий онани эмган бола мусулмон подшосига валиаҳд бўлолмағай», деб монелик қилишлари мумкин. Ҳазратимдан берухсат ҳиндлардан энага олманглар! Балоба қолмайлик яна!

Бу гапларни Моҳим бибидан эшитган Ҳамида бону:

— Тоғамга чиқиб айтинг, мезбонларнинг даргоҳида еган нон-у тузларининг ҳурматини унутмасинлар,— деди. Шоҳ Ҳусайндек мусулмон амири бизни қувғин қилганда Рана Вирсал жой берди. Рана дин-у миллат айирмади, биз нечун айирайлик? Ҳазратим энагалар ихтиёрини менга берганлар, «Акбар — бани башар фарзанди бўлсин», деб тилак билдирганлар. Хўжа тағойим бу ишга кўп аралашмасинлар, мезбонларнинг хотирига малол келадиган бирон гап айтмасинлар.

Хўжа Муаззам бу жавобларни Моҳимдан эшитгач:

— Начора, жиянимиз малика бўлгач, сўзларини рад қилолмағаймиз, — деди.

Ўша куни кечқурун ҳинд жувони Рупарани энагаларнинг оқ шоҳи кийимини кийиб, бир ойлик Акбарни бағрига олганда Хўжа Муаззам ташқи хонада чақалоқнинг чирқираб йиғлашини кутиб ўлтирди. «Бола зийрак бўлур, агар ғайридинни эмгиси келмай йиғласа дарҳол ичкарига одам киритиб, гўдакни тортиб олдиргаймен», деган ўйда эди. Лекин истараси иссиқ Рупаранидан она сутининг ҳиди келиб турар, бола унга эликиб, йиғлаш ўрнига беихтиёр жилмайиб қўяр, чақалоқнинг тили ва тишсиз милки кўриниб кетганда энага\* ҳам ундан завқ олиб куларди. Умарқутга оналар ва кўкалдошлар шундай тотув яшаётган фараҳли кунларда етмиш мил наридаги Жун дарёси бўйида Ҳумоюн билан шоҳ Ҳусайн арғун орасидаги қонли адоват кучайиб борар ва бунинг хабари Ҳамида бонуга келиб турар эди. Шоҳ Ҳусайн дарё бўйидаги мунозарали ерларни қайтариб олиш мақсадида шимолдан саккиз минг кишилик қўшин тортиб келган, Рана Вирсал буни эшитиб, Жун яқинида яшайдиган ҳинд қабилалардан яна етти минг навкар ёллаган ва ҳаммасини Ҳумоюннинг ихтиёрига берган эди. Дарёнинг жануб қирғоғида — булар, нариги қирғоғида душманлар ҳал қилувчи жанг учун қулай пайт пойлаб турар эди. Ҳумоюн бу вазиятда қўшинни ташлаб Умарқутга кела олмас, Ҳамида бонунинг соғинганини, Акбар деб атаган ўғлини ҳалигача кўролмайд доғда юрганини айтиб, юракни эзувчи хатлар ёзар эди.

Боланинг чилласи чиққач, Ҳамида Ҳумоюнга жавоб хати ёзди:

«Сиз келолмасангиз ижозат беринг, ҳазратим, биз ўзимиз борайлик».

Орадан уч кун ўтгач, Шамсиддин қўрчибеги юзтача навкар, бир неча юз от-у туялар, соябон аравалар билан келди-да, Ҳамида бонунинг ва Акбарни энага-ю кўкалдошлари билан Умарқутдан кўчириб олиб кетди.

\* Р а й з и н — Деҳлидан 350 милча жанубдаги Малва вилоятига қарашли қалъа.

\* М а ҳ а р о ж а — улуг рожа дегани.

\* Маъбуда Калига шарафлар!

\* Ўтлиғ — кейинчалик «утюг» бўлиб ўзгарган. Алишер Навоий асарларида ўтлиғ билан дазмол урилиши айtilган.

\* Ҳинд аёли Рупарани ва Акбарга энагалик қилган бошқа оналарнинг номлари Абулфазлнинг «Акбарнома»сида келтирилган. Акбар улғайганда ўз

энагалари ва кўкалдошларига катта ҳурмат билан қарагани кўпчилик тарихий манбаларда қайд этилган. Туркийча «енага», «қўка» сўзлари шу тарзда ҳинди, инглиз, форс, урду тилларига ҳам кирган.

\* \* \*

Жун дарёсидан сув ичадиган ерларда хурмозор ва мангозорлардан ташқари пахта пайкаллари ҳам кўзга ташланар, кеч кузда теримлар тугаб, деҳқонлар ўтин учун ғўзапоя чопишар эди. Ҳумоюн Ҳамида бонуга пешвоз чиқиб, уни Жун дарёсидан етти мил берида улкан маҳва дарахтлари соя солиб турган бекатда кутиб олди. Йўрғакдаги Акбарни қўлига олиб пешонасидан ўпар экан, боланинг тилла суви югуртирилгандек қизғиш сочи ва майин қош мўйлари, юз бичимидаги яна қандайдир белгилари унга кўпдан танишдек туюлди, бирдан раҳматли отаси эсига тушди-ю, қувончига яна бошқа туйғулар аралашиб, кўзига ёш келди. — Умри узоқ бўлсин, онаси ҳам кўп яшасин! — деди.

Одамлар олдида Ҳамида бонунини қучиб ўпишдан тортинса ҳам, лекин кўзлари билан уни эркалаб бир лаҳза тикилиб турди:

— Ҳазрат бегим, мен сиздан тоабат миннатдормен!

Душман қўшинларидан йигирма милча берида дарё бўйида чиройли бир боғ она-бола учун ораста қилиб қўйилган эди. Дарё сувининг бир қисми боғ ичидан оқиб ўтар экан, ойнадай тиниқ, кўлчалар ҳосил қилган. Шунинг учун бу ерга «Ойнабоғ» деб ном берилган эди. Атрофи тиниқ кўл билан ўралган ва улар устидан чиройли кўприклар ўтказилган, кўкаламзор оролсимон жойга улкан саропарда тикилган эди. Ҳумоюн Ҳамида бонунини саропарда ичига бошлаб кирар экан, энагалар ва чақалоқлар учун ажратилган четки чодирларни кўрсатди. Саропарданинг бошқа четиданги учта чодир Ҳамида бону ва Ҳумоюн учун жиҳозланган эди. Потхурда Ҳамида бону келинчаклик пайтида «мурод уйи» деб аталган пуштиранг мовут чодир ҳозир кўзига оловдай иссиқ кўринди. Ҳамиданинг илгариги чиройига ҳозир майин ва улуғвор бир оналик ҳусни ҳам қўшилган, юзидаги латофат, кўзларидаги жозоба ниҳоятда тиниқлашган. Ҳумоюн Акбарни эмизган етти онани Саодат уйи деб аталган чодирга йиғди-да, Ҳамида бонуга гавҳар кўзли узук тақди. Энагаларнинг ҳар бири марварид шодалари, бош-оёқ саруполар билан тақдирланди.

— Ўғлимиз етти онага фарзанд бўлибдир, — деди Ҳумоюн. — Иншоолло, ўзи ҳам етук бўлгай! Акбарнинг энагаларидан бири ҳинд, бири тожик, бири афғон, бири форс, қолганлари туркий улусдан. Мен Ҳамида бонудан миннатдорменки, асли битта Одам Ато ва Момо Ҳаводан тарқаган турли элларнинг оналарини бир олижаноб мақсад атрофига тўплабдир. Бунинг жуда улкан рамзий маъноси бор. Тилагим шуки, ўғлимиз Акбар шу оналар берган оқ сутнинг қарзини уларнинг элларига-ю бутун башариятга узсин!

Кечки пайт Ҳамида бону билан Ҳумоюн мурод уйида ёлғиз қолдилар. Одатдаги ўпишишлар ва эркалатишлардан Ҳумоюн ўзини бахтиёр сезарди-ю, аммо кўнглининг бир четидан «бу бахт жуда омонат, ҳушёр бўл, сенга қарши қилич қайраган ғанимлар атрофингни ўраб келмоқдалар», деган огоҳлантириш эшитилиб тургандай бўларди.

Гап фақат Жун дарёсининг нариги қирғоғида унга таҳдид солиб турган шоҳ Ҳусайнда эмас эди. Юз мил нарида шоҳ Ҳусайндан йирикроқ ва хатарлироқ ёв — рожа Мал Дева Ҳумоюнни қўлга тушириш ва Шерхонга топшириш фикрида юрарди. Шерхоннинг ўзи эса шимолда Панжобни, шарқда Ажмирни, жанубда Малвани ишғол қилиб, Ҳумоюннинг бу уч томонга борадиган барча йўлларини бекитган ва унинг атрофидаги ҳалқани тобора қисиб келмоқда эди. Ганга бўйида бир марта ғафлатда қолиб Бека бегимни ва қизчаси Ақиқани олдириб қўйган Ҳумоюн энди Акбар билан Ҳамидани бундай балолардан омон сақлаш ҳақида тун-у кун ўй сурарди.

Унинг одатдагидан ўйчанроқ бўлиб қолганини сезган Ҳамида бону:

— Биз Акбар билан не қилсак сизнинг мушкулингиз осон бўлгай, ҳазратим? — деб сўради.

— Узоқ йўлга чидаб берсаларинг, икковларингни бехатар жойларга олиб кетсам... кўнглим сал тинчирмиди?



— Узоқ йўлингиз қаер — Гужаратми?

Ҳумоюн оғир тин олиб бош чайқади — ҳозир у Гужаратдан ҳам умидини узган. Чунки Шерхон Малвани олиб, саксон минг қўшин билан Гужарат чегарасига яқинлашгач, Ҳумоюннинг у ердаги хайрихоҳлари таҳликага тушиб қолган эди. Улар Ҳумоюнга ён босиб, кейин Шерхоннинг ғазабига учрашдан қўрқишар эди. Байрамхон Ҳумоюнга чопар юбориб: «Зинҳор Гужаратга келманг, мен ўзим ҳузурингизга бориб жон сақламасам, бу ерда яна асоратга тушиб қоладиганга ўхшаймен», деб хат ёзган эди. Ҳумоюн уни бирга олиб келиш учун Хаданг эшик оғани ва филбон Лаъл Чандни жўнатганига икки кун бўлди.

— Байрамхон келса, Кобулгами ёки Қандаҳоргами кетишдан бошқа чора йўқ, — деб Ҳумоюн Ҳамида бонуга маъюс термулди.

— Наҳотки Ҳиндистонни бутунлай тарк этсак? — армон тўла товуш билан сўради Ҳамида бону.

— Кечагина ҳинд аёли Рупарани Акбарни бағрига олиб сийнасини берганда менинг дилимда қанча ёруғ орзулар бор эди. Зора, бутун Ҳиндистон шу она тимсолида Акбарни ўз фарзандидек бағрига олса. Зора, ўғлимиз ҳам шу улуғ мамлакатга чин фарзандлик хизматини қилса. Наҳотки бу орзулар бари пуч чиқса, ҳазратим?

— Ноумид шайтон, Ҳамида бону! Шоядқи, бу орзуларингиз келажакда рўёбга чиқса. Лекин Акбар ўша келажакка эсон-омон етиб бориши учун уни беҳатар жойларга олиб кетмоғимиз керак.

Ҳамида бону Кобулдаги Комрон мирзони ва Қандаҳордаги Ҳиндол мирзони кўз олдига келтирди-ю, уларнинг ёнига боришдан юраги безиллади.

— Менинг Ҳинддан ҳеч кетким йўқ.

— Менинг кетким бор дейсизми, Ҳамида? Ҳиндистон эт бўлса, биз унда тирноқдек ўсдик. Тирноқни этдан ажратиб кўринг, оғриғига чидай олмайсиз! Мен икки йилдан бери Ҳинддан кетолмай саргадон бўлиб юрганам — тирноқни этдан ажратиб ололмаётганимдан. Бўлмаса бултур Бҳаккардан Кобулга ё Қандаҳорга кетайлик деганлар кўп эди. Ҳозир ҳам, агар сиз билан Акбардан хавотир олмасам, шу ерларда таваккал қилиб, шоҳ Ҳусайнлар билан олишиб юраверишим мумкин. Лекин вазият ёмон, қават-қават ғанимлар ҳалқаси атрофимизни ўраб келмоқда.

— Мен-ку, отлик юриб чиниққанмен. Ёз иссиқларида ҳам кетавергаймен. Лекин Акбар ҳали икки ойлик чақалоқ. Яна ўша жазирама саҳродан ўтадиган бўлсак, мурғак бола бардош беролмагай.

Панжоб Шерхоннинг қўлида, Ҳумоюн шимолдаги Кобулга ёки Қандаҳорга кетиш учун яна улкан Тар саҳроси орқали ўтишга мажбур.

— бўлмаса, ёз ўтгунча уч-тўрт ой таваккал қилиб шу ерда қолурмиз, — деди у, — Шерхон яқин ойларда бу томонларга қадам босолмас. Акбар сал кучга киргунча сиз шу Ойнабоқда бемалол туринг.

— Сиз-чи?

— Мен қўшин ичида — қароргоҳда бўлурмен. Илгари давлат-у мамлакатимни ёғийдан ҳимоя қилар эдим. Энди менинг энг катта давлатим — Акбар билан сиз. Бир ўғил-у етти онани мамлакатим каби ҳимоя қилгаймен!

Ҳумоюн саҳар пайти қирқ мил наридаги қўшин қароргоҳига кетганича узоқ вақт қайтиб келолмади. Фақат аҳён-аҳёнда: «Шоҳ Ҳусайн билан қаттиқ жанг бўлибди», «Равшанбек яраланибди», «Хаданг эшик оға ҳалок бўлибди», «Турдибек рожа Вирсал билан уришиб аразлашиб қолибди», деган хабарлар келиб турарди. Ҳумоюндан келган хатлар ҳам аҳвол тобора мураккаблашаётганидан, агар Байрамхон Гужаратдан келиб, унинг ёнига кирмаганда душман Ойнабоққа ҳам бостириб келиши мумкинлигидан далолат берарди. Ниҳоят, Акбар тўққиз ойлик бўлганда Ҳумоюн ўзи ойнабоққа келди-ю, кўч йиғиштириш ҳақида буйруқ берди.

\* \* \*

Ҳумоюн оиласи ва мингтача одамлари билан Синд дарёсида уч кун сузди, Қандаҳорга борадиган карвон йўлига етганда юкларни кемалардан қирғоққа туширтирди ва туялар билан хачирларга орттирди. Ҳинддан узоқлашиб, шимолга қараб борар эканлар, ўнг ойлик Акбар соябонли кажавага маҳкамланган беланчақда нортуянинг бўйнига осилган қўнғироқнинг бир маромда жаранглашига қулоқ солиб ётиб ухлашга ўрганди.

Тоғу чўллардан ва яшил воҳалардан ўтиб, хушҳаво жойларда беш-ўн кун тўхтаб, Қандаҳор вилоятига яқинлашганлари сари чинорлар, тераклар, санобар дарахтлари тез-тез учрарди. Бозор расталарида хурмо билан бирга узум, нок, нақш олмалар кўзга ташланарди. Бу йил совуқ эрта тушган, кўп дарахтлар ақрабнинг бошларидаёқ баргини тўккан, боғлардаги анжир ва анорларни қор-қировлардан асраб, уюм-уюм тунроқ тагига кўмишган эди.

Ҳиндистон иссиқларида енгил кийиниб, очиқ-сочиқ юриб ўрганган одамлар қиши қаттиқ бўладиган Қандаҳор йўлида эрта тушган совуқлардан жуда қийналиб қолишди. Ҳумоюн жубба деб аталадиган авралик пўстинини елкасига олди. Ҳамида бону пахталик кимхоб тўн, жун рўмол ва маҳси кавуш кийди. Акбарнинг бешиги устига туя жунидан тўқилган қалин сақорлот говрапўш ёпилган бўлса ҳам, болани эмизган пайтларида шамоллаб қолди, бурни битиб, пихиллаб, кўп йиғлайдиган одат чиқарди.

Қандаҳорга ярим кунлик йўл қолганда Саримастунг деган қишлоқда тўхтадилар. Кўпчилик бек-у навкарлар одатдагидай ўтов ва чодирлар тикишиб, қишлоқ четига жойлашдилар.

Ҳумоюннинг ўзи ва болалик аёллар қишлоқ калонтарининг\* ички-ташқи ҳовлисига тушдилар. Уйлар илиқ, манқал деб аталадиган сандалига бозиллаган чўғ солдилар. Эркаклар ўлтирган ташқи уй меҳмонхонасига қуюқ-суюқ овқатлар тортилди. Уй эгаси — мош-гуруч соқолли озғин афғон дастурхонга омин қилингандан сўнг дари\* тилида:

— Ҳазратим, холи қилинг, сизга айтадиган гапим бор,— деди.

Хонада Байрамхон билан Турдибек бор эди, Ҳумоюн уларга жавоб берди. Шундан кейин калонтар овозини пасайтириб:

— Сиздек олий меҳмон менинг кулбамга келиб тушганидан фақат сарфароз бўлмоғим мумкин эди,— деди. — Аммо ҳозир сизнинг бошингиз устига тўпланаётган хавф-хатарни ўйлаб безовта бўлмоқдамен.

— Яна қандай таҳлика, жаноб калонтар?

— Сиз Қандаҳорга инингиз Ҳиндол мирзодан паноҳ истаб бормоқдасиз, шундоқми?

— Тахминан шундоқ.

— Аммо Ҳиндол мирзо бундан бир ҳафта олдин Қандаҳор ҳокимлигидан бекор қилинганини билурмисиз?

— Йўғ-е! Сиз буни кимдан эшитдингиз?

— Мен кеча Қандаҳорда эдим. Уғлим Мирзо Аскарининг даргоҳида сипоҳи. Комрон мирзонинг ўзи ҳам Қандаҳорга келганидан хабарингиз бордир?

Ҳумоюн буни аммаси Хонзода бегимнинг уч ҳафта бурун ёзиб юборган хатидан билган эди.

Йўлда эканида қайта-қайта ўқиган ўша мактуби ҳозир сўзма-сўз хотиридан ўтди:

«Ҳумоюнжон, мен сизни жонимдан азиз кўриб, илтимосингиз билан Кобулдан Қандаҳорга бордим. Ҳар учала инингизни бир жойга йиғиб, ҳазрат отангизнинг васиятларини эслатдим, китобларини очиб кўрсатдим. Сизни валиаҳд тайинлаганларида, «олти ҳисса Ҳумоюнга бўлса, беш ҳисса Комронга бўлсин, ҳамиша бу қоидани маръий\* тутиб, мундин тажовуз қилманглар», деб ёзганларини ўқиб бердим. Сиз отангизнинг бу васиятига доим амал қилганингизни, Аградалигингизда Комронга Кобул-у Ҳазнидан ташқари Панжобни ҳам берганингизни айтдим.

Ўша пайтда Мирзо Комрон: «Отамиз менга беш ҳисса буюрганлар, оғамизнинг мулки олти ҳиссадан ҳам ортиқ!» деб ғавғо қилган эди. Мана энди Сизда ўшал олти ҳиссанинг биттаси ҳам қолмади, Комрон мирзо эса Бадахшон-у, Кобул-у, Ҳазнига қаноат қилмай, Қандаҳорни ҳам ўз ҳукмига бўйсундирмоқчи бўлди. Ҳиндол мирзога: «Қандаҳорда хутбани менинг номимга ўқит!»

деб буюрди. Менинг илтижоларим, олтмиш олти ёшимда тоғ йўлларида азоб тортиб Ғазни орқали Қандаҳорга шу адолатсизликнинг олдини олай деб келганларим кор қилмади. Не тил билан айтайки, Комрон мирзони сиз-у бизга адоват сақлаб юрган энг ёмон одамлар ўз таъсирига олмишдир. Сизнинг саройингиздан порахўрлик қилиб қувилган Бопушхон ҳозир Комроннинг соҳибхитёр вазири. Амир Баҳлулга тўхмат қилиб уни қатл эттирган, кейин ўзи зиндонга тушган Саид Халил Аградан келиб, Комрон мирзонинг саройида диний пешво бўлиб олмишдир. Бечора Низомга хиёнат қилиб унинг ғанимлари олдида обрў орттирган Афзалбек ҳам ҳозир Комроннинг ишонган амирларидан бири. Қандаҳордаги Қорачахон ҳам шу кунларда Ҳиндол мирзодан айниб, Бопушхон-у Саид Халиллар томонига ўтиб олган. Булар ҳаммаси Комрон мирзони ҳар қадамда улуғлаб, «Сиз Бобур мирзонинг энг соҳиб истеъдод ўғлисиз, подшоликка фақат сиз муносибсиз», деган гапларга уни астойдил ишонтириб қўйганлар. Шу боисдан менинг куйиб-ёниб айтган барча гапларим тош-га урилган тигдай ҳайф кетди. Ҳиндол инингиз: «Подшо оғамиз тирик турганда хутбани Комрон мирзонинг номига ўқитиш мумкин эмас!» деб оёқ тираб турибдир. Зора сиз тезроқ етиб келсангиз-у бу талаш-тор-тишларни бартараф қилсангиз. Кўзим тириклигида сизнинг иниларингиз билан иноқ, иттифоқ бўлганингизни кўрсам дунёдан беармон кетардим».

Ҳумоюн бу хатни олганига икки ҳафта бўлди. шундан бери уни энг қаттиқ хавотирга солиб юрган янгилик — Саид Халил ва Афзалбекдай ашаддий душманлари Комрон мирзонинг пинжига кириб, унинг ишончли одамларига айланиб олганлиги эди. Айниқса, Саид Халил Ҳумоюндан зиндон қасдини олиш учун ҳеч нарсадан қайтмаслиги аниқ. Ҳумоюн болалиги ўтган Кобулга боришга, отасининг қабрини зиёрат қилиб, унинг руҳидан мадад сўрашга қанчалик иштиёқманд бўлмасин, аммасининг хатини ўқигандан сўнг у ёқларга қадам босмасликка қарор берди. У Қандаҳорга ҳам хавотир бўлиб, эҳтиёт билан яқинлашмоқда, лекин ҳар қалай, Ҳиндол мирзо шу ерда бўлса ёрдам қўлини чўзар деган умидда эди.

— Ҳиндол мирзо ҳозир Қандаҳордами?! — сўради у калонтарнинг сўзидан изтиробга тушиб.

— Йўқ. У киши илгарилари Қандаҳорнинг ёзги иссиқларидан шикоят қилган эканлар. Ёзда бу ерларнинг жазирамаси чиндан ҳам қаттиқ бўлур, Комрон мирзо иниларига шуни эслатибдирлар. «Майли, сизга салқин жой берай, Ғазнига ҳоким бўлинг, мирзо Аскаррий Қандаҳорга келсин», дебдилар. Ҳиндол мирзо бу гапнинг ёлғонлигидан беҳабар, Комрон мирзонинг таклифига рози бўлибдилар. Қандаҳордан куч ортиб Ғазнига борсалар, дарвозалар берк. Ичкаридан бир одам чиқиб, Комрон мирзонинг янги фармонини Ҳиндолга кўрсатибдилар. Бу фармонга биноан Ҳиндол мирзо Ғазнига эмас, Ҳайбар довонидан наридаги нотинч Сайфий\* жойларга — Ламғанот билан Тангиҳога ҳоким тайинланибдир.

— О ноинсоф-ей! — ғазаб билан деди Ҳумоюн. — Комроннинг ўзи ҳали Қандаҳордамикин?

— Йўқ, ўтган жума намозида Саид Халил келиб хутбани Комрон мирзонинг номига ўқигандан кейин Кобулга қайтиб кетди.

— Хонзода бегим-чи?

— У киши ҳам йиғлаб-йиғлаб Кобулга жўнадилар.

— Демак, Қандаҳор ихтиёри ҳозир Мирзо Аскарийда?

— Ҳа, — калонтар шивирлаб давом этди. — Менга ўғлим айтди. Комрон мирзо махфий фармон бериб кетибдирлар. Сизни туттириб, ҳибс қилишмоқчи эмиш. Хундор душманларингиз бор экан. Ўшаларга қўшиб ҳажга жўнатмоқчи эмишлар.

Ҳумоюн шунча узок йўл юриб, иниларидан паноҳ истаб келса-ю, энди манзилга етдим деганда даҳшатли хатарнинг устидан чиқса! Агар калонтарнинг гапи рост чиқиб, уни ҳажга жўнатсалар, ҳимоясиз қолган одамни хундор душманлари йўлда ўлдириб кетишлари ҳеч гап эмас!

— Наҳотки иниларим менинг қонимга шунчалик ташна бўлса? — ўртаниб деди Ҳумоюн. — Балки бу бир ваҳимали овозадир?

— Ўғлим менга махфий буйруқ бор, деди... Ҳазратим, уйимнинг тўри сизники. Маликангиз ёш болали эканлар. бу совуқда қаёққа ҳам боргайсиз? Агар таваккал қилиб тураверамиз десангиз

— бош устига. Лекин ўғлим менга, «зинҳор оғзингиздан чиқарманг», деган эди. Бу сирни мен фақат сизга ишониб айтдим.

— Хотиржам бўлинг. Буни мендан бошқа ҳеч ким билмагай!

— Худо хофиз! — деб калонтар юзига фотиҳа тортиб ўрнидан турди.

Инилари уни ўлимга маҳкум этганини Ҳумоюн ҳеч ақлига сиғдирилмасди. Хафалашиш, аразлашишлар бўлиб туради. Лекин Ҳумоюн уларга бирон ёмонлик қилгани йўқ-ку. Аскар йиғиб, Кобулга тажовуз қилиб бормаса, ёш болали хотини билан тинч бир жой излаб келаётган бўлса. Наҳотки шундай катта мамлакатнинг бир гўшасини ўз инилари ундан кўп кўришади? «Оддий одам бўлсанг эдинг, бир шолчанинг устига ҳам сиғар эдинг, — деган ўй кўнглидан ўтди. — Ҳамма бало сенинг подшолигингда. Қандаҳорда хутбани Комроннинг номига ўқитиш шунчалик қийин бўлгани — сенинг тирик юрганинг туфайлидир. Саид Халилу Афзалбеклар ўз мақсадлари йўлида ҳеч қандай разолатдан қайтмаслигини Аграда Амир Баҳлул билан Низомнинг бошига тушган фалокатларда кўрган эдинг-ку».

Фикри шу жойга етганда Ҳумоюн эҳтиёт чораларини кўриб қўйишга қарор берди ва ички ҳовлига — Ҳамида бону билан Акбарнинг олдига йўналди. Бола йўлда яна баттар шамоллаган: йўталиб, ғашлик қилиб йиғларди. Ҳумоюн кириши билан Моҳим биби Акбарни Ҳамида бонунинг кўлидан олди-да, нариги уйга олиб чиқиб эмиза бошлади.

Манқалнинг иссиғидан юзлари қизарган Ҳамида бону:

— Худоба шукур-ей, йўл азоби тугай деб қолдимиз, ҳазратим? — деди. — Қандаҳорга етсак, барча машаққатлардан фориф бўлғаймизмикин?

Ҳумоюн индамай уни икки елкасидан олди-да, юзини ўзига қаратиб, кўзларига маъюс тикилди.

— Бардам бўлинг, Ҳамидам! Кажрафтор фалак бизни яна янги тўфонларга дучор қилса ёнимда мардона туриб берурсиз, деган умидим бор.

— Вой, яна бирон шум хабар келдимиз? — ранги қув ўчиб сўради Ҳамида.

— Қўрқманг, балки бу ёлғон овозадир. Ҳар эҳтимолга қарши, қимматбаҳо нарсаларингизни, иссиқ кийимларингизни йиғиб тайёрлаб қўйинг.

— Акбарнинг нарсаларини ҳам йиғиштирайликми? Энагалар...

— Бола қаттиқ тумовлаган кўринадир. Буни кейин ўйлашурмиз. Ҳарамда белуж аёл бормиди?

— Ҳасанали эшик оғанинг хотини белуж. Сора биби деган.

— Ўшанга секин айтинг. Сиз билан шай бўлиб турсин.

— Лекин мен Акбарни ташлаб кетолмагаймен!..

— Буни ўйлашгаймиз дедим-ку. Ваҳима кўтарилмасин, бошқа ҳеч кимга айтманг.

Ҳумоюн ёқасининг тугмасини ечди-ю, ички куйлагининг яширинча қўйин чўнтагидан бахмал туморчага ўхшаш учбурчак нарсани олди. Атрофи-га кўз ташлаб, уй ва айвонда бошқа ҳеч ким йўқлигига амин бўлгач, бахмал туморчани Ҳамида бонуга узатди:

— Ҳазиналар бўшаб қолганини билурсиз. Отамдан мерос қолган Кўҳинур олмоси мана шу туморда. Ҳар эҳтимолга қарши бу сизда турсин.

Туморча кичик бўлса ҳам вазни оғиргина эди. Ҳамида бону уни қўлига олганда Ҳумоюн қўшиб қўйди:

— Яна битта йирик олмос билан Бадахшондан келтирган беш-олтита нодир лаълларим ҳам шунинг ичида. Ҳаммасининг қиймати катта бир давлатнинг икки-уч йиллик даромадича бор. Мен ҳам валиаҳд ўғлимга муносиб мерос қолдирай деган орзу билан бу лаъл-у гавҳаларни қанча хатарлардан асраб олиб ўтдим. Энди буларни сизга ишониб топширмақдамен. Ўзингиздан бошқа ҳеч ким билмасин.

Ҳамида бону туморчани икки қўллаб кўкрагига босган ҳолда ҳаяжон билан гапирди:

— Менинг безовта дилимга бу улкан ишончингиз мадад бергай, ўғлимизга аталган омонатингизни кўз қорачиғидай асрагаймен. Фақат Акбарнинг ўзи мен учун дунёнинг барча жавоҳирларидан азизроқ!

— Мен учун ҳам шундоқ, Ҳамида! Акбар учун жонимни ҳам аямаймен!

\* К а л о н т а р — энг катта дегани, яъни қишлоқ оқсоқоли.

\* Д а р и — форс тилининг Афғонистонда кўпроқ тарқалган бир тури тожикчага яқин.

\* М а р ь и й — қонуний.

\* С а й ф и й — қилич кучи билан солиқ тўлайдиган, итоатдан чиққан жой.

\* \* \*

Йўлларда тўхтаб-тўхтаб, Синддан Қандаҳорга етиб келгунларича икки ой ўтган, бу орада бир қисм одамлар йўл азобларига бардош беролмай касалланган, яна бир қисми бошқа ҳукмдорлар ҳузурига кетиб қолган эди. Ҳозир қароргоҳда аскар-у сипоҳилар бола-чақаси билан беш юзга етар-етмас, уларнинг ҳаммасига Байрамхон бош бўлиб турар эди.

Ҳумоюн саккиз бурчаклик катта оқ ўтов олдига келиб отдан тушди. Эшиқдан пешвоз чиққан девқомат Байрамхон катта оқ чўғирмали бошини эгиб, уни таъзим билан кутиб олди-да, ичкарига бошлади.

Ҳумоюн калонтар айтган сирни ҳеч кимга билдирмасликка сўз берган бўлса ҳам, лекин Байрамхон ҳозир унинг энг яқин ҳамрози эди. Шунинг учун у билан яккама-якка ўтириб бор гапни бирма-бир айтиб берди:

— Агар иниларим менга қарши қилич яланғочлайдиган бўлса, ҳаж йўлида эмас, жанг майдонида ўлдира қолсинлар! Мен учун ҳам қўлда шамшир билан ўлиш афзал эмасми? Барча содиқ йигитларимизни жангга тайёрланг.

Байрамхон улкан чўғирмасини сарак-сарак қилиб бош чайқади:

— Ҳазратим, мен ўн тўрт йилдан бери хизматингизда юриб, энг хатарли жангларингизга ҳам бирга борганмен. Аммо оға-иниларнинг биродаркушлик жангини сизга ҳам, ўзимга ҳам зинҳор муносиб кўрмасмен.

Байрамхон Ҳумоюндан саккиз ёш катта эди. Сўнги йиллардаги асирлик кулфатларидан юзида ажинлар кўпайган, ёши қирқдан ошиб, қалин қора соқолига оқ оралаб қолган эди.

— Майли, буйруғингиз билан мен барча бек-у навкарларни шай қилиб қўяй, аммо жангни эмас, бирон бехатар жойга кетишни ўйламоқ даркор.

— Бу қиш совуғида қаёққа борурмиз, жаноб Байрамхон?

— Шомилистонга\* борайлик. Шимол томони Сейистон, Ҳирот. Ҳозир Ҳирот ҳам шоҳ Таҳмаспнинг қаламравида. Бу шоҳ билан ёшлиқда кўришгансиз, отаси отангиз билан иттифоқдош дўст эди. Аграга шоҳ Таҳмаспнинг элчилари борган-да иззат-икром билан кутиб олган эдингиз, катта совғалар бериб кузатган эдингиз. Шоҳга ҳам сиз-у биздек жанговар иттифоқдошлар жуда керак. Чунки шайбонийзодалар шу кунларда Ҳирот-у Хуросонни шоҳдан тортиб олиш ҳаракатида шимолдан таҳдид солмоқда эмишлар. Биз Таҳмаспнинг ёнига кирсак, шоҳнинг душманлари тажовуздан ҳайиқиб қолишлари мумкин.

— Аммо ўзимизнинг шунча вилоятларимиз турганда сафавийлар юртига сиғинди бўлиб бориш...

— Улар бегона эмас, ҳазратим. Шоҳ Таҳмасп ўзимизнинг озарбайжонлик. Бундан йигирма тўрт йил бурун Табризга борганим ёдимда турибдир. Сиз ўшанда ўнг бир ёшда эдингиз, балки эсларсиз? Сафавийлар ҳам ўзимизнинг туркий улусдан. Бобур ҳазратлари Шоҳ Исмоил билан таржимонсиз бемалол сўзлашган эдилар.

— Аммо жоҳил қизилбошлар ҳазрат отамдан қасд олмоқчи бўлганлари ёдингиздами? Гўё Ғиждувонда шайбонийзодалар билан қизилбошлар орасида бўлган жангда менинг отам Нажми Сонийга хиёнат қилган эмиш, шунинг натижасида у ўлдирилган эмиш! Ҳолбуки, Нажми Соний отамнинг ўзини ҳам йўқ қилмоқчи бўлган экан. Қаршида қатлиом эълон қилиб, етти ёшдан етмиш ёшгача бегуноҳ аҳолини қирдирган экан.

— Шоҳ Исмоил буни билар эди, «айб Нажми Сонийнинг ўзида», — деб Табризда отангизни ҳимоя қилгани ёдингизда бордир.

— Шоҳ исмоил ҳозир йўқ. Шоҳ Таҳмаспга муте бўлиб бориш... хатардан холи эмас, жаноб Байрамхон.

— Хатар бу ерда кўпроқ. Ахир сиз шоҳ Таҳмасп билан битим тузган эдингиз, оғир пайтда икковларингиз бир-бирларингизга кўмак бериш ҳақида аҳдлашган эдиларингиз.

— Шу аҳдлар эсида бормикин?

— Унутган бўлса эслатмоғимиз мумкин.

Ҳумоюн Байрамхонни шоҳ Таҳмаспга элчи қилиб юбориш ҳақида ўйлаб, бир лаҳза жим қолди. Шу пайт ташқарида от дупури ва аллакимнинг ҳовлиқиб:

— Ҳазратим қанилар? — деган хитоби эшитилди.

Ҳумоюн овозни таниб:

— Йўлчибекми? — деди. — Мен ўзим уни кутиб юрган эдим. Айтинг, тез кирсин.

Йўлчибекни Ҳумоюн бундан уч ҳафта бурун аммаси Хонзода бегимнинг мактубини олгандан сўнг Қандаҳорга хуфия қилиб жўнатган эди. «Агар бизга бирон хатар борлигини аниқ билсанг, дарҳол хабарини етказ», деб тайинлаган эди.

Совуқдан от чоптириб келгунча мўйловига қиров иниб, оқариб қолган Йўлчибек ўтов эшигидан кирди-ю, ерга ўзини ташлаб тиз чўқди:

— Шум хабар келтирдим, Ҳазратим! Тезроқ шайланинг! Инингиз Аскарый икки минг қўшин билан сизни тутмоқчи бўлиб бостириб келмоқда!

Ҳумоюн ва Байрамхон ўринларидан сакраб туришди:

— Қаерда кўрдингиз?

— Бундан беш тошча\* нарида. Мен етиб келгунимча анча вақт ўтди. Бир-икки соат ўтмай етиб келса керак. Нияти ёмон. Шафқатсиз фармон берилганини ишончли одами айтди!

Ҳумоюн Байрамхонга юзланди:

— Дарҳол одамларни йиғинг! Ҳасанали эшик оға, Турдибек, Мирбобо Дўст, Ёқуб кўрчи, яна кимки астойдил содиқ бўлса бирга юрсин. Истиқбол ёмон, йўлимиз хатарли! Мен хайлхонага борай!

Ҳумоюн намозшом пайтида от чоптириб калонтарнинг ўйи томонга борар экан, тоғ томонидан аччиқ изғирин эсаётганини, гуручдай-гуручдай қаттиқ қор доналарини шамол юзига жазиллатиб ураётганини сизди-да, «Акбарни олиб чиқсак нобуд бўлғай!» деган таҳликали ўй хаёлидан ўтди.

Ички ҳовлига кириб, мумкин қадар босиқ товуш билан:

— Бегим, от тайёр, иссиқроқ кийиниб чиқинг, — деди.

Аграда московиялик савдогар тақдим қилган сувсар пўстинни Ҳумоюн ҳамида бонуга берган эди. Канизаги Аминат унга шу пўстинни кийдираётганда Ҳамида бону ёшли кўзларини Ҳумоюнга тикди. Йиғлаб илтижо қилди:

— Акбаржонни бирга олайлик!

— Бегим, мени мунча эзманг. Боя тушунтирдим. Худо хоҳласа, эрта-индин қайтиб келурмиз.

Совуқ ёмон, бола ўзи касал. Моҳим биби қараб тургай. — Ҳумоюн боланинг бешиги олдида турган Моҳим бибига юзланди: — Синглим, ҳамида йўғида сиз Акбарга оналик қилинг. Жавҳар офтобачи ҳам беш-ўнта содиқ одамларимиз билан шу ерда қолиб, Акбарнинг хизматини қилгай. Агар кечаси Аскарый келиб, озор бермоқчи бўлса... ҳазрат отамизнинг арвоҳларини ўртага солиб айтинг, Акбарга ҳам, энагаларга ҳам ёмонлик қилмасин. Болада не айб? Қандай алами бўлса мана, мен бормен! — Бу сўзлар давомида Ҳамида бону жун рўмолини бошига солди, лекин ўзини тутолмай йиғлаб юборди, чопиб бориб Акбар беланган бешикни қучоқлади: — Мен боламни хавф-хатарга қандай ташлаб кетгаймен, мусулмонлар! Бу қандай кўргулик? Онанинг изтироби болага ўтди-ю, Акбар бешиқда ётган кўйича чирқираб йиғлади.

Ҳумоюн Ҳамида бонуга: «Бўлмаса бола билан қолинг!» демоқчи ҳам бўлди. Боя у хотинига гавҳар ва лаълларни берганда, «булар менсиз қолса хор бўлмасин, иликка тушсам тинтиб қўйнимдан топиб олишгай», деган фикр кўнглидан ўтган эди. Энг оғир кунларда тақдирнинг

барча зарбаларига бардош бериш учун суюкли хотини ёнида бўйши керак эди. Ҳамида бонусиз истиқбол унга кераксиз ва маъносиз туюларди. Шунинг учун:

— Бас, йиғламанг, мен қолгаймен! — деди ва қиличининг сопини чангаллади: — Менга бундай айрилиқ даҳшатидан кўра қилич билан жон бермоқ афзал! Охирги нафасим қолгунча сиз билан Акбарни ҳимоя қилгаймен!

У чопиб айвонга чиққанида дарвозахонадан Байрамхоннинг товуши келди:

— Ҳазратим! Одамлар йиғилди! Тезроқ бўлинг! Ёғий яқин!

— Ёғий яқин бўлса жанг қилгаймиз!

— Икки минг ёғийга қандай бас келурмиз, ҳазратим? Қирқтагина бек-у навкар тўпладим, холос!

Бу сўзларни эшитиб турган Моҳим энага тез Ҳамида бонунинг ёнига келди:

— Вой ўлай, ҳазратимнинг қонига зомин бўлманг яна, ҳазрат бегим! Акбаржонга мен ҳам онамен! Жижи энага бор! Пойчажон энага бор!

Рупарани Умарқутда қолган, энагалардан яна иккитаси Қандаҳорга етиб келолмаган, лекин ҳозир Моҳим тилга олган уч она болага жонини бергудек меҳрибон. Акбарнинг кўкалдошлари Адҳам, Азиз ва Зайниддинлар ҳам шу ерда қолади. Болани бу қиш совуғида олиб кетиб бўлмаслиги аниқ.

Ҳамида бону Ҳумоюнга аждаҳодай оғиз очиб келаётган хавф-хатарнинг бутун даҳшатини энди кўз олдига келтирди. Бешиқдаги Акбарни кучоқлаб, юзини боланинг юзига босиб хайрлашди-ю, Ҳумоюннинг кетидан ҳовлига чопиб чиқди. Кўз ёшларини кафти билан артиб Ҳумоюннинг ёнига келди:

— Айтинг, менга ҳам от келтирсинлар!

Бу орада Ҳасан эшик оғанинг хотини Ойша биби ҳам отланиб, тайёр бўлиб турган эди.

Қирқтача эркак орасида шу икки аёл ғўра қорни қайириб ураётган изғиринга қарши юриб, оқшом ғира-ширасида Саримастунгдан чиқдилар-у шимоли шарқдаги қорли тоғларга қараб йўл олдилар. Ҳаво ниҳоятда совуқ. Кечаси тоғ этагидаги ўрмонзорга етганларида тун қоронғиси жуда қуюқлашиб кетди. Айланма тоғ сўқмоғини топиш қийин бўлиб қолди.

— Одамлар ҳам жуда совқотди, — деди Турдибек. — Ҳазратим, тўхтаб бир гулхан ёқсакмикин?

— Пастдан бизни қувиб келаётган бўлсаларчи? — деди Ҳумоюн. — гулхан ёруғи бизни тутиб бергай. Тепаликдан ошиб, панароқ жой топмоғимиз керак.

Тепалик бўлиб кўринган жой анча баланд довон экан. Қор уриб турибди, юриш қийин, отлар ҳансирайди. Равшан кўканинг оти сирғанчиқ жойда йиқилиб, орқа оёғи қиррали тошга шундай қаттиқ урилдики, чўлоқлаб, юролма қолди. Равшанбек отдан тушиб уни етаклаб бора бошлади.

Тун ярмидан ошганда довондан наридаги қоятошлар панасига ўтиб, қор унча тегмай қорайиб турган тоғ камарлари олдида тўхтадилар. Йигитлар бирпасда ўтин олиб келиб гулхан ёқдилар. Бу ўрмонда болут дарахти кўп эди, унинг арчаникини эслатадиган нина барглари хўл бўлса ҳам гулханда чарсиллаб ёнарди. Атрофга сал ёруғ тушгандан кейин тоғ пистасининг дарахтлари ҳам кўринди, йигитлар унинг олови таптлик бўлади дейишиб, қуриган шохларини синдириб гулханга ташладилар. Ҳумоюн билан Байрамхон учун етовда тўртта салт от бор эди. Ҳумоюн шулардан бирини Равшанбекка берди.

— Чўлоқ от энди йўлга ярамагай, уни сўйинглар, — деб буюрди.

Одамлар кечки овқатни ейишга улгурмай йўлга чиқишган, ҳозир уларни очлик ҳам қийнамоқда эди. Сўйилган отнинг гўштини пишириш учун қозон тополмадилар. Байрамхон болут новдаларини пичоқ билан тозалаб, сих ўрнида ишлатди-да, от гўштининг яхши жойларидан писта чўғида кабоб қилдирди. Навкарлар от гўштини дубулғаларига солиб гулханда қовуриб едилар.

Ҳамида бону оч қолганини ҳам билмас, иштаҳаси йўқ, бешиқда қолган боласи кўз олдидан кетмайди. Саҳар палла гулхандаги писта чўғининг иссиқ тапти элтиб, ўлтирган ҳолда кўзи илинибди. Тушида ўнг ойлик Акбарни чўмилтираётган эмиш. Бола соғ, қувноқ, «Хайрият-ей,

ёнимда экан, тузалиб кетибди!» деб, қувониб кўзини очса, атрофида қорли ўрмон, гадир-будур қоятошлар, совуқда дийдираб турган от ва хачирлар. Воқеликка қайтди-ю, айрилқ дарди яна янгиланиб, бирдан кўзларига ёш қалқди.

Ўша куни Жавҳар офтобачи бошлиқ ўттизтача одам Қандаҳорда қолган чодирлар, бошқа зарур буюмларни олиб келиб, уларга қўшилдилар.

— Сизлар жуда вақтида кетган экансизлар! — деди Жавҳар. — Кетларингдан икки соат ўтар-ўтмас мирзо Аскарӣй катта кўшин билан бостириб келди. Тўрт томонга изғиб сизларни ахтарди. Биздан сўраган эди, «овга кетганлар», дедик. Кейин Акбар ётган уйга кирдилар. Хотинлари Салтанат бегим ҳам бирга келган эканлар. Моҳим энага икковларининг оёғига йиқилиб: «Акбарни ўз фарзандингиз ўрнида кўринг!» деб илтижо қилди. Аскарӣй дағалроқ жавоб берган эди, Салтанат бегим орага тушдилар. Акбарни иликларига олиб эркалатдилар, «мен буни энагалари билан ўз тарбиятимга ол-гайман», деб Қандаҳорга олиб кетдилар. Буни кўриб кўнглимиз сал тинчиди-ю, яшириқча йўлга чиқдик.

Ҳамида бону орқага — Акбарнинг олдига қайтишни қанчалик истамасин, энди Ҳумоюн ўзининг инилари билан ярашолмаслигини сезиб турарди. У боласини соғиниб, йиғлаб-сиқтаб бўлса ҳам эри билан бирга шимолга — Хуросонга қараб кетиб борарди. Ёш она ҳар куни Акбарни эмизадиган маҳалда сийнасига сут тўпланиб, чидаб бўлмас даражада оғрий бошларди. Шунда Ҳамида Ойша биби билан холи жойга чиқиб, сутини қорга соғиб ташларди. Оппоқ қорда сут кўзга ташланмаса ҳам унинг иссиқ тапти совуқ қорда ҳовур чиқарарди. Жигарбандининг насибаси ҳайф кетаётганидан юраги қон бўлган Ҳамида бону:

— Бизни шу кўйга солганлани она сутининг уволи кўр қилсин! — деб пичирларди.

\* Ш о м и л и с т о н — белуж ва афғон қабилалари яшайдиган ўлка.

\* Б е ш т о ш — саккиз чақирим.

## ҚАЗВИН ЕР ТАГИДАН ЎТГАН ТОҒ

Қорли Элбрус\* тизма тоғи Ҳазар\* денгизининг жанубидан, Сафедруд деб аталадиган оқиш сувли дарёдан бошланади-ю, Мозандарон ва Гургонни айланиб ўтиб, Туркман элининг чегарасигача юзлаб чақирим масофага чўзилади. Ҳазар денгизининг сернам ҳавоси Мозандарон ўрмонларига тез-тез ёмғир олиб келади, Элбрус тизмасининг шимол томонига ёққан қалин қорлар узоқ сақланади. Аммо куюқ булутлар баланд тоғлардан ошиб ўтолмагани учун Элбрус тизмасининг жанубий этакларида жойлашган Қазвинда қуруқ ва илиқ кунлар кўп бўлади.

Қишнинг офтобли кунларида шоҳ Таҳмасп Элбрус тоғининг кунгай этакларида ов қилиб юрган эди, Мирзо Ҳумоюндан шошилиш элчи келганини эшитиб, уни арчазор ўрмон орасидаги хушманзара ялангликда ўзининг ҳаворанг кимхоб чодирда қабул қилди.

Байрамхон Ҳилмон дарёси бўйидаги Хуросон-у Машҳад орқали Қазвингача бўлган бир ойлик йўлни қаҳратон қиш фаслида йигирма кунда босиб ўтган, қаттиқ чарчаганидан оёқ устида зўрға турар эди. У шоҳга таъзим қилиб юкунганда боши айланиб гандираклаб кетди. Буни кўрган Таҳмасп унга чап томонидан — уч қадамча жойни кўрсатди-да:

— Кечинг!\* — деди.

Шоҳнинг соқолсиз ияги, узун мўйлови, девдай йирик гавдаси баҳайбат кўринса ҳам, йирик-йирик кўзлари Байрамхонга кутилмаган бир илиқлик билан боққандай туюлди.

Бугун ов ўнгидан келган, шоҳ ўз қўли билан отган архарлар\* чодир ташқарисида қор устида ётар, уларнинг қоп-қора беозор кўзлари ва майин юнглари Таҳмаспда овчилик сурури билан бирга ўрмонда яйраб юрган шу тирик жонворларнинг абадий сўнган ҳаётларига нисбатан



озгина ачиниш ҳисси ҳам уйғотмоқда эди.

У Ҳумоюннинг «олампаҳо» деб бошланадиган мактубини ўқиганда ва унинг бошига тушган мушкул савдолар тафсилотини Байрамхондан эшитганда:

— Чох афсус! — деди. — Бизим Ҳиндистондаги суянган дағимиз Мирзо Ҳумоюн эди. Онинг ўзидан ҳам хатолар ўтмишки, тож-у тахтидан айрилмишдир.

Таҳмасп Ҳумоюннинг бир вақтлар кайф-у сафога берилганини, Аграда гоҳо ҳафталаб базмлар ўтказганини, сахийликда ҳамма подшолардан ўзгиси келиб, қайси бир маросимда ўн икки минг кишига сарупо кийгизганини эшитган эди. Иниси Комрон Кобул-у Ғазнига қаноат қилмай Панжобни ҳам забт этганда Ҳумоюн уни дарҳол қувиб юбормаганини, юмшоқлик қилиб шундай тажовузни кечирганини шоҳ Таҳмасп унинг яна бир катта хатоси деб ҳисобларди. Таҳмаспнинг ўзи ҳозир Ширвонда ҳокимлик қилаётган иниси Алқас мирзога ҳам, Қазвиндаги иккинчи иниси Баҳром мирзога ҳам бунчалик эрк бермас, агар яқинлари бирон тажовузга йўл қўйса, аёвсиз жазоларди. Буни биладиган Байрамхон:

— Ҳазрат шаҳаншоҳ, — деди. — Мирзо Ҳумоюн ўшанда Комронга катта эрк берганларидан ҳозир пушаймонлар. Ул зотга сиздек шоҳ ҳазратларининг иниларингиз билан муносабатдаги қатъиятингиз ҳам ибрат бўлмоғи мумкин. Ул ҳазрат сизнинг улуғ ҳукмдорлик тажрибаларингизни ўрганмоқ учун ҳам ҳузурингизга келмоқчилар.

Туркман тили озарбайжончага яқин бўлгани учун Байрамхон талаффузини шоҳнинг она тилига иложи борица яқин қилиб сўзларди. Таҳмасп унга тикилиб:

— Туркманнинг қорақоюнли уруғи бизим қардашимиздир, — деди. — Сизнинг баҳорлу уруғингиз Ҳамадон атрофларида биз билан инақ яшаюр. Сиз нечун суннийлар хизматига гетдингиз?

— Олампаҳо, тақдирга чора йўқдир, — деб Байрамхон ўзининг Бадахшонда туғилганини, отаси Сайфалибек Бобурнинг июяти билан Ғазни вилоятида ҳоким бўлганини, онаси Негина хоним ҳам Ҳумоюннинг онаси Моҳим бегимдан кўп яхшиликлар кўрганини, у бунинг ҳаммасига болалиқдан гувоҳ бўлиб ўсгани учун ўн олти ёшидан бери шу хонадонга садоқат сақлаб юрганини айтиб берди.

Ҳумоюн билан Шерхоннинг ганга бўйидаги жангларида хабардор Таҳмасп:

— Сиз Шерхонга асир тушмишсиз? — деб сўради.

— Ҳа, подшоҳимизни қуршовдан чиқардим-у ўзим иликка тушдим.

Байрамхон Шерхон хизматига ўтмагани учун ўлимга ҳукм этилганини, сўнг яқин дўсти Абулқосим Жалойир иккаласи асирликдан қандай қочганини бир-бир айтиб берди.

Байрамхоннинг шоирлик истеъдоди воқеаларни лўнда ва таъсирли қилиб айта олишида ҳам сезилар, Таҳмасп унинг ҳикоясига берилиб қулоқ солар эди.

— Абулқосим ўзи Жалойир деган ўзбек уруғидан, мазҳаби сунний, аммо кўриниши менга ўхшар эди. Ёшимиз ҳам тенг, ўзимиз ўнг беш йиллик қадрдон эдик. Читордаги бир жангда мен уни нақд ўлимдан олиб қолган эдим. «Ўша яхшилигингни қайтаришим керак», деб юрарди.

Икковимиз Шерхондан қочиб Гужарат томонга бораётганимизда Шерхоннинг одамлари кетимиздан қувиб етиб келди. Юздан ортиқ қуролли аскарга икковимиз бас келолмаслигимиз аниқ. Шерхон фармон берган экан: «Байрамхонни тутган жойларингда қатл этинглар, ҳибсга олинмасин, яна қочгай», деган экан. Афғонлар Абулқосим икковимизни ўраб олиб: «Байрамхон ким? Олдинга чиқсин», — деди. Мен Абулқосим билан қучоқлашиб хайрлашдим-да, олдинга чиқдим: «Байрамхон мен!» — дедим. Шунда Абулқосим мендан ҳам олдинроққа чиқиб «йўқ, бу менинг навқарим, Байрамхон мен!» — деди. Мен эътироз қилиб ўзимнинг Байрамхон эканимни исботламоқчи бўлдим. Афғонлар кимга ишонишларини билмай ҳайрон. Икковимиз бир-биримизга ўхшашимиз. Мен эътироз қилаверганимдан сўнг, Абулқосим юзимга бир тарсаки урди-ю: «Сен менинг итоатимдасен, жим тур, ҳали Байрамхон бўлишинга кўп йил бор!» — деди. Мен шапатидан карахт бўлиб жим қолдим. Шундан сўнг афғонлар шапати еганим бежиз эмаслигига — менинг навқар эканимга ишонишди. Абулқосим Жалойирни бир четга олиб чиқиб

кетиб, бошини кесдилар-у Шерхонга кўрсатиш учун олиб кетдилар.

Байрамхон ўша воқеани яна қайта бошдан кечиргандек овози титраб давом этди:

— Олампадох, сиз-у бизнинг қорақоюнлу уруғимиз, барлос-у ўзбеклар — баримиз чиндан ҳам қонқардош эканимизни мен ўшанда дил-дилимдан ҳис қилдим. Фарбда турк султонлари, Туронда шайбонийзодалар энг жоҳил кучларни қўзғатиб, мазҳаб урушини бошламас эди, минг-минг одам беҳуда қурбон бўлмас эди. Бобур саройида ҳам, Ҳумоюн даргоҳида ҳам жаҳолат эмас, маърифат устун эди. Абулқосим Жалойир ана шу маърифат нуридан баҳраманд бўлиб ўсган йигит эди.

Байрамхон шу сўзлардан кейин қўйнига қўл солиб, садафи ялтираган қутича чиқарди:

— Мирзо Ҳумоюн сизга совға этиб Ҳиндистоннинг буюк олмосини юбордилар.

Шоҳ Таҳмасп қутичани очди-ю, қора баҳмал ичида минг хил жилва билан нурланаётган йирик олмосни кўриб кўзи қувончдан ялтираб кетди.

— Соғ ўл! — деди Байрамхонга.

Шоҳ эшик оға Валидбекни чақириб, Байрамхон билан йигитларига махсус чодирлар тикдиришни ва зиёфатлар беришни буюрди.

Ёлғиз қолганда олмосни қутичадан олиб салмоқлаб кўрди. Бундай йирик олмос ҳалигача шоҳнинг қўлига тушмаган эди. Олмосни у синглисига кўрсатгиси келди-ю, икки чодир наридан Шоҳзода Султонимни чақиртирди.

Сафавийлар хонадонида мўтабар аёлларни эъзозлаб овга, ҳатто урушга ҳам бирга олиб бориш одати бор, бу уларнинг эътиқодлари билан ҳам боғлиқ эди. Улар сиғинадиган тўртинчи халиф — ҳазрати Али суюкли хотини Биби Фотимани урушга ҳам бирга олиб боргани тарихдан маълум. Бехатар жойда — Алининг орқасида оқ соқолли бир мўйсафид Биби Фотима минган оқ туянинг жиловидан тутиб тураркан. Тепалиқдан жангни кузатиб турадиган Биби Фотима Алига узоқдан туриб руҳий мадад бераркан.

Таҳмаспнинг отаси Шоҳ Исмоил ҳам ўз жангларига севимли хотини Тожли бегимни бирга олиб борарди. Табриздан нари Чолдора деган жойда бўлган қаттиқ жангда Тожли бегим аввал бехатар тепалиқда туриб шоҳнинг жангини кузатган. Кейин Шоҳ Исмоил мағлуб бўлаётганини кўрган Тожли бегим йигитча кийиниб жангга кирган, аммо иш чаппасидан кетиб асир тушган. Шоҳ Исмоил турк султонига юз минг туман\* товон бермоқчи бўлган. Лекин турк султони Тожли бегимни бунча олтин эвазига ҳам қайтариб бермаган. Шоҳ Исмоил умрининг охиригача суюкли хотинини эслаб, соғиниб ўтган.

Бу аччиқ сабоқдан сўнг шоҳ Таҳмасп жангларга хотинларини олиб бормаيدиган бўлди. Фақат ҳазрати Али анъанасини унутмаслик учун овларга синглиси Шоҳзода Султонимни бирга олиб борар, у тепада томоша қилиб турганда, отининг жиловидан нуроний бир мўйсафид тутиб турарди. Йигирма ёшли Шоҳзода Султоним чодирга кириб таъзим қилди-да, Таҳмаспнинг овдаги жасоратини, архарларга ҳақиқий шер каби ҳамла қилганини шавқ-завқ билан сўзлай бошлади. Синглисининг мана шу серзавқлиги, ширин-сўзлиги доим шоҳнинг димоғини чоғ қилар, шунинг учун уни кўпинча ўзи билан олиб юрарди. Таҳмасп синглисини яна бир қувонтиргиси келиб Ҳумоюн бериб юборган олмосни унга кўрсатди-да:

— Буюк ҳинд олмоси, — деди.

Ҳумоюндан элчи келганини эшитган Шоҳзода Султоним олмоснинг афсонавий гўзал товланишидан ҳаяжонга тушиб:

— Кўхинур будир? — деб сўради.

Шоҳ Таҳмасп Кўхинурнинг овозасини эшитган, аммо Байрамхондан буни аниқ сўраб олмаган эди. Синглисининг шаштини қайтармаслик учун:

— Ҳа, Кўхинур энди бизнинг тожимизни безаюр!— деди.

Шоҳзода Султоним акасини бу улуғ обрў билан муборакбод қилди ва бошига оғир кун тушган пайтда ҳам шунчалик саховат кўрсатган Ҳумоюнга кўмак беришни шоҳдан ўтиниб сўради.

Таҳмасп яна Валидбекни чақиртирди. У келгунча қутичани ёпиб, қўйин чўнтагига солиб қўйди.

Синглиси буни ҳозирча сир тутиш кераклигини шундан сезди.

Валидбек таъзим қилиб кирганда:

— Жаноб эшик оғаси, — деди. — Ҳинд подшоси Мирзо Ҳумоюн биздан паноҳ сўраб Хуросон чегарасига келмишдир. Уни қабул этиб, ўз саховатимизни кўрсатсак не деурсиз?

— Шаҳаншоҳ биза не фармон берсалар адо этишга ҳозирмиз. Аммо қулингизда бир андеша вардир.

— Не андеша? Сўзланг!

— Хуросон яқинларгача темурийлар мулки саналарди. Ҳумоюн шоҳ Таҳмасп ёрдамида қаддини тиклагач, Хуросон-у Ҳиротни сафавийлар давлатидан ажратиб олиш ҳаракатига тушмасмикин? Валидбекнинг бу андишаси шоҳни ўйлантириб қўйди. Шу пайт Шоҳзода Султоним акасида сўзлаш учун рухсат олди-да, ўз фикрини айта бошлади. Унингча, Ҳумоюннинг Хуросонда қолиши мумкин эмас. Чунки шимолда шайбонийзодалар, шарқда ва ғарбда уни қувғин қилган инилари турибди. Бунинг устига яна сафавийлар билан ёвлашиб, Хуросонни талашса тўрт томонидан ўт кетиб, дарҳол ёниб кетишини билади. Шоҳзода Султоним шоҳ оғасига маъноли кўз ташлаб, бояги ноёб олмосни эслатмоқчи бўлди. Шоҳ шундай буюк совғани қабул қилиб олгандан кейин, Ҳумоюн элчисига қай тил билан рад жавоби беради? Ҳолбуки, Шоҳзода Султоним ўз суюкли акаси Таҳмаспни саховат ва мардликда Ҳумоюндан ҳам баландда кўришни истайди!

Синглиси айтган мантиқли гаплардан ташқари, гўзал кизнинг бу истаги ҳам йигирма тўққиз ёшли Таҳмаспга Валидбекнинг андишасидан кўра кучлироқ таъсир қилди.

Шундай машҳур бобурий ва унинг саркардаси Байрамхон Ҳиндистондай жойдан келиб сафавийлардан паноҳ топса, бу — шоҳнинг обрўсини янада оширмайдими?

Афсуски, Ҳумоюннинг одами жуда кам қолган экан... Аммо унинг атрофидаги навкарларни истаганича кўпайтириш шоҳ Таҳмаспнинг қўлидан келади-ку. Агар шоҳнинг буйруғи билан Ҳумоюнни Сейистонда минг одам кутиб олса, Ҳиротга келганда уни яна икки-уч минг бек-у навкар кузатиб борса ёмон бўладими? Биринчидан, шоҳнинг бу икки-уч минг бек-у навқари Хуросондаги фитначи суннийларни Ҳумоюнга яқин келтирмайди. Иккинчидан, Ҳумоюнни кузатиб ва қўриқлаб юрадиган шоҳнинг икки-уч минг бек-у навқари мирзонинг ўзини ҳам садоқат чегарасидан чиқмасликка мажбур қилади.

Таҳмасп бу фикрларни ўртага ташлар экан Шоҳзода Султоним ўз оғасининг ақлига тан бериб: — Чўх доно тадбир, — деди.

Сиёсат учун шундай қилиш зарурлигини Валидбек эшик оғаси ҳам энди тушуна бошлади. Ҳумоюннинг озгина одами ёнига шоҳдан икки-уч минг аскар қўшилиб, Хуросон-у Машҳад орқали Қазвинга қараб тантана билан ўтса, бунинг овозаси, албатта, ғарбдаги ва шарқдаги душманларга ҳам етиб боради.

Шоҳ Таҳмасп муншини чақириб, сейистон бегларбеги Аҳмадбек шомлуга ва Ҳирот ҳокими Шоҳқулибек Қорасултонлар номига Ҳумоюнни зўр тантаналар билан кутиб олиш ҳақида фармонлар ёздирди. Шоҳзода Султоним бу фармонлардаги рақамларни эшитган сари хайратга тушмоқда эди: Таҳмаспнинг фармонига биноан, Ҳумоюн ва унинг одамлари учун шоҳ хазинасидан ажратилиши керак бўлган явмилхарж — (кундалик харажат) икки туман, яъни йигирма минг табризий белгиланди. Сейистон ва Ҳирот ҳоқимларига Ҳумоюнни ўнг олти фарсах\* нарига бориб кутиб олиш, унга ўнг иккита шоҳона чодир тикиб бериш, юзта эгарлоғлик от тақдим қилиш, ўзига, хотинига ва яқинларига зар қўшиб тикилган духобалардан саруполар инъом қилиш топширилди.

\* Шимолий Кавказдаги элбрус чўққисидан ташқари Эронда Элбрус деган улкан тизма тоғ бор. Ривоятларга кўра, ҳар икки элбрус асида бир тизмада бўлган экан-у, уларнинг ўртасидаги тоғ ер тагига тушиб кетгандан сўнг оралари узилиб қолган экан.

\* Ҳ а з а р — Каспий денгизи.

\* К э ч и н г — «ўтинг» дегани.

\* А р х а р — ёввойи қўй.

\* Б и р т у м а н — ўн минг табризий.

\* Б и р ф а р с а ҳ — 6—7 чақирим.

\* \* \*

Агар Ҳамида бегимнинг кўнгли Қандаҳорда қолган Акбарнинг хаёли билан мудом банд бўлмаса эди, Хуросон ва Эронда уларни меҳмондўстлик билан кутиб олганларидан яйраб, қувониб юриши мумкин эди. ҳирот, Сабзавор, Машҳад, Нишопур шаҳарларининг минг-минглаб одамлари меҳмонларга пешвоз чиқишар, зиёфат пайтларида юзлаб чинни лаганларга ошлар сузилар, ҳар куни уларга қимматбаҳо сарполар кийдиришар, шоирлар Таҳмасп билан Мирзо Ҳумоюнни осмондаги иккита қўш юлдузга ўхшатиб таърифлашарди. Шиасунний урушларидан беҳисоб жабр кўрган ва подшоларнинг ўзаро адоватларидан безор бўлган ўқимишли, зиёли одамлар энди икки ҳукмдорнинг бир-бирига иноқ муносабатда бўлаётганини яхшилик аломати деб билардилар. Базмларда энг хушовоз хонандалар бу иноқликка бағишланган шеърларни латиф куйларга солиб ашула қилиб айтишарди.

Аммо юракни эзувчи бу гўзал куйлар ҳам эмизикли боласининг дийдорини қўмсаб юрган Ҳамиданинг соғинч туйғуларини баттар қўзғатарди. Ҳамида бону беш-ўн кунда Қандаҳорга қайтармиз, деган умид билан йўлга чиққанди. Лекин орадан ҳафталар, ойлар ўтар, улар эса Қандаҳордан кун сайин узоқлашиб, Ҳазор денгизи ва Элбрус тизма тоғлари томонга кетиб борардилар.

Бу орада Қандаҳордан беш-олти юз бек-у навкарлар қочиб келиб Ҳумоюн аскарлари сафига қўшилди. Акбар билан қолган Моҳим энага қочиб келган одамлардан Ҳамида бонуга мактуб юборди.

«Ҳазрат бегим, тангримга шукур, хавотирланадиган пайтлар энди ўтди, — деб ёзган эди Моҳим. — Шоҳ Таҳмасп сизларни катта иззат-икром билан кутиб олганининг овозаси Қандаҳорга ҳам етиб келди. Мирзо Аскаррий ҳам Бобур мирзонинг ўғиллари-ку, ахир, у кишида ҳам оталаридан ўтган одамгарчиликлар бор экан. Ҳозир саксонга яқин одамни Акбаржон билан бизнинг хизматимизга бериб қўйдилар. Айниқса хотинлари Салтанат бегим жуда оққўнгил аёл эканлар, Акбарни худди ўз фарзандларидек яхши кўриб қолдилар. Акбаржоннинг тили чиқиб, битта-иккита сўз айтадиган бўлиб қолди. Энг аввал Жажжи энагани «Жижи» деб атайдиган бўлди. Кейин мени «Маҳам» деб чақиритишга ўрганди. Гавдаси йирик, вазни оғир бўлгани учун бир ёш-у уч ой деганда юра бошлади. Ҳазрат оталари шу ерда бўлганларида ўғилларининг юриб кетганини айтиб суюнчи олардик. Ноилож, бу хушxabарни Мирзо Аскаррийга етказдик. У киши мамнун бўлиб бизга ота ўрнида суюнчи бердилар. Туркий улуснинг удумини билурсиз, йўлга кирган болага кўз тегмасин, деб юмшоқ бир нарса билан оёғига уриб йиқитадилар. Акбаржон қўлчаларини олдинга қилиб пилдираб юриб келаётганда Мирзо Аскаррий бошларидан саллаларини олдилар-у унинг оёқчаларига салла билан урдилар. Бола юмшоқ салла устига йиқилиб тушди, лекин йиғламади, бунинг ўйинлигини сезиб кулди, «яна!» деб талаб қилди. Мирзо Аскаррий яна икки марта уни саллалари билан шундай уриб йиқитдилар. «Иншоолло, катта бўлганда елкаси ер кўрмагай, ҳеч бир олишувда енгилмагай!» деб тилак билдирдилар». Мактубнинг шу ерига етганда Ҳамида бону ич-ичидан бу тилакка қўшилди-ю, «Мирзо Аскаррийда ҳам ҳамият бор экан-ку!» деган ўйни кўнглидан ўтказди. Кечаси хобгоҳда бу хатни Ҳумоюн ҳам ўқиб, анча мамнун бўлди.

— Аскаррий дуруст, аммо Комрон шу ерда ҳам бизга ўғайлик заҳарини сочиш ҳаракатида эмиш, — деди. — Саид Халилнинг Султон Муҳаммад деган жоҳил муриди бор. Ўша одам бизга ғанимлиқ мақомида бўлган яна уч-тўрт киши билан Кобулдан Маккага ҳажга бориш баҳонасида Қазвинга келиб тушибдир. Шоҳ Таҳмасп ҳузурига кириб, Мирзо Комрондан қимматбаҳо совғалар топширибдур. Улар шоҳни бизга қарши қўзғатиш учун ҳали кўп иғволар қилса керак. Шунинг учун сиз ҳам ҳушёр юринг, бегим. Меҳмондамиз, бизни қўриқлаш учун ёки хизматимизни қилиш учун қўйилган юзлаб одамлар орасида шоҳнинг хуфиялари бор,

Ўзимизникиларнинг ҳам ёмонлари йўқ эмас. Мезбонларга малол келадиган бирон сўз ёки ҳаракат биздан содир бўлмаслиги керак.

Ҳамида бону бусиз ҳам ҳар бир сўзни ўйлаб гапирадиган, мезбонлар орасида одоб, тавозе қоидаларини жойига қўядиган бўлиб қолган эди-ю, фақат Ҳумоюн Қандаҳорда берган тумор гоҳ-гоҳ эсига тушиб оғир масъулият туйғуси уни безовта қиларди. Ҳилманд дарёси бўйида тўхтаганларида кечаси Ҳумоюн туморни ундан сўраб олиб, тикилган жойининг бир четини сўккан ва гумбаз шаклли йирик олмосни олиб, садаф қутичага солган, «Буни Байрамхон биздан шоҳ Таҳмаспга совға қилиб элтгай», деган эди. Олмос қирраларидаги беҳисоб нурлар жилваси осмондаги ғуж-ғуж юлдузларни эслатар, ўзи ҳам гумбаз шаклига ўхшагани учун Ҳумоюн уни «Самойинур» деб атар эди. Туморнинг алоҳида бир қатида Кўҳинур турибди, бошқа қатларида ўнтача йирик ёқутлар бор, шунинг учун салмоғи анча оғир туюлади. Ҳамида бону бу туморчада улкан хазинага баробар келадиган бойлик борлигини билгани учун уни йўқотиб қўйишдан жуда қўрқар, кеча-ю кундуз ёнидан қўймай асрарди. Гоҳо Ҳумоюнга ҳазиломуз шивирлаб:

— Мен ҳам хазиначингизмен, ҳам уни кўтариб юрадиган карвонингизмен, улүфани\* кўпроқ тўланг,— дерди.

— Мол-у жоним бари сизга улүфа, — деб жавоб берарди Ҳумоюн.

Бу яширин хазинани махфий сақлаш осон эмас. Айниқса сафарда, меҳмонда ҳар хил кутилмаган ҳолатлар бўлади. Садоқатли канизи Аминат Қандаҳорда қолгандан бери Ҳамида бонуга белуж аёл Ойша биби билан Равшан кўканинг хотини қарашиб юрарди. Равшан кўка Комрон мирзо билан бир онани эмган ва кўп йил унинг хизматида бўлган бек эди. Қўли эгрилиги учун Комрон уни жазоламоқчи бўлганда Синд бўйида Ҳумоюн томонга қочиб ўтган эди. Мана шу Равшан кўканинг хотини янги олинган канизлар орқали Ҳамида бонунинг жуда эҳтиёт билан сақлайдиган вазни оғир тумори борлигини, бегим ҳатто бош ювганда, кийим алмаштирганда ҳам бу туморни ҳеч кимга бермаслигини эшитиб қолди. Бу сир Равшанбекнинг Хўжа Ғози деган қадрдонига ҳам маълум бўлди. Улар туморни хотинлар ёрдамида қўлга тушириш учун пайт пойлай бошладилар.

Ҳамида бону Моҳим энаганинг сўнгги хатини ўқиган кунни ўғилчасининг тилга киргани ва юриб кетгани ҳақидаги тафсилотлар бутун хаёлини шундай қамраб олдики, бошини ювиш учун ғуслхонага кирганда туморни кийимлари билан бошқа хонада унутиб қолдирди. Ювиниб, тараниб, канизи ёрдамида кийинаётганда тумор кўзига ташланди-ю, дарҳол қўлига олиб қаради. Вазни анча енгиллашиб қолганини сезиб юраги шиғ этиб кетди. Бу ерга ким кириб чиққанини каниз ҳам билмай қолган, ўғрилар туморни сўкиб, бешта йирик-йирик бадахшон лаълини олишган, уни бошқа рангдаги ип билан кўклаб тикиб қўйишга ҳам улгуришган эди. Фақат Кўҳинурни олишга журъат этишолмаган эди — бундай катта олмосга харидор топиш амримаҳол, уни сотгунча қўлга тушиб қолиш ҳеч гап эмас эди.

Ҳамида бону ич-етини еб, бир неча кунгача дардини кимга айтишини билмай юрди. Ҳали ҳам ҳарам учун жавобгар бек — тоғаси Хўжа Муаззам эди. Ҳамида бону уч кун ўтгач, тоғасига воқеани айтиб берди:

— Ҳозирча, ҳазратимга билдирмай турунг, — деди Хўжа Муаззам. — Агар бегона ўғри кирса туморни паққос олиб кета қоларди. Бу разил ишни ўзимизникилар қилган. Биз Анбар Нозир билан ўзимиз тафтиш ўтказгаймиз.

Бу орада Хўжа Ғози билан Равшан кўка Қазвин бозорларидан энг қимматбаҳо тўбичоқ отлар ва буюмлар сотиб олгани маълум бўлди. Тафтишга уста Анбар Нозир от сотган савдогарлар ҳузурига борди:

— Бу одамлар катта қарзни тўлайдиган бадавлат кишилар эмас, нечун қуруқ ваъдаларига ишониб, қимматбаҳо отларни бериб юбордингиз? — деди.

Савдогар бепарво туриб:

— Сиз уларни билмас экансиз, — деди. — Қўлларида шундай жавоҳирлари борки, бир эмас, юзта отга етгай. Менга иккита лаъли кўрсатишди. Шундай бебаҳо лаълики, уни сотиб олишга

анча-мунча заргарнинг пули етмагай. Бадавлат бир харидор топсалар, отимнинг пулини ортиғи билан келтириб беришгай.

Шундан кейин Анбар Нозир Хўжа Ғозининг хизматкорини яширинча сўроқ қилди. Хўжа Ғози бир нарсани телпаги ичига тикиб олганини, кечаси шу телпагини халтага солиб, ёстиғи тагига қўйиб ётишини аниқлади. Ниҳоят, бир кун Хўжа Ғози ҳумоюннинг қабулига кирганда Хўжа Муаззам ҳам рухсат сўраб кирди. Подшонинг кўзи олдида Муаззам Хўжа Ғозининг телпагини бошидан ҳазиллашган каби юлқиб олди. Иккита хўжа фикиллашиб қолди. Бироқ кўп ўтмай телпак қатига тикиб қўйилган қимматбаҳо лаъллар топилди-ю, Ҳумоюн уни таниди.

— Буним ким ўғирлади? — деб қаҳр билан сўраганда Хўжа Ғозининг семиз гавдаси дир-дир қалтирай бошлади. У бутун айбни Равшан кўкага тўнкади.

Қолган учта лаъл Равшан кўкадан топилди. Бошқа вақт бўлганда Ҳумоюн ўғриларни аёвсиз жазолаган бўларди. Лекин мусофир юртда беҳуда шов-шув кўтарилишидан ийманди-ю, уларни уришиб, сўкиб уч-тўрт кун хонаки ҳибсда сақлади.

Юртдошлари олдида бош кўтариб юролмайд қолган Хўжа Ғози билан Равшан кўка ҳибсдан бўшаганларидан сўнг Ҳумоюнни сўймайдиган эшикоға Валидбекнинг олдига ҳимоя сўраб бордилар. Улар Валидбекнинг бошда Ҳумоюнга қарши бўлганини, «бу темурийзода Хуросонни биздан ажратиб олгай» деб хавфсираганини билар эдилар. Энди улар Валидбекнинг ҳақлигини кўрсатадиган турли гапларни ва Ҳумоюннинг ички ишларини шоҳга маълум қилмоқчи бўлдилар. Валидбек орага тушиб уларни ахийри шоҳнинг ҳузурига олиб кирди.

Шоҳ Таҳмасп аввал Равшан кўкани, сўнг Хўжа Ғозини яккама-якка қабул қилди.

Кобулдан келган Комрон элчиси Султон Муҳаммад Ҳумоюннинг нияти ёмонлигини, Қандаҳор олингунча шоҳга ёлғон ваъдалар бериб, кейин бу вилоятни ўзиники қилиб олишини айтган эди. Хўжа Ғози билан Равшан кўка бу ҳақда Ҳумоюндан қандай гап эшитган бўлсалар ёнига ўзларидан қўшиб-чатиб, шоҳнинг юрагига ғулғула солдилар:

— Олампаноҳ, Ҳумоюннинг ёлғонга усталлигини сизга берган инъомларидан ҳам билмоқ мумкин, — деди Равшан кўка. — У киши сизга Байрамхон орқали Кўҳинур олмосини ҳадя қилгани ёлғон. Кўҳинур олмоси хотинининг туморчасида яшириғлик турибдир. Биз буним ўз кўзимиз билан кўрдик, ҳазрати шаҳаншоҳ!

Шоҳнинг қошлари чимирилиб, мўйловларининг учи пастга осилиб қолди. Наҳотки ўша гумбазсимон гўзал олмос Кўҳинур бўлмаса? Шоҳ ўз синглисига: «Кўҳинур будир!» деб кўрсатган эди. Энди унинг гапи ёлғонга чиқадими? Бу гапни инилари ҳам эшитган, «Кўҳинур энди бизим оғамиз тожини безаюр», деб ифтихор қилишган эди. Бу ифтихорнинг таги пуч чиқса, Таҳмасп ўз яқинлари олдида қанчалик ноқулай аҳволда қолади!

Шоҳ Таҳмасп иккинчи бўлиб кирган Хўжа Ғозининг майда-чуйда иғволарини эшитгандан сўнг, Кўҳинур тўғрисида гап очди:

— Сиз ҳам Кўҳинурни кўрмишсиз?

— Ҳа, олампаноҳ, бегимнинг туморида кўрмишмен! — деди Хўжа Ғози. — Сизга Байрамхон келтирган олмос гумбазсимонми? Унга «Самойинур» деб ном берилган. Аммо у Кўҳинурдан икки баробар кичик! Фақир икковини ҳам кўрганмен...

Бошқа олмосни Кўҳинур деб хато қилгани Таҳмаспга энди жуда алам қилди. Ҳумоюн ундан паноҳ истаб келган пайтда ҳам ўзини шунчалик баланд олар эканки, энг буюк Кўҳинур олмосини хотинида қолдириб, бошқа кичикроғини шоҳга юборибди. Таҳмасп бундай калондимоғларнинг кўпини кўрган, кўпининг жазосини берган! Бу темурийзоданинг адабини бериб қўйиш ҳам унинг қўлидан келади!

Шоҳ ўз ўйини шу тарзда якунлади-ю, Валидбекни чақириб, Равшан кўка билан Хўжа Ғозига дурустроқ жой беришни ва улўфа тайинлашни буюрди. Шу кундан эътиборан бу иккови ҳам Таҳмасп хизматиға ўтди.

\* У л у ф а — иш ҳақи, маош.

\* \* \*

Мусофирликда ҳам ўз юртдошларининг тирноғи тагидан кир кавлайдиган одамлар Ҳумоюннинг шоҳ Таҳмаспга боғлиқ бўлган мушкул ишларини янада мураккаблаштирди. Бошқа бир юрт ҳукмдорининг қовоғига қараб муте бўлиб яшашнинг қандай руҳий азоблари борлигини у биринчи бор Машҳадда қирқ кун шоҳнинг навбатдаги кўрсатмасини кутиб қолганда сезган эди. Уни бирга олиб юрган Жаъфар Султон Ҳумоюннинг шиа мазҳабига ўтишини ва ўнг иккита қирмизи йўл-йўли бор достор кийиб, имом Ризо масжидига зиёратга боришини маслаҳат берди. Бироқ Ҳумоюн отасининг Самарқандда шиа досторини бошига кийиб кўриниш бергани қандай ёмон оқибатларга олиб келганини унутган эмас. Шунинг учун Жаъфар Султонга:

— Жаноб бегларбеги, чин эътиқод досторда эмас, дилда бўлур, — деди.

Ўшанда шоҳ оиласининг энг маърифатли вакили бўлган Сом мирзо орага тушиб, Ҳумоюнни мазҳаб бобидаги ортиқча тазйиқлардан халос қилди.

Чунки ҳалол одамларни фақат сунний мазҳабига ўтмагани учунгина қувғин қиладиган ўта тажовузкор шиалар — мамлакатдаги кўп исёнлар ва алғов-далғовларга сабаб бўлган эди. Шоҳнинг ўзи ҳам ўта жоҳил мазҳабдошларига қарши фармонлар чиқаришга ва кураш эълон қилишга мажбур бўлган эди. Айниқса, Хуросонда ва янгидан қўшилган Ширвонда сафавийлар сунний аҳолини ўзларига эл қилиш учун мазҳаб жанжалларидан баланд турадиган сиёсат юргизишга интилишларди.

Охири мана шу сиёсат Ҳумоюрга ҳам қўл келди. Шоҳ Таҳмасп Ҳумоюнга ва унинг яқинларига мазҳаб борасида ортиқча тазйиқ ўтказмаслик ҳақида кўрсатма берди.

Ҳумоюн шоҳдан ҳарбий ёрдам сўраган, Қазвиндаги музокаралар Байрамхон ёрдамида дуруст бошланган, Таҳмасп каттагина кўмак ваъда қилган эди. Мана шу орада шоҳ томонига қочиб ўтган Равшан кўка билан Хўжа Ғозиларнинг иғвоси бошланди-ю, амал-тақал билан зўрға ечилаётган муаммолар баттар чигаллашиб кетди. Шоҳ музокараларни тўхтатди ва бир ойгача Ҳумоюнни қабул қилмади. Бу орада Ширвондан нохуш хабарлар келди.

Бундан беш-олти йил аввал шимолдаги Озарбайжон ерлари — Ҳазар денгизи бўйидаги Боку, Куранинг ўнг қирғоғидаги Шамахи, Муған дашти бари ширвоншоҳлар ҳукми остида эди. Шоҳ Таҳмасп ширвоншоҳларни енгандан сўнг шимолдаги озарбайжон ерлари жанубдаги вилоятлар билан бирлашди. Илгари Кура дарёсининг икки қирғоғи икки давлатга қарар ва уларнинг ўзаро адовати эл-улусга ташвиш келтирар эди. Энди ҳар икки қирғоқ бир давлат бўлиб бирлашгандан сўнг Кура устига қурилган машҳур Худофарин\* кўприги жуда серқатнов бўлиб қолган, унинг иккала томонидаги озарбайжонликлар, ички урушлардан безор бўлган заҳматкаш ва зиёли одамлар тинч бир истиқболга умид боғлай бошлаган эди. Аммо аввалги ширвоншоҳларнинг тарафдорлари ҳали у ерда, ҳали бу ерда бош кўтаришарди. Ҳатто шоҳ Таҳмаспнинг иниси Алқас мирзо ҳам Ширвонга бегларбеги бўлиб боргандан сўнг ўзича мустақил давлат тузишга уриниб кўрган эди. Бундан хабар топган шоҳ Таҳмасп Қазвиндан Ширвонга ўн минг кўшин билан борди. То у инисини қаттиққўллик билан ўзига итоат эттириб, Худофарин кўприги орқали Қазвинга қайтиб келгунча Ҳумоюн унинг йўлига қараб кутиб ўлтирди.

Ниҳоят, сумбула кирган кунларда Таҳмасп уни ўзининг Чилсутун қасрида қабул қиладиган бўлди. Ўша вазир Валидбек Ҳумоюнни шоҳнинг хонайи хосига бошлаб кирди.

— Ҳазрати шаҳаншоҳ, Ширвондаги янги ғалабалар била сизни чин дилдан муборакбод этгали келдим, — деб гап бошлади Ҳумоюн.

Шоҳ авваллари Ҳумоюнни доим ўрнидан туриб қабул қилар ва ўнг ёнига ўтказар эди. Бу гал ўлтирган кўйича унга чап томонидан уч-тўрт қадам наридан жой кўрсатди. Ҳумоюн Таҳмаспдан олти ёш катта эди. Отасининг «катталар кўтаримли бўлгай» деган гапини яна бир эслади. Шоҳнинг камситишига аҳамият бермасликка тиришиб, майин кулимсиради-да, кўрсатилган жойга чўкка тушди.

— Олампаҳо, биз сиздан кўп марҳамат кўрдик,— деди. — Энди ижозат берсангиз, юртимизга қайтсак...

— Ханси\* юртингизга қайтажаксиз? — кинояомуз сўради шоҳ.

— Ҳозирча Қандаҳорга... Сиз ваъда қилган кўмак ила уни олсак, ўзингизга инъом этгаймиз. Биз ўғлимиз билан Ҳиндга қайтиш орзусидамиз.

— Ҳиндистон сизнинг юртдур? — деб шоҳ яна киноя қилиб сўради.

Ҳумоюн ичида, «тангрим, ўзинг бардош бер», деб, бу истехзога ҳам чидади.

— Ҳиндистон — биз фарзанди ўлдиғимиз юртдир,— деб Ҳумоюн битта сўзни атайлаб озарбайжонча айтди.

Шоҳ кўзларини қисиб Ҳумоюнга синовчан назар билан тикилди...

— Эрон буюкми ёки сизнинг Ҳиндистон буюкроқ?

Пойгақда ўлтирган Валидбек бирдан сергакланди, шоҳ «Ерон буюкроқ» деган гапни эшитса мамнун бўлишини Ҳумоюн ҳам сезди. Лекин бундай деса шоҳга очикдан очик хушомад қилиб ёлғон гапирадигандай кўринди-ю, хиёл тараддудланди.

— Эроннинг... буюк маданияти, буюк тарихи бордир... шундай тарих, шундай маданият Ҳиндистондада вар. Аммо Ҳиндистоннинг аҳолиси кўпроқ, майдони ҳам буюкроқдир, олампаҳо.

Бу гаплар шоҳнинг қулоғига: «Мен ҳам сендан буюкроқмен, шунинг учун энг улкан Кўҳинур олмосини ўзимда олиб қолганмен!» дегандек эшитилди. Шоҳнинг бирдан жаҳли чиқди. Унинг қизишган пайтда мантиқни тан олмайдиган одати бор эди.

— Сиз биздан буюкроқ ўлсангиз нечун Ҳиндистондан бура\* паҳо истаб келдингиз? Дасторингизга Кўҳинур олмосини таққанингиз учунгина биздан буюкроқ ўлмаяжаксиз!

Бу аччиқ изғирин қаёқдан эсаётганини Ҳумоюн Кўҳинур олмоси тилга олинганидан сўзди. Бу олмосни Ҳамида бонунинг туморида кўрган Равшан кўка билан Хўжа Ҳозининг изғирини. Бу разил ўғриларни зиндонга ташлатиш ўрнига, уларга танбеҳ бериш билан чекланиб, ортиқча бир юмшоқлик қилгани учун Ҳумоюн яна ўзини койиди: «Қилган хатоингнинг жазоси мана шу, энди шоҳнинг барча танбеҳига чидайсен!».

Таҳмасп юрагида тўпланиб қолган гина-қудратларни айтиб, кўнглини сал бўшатгандан сўнг, Ҳумоюн секин бош кўтарди:

— Ҳазрат шаҳаншоҳ, тоғдан кўра само буюкроқдир. Шунинг учун мен сизга Кўҳинурни эмас, Самойинурни юборган эдим... Орага иғво уруғини сочган одамларни ёмонлашга эса менинг тилим бормайдир. Чунки не қилса ҳам улар менинг юртдошларим. Ҳозир биз сизнинг ихтиёрингиздаги меҳмонлармиз. Бизни бор қилишга ҳам, йўқ қилишга ҳам сиз, албатта, қодирсиз. Бир ўлим ҳамиша бошимизда бор. Мен ҳеч вақт ундан кўрқиб қочган эмасмен. Агар мендан айб ўтган бўлса, майли, буюринг!

Ҳумоюн Таҳмаспнинг кўзларига довталаб бўлган каби тик қаради. Шоҳ ҳам унинг кўзига кўзини қадаган ҳолда: «Ўлимдан кўрқмаслигингни кўрюрмиз!» дегиси келди, аммо бошқа гапни айтди:

— Айб дейил\*. Ов қилюрмиз! Чоршанба куни ўрмонда, Албрус доғинда. Сизи таклиф этюрмиз. Ҳозир Ҳумоюннинг кўнглига ов сиғмаса ҳам, лекин бу гапларнинг тагида бошқа маъно борлигини сезиб, шоҳнинг таклифини қабул қилди.

\* Х у д о ф а р и н — бу кўприк ҳозир ҳам Эрон билан Озарбайжон чегарасида турибди.

\* Х а н с и — қайси.

\* Б у р а — бу ерга.

\* Д е й и л — эмас.

\* \* \*

Ов учун Элбрус тоғининг хатарли учмалари кўп бўлган ва машҳур темир дарахтлари ўсадиган ўрмонзор ёнбағирлари танланди. Овга чиққан қизилбош беклари орасида Ёқуб Шерафкан номли паҳлавон йигит ҳам бор эди. У Мозандарон ўрмонларида йўлбарс билан олишиб, уни



енган, терисини шилиб, шоҳга тақдим қилган эди. Таҳмасп унга Шерафкан деб ном берган, йўлбарс терисининг эни ярим қарич келадиган узун бир парчасини унинг ўзига эсдалик қилиб қайтарган эди. Ёқуб Шерафкан ҳозир овда ҳам ўша бир тилим йўлбарс терисини ўнг елкасига боғлаб, икки учини белидаги камарининг олдига ва орқасига маҳкам қистириб олган эди.

Байрамхон уни узоқдан Ҳумоюнга кўрсатди-ю, қулоғига шивирлади:

— Хундор душманингиз ана ўша! Бундан йигирма беш йил олдин унинг амакиси Бобур ҳазратларидан қасд олмоқчи бўлганда, шоҳ Исмоил қўймаган экан.

— Буниси энди мендан кимнинг қасдини олмоқчи эмиш?

— Ўша отасининг қасди. Қаршида бегуноҳ аҳолини қатлиом қилган ашаддий шиалардан бири шу Ёқубнинг отаси экан. Кейин Ҳисорда сизнинг отангиз уни шу иши учун ўлимга буюрган экан. Бу ҳодисалар бўлган пайтда сиз ҳам, Ёқуб Шерафкан ҳам икки-уч яшар бола бўлгансизлар. Лекин буларда одат шундайки, қасд олинмагунча хундор душманлик авлоддан авлодга ўтавергай.

— Бу қасд — бизга қарши суиқасдга айланса-чи? Шоҳнинг бундан хабари бормикин?

Байрамхон тасдиқ маъносида бош ирғади.

— Менга Сом мирзо яшириқча айтди. Орага тушган совуқликни Валидбек истифода қилмишдир. Агар шоҳ қатъий ман этса, Ёқуб унинг азиз меҳмонига тажовуз қила олмас эди. Бироқ ўзимизникилар орага нифоқ солдилар. Шундан кейин шоҳ кўрсатма берибдир: «Ёқуб паҳлавон кучини кўрсатса майли, аммо ўқ отилмасин, қурол ишлатилмасин», дебдир... Бу тоғда бузуқ зовлар, ўнгирлар кўп экан. Жуда эҳтиёт бўлгайсиз, ҳазратим. Ҳасанали эшик оға, мен, яна йигирма қўриқчи йигит сизнинг ҳимоянгизда собитмиз. Ёқуб Шерафканнинг ҳам йигирмадан ортиқ йигити бор. Сиз архар овлаганда, улар сизни овлашларини унутманг. Бундай хатарли дамларда Ҳумоюн ўзининг бутун вужудида алоҳида бир сафарбарлик сезар, борлиғи кўзга ва қулоққа айланиб кетгандай, ҳар бир шарпани жуда тез илғарди. Бугун у тоғларда яхши юрадиган энг бақувват ва ҳушёр жийрон қашқа бадахшоний отини миниб чиққан эди. Ўзининг ёш йигитлик пайтида Бадахшонда, Помир тоғлари орасида от чоптириб орттирган барча тажрибаси ёдига тушмоқда эди. Архарлар тоғнинг баланд қоятошлари орасида бўлар, махсус одамлар уларни шоҳ Таҳмасп ва Ҳумоюн турган ёнбағирларга ҳайдаб тушишга ҳаракат қилишарди. Лекин бу чаққон жониворлар тошдан тошга сакраб, яна баланд учмалар томонга қочишарди. Ҳумоюн шоҳнинг олдида қўрқоқ кўринмаслик учун ўша учмалардан бирининг тепасига от чоптириб чиқди-ю, тўртта архардан бирини ёй ўқи билан уриб йиқитди. У билан кетма-кет чиқиб келган Байрамхон ва Ҳасанали ҳам биттадан архар отишди. Улар ов шавқига берилиб, ўзларининг кетидан писиб келаётган Шерафканни унутган эдилар. Қаршидаги тошлоқ ёнбағирда яна бир кийик Ҳумоюннинг кўзига ташланди. Тоғнинг мусаффо ҳавосида узоқлар ҳам яқин кўринади. Ҳумоюн, «пастдаги жилғадан ўтсам, нариги ёнбағирга бир лаҳзада етаман», деб ўйлади-ю, қизишиб терлаган отининг жоловини сой томонга бурди. Бироқ унга оддий жилға бўлиб кўринган пастдаги сой — уч терак бўйи келадиган учуримли тош жар экан, унинг тагидан оқаётган сувнинг фақат гувиллаши эшитилар, аммо ўзи кўринмас эди. Четларини қалин буталар ва темир дарахтлари пана қилиб турган тош жарни Ҳумоюн яқин борганда кўрди. Пастда қорайиб турган ўнгир унинг ваҳмини келтирди. Яқин орада от сакратиб ўтадиган жой йўқ, тош жардан пастга қулаган одам чилпарчин бўлиб кетиши ҳеч гап эмас. От ҳам буни сезиб тўхтади. Ҳумоюн жарни айланиб ўтадиган жой бормикан деб, жоловини ўнгга бурди-ю, атрофга аланг-жалаң кўз югуртирди. Шу пайт алланарса шамолдай чийиллаб бошининг ёнидан учиб ўтди-ю, ёнидаги темир дарахтининг шоҳи қаттиқ силкиниб кетди. Шу заҳоти нимадир илондай шалоплаб ерга тушди. Бу — сиртмоқ эди. ўнг қадамча нарида бўз от миниб турган Ёқуб Шерафкан сиртмоқни Ҳумоюннинг бўйнига илинадиган қилиб ташлаган, аммо орадаги дарахт шоҳи халақит бергани учун арқон мўлжалга илинмай ерга тушган эди. Эллик қадамча нарида от чоптириб келаётган Байрамхон билан Ҳасаналининг йўлини бир талай қизилбош отлиқлар тўсиб олишди.

Шерафканнинг ўзи ва ўнча қизилбошлар Ҳумоюнни уч томондан ўраб олишди. Фақат жар томон очиқ қолди. Улар Ҳумоюннинг отига орқадан қамчи уриб, уни уч томондан қисиб, тош жарга суриб бора бошладилар. Жонивор жийрон қашқа бошини орқага силтаб, тўрт оёғини ерга ҳар қанча тираса ҳам, жар томон нишаб бўлгани учун ортдан суриб келаётганларнинг залвори зўрлик қилди. Ҳумоюн ўнг томонида одам сийрақроқ эканини, фақат битта қизилбош уни ўнгга бурилгани қўймай қисиб келаётганини кўрди. Жиловни қўйиб юборди, оёғини узангидан бўшатди-да, бир сакраб, ўнгдаги қизилбошнинг орқасига мингашиб олди, ўша заҳоти уни эгардан ағдариб ташлади. Дарҳол бўш эгарга тармашиб, жиловни қўлига олди. Отни ўнгга буриб тўпдан чиқаётганда яна талпиниб, эгарга минди.

Шу аснода Ҳумоюннинг бадахшоний оти баланд тош жардан пастдаги ўнгирга қулаб тушар экан, ҳаёт билан видолашган каби аччиқ бир кишнади. Эгардан ағдарилган қизилбош эса отлар оёғи тагида қолиб қичқирди ва жар лабидаги бутага тармашиб, сафдошларидан ёрдам сўрай бошлади. Бир қисм қизилбошлар у билан андармон бўлди, аммо Шерафканнинг ўзи қилич яланғочлаб, Ҳумоюннинг кетидан от чоптирди.

Байрамхон, Ҳасанали ва бошқа қўриқчи йигитлар орадаги йўлни тўсиб туриб олган қизилбошларнинг отларига қамчи уриб, бақириб, Ҳумоюннинг олдига ўтишга интилмоқда эдилар. Ахири Ҳасанали ҳам қилич яланғочлади-ю, қизилбошлар қуршовини ёриб ўтди ва Ҳумоюнга ҳамда қилиб келаётган Шерафканнинг қаршисидан чиқди. Бироқ Шерафкан отини жиловидан тортиб олд оёқларига турғизди ва юқоридан Ҳасаналининг бошига шундай қилич урдики, ўткир исфаҳоний тиғ бош суягини тарвуздай икки паллага бўлиб ташлади.

Ҳасаналининг елкалари, отининг ёли қонга беланиб, ўлиги эгардан қулаб тушар экан, Шерафкан Байрамхонга қичқирди:

— Арая\* тушсанг сен ҳам ўлжурсан! Қўй, мен хундор душманам ила олишай!

Ҳумоюн ҳам қиличини суғурар экан, қон тўкишга тайёр турган бошқа қизилбошларга қарата:

— Сенлар ҳам орага тушманглар! — деб қичқирди.

Икки от бир-бири билан айқашиб, икки қилич бир-бирига бало-қазодай урилар экан, ҳозиргина бегуноҳ ҳалок бўлган Ҳасаналининг қасоси ҳам Ҳумоюнга куч бергандай бўлди. Ҳозир у фақат ўзини эмас, бегуноҳ қатл этилган Қарши аҳолисининг хотирасини, уларга ён босган отасининг руҳини, Қазвинда изтироб чекиб ўлтирган Ҳамида бонуни, Қандаҳорда етим боладай қолиб кетган ўғилчасининг келажагини ҳам ҳимоя қилаётганини бутун борлиғи билан ҳис қиларди. Ҳозир буларнинг ҳаммаси унга мадад бераётгандай вужудига чексиз бир куч, журъат, чаптастлик қуюлиб келарди. У ёшлиқда икки қўллаб қилич чопишга ўрганган эди. Қазвинда шоҳнинг қарорини кутиб ойлар давомида зерикиб юрган пайтларида ўнг қўлини орқасига боғлаб қўйиб, чапақайига қилич чопишларни қайта-қайта машқ қилган эди. Ҳозир ана ўша машқлар унга жуда асқотди.

Шерафкан юзма-юз қилич солиб, уни енголмагандан сўнг, темир дарахтини айланиб ўтиб, Ҳумоюнга чап томондан қилич урмоқчи бўлди. Буни кўрган Ҳумоюн қиличини дарҳол чап қўлига олди. Шерафкан унинг чапақайига ҳам қилич ура олишини билмай эҳтиётсиз бир ҳаракат қилган эди, Ҳумоюн қулай пайтдан фойдаланди. Унинг чап қўл билан урган қиличи Шерафканнинг елкаси аралаш гарданини қаттиқ ярадор қилди. Шерафкан қиличини қўлидан тушириб юборди, ҳушидан кетиб отдан йиқиладиган бўлганда йигитлари келиб суяб қолишди. Бу олишувни тоғ тепасида Валидбек билан Сом мирзо кўриб турган эдилар. Валидбек от чоптириб келиб Ҳумоюнга даъво қилди:

— Сиз нечун овда қилич яланғочлаб, бизим бекни ярадор этмишсиз?!

Аммо Байрамхон Ёқуб Шерафканнинг ўзи айбдор эканини айтиб, бегуноҳ ҳалок бўлган Ҳасаналининг жасадини кўрсатди. Сом мирзо Ҳумоюннинг шундай таҳликали ҳолатда ўзини мардона тутганидан жуда таъсирланган эди. У акаси Таҳмаспнинг олдида борганда бутун воқеани батафсил айтиб бериб, Ҳумоюнни ёқлади.

Шоҳнинг синглиси Шоҳзода Султоним одатдагидай баланд бир жойда отлик туриб акасининг

кийик овлашини томоша қилган, тош жар лабида бўлиб ўтган ҳодисани ўзи кўрмаган бўлса ҳам, бошқалардан эшитган эди. Ҳумоюннинг оти тош жардан қандай қулаб кетгани, унинг ўзи бошқа отга сакраб миниб қандай жон сақлагани, сўнг чап қўл билан қилич чопиб, Шерафқандай паҳлавонни қандай енггани Шоҳзода Султонимни ҳаммадан кўпроқ ҳаяжонга солди. Овчилар орасида шоҳнинг холис кузатувчилари ҳам бор эди. Улар ҳам шоҳга келиб ахборот берганда меҳмоннинг жасоратига қойил бўлганлари сезилиб турарди. Атрофидаги шунча одамнинг гапи бир жойдан чиққандан сўнг, шоҳ Таҳмасп ҳам Ҳумоюнга тан бермай иложи қолмади.

— Шерафкан бизим фармонимизни бузмишдир, яралиқ ўлгани учун ўзи айбдор! — деди Таҳмасп қурол ишлатмаслик ҳақида берган фармойишини Валидбекка эслатиб. — Аммо Мирзо Ҳумоюн бизим олий кўнағимиздир\*. Онга олий эъзоз лозимдир!

Ҳумоюннинг ўнгирга қулаб кетган оти ўрнига шоҳнинг ўзи учун етовда олиб келинган ва эгар-жабдуғи олтин билан зийнатланган чиройли оқ арғумоқ тақдим этилди. Отнинг оқ ранги ҳам ораларидаги кудурат кўтарилганини ҳаммага намоёиш этгандай бўлди. Бегуноҳ ҳалок бўлган Ҳасаналининг оиласига шоҳ ўз хазинасидан каттагина нафақа тайин этди. Кечки пайт овда отилган кийиклар, какликлар, ҳилол қушлар гўштидан шоҳона таомлар тайёрланди. Таҳмаспнинг қирмизи рангли улкан сақарлот боргоҳига Ҳумоюн билан Байрамхон таклиф этилди. Таҳмасп Ҳумоюннинг катталигини энди тан олган каби уни тўрдаги жойга ўтқазди. Олтин жомлардаги майинобларга кийик ва каклик кабоблари газак қилинди. Хиёл кайф қилганларидан сўнг Таҳмасп очилиб сўзлади:

— Мирзо ҳазратлари, мен тарих китобида ўқимишам, Сизнинг бобокалонингиз Амир Темур-да ҳар икки эли\* ила чох яхши қилич чапмишдир. Сиз чап эл ила қилич чопмоқни Темур бобонгиздан уйранмишсиз?

— Сиз ҳақсиз, олампаҳо. Бугун чап эл ила чопган қиличим ҳам менга Соҳибқирон бобокалонимдан мерос қолмишдир.

Шоҳ Таҳмасп бу гапдан хиёл таажжубланди:

— Сизда Амир Темурнинг қиличи бордир?

— Бор, марҳамат, кўринг, — деб Ҳумоюн белига тақилган олтин сопли қилични ғилофидан секин олиб кўрсатди: — Амир Темурнинг муҳрларига «рости-русти» — деган сўзлар ўйиб ёзилган экан. Худди шу икки сўз бу қиличга ҳам битилган. Қаранг!..

Шоҳ Таҳмасп қиличнинг сопидан пастроғига заргарона ҳарфлар билан қадама\* қилиб битилган «рости-русти» сўзларини ўқиди-да:

— Ваҳ! Ваҳ! — деб завқланди.

— Маъносини англагандирсиз олампаҳо?.. «Куч— адолатдадир» деган эътиқодни менинг дилимга жаннатмакон отам ҳам сингдирганлар, бу қилични асраб-авайлаб менга етказиб берганлар. Мен уни бугунгидек адолат учун курашган пайтларимда тақурмен. Бошқа вақтда эҳтиёт қилиб асраймен. Токи бу адолат қиличи биздан кейинги авлодларга ҳам насиб этсин! Қилич қинига қайтариб солингач, Шоҳ Таҳмасп Амир Темурнинг Йилдирим Боязид устидан эришган ғалабасини мақтаб кетди:

— Темур бобонгиз Анқара яқинида Боязидни тор-мор этгани бизим Табриз-у Қазвинлар учун-да чўх хайрли зафар ўлмишдир.

Сафавийлар билан турк султонлари орасидаги низолар ҳозир яна авжига чиққан эди. Турклар Табризни босиб олгандан сўнг сафавийлар пойтахтни Қазвинга кўчиришга мажбур бўлдилар. Шу безовталиқлар даврида турк султонларининг Темурдан тор-мор бўлган пайтларини эшлаш Таҳмаспга алоҳида мамнуният бахш этар ва Ҳумоюнни бугунги жасорати учун эъзозлаш имконини берарди.

— Биз сизнинг барча истакларингизни бажо этюрмиз, — деди у яна сал кайфи ошгач ва Ҳумоюннинг қулоғига шивирлади: — Кўхинур бурадами?\*

Ҳумоюннинг юраги шиф этди.

— Кўҳинур... Қазвинда.

— Бир кўрмоқ истарам...

— Бажонидил. Қазвинга қайтсак, ҳузурингизга элтгаймен.

Ичида эса «майли, бош омон бўлса олмос топилгай» деб, Кўҳинур билан ўзича хайрлашиб ҳам қўйди.

\* А р а я — орага.

\* К ў н а ҳ — меҳмон.

\* Э л и — қўли демақдир.

\* Қ а д а м а — қадаб маҳкамланган, инструкторсия қилинган.

\* Б у р а д а — бу ерда.

\* \* \*

Қазвиннинг Чилсутун қасри ичида Нигорхона деб аталадиган ва камдан кам одам кира оладиган нафосат макони бор эди. Камолиддин Беҳзод ва унинг шогирдлари чизган, ҳар бири юз минг олтин тангага ҳам сотилмайдиган ноёб расмлар мана шу Нигорхонада сақланарди. Беҳзоднинг ўзи бундан олти йил аввал вафот этган, у асос солган Нигорхона ишларига ҳозир Султон Муҳаммад исмли машҳур наққош ва рассом мутасадди қилиб тайинланган эди. Таҳмасп болалигидан расм чизишни яхши кўрар, отаси Шоҳ Исмоил уни етти-саккиз ёшида Камолиддин Беҳзодга шогирдликка берган эди. Нигорхонанинг деворларига нақшланган расмлар орасида Таҳмаспнинг мусаффо болалик кўзи билан кўрган ов манзарасини акс эттирувчи сурати ҳам бор эди.

Бугун пешин намозидан сўнг шоҳ Таҳмасп, унинг синглиси Шоҳзода Султоним, Ҳумоюн ва Ҳамида бону — тўртовлари шу Нигорхонани яна бир томоша қилгани келдилар. Уларга пешвоз чиққан санъаткорлар орасида асли термизлик бўлган Мир мусаввир ва унинг ўғли Мирсаид Али ҳам бор эди. Ҳумоюн аввал келганда улар билан узоқ суҳбатлашган, чизган суратларини кўриб, истеъдодларига қойил бўлган: «Агар тангрим бизни муродга етказса, сизларни Кобулга ёки Аграга таклиф этгаймен, борурмисизлар?» — деб сўраган эди. Шунда ҳар икки мусаввир боришга тайёр эканларини, аммо шоҳ рухсат бермаслигини айтган эдилар. Ҳумоюн шоҳдан рухсатни ўзи олмоқчи бўлган ва бунинг учун қулай фурсатни кутиб юрган эди.

Бугун Ҳумоюн бошқа ноёб расмлар қатори Таҳмасп чизган ов манзараларини ҳам кўриб, ундаги бўёқларнинг тиниқлигини, тасвирлардан ёш қалбнинг соф бир ҳарорати сезилиб туришини шоҳнинг ўзига жуда ёқадиган қилиб айтди. Ҳамида бону ҳам Нигорхонадаги ажойиб расмлардан олган завқини Таҳмаспнинг ўзи чизган суратга қўшиб гапирди. Шоҳ бу мақтовлардан яйраб, эриб турганда Ҳумоюн бир четда одоб сақлаб қўл қовуштириб турган Мир Саид Алини кўрсатди-да:

— Ҳазрат шаҳаншоҳ, сизнинг Нигорхонангиз бебаҳо гавҳарлар билан тўлмишдир, — деди. — Мир мусаввир асли термизлик экан. Агар изоҳат берсангиз, мен уни ўғли билан Кобулга олиб кетсам. Токи сизнинг тарбиянгиз билан орттирган санъатларини бошқа мамлакатларга ҳам тарқатсалар. Бу билан сизнинг шуҳратингиз бутун оламга ёйилажақдир.

Шоҳ Мир Саид Алига қошини чимириб қаради, сўнг Ҳумоюнга юзланиб мийиғида кулди.

— Бизим бу мусаввирлар гавҳар яратурлар. Ҳар бир суратини гавҳар янглиф ўнг туман секкага\* ҳам бермаюрлар.

— Аммо биз буларнинг харажатлари учун шоҳ ҳазратларига минг туман\* тўлашга ҳам тайёрмиз.

— Яхши, сиз аввал Кобулга қайтинг, сўнгра ўйлаб кўрюрмиз, — деди Таҳмасп.

Кобул йўлида ҳали қанча тўсиқлар борлиги, аввал Қандаҳорга бориб, Акбарни қутқариш кераклиги Ҳумоюннинг эсига тушди. У шу бугун шоҳ билан ўзининг орасидаги чигал тугунларни узил-кесил ечиб олмоқчи эди. Ҳумоюннинг маслаҳати билан Ҳамида бону кеча оқшом Шоҳзода

Султонимга учрашган ва энди сирлиги қолмаган туморни ва ундаги Кўҳинур олмосини, ўғрилар телпагидан топилган лаълларни унга кўрсатган, сўнг бўлган воқеани бир-бир айтиб берган эди. Равшан кўка билан Хўжа Ғозилар Валидбек эшик оғасининг воситачилигида шоҳ хизматига олинганини эшитган Шоҳзода Султоним:

— Ваҳ, бу хато ўлмишдир, — деб астойдил куюнди, разил ўғриларни Мирзо Ҳумоюн шоҳга айтиб жазо бердирмаганидан таажжубланди. Ҳамида бону Ҳумоюннинг меҳмонда юрганда бундай жанжаллардан андиша қилишини айтди:

— Шаҳаншоҳ ҳазратлари Кўҳинур олмосини кўрмоқчи эканлар, — деди Ҳамида. — Марҳамат, қаерга десалар биз Мирзо ҳазратлари билан олиб бориб кўрсатгаймиз. Агар ёқтирсалар тақдим этгаймиз. Шу ҳақда ҳазрат оғангиз билан гапиришиб, бизга жавобини айтингиз.

Шоҳзода Султоним бугун эрталаб Таҳмаспга бу гапларнинг ҳаммасини батафсил сўзлаб берди. Шундан кейин шоҳ булар билан Нигорхонада учрашадиган бўлиб одам юборди.

Ҳозир бу ердаги нодир суратларни гавҳарга қиёслаб мақтаганларида Ҳамида бону қўлидаги кисага солиб юрган олтин қутичани ва ундаги Кўҳинурни маънос бир туйғу билан кўз олдидан ўтказди. Чунки Ҳумоюн Кўҳинурни қурбон қилиб бўлса ҳам шоҳ билан орани яхшиламоқчи ва тезроқ Қандаҳорга бориб Акбарни қутқармоқчи эди.

Ноёб суратларни кўриб, қалблари нафосат завқидан майинлашган ҳолда Нигорхона тўридаги муҳташам хонайи хосга кирдилар.

Шоҳнинг кўнгли юмшаб турган мана шу аснода Ҳумоюн Ҳамида бонуга «олмосни беринг» дегандай ишора қилди. Ҳамида қўлидаги кисадан олтин қутичани олиб, чап қўли кўксига, эрига одоб билан узатди. Ҳумоюн қутичани очди-да:

— Олампаноҳ, Кўҳинурни эслатган эдингиз, марҳамат, — деб шоҳга тутди.

Таҳмасп олтин қутича ичида чиндан ҳам нур тоғига ўхшаб жилоланиб турган олмосни кўрди-да, қалбида кучли бир туйғу мавж ургангани сезди. Бу — гўзаллик туйғуси эди. Таҳмаспнинг болаликдаги рассомлик истеъдоди кейинчалик ривож топмай қолган, ўнг ёшида отаси ўлиб, тож-у тахт жанжаллари бошига тушгач, интиҳосиз уруш-юрушларда қўли нафис мўйқаламни тутишдан чиқиб қолган эди. Аммо унинг ёш қалбида шоир отаси ва улўф мусаввир Беҳзод уйғотиб кетган гўзаллик туйғуси ҳали ҳам сўнмаган эди. У ўз туғишганлари орасида энг соф ва гўзал инсон деб билган синглиси Шоҳзода Султонимни бунчалик яқин олиб юришининг боиси ҳам — дилида яшаб келаётган ўша гўзаллик туйғуси, покликка ва нафосатга бўлган ташналик эди.

Ҳозир минг турли жилва билан ёниб турган Кўҳинур олмоси унга табиат яратган энг ноёб гўзалликлардан бири бўлиб кўринди. Ҳаётда кичкина бир зарраси ҳам жуда кам учрайдиган олмос софлиги ва мустаҳкамлиги Кўҳинурда тоғдай ёмби бўлиб бир жойга йиғилганлиги — табиатнинг мустасно бир мўжизаси эканини Таҳмасп юракдан ҳис қилган сари завқи ошиб борарди.

Аммо у ўз завқини айтмас, Ҳумоюн билан Ҳамида бону олдида Кўҳинурни мақташдан ўзини тийиб турар эди. Чунки агар у мақтаса Ҳумоюн Кўҳинурни ҳозир унга тақдим этиши керак — иккови ҳам тан оладиган одат шу эди.

Таҳмасп завқли бир ҳаяжон билан синглисига қаради:

— Самойинурни вер-чи.

Садаф қутичадаги Самойинур Шоҳзода Султонимда экан, уни олиб акасига берди. Таҳмасп икки олмосни икки қўлида ёнма-ён тутиб бир-бирига солиштирди.

Катталиқ жиҳатидан Кўҳинур хиёл улканроқ. Аммо гўзалликка келганда Самойинурнинг осмон гумбазини эслатувчи шакли ва унда беҳисоб юлдузлардай чақнаб турган олмос қирраларининг жилваси Таҳмаспга яна бир бетакрор мўжизадек туюлди. Нариги икки ифвогар Кўҳинурни бундан беқиёс катта деб ёлғон гапирганларини шоҳ энди ўз кўзи билан кўриб турибди. У икки олмосни баробар тутган ҳолда:

— Бу ноёб мўжизаларнинг ватани ўлмиш Ҳиндистон чиндан-да буюк мамлакатдир, — деди.—

Кўҳинур...

Шоҳзода Султоним акасига хавотирланиб кўз ташлади. Ҳозир у Кўҳинурни мақтай бошласа, тамом, ҳар икки олмос ҳам Таҳмаспники бўлади. Лекин мардлик ва адолатни яхши кўрадиган Шоҳзода Султоним ўз акасидан ифтихор қилишни истар, ундан олижаноб бир саховат кутар эди. Агар бусиз ҳам мусофирликда қийналиб юрган Ҳумоюн билан Ҳамида бонудан Кўҳинур ҳам олинса ноинсофлик бўлишини куюнчак қиз ич-ичидан сезиб, изтироб чекмоқда эди. Ҳозир шу топда ноинсофлик билан олижанобликнинг орасида гўё биргина қадам масофа бор.

Наҳотки акаси олижанобликка томон шу биргина қадамни қўя олмаса?

Синглисининг кўнглидан ўтаётган изтиробли саволни Таҳмасп унинг жавдираб турган кўзларидан сизди. Ҳумоюн билан Ҳамида эса тақдирга тан берган каби осойишта. Улар яхши истиқбол учун Кўҳинурни қурбон қилишга тайёр туришибди. Шоир отасидаги мардлик ва танглик Таҳмаспда ҳам борлигини Ҳамида бону билан Ҳумоюн билиб қўйишлари керак! Шоҳ «Кўҳинур» деб, бир тутилиб олгач, гапни бошқа ёққа бурди:

— Кўҳинур — ер остинан топилмиш бир тоғ. Бизим Албрус тизма дағи Кўҳиқафнинг\* шимолида ер остинан чиқиб, икки бошли буюк Элбрус чўққисига айланган экан. Ривоятни билурсиз: бу икки Элбрус орасидаги тоғлар ер остидан ўтюрмиш. Мен хаёл эдирамки\*, Ҳумоюн ҳазратларининг Ҳиндистондан кетиши, мусофиротда, қувғинда юриши — тоғнинг ер остига тушиши янгиликдир. Аммо тоғ — ер остида ҳам буюқдир. Ман буни ҳазрат Ҳумоюн овда ботирлик кўрсатганда кўрмишам. Ҳозир Кўҳинурни меним элима вериб, чох саховат кўрсатмоқчи бўлганларида мен ер остидаги тоғнинг буюклигини яна бир бор ҳис этмишам. Истарамки, шу тоғ яна ер юзига чиқсин. Ҳумоюн ҳазратлари ила Ҳамида бегим икковларининг ҳинд элидаги мартабалари яна тиклансин. Шу тилак билан Кўҳинурни ўзингизга қайтиб беражакман. Бизга Самойинурни тақдим этмишсиз. Биз буни энг юксак самовий нур ўрнида қабул қилдик. Кўҳинур эса ўзингизга ва авлодларингизга насиб этсин!

Таҳмасп олтин қутичани Ҳумоюнга қайтариб бераётганда Шоҳзода Султоним акасининг бу ишидан таъсирланиб, уни елкасидан қучди-да, қулоғига шивирлади:

— Жоним сизга қурбон, ҳазрат оғажон!

Ҳумоюн билан Ҳамида ҳам Таҳмаспнинг шоир отаси каби ажойиб ўхшатишлар қилишга ва фалсафий фикрлар айтишга қодирлигини энди пайқадилар.

Олтин қутича Ҳамида бонунинг кисасидан қайта жой олди. Таҳмасп уларни кузатиб қўяётганда, шоир отасининг Хатойи деган тахаллуси бўлганини, унинг ўзи ҳам баъзан ёмон одамларга ишониб хато қилишини, аммо бугун шу хатосини тўғрилаяжани айтди. Ҳумоюн кетгач, Таҳмасп ўзининг Чилсутун қасрига қайтди-да, хонайи хосга Валидбекни чақиртирди. Эшик оғага бирдан ғазаб қилиб:

— Сен ҳанси каззоб ўғриларни меним даргоҳима бошлаб келмишсан? — деди.

Равшан кўка билан Хўжа Ғозининг ўғирлик қилганларини, аёл кишининг туморини титкилаганларини Таҳмасп аввал ҳам эшитган, аммо чандон эътибор бермаган эди. Лекин энди шоҳ уларни бу ўғирликлари ва ифвогарликлари учун шафқатсиз жазога буюрди. Равшан кўканинг ўғирлик қилган ўнг қўли билагидан қирқиб ташланди. Сассиқ ифволар тарқатган Хўжа Ғозининг бурни кесилди-ю, абадий манқа бўлиб қолди.

\* С э к к а — танга. Ў н т у м а н — юз минг.

\* М и н г т у м а н — ўн миллион. Кейинчалик Ҳумоюн Мир мусаввир ва Мирсаид Али учун шоҳ Таҳмаспга ўн миллион табризи тўлаб, шундан сўнг уларни Кобулга олиб кетгани тарихий ҳужжатларда бор.

\* К ў х и қ а ф — Кавказ тоғлари.

\* Э д и р а м — этаман.

\* \* \*

Енг зўр истаги — тезроқ жанубга йўл олиш, Қандаҳордаги Акбарга етишиб, ундан нари Ҳин-

дистонга қайтиш бўлган Ҳумоюн нуқул шу истакка қарши боришга, асл мақсадидан тобора узоқлашиб, янада шимолроққа кетишга мажбур бўлмоқда эди. Бир йилдан ортиқ олиб борилган музокаралар кеч кузда ниҳоясига етди, шоҳ Таҳмасп ўзининг тўққиз яшар ўғли Муродни, саркардаси Будағхонни ўнг икки минг аскар билан Ҳумоюнга қўшиб Қандаҳорга юборадиган бўлди. Лекин бу қўшинни ҳали бир жойга йиғиш ва Ҳумоюн раҳбарлигида ҳарбий юришга тайёрлаш керак эди. Қазвин атрофларида шоҳнинг ўз қўл остидаги ўнг беш-йигирма минг аскар бор, уларни боқишдан ташқари от-уловларини ем-хашак билан таъминлаш осон эмас, куз тугаб, қиш яқинлашмоқда. Қиш ўчоғи эса тор. Шу сабабларга кўра Ҳумоюн ва унинг одамлари шоҳ вакили Будағхон билан бирга Қазвиндан шимолдаги кенг жойларга — ҳазар денгизи бўйларига бориб қўшин тўплаши, сўнг ўша ёқларда Қандаҳор юришига тайёрлик кўриши мақсадга мувофиқ топилди.

Улар Элбрус тоғидан ва Мозандарон ўрмонларидан ўтиб, денгиз бўйларига келгунларича совуқ тушиб қолди. Ҳамида бону Қандаҳорда кийган иссиқ самур пўстинни яна сандиқдан олди. У ҳам Ҳумоюн ҳам денгизни умрларида биринчи марта кўрмоқда эдилар. Қирғоққа муттасил урилиб турган долға тўлқинлар қаттиқ шамол турганда атрофга сув зарраларини учирарди. Ҳумоюн денгиз билан ўрмон оралиғидаги кенг бир саҳни қароргоҳ учун танлади-да, чодир ва ўтовлар ўрнатилгунча Ҳамида бонунини кемага солиб, денгизда сайр қилдирди. Ҳавонинг қовоғи солиқ, денгиз нотинч, катта-катта тўлқинлар маст туядай кўпириб, кемани у ёқдан бу ёққа улоқтирар эди. Қирғоқдан узоқлашганлари сари тўлқинлар йириклашиб борар, уч томон кўз илғамас кенглик, ҳаммаси ҳаракатланиб кўпириб ётган сув.

Ҳумоюн денгизнинг шимол четига етгунча кема салкам бир ой сузиши кераклигини, шу бир ойлик йўлнинг ҳаммаси яхлит, интиҳосиз сув эканини айтганда Ҳамиданинг ваҳми келди. Кеманинг чайқалиши ҳам кучайиб кетгандан сўнг унинг боши айлана бошлади.

Ҳозир яна унинг бўйида бўлган, уч ойдан сўнг янги фарзанд туғилиши керак. Лекин мусофирликда оғир руҳий азоблар ичида мудом Акбардан хавотир бўлиб яшаётган Ҳамида бону ўзини жуда нохуш ва беҳол сезар, иккинчи бола касалманд туғилмаса деб кўрқарди. Ҳумоюнда ҳам Синд бўйларида Акбар пайдо бўлган пайтлардаги ички кўтаринкилик йўқ, у Қазвиндаги мураккаб ва муте ҳаётнинг руҳий қийноқларини бирпасга унутгиси келиб гоҳо афюн истеъмол қиларди. Ҳамида унинг афён кайфидан ўзини қушдай енгил сезиб, хандон уриб кулган пайтларини, эртасига эса ланж бўлиб, бўшашиб ўлтирганларини кўрар, «Шундай кунларда бўлган боланинг умри қандай кечаркин?» деб баттар безовталанарди. У Ҳумоюндан илтимослар қилиб, афюнни иккинчи истеъмол қилмасликка сўз оларди. Лекин орадан ўн беш-йигирма кун ўтиб Ҳумоюннинг бошига яна биронта чигал ва мураккаб мушкулот тушар, кечалари ухлай олмай қийналар, ахири ҳакимидан мошдай қора афюн сўраб олиб, уни гулобга қўшиб, эзиб ичар ва шу билан хиёл тинчир эди.

Денгизда нохуш чайқалиб бораётган кема бунинг ҳаммасини Ҳамиданинг ёдига туширди-ю, боши баттар айланиб, пешонасидан совуқ тер чиқди. Ҳумоюн унинг ранги оқариб кетганини кўрди ва кемани қирғоққа қайтаришни буюрди.

Қирғоқдан анча наридаги қароргоҳда аёллар учун шамолпана жойга катта саропарда ўрнатилган, унинг ичига чодирлар тикилган эди. Денгиз сайридан беҳол бўлиб қайтган Ҳамида бонунини канизи тўрдаги ўтовга олиб кириб анор шарбати ичирди ва иссиқ жой қилиб ётқизди. Ҳумоюн атроф яхши кўринадиган баланд бир жойга саккиз бурчакли оқ ўтов тикдириб, уни ўзига қабулхона — боргоҳ қилган эди. У кема сайридан шу ўтовга қайтганда Байрамхон барра пўстин ва қулоқчин кийган қўнғир соқолли бир кишини унинг олдига бошлаб келди. — Ҳазратим, — деди Байрамхон, — Аграда сизга қарчиғай совға қилган московиялик меҳмон ёдингиздами?

Ҳумоюн бундан беш йил олдин кўрган Матвей Калитинни дарров таниди ва саломлашиб, боргоҳга таклиф қилди. Матвей Семёновичнинг ёнида ўн саккиз ёшлардаги барваста йигит ҳам бор эди.

— Ўғлим Аким! — деб уни Ҳумоюнга таништирди. Ота-бола иккови ҳам мезбоннинг ҳурмати учун бошларидан қулоқчинларини олдилар. Уларнинг гардиш қилиб кесилган ўсиқ қўнғир сочлари бир-бирлариникига жуда ўхшар, фақат Матвейнинг сочларида оқи кўпайиб қолган эди. — Сизни бу жойларга қандай шамол учирмиш? — сўради Ҳумоюн.

— Каспий шамоли! — деб Матвей денгиз томонни кўрсатди. У Ҳазар денгизини Каспий деб ўрганган эди. — Бу денгизни шимол томонида бизнинг ватанимиз Россия бор. Аградан ҳазрат отангиз Москвага элчи қилиб юборган Хўжа Ҳусайнни бизнинг одамлар ҳалигача Бобурин деб атаб, эслаб юрадилар. У яшаган хутор каттагина қишлоққа айланиб бабурино номини олган. Бу ерда Хўжа Ҳусайн кўринмайди. Боши омонми?

Ҳумоюн оғир уҳ тортди:

— Хўжа Ҳусайн бошқа кўп жасур кишиларимиз қатори Шерхон билан бўлган жангларда тангри раҳматига борди...

Матвей Семёновичнинг овози мусибатдан титраб:

— Сарство ему небесное!\* — деди-да, бир чўқиниб қўйди. Оғир хўрсиниб, Хўжа Ҳусайндан кўрган яхшиликларини эслаб кетди: — Ўшанда мени зиндондан чиқариб ўйига олиб борди, парваришлаб дармонга киргизди! «Шерхон бостириб келмасдан тезроқ жўнанг» деб, барча кам-у кўстимни тўғрилаб, ватанимга кузатиб қўйган эди.

Матвей Семёнович Москвага қайтиб боргунча яна кўп хавф-хатарлар ва машаққатларни бошдан кечирди. Лекин у Хўжа Ҳусайн ёрдамида Ҳиндистондан олиб кетган парчалар, нодир матолар, марваридлар, мушк-у анбарларни Москва зодагонлари катта пулларга сотиб олишди. Матвей Семёнович белини анча бақувват қилгач, Новгороддан бутун бир кемани ўнтача одами билан уч ойга ёллади-ю, унга Каспийнинг жанубий қирғоғида яхши қадрланадиган мўйналар, асаллар, зиғирпоядан тўқилган чиройли матоларни ортиб Мозандаронга келди. Бу ердан эса ипак ва ип газламалар, майиз, қанд, новвот каби Московияда тансиқ бўлган ширинликлар олиб кетмоқчи.

— Московияга ҳозир ким подшо? — деб сўради ундан Ҳумоюн.

— Иван Тўртинчи\*.

Сизнинг отангиздан элчи бўлиб борган Хўжа Ҳусайн унинг отаси Василий Учинчи билан учрашган эди. У вафот этди.

— Подшоларинг биз томонларга элчи юбормоқчи эмасмикин?

Матвей Семёнович бош чайқади:

— Подшомиз ҳали ёш, энди ўнг тўртга кирди. Ҳозир мамлакат ичидаги ташвишлар ҳам унга етиб ортади.

— Қандай ташвиш?

— Тарқоқ вилоятларни Москва атрофига бирлаштириш осонми! Боярлар ҳаммаси ўзича бир подшо бўлгиси келгай. Лекин Иван Тўртинчи ёш бўлса ҳам қаҳри ёмон деб эшитдим! Итоат этмаганларни аямай қийратар эмиш. Бошқалари буни кўриб, ёш подшонинг олдида титраб турармиш. Ҳозир бизнинг мамлакат Московия эмас, кўп вилоятлар бирлашиб, Россия номини олди.

— Сизларда ҳам ички парокандалигу вилоятларни бир марказ атрофига бирлаштириш муаммоси бор экан-да, — деди Ҳумоюн таассуф билан.

— Аммо бизда тамға солиғи йўқ, — деди Матвей. — Лекин бу ерда тамға солиғи жуда баланд экан.

— Қанча?

— Мусулмон бўлсангиз сотган молларингизнинг йигирмадан бирини олурлар. Бизга ўхшаган бошқа диндагилар молининг ўндан бирини тамға солиғига тўлашга мажбур. Шоҳ Таҳмасп сизни жуда ҳурмат қилурлар, деб эшитдим. Бир оғиз айтсангиз, ҳазратим, бизни шу солиқдан озод этсалар.

Ҳумоюн ўйланиб қолди. Матвей Калитин унинг олдида бир чеккаси шу адолатсиз солиқдан



ҳимоя истаб келган эди.

— Жаноб Матвей, бу ерда биз ҳам сиз каби мусофирмиз. Шоҳнинг ички ишларига аралашолмасмиз. Агар Ҳиндистон бизга насиб этса, яна боринг, ўшанда бажонидил...

— Тақдир сизни қўлласину яхши ниятингизга тезроқ етинг, Мирзо ҳазратлари. Аммо Матвей Калитин Ҳиндистонга қайтиб боролмаса керак.

— Нечун?

— Ёш кетиб қолди. Мана, соч-соқоллар оқарди. Икки орадаги йўл азобларига энди соғлиғим бардош беролмагай. Аммо Ҳиндистонда кўрган ажойиботларимни, сиз билан Хўжа Ҳусайн қилган одамгарчиликларни умрбод унутмасмен. Агар сиз бўлмасангиз, жоҳил Саид Халил мени зиндонда чиритиб юборган бўларди. Бунинг ҳаммасини мана бу ёшларга, — деб Матвей Семёнович ўғли Акимга ишора қилди,— сўзлаб тамом қилолмасмен. Истайменки, икки орада борди-келди бўлиб турсин. Мен бўлмасам, ўғлим келгусида Ҳиндистонга сизни сўроқлаб боргай. Шунинг учун форсий, туркий тилларни ўрганмоқда.

Ҳумоюн Акимга қизиқиб бир кўз ташлаб олди. У ички бозорларда харидорларни алдаб бой бўладиган савдогарларни ёмон кўрарди. Аммо карвонлар ва кемаларда узоқ йўлларнинг юз хил машаққатларини енгиб, қитъадан қитъага нодир буюмлар билан бирга кўп янгиликларни ҳам олиб борадиган Матвей Калитинга ўхшаш тижорат кишиларини ҳурмат қиларди. Шунинг учун у адолат истаб келган Матвейга қўлидан келган ёрдамни бергиси келди. Матвей Аграга совға қилиб элтган иссиқ самур пўстин бултур Қандаҳор совуқларида Ҳамидага жуда асқатгани, қорли Элбрус тоғидан ҳам бегим шу пўстинга ўраниб ўтганини эслади.

Ҳумоюн қўйин чўнтагидан ичи қат-қат қилиб тикилган чарм халтача олди. Халтачанинг бир қатида иккита ёқут турган эди. Шуларнинг йирикроғини кафтига қўйди-да, Матвей Семёновичга узатди.

— Олинг, мендан эсдалик. Балки тамға солиғининг ҳиссаси шу ёқутдан чиқар.

Матвей Семёнович ял-ял ёнаётган қип-қизил, йирик ёқутни таъзим билан олар экан, унинг қиймати жуда баланд эканини сезди. Нафақат тамға солиғининг ҳиссаси, балки ўзи кемага ортиб келган барча молларининг берадиган фойдасидан ҳам бу ёқутнинг нархи баландроқ эканини унинг тажрибали кўзлари дарҳол пайқади.

— Бу совғангиз мен учун бебаҳодир, — деди у Ҳумоюнга. — Мен буни авлоддан-авлодга мерос қилиб қолдиргайман. Мана, ўғлим, Аким ҳам, унинг фарзандлари ҳам буни бизга ким инъом қилганини эслаб юрсинлар.

Ҳумоюн бу гапларни маъқул кўриб, бош ирғади:

— Жаноб Матвей, фарангистонлик Пакавир Шерхон томонига ўтиб, бизга тўғаноқ берганда, сиз холис туриб бизга кўмак берган эдингиз. Менинг эзгу тилагим шулки, сиз мансуб бўлган халқ билан бизнинг элимиз ораси ҳамиша шу ёқутдай беғубор турсин. Муносабатларимиз доим лаълнинг қирмизи чўғидек ёниб турсин!

Улар қадрдонлардек илиқ хайрлашдилар. Ота-бола денгиз бўйидаги кемаларига томон қайтар эканлар, Ҳазар денгизининг қишки совуқ тўлқинлари уларнинг бошлари оша кўкка сапчигудай кўринар ва жўшиб, кўпириб ётарди. Ҳумоюн кемада бирпас сайр қилиб, бу тўлқинлар орасида қандай беҳаловат бўлганини эслади. Шимолдан келган азамат ота-бола ҳафталар, ойлар давомида гоҳ хатарли тўфонлар, гоҳ денгиз қароқчилари билан олишиб, серғазаб Ҳазар денгизининг бу бошидан нариги бошига сузиб ўтишлари учун қанчалик куч ва журъат кераклигини ўйлади-ю, уларга ич-ичидан қойил бўлиб қўйди.

\* «Осмон шоҳлиги унга насиб қилсин», яъни жойи жаннатдан бўлсин!

\* И в а н ИВ — Кейинчалик Иван Грозний номи билан машҳур бўлган.

\* \* \*

Икки орада шиа-сунний жанжаллари чиқмасин учун Будағхон бошлиқ қизилбош аскарлари алоҳида қароргоҳга тўпланмоқда эди. Ҳумоюннинг қароргоҳидаги қўшин ҳам кун сайин кўпайиб борарди. Байрамхон Ҳазар бўйидаги сунний мазҳаблик туркман қабилаларидан беш-олти юз бек-у навқарни Ҳумоюн хизматига тортди. Шу орада Турдибек Туркистоний Хуросонга бориб Ҳумоюнга яна бир талай тарафдорлар топиб келди.

— Ҳазратим, ҳатто ўзбекнинг машҳур Шайбон уруғидан бўлган Алиқулихон номли бек ҳам иниси билан сизга анча мойил, — деди Турдибек. — Ўзи билан сўзлашмоқчи бўлсангиз, одам юборай, қабулингизга келсин.

— Шайбон уруғидан бўлса, Хуросонда не қилур?— таажжубланиб сўради Ҳумоюн.

— Уларни Бухородаги уруғдошлари сиғдирмагандан кейин, Хуросоннинг Жом шаҳрига келиб қолган экан. Турондаги шайбонийзодаларга адоватлари чексиз. Сизнинг Самарқанд-у Бухорони улардан тортиб олишингизни истайдир. «Агар Мовароуннаҳрга қайтмоқчи бўлсалар, биз хизматларига киргаймиз», дейдир.

Ҳумоюн ўйланиб қолди. Ҳиндистонда Шерхоннинг ҳокимияти тобора мустаҳкам бўлиб бормоқда. Панжоб ва Аградан маълумот юбориб турган хуфиялар Шерхоннинг қўшини юз йигирма мингга етиб, ҳеч ким бас келолмайдиган қудратга эга бўлганини хабар қилдилар. Мовароуннаҳрда эса шайбонийзодаларнинг ҳокимияти парча-парча бўлиб заифлашиб бормоқда. Самарқанд Бухоро хонига итоат этмайди. Фарғона водийсида мустақил хонлик пайдо бўлмоқда. Тошкент ҳам Бухоро хонлигидан ажралиб чиққан. Ҳаммаси бир-бири билан қирпичоқ бўлиб урушмоқда. Илм-у санъат орқага кетган. Жоҳил шайбонийзодалар ҳатто Навоийни «Темурийлар шоири» деб айблаб, шеърларини тақиқ этганлар. Қадимий маданият марказлари бўлган Эрон-у Хуросон билан алоқа узилган, шиа-сунний адовати авжида. Ҳумоюн уч ёшида Самарқандга бир мартагина борган, Тошкент ва Фарғонани умрида кўрмаган. Лекин ота-боболарининг ватани уни ўзига тортади. У Қандаҳор ва Кобулни қайтариб олгани билан Шерхон ҳали-бери уни Ҳиндистонга йўлатмаслиги мумкин. Балки Кобул эгаллангандан сўнг Ҳумоюн ота юртига қайтар?

Шу ўй билан у Алиқулихонни ўз ҳузурига таклиф қилди. Ўттиз беш ёшлардаги, қисик кўзли, барваста Алиқулихон ўзига ўхшаб кетадиган ўттиз ёшлардаги укаси Баҳодирхонни ҳам бошлаб келди. Ака-ука иккови ҳам Навоий ва Бобур шеърларидан юзлаб сатр ёд билар эканлар. Алиқулихон Султон тахаллуси билан, Баҳодирхон эса Ҳазали номи билан шеър ёзар эканлар. Сўхбат давомида бунинг билгани сари, Ҳумоюннинг уларга қизиқиши ортиб борди.

— Ҳазратим, мен Шайбон улусидан бўлсам ҳам руҳан Шайбонийхонга эмас, сизнинг шоир отангизга кўпроқ яқинлик сезурмен, — деди Алиқулихон. — Мирзо Бобур учун ватандан айрилиш қандай оғир кўргилик бўлса, Мовароуннаҳрдан Бобурнинг кетиб қолиши биз учун ҳам улкан йўқотишдир. У кишининг ортларидан қанча истеъдодли, фозил кишилар ватандан кетдилар. Мовароуннаҳр шу туфайли ҳам маънавий инқирозга учради. Отангиз-ку, қайтиб келолмадилар. Балки энди сиз ўша фозиллар-у истеъдодларни Мовароуннаҳрга яна қайтариб олиб борурсиз? Шу билан ватанимизнинг Улуғбеклар-у Навоийлар давридаги маънавий юксалишлари янгидан бошланса... Орзуимиз ана шу!

— Мен учун ҳам бу — улуғ бир орзудир! — деди Ҳумоюн.

Алиқулихон ва Баҳодирхонларга яна Искандархон номли тошкентлик бек ҳам қўшилди. Бу учовининг икки мингдан ортиқ навқари бор эди, ҳаммаси бирлашиб, Қандаҳорни қайтиб олишда Ҳумоюнга кўмак берадиган бўлдилар.

Ҳазар бўйида тайёрланаётган бу ҳарбий юриш қанча сир тутилса ҳам, хуфиялар унинг дарагини аллақачон Комрон билан Аскарининг қулоғига етказган эдилар. Аскарининг Ҳумоюн билан шоҳ Таҳмаспининг бирлашган қўшинига бас келолмаслигини билиб, Комрондан ёрдам сўради. Бироқ Комрон Кобулни ҳимоясиз ташлаб кетолмаслигини айтиб инисига мактуб ёзди. «Акбарни энагалари билан дарҳол Кобулга жўнатиб! — деб буюрди Аскарининг. — Акбар—

Ҳумоюннинг жони. Агар оғамиз Қандаҳорда сизни қизилбошларга қурбон қилмоқчи бўлса, Кобулда ёлғиз ўғли ҳам тирик қолмағай. Биз буни унга маълум қилгаймиз».

Итоатга ўрганган Аскарӣй кечаси эл ухлаганда Моҳим биби ва Жажжи энагаларни оёққа тургизди. Уларнинг Акбардан ташқари ўз фарзандлари ҳам бор, Адҳам ва Азиз кўкалар ҳам ҳали уч ёшга кирмаган мурғак болалар. Уч бола бевақт уйфотилганидан ғашлик қилиб йиғлайди. Моҳим энага Аскарӣйнинг оёғига йиқилиб:

— Болаларга раҳм қилинг, қиш чилласида ҳайф бўлишмасин! — дейди.

Жажжи энага Аскарӣйнинг хотини Салтанат бегимга ялинади. Лекин Аскарӣй Комроннинг буйруғини бажармай иложи йўқлигини айтади.

— Ахир бу болалар от минолмаса! — деб куюнади Моҳим энага. — Тойғоқ йўлларда буларни ўнгариб юриб бўлмаса! Кобул бир ҳафталик йўл! Қандоқ етказиб боргаймиз?

Салтанат Аскарӣй билан гаплашиб, туяларга атрофи иссиқ кигизлар билан ўралган кажавалар ўрнатишни буюрди. Болаларни иссиқ кийинтириб, оналари билан шу кажаваларга ўтқазиди. Йиғлаб-сиқтаб Қандаҳордан тун ярмида йўлга чиқдилар. Эртаси куни оқшом бир қишлоқда тунашга тўхтаганларида Ҳумоюннинг шу атрофларда яшириниб юрган хуфияси Йўлчибек Моҳим энага билан учрашди. Кечаси болалар ухлаганда Моҳим энага Ҳамида бонунинг номига мактуб ёзди.

— Бегим қаерда бўлсалар ҳам, шу мактубни етказиб беринг, — деб Йўлчибекдан илтимос қилди.

Йўлчибек мактубни қиш чилласида узоқлардан Ҳазар бўйига етказиб келди. У бевосита Ҳамида бонуга мурожаат қилишдан ийманиб, аввал Ҳумоюннинг ўзига учрашди-ю, эшитган-билган воқеаларини бир-бир айтиб берди. Ҳумоюн Қандаҳордан Кобулга борадиган паст-баланд йўллардан қишда ўтиш қанчалик машаққатли бўлишини биларди. Энагалар учта ёш болани бу йўллардан азоб-уқубат билан олиб ўтиб Кобулга борганларида уларни ким кутиб олади?

Ҳумоюн энг аввал ўзининг ашаддий душманлари бўлган Саид Халил, Қорачахон ва Афзалбекларни кўз олдига келтирди. Бу ёвуз одамлар унинг мурғак ўғилчасига ҳар қандай ёмонликни қилишдан тап тортмайди. Ҳумоюн шуни ўйлаганда, эртагаёқ Кобулга қўшин тортгиси келди. Лекин қишда Кобулга фақат Қандаҳор томондан ўтиш мумкин. Шоҳ билан тузилган шартнома бўйича ҳам у аввал Қандаҳорга юриш қилиши шарт.

Ҳумоюн бу юришни хутнинг ўрталарида бошлашга қарор берди. У Ҳамидани ҳам йўлга тайёрлаши керак эди. Саропардага боришдан олдин хиргоҳда ёлғиз қолиб, Моҳим энагадан Йўлчибек келтирган мактубни кўлида бирпас айлантириб кўрди. Буни Ҳамидага бериб бўлармикин? Балки ичида Ҳумоюн ҳам билиши керак бўлган зарур гапи бордир? Ахийри сабри чидамай мактубни очди.

Ақлли Моҳим, воқеанинг энг ёмон тафсилотларини Йўлчибекдан оғзаки айтиб юборган, мактубга эса иложи борица таскин берадиган гапларни ёзган.

«Тангрига шукурки, Акбаржон кўкалдошлари орасида энг соғломи, Худо уни анча-мунча касалликларга ва машаққатларга бўй бермайдиган бақувват бола қилиб яратган экан. Қаттиқ совуқларда ҳам икки юзи қип-қизил бўлиб юрибдилар. Аммо дили жуда сезгир, атрофида ёмон одам пайдо бўлса ўзидан ўзи безовталанур. Йўлда чарчадик, кечаси тўхтаган жойимизда чироқни ўчириб ухлашга ётдик. Лекин Акбар ҳеч ухламади, ғашлик қилиб йиғлайверди. Совқотдимикан деб қарасам, йўқ, юзлари, қўл-оёқлари илиқ, нуқул йиғлайдир. «Ёйиқ, ёйиқ», — дейдир. Сўзига тушунмай ҳайрон бўлдим. Кейин билсам, «ёруғ» дегани экан, «ре»га тили келишмай чироғни сўраган экан. Чироғни қайта ёқиб қўйган эдим, тинчиб ухлаб қолди. Мен ҳозир шу қора чироғ ёруғида мактуб ёзмоқдамен. Атрофимизда Комроннинг ёвуз одамлари юрганини бола ҳам сезгани учун менинг юрагим таҳликада. Лекин сиз шунга ишонингки, мен тирик бўлсам, Акбарни жон ўрнида асрагаймен. Кобулда Хонзода бегим билан Гулбадан бегим борлар. Эсон-омон этиб борсак, мен улардан албатта ҳимоя сўрагаймен. Лекин сиз ҳам иложи борица тез етиб келинг, бутун нажотни биз ҳазратим икковингиздан кутгаймиз».

Ҳумоюн мактубни Ҳамидага ҳозирча кўрсатмади. Фақат Қандаҳордан Йўлчибек келганини ва «Акбар кўкалдошлари орасида энг соғломи», деб мақтаганини айтиб берди.

— Синд бўйида бизнинг оловли муҳаббатимиздан пайдо бўлган бола, худо хоҳласа, барча мушкулотларга бардош бергай! — деб Ҳамидага тасалли берди.

Доим ўғлига илҳақ бўлиб яшайдиган Ҳамида бону оғироёқ бўлса ҳам тезроқ Акбарга етиб боришни истарди. Шунинг учун Ҳумоюннинг:

— Бир ой ичида йўлга чиқгаймиз, тайёрлик кўринг, — деган гапини қувониб қарши олди.

Ҳумоюн хутнинг ўрталарида Элбрус тоғини шарқий томондан айланиб ўтиб, Хуросон орқали Қандаҳорга йўл олди.

## Қ А Л А Н Ж А Р Қ А С О С Л И Д У Н Ё

Худди ўша милодий 1545-йилнинг қишида Шерхон Ганганинг жанубидаги Қаланжар қалъасига ҳужум бошлади. Ҳазар денгизи бўйидан жанубга қараб келаётган Ҳумоюн билан Қаланжар орасида минглаб чақирим масофа бор. Аммо Шерхоннинг атроф мамлакатлардан маълумот юбориб турган хуфиялари Ҳумоюннинг тарафдорлари кўпайиб бораётганини, шоҳ Таҳмасп берган ўнг икки минг аскардан ташқари яна бир неча минг ўзбек, туркман жангчилари унинг қўшини сафида келаётганини хабар қилдилар.

Шерхоннинг бир юз-у қирқ минг олти-у пиёда қўшини, беш минг жанговар фили бор. Лекин Қандаҳорга яқин бўлган Синд ва Умарқутда Шерхонга бўйсунмасдан, Ҳумоюннинг қайтишига кўз тикиб турганлар кўп. Шимоли шарқдаги Кашмир вилоятида эса Ҳумоюннинг тоға авлодидан бўлмиш Мирзо Ҳайдар ҳукмронлик қилмоқда. Илож топилса у ҳам Ҳумоюнга ёрдам қўлини чўзиши мумкин. Шерхон Қаланжар қалъасини эгалласа, кейин Панжобга келиб, Кашмирдан Ҳумоюн томонга чўзилиши мумкин бўлган ёрдам қўлини бутунлай кесади. Ана ундан кейин Шерхон бор кучини тўплаб, Синд ва Умарқутдаги душманларининг додини беради. У ўзидан олдин ҳеч бир подшо ўтказмаган катта ҳарбий ва молиявий ислохотларни бекорга ўтказаетгани йўқ.

Шерхон бу мамлакатни қийнаб юрган ҳинд-мусулмон диний низоларига чек қўймоқчи, ўзининг «Шершоҳи Одил» деган номини оқлайдиган улуғ ишлар қилиб, янги сулолага асос солмоқчи. Шунинг учун «ғайридин» деган тушунчаларга қарши бориб, давлат маҳкамаларига ҳам, ўз аскарлари сафига ҳам минг-минглаб ҳиндларни қабул қилди. Барча шаҳар-у қишлоқларда ҳисоб-китоб ишларини тартибга солувчи ва амалдорлар устидан қаттиқ назорат ўрнатиб, порахўрларнинг жазосини берувчи марказий маҳкамага ҳинд ражпутлари орасидан чиққан тадбиркор Тодар Мални бошлиқ қилиб қўйди.

Қаланжардаги ражпутлар Кират Синх бошчилигида қалъани маҳкам бекитиб, Шерхонга дарвоза очмаганларидан сўнг, у мана шу Тодар Мални орага қўйиб, кўрфондагиларни муроасага чақириб кўрди. Қаршилиқ қилиш фойдасиз эканини, Шерхон Қаланжардан зўрроқ ражпут кўрфонларини забт этганини Тодар Мал кўрфон ҳимоячиларига куйиб-пишиб тушунтирди. Агар Қаланжар ҳимоячилари омон қолишни истасалар жангни тўхтатиб, Шерхон билан сулҳ тузсинлар. Шундан кейин Шерхон уларни авф-у этади, мол-у жонларига тегмайди. Қаланжар рожалари ва обрўли ражпутларига Деҳли атрофларидан яхши жогирлар беради.

Аммо Қаланжар қалъаси жуда мустаҳкам, унда ичадиган сув ҳам, захира ҳам етарли эди. Шерхоннинг аввалги хийла-ю найрангларида жабр кўрган читорлик, райзинлик ва биканурлик рожалар Қаланжар ҳокими Кират Синх атрофида жипслашган эди.

Тодар Мал Шерхоннинг хайрли ишлари ҳам кўплигини айта бошлаган эди, Кират Синх унинг сўзини кесди:

— Шерхон Райзин қалъасида сулҳ тузиб, Пуран Мални ўлдирганига не дейсан? Биз, ражпутлар, мард, содда одамлармиз. Шерхон рожа Мал Девага ўзини дўст кўрсатиб, хатлар ёзган эди,

охирида уни не кўйга солди?

Тодар Мал бу саволларга жавоб тополмай тутилиб қолди. Шерхон Ражпутана ҳокими рожа Мал Девага қарши қандай макр-у ҳийлалар ишлатгани унинг ҳам эсига туша бошлади.

Мал Дева машҳур саркарда Рана Санграм Синхнинг ўғли эди. У Ражпут вилоятларини бирлаштириб, Шерхонниқидан ҳам улканроқ ва кучлироқ қўшин тўплаган эди. Жоудхпурдан шарқдаги илк тўқнашувларда Шерхон бу зўр қўшинга бас келолмай икки ой йўлида тўхтаб қолди. Ана шу ойлар ичида у ёв қўшини орасига кириб олган ўз махфий одамларини ишга солди. Мал Деванинг қаттиққўллигидан, ҳадикчилигидан норози бўлиб юрган Биканир, Нагор рожалари бор эди. Хуфиялар Шерхонга уларнинг номларини билиб бердилар. Шерхон худди Деҳлидаги Амир Баҳлулга ёзган мактубига ўхшатиб, Мал Деванинг қўл остидаги саркардалардан Бирам Дев, Роа Калянларнинг номига махфий хат ёзиб юборади. Бу хатда Шерхон Мал Девадан норози бўлиб юрган бошқа уч-тўртта ражпут саркардаларининг номини ҳам илиқ сўзлар билан тилга олади. Бу рожалар Шерхонга ҳеч қандай мактуб юбормаган бўлсалар ҳам, Шерхон гўё улардан яширин мактуб олган-у, энди шунга жавоб бераётган киши бўлиб ёзади:

«Мал Дева нечоғлиқ золим ва қобилиятсиз ҳукмдор эканлиги махфий мактубларингизда келтирилган тафсилотлардан бизга аён бўлди. Иншоолло, унинг иллатлари ўзининг бошига еткусидир. Бизга хайрихоҳ бўлган бошқа ражпут саркардаларга ҳам қароримизни маълум қилинг. Биз зинҳор дин-у миллат айирмагаймиз. Сизлар билан биргаликда улуғ Ашока\* давридагидек ягона ва қудратли ҳинд далватини барпо этмоқчимиз. Биз Мал Девани юзма-юз жангда ҳам енгишга қодирмиз. Аммо ортиқча қон тўкилмаслиги учун сизлар кўплашиб Мал Девани тутиб беринглар. Шундан сўнг ҳар бирингиз бизнинг энг улкан иноятларимизга сазовор бўлурсиз ва тилаган вилоятингизга ҳоким эталажаксиз».

Шерхоннинг ўз қўли билан ёзилган ва унинг ҳақиқий муҳри босилган бу мактубни Мал Деванинг махсус одамлари жосуснинг чўнтагидан топиб олишади. Бирам Девнинг яқин одами бўлган бу «жосус» аслида мактубнинг ўз чўнтагига қандай кириб қолганини мутлақо билмайди. Шерхоннинг хуфиялари бу ишни худди Аградаги каби усталик билан яшириқча қиладилар. Аммо хиёнатни кўп кўриб, ҳадикчи бўлиб қолган рожа Мал Дева бечора «жосус»нинг «мактубни чўнтагимга ким солиб кетганини билмайман», деган гапларига мутлақо ишонмайди. У Шерхон билан бир неча марта хат ёзишган эди. Ўша хатларни ҳозиргисига солиштириб кўриб, мактубни Шерхоннинг ўзи ёзганига ва ҳақиқий муҳрини босганига амин бўлгач, «жосус»нинг бошини кесдирди. Шерхоннинг мактубида номи кўрсатилган «хоин» саркардаларга қўшиннинг ярмидан кўпи итоат этади. Агар Мал Дева уларни туттираман деса ички уруш бошланиб кетиши мумкин. Бироқ Мал Дева Шерхон билан тил бириктирган саркардалар орасида қолса хиёнатнинг қурбони бўлиши ҳеч гап эмас. Унинг ҳадикчилиги ғолиб келади-ю, ўзига содиқ эллик минг одамни бир кечада қароргоҳдан кўчиради, Ражпутана юртининг пойтахти Жаудхпурни ташлаб, Сивана деган жойга чекинади. Шу тарзда бир-бирига ишончини йўқотиб пароканда бўлган ражпут саркардаларини Шерхон битта-битта енгиб, бартараф қилади. Уларнинг тирик қолганлари Қаланжарга келиб жон сақлайдилар.

— Энди у ҳодисалар такрор бўлмагай, Шершоҳи одил ҳозир ўз номларига муносиб адолатли йўл тутмоқчилар, сулҳ тузайлик! — деб, Тодар Мал Қаланжар ҳокими Кират Синхдан қайта-қайта илтимос қилди. Аммо Кират Синх уни уришиб ташлади:

— Сен бизни Шерхонга тутиб бермоқчисан! Жўна бу ердан! Ҳақиқий ражпут ҳийлаи найрангларнинг қурбони бўлгандан кўра, қўлда қилич билан жанг майдонида ҳалок бўлишни афзал кўргай!

Тодар Малнинг воситачилигидан натижа чиқмагач, Шерхон қалъанинг тагини кавлашни ва девори остига борут қўйиб портлатишни буюрди.

Ўн минглаб одамлар, от-уловлар, филлар Қаланжар қўрғони атрофида ойлар давомида тинимсиз ишлатилди, уларнинг оёқлари остида буталар, ўт-ўланлар эзилиб йўқ бўлди, ерлар

титкиланиб, шудгорга айланиб кетди. Бироқ қўрғон улкан қоятошлар устига қурилгани учун қилт этмай тураверди. Унинг девори тагидан лаҳим кавлашга ҳам илож бўлмади. Қўрғон ичида булоқлар бор, ҳимоячилар учун сув етарли. Тик қоятош устидан ўтган баланд деворларга нарвон ҳам қўйиб бўлмайди. Пастдан отилган тўп ўқи юқорига чиқиб боргунча кучини йўқотади-ю, метин деворларни тешиб ўтолмайди.

Шу тарзда қамал жуда узоққа чўзилди. Ҳут ойидаёқ бошланган ҳинд иссиқлари ҳамалда муттасил кўтарилиб бориб, саврнинг ўрталарида чидаб бўлмас даражага етди. Ёмғир фасли олдидан қўзғаладиган тўполон шамоллар қўшиннинг оёғи остида титкиланиб ётган сувсиз ёнбағирлардан чанг-тўзон кўтара бошлади. Иссиқ ва дим ҳавода қўрғон атрофидаги қоятошлар чўғдай қизиб кетди. Ёши олтмишдан ошган Шерхон бу иссиқдан ва чанг-тўзондан бўғилиб, нафас олиши оғирлаша бошлади.

Шу орада карвон билан Қандаҳорга савдогар қиёфасида юборилган хуфия Шерхон учун нохуш хабарлар келтирди. Ҳумоюн қалъани қирқ кун қамал қилгандан сўнг иниси Аскарый ичкаридан чиқиб, унга таслим бўлибди. Ҳумоюн энди Кобулга кўз тикаётган эмиш. Агар Комрон ҳам шундай тез таслим бўлса, Шерхонга шимолдан келадиган хавф анча кучайиши аниқ. Шерхон Комроннинг ёнида юрадиган ишончли кишиси Саид Халилни эслади. Анчадан бери уни йўқламаган эди. Эртаси куни битта ишончли одамани нодир совғалар билан Кобулга, Саид Халилнинг олдига юборди. Яширин мактубда Комроннинг Ҳумоюн билан ярашишига зинҳор йўл қўймасликни топширди, бунинг учун қандай кўмак зарур бўлса юбориб туришни ваъда қилди. Шерхоннинг ҳозирги зўр истаги — Қаланжар қамалини тезроқ тугатиш эди. Шундай қудратли қўшин билан беш ойдан бери битта қалъани ололмаётгани унинг саркардалик номи учун ҳам яхши эмас. У ўз қўшинидаги ҳиндлар орасида обрўли рожа ҳисобланган Браҳмажит Гаурни эрталаб хос чодирига чақиртирди. Уни тикка турғизиб қўйиб қойишга тушди:

— Сиз нуқул ражпутларингизни мақтар эдингиз, «яхшилиқни биладиган танти элмиз», дер эдингиз, қани ўша тантилик?

Юзлари офтобда кўмирдай қорайиб кетган, калта соқолига, қоши ва мўйловига чанг ўтириб, кулранг тусга кирган қирқ беш яшар Браҳмажит Гаур таъзимга бош эгди:

— Менинг ражпутларимдан не гуноҳ ўтган бўлса айтинг, олампаноҳ, дарҳол жазосини берурмен!

Аммо Шерхон дилида тўпланиб қолган гина-қудуратни тўкишда давом этди:

— Мен ражпутларни ўзимга тенг кўриб қўшинимга олдим, маҳкамаларда ҳинд тилини жорий этдим! Шу мамлакат обод бўлсин деб мингдан ортиқ работлар, карвонсаройлар қурдим. Ражпутларга ҳурмат билдириб, ҳатто Дехлида қурдирган масжидимнинг пештоқига ҳиндлар муқаддас гул ҳисоблайдиган нилуфарнинг мармар нақшини ишлаттирдим!

— Бу ҳаммаси рост, олампаноҳ! Сиз ҳиндларга нисбатан ҳали ҳеч бир мусулмон ҳукмдори қилмаган нек ишларни қилмоқдасиз!

— Нега бўлмаса сизнинг кўрнамак юртдошларингиз мана бу қалъада туриб мени шунча вақтдан бери беҳурмат қилмоқда? Ўша биз тахтдан ағдарган Ҳумоюн ҳам Қаланжарни бундан ўн тўрт йил аввал қамал қилгани ёдимда бор. Сизнинг юртдошларингиз Ҳумоюнга бир ой ҳам қаршилиқ кўрсатмай таслим бўлган эди. Нега биз келганда ражпутларингиз беш ойдан бери дарвоза очмай жиннилик қилмоқда?!

— Жоҳиллик оқибати, бу ҳақиқатни тушунмаслик, кўрлик!..

— Ундай бўлса, нега сиз биздан вакил бўлиб бориб, юртдошларингизнинг кўзини очмайсиз? Уларга мен ёмонлик қилмоқчи эмасман, наҳотки ўз тилингизда ражпутларингизга шуни тушунтириб айтолмайсиз?

— Бажонидил айтурмен, олампаноҳ! Сиз уларга афви умумий бергаймисиз?

— Э афви умумийдан ташқари, Ажмирми, Банорасми, истаган вилоятларини берай! Мана, тепамизда Худо турибдир! Ҳинд маъбудларини ҳам ўртага қўйиб онт ичинг, ишонтиринг, мен билан сулҳ тузиб, қалъани топширсалар, ҳаммасининг мол-у жони омон қолур, кўнгиллари

тилаган муродларига етурлар!

Бу гал Шерхон астойдил сўзининг устидан чиқмоқчи эди. Бунга ишонган Браҳмажит Гаур элчиларнинг оқ байроғини кўтариб қалъага қараб кетди. Қалъадагилар уни эрталабдан пешингача ичкарига киритмай овора қилдилар. Буни эшитган Шерхон ўз аскарларини дарвозадан мумкин қадар узоққа олиб кетишни буюрди.

Жазирама иссиқда тоғнинг тошлари олов пуркайди. Шерхон ўзи учун қилинган махсус соябон тагида пешин намозини ўқигунча нафаси қайтиб, терга ботиб кетди. Шундай бўлса ҳам, жойнамоз устида чўкка тушиб: «Е парвардигор! — деб илтижо қилди. — Ўзинг кушойиши коримни бергайсен! Қалъадагилар мурасага келса биронтасининг бурнини қонатмасликка сенинг олдинда сўз бердим, энди ўзинг мушкулимни осон қил!».

Қалъа дарвозаси яқинида Браҳмажитдан бошқа биронта одам, биронта хавф қолмагач, мустаҳкам пўлат дарвозани қия очиб, уни ичкарига киргиздилар-у яна дарҳол ёпиб, танбалаб олдилар. Браҳмажит қалъа ичидаги аҳволни ва унинг баъзи сирларини кўриб-билиб олмасин учун, элчининг кўзини боғлаб, кўлидан етаклаганча Қаланжар ҳимоячиларининг раҳбари Кират Синхнинг олдига бошлаб бордилар. Кўзига боғланган оқ латта олингач, Браҳмажит беш ой қамал азобидан озиб-тўзиб кетган, лекин кўзлари ғазаб ва қатъият билан чақнаётган рожа Кират Синхни ва унинг атрофидаги эллик-олтмишта қасоскорларни кўрди.

— Азиз юртдошлар, мен бир ражпут сифатида сизларнинг ботирликларингизга, метин иродангизга қойилман! — деб ҳаяжон билан сўз бошлади Браҳмажит Гаур. — Улуғ Шива олдида қасам ичиб айтаманки, ҳали ҳеч қайси ражпут қалъаси ўзидан юз баробар улкан ёв билан бунчалик узоқ, бунчалик дадил олишган эмас. Фақат мен эмас, Шершоҳ ҳазратлари ҳам сизларнинг жасоратларингизга тан бермоқда. Мени юборишдан мақсадлари ҳам — сизларга қойил бўлиб, афви умумий бермоқчи эканликларини айтишдир!

Браҳмажит Гаур Шерхоннинг яхши ният билан қилаётган қурилишлари, ислохотлари ва бошқа нек ишларини айтаётганда Кират Синх сабрсизланиб унинг сўзини бўлди:

— Сен уни оппоқ кўрсатиб мақтайвермасдан, ваъдасини бузиб қилган маккорликларини ҳам айтгин-да! Шерхоннинг Рохтас қалъасини Кришан Ройдан қандай сурбетларча тортиб олгани эсингда борми? «Бечора аёлларимиз билан болаларимизга бошпана беринг!» деб заифона кийимларни кийиб боришган. Аёлча кийинган бу эркакларнинг олчоқлигини Райзин қалъасида беҳуда ҳалок бўлган ражпутларнинг тирик қолган қариндошлари унутолгайми? Мана, орамизда Кришан Ройнинг ўғли турибди, айтсин! Шерхоннинг ваъдасига ишониб бўлурми?

Кират Синх кўли билан кўрсатган барваста йигит:

— Йўқ, маҳарожа, — деди. — Шерхоннинг биронта ваъдасига ишониб бўлмагай. У фақат биз каби ражпутларга эмас, ўз динидаги мусулмонларга ҳам ноинсофлик қилгани эсимиздан чиққани йўқ. Ганга бўйида, Чаусада ҳумоюн билан ярашиб, ҳужум қилмаслик ҳақида тузган битимини қандай бузган эди, а, бир эсланг!

— Э, у ҳарбий ҳийла эди-ку! Ҳиндларга ҳозир Ҳумоюндан кўра Шершоҳ кўпроқ яхшилик қилмоқда!.. — деб эътироз қилда Браҳмажит Гаур.

— Агар Шершоҳнинг бизга чиндан яхшилик қилмоқчи бўлса, — деди Кират Синх, — сен бориб айт, қамални тўхтатсин, қўшинини Қаланжардан олиб кетсин. Бизни тинч қўйса, кейин балки унинг яхшилигига чиндан ишониб, иттифоқ тузармиз. Аммо ҳозир биз унга ишонмаймиз, дарвоза очиб, яна бирон маккорлик балосига учрашни истамаймиз! Агар қамални давом этказса, биз ҳам охириги кишимиз қолгунча олишгаймиз. Енгилсак, аёлларимиз, қизларимиз душман кўлига тирик тушмаслиги учун ўзларини ўзлари жавҳар қилиб ўлдиришга сўз берганлар. Бизнинг Шерхонга узил-кесил жавобимиз ана шу!

Браҳмажит Гаур тарвузи қўлтиғидан тушгандай бўшашиб Шерхоннинг ҳузурига қайтиб келди-ю, бўлган гапларни батафсил айтиб берди. Шунча катта жанглари ғалаба билан тугатган Шерхон энди Қаланжарда қаёқдаги Кират Синхдан енгилиб орқага чекиниши — унинг учун хаёлга келтириб бўлмайдиган бир алаҳсирашдек эшитилди. Қалъадагиларнинг жавоблари

унинг ғазабини келтирди. Энди бу лаънати қўрғонни ер билан яксон қилгиси келди-ю, ўттиз минг одамни иссиқ жазирама остида аямай ишлатиб, қалъага яқин бора оладиган баланд ва мустаҳкам мурчаллар\* ясаёттирди. Бу орада Агра ва Деҳлига юборилган махсус одамлар мамлакатда бор энг зўр замбаракларни ҳўкиз ва филлар ёрдамида Қаланжар ёнига олиб келдилар ва ўша кўтармалар устига чиқариб ўрнатдилар. Замбаракларнинг ўқларини ясайдиган усталар етарли эди. Саккиз жуфт ҳўкиз қўшиладиган энг зўр замбаракларнинг ҳар битта тош ўқи йигирма беш-ўттиз ман\* оғирликда. Буларни отиш учун жуда кўп борут керак. Туяларда ортиб келинган борут тўла чарм мешлар махсус омборларда тахланиб турарди. Атрофи тахта билан ўралган бу омборларнинг устига ўтовнинг кигизлари ёпилди.

Шерхон қалъанинг заифроқ кўринган бир девори қаршисига энг зўр замбаракларни қатор қилиб ўрнаттирди-ю, ўқларни кетма-кет бир нуқтага уришни буюрди. Ўзи замбараклардан анча нарида — борут омборларининг ёнидаги тепаликда тўпчилар бошлиғига кўрсатмалар бериб, ўқлар мўлжалга қанчалик аниқ тегаётганини кўзатиб турди. Офтоб тоғ ортидан энди чиқиб келмоқда. Шерхон турган жойдан ҳали эрталабки соя кетган эмас, қалъанинг ўқ бориб тегаётган деворига қуёш тушиб турибди. Деворга урилиб қайтаётган тўп ўқлари орқага сапчиб кетади, баъзилари йигирма-ўттиз газ берига келиб тушади. Бундан хавотирланган тўпчилар бошлиғи:

— Олампаноҳ, сиз бу ерда турманг, бехатарроқ бир жойга кетинг! — деб илтимос қилди.

— Сен менга ақл ўргатмай ўз ишингни қил! — деб ўшқирди Шерхон. — Томчи билан тошни тешадиганлар бор. Сен шундай тўпларнинг ўқи билан битта деворни тешолмайсанми?

— Илож қанча, олампаноҳ? Тўпларнинг қувурлари қизиб, чўғ бўлиб кетди. Энди сал танаффус қилиб совутилмаса қизиган қувур ёрилиб кетиши мумкин.

Бу орада офтоб ҳам кўтарилиб, жизиллатиб қуйдира бошлади. Саврнинг ўрталари\*, бу ерда иссиқ энг авжига чиқадиган пайт. Шерхоннинг ўзини ҳам тер боса бошлади. Унинг хос чўпдори орқага ўтиб, узун ёғоч учига ўрнатилган соябонни Шерхоннинг бошига соя берадиган қилиб тутиб турди. Юзини борутнинг қуруми қорайтирган, фақат кўзининг ва тишининг оқларигина аниқ кўринадиган тўпчибоши Шерхондан яна койиш эшитди:

— Девор энди тешилай деганда отишини тўхтатдингми? Бошқа тўплар қани? Ўттизта замбарак келтирилган эмасмиди? Чўян ўқи билан отиладиган энг катта замбараклар нечун жим?

— Энг катта замбараклар эскироқ. Ганга бўйида, Чаусада Ҳумоюндан ўлжа олинган ўша замбараклар олти йилдан бери отилган эмас.

— Мен сенга айтмабмидим? Вақтида ёғлаб тур, яхшилаб асра демаганмидим?

— Ёғлаб, яхши асраганмиз, олампаноҳ! Майли, агар буюрсангиз энди ўша катта тўпларни ўқлаймиз!

— Дарҳол ўқла! Улардан беш-олти марта ўқ отгунларингача аввалги тўплар ҳам совуб қолар. Бу девор қуламагунча ҳамма замбаракларни ишлатавер!

— Бош устига, олампаноҳ!

Чаусада ўлжа олинган замбараклар чиндан ҳам жуда катта, ҳар бирини ўн олти ҳўкиз тоққа зўрға тортиб чиқарган эди. Уларнинг борут орасига жойланган чўян ўқини бир тўпчи кўтаролмайди. Замбаракни ўқлаш ва отиш учун беш-олти киши керак бўлди. Четроқдаги тош кўтармага ўрнатилган бу замбараклар қалъа деворининг мўлжалга олинган жойига сал қияроқ турибди. Қиялатиб отилган чўян ўқлардан бир қанчаси деворга урилиб, орқага қайтди. Бу замбараклар Шерхондан узоқроқ турган бўлса ҳам, уларнинг деворга урилиб қайтаётган ўқлари қиялаб бориб Шерхон турган тепаликнинг этақларига туша бошлади. Буни кўрган Шерхоннинг юраги бир сесканди. Бу қалъанинг деворида жон борми, ўқларни қайтариб отяпти?! Ё ичкаридаги ражпутларнинг метин иродаси бу деворга ўтганми? Шерхоннинг хаёлига шу гап келганда катта чўян ўқ қалъанинг тепасидан бир газча жойини ўпириб, нарёққа қулатиб ўтди. Бундан қувонган Шерхон хавф-хатарни яна унутди-ю, навбатдаги ўқнинг отилишини кутди.



Навбатдаги ўққа борут икки баровар кўп солинган эди. Унинг чўян ўқи икки баробар катта зарб билан қалъанинг тош деворига урилди, уни тешиб ўтолмагач, орқага қиялаб қайтди ва зинғиллаб учганича Шерхондан сал наридаги борут омборининг устига тушди.

Замбарак қувуридан чўғ бўлиб ёниб чиққан чўян ўқ омбор устига ёпилган кигизни ҳам, чарм мешни ҳам тутатиб, тешиб ўтди-ю, жазирама иссиқда қизиб турган қуруқ борутнинг ўзини портлатиб, ёндириб юборди. Бутун бир борут омборининг даҳшат солиб портлашидан кўтарилагн ҳаво тўлқини ўнг қадамча жойда турган Шерхонга тошдай қаттиқ урилди ва уни тепаликдан пастка итқитиб юборди. Жуда қаттиқ йиқилган Шерхон ҳушидан кетди. Портлаш пайтида ёниб кетган ёғоч, кигиз ва чарм парчалари унинг устига аланга бўлиб ёғилиб туша бошлади. Шерхон кийимларига илашган оловнинг аччиқ оғриғидан хиёл ҳушига келиб, кўзини очди. Олов унинг қошларини ва соқолини ҳам ямлаб еб кела бошлади. Сассиқ тутунда нафас олиб бўлмайди. У кўли билан юзини оловдан тўсмоқчи бўлди, шунда енглари ҳам ёнаётганини кўрди-ю, сўнгги нажотни ердаги тупроқдан излади. Ерга ағанаб, юзини тупроққа босганича яна ҳушидан кетди...

Шерхоннинг ён-веридаги қўриқчилари ҳам борут омборининг портлашидан ҳалок бўлган эди. Узоқроқда бўлган ва соғ қолган одамлар нима воқеа бўлганини фаҳмлаб, ёрдамга келгунларича Шерхон куйиб, ҳалок бўлган эди...

Шерхон ёши олтмишдан ошгач, туғилган юрти Сасарамда чиройли кўл ўртасидаги оролга ўзи учун салобатли мраммар мақбара қурдирган эди. Уни ўша мақбарага дафн этдилар. Аммо Қаланжар деворидан қайтган ўқ фақат борут омборини эмас, Шерхон меросхўрларининг ўзаро иноқлигини ҳам портлатиб юборгандай бўлди.

Шерхоннинг катта ўғли Одилхон жангларда иштирок этмаган бўлса ҳам, Аграда ўзини отасининг ўрнига шоҳ деб эълон қилди. Бироқ бошқа бир қанча амирлар Шерхоннинг ўртанча ўғли Жалолхонни валиаҳд деб тан олдилар. Фақат Шерхоннинг энг машҳур лашкарбошиларидан Ҳавасхон Сирҳиндда Жалолхонга қарши исён кўтарди. Панжоб ҳокими Ҳайбатхон ҳам Жалолхонни тан олмади. Жалолхон Исломшоҳ деган янги ном билан тахтга чиқдида, Ҳавасхон ва Ҳайбатхонларга қарши уруш бошлади.

Чунорда Шерхоннинг куёви Аҳмадхон сур, Банголада Иброҳим сур ва яна бошқа-бошқалар ягона давлатни парчалаб, ўзларича мустақил подшо бўлиш ҳаракатига тушдилар.

Шерхон беш йил тахтда ўлтириб, зўр шиддат ва суръат билан тузган янги давлат ўзаро урушларда, ички низоларда ўшандай шиддат ва суръат билан парчаланиб кета бошлади.

\* А ш о к а — Эрамиздан олдинги ИИИ асрда ўтган ва бутун Ҳиндистон ярим оролини бирлаштириб, ягона давлатга айлантирган подшо.

\* Ж а в ҳ а р — аёлларнинг ўзларини қилич тиғига тутиб ўлдириш одати.

\* М у р ч а л — тош, тупроқ, ёғочлар ёрдамида ясаладиган сунъий тепалик, кўтарма.

\* Ў т т и з м а н — йигирма тўрт килограмм.

\* С а в р н и н г ў р т а с и — 7-, 8-майга тўғри келади.

## **К О Б У Л, Б Ҳ И Р А К У Й Г А Н К Ў З Л А Р**

Бу ҳодисалар хабари Кобулга жавзо ойида етиб борди. Кунлар исиб, Кобул атрофидаги тоғларнинг қори эриган сари фақат дарёлардагина эмас, булоқларда ҳам сув кўпайиб кетди. Шоҳи Кобул тоғининг этакларидан чиқадиган чашмалар суви Гулкина мавзеидан нарига ўтиб, баланд тепалик устига жойлашган аркнинг ён-веридаги майсазорларга ҳам жилдираб етиб келди.

Қишда Қандаҳордан олиб келинган Акбар энагалари билан шу арқда қаттиқ назорат остида сақланар эди. Дарё бўйидаги Боғи Наврўзийда турадиган Хонзода бегим Акбарни ўз даргоҳига олиб кетмоқчи бўлди, аммо Комрон мирзо рухсат бермади.

— Арқда соқчилар кўп, бу ер бола учун бехатарроқ, — деб ваз кўрсатди.

Лекин арқда Афзалбек ва Қорачахонга ўхшаган Ҳумоюннинг ғанимлари бор, улар болага зимдан ёмонлик қилишлари мумкин. Хонзода бегим икки ярим яшар Акбарни қучоғига босиб, қулоғига шивирлади: — Ану амакиларнинг илқидан ҳеч нарса олмагин, энг ширин нарсани берса ҳам емагин, хўпми, жоним?

Акбарнинг онасиникига ўхшаш йирик-йирик кўзлари катта амманинг юзига ҳайрат билан тикилади. Катталар орасидаги мураккаб муносабатларга ҳали унинг ақли етмайди. Лекин арқда келиб-кетиб турадиган кўзлари совуқ бек-у аъёнлардан боланинг ўзи ҳам бегонасирайди. баъзилари ясама такаллуфлар қилиб, уни гапга солмоқчи бўлса, бола қовоғини уйиб индамай тураверади. Гоҳо аммаси Гулбадан бегим икки ёшли ўғилчаси Саодатёрни етаклаб келади. Акбар улар билан бийрон тилда гаплашади, Саодатёр билан ўйнаб кулади. Айниқса, Хонзода бегим келганда:

— Момо келди, моможон! — деб, чопқиллаб пешвоз чиқади.

Моҳим энага унга гап ўргатди:

— Ҳазрат бегимни момо деманг, ҳазрат амма денг!

— Йўқ, амма — мана! — деб Акбар Гулбаданни кўрсатди.

Ёши олтмиш еттига кирган Хонзода бегим сўнги йилларда янада кичрайиб, енгилгина бўлиб қолган. Худди вазни йўқ фариштадай. Ўзи ҳам кўпинча енгил оқ ипак кийим кияди. Лекин бошидаги оқ касаба рўмолидан ҳам сочи оқроқ кўринади. У Акбарни бағрига босиб:

— Момо деган тилингдан ўзим ўргилай! — деб эркалатди. — Майли, мен сенга момо бўлақолай. Раҳматли бобонг Бобур мирзонинг икки-уч яшарлиги эсимга тушмоқда. Мен, беш ёш катта эгачиси, унинг бешигини тебратганман. Эсимда бор, кичиклигида қўлчалари, оёқчалари ҳам Акбарникидек тўла-тўла, миқти эди.

Хонзода бегим Акбарда Ҳумоюндан ҳам, Ҳамида бонудан ҳам ўтган жозоба борлигини кўрди-ю, уларни эслаб юраги эзилди. Ёш гўдак онасини уч-тўрт ой кўрмаса кейин уни таний олмай қолади. Шунин билан Хонзода бегим:

— Акбаржон, ота-онанг эсингда борми? — деб сўради. — Ҳозир кириб келсалар таний оласенми?

Бешиқда қолган ўн бир ойлик бола бир ярим йилдан бери кўрмаган ота-онасини кўз олдига келтирмоқчи бўлиб уринди, лекин келтира олмади. Маъюс бош чайқаб:

— Йўқ, — деди.

Шундай шўх бола ота-онаси тўғрисида гап чиқса, тирик етимдек маъюс бўлиб қолишини кўрган Моҳим энага кўзига ёш олиб, шивирлаб ҳасрат қилди:

— Ҳазрат бегим, баҳор ўтди, болаларимизни боғроғларга сайрга олиб чиқолмадик. Бизни қўриқлаш баҳонасида ҳибсда сақламоқдалар. Арқда сув мешда ташиб келинади, кўкаламзори йўқ. Девордан шундай пастга қарасангиз, майсазорда булоқ сувлари оқиб турибдир. Биз ҳаммасидан маҳрумимиз.

Хонзода бегим боя келаётганда Комрон мирзонинг тўрт яшар ўғли Иброҳим тарбиячилари-ю қўриқчилари билан арқнинг этагидаги кўкаламзорда нақора чалиб, копток тепиб ўйнаб юрганини кўрган эди. Комроннинг ўғли шундай яйраб эркин юрганда Акбарни ҳибсдагидай тутишлари Хонзода бегимга чидаб бўлмас бир адолатсизлик бўлиб туюлди.

— Юринглар, биз ҳам майсазорларга чиқайлик! — деб, Акбарни қўлидан олди. Моҳим энага ва Жажжи энага ўз ўғилчаларини етакладилар. Арқ дарвозахонасида турган қуролли қўриқчилар.

— Рухсати олий бўлмаса Акбар мирзони чиқаришга ҳаққимиз йўқ, — дедилар.

Хонзода бегим Комроннинг ҳозир арқда йўқлигини билар эди.

— Ҳазратим менга рухсат берганлар, — деди қўриқчига. — Бутун масъулиятини мен ўз зиммамга олурмен. Очинг дарвозани!

Жуссаи кичкина бу нуроний кампир мамлакатнинг энг мўтабар кайвониси эканини қўриқчилар ҳам билар эдилар. Улар бегимнинг маликаларга хос қатъият билан берган буйруғини

бажаришга мажбур бўлдилар.

Тиниқ булоқ суви йилтираб оқаётган ариқ бўйида, анвойи дала гуллари очилиб ётган кенг майсазорда Акбар ва унинг икки кўкалдоши яйраб қувлашиб, роса ўйнадилар. Хонзода бегим билан энагалар сув бўйида катта бир ёнғоқ дарахтининг соясида гаплашиб ўлтиришди. Шу пайт болалар чаладиган кичкина нақоранинг товуши эшитилди.

Комрон мирзо наврўз байрамида ўғлига совға қилган иккита ноксимон нақоранинг юзига тортилган чарми қизил рангда. Ёнларига нуқрадан чиройли безаклар қилинган. Нақора чўпларига олтин суви югуртирилган. Нақорани бир хизматкор йигитча икки қўли билан тутиб, орқаси билан юриб келмоқда. Тўрт яшар Иброҳим мирзо нақорачўпларни чалакам-чатти уриб, бирон куйга ўхшамайдиган хунук товушлар чиқармоқда.

Акбар амакибаччаси Иброҳимни арқда ҳам кўп кўрган. Бегонасирамай унинг олдига чопиб борди. Чиройли нақорачаларга ҳаваси келиб:

— Менга чўпини беринг, мен ҳам бир чалай! — деди.

Лекин подшонинг ўғли ҳисобланадиган ва атрофидагилардан кўп хушомадлар кўриб димоқ пайдо қилган эркатой Иброҳим:

— Нарини тур, сен чалолмайсен! — деди.

Уч яшар Адҳам кўка гапга аралашди:

— Акбар сиздан яхши чалгай. Беринг, кўрсатсин!

— Йўқ, буни менга ҳазрат отам совға қилган!

— Қайтариб олурсиз! — деди Акбар. — Бир чалиб кўрай!

Иброҳим мирзо унамагач, Акбар нақорачўпга чанг солиб, уни тортиб олмоқчи бўлди. Иброҳим бермади. Шу тортишувнинг устига Комрон мирзо беш-олтита отлиқ одамлари билан келиб қолди.

— Бу не можаро? — деб ўшқирди. — Буларни ким арқдан чиқарди?

Хонзода бегим дарахт соясидан туриб отлиқлар томонга юрди:

— Ҳазратим, мен буларни олиб чиқдим. Баҳор ўтиб, кўкаламзорга чиқмаган эканлар.

Комрон сал шахтидан тушди-да, аммасига салом берди. Ҳар қалай, у ҳам бу кекса кайвонидан ҳайиқиб ўрганган эди. Лекин отдан тушиб кўришишга бўйни ёр бермади. Шерхон ўлгани, Ҳумоюннинг ишлари юришиб, Қандаҳорни эгаллагани Комронни жуда безовта қилиб қўйган.

Унинг олтин юганли оқ оти ҳам ўзи каби сабрсизланиб, гижинглаб турибди. Комрон юганни тортиб, орқада от ўйнатиб турган вазири аъзам Бопусхон ва Кобул шаҳрининг ҳоқими Қорачахонга юзланди. Нақора ҳам байроқ каби энг мартабали ҳоқимларга берилишини назарда тутиб:

— Бу Акбар бола ҳалитдан нақора талашмоқдаку! — деди.

Бопусхон хахолаб кулди-ю:

— Ҳазратим лутф қилдилар! — деди.

Ювош отда сокин турган Кобулнинг ҳозирги шайхулисломи Саид Халил ҳам Комроннинг сўзини ёқтириб:

— Ҳа, ҳазрати олийлари туяга миниб узоқни кўрдилар! — деди.

Кичкина Акбар бу гапларни унча тушунмаса ҳам, отлиқлардан бегонасираб, қўлчаларини нақорачўпдан тортди. Комрон унга қараб:

— Сенга нақора керакми? — деди. — Шунини чалмоқчимисен? Айт, бола!

Акбар тасдиқ маъносидан бош ирғади. Комрон бу болани арқдан берухсат олиб чиққан кекса аммасига қаттиқ гап айтолмаган бўлса ҳам, аммо Акбарнинг адабини бериб қўйгиси келди.

Ўғли Иброҳим мирзо унга Акбардан хийла бақувват кўринди. Иброҳим Акбардан бир ярим ёш ката, йиқитиши аниқ.

— Қани, бўлмаса, икковинг кураш тушинлар! — деди Комрон Акбар билан Иброҳимга. — Ким йиқитса, нақора ўшаники!

Иброҳим нақорачўпни хизматкорига бериб, Акбарга томон хезланиб келди. Акбар кичик бўлса

ҳам, кўкалдошлари билан олишиб ўрганган эди. Икки боланинг ҳам белларида белбоқчалари бор. Олишув бошланди. Митти полвонларнинг курашига отлиқлар кулиб қараб туришибди. Комрон мирзо жиддий, Хонзода бегим билан Моҳим энага хавотирда. Иброҳимнинг ёши катталиги қўл келди. Акбар қаттиқ гандираклади, оёғи ўтлоқда тойилиб чўк тушди. Иброҳим арқда ҳам алоҳида эъзозда юрар, кўп тантиқликлар қилиб, Акбарни етим боладай турткилар эди. Наҳотки Акбар ундан йиқилиб, шундай чиройли нақорадан маҳрум бўлса?! Йўқ! Бола Хонзода бегим билан Моҳим энаганинг мўлтираб турган кўзларидан мадад олгандай тез қаддини тиклади, бутун кучини йиғди-ю, Иброҳимни даст кўтариб, ўтлоқ ерга ағдариб урди ва устидан босиб тушди. Акбарнинг тагида ётган Иброҳим:

— Бас, қўйвор! — деб йиғлаб юборди.

Комронга бу ёмон бир истиқболнинг аломатидек туюлди. Унинг ғазабидан қўрққан Моҳим энага чопиб бориб, болаларни ажратди-да, Иброҳимни турғизиб, устини қоқа бошлади.

Комрон ўз ўғлини жеркиб:

— Э, атала полвон, нечун йиғлайсен? — деди. — Бас! Нақорани энди Акбарга бер!

Аммо Бопусхон орага тушди:

— Ҳазратим, сиз кўрмадингизми, Акбар тўғаноқ солди-ку? Бўлмаса Иброҳим мирзо уни йиқитар эди!

Атрофидагиларнинг бундай хушомадларига ўрганиб қолган Комрон мирзо дарров ёлғон гапга ишонгиси келиб:

— Мен кўрмабмен, — деди-да, Саид Халилга савол назари билан қаради.

Доим Комроннинг заифликларини зўрлик аломати деб кўрсатадиган ва унинг мақтовга ўчлигидан фойдаланиб мартабаси ошадиган Саид Халил ҳам худди тўғаноқни ўзи кўргандек гапирди:

— Астафтурулло! Шундай кичик бола фирромликка ўрганганини қаранг!

Унинг гапини Қорачахон маъқуллади:

— Қандаҳорни фирромлик билан олган отасига тортибдир-да!

Атрофдан кетма-кет ёғилган бу гаплар Комроннинг Ҳумоюндан яхшироқ эканини, шу сабабли Иброҳим ҳам Акбардан баландроқ туришини яна бир марта исбот этгандай бўлди. Шу билан хижолати босилган Комрон мирзо аммасининг кўзи олдида бир тантилик қилгиси келди.

— Майли, нақорани ану болачага бер! — деб Акбарни кўрсатди. Сўнг ўғлига тасалли берди: — Садақа ҳам керак. Сенга бундан яхшироғини олиб бергаймен. Юр, отга мингаш!

Хизматкор йигит нақорани Акбарга зуғум билан тутқизди-да, Иброҳим мирзони эркалатиб қўлига олди ва отасининг орқасига мингаштирди.

Икки ярим яшар Акбар тўғаноқ нима, фирромлик қанақа бўлишини билмаса ҳам, отлиқларнинг кўзларидаги нафратни, гапларидаги дашном ва кинояларни сезиб, ҳайрат билан қотиб турибди. Қўлидаги нақора ҳам энди унинг кўзига кўринмайди. Нега уни жеркишди? Ахир у йиқитди-ку!

Боланинг шу оғир изтиробини сезган Хонзода бегим тез бориб Акбарни бағрига босди:

— Бўйгинангдан момонг айлансин, митти полвоним! Кичик бўлсанг ҳам ютдинг! Бу нақора садақа эмас, соврин! Ҳалолнинг бўлсин! Чал!

Бу гаплардан Комрон мирзонинг ранги бўзариб кетди. Қорачахон ҳомийсига ён босиб, Акбарга нафрат билан тикилди-да:

— Ҳозирча чалиб туринг, фирромликнинг жазосини ҳазратим кейин берурлар! — деди.

Хонзода бегим Комронга икки қўлини чўзиб деди:

— Адолат қилинг! Ахир сиз ҳақгўй шоирнинг ўғлисиз! Ўзингиз ҳам ҳақиқатни улуғлаб латиф шеърлар битгансиз. Ёнингиздаги жаноблар сал инсоф қилишсин! Бу маъсум бола фирромликни қаёқдан билгай. Оқни қора қилиб кўрсатиш шу даражада бўлурми?!

Энди Қорачахон ва Саид Халиллар Комрондан ҳимоя кутиб, унга кўз тикдилар.

— Бегим, от устидан кўп нарса аниқроқ кўрингай,— деди комрон. — Сизнинг кўзингиз

тўғоноққа тушмаган бўлиши мумкин. Аммо ёнимдаги жаноблар — менинг суянган тоғларимдир. Булар кўзгу бўлиб, менга ҳақиқатни кўрсатурлар. Мен бу кўзгуга қарасам, кўнглим кўтарилур. Сиз менинг кўзгумга тош отманг, бегим!

— Аммо, — деди Хонзода бегим, — Қорачахон жаноблари бегуноҳ болани жазоламоқчи бўлиб таҳдид қилганлари — кўзгуга тош отиш эмасдирми? Жаноблар билиб қўйсинларки, ану тепалик устида ҳазрати Бобурнинг қабрлари турибдир. Инимнинг улуғ руҳи бу болани ҳимоя қилгай! Агар Акбарга зиён етказсалар, отангиз қабрларида тикка тургай!

Комрон сабрсизланиб ўйноқлаётган отининг юганини асабий тортиб, уни сал тинчлантирди, орқада қийналаётган ўғилчасини эгарнниг олдиға олиб, чап қўлиға кўтарди:

— Ҳазрат бегим, Акбарга ҳеч ким зиён етказган эмас! Кўриб турибсиз, тўрт ойдан бери биз буни ўз ўғлимиздек асраб юрибмиз!

Мохим энага бу орада Акбарни отлиқлардан узоқроққа етаклаб олиб кетди. Кўкалдошлари чиройли нақорани ўраб олиб тамоша қила бошладилар. Лекин катталар орасида асабий гаплар бўлаётганидан ҳайиққан болачалар нақорани чалгилари келса ҳам, бунга ботинолмай жим турардилар.

— Энг ёмон хавф-у хатар Аскарининг бошига тушган! — деб қизишиб давом этди Комрон. — Сиз адолатли амма бўлсангиз, аскарини қутқаришга ёрдам беринг! Қизилбошлар Қандаҳорни олиб, Аскарининг хазиначини талабдилар, ҳарамини беномус қилибдилар!

Отлиқлар қаршисида ёлғиз турган Хонзода бегимнинг жуссаси кичик, ўзи нимжон кўринса ҳам, кўзлари шерникадай ёниб турар, сўзлари ўқдай чиқар эди:

— Бундай тухматларни иним Бобур мирзо шоҳ Исмоил билан иттифоқ тузган пайтда ҳам кўп эшитганмиз! Ҳаммасининг ёлғонлиги кейин билингай!

— Аммо Мирзо Ҳумоюн Қандаҳорни қизилбошлар ёрдамида олгани ёлғон эмас-ку! — деди Бопушхон. — Бу ҳақда ҳазратим ажиб маснавий ёзмишлар. Бир ўқишдаёқ менга ёд бўлиб қолди:

*Чиқди Хуросон саридин ўғривор  
Келди хом таъма айлабон Қандаҳор,  
Жамъ бўлуб бир неча бадном анга  
Куфр ўтининг шуъласини тез этиб  
Зулм-у ситам тиғини хунрез этиб...*

— Офарин, ҳазратим!

— Боплабдилар! Бобур ҳазратларидан мерос олган шеърий истеъдодлари роса камолга етибдир!

— Аммо бундай ўткир шеърни мен Бобур ҳазратларининг девонларида ҳам кўрганим йўқ! — деб Бопушхон Комронни яна бир даража баланд кўтарди.

Қорачахон дарҳол бу гапни маъқуллади:

— Устоздан ўтган шогирдга тасанно!

Комрон мақтовдан ёғдай эриб илжайиб турар, ҳатто шоирликда отасидан ўзганлиги ҳақидаги сўзларга ҳам эътироз қилмас эди. Буни кўрган Хонзода бегим нима дейишини билмай лол туриб қолди. Шу пайт Ҳумоюннинг ўз укаси Комрондаги бу хислатни — мақтовга учиш одатини ойнага қараб алданишга қиёслаб форсча ёзган рубоийси бегимнинг ёдиға тушди:

*Дар ойина гарчи худнамоийи бошад  
Пайваста зи хийштан жудойи бошад.  
Худро бамисоли ғайр дидан ажибаст  
Интавр ажиби ҳам кори Худойи бошад\*.*

Боя Комрон ўз атрофидаги хушомадгўйларини «булар менинг ойнам» деб айтгани бежиз эмас эди. Бу «ойна» Комронни ўзи истагандай ўзгартириб, фақат кўркам, жозибадор томонидан кўрсатишга ўрганган эди. Атрофидагилар сийратни суратдан айириб олиб, Комронни ўзи тўғрисидаги ҳақиқатдан бутунлай жудо қилишга интилишарди. Ана шундагина Комрон тўлиқ уларники бўларди. Улар Комронни Ҳумоюнга қарши қўйишдан манфаатдор эдилар. Чунки Бопусхон вазири аъзамлик унвонига, Саид Халил диний пешволик лавозимига, Қорачахон Кобул ҳокимлигига ака-укани уруштириб юриб эришган эдилар. Ҳозир уларнинг ҳар бирида хушхаво боғ-роғлар, энг яхши жогирлар, энг катта бойликлар, имтиёзлар бор эди. Агар Ҳумоюн Кобулга қайтиб келса, Комрон тахтдан тушади-ю, Бопусхон ва Қорачахонлар барча мартаба-ю имтиёзларидан маҳрум бўладилар. Ҳумоюннинг Байрамхонга ўхшаган ўз яқинлари бор, улар Саид Халилга ҳам кун бермаслиги аниқ. Комрон-ку Бобурнинг ўғли сифатида яна бирон мартабага эришар, аммо ҳозир унинг атрофида турганлар Ҳумоюн қайтса ҳозирги давр-у давронларидан бутунлай маҳрум бўлишлари аниқ. Шунинг учун Комроннинг ўзидан ҳам кўра унинг атрофидаги аёнлар ака-ука орасидаги ихтилофни иложи борича авж олдиришдан манфаатдор эдилар. Хонзода бегим қалбига қуюлиб келган бу аламли ўйларни Комронга қандай айтишни билмай бўғилиб гапирди:

— Ҳазратим, сиз ўз оғангиз билан бунчалик адоватга боришингиздан фақат ёвуз одамлар суюнурлар. Аммо менинг дилимда оға-ини адовати эт билан тирноқни ажратгандаги каби оғриқ қўзғайди. Сизнинг отамерос шеърий истеъдодингиз бундай адоватга зинҳор хизмат қилмаслиги керак. Худо хоҳласа, сиз ҳали Ҳумоюн билан ярашурсиз. Ўшанда бу маснавийлар тилга олинса хотирингизга қанчалик малол келишини бир ўйланг!

Оқ от устида турган Комрон бир лаҳза жим қолди. Шу топда Комрон Хонзода бегимнинг кўзига отасидек савлатли ва хушбичим кўринди. Ўзи ҳам кучга тўлган ўтиз беш ёшли йигит, ҳамон чап қўлида кўтариб турган каттагина ўғлининг оғирлигини гўё сезмайди...

— Сиз малолни айтасиз, бегим, аммо ҳозир мирзо Аскарининг ҳаёти хавф остида, уни ким қутқаргай? — деди Комрон.

— Агар биз қўйиб берсак, Мирзо Ҳумоюн қизилбошларни Кобулга ҳам бошлаб келгай, — деб қўшимча қилди Қорачахон.

Саид Халил ёқасини ушлаб:

— Ё алҳазар! — деди. — Кобулни ҳам шиа мазҳабига ўтказмоқчи бўлиб қирғин бошласалар... адоватни ана ўшанда кўринг!

Хонзода бегим яна Комронга мурожаат қилди.

— Ҳазратим, бу ваҳималарга ишонманг! Ҳумоюн бунчаликка бормагай!

— Ҳазрат бегим, сиз бизга ишонмасангиз, балки Қандаҳорга бориб воқеани ўз кўзингиз билан кўриб келурсиз? — деди тўсатдан Комрон.

Хонзода бегим, «ҳозир жуда пишиб қолганмен, узоқ сафарга ярамагаймен», деб, ўзини бирпас қайтарди. Аммо Комронни ўзининг ҳақлигига ҳеч ишонтира олмагандан сўнг тўсатдан:

— Майли, мен Қандаҳорга борай! — деди. — Агар мирзо Аскарининг ҳаёти хавф остида бўлса, мен унга шафў бўлай. Агар Аскарини қутқарсак, сиз Ҳумоюн билан ярашгаймисиз, ҳазратим? Бопусхон ҳам, Саид Халил ва Қорачахон ҳам Комронга: «Ярашиш хатарли!» дегандай безовта бўлиб қарашди.

— Мирзо Ҳумоюн шиалар хизматига ўтиб, жуда катта гуноҳ қилдилар, — деди Саид Халил. — Шу гуноҳларини ювмагунча ҳазратининг ярашмоқлари чорёри босафолар руҳига муносиб иш бўлмагай.

Комронга бу гап қўл келди. У салмоқлаб, вазмин гапирди:

— Оғамизнинг яна бир катта гуноҳи — ҳазрат отамиздан мерос қолган Ҳинддаги улкан давлатни бой берганлигидир. Шерхон оламдан ўтибдир. Энди мирзо Ҳумоюн Ҳиндистонга қайтиб, ўша давлатни тикласин, шиалар билан орани узиб, поклансин. Ана ундан сўнг, биз у билан ярашсак арзигай!

Гап шу билан тугади-ю, отлиқлар аркка қараб кетишди. Бадқовоқ амакилар узоқлашгандан сўнг Акбар билан икки кўкалдош уларнинг ғалвасини унутишди-ю, чиройли нақорани навбатма-навбат чалиб ўйнай бошлашди. Аммо Хонзода бегим Комронни ўраб олган доғули одамларни хаёлидан узоқлаштиролмайд қийналарди. Нимасидир Бобурга ўхшайдиган кўхлик йигит, ҳароратли шеърлар битадиган соҳиб истеъдод одамнинг шундай қаллоб муҳитга тушиб қолгани бегим учун катта бахтсизликдай туюларди. Кўпни кўрган Хонзода бегим назарида Комрон оқни қора қилиб кўрсата оладиган риёкорлар муҳитига гўё ҳукмфармо, атрофидагиларга сўзини ўтказадиган тождор. Аммо атрофидаги риёкорлар зоҳиран унга бўйсунсалар ҳам, ботинан уни ўзларининг мақтовларига асир, хушомадларига муте қилиб олганларини Комрон сезмайди. Шуни ўйлаганда Хонзода бегимнинг унга ҳатто раҳми келди. Фақат Аскарини эмас, ҳали Комроннинг ўзини ҳам бу асоратдан кимдир қутқармаса, бутун умри ва отамерос истеъдоди ҳайф кетади. Комронни ҳақиқат йўлига қайтариш Хонзода бегимнинг қўлидан келмаслиги бугун яна бир бор билинди. Бу иш, эҳтимол, Ҳумоюннинг қўлидан келар. Хонзода бегим шунинг учун ҳам Қандаҳорга бориши ва оға-инини бир амаллаб яраштириши керак...

\* Таржимаси: Гарчи ойнада ўзингни кўрурсен  
Вале ул кўрганинг ўзинг эмассен.  
(яъни, сурат билан сийрат орасида фарқ, жудолик бор)  
Ўзингни ўзганинг ўрнида кўриш ажибдир  
Аммо бу ажиблик ҳам Худонинг ишидир.

\* \* \*

Баланд тоғлар орасидаги салқин Кобулдан Қандаҳорнинг жазирама иссиқларига кириб борган Хонзода бегим биринчи кун кўп беҳаловат бўлди. Хайриятки, Ҳумоюннинг қароргоҳи шаҳардан ташқаридаги серсув боғот жойда экан. Ҳумоюн аммасини бошига кўтаргудай эъзозлаб, айвони салқин шаршарага қараган энг хушҳаво уйни унга бўшаттириб берди. Ҳамида бону ҳам ўғли Акбарнинг хабарини олиб келган кайвонининг атрофида гирдикапалак бўлиб, меҳмондорчиликлар қилди.

Уларнинг кўришмаганларига беш йил бўлган эди. Бу орада Хонзода бегимнинг охириги тишлари ҳам тушиб кетган, ҳозир милки билан овқат чайнайдиган бўлиб қолган. Ҳамида бону ҳам илгаригидай эмас — юзида қандайдир беморлик ва маҳзунлик аломати бор, шу беш йилда ўн-ўн беш ёш улғайгандай кўринади.

— Ҳар қалай, сизларни бирга кўрганим учун танграмга шукроналар айтурмен, — деди Хонзода бегим.— Ҳамида бону, ҳў, Жамна бўйида сиз чавгон ўйнаб юрган кезларда қилган орзуларимиз ёдингиздами? Шу орзуйимга ҳам Худо етказди, ўғилчаларинг Акбаржонни бағримга босиб эркалатиш менга насиб бўлди.

Ҳамида кураш тушадиган, нақора чаладиган бўлиб қолган ўғилчаси ҳақидаги ҳикоядан ҳам қувониб, ҳам юраги эзилиб кўзига ёш олди. Ҳумоюн эса ўғлининг қандай голиб чиққанини эшитиб хандон уриб кулди:

— Яхшилик аломати бу. Демак, Комрон ҳам енгилгай!

— Ҳумоюнжон, — деди Хонзода бегим илтимоскорона товуш билан. — Маъсум болаларнинг кураши безарар. Аммо тож-у тахтли оға-иниларнинг адовати қанчалик бахтсизликлар келтиришини ўзингиз кўриб турибсиз. Энди Комрон билан олишишни эмас, ярашишни ўйланг, жоним болам!

Комрон қилган ёмонликлар Ҳумоюннинг эсига тушди-ю, бутун дард-у аламлари бирдан янгиланди.

— Аммажон, оға-ини адовати ҳақида машҳур «Юсуф-Зулайҳо» афсонаси бор. Лекин ўша афсонадаги Юсуфга ўғай оғалари қилган ёмонликлар ҳам менинг ўз иниларимдан кўраётган

жабр-у жафоларим олида бир ҳалво, холос! Инимиз Кобулга қаноат қилмай, Панжобни мандан тортиб олгани, Шерхон билан олишганимда нуқул пойимга болта ургани, Қандаҳорда бешиқдаги боламизни чирқиратиб, бизни бегона юртга қувгани, Қазвинга жосусларни юбориб фитна қўзғатгани!.. Қайси бирини айтайки, юз ўлимлардан қолиб, Қандаҳорга қайтиб келсак, Акбар яна йўқ! Энг разил қароқчилардай болани ўғринча олиб кетибдир! Энди уни гаровда тутиб, бизга таҳдидлар қилиши қайси дарвозага сиғай?! Агар ўғай инилар бошимизга шундай оғир кунларни солмаса эди, ҳозир иккинчи ўғилчамиз ҳам олти ойлик бўлар эди! Қизилбошлар билан ҳамкорлик қилиш, Қандаҳорни қайтиб олиш қурбонсиз бўлган эмас, аммажон!

Ҳамида бону ҳарбий юриш пайтида совуқ изғиринларда Сейистон йўлида бевақт туғилган ва икки кунгина яшаб қазо қилган кейинги ўғилчасини эслаб пиқ-пиқ йиғлай бошлади. Унга ҳатто от қўйишга ҳам улгурмадилар... Шундан бери Ҳамиданинг ўзи ҳам касалманд бўлиб қолди, бир вақтлар чавгон ўйнаб юргандаги соғлиги энди йўқ.

Ҳумоюн ҳам қирқ ёшга кирмасдан соқол-мўйловига оқ тушган, юзлари уйқусизликдан қотган, кўзлари ичига ўпирилиб тушган.

— ўнг икки минг қизилбош қўшини бир йилдан бери ёнимда худди учкун тушса портлайдиган борут омборига ўхшаб юрибдир, — деб у сўзида давом этди. — Мен ҳам Шерхонга ўхшаб портлаб кетмайин деб кеча-ю кундуз минг эҳтиёт билан иш олиб бормоқдамен.

— Не бўлса ҳам, қизилбошларни Кобулга бошлаб бора кўрманг, Ҳумоюнжон. Отангиз буларни Самарқандга бошлаб борганидан умр бўйи армон қилиб юрганини унутманг.

— Жаннатмакон отам менга ўз умрларини бахш этган эдилар. Энди билсам, умрларига қўшиб, ўз қисматларини ҳам берган эканлар! Ўша мағлубиятлар, ўша қувғинлар, ўша саргардонликлар менинг бошимга ҳам тушди! Кошки ўғлимиз Акбарга бу жабр-у жафолар дахл қилмаса! Йўқ, менинг оғир қисматимга бугун мурғак ўғлимиз ҳам шерик! Менинг бошимга тушган балолар Акбарнинг жонига ҳам таҳдид солмоқда.

— Бунчалик куюнманг, Ҳумоюнжон! Ҳазрат отангизнинг улуғ қисматлари бор! Иним Бобур улкан зафарларга ҳам муяссар бўлган эдилар! Ҳали сиз ҳам, ўғлингиз Акбаржон ҳам ҳазрат отангиз каби катта юксакликларга кўтарилурсиз!

— Шояд шундай бўлса! Аммо мени ҳозир қизилбошлар ташвишга солмоқда. Мен уларни Қандаҳордан тўғри Қазвинга қайтариб юбориш ҳаракатидамен. Бу эса жуда мушкул. Аксига олиб, фалокат юз берди. Шоҳ ўзининг тўққиз яшар ўғли Муродни Қандаҳорга ҳоким тайинлаган эди. Болани эҳтиёт қилиб асраш унинг атқаси Будагхонга топширилган эди. Будагхон жаҳли тез, дағал муомалали одам экан, яна шиа-сунний жанжаллари бошланди. Шунинг устига қалъада вабо тарқалди. Шаҳзода вабога учраб тўсатдан вафот этди. Хайрият, биз шаҳардан ташқарида алоҳида қароргоҳда турибмиз. Бўлмаса бизга ҳам вабо юқиши мумкин эди, шаҳзоданинг ўлимида ҳам бизни айбламоқлари мумкин эди.

Ҳумоюн вазият мураккаблигини, шоҳга воқеани чаппа қилиб етказувчилар борлигини ҳисобга олди-ю, унга таъзия билдириб хат ёзди, воқеанинг бутун тафсилотлари баён қилинган илиқ, дўстона мактубдан ташқари Аскарининг хазинасидан мусодара қилинган олтин-кумушларни уч туяга орттириб, бошқа совғаларни ҳам ёнига қўшиб, бир карвон юк қилди. Сўнг ҳаммасини Байрамхон ва унинг юзтача қўриқчи йигитига топширди-да, дарҳол Қазвинга юборди. Бир карвонга юк бўлган совғалар ва олтин-кумушлар Ҳумоюннинг укаси Аскарининг учун тўлаган товони, айни вақтда, шоҳ берган қарзларнинг ортиғи билан қайтарилиши эди. Бундан мамнун бўлган шоҳ Таҳмасп Аскарининг Ҳумоюннинг ихтиёрида қолдиришга рози бўлди. Шаҳзода Муроднинг ўлими учун бутун жавобгарлик Будагхоннинг зиммасига тушди. Будагхон ўзига топширилган ишнинг урдасидан чиқа олмагани учун Қандаҳор ҳокимлигидан бекор қилинди. Шу фурсатдан фойдаланган Ҳумоюн шоҳ Таҳмасп ҳам ёқтирадиган, шиа-сунний низоларига бўй бермайдиган Байрамхонни Қандаҳорга ҳоким қилиб тайинлади. Байрамхон яна Қазвинга бориб, шоҳ Таҳмаспнинг бу қарорга розилигини олиб келган куни Ҳумоюн уни аммасининг олдига бошлаб кирди:



— Пойқадамингиз яхши келди, ҳазрат амма! Байрамхон шундай мушкул вазифаларни қойил қилиб уддалагани учун, унга даргоҳимизнинг энг юксак мартабаси — хони замон унвонини бердик.

— Қуллуқ бўлсин! — деб Хонзода бегим Байрамхонни ўрнидан туриб муборакбод қилди. Бу шоир йигит йигирма беш яшарлик пайтларида Бобур мирзонинг ўртанча қизи Гулранг бегимга ошиқ бўлиб юргани кайвонининг эсига тушди. Ҳозир Байрамхон басавлат ўрта яшар одам бўлса ҳам, Хонзода бегим уни йигит ўрнида кўриб деди: — Илоҳим, умрингиз узоқ бўлсин! Ҳумоюнга қилаётган ҳамма яхшиликларингиздан хабарим бор. Агар яна битта қизим бўлса, сизни жон деб куёв қилур эдим!

Бу гаплардан ҳамма бир кулиб олди. Кулаётганлар орасида Хонзода бегимни кўришга келган Салтанат бегим ҳам бор эди. «Қизилбошлар Аскарининг ҳарамини беномус қилганмиш», деган овозлар ҳақиқатан уйдирма гап бўлиб чиқди. Ҳумоюн Аскарининг хотини Салтанат бегимни, бошқа аёллар ва болаларни ўз ҳимоясига олган, қароргоҳда уларга алоҳида чодирлар тикдириб берган эди. Аммо Аскарининг ўзини Будагхон асир қилиб қазвинга юбормоқчи бўлгани рост эди. Ҳумоюн уни кафилликка олган, қўшин орасидаги алоҳида ўтовда атрофига соқчилар қўйиб ҳибсда сақламоқда эди. Бугун эрталаб Хонзода бегим ўзи уни бориб кўрди. Белида на қиличи, на камари ва на белбоғи бор, соқол-мўйлови ўсиб кетган, юзи синиққан Аскарининг лаблари пир-пир учиб:

— Ўзимдан ўтган, амма, — деди. — Энди... оғаларимизга айтинг, адоватни бас қилсинлир. Шу икки оға ярашса биз ҳам тинчир эдик.

Ҳозир Байрамхон келтирган хушxabарлардан Ҳумоюннинг дили яйраб турган пайтда Хонзода бегим унга меҳри товланиб қаради-да:

— Ҳазратим, — деди, — худо раҳмати отангиз сизга атаб ёзган мактубларида битган эдиларки, «улуғлар кўтаримлик бўлғай». Сиз катта оғасиз, улуғсиз. Комрондан ўтган бўлса кечиринг. Ўғлингиз Акбар ҳам хавф-хатардан қутулсин.

— Оға-ини адовати ўзимнинг ҳам жонимга теккан, — деди Ҳумоюн. — Наҳотки тўрт оғайни бир дастурхон атрофига йиғилиб ўтиролмасак? Мен қачонлардан берли ҳазрат отамнинг қабрига зиёратга борганим йўқ. Бир марта учала инимни мақбараларига бошлаб борсам, «мана, отажон, тўрт «кўз тугал», деб, отамнинг улуғ руҳини шод этсам, деб, шунча орзу қилурмен. Комрон ҳеч бўй бермайдир. Ахир у ҳам шу отанинг фарзанди-ку. Бир марта менга ишониб, Кобул дарвозасини жангсиз очсин. Ҳиндол билан Аскарининг ҳозир ёнимда, бирга олиб борай. Комрон ҳам ёнимга кириб, кўмак берсин. Ҳиндга қайтиб, отамнинг улуғ давлатини тиклайлик. Ана ундан кейин Кобул ҳам, Қандаҳор ҳам — ҳаммаси яна Комроннинг ихтиёрига ўтгай. Юрак қаъридан чиққан бу сўзлар Хонзода бегимга шундай таъсир қилдики, кўзига ёш олиб: — Муродингизга етинг, Ҳумоюнжон, мурувватли қалбингиз бор! — деди. — Мен бориб ҳамма гапларингизни Комронга айтгаймен! Яккама-якка ўлтириб сўзлашурмен!

Хонзода бегим тезроқ Кобулга қайтиб, бу янгиликларни Комронга етказмоқчи ва уни инсофга чақирмоқчи эди. Бироқ руҳини кўтариб, вужудини ҳаяжонга солаётган бу мураккаб вазифалар унинг юрагига катта юк бўлиб тушмоқда эди, гоҳи-гоҳида нафас олиши оғирлашиб, ўпкаси фижиллаб қолар эди. Ҳумоюн аммасини ўзининг хос ҳақимига кўрсатган эди:

— Ҳазрат бегим, сизга ором керак, ҳозир узоқ сафарга чиқмаганингиз маъқул, — деди. Ҳумоюн ҳам аммасини олиб қолмоқчи бўлди. Лекин Хонзода бегим кўнмади.

— Салқин Кобулга етсам яхши бўлиб кетгаймен, оға-инини мен яраштираман, хонадонимизда буни қиладиган бошқа кайвони йўқ, — деб туриб олди. — Акбаржонга ҳам Кобулда мен керакмен. Йўлга чиқай!

Ҳамида бону фил суягидан ва хушбўй сандал дарахтидан ясалган ўйинчоқлар, жажжи этикчалар-у тўнлар ва кўйлакчаларни Акбарга атаб бериб юборди.

Хонзода бегим Кобулдан ўз канизи ва тўртта одами билан келган эди. Ҳумоюн улар ёнига йигирмата йигит қўшди, аммасини маҳофага ўтқазди. Йигитларига:

— Тахтиравон ҳам олинлар, — деб буюрди. — Маҳофа уринтириб қўйса, тахтиравон беозорроқ, кўтариб кетгайсизлар.

Хонзода бегимнинг руҳи қанчалик тетик бўлмасин, танаси йўл азобини кўтаролмайдиган бўлиб қолган эди. Буни ўзи ҳам сезар, лекин Кобулга бир амаллаб етиб олишига умид боғлаб борарди.

Уч кун ўтиб, тўртинчи куни маҳофада беҳаловат бўла бошлади. Юраги тўхтаб-тўхтаб урарди. Канизи буни йигитларга айтди. Шундан сўнг саккиз йигит уни тахтиравонга солиб қўлларидан кўтариб бора бошладилар. Бошдан-оёқ оқ кийинган, озиб, енгилгина бўлиб қолган Хонзода бегим тахтиравон ичида худди ўзи йўқдай, фақат руҳи бордай сокин борарди. Кўз олдидан бутун ҳаёти, Фарҳона водийсида бошланган ёшлиги, иниси Бобур билан Самарқанд қамалида тортган азоблари, Шайбонийхон ҳарамидан ўн йил яшаб топган ўғилчаси Хуррам бир-бир ўта бошлади. Хонзода бегим туш кўрдими ёки алаҳсирадими, ўнг бир ёшли Хуррамшоҳ туман ичидан кулимсираб чиқиб келди-ю, онасини қўлидан олди. Зум ўтмай туман осмондаги булутга айланди. Она-бола осмонда муаллақ туриб қолгандай бўлди. Хонзода бегим ер узоқларда қолиб кетганини кўриб, юраги шув этди, ўзи бола билан пастга учиб кетгандай бўлди, шу кетишда ҳушини йўқотди-ю, нафас олишдан тўхтади.

Унинг қандай жон берганини ҳеч ким сезмай қолди. Тахтиравон Кобулҳақ деган жойга етганда йигитлар уни ерга қўйиб, очиб қарасалар, Хонзода бегимнинг кўзлари абадий юмилган... Ўша йигитлар эртаси куни унинг тобутини кўтардилар.

\* \* \*

Ҳумоюн Қандаҳорни тинчитиб Кобулга борганда, Комрон қалъа дарвозаларини очмади. Қамал бошланди. Ҳумоюн арқдан баландроқ бўлган Уқабайн тоғига замбарак ва тўфанларни ўрнатиб, оға-инининг орасини бузаётган Бопусхон ва Қорачахонни ўққа туттирди. Бу ўқлардан бири тасодифан Комроннинг тепасидан учиб ўтган эди. Акасига ўчакишган Комрон уч яшар Акбарни ичкаридан олиб чиқдирди-ю, ўқ келаётган томонга тўғрилаб, тикка турғизиб қўйди. Қандай даҳшатли хатарга рўбарў бўлганини билмайдиган мурғак бола Комроннинг буйруғига биноан арқ ҳовлиси ўртасида анча вақт турди. Тўфанг ўқлари ёниверидан визиллаб ўтганда уларга қизиқиб қаради. Тўп ўқларидан бири боши устидан ошиб, арқ деворига урилди-ю чанг кўтариб, тошларни синдириб тушди.

Акбар отасининг ўқига нишон қилиб қўйилганидан хабар топган Моҳим энага ичкаридан дод солиб чиқиб, болани ўзининг гавдаси билан тўсди. Ўқ келаётган томонга қараб қўлларини кўтарди, бор овози билан бақирди:

— Отманглар-о-о!! Отманглар! Акбар бу! Акбар-ар! Болага отмангла-ар!!

Ниҳоят, тоғдан ўқ отаётганлар бола билан турган аёлни кўрдилар. Моҳим энага жон ҳолатда қичқириб «Ак-к-ба-ар бу-у!» дегани Ҳумоюннинг қулоғига етганда қўрқувдан сочлари тикка бўлиб кетди. Қалъа томонга замбаракдан ҳам, тўфангдан ҳам ўқ отишни қатъиян тақиқлади. Акбар ўлим таҳликасини энагаси орқали сизди. Боя деворни чангитиб, тошни синдирган тўп ўқи энагага тегиши мумкинлиги болада қўрқувдан ҳам кучли бир кин ва жаҳл уйғотди. Моҳим уни ичкарига кўтариб кирганда боланинг ранги оқариб кетган эди. Моҳим уни ерга қўйиб, пиёлада сув олди. «Бола қўрққан» деб, сув ичирмоқи бўлди. Лекин Акбарнинг ҳуши жойида эмас, пиёлани уриб ерга тушириб юборди. Бирдан дод солиб йиғлади, аммо кўзлари намланмади. Дилидаги тошдай қаттиқ бир жаҳл туйғуси борлигини исқанжага олиб қийнар, бояги ўқларнинг визиллаши қулоғидан нари кетмас эди.

— Акбаржон, бас! Бас! Ўқлардан қутулдик! Йиғи бас!! Бўлди болажоним! Бўлди!

Тўп ўқининг ваҳшати билан бирга боланинг қалбига ўрнашиб қолган ўқинч ва жаҳл ҳеч тарқамас, Акбар ўзини у ёқдан бу ёққа отиб йиғлар, қўлига тушган нарсани улоқтирарди. Боланинг йиғисини нариги уйдан эшитган Гулбадан бегим чопиб кириб келди. Моҳим билан икковлашиб, Акбарни кеч бўлганда зўрға юпатдилар. Бола уйқусида ҳам оғир хўрсиниб ётарди.

Буни кўриб Гулбадан бегим кўзига ёш олди. Эшик-дерзани бекитиб, шам ёруғида Ҳумоюнга мактуб ёза бошлади:

«Ҳазрат оғажон, шукурким, Акбаржонни Худо бир асради. Лекин уч ойдан бери қамал азоби ҳаммани жонидан тўйдирди. Бопусхон билан Қорачахонларнинг зулмидан безор бўлганлар кечаси девордан ўзини ташлаб, обмўридан чиқиб, сиз томонга қочиб ўтмоқда экан. Бу ўтганлардан бири менинг мактубимни сизга етказар деб умид қиламен. Мен эшитдимким, Бопусхон билан Қорачахон боғ таллашиб урушиб қолибдилар. Худо раҳматли аммам Хонзода бегимнинг яхши боғи, ҳовли-жойи меросхўрсиз қолган эди, шуни Қорачахон олмоқчи экан, вазир Бопусхон ундан олдин комрон мирзодан ижозат олиб, ўғлига хатлаб берибдир. Шу туфайли бу икки ит суюк таллашиб уришиб қолдилар. Бопусхон вазирлигидан фойдаланиб, Қорачахонни доруғалик амалидан маҳрум қилди. Ҳозир Қорачахон мингтача аскарга саркарда. Чармгарон дарвозасини кўриқлаб турибдир. Куёвингизнинг иниси, менинг қайним Маҳдихўжа ҳам унинг аскарлари сафида. Бир кун мастликда Қорачахон Маҳдихўжага сизни мақтаган эмиш, Комронга хизматга ўтганидан энди афсус қилармиш, «ҳазрат Ҳумоюн гуноҳимни кечирмагай-да, бўлмаса ҳузурларига бош эгиб борар эдим», деган эмиш. Подшоларнинг биридан бошқасига қочиб ўтишга ўрганган бундай сотқинларни ўзларининг қуроллари билан енгил мумкин эмасмикин? Ортиқча қон тўкилмайдиган бирон йўлини ўйлаб топармикинсиз, ҳазрат оғажон! Кўзларимиз йўлингизга тўрт бўлиб нажот кутмоқдамиз. Сизни соғиниб, йиғлаб мактуб ёзган синглингиз Гулбадан».

Ҳумоюн бу мактубни олгач, ўз аскарлари сафида хизматда бўлган куёви Хизрхўжахонни чодирга чақирди. Хизрхўжахон ботир йигит, одоб-ахлоқи Гулбаданга маъқул келган, ўзи эшонлар авлодидан эди-ю, лекин ёшлигида яхши таҳсил кўрмаган, саводи йўқ эди. Ҳумоюн берган хатни кўлида айлантириб кўрди, кўзига соғинч билан сурди.

— Тинчликмикин, ҳазратим? Ёшлиқда қунт билан савод ўрганмаганимдан энди доғдамен! Ҳумоюн мактубни унинг кўлидан олиб, ўқиб берди. Хизрхўжахон чақмоқ мўйловини мамнун силаб, баҳодирона кенг кўкрагини тўлдириб нафас олди:

— Синглингиз бизга нажот йўлини топиб берибдир, ҳазратим! Агар буюрсангиз мен Қорачахон билан алоқа ўрнатмоғим мумкин.

Ҳумоюн Қорачахон билан алоқа боғлашдан қанчалик жирканмасин, бошқа йўл йўқлигини сизди.

— Инингиз Маҳдихўжа Қорачахон билан Чармгарон дарвозасини кўриқлар экан, — деди Ҳумоюн.

— Ҳа, мен аввал инимни топгайман.

— Менинг Қорачахонга... мактуб ёзгим йўқ... Мабодо иликласалар ўзига ҳам ёмон бўлғай... Сиз менинг номимдан инонтириб айтингки, кечаси эл ухлаганда дарвозани очиб берса, нобакорнинг барча гуноҳларидан кечгайман, кўнгли тилаган иноятларни ҳам захримаргига олсин.

Тезроқ Гулбаданга етиш иштиёқида ёнган Хизрхўжахон қавс\* ойининг муздай сувига кечаси обмўри орқали тушиб, сув тагидан нафас олмай ўтиб борди...

Келишилган вақтда Қорачахон Чармгарон дарвозасини секин очиб берди. Ҳумоюннинг кўшини қалъага бостириб кирди. У Комронни нима қилиб бўлса ҳам тирик қўлга туширишни буюрган эди. Лекин чаққонлик ва довюрликда акасидан қолишмайдиган комрон қўлда қилич билан ўзига йўл очиб, қалъанинг бошқа дарвозасидан қочиб чиқиб кетди. Шу кетганича Хайбар довонидан ошиб, Синд дарёсидан ўтиб, қайнотаси Ҳусайн арғун даргоҳидан паноҳ топди.

\* Қ а в с — 22-октабрдан 23-ноябргача.

Икки ярим йилдан бери ёлғиз ўғлининг дийдорига ташна бўлиб юрган Ҳумоюн тонг отганда Акбар ётган аркка от чоптириб келди. Лекин уйқудан барвақт уйғотилган бола отасини танимади — ўнг ойлигида бўлган воқеалар гўдак хотирасидан аллақачон ўчиб кетган эди. Бунинг устига қилич таққан Ҳумоюннинг нимасидир шафқатсиз Комронни ва тепасидан ўтган тўп ўқини боланинг эсига туширди. Акбар бегонасираб орқага тисарилди. Ҳумоюн унга қўл чўзиб ялинди:

— Акбаржон! Ўғлим! Сени хавф-хатарлар гирдобада қолдирганим учун кечир! Билмасдан оттирган ўқларим учун кечир мени!

Отасининг овози Комроннидан бутунлай бошқача экани Акбарда илиқ туйғу уйғотди. Шундай катта одамнинг кўзида ҳалқаланган ёш, овозида товланган илтижо боланинг кўнглини юмшатди. Ҳумоюн уни авайлаб қучоғига олганда Акбарга бу ёқимли туюлди.

Кўп ўтмай Қандаҳордан Ҳамида бегим ҳам етиб келди. У келгунча Гулбадан ва Моҳим энага Акбарга онасининг кўп белгиларини айтиб бердилар. Шунинг учун Акбарнинг онасини таниши унча қийин бўлмади.

Ҳамида бегим Акбарни кеча-ю кундуз ёнидан қўймай парвариш қилар экан, унинг миқти ва шўх бола бўлганини кўриб қувонарди. Фақат баъзи кечалари тўп ўқига нишон бўлган ўша машъум дамлар боланинг тушига кирса босинқираб уйғонар, ранги оқариб, ўзини билмай қолар, йиғлаб тўполон қилар, уни юпатгунча она эзилиб, қийналиб кетар эди. Боланинг бошидан кечган даҳшатлар унинг дилида умрбод унут бўлмайдиган асоратлар қолдиргани Ҳамидани таҳликага соларди. У бу асоратни ўғлининг хотирасидан кетказишга ҳаракат қилиб юрган кезларда яна янги фалокатлар юз берди.

Шимолий чегараларда шайбонийзодалар қутқусига учган Бадахшон ҳокими Ҳумоюнга қарши исён кўтарди. Ҳумоюн Бадахшонга қўшин тортди ва ўша ёқларда олти ой қолиб кетди. Бунинг хабари Синд вилоятида пайт пойлаб юрган Комрон мирзога етиб борди. У бир неча юз одамни оддий деҳқонлар, бозорчилар кийимида Кобул дарвозалари томон юборди. Шаҳар тинчиб қолган, атроф қишлоқлардан бозорга дон, мева, ўтин олиб келадиган кишилар учун дарвозалар ҳар куни азон пайти очилади. Соябон араваларда дон ва мева ўрнига қуролли навкарларни бекитиб олиб кирган Бопусхон энг аввал қалъа дарвозаларини эгаллади. Асосий кучлар билан пистирмада турган Мирзо Комрон Бопусхон очган дарвозалардан от қўйиб кирди-ю, бутун қалъани забт этди, қаршилиқ қилганларни аёвсиз ўлдирди, ўтган галги мағлубият учун кўп одамлардан қасд олди. Бу хабар Ҳумоюнга етиб боргач, у Бадахшондан Кобулга қайтди. Аммо дарвозалар яна бекик, Комрон уни киритмоқчи эмас. Яна қамал бошланди. Ўтган галги қамалда Ҳумоюннинг Қорачахон билан алоқа боғлашига аёллар ёрдам берганини эшитган Комрон Мирзо Ҳамида бону билан Гулбаданни илгари Мирзо Аскарининг ҳарами бўлган бир уйга қаматди. Бопусхон бегимлар қамалган уйни ойлар мобайнида соқчилар кучи билан сақлашга эринди-ю, унинг эшик ва даричаларига фишт қалатиб бекиттирди. Сув ва овқат том устидаги мўридан арқон билан тушириб берадиган қилинди. Ҳамида бону, унинг ўғилчаси Акбар ва қизалоғи Жаҳон бегим ўз энагалари билан мана шу зиндондай эшиксиз ва даричасиз уйда беш ой қамал азобини тортдилар. Қамоқ даврида икки ёшдан ошган Жаҳон Султон бегим зиндон азобига бардош бера олмай оғир касал бўлди-ю, онасининг қўлида жон берди. Беш яшар Акбар ҳам бу мусибатни бошдан кечирди.

Ҳумоюн энди Комронни умрбод кечирмаслиги керак эди. Комрон ҳам шундай деб ўйлаб охириги кучлари қолгунича у билан олишди, лекин енгилиши муқаррарлигини сезди-да, Кобул қалъасидан кечаси яшириқча чиқиб, ўттизтача одами билан шимолга қараб қочди.

Шу кетишда бу гал у Бадахшоннинг Толиқонига борди. Бадахшоннинг маркази — Зафар қалъаси эди. Ҳумоюн бу қалъанинг ихтиёрини амакиваччасининг ёш беваси Ҳарам бегимга ва унинг норасида ўғиллари мирзо Сулаймон билан мирзо Иброҳимга топшириб келган эди. Ҳарам бегим ўттиз ёшли келишган жувон, жангларда эркакча кийиниб, қилич чопадиган довьорак,

мард аёл эди, ўнг беш минг Бадахшон йигити унга сўзсиз итоат этар эди.

Қамалда энгилиб хазинасидан ва қўшинидан айрилган Комрон давлатманд жувон билан тил топиш фикрига тушди. Тархон бека номли бир доғули аёл, «Амакисининг бевасига уйланиш бизнинг улусда бор одат, Ҳарам бегим сиздек баҳодир йигитга зор бўлиб юрибдир, мен сизга унинг ризолигини олиб бергаймен», деб Комронни ишонтирди.

Комрон ўзининг ошиқлик мактубига Бадахшон Лаъли, ҳинд марваридлари ва чиройли кашмири рўмолни қўшиб совға қилди-ю, Тархон бека орқали Ҳарам бегимга юборди. Ҳарам бегим Комроннинг ошиқлик мактубини ўқиди, совғаларини кўрди, Тархон бека сўйлоқли тишларини кўрсатиб хихилаб кулди:

— Ўттиз ёшда эрсиз юриш азоб, айланай, бошимиздан ўтган, — деб, беҳаё ҳикоялар айтиб, Ҳарам бегимнинг ҳирсини уйғотишга ҳаракат қилди.

Ҳарам бегим қайноға ўрнида кўриб ўрганган Комрон мирзоннинг мактуби ҳам, орага қўйилган кампирнинг беҳаё гаплари ҳам Зафар қалъасининг маликасига қаттиқ ҳақоратдай туюлди. Унинг ғзаби келиб, жаллодни чақирди-ю, доғули Тархон бекани пора-пора қилдирди, бошини кесдириб, ўзи келтирган кашмири рўмолга тугдирди-да, лаъл-у марваридлари билан бирга Комронга қайтариб юборди. Инисининг мактубини эса Ҳумоюнга жўнатди.

Бу воқеадан хабар топган Ҳумоюн Комроннинг мағлубиятдан довдириб, эс-ҳушини йўқотаётганини, ёмон одамлар шундан фойдаланиб, уни янада шармандали аҳволга солишлари мумкинлигини, оталарининг улўф номига иснод келтирадиган бундай ишларнинг олдини олиш ҳам катта аканинг бурчи эканини ўйлади. У энди нима қилиб бўлса ҳам Комрон билан бир учрашиши, юзма-юз туриб очик гаплашиши керак эди. Фақат шундагина орани бузаётган одамларнинг таъсирини қирқиш ва Комронни уларнинг асоратидан қутқариш мумкин эди. Қанча мушкул муаммоларни ечган Ҳумон наҳотки энди шу ишнинг уддасидан чиқолмаса? Наҳотки ўз инисининг берган озорларини унутиши, қилган ёмонликларини ичига ютиб, у билан бир марта ярашиши шу қадар қийин бўлса?

Ҳамида бегим Комроннинг номини тилга олгиси келмас, қамал ойларида дили яраланган Акбар ҳам жажжи сингисининг қотили билан отасининг ярашишини истамас эди. «Комрондан энди умид йўқ, яширин одамлар юбориб, ясоққа кетказиш керак!» дерди Турдибек. Лекин Ҳумоюн биродаркуш бўлишни истамас, «рахматли отам, «зинҳор иниларининг қонини тўкма!» деб васият қилганлар» дерди.

Ҳозир Аскарый билан Ҳиндол Ҳумоюннинг ёнида, энди фақат Комрон тентираб юрибди. Ҳумоюн унинг олдига Ҳиндолни юборди. «Бас энди, келсин, гуноҳларидан кечай», деди. Аммо Комроннинг ёнидаги Бопусхон, «борманг, яширинча қатл эттиргай», деб уни кўрқитди. Комрон яна ярашишдан бош тортди. Шундан кейин Ҳумоюн Ҳарам бегимга мактуб ёзиб, Комронни қуршовга олишда ёрдам беришни сўради. Ҳарам бегим ўн икки минг отлик қўшин йиғди, ўзи бу лашкарга бош бўлиб, Помир тоғининг жанубий этакларидан Ҳиндикуш тоғининг шимолидаги Кўталгача олиб келди. Бу қўшинни Ҳумоюннинг кўмагига топширди-да, ўзи яна бадахшоннинг зафар қалъасига қайтиб кетди.

Келинларининг мардона иши Комронни ваҳимага солиб қўйди. Агар у Ҳумоюн билан энди ҳам ярашмаса тирик қутулиб кетолмаслиги аниқ эди. Шундан кейин Комрон Ҳумоюн қароргоҳига одам юборди:

— Ҳиндол келсин, бирга боргаймиз, — деди.

\* \* \*

Илк баҳор кунларида Ҳумоюн Ҳиндикуш тоғининг жанубий этакларига юздан ортиқ чодир тиктирди. Уларнинг ўртасига кўкрақдор бир жойга улкан саропарда ўрнатилди. Боргоҳ ва хиргоҳдан ташқари яна уч хил рангдаги учта кимхоб чодирни шу саропарда ичига ўрнатишди. Отлиқлар кўп ўтиб йўл қилган жойдан то саропарда эшигига қадар лоларанг ипак пояндоз тўшалган эди. Ҳиндол ва Аскарый икки ёнда, Комрон мирзо ўртада, учаласи шу пояндоз олдига

келиб отдан тушдилар. Нақоралар чалиниб, қўш сурнай майин навони куйлаб турибди. Яхши кийинган салобатли Комрон мирзо лоларанг пояндозга секин қадам қўйиб, иниларини эргаштириб кела бошлаган пайтда саропардадан Ҳумоюн унга пешвоз чиқди. Сурнай ва нақоралар товушида жўшқин, қувноқ, ҳаяжонли оҳанглар пайдо бўлди.

Бу хаёлот эмас, туш ҳам эмас. Ҳумоюн кўпдан орзу қилган ва етти йили курашиб юриб, ниҳоят бугун муяссар бўлаётган ҳақиқат эди.

Бунчалик эъзоз билан пешвоз олинишини кутмаган Комрон акасининг муруввати олдида тиз чўкиб уч марта юкунди. Ҳозир унинг белида на қиличи, на ханжари бор, фақат камарнинг ўзи боғланган. Комрон титроқ қўллари билан олтин камарини ечди-да, уни ўзининг бўйнига осди. Бу унинг таслим бўлганини билдирар эди. Шу билан комрон ўзининг гуноҳкор эканини ҳамманинг кўзи олдида тан олди. Бундан таъсирланган Ҳумоюн унга қучоқ очди, одат бўйича уч марта кўкракни-кўкракка босиб кўришдилар. Шундан сўнг Ҳумоюн Комроннинг олтин камарини бўйнидан олиб белига боғлаб қўйди. Саропарда ичидаги энг катта чодир оға-инилар учун гулдай ясатиб қўйилган эди.

Ҳумоюн тўрга ўтди-да, ўнг ёнига Комронни ўтқазди. Аскаррий билан Ҳиндол икки томондан жой олишди. Олтин косаларда энг аввал хушбўй гулоб келтирилди. Бир коса гулобни аввал Ҳумоюн, сўнг Комрон ичди. Иккинчи косадаги гулобнинг бир қисмини аскаррий ичиб, қолганини Ҳиндолга берди.

Зиёфат бошланди. Гоҳ кийик кабобини, гоҳ кобули шўрвани, гоҳ фарғонача паловни олиб келиб дастурхонга қўяётган баковуллар тўрт оға-инини энди бир дастурхон атрофида кўраётганларидан хурсанд. Энг тўнғичи Ҳумоюн — қирқ ёшда, энг кичиги Ҳиндол — йигирма саккизда. Бугун дастурхон атрофида тўртовларидан бошқа ҳеч ким йўқ. Тўртовлари ҳам бири-биридан дуркун бўлгани учун катта чодирни ўлтириб ўлтиришибди. Хизматкорлар назарида чодирда етти-саккизта одам ўлтиргандай.

Паловдан кейин Ҳумоюн битта чинни тарвуз сўйдирди. Тарвузни тенг икки паллага бўлиб, бир палласини Комрон билан Ҳумоюннинг олдига, иккинчи палласини кичик инилар ўртасига қўйишди. Баҳоргача асралган бу тарвуз жуда ширин эди, тўртовлари ҳам уни мақтаб-мақтаб едилар, барибир тарвуз улардан ортиб қолди.

— Ана, — деди Ҳумоюн. — Тўртталамизга битта тарвуз етиб ортар экан. Талашиб-тортишишнинг не ҳожати бор? Мамлакат улкан — Қандаҳордан Бадахшонгача. Наҳотки шу бизга етмаса?

Комрон хижолатдан қизариб, маҳзун бир қиёфа билан:

— Начора, хом сут эмган банда эканмиз, — деди.

— Майли, ўтган ишга саловот, — деди Ҳумоюн.— Қани, мирзо Комрон, янги шеърлардан борми?

Гап ёқимли мавзуга кўчганидан енгил тортган Комрон:

— Ҳазрат отамизнинг машҳур бир рубойилари бор. «Кўнгли тилаган муродиға етса киши, ё барча муродларни тарк этса киши» деб бошланур. Фақир шу йўлда бир рубойий битмишмен:

*Ё бўлса муяссар кишига илм ила ҳол\*.*

*Ё топса киши салтанат авжида камол.*

*Ё ошифтае бўлса кўруб ҳусн-у жамол*

*Ё бўлса тамом ўзлигидин фориғбол\*.*

Ҳумоюн ҳозир оға-ини адоватидан қутулиб, фориғбол бўлиб ўлтиргани учун, сўнги сатр унга жуда ёқди:

— Кўнглимдаги сўзларни битибсиз, амирзодам! Дунёдаги энг ёмон тутқунлик — одамнинг ўзлигидан фориғбол бўла олмаслигидир. Бундан олдин бир маснавий ҳам битган экансиз. Менинг хотирамда бир неча сатри қолмишдир. Унда ҳам ҳақ сўзлар бор.

— Қайси маснавий экан, ҳазратим? Бирор сатрини эслатинг.

*«Якталаб-у, яқдил-у, якхўй бўл,  
Борча халойиқ била якрўй бўл»*

— Бул ҳам ҳазрат отамнинг маснавийларига ўхшаб кетадир, — деди Ҳиндол.

— Ҳа,— давом этди Ҳумоюн. — Қуйидаги тўрт сатрини Комрон мен кабиларга бағишлаб ёзган деб ўйладим:

*Ей, ўзини жоҳ ила маст айлаган,  
Ҳимматин ул пояда паст айлаган.  
Ҳиммат эмас улки, жаҳон олғасен  
Ҳиммат эрур буки, борин солғасен\*.*

Комрон акаси билан хафалашиб юрганда бу сатрларни унга қарши қаратгани рост эди. Лекин ҳозир у шеърдаги кинояни ўзига олди:

— Бу сатрларда мен ўзимга мурожаат этмишмен, ҳазратим! Ёдингизда бўлса жаннатмакон отам бир қанча маснавийларни ўзларига қарата битган эдилар. Секрида май ичишдан тавба қилганда ўзларига мурожаат этиб айтган маснавийларини эсланг:\*

— Ўзингизга мурожаат этганингиз — бизга ҳам мурожаат қилганингиз эмасму, амирзодам? — деди Ҳумоюн кулимсираб. — Ахир биз ҳаммамиз бир хон авлодиданмиз.

— Бу рост, аммо мен аввалги даъволаримдан воз кечиб, ўзлимдан фориғбол бўлдим. Ҳиммат — барини олишда эмас, баридан воз кечишда эканини энди астойдил ҳис этдим.

— Бу ҳис сизга ҳам таниш бўлса керак, ҳазратим?— деб Ҳиндол Ҳумоюнга Аграни эслатди. — Ўшанда сиз ҳатто тахтингизни, бутун ҳазинангизни саққо йигит Низомга бериб қўйган экансиз. Афсуски, биз ўшанда ёшлик қилиб бу юксак ҳимматнинг қадрига етмаган эканмиз.

— Энди қадрига етдингизми, ахир? — кулиб сўради Ҳумоюн. Бу саволга ҳар учала ини тасдиқ жавоб бердилар.

— Ундоқ бўлса, тўртталамиз бу кеча мана шу саропарда ичида бирга ухлагаймиз. Дамни олиб, эртага Кобулга ҳазрат отамнинг қабрини зиёрат қилгани боргаймиз.

Ҳумоюн атайлаб бек-у аъёнларни орага қўшмасликка ҳаракат қилар, чунки уларнинг Комронга боғлиқ гина-кудуратлари кўп — Бопусхон қамал пайтида бирининг акасини ўлдиртирган, бирининг синглисини беномус қилган, лекин одамлар буни Комрондан кўрар эди.

Тўрт оғайни кўриқчи йигитлари билан Кобул кўчаларини тўлдириб ўтдилар, минглаб одамларнинг эътибори остида баланд тепалик устидаги Бобур мақбарасига кўтарилдилар. Оталари ҳаётлигида тоғдаги чашмалардан бу ергача ариқ қаздириб, сув олиб келган ва тўртта чинор эктирган эди. Йигирма йил ичида улар юқорига бўй чўзиб, катта дарахтларга айланган. Бу хушҳаво жойга шимолдан — Амударё ва Сирдарё томондан эсган шамоллар Бобур туғилиб ўсган жойларнинг эзг-у исини олиб келарди. Жанубдан эсган шамоллар эса Бобур Кобул дарёси бўйида ва Жамна қиргоқларида барпо этган боғларнинг муаттар ҳидини келтириб тургандай бўларди.

Оталарининг васиятига биноан, унинг хоки Аградан ҳинд тупроғи билан бирга келтирилиб қабр ичига солинган эди. Қабр устидаги олтинранг мрамар эса Самарқанднинг Ҳозғонидан туяларга ортиб келинган ва Кобулда тарашланиб, сайқал олган эди. Тўрт ўғил мақбара ичига чуқур сукут билан кириб, қабр тошининг икки ёнига ва оёқ томонига чўк тушиб ўлтирдилар ва тиловат қилдилар. Ҳумоюн отасининг ўлмас руҳини тирик ҳис қилиб, унга ҳаётлигидагидек мурожаат этди:

— Ҳазрат отажон, шукур, мана, барча ўғилларингиз соғ, омон. Ҳузурингизга бирга келиш орзусида эдик. Бугун шу орзуга етдик. — У иниларига юзланди: — Падари бузрукворнинг

руҳлари олдида аҳд қилайлик, Комрон, Аскарый, Ҳиндол — барчамиз минбаъд аҳилликни ҳеч бузмайлик! Ҳеч бир кимса орамизга нифоқ сололмасин. Омин!

— Омин!

Ҳиндол акасининг сўзларидан қаттиқ таъсирланиб, кўзига ёш олди.

Комрон эса босиқлик билан:

— Омин! — деди-ю, ичида ҳиндолни «ҳали ҳам бола» деб қўйди. Аскарый ҳам Комрондек босиқ. У Ҳумоюндан кўра Комронни тезроқ тушунади. Ҳумоюннинг одам эришиб бўлмайдиган нарсаларга ишониши ва интилиши, ҳозиргидай оталарининг қабри олдида тирик одамга сўзлагандек гапиришлари Комрон билан Аскарыйга китобий бир хаёлпарастликдек туюлади. Аграда Ҳумоюннинг олий табақани «аҳли давлат», «аҳли саодат», «аҳли мурод» каби қисмларга бўлганлари, бутун жамиятга эса табиатдаги чор унсур асосида тартиб бермоқчи бўлганларини, эшкакчи Низомни подшо қилиб кўтарганлари ҳозир Комроннинг эсига тушиб кулгисини келтирди.

Бобур мақбарасидан нарироқда Хонзода бегимнинг қабри устига қўйилган одам бўйидан баландроқ оқ мраморга Ҳумоюн шикаста ҳарфлар билан дил сўзларини ўйдириб ёздирган эди. Ҳозир у укаларини аммасининг қабри олдига бошлаб келди-да:

— Бу улуғ аёл умр бўйи отамизга-ю бизга ўзини фидо қилиб яшади, — деди. — Ҳаётининг охири дақиқаларигача тўртовимизни бирга кўриш орзусида бўлди. — Ҳумоюн аммасининг руҳига ҳам худди тирик пайтидагидек мурожаат этди: — Ҳазрат аммажон, арвоҳингиз шод бўлсин, сиз орзу қилган кунларга етишдик. Улуғ руҳингиз бизга ҳамиша мадад берсин! Омин! Комрон бу гал юзига истар-истамас фотиҳа тортди, акасининг бу гаплари, унинг назарида, улкан подшога ярашмайдиган бачканаликдай туюларди.

Ҳумоюн эрталаб бу ёққа келаётиб, мақбара этагига кўчат олиб чиқишни ва чуқурчалар қазиб қўйишни буюрган эди. Пастдаги ариқ бўйида Турдибек у айтган ишларни тахт қилиб, тўрт оғайнини кутиб турган эди. Ҳумоюн хилхонадан чиқиб буни кўрди-ю, иниларига:

— Ҳозир илк баҳор, айна ниҳол ўтқазадиган пайт,— деди. — Юринглар, отамиз қаздирган ариқ бўйига биз ҳам кўчат экайлик, ҳозирги масъуд дамлардан хотира бўлиб қолсин.

Ҳумоюн чинор кўчатини чуқурчага солиб, ўзи тупроқ тортмоқчи бўлган эди, навқари кетмонни бермади:

— Ҳазратим, сиз тутиб турсангиз бас!

Аммо Ҳумоюн бунга кўнмай кетмонни тортиб олди-да, кўчат тагига ўзи тупроқ ташлай бошлади. Умида қилмаган бу ишга унинг қўли келишмаётганини кўрган Комрон акасининг кулги бўлишидан озорланиб:

— Бас, ҳазратим! — деди. Комроннинг ҳокимона ишораси билан навқар тез кетмонни Ҳумоюннинг қўлидан олди.

Комроннинг ўзи эса кўчатни тутиб турди, аммо кетмонсопга қўл теккизмади. Аслзодаларга хос назокат билан тарбия кўриб ўсган Комрон, «авомга ўзингни тенг тутсанг, дарҳол тепангга чиқгай», деган эътиқодда эди. Ҳумоюн эса беғубор оддий одамларга яқин бўлишни яхши кўрар, ўғли Акбарнинг тўйида у ҳатто Имомқули деган навқари билан кураш тушган эди. Тўрт оғайни фақат ўзлари қолганда унча билинмайдиган бундай фарқлар улар жамият орасига кирган сари кўзга яққол ташланади ва бирини биридан узоқлаштира бошлайди. Кўпчилик Ҳумоюндан мамнун. Оға-инининг олишувларидан безор бўлганлар, «хайрият, энди тинчидик», деб қувонади, «Ҳумоюн инилари қилган ёмонликларни юзларига солмай, ҳурматларини жойига қўйиб, ёнида эъзозлаб олиб юрибдир, бағрикенглик бундан ортиқ бўлмайми?» деган мақтовлар Комроннинг қулоғига ҳам чалинади. Ҳозир бу ярашиш нуқул Ҳумоюннинг обрўсини ошираётгандай, Комрон эса Кобулдаги аввалги нуфузини йўқотиб, пастлаб кетаётгандай туюлади-ю, кун сайин қаттиқ ботади. Айниқса, қамал пайтда ундан жабр кўрган одамларнинг кўзларидаги кудурат Комронга тикандай санчилади, қариндош аёллар билан кўришганда Ҳамида бону унга кўзлари тўла мусибат билан шундай тикилдики, Комроннинг кўнгли



аллақандай бўлиб кетди. У Ҳумоюннинг қамал пайтида зиндонда жон берган қизи — икки ёшли Жаҳон Султон бегимнинг ўлими учун жавобгар эканини мунгли онанинг нигоҳидан сезганда, бу кўзларнинг ўткир дарди гўё найза бўлиб отилди-ю, Комроннинг дилига қадалди. Эшик даричаларига ғишт қаланиб, қамоқхонага айлантирилган қоронғи уйда сингиллари гулбадан ҳам бир неча ой зиндон азобини тортган, энди у ҳам Комрондан кўрган азобларини унута олмас эди... Ҳумоюнга садоқатли беклардан бир қанчаси Бопусхон томонидан аёвсиз ўлдирилган, баъзиларининг хотинлари бозорда халойиқнинг олдида беномус қилинган, уларнинг тирик қолган оға-инилари буни ҳам Комрондан кўришарди. «Сен фармон бергансен, қасдини сендан олмоғимиз керак!» дегилари келиб, Комронга интиқом тўла кўзлар билан тикилишарди. Ҳумоюн қасоскорларнинг ҳовурини босиш учун Бопусхонни ҳибс қилдирди. Афзалбек Синдга борганда Шерхоннинг ўғли Исломшоҳ томонга ўтиб кетган, Қорачахон кечаси дарвозани яшириқча очиб бергандан бери Ҳумоюн хизматида юрар эди. Лекин бек-у аъёнлар орасида Қорачахоннинг эътибори йўқ, солиқ йиғувчи маҳкамада учинчи даражали бир лавозимдаги ишлар, ҳеч ким уни писанд қилмас эди. Бундан аламзада бўлиб юрган Қорачахон пайтини топиб Комроннинг қароргоҳига келди, тиз чўкиб, ундан узр сўради.

— Мен ҳали ҳам сизни валинеъматим деб тан олурмен! — деб шивирлади. — Оҳ, қани ўша давр-у давронларимиз? Агар мен сизга керак бўлсам, чорланг, ернинг остидан бўлса ҳам ҳузурингизга етиб келурмен!

— Фитна-ю шўриш энди бас! — деб Комрон унга ён бермади. Чунки ҳозир Комрон қароргоҳ қилган Боғи Наврўзийда Ҳумоюнга гап етказадиган хуфиялар бўлиши мумкин эди. — Яхшилик йўлидан юрсангиз, бир кун яна учрашгаймиз. Унутмаганингиз учун ташаккур!

Бу ташаккур — унинг Қорачахонни кечиргани эди. Ҳар қалай, Комронни Ҳумоюндан баланд қўйиб эъзозлайдиган одам ҳам борлиги Комроннинг дилига таскин берди. У Қорачахондан Саид Халилни сўради.

— Бечора қилтомоқ бўлиб қолди, — деди Қорачахон. — Икки ойдан бери томоғидан овқат ўтмай қоқсуяк бўлиб ётибдир. Билмадим, неча кунлиги бор...

Комрон Саид Халилни кўргани борди. Бир вақтлар ерни босайми-босмайми деб кеккайиб юрадиган Саид Халил ҳозир одам кўрса сесканадиган кўкиш-сарик мурдага ўхшарди. Лаблари қимирлаганда худди ўлик ётган одам гапириб юборгандай Комроннинг эти жимирлади.

— Сиз... — деб пичирлади Саид Халил Комронга... — Сиз тахтни олинг! Оғонгиз... номуносиб!..

Бир томонда — Ҳумоюнни Комрондан юз чандон баланд қўйиб мақтаётган бек-у аъёнлар, иккинчи томонда озчилик бўлса ҳам, ҳар қалай, Комронни отасининг тахтига энг муносиб деб биладиган эски қадрдонлар... Комронга бу икки муҳит — қайчининг икки тифидек туюлар, Кобулда юрганда руҳи шу тифлар орасида қолиб қиймаланаётгандай азоб тортар эди.

Бу, эҳтимол, она сути билан кирган ғайришуурий бир туйғудир. Чунки Комроннинг онаси Гулруҳ бегим кундоши Моҳим қувонганда эзилар, аксинча, Моҳимнинг бошига фарзанд доғими ёки бошқа бирон кулфат тушса ўзини ундан бахтиёрроқ сезиб, дили таскин топарди.

Комрон ҳам Ҳумоюннинг обрўси ортганидан қувонолмас, балки руҳи тушар эди. Акасининг маънавий ғалабаси унга ўзининг маънавий мағлубиятидек туюларди. Унинг кўзини куйдириб, рақобат ҳиссини хуружга келтираётган нарсалар кўпайган сари кечалари ухлай олмай чиқди-ю, синиққан юз билан Ҳумоюнга мурожаат қилди:

— Мен бу жамиятдан узоқроққа кетай, ҳазратим. Улуғ мурувватларингизни тоабад унутмагаймен. Энди... тинч бир гўша бўлса, ижод қилсам...

Ўша кезларда Ҳумоюннинг қаламравидаги энг узоқ ўлка — шайбонийзодалар давлати билан чегарадош бўлган Кўлоб эди. Комрон Кўлобга, Аскарый эса унга қўшни Толиқонга тайин бўлди ва тез кунда ўз вилоятларига жўнаб кетди.

Кобулда Ҳиндол билан қолган Ҳумоюн энди Ҳиндистонга қандай қилиб қайтиш йўлларини ўйлар эди. Бу йўллар Ҳумоюн учун ҳали ҳам берк. Шерхоннинг ўғиллари орасида энг ғайратлиси бўлган Исломшоҳ ўзига қарши бош кўтарган кучли саркардалар — Ҳавасхон ва

Ҳайбатхонларни енгиб, Гвалиор қалъасига ҳибс қилган. У Панжобда зўр давлат тузиб, қўшинини юз мингга етказган. Ҳумоюнда ҳали Исломшоҳга бас келадиган куч йўқ. Дехли, Агра, ҳатто узоқ Биҳар ва Банголадан Кобулга, Ҳумоюн саройига эски қадрдонларидан хат-хабарлар, вакиллар келиб турибди. Ўша ёқларда бир-бири билан ҳокимият таллашиб, эл-улуснинг бошига беҳисоб бахтсизликлар келтираётган Аҳмадхон ва Одилхон сурларнинг зулмидан безор бўлган одамлар Ҳумоюнни тезроқ Ҳиндистонга қайтишга ва ўз тарафдорларини бу балолардан қутқаришга ундайдилар. Ҳумоюннинг ўзидаги энг зўр истак ҳам шу. Аммо ёши қирқдан ошиб, мулоҳазакор бўлиб қолган Ҳумоюн ҳали Ҳиндга қайтиши учун фурсат етилмаганини, тарих қозони яна узоқ қайнаши кераклигини сезади. Исломшоҳ минг уринса ҳам тўхтатолмайдиган ички бир нураш худди тоғ ёнбағрининг аста-секин кўчишига ўхшаб, Шерхон тузган давлатни ичдан емиб бормоқда. Буни Ҳумоюн Ҳиндистонга махфий тарзда бориб келаётган ўз мушрифларининг ахборотидан билиб турибди. Бу ички нураш ўз ишини қилиб бўлгунча Ҳумоюн шошмасдан куч тўплайди ва қулай вазиятни сабр-бардош билан кутади.

\* Ҳ о л — бу ерда қарор топиш, мақсадга етиш.

\* Ф о р и ф — озод бўлиш, ташвишдан қутулиш; бол — дил, жон; ф о - р и ф б о л — дил-у жоннинг озод бўлиши.

\* С о л ф а с е н — «баридан воз кечгайсен» маъносига.

\* Неча нафсинга бўлурсен тобъе?

Неча умрингни кулурсан зоеъ.

\* \* \*

Баҳор сувларидан лойқаланиб оқаётган Кобул дарёсининг шовуллаши Ўрта\* боғдан баралла эшитилиб туради. Чорчаманлари ва мрамар кўшклари Бобур томонидан режалаштирилган бу марказий боғнинг номини ҳам унинг ўзи қўйиб кетган. Бу боғнинг қизғиш қум тўшалган ораста йўлкаларида кўкалдошлари билан чопиб ўйнаб юрган олти яшар Акбар:

— Адҳам, Азиз, келинлар «Байрамхон» ўйнаймиз, — деб қолди.

Бу ўйинини уч ўртоқдан бошқа ҳеч ким билмайди. Отасининг беклари орасида Акбарга энг ёқадигани Байрамхон. Отасидан ҳам бу одам тўғрисида кўп ғаройиб ҳикоялар эшитган. Байрамхон ҳозир Қандаҳорда, Кобулга кам келади. Лекин ҳар келганда Акбарга фил суягидан ва сандал дарахтидан ясалган ғалати ўйинчоқлар совға қилади. Бир марта мана шу боғда у Акбарга ва кўкалдошларига қиличбозликдан сабоқ ҳам берди. Ўшанда Акбар ўз отасининг икки қўллаб қилич чопишини, Элбрус тоғида ов пайтида Ёқуб Шерафкан билан бўлган хатарли жангда чап қўл билан қилич уриб қандай ғолиб чиқанини айтиб берди.

Байрамхоннинг бу ҳикояси Акбарга шундай таъсир қилдики, у ҳам ўнг қўлини белбоқчаси билан ёнбошига боғлатиб қўйиб, бўйига яраша ёғоч қиличини чап қўли билан ишлатишга ўрганди. Ҳали қўли қотмаган ёш бола учун чап қўлини ҳам ўнг қўлидай яхши ишлатишга ўргатиш унча қийин эмас эди. Шундан кейин тенгдош-кўкалдошлари орасида Акбар ёғоч қилични ҳаммадан яхши чопадиган бўлди. Байрамхонга ихлоси ортиб, уни:

— Хонбобо! — деб улуғлади.

Соқоли Ҳумоюнникидан оқишроқ ва бўлиқроқ, ёши ҳам каттароқ бўлган Байрамхон боланинг топағонлигидан завқ қилиб кулди:

— Шаҳзодага бобо бўлиш ҳам катта шараф! Майли, мени хонбобо дейверинг.

Шундан кейин Адҳам билан Азиз ҳам Байрамхонни «хонбобо» деб атайдиган бўлдилар ва ундан ўз саргузаштларини айтиб беришини илтимос қилдилар. Шоирликда сўз таъсирини ошириб ўрганган Байрамхон оғзаки ҳикояни ҳам жуда мароқли қилиб айтар эди. Айниқса, унинг Шерхонга қандай асир тушгани, сўнг Абулқосим Жалойир уни қандай қутқаргани болалар дилига гўё нақшланиб қолди. Байрамхон Қандаҳорга қайтиб кетгандан сўнг, уч ўртоқ унинг шу ҳикояси асосида бир ўйин ўйлаб чиқардилар. Адҳам Шерхон бўлиб ёғоч қилич тақди. Акбар — Байрамхон бўлди. Азиз — Абулқосим. Шерхон — Адҳам уларнинг икковини тутиб

олди-да:

— Ким Байрамхон? — деб ўшқирди. — Чиқ олдинга, ҳозир бошингни кесгаймен!

Шунда Акбар:

— Мен Байрамхон, — деб олдинга чиқди. Аммо Азиз Абулқосим бўлиб, ундан олдинроққа ўтди-да:

— Бу Байрамхон эмас, — деди. — Мен Байрамхон! Бу менинг навкарим!

— Йўқ, мен Байрамхонмен! — деб Акбар яна олдинга чиқди.

Шу пайт қоидага биноан Азиз Акбарнинг юзига бир шапати уриши:

— Жим тур, сен навкарсен, Байрамхон — мен! — дейиши керак эди. Аммо Акбарнинг шаҳзодалигини доим эсда тутиш, ҳатто ўйинда ҳам унга қаттиқ тегмаслик кераклиги Азизнинг қулоғига ота-онаси томонидан қайта-қайта қуйилган эди. Акбар уч ёшида тўп ўқига нишон қилиб қўйилгандан бери қаттиқ жаҳли чиқса ўзини билмай қолар, ранги оқариб тўполон кўтарар эди. Шунинг учун Азиз унга шапати уролмади.

— Йўқ, мен Абулқосим бўлмагаймен! — деди.— адҳам, сен бўл. Қилични менга бер! Мен — Шерхон.

Икки кўкалдош ўрин алмаштиришгандан сўнг ўйин бошидан бошланди. Шапати уриладиган жойига етганда Адҳам Абулқосим бўлиб:

— Мен — Байрамхон, сен жим тур! — деди-ю, Акбарнинг юзига тарсаки туширди. Умрида бундай тарсаки емаган боланинг кўзларида оғриқдан ёш ҳалқаланди. Адҳам унинг қулоғига шивирлади:

— Мен сиз учун жон бермоқчимен, хайр, дўстим!

Сўнг у Шерхон — Азизнинг олдига бориб, унинг ёғоч қиличига бўйинини тутди. Ўйин яна бир такрорланганида энди Адҳам Байрамхон бўлди, Акбар эса Абулқосим қиёфасига кириб, ундан шапатининг қасдини олди. Байрамхон бўлиш қийин эди. Адҳам шапати оғриғига чидамай уришиб кетди.

Шунда ичкаридан Ҳамида бону чиқди-ю уларни яраштириб қўйди.

— Энди ўйин бас, Акбаржон юринг, мен сизга дутор чалиб берай.

Ҳамида бону илгаридан дуторни яхши чалар, сўнгги йилларда кўнглининг чигалини танбур ва сато чалиб ёзадиган бўлган эди. Акбарга дуторнинг товушидан ҳам кўра сатонинг нафис ва чўзиқ оҳанглари кўпроқ ёқарди. Шунинг учун кўшкка кирганда:

— Ҳазрат аяжон, дутор эмас, сато чалиб беринг,— деб илтимос қилди. Она-бола уч йилдан бери бирга юриб, аввалги айрилиқлар дардини унутган, бир-бирининг дийдорига қонган шу кунларда Ҳамида бонунинг қалби бошқа бир мунг билан маъюсланиб юрарди. Сўнгги пайтда у ҳумоюн билан кам кўришар, доим унинг дийдорига зор бўлиб юрарди. Мана шу соғинч мунги сеғоҳнинг маъюс оҳанглирига йўғрилиб, сатони гўё йиғлата бошлади. Онасининг қалбида тўпланиб қолган мунгни сатодан эшитган сари Акбарнинг, негадир ўпкаси тўлиб, йиғлагиси келди. Аяжонига не бўлган? Бунча мунг унинг дилига қаёқдан йиғилган? Бола билмайди. Аммо янгроқ сато бунга гўё билгандай Ҳамиданинг дард-у аламларини гўзал ва маъюс оҳангларга солиб куйлайди.

Ҳамидани ўртаб юрган ғам — бевақт ўлган икки фарзандининг доғигина эмас. Суюклиси Ҳумоюн, подшоҳлик анъаналарига берилиб, унинг устига яна бир хотин олгани Ҳамидани дўзах азобига солди.

Ҳамида икки йил бурун бўлган бу ҳодисани ҳеч унутолмайди. Ўшанда Бадахшон юриши ва Кобул қамали чўзилиб кетиб, Ҳумоюн Ҳамида бону билан бир йилча кўришолмади. Бу орада беклар ҳумоюнни катта бир вилоятнинг ҳокими билан яраштириш учун, шу ҳокимнинг Норчучук исми қизини унга олиб бермоқчи бўлишди. Одатга биноан, Ҳумоюн бу қизни никоҳига олишдан олдин катта хотинларидан розилик олмоғи керак эди. Хўжа Муаззам Бадахшондан Кобулга келиб, жиянидан розилик сўраганда Ҳамида ўртаниб йиғлади:

— Тоғам бўлатуриб сиз ҳам менинг юрагимга тиф ургаймисиз?

— Илож қанча, жиянжоним! Ҳумоюн ҳазратлари йигит ёшидалар, ҳали элликка кирганлари йўқ. Бир йилдан ортиқ ҳарамсиз юрмоқ подшолар учун мумкин бўлмаган ҳол. Зино йўлига кирмаслик учун ҳалол-у покиза бир никоҳга зарурат...

— Биз бир умр ҳалол-у покиза юрибмиз-ку, мулла тоға? Нечун у киши бир йилда зино йўлига киргайлар?

— Сиз-у биз подшо эмасмиз, бегим, нечунлигини билолмасмиз. Шариат ўзи тўрт хотинга йўл бериб қўйган бўлса не илож? Подшони куёв қилишга ҳавасмандлар кўп. Ота-боболардан қолган удум... Балки ҳали Акбарингиз ҳам шундоқ қилгай. Тождорларнинг азалий одати шу бўлса биз не қилайлик, жиянжон! Менинг ҳам сизга дилим куйиб, эзилиб юрибмен!

— Менга қайишсангиз, бориб айтинг! Ҳали энди йигирма бирга кирдим. Наҳотки шу ёшда қари кампирга айлансам-у устимга хотин олсалар? Мен ризо эмасмен!

— Мен... бундай гапни бориб айтолмагаймен... Назардан қолсам, кейин бошқа беклар мени тепкилаб ташлагай. Чунки бизга душманлик мақомида бўлган катта бир вилоятнинг ҳокими энди сулҳ йўлига ўтиб, ҳазратимга қизини бермоқчи. Агар бу никоҳ бузилса, сулҳ ҳам яна урушга айлангай, қанча бегуноҳ қонлар тўкилгай. Наҳотки сиз тоғойингизнинг забун бўлишини истайсиз? Яна уруш бўлишини, беҳуда қонлар тўкилишини истасангиз, майли, рози бўлманг! Ҳамида бону Синд вилоятида Ҳумоюнга қирқ кунгача рўйхушлик бермай юрган пайтларини эслади-ю:

— Ўзимдан ҳам ўтган! — деди. — Ўшанда кўнмаслигим керак эди. Илкимни чўзсам, этагига ҳам етмаслигини ўшанда сезган эдим!

— Аммо ҳали ҳазратимнинг сизга меҳрлари чексиз...

— Меҳрдан гапирманг! — деб Ҳамида тоғасини жеркиб ташлади. — Ҳаммаларингиз бирсиз! Боринг айтинг, уйланаверсинлар! Аммо иккинчи менинг ёнимга келмасинлар! Бас!

Ҳумоюн ўн етти ёшли Бадахшон гўзали Норчучук бегимга уйланиб, Кобулга қайтгунча Комрон Синддан ўғринча келиб шаҳарни олди. Қамал даҳшатларида икки ёшли қизалоғи Жаҳон Султондан ажралган Ҳамида бону кейин Ҳумоюн хотинини озод қилганда ҳам бошқалар қатори қувона олмади. Чунки Ҳумоюннинг ёнида янги хотини Норчучук бегим ҳам Кобулга кириб келди, уни дарё бўйидаги Боғи Бинафшага жойлаштирдилар. Бир йил ўтмай Норчучук бегим Ҳумоюнга ўғил туғиб берди, отини Мухаммад Ҳаким қўйишди. Шуни эшитган куни Ҳамида бону Акбарни бағрига босиб кўзига ёш олди:

— Болажоним, худо сенга ҳам ўгай ини берди!

Акбар онасининг бундан нега изтироб чекаётганини тушунмади:

— Ини... ёмонми, аяжон? Мен уни ўйнатамен-ку.

— Сен ўйнатадиган ининг Қандаҳор йўлида ўлмаганда ҳозир тўрт яшар бўлур эди! Амакинг Комрон эсингда борми? Сени арқда тўпнинг ўқига рўбарў қилгани ёдингдами? Ўгайлик ана шундай бўлур, болам!

Ўшанда Комрон мирзо уни қандай шафқатсиз ўлимнинг тиғига тўғрилаб қўйганини бола ҳали ҳам онаси тушунганчалик фаҳмлаган эмас, лекин барибир ўша дамлар эсига тушса, яқиндан кўрган тўпларининг даҳшат солиб отилиши кўз олдига келади-ю, уни беихтиёр сескантириб юборади. Шу хотира таъсирида бола Комрон амакисини ғайришуурий бир туйғу билан ёмон кўради, уни учратса ётсираб, ўзини олиб қочади...

...Сатодан чиқаётган мунгли куйлар пастда шовуллаётган Кобул дарёсининг овозини босиб кетгудай бўлар ва боғ йўлкаларига, гуллаган беҳи ва олмалар орасига секин таралар эди. Ҳамида бону Ҳумоюнни ҳали ҳам яхши кўрар, уни соғиниб яшар, мана шу соғинч ҳозир маъюс ва ёруғ куйга айланиб сатони янгратарди.

Ҳумоюн ҳукумат ишлари билан банд бўлганда ўз давлатхонасига яқин бўлган Боғи Дилкушода тунаб қолади. Ҳамида бону эса уни «яна Боғи Бинафшага, Норчучук бегимнинг хобгоҳига кетган» деб изтироб чекади. Кобулнинг Боғи Йўнғичқасида Ҳумоюннинг катта хотини Бека бегим ўз яқинлари билан туради. Ҳаждан қайтгандан бери Ҳожи бегим номини олган бу

тақводор аёл Ҳумоюннинг назаридан қолган, Ҳамиданинг унга рашки келмайди. Аммо Ҳумоюн энди ўн саккизга кирган Норчучук бегимнинг олдида тунаган кунлари Ҳамида бону Ўрта боғда тиканга ағанагандай қийналиб чиқади.

Шу ички азоб таъсирида у гоҳо Ҳумоюндан аразлайди. Одатда, Ҳумоюн Ўрта боққа келиб тунайдиган бўлса кундуз одам юбориб хабар қилади. Боғда шунга яраша тайёргарлик кўрилади.

Бугун пешинда худди шундай хабар келди. Ҳамида бону Ҳумоюннинг дийдорига зор бўлса ҳам, бироқ унинг ўн кундан бери келмаганига, бу орада балки Норчучук бегим хобгоҳида тунаганига аччиқ қилиб, рад жавоби берди:

— Ҳазратим мени маъзур тутсинлар. Тобим йўқ. Хизматларида бўлолмагаймен. Бинафша боғига борақолсинлар.

Ҳарам бекаси ул-бул деб, уни аччиғидан туширмақчи бўлди, лекин бир сўзли Ҳамида айтган гапида туриб олди.

Ҳозир у Акбарга сатода чалиб бераётган мунгли куйда мана шу аразнинг дарди ҳам гоҳ нола, гоҳ гиря шаклига кириб янграмоқда эди.

Кутилмаганда Ўрта боққа кириб келган Ҳумоюн хизматкорларни саросимага солиб қўйди. Улар иккинчи ошиёнда сато чалаётган Ҳамида бонунини чақириб тушмоқчи бўлдилар. Лекин Ҳумоюн рухсат бермади:

— Безовта қилманглар, ўзим чиқгаймен, — деди ва куй овози келаётган тиллакори болохонога секин кўтарилди. Эшик очиқ қолган эди. Ҳумоюн қадамини секин босиб бўсағага келганда ичкарида банорас кўрпача устида юзма-юз ўлтирган она-бола унга ён томондан кўринди. Улар куйга маҳлиё бўлиб, эшик олдида тўхтаган Ҳумоюннинг шарпасини пайқамадилар.

Ҳамиданинг бошида ҳаворанг дурра, икки ўрим узун сочларининг учи кўрпача устига тўшалиб ётибди. Ўнг қўлидаги камон муножот куйига монанд нафис ҳаракатлар қилади. Чап қўлининг бармоқлари пардаларни моҳирона босади. Энди йигирма икки ёшга кирган ва ҳусн-у жамоли етилиб, тенгсиз бир гўзалга айланган Ҳамиданинг юзларида Ҳумоюн ҳалигача кўрмаган соғинч, қўмсаш, ўксиниш мунги. Қаршисидаги Акбар гоҳ онасининг юзига, гоҳ унинг қўлларига қарайди, гўзал куй болани сеҳрлайди! Аммо онасининг ғамгин кўриниши болани ҳам беихтиёр маъюслантиради.

Ҳамида шу мунгли куй билан юрагини бўшатгандай бўлди. Муножотни чалиб тугатгач, Акбарга: — Энди бас-а? — деди.

Шу пайт Ҳумоюн:

— Ижозат беринг, бегим, — деди. — Бетоблигингизни эшитиб кўргани келдим...

Она-бола ўринларидан тез туриб, одатдагидай Ҳумоюнга таъзим қилдилар. Беш-олти кундан бери отасини кўрмаган Акбар унга қараб талпинди. Ҳумоюн чўк тушиб, бўйини ўғли баробарли паст қилди-да, унга қучоқ очди. Акбар чопиб бориб, отасининг бағрига отилди.

Ачомлашганларидан сўнг Ҳумоюн қаддини ростлади-да, овозига расмийроқ тус берди:

— Амирзода, — деди ўғлига, — мавлоно Асомиддин сизга хат-савод ўргатмоқчи бўлса, расм чизиб ўлтирар эмишсиз.

Акбар беш ёшга етар-етмас муаллимлар унга сабоқ бера бошлаган, араб алифбосининг мураккаб қоидалари болани қийнар, у эркалик қилиб, кўп дарслардан қочиб кетар ва кўкалдошлари билан уруш-уруш ўйнади. Кобулнинг энг таниқли мударриси мавлоно Асомиддин камоли жиддият билан унга ҳарф ўргатар:

— Мана бу «мим», бу эса «нун», орасига «ёй» қўйиб ёзсак, «мен» бўлур, — деса Акбар бу ҳарфлардан қуш ё бошқа бирон жонворнинг расмини ясар, нуқталарини кўзга, забарлари\*ни қошга айлантириб юборар эди. Ҳозир у отасига ростини айтди:

— Менга мударрис эмас... ану... сурат чизадиган... Қазвиндан келган мулла амак... сабоқ берса бас-да.

Ҳумоюн Қазвин Нигорхонасида қилинган аҳдга биноан, Бехзоднинг шогирдлари Хўжа

Абдусамад ва Мирсаид Али иккови учун шоҳ Таҳмаспга катта маблағ тўлаб, махсус одамлар воситасида мусаввирларни Кобулга кўчиртириб келтирган эди... Ҳозир Мирсаид Али Ҳумоюн кутубхонасининг китобдори қилиб тайинланган. Хўжа Абдусамад эса олти яшар Акбарга мусаввирликдан илк сабоқлар бермоқда эди.

— Амирзодамда туғма бир истеъдод бор, — деган эди кеча Хўжа Абдусамад Ҳумоюнга. — Рангларни яхши ҳис қилурлар. Мутаносиблик туйғуси кучли. Бинолар-у дарахтлар расмини яхшироқ чизурлар. Эҳтимолки, мусаввирликдан ҳам кўра меъморликка кўпроқ салоҳият намоён қилурлар. Аммо меъморлик истеъдодини камолга етказиш учун ҳам хат-саводли бўлмоқлари, кўп китоблар мутолаа қилмоқлари зарур.

Ҳумоюн, ҳозир бу гапларни Акбарнинг қулоғига яхшилаб қуйди-да, минбаъд хат-саводга зўр бериш ҳақида ундан сўз олди, сўнг кўкалдошлари олдига қайтишга рухсат берди.

Ҳамида бону Ҳумоюннинг келишига одатдагидек тайёргарлик кўролмаганидан хижолат бўлиб: — маъзур тутинг, — деди. — Кутмаган эдик...

Унинг тани соғ эканини, фақат араз қилиб «бетобмен» деганини пайқаган Ҳумоюн бир оз товуши олиниб, ўпкалаб гапирди:

— Дийдор ҳам ғанимат, Ҳамида. Мен қирқдан ошдим, яна шунча умр кўришим гумон. Кўпи кетиб ози қолди.

— Не қилай? Мен ёшлигимда сўлиб бормоқдамен! Таним соғ бўлса-да, кўнглим ўксик, руҳим пажмурда...

Ҳамиданинг кўзларида ёш ғилтиллаганини кўрган Ҳумоюн унинг олдида ҳамон гуноҳкор эканини эслаб ўнғайсизланди:

— Осий банда эканмиз, боболар анъанаси-ю давлат манфаатларига бўйсуниб қилган гуноҳимни кечиринг, Ҳамида бону!

— Ўғил кўрибсиз, муборак бўлсин...

Ҳумоюннинг Норчучук бегимдан кўрган ўғли Ҳамида бонуга қувонч эмас, алам келтирганини унинг овозидан сезган Ҳумоюн:

— Шоядки, бу ўғил сизга ҳам фарзандлик қилса,— деди. — Ҳиндол Дилдор оғачадан туғилганда менинг худо раҳмати онам уни мана шу боғда ўз фарзандидек тарбия қилган эди.

— Энди мен ҳам шундоқ қилмоғим керакми?

— Йўқ, нечун? Сиз ҳали ёшсиз, яна қанча ўғиллар кўрмоғингиз мумкин. Мен... сизга... танадан коръа руҳ олийроқ эканини айтмоқчи эдим. Бу беш кунлик ўткинчи дунёда энг юксак садоқатнинг макони ҳам руҳдир. Ўлсак қуртларга ем бўлатурган танамиз тириклигида бизни нафс-у тама балоларига гирифторм қилур экан. Менинг ёшимда одам жисмоний яқинликдан кўра маънавий яқинликнинг беқиёс даражада афзал бўлишини фаҳмлар экан. Мен инилар ташвишидан фориф бўлдим-у руҳимни бир яйратгим келди. Шунда дилим сизга қараб талпинди... Синд бўйлари, Тар сахроси, Қандаҳор-у Қазвин — шунча йўлларни бирга босиб ўтдик, Ҳамида. Сиз ёнимда бўлмасангиз, ўша даҳшатларга мен бардош беролмас эдим. Бундай бетакрор давр кишининг ҳаётида фақат бир марта бўлғай. Наҳотки шундай муҳаббатни унутиб бўлса? Фақат танам ёки кўнглим эмас, бутун руҳим, бор маънавий оламим бу дунёда сиздан яқинроқ, сиздан суюклироқ ёр топгани йўқ, Ҳамида, ишонинг!..

Ҳумоюннинг бу гапларидангина эмас, иккови бирга ўтказган унутилмас кунлар хотирасидан ҳам дили хиёл ёришган Ҳамида кулумсираб ҳазил қилди:

— Балки келгусида суюклироқ ёр яна учраб қолар, ҳазратим?

— Суюклироқ деб, яна қайта ўзингизни учратсакчи?

— Кошки! — деб кулди Ҳамида.

Шу билан аразлар унутилди-ю, Ҳамида бону Ҳумоюнни ички хонага таклиф қилди. Алоҳида дид билан ясатилган бу танобий уйга аввал шарбатчи олтин кўзада гулоб келтирди. Кейин бовурчилар бор санъатларини ишга солиб икки кишилик қуюқ-қуюқ зиёфат тайёрлашга киришди. Офтобачи аёл ғулхонага илиқ сув олиб ўтди. Кўп ўтмай созандалар ҳам пайдо

бўлди, шўх, қувноқ куйлар янграй бошлади.

Бутун боғ тўйхонага айлангандай серҳаракат, қувноқ тус олди. Бу ҳолат боғ йўлкаларида кўкалдошлари билан чопиб юрган Акбарга ҳам таъсир қилди.

— «Ёр-ёр» ўйнаймиз! — деди у.

—Келин йўқ-ку.

Чарчаманлар орасида беш ёшли Салима Султон бегим кўринди. Унинг отаси мирзо Нуриддин жангда ҳалок бўлган, онаси Гулранг бегим бултур хасба\*дан вафот этган, шундан сўнг уни Ҳамида бону ўз тарбиясига олган эди. Салиманинг мураббияси ичкарида иш билан банд. Акбар икки кўкалдоши билан қизчанинг олдига келди.

— Биз билан ўйнайсенми? — сўради Акбар.

Ўғил болалар илгари уни кўпда ўйинларига қўшишмас эди. Бугун қандай бўлиб бирга ўйнагани таклиф қилганларидан қувонган Салима олд тишлари тушиб, кемшик бўлиб қолган оғзини қия очиб кулумсиради:

— Майли. Не ўйин?

— Оқ рўмолинг борми? — сўради Акбар.

— Бор.

— Бошингга ёпиб чиқ.

Салима ўзидан ярим ёш катта бўлган Акбарнинг қаршисида алланечук ювош, итоаткор бўлиб қоларди. Унинг айтганини қилиб, ичкаридан оқ рўмол ёпиниб чиқди. Шунда Акбар:

— Келин-куёв ўйнаймиз, — еди. — салима, сен келин. Куёв ким бўлсин? Адҳамми?

Салима бош чайқади. Акбар Азизни кўрсатган эди, қизча яна бош чайқади. Шунда Азиз:

— Акбарми? — деб сўради.

Салима оҳуникидай чиройли кўзларини ерга қаратиб сукут сақлади. Бу унинг рози бўлгани эди. Азиз беҳи гулининг кичик бир шохчасини синдириб, Акбарнинг бежирим саллачасига жиға қилиб қадади. Келин-куёв ёнма-ён ерга қараб боғ йўлкасидан кела бошлашди. Икки кўкалдош уларнинг икки ёнида туриб ёр-ёр айтишди:

*Келин келди, ёр-ёр-ей, келин келди!*

*Куёв келди, ёр-ёр-ей, куёв келди!*

Болачалар бошқа ёр-ёрни билмаганлари учун нуқул шу икки гапни такрорлашарди.

Кўшкнинг юқори қаватида висол завқидан бошқа ҳамма нарсани унутган Ҳумоюн ва Ҳамида бону болаларнинг бу ўйинидан беҳабар. Лекин улар бугун яна янгидан келин-куёв бўлаётгандай шод-хуррам. Дастурхонга кетма-кет овқат ташиётган товоқчи\* ташқарида болаларнинг ёр-ёрига қулоқ солиб турган шарбатчини кўрди-ю, унга маънодор кўз қисиб қўйди. Маъсум овоз билан ўйин қилиб айтилаётган «ё-ёр» Акбар ва Салимадан ҳам кўра, иккинчи қаватдаги ҳақиқий келин-куёвларга мос тушаётганини болаларнинг ўзлари пайқамасди, аммо товоқчи ва шарбатчилар буни сезганлари сари завқ қилиб кулишарди.

\* Туркий тилда марказ маъносида ишлатиладиган «ўрда» сўзи ҳам аслида «ўрта» демакдир.

\* З а б а р — араб ҳарфининг устига қўйиладиган узунчоқ белги.

\* Х а с б а — ичтерлама.

\* Т о в о қ ч и — подшо саройидаги кичик лавозим.

\* \* \*

Кулгилар кетидан келган мусибатли йиғилар Қорачахоннинг Комрон мирзога олиб борган шум хабари билан бошланди.

— Ҳумоюн мирзо Балх яқинида шайбонийзодалар билан жанг қилиб юриб ҳалок бўлдилар!.. Қорачахон Ҳумоюннинг қонга бўялган шоҳона жуббасини инисига кўрсатди.

Ҳумоюнни Балх юришига Алиқулихон ва Баҳодирхонлар кўндирган эдилар. Қандаҳорни олишда Ҳумоюнга катта ёрдам берган бу ўзбек султонлари энди унинг ёрдамида Бухоро ва Самарқандга қайтмоқчи эдилар. Балх олинса Мовароуннаҳрга йўл очилган бўларди.

— Хайрият, бу муҳорабага биз қатнашмаган эканмиз, — деди Комрон.

— Энди пуштипаноҳимиз ўзингизсиз, — деди Қорачахон. — Кобулни тезроқ эгалламоғингиз керак!

Мирзо Комрон шошилини равишда Кўлобдан Кобулга жўнади, йўлакай Толиқондаги иниси Аскарини ёнига қўшиб олди. Ҳумоюн Кобул қалъасига Қосим барлос деган ишончли одамани ҳоким қилиб кетган эди. Қосим барлос қонли жуббани кўргач:

— Балки ҳазратим фақат ярадор бўлгандирлар, ҳали соғайиб келиб қоларлар! — деди. — Ўғиллари мирзо Акбарни валиаҳд тайин этганлар. Кобул ихтиёрини бошқа ҳеч кимга бермагаймиз!

Комрон мирзонинг қаҳри келди. Қорачахон ҳам Қосим барлосни кўрарга кўзи йўқ эди. Кобулга катта қўшин билан кирган Комрон мирзо Қосим барлосни туттириб, ўлимга ҳукм қилди. Қосимбекнинг хотини адолат талаб қилиб аркка келган эди, Қорачахон уни бозорга олиб боришни ва халойиқнинг кўзи олдида беномус қишни буюрди. Беномусликдан ўлимни афзал кўрган гўзал жувон йўлда Кобул дарёсининг баланд кўпригидан ўзини сувга отиб ҳалок бўлди. Қорачахон Қосим барлоснинг ўзини халойиқнинг кўзи олдида пора-пора қилиб қатл эттирди. Бунинг ҳаммасини саккиз ёшли Акбар ҳам кўрган, кўзларида даҳшат қотиб қолгандай, аркда бир нуқтага тикилиб жим ўлтирар эди. Комрон мирзо унга отасининг қонли жуббасини кўрсатди.

— Ҳазратимни худо раҳмат қилсин, маросимларини кейинроқ ўтказгаймиз, — деди. — Сиз валиаҳдсиз, давлат ишини мен сизнинг номингиздан бошқаргаймиз.

Ҳамида бону турган Ўрта боғнинг атрофига юздан ортиқ кўриқчи қўйилган, кириш-чиқиш қатъий назорат остида эди. Аркдаги Акбар ҳам ҳеч ёққа чиқарилмай хонаки ҳибсда сақланар эди.

Яна қайтадан шаҳар ҳокими бўлиб олган Қорачахон кўнгли тилаганича айш қилиб бу гал узоқроқ даврон сурмоқчи эди.

лекин орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас Қундуз томондан учиб чиқиб, Ўрта Боққа етиб кўнган алоқачи кабутар Ҳумоюннинг мактубини олиб келди. Фақат Ҳумоюн билан Ҳамида бонуга ўрганган бу кабутар бегона одамга тутқич бермас эди. Ҳамида бону айвонга келиб кўнган усти қизғиш, кўкраги оқ бу жониворни қўлига олди-ю, унинг қаноти остига найча қилиб беркитилган кичкина мактубни топди.

Ҳумоюн соғинчли саломлар айтгандан сўнг, Балх этагида шайбонийзодалар билан бўлган жангда бошидан ярадор бўлганини, ҳозир анча соғайиб қолганини ва тезда етиб келажагини айтган эди. «Комрон мирзо бизга кўмакка келмоқчи эди, бунинг ўрнига Кобулга борганмиш, аҳвол нечук? Ушбу кабутар билан тезда жавоб қайтаринг», деганди.

Ҳамида бону «ўлдига» чиққан Ҳумоюннинг тирик эканидан суюниб йиғлади, мактубни ўпди. Кабутарнинг қанотларини кўзига суриб, дон-у суви-га қаради. Кечаси ўлтириб Ҳумоюнга жавоб мактуби ёзди-да, аҳвол нечоғлиқ оғирлигини баён қилди, «Сиздан ўтинамен, бир иложини топингки, биз яна қамалда қолмайлик, — деди. — Шаҳар дарвозалари кундузлари очик. Назаримда, Комрон мирзо сизнинг ҳалок бўлганингизга ишонган. Шунинг учун билдирмай келсангиз, дарвозани бекитишга улгурмагай».

Кабутар бу мактубни Қундузга олиб кетди. Орадан ўн беш кунлар ўтгач, Ҳумоюн яшириқча юборган одамлар бозорга келган деҳқонлар кийимида қалъа ичига кириб олиб, энг аввал дарвозани эгалладилар. Қорачахон билан Комрон мирзога хабар етиб боргунча Ҳумоюннинг пистирмада турган тўрт минг аскарлари шаҳарга бостириб кирди. Саросимада қолган Комрон ва Аскарини ўз одамлари билан бошқа дарвозадан чиқиб қочдилар. Ҳумоюн иниларининг кетидан одам юбориб: «Агар менинг ўлимим ҳақидаги ёлғон овозага ишониб Кобулга келган



бўлсаларинг қайтинглар, ярашайлик», деган таклифни айтди. Аммо Қосим барлос ва унинг хотини учун жавоб бериш осон эмас эди. Кобулда Комрон ва Қорачахоннинг хундор душманлари ҳозир ҳар қачонгидан ҳам кўп. Шунинг учун Комрон Мирзо қайтмади.

— Бир марта тавба-тазарру қилиб кўрдик, энди бас!— деди.

Қорачахон Ҳумоюн элчисига янада қатъийроқ жавоб қилди:

— Қайтиб бориб ер ўпгунча, бошимиз дарвозахонага осилгани афзал!

Ҳумоюн юборган элчи Кобулга қайтиб бу гапларни айтиб берганда Ҳиндол ҳам акасининг ёнида турган эди. Бирдан ғазаби жўшиб:

— Ҳазратим, қорачахонни бу ниятига етказмоқ керак! — деди. — Менга ижозат беринг, ўзим шу аблаҳ билан бир олишиб кўрай!

— Қорачахон ёлғиз эмас, биз ҳам кўпчилик бўлиб бормоғимиз лозим! — деди Ҳумоюн.

Оға-инилар Тангиҳо деган жойда тўқнашдилар. Ҳиндол мирзо зирҳли кийим кийиб, қилич яланғочлаб жангга кирди. Қорачахон билан юзма-юз туриб, унинг бўйнини мўлжаллаб қилич сермаётганда ордан Комроннинг бир навқари пусиб келди. Дубулғанинг орқа зирҳидан гарданга қаратиб урилган тиф Ҳиндолни беҳуш қилди. Унинг қиличи қўлидан тушди, ўзи оддан йиқилаётганда Шамсиддин Муҳаммад етиб келиб, ўнгариб олди-да, жанг майдонидан олиб чиқди.

Бўйиннинг ўқ томири кесилгани учун Ҳиндол ҳушига келмай, жон берди. Буни эшитган Ҳумоюн тўпчи ва тўфангчиларнинг саркардаси Самбхал-хонни чақириб буйруқ берди:

— Ҳиндолнинг қотилларига шафқат йўқ, аямай отинг! Отинг!!!

Комроннинг одамлари ўқ ёмғири остида қолдилар. Бу ўқлардан бири Қорачахонни оддан йиқитди. Комрон қолган-қутган одамлари билан жанг майдонидан чиқиб қочди. Турдибекнинг одамлари Қорачахоннинг бошини кесиб Ҳумоюнга кўрсатдилар.

— Аблаҳнинг бошини ўзи айтганидай қилиб Кобулнинг дарвозахонасига осинглар! — деб буюрди Ҳумоюн.

Золим бекнинг боши беш кунгача дарвозахонада ўтган-кетганга томоша бўлиб осилиб турди.

Лекин ўз инисининг ўлимига сабаб бўлган Комрон ҳали ҳам қочиб юрар эди.

Шоирлар Ҳиндол мирзонинг ўлимини бир вақтлар Ҳиротда бобосининг фармони билан ҳалок этилган Мўмин мирзонинг ўлимига қиёс қилиб марсиялар ёздилар. Кекса Дилдор бегим ўттиз икки ёшли ёлғиз ўғли Ҳиндол мирзонинг жасадини кучоқлаб фарёд чекканда, Кобул атрофидаги қорли тоғлар ҳам титраб кетгандек бўлди. Гулбадан бегим онасининг ёнида туриб нола қилди:

— Оғажон, сиз ўлгунча мен ўлсам бўлмасмиди?! Ўғлим Саодатёрни сизга қурбон қилсам тирик қолармидингиз, оғажоним?! Сиз ўлгунча кўрнамак Комроннинг ўзи ўлса бўлмасмиди?!

Беклар ҳам Комроннинг боши кесилишини талаб қила бошладилар. Лекин Комрон Синд дарёсидан ўтиб, Ҳиндистонга, Шерхоннинг ўғли Исломшоҳнинг ҳузурига қочиб кетган, фақат Аскарый Тангиҳода қўлга тушган эди. Ҳумоюн Аскарый билан юз кўришгиси келмади:

— Қандаҳорда бир марта кечирган эдим, энди даф бўлсин, Аскарыйни ҳажга жўнатинглар! — деб буюрди. Комрон ҳақида эса Ҳиндистондан мало-матли хабарлар кела бошлади. У Исломшоҳга бағишлаб рубоий ёзган эди. Исломшоҳ унга минг рупийни садақага ўхшатиб берибди.

— Ўз туғишганларига яхшилик қилмаган, менга яхшилик қилгайми? — деб Комронни ўлдириш ҳақида махфий буйруқ берибди.

Буни пайқаб қолган Комрон Исломшоҳ саройидан ҳам қочади-ю, мамлакатнинг шимоли шарқ чеккасидаги Бҳирага, бир вақтлар отаси билан ҳамкорлик қилган Султон Адҳамнинг вилоятига боради.

Султон Адҳам эса Ҳумоюнга ён босиб, махсус одамани Кобулга юборди. «Инингиз ҳозир менинг асирим, истаган пайтингизда тутиб бергаймен, агар келсангиз Бҳира сизга пешкаш, биз Исломшоҳни эмас, Сизни ҳақиқий подшоҳ деб тан олурмиз», деб мактуб ёзди.

Катта бир вилоят ҳокимининг бу мактуби Ҳиндистонга қайтиш орзусида юрган Ҳумоюнга яхшилик аломати бўлиб туюлди. Комрон шу тентирашида оилаларининг шаънига иснод келтирадиган яна кўп ишлар қилиши мумкин, бунинг олдини олиш ҳам катта аканинг бурчи эди. Беклар Комроннинг боши кесилишини Ҳумоюндан талаб қилиб чиқарган махсус ҳукмга Турдибек, Муниҳон, Шамсиддин Муҳаммад ва бошқа яна ўнг иккита энг нуфузли амирлар имзо чекиб, ўз муҳрларини босишган эди. Ҳумоюн бир оғиз «хўп» деса, Бҳирага бориб, Комроннинг бошини кесиб келишга тайёр турган қасоскорлар кўп эди. Лекин у Комроннинг шеърларини унутолмас, шоир инисининг қонига зомин бўлса бир умр виждон азобида қолишини ўйлар эди. Ҳумоюн яна қатъиятсизлик қилаётганини кўрган Турдибек амирлар номидан унга кескин гап айтди:

— Ҳазратим, Комрон мирзони бир эмас, беш-ўн марта кечирдингиз. Бундан фақат сиз эмас, бек-у навкарлар ҳам беҳисоб зарар кўрдилар, давлат манфаатлари қурбон бўлди! Агар тирик қўйиб берсангиз, Комрон мирзо бирон кун ўғринча келиб, яна Кобулни олғай, яна кўпимизнинг бошимизга раҳматли Қосим барлоснинг кунини солгай. Шунинг учун ё бизни дейсиз-у Комроннинг баҳридан ўтгайсиз. Ё биродарликни дейсиз-у, бизга жавоб бер-гайсиз! Бошқа йўл қолмади!

Байрамхон Қандаҳорда қолгандан бери Турдибек яна Ҳумоюннинг энг соҳиби ихтиёр амир ал-умаросига айланган, унинг сўзини рад этиш осон эмас эди.

\* \* \*

Ҳумоюн беш минг қўшин билан Ҳайбар довонидан ошиб, Ҳинд дарёсидан ўтди-да, Бҳира вилоятида бир вақтлар Бобур барпо этган Боғи сафога келиб тушди. Унга пешвоз чиққан Султон Адҳам вилоят ҳокимига подшолар томонидан инъом этиладиган махсус байроқ ва нақора совға олди. Шу билан Ҳиндистоннинг шимоли шарқидаги Бҳира вилояти яна Ҳумоюн қаламравига ўтди.

Бу вилоятда саккизта йигити билан яшириниб юрган Комрон гўё олов ҳалқаси ичида қолди. Ҳумоюн билан келган беш минг қўшиннинг ичида унинг хундор душманлари жуда кўп. Султон Адҳам Комронни уларга тутиб бериши ҳеч гап эмас. Ҳумоюн инисига одам юбориб:

— Ўзи яхшиликча келмаса, қасоскор бек-у навкарлар минг азоблар билан ўлдиргайлар, — деди. — Агар ҳазрат отамнинг руҳидан ҳимоя истаб келса, балки тирик қолғай.

Комрон учун ҳам ҳозир отасининг руҳи-ю акасининг даргоҳидан бошқа мадад берадиган жой қолмаган эди. У кечки пайт Боғи Сафога саккизта қуролли йигит билан кириб келди.

Ҳумоюннинг хиргоҳига кирган заҳоти хос навкарлар Комроннинг белидаги қиличи ва ханжарини ечиб олдилар. нариги чодирга бошлаб кетилган йигитлари ҳам дарҳол қуролсизлантирилганини Комрон шундан сезди. Ҳумоюннинг чодирда қосим барлоснинг жияни Ханжарбек турган экан. Унинг қасоскор кўзлари Комронга тифдай қадалди. Ўлим хавфидан сесканган Комрон:

— Ҳазратим, бу не ҳол?! — деб Ҳумоюндан сўради. — Ваъдангиз бошқа эди-ку. Мени не қилмоқчисиз?!

— Сиз қачон маънавийизда турган эдингиз, иним Комрон?! Йигирма йилдан берли менга неча марта хиёнат қилганингизни бир эсланг! «Давлат ишида қаттиқ турилмаса, мурод ҳосил бўлмагай!» деб ҳазрат отам тўғри айтар эканлар! Мен мудом юмшоқлик қилдим, ўзимдан ўтди! Шерхон билан олишганимда ёрдам ўрнига нуқул тўғоноқ бердингиз, буни кечирдим! Кобулда Акбарни тўп ўқига нишон қилиб қўйдингиз, буни кечирдим! Икки яшар қизалоғимиз Жаҳон Султон бегимнинг ўлимига сабаб бўлдингиз, буни кечирдим! Мана, охири Ҳиндолни ўлдириб биродаркушга айландингиз!

— Мени беклар йўлдан урди, рост, гуноҳим бор! Ҳиндолни Қорачахон ўлдирган, мен эмас! Ҳумоюннинг ғазаби келиб, Комронни сенсираб гапирди:

— Ёлғон! Бопусхон билан Қорачахонлар ўлиб кетди, аммо сени уларга дўст қилган ўғайлигинг, бахиллигинг, ҳасадчилигинг ҳамон ичингда тирик турибдир! Бу иллатлар сенга отамиздан ўтган эмас! Отамиз танти одам эдилар. Сенга она сути билан кирган ўғайлик атрофингни ўраган иблисларга қўл келди. Сен мудом мени кўролмайд яшадинг, мен яхши кун кўрсам, бундан сенинг кўзларинг куйди! Кўзларингга чиққан бу куйдиргини олов билан ёндирмоқдан ўзга чора қолмади!.. Ханжарбек!

— Лаббай, ҳазратим!

— Бунинг кўзига мил тортинглар!

— Йўқ, йўқ, ундан кўра ўлдиринг мени! — деб Комрон қочмоқчи бўлди.

Ханжарбек бошлиқ тўрт йигит уни икки қўлидан тутиб, нариги чодирга куч билан олиб кириб кетдилар.

Ҳумоюн эрталаб азонда кўч йиғиштиришни буюрди. Бир кунда подшо ва унинг барча одамлари чодирларини йиғиб, Кобулга қайтиб кетди.

Фақат Комрон, Ханжарбек ва унинг одамлари, яна ўнтача соқчи йигитлар турадиган чодирларгина қолди.

Тушга яқин олов ёқилди, соат милига ўхшаш узунчоқ пўлат миллари чўғдай қизаргунча қиздирилди. Тақдирга тан берган Комрон кўрпача устига ўзи чалқанча ётди. Ханжарбек бошлиқ олти кишининг иккитаси унинг қўлларини ва бошини қимирлатмай ушлаб турди, яна иккитаси оёқлари ва белидан босди. Фулом Али фаррошбоши Комроннинг кўзларини йириб қорачиғини очиб турди. Унинг йирилган кўзига кўринган охириг нарсалар — Ханжарбекнинг қасоскор юзи ва қизариб ёниб турган милни қорачиққа томон олиб келаётган олти бармоқли қўли бўлди.

Ханжарбекнинг бош бармоғи иккита. Бу қўшалок бармоқлар даҳшатли бир махлуқнинг қичқичларига ўхшар ва ҳозир Комроннинг кўзларини ўйиб оладигандай таҳдид солиб келар эди. Оловли мил қорачиққа жазиллаб сурилганда кўзни ўйиб олгандагидан ҳам аччиқроқ бир оғриқ унинг вужудини пармалаб ўтгандай бўлди. бошининг орқа томонидан яшил, қора, сариқ, қизил доиралар портлаб чиқиб, бутун борлиқни гўё остин-устун қилиб юборди. Ханжарбек оловли милни унинг кўзларига такрор-такрор, ўн-ўн беш марталаб босди, бир мил совуса, чўғлатилган иккинчи милни ишга солди. Бу интиҳосиз азобдан алаҳсираш даражасига етган Комрон бўкириб юборди:

— О-о-о! Бас, ноинсоф! Бас!

— Ўзинг ноинсоф бўлмасанг ининг Ҳиндолни ўлдиртирармидинг? — деди Ханжарбек. — Сен-ку тирик қолурсен! Кошки, тоғам Қосим барлос бирпасга тирилиб келса, қасос қайтганини кўрса! Чўғлатилган мил қорачиқларга яна беш-олти мартадан босилгач, Комрон тубсиз бир зулмат ичига қулаб тушиб кетаётгандай бўлди. Ханжарбек мил тортиш қондасига астойдил риоя қилиб, куйдирилган қорачиқларга туз босди, лиму сувидан томизди. Бунинг ачиштириши аввалги оғриқлардан ҳам ошиб тушди. Ҳамон зулмат жарининг тубига етолмай қулаб тушиб бораётган Комрон туз ва лиму сувининг ачиштиришидан яна ҳушига келиб чинқирди...

\* \* \*

Оталари барпо этган Боғи Сафо Комрон ихтиёрида қолдирилган эди. Ҳумоюндан байроқ ва нақора инъом олган Султон Адҳам Бҳира ҳокими қилиб тайинланди ва Комроннинг аҳволдан хабар олиб турди. Шифобахш тоғ ҳавосидаи кўл бўйида Комроннинг кўзидаги жароҳат уч ойга бориб тузалди, аммо ёруғ дунёнинг турфа рангларида маҳрум бўлиб кеча-ю кундуз ҳоп-қоронғи зулмат ичида яшаш унинг руҳини тушириб юборди. Илгари у юртдан бу юртга қўшин тортиб, от чопиб юрган қирқ ёшли йигит энди юз қадам жойдаги ҳожатга етакчисиз боролмайдиган бўлиб қолди. Овқат еганда ҳатто қошиғини қўлига тутқазиб қўйишмаси ўзи топиб ололмади. Қалам тутиш, ёзиш, ўқиш, табиат манзараларини томоша қилиш, суюкли хотини Чучук бегимнинг ҳусн-у жамолидан завқланиш — ҳаммасидан биратўла жудо бўлгани

қалбини чексиз алам, ўч, адоват туйғуларига тўлдирди.

Нуридидда, кўз — инсонга берилган қанчалик улуғ неъмат эканини, шу неъматни куйдириб, соғ одамни кўр қилиш қандай ваҳшият эканини у энди билди, «менга шафқатсиз жазо берганларини умрбод кечирмагаймен», деб аҳд ҳам қилди.

Лекин ойлар ўтиши билан хотира уйғонди, бўлиб ўтган воқеалар такрор-такрор хаёлидан ўта бошлади.

Маккаи Мадинага кетган мирзо Аскарининг ҳаж йўлида вафот этгани ҳақида мусибатли хабар келди. Комрон унга куюнди. Иниси Ҳиндол мирзони эслаб юраги баттар эзилди. Тўрт оғайни бундан уч йилгина олдин Кобул кўчаларини тўлдириб бирга ўтганлари, оталарининг қабри пойида ёнма-ён туриб, энди иноқбўлишга аҳд қилганлари хаёлида гавдаланди. Шу аҳдни биринчи бўлиб ўзи бузгани ва қанчалик ёмон шафқатсизликлар қилгани гўё хотирасига қайтиб келди. Илгари оддий кўз билан ғалат кўринган кўп нарсаларни энди қалб кўзи унга ҳаққоний қилиб кўрсата бошлагандай бўлди.

Чучук бегим эрининг дил яраларини тузатишда унинг шоирлиги ёрдам бермасмикин, деб ўйлади. Бегим Комроннинг турли дафтарларда сочилиб ётган шеърларини тўплади ва билимли бир мунши ёрдамида девон тартиб беришга киришди.

Кунларни қандай ўтказишни билмай диққинафас бўлиб юрган Комроннинг ўзи ҳам девон тузиш фикри билан овуниб, барча шеърларини муншига бир-бир ўқитиб кўрди. баъзиларига қандай таҳрирлар киритишни айтди. Девоннинг одатий қисмлари учун ҳали анча шеърлар етишмаслиги аниқланди. Комрон ўша шеърларни бир сатр, икки сатрдан хаёлида ярата бошлади. Муншини чақириб, хаёлда тўқилган сатрларни айтиб ёздирди-ю, ўқитиб кўрди:

*Навбаҳор ўлса баҳоримни менинг ёд айланг,  
Сарвақад лола-ю зоримни менинг ёд айланг.*

— Бўлатурғанга ўхшайдир, — деб енгил сўлиш олди. Кўзига мил тортганларида борлиқ дунё хаёлида қонли кафан тусини олгани ёдидан ҳеч чиқмас эди. Шунини ҳам ғазал сатрларига жойлагиси келдида, яна бир кун хаёлида шеър битгач, муншини чақирди: — Ёзинг!

*Лоланинг жисмида қонлиғ кафанин кўрганда,  
Кафан-у жисми фиғоримни\* менинг ёд айланг.*

шеър яхши чиқаётганидан унинг кўнгли кўтарилди. Чучук бегимга атаб битилган ғазалга янгидан икки сатр қўшди:

*Ўлмайн ваҳки ўлудан баттар аҳволим бор,  
Тутиб илкимни васл сори роҳбар бўл.*

Бу сатрларни эрининг оғзидан эшитган Чучук бегим:

— Бажонидил илкингиздан тутай, — деди. — Қани, қаёнга бормоқчисиз, мирзам?

— Гуноҳларим кўп, Чучук. Қанчалик ёмон хатолар қилганимни энди фаҳмламоқдамен. Маккаи Мадинага бориб, бу гуноҳлардан покланмагунча кўнглим тинчимагай.

— Каъба жуда узоқ. Кобулга бориб, ҳазрат отангизнинг қабрларини зиёрат қилсак-чи?

Комрон ўйланиб турди-да:

— Майли, аввал Кобулга борайлик, — деди.

У эгарда юрганда отини хизматкори етаклаб борарди. Комрон Чучук бегим билан Кобулга келиб, Боғи Наврўзийга тушди. Эртаси куни катта ўғли Иброҳим мирзо билан отланиб, оталарининг қабри турган тепаликка чиқиб борди. Бунини эшитган Ҳумоюн Акбар билан тепаликнинг иккинчи томонидан кўтарилиб келди.

Комрон отдан тушгач, ўғлининг елкасига ўнг қўлини қўйиб, туртиниб бора бошлади. Ҳумоюн бир вақтлар мағрур ва салобатли йигит бўлган инисининг етакчига эргашиб, оёғи билан ерни пайпаслаб, ифодасиз юз билан бораётганини кўрганда бирдан кўнгли бузилди. Бўғзига тикилиб келган тугунни ичига ютиб, секин унинг кетидан мақбарага кирди. Комрон отасининг қабр тошидаги ёзувларни қўли билан пайпаслаб топди.

— Ҳазрат отажон, руҳиниздан мадад истаб келдим!— деб пичирлади. — Ҳиндол билан Аскарый мен туфайли жувонмарг бўлди, бундай оғир гуноҳни не тавр кўтарай? Энди руҳимни поклаш учун ҳажга кетишдан бошқа иложим йўқ. Қайтиб келолмасам, алвидо, отажоним!

Ҳумоюн кўз ёшини тўхтатолмади, Акбар отасининг йиғлаганини энди кўрди. Иброҳим мақбара четида қимирламай турибди. Ўсмир ёшига етган бу икки йигитча болаликда нақора талашиб олишганлари оталарининг аёвсиз курашлари олдида бир ўйинчоқ эканини энди билишар ва дамларини ичларига олиб жим туришарди.

Ҳумоюн кўз ёшини ичига ютиб, томоқ қирди. Мақбарада ўғлидан бошқа яна кимдир борлигини Комрон энди пайқади.

— Ким бор?

Ҳумоюн кўз ёшини кафти билан тез артди-да, бўғиқ товуши билан:

— Мен... сизни шу кўйга солган бераҳм оғангиз, — деди.

Комрон уни «оға» дегиси келмади.

— Сиз мен учун энди фақат шоҳсиз.

— Ҳа, шоҳлик ўзи — шафқатсизликдир. Аҳли жаҳон шундай бераҳм бўлса, биз не қилайлик?

— Мен энди бу жаҳонни тарк этмоқчимен.

— Ҳали ҳам мен сизни иним дейман, Комрон. Аскарый ҳаж йўлида вафот этгани етар. Энди сиз Кобулда қолинг. Мана шу мақбара ҳам сиз-у биз-нинг саждагоҳимиздир. Ҳазрат отамнинг руҳини шод этадиган ашъорлар яратишга қодирсиз.

Комрон бош чайқади:

— Мен кетмоғим керак. Рози бўлинг!..

— Начора? Мен сиздан розимен. Энди... мендан ҳам рози бўлинг, иним.

— Мен розимен. Хайр!

Орадан уч кун ўтгач, Комрон Чучук бегим билан узоқ Арабистонга жўнади.

\* Ф и г о р — афгор, яъни абгор ва мажруҳ маъносида.

## СЕКРИ, БИАНА ҚЎЗҒОЛОН

Ўн беш-йигирма йилда бир бўладиган қурғоқчилик Деҳли ва Агра атрофларидаги ёзги экинларни қовжиратиб қўйган. Саратон кирган бўлса ҳам, ҳар йили шу пайтда ёғадиган ёмғирлар ҳамон бошланган эмас. Тар саҳросидан эсган оловли гармселлар ҳаммаёқни жизғинак қилиб куйдиради. Ерлар сувсизликдан ва иссиқдан тарс-тарс ёрилиб кетган. Бозорларда пулга нон топиб бўлмайди. Очарчилик ва қаҳатчилик бошланган.

Низомнинг ўрмон четидаги кулбаси Секри кўлига яқин. Лекин бу йил кўлда ҳам сув оз. Кўл сатҳи пасайиб, сув Низомлар турган жойдан узоқлашиб кетди. Унинг биттагина сигири, икки бигҳ\* ери бор. Ўсмир ўғиллари сигирга ўрмондан ўт ўриб келишади. Лекин ерга пол қилиб экилган шоли сувсизликдан бошоқ тортмай қуриб қолди. Фақат ўнтача хурмо ва банан дарахтларини Низом хотини ва болалари билан кўлдан челақлаб сув ташиб суғориб, шуларнинг меваси билан жон сақлашмоқда. Кўпдан бери нон юзини кўришган эмас. Уйда бир халтагина гуруч қолган, онда-сонда суюқ ош пишириб ейишади. У ҳам тугаса, очарчилик балоси уларни

ҳам ўз исканжасига олиши аниқ.

Қани энди Низом орзу қилган халқпарвар давлат бўлса-ю, шундай оғир, табиий офатлар пайтида эл-юртнинг мушкулини осон қилса! Шерхоннинг ўлганига ўн йилдан ошди, унинг авлодлари ҳамон мамлакатни парчалаб, ўзаро урушларда халқни абгор қилмоқда. Шерхондан кейин подшо бўлган унинг ўғли Исломшоҳ интиҳосиз талон-торожлари билан ўзининг афғон юртдошарини ҳам жонидан тўйдирди. Афғонларнинг ниёзи қабиласидан чиққан забардаст йигит Абдулла Ниёзий Агранинг яқинидаги Биана шаҳрида халқ қўзғолонига бош бўлди. Қўзғолончилар Исломшоҳнинг порахўр амалдорларини шаҳардан қувиб юбордилар. Абдулла Ниёзийнинг олти юздан ортиқ қуролланган йигитлари орасида афғонлар, ҳиндлар, бошқа халқ вакиллари ҳам бор. Ҳинди-ю муслим деб дин-у миллат айириш йўқ. Исёнчиларнинг бири косиб, бири деҳқон, бири ўтинчи, лекин ҳаммалари адолатга ташна. Қадимги ривоятлар бўйича, улар халқ орасидан туғма бир адолатпарвар Маҳдий\* чиқишига ишонадилар. Ёши энди қирқларга борган, истараси иссиқ, ўзи довюрак, нутқи таъсирли Абдулла Ниёзий уларга ана шу Маҳдийнинг элчиси бўлиб кўринади.

Абдулла Ниёзий Низомнинг кўп йиллик қадрдони. Шерхон даврида Низом ўзининг исмини яшириб, Салим деган иккинчи ном билан танилгандан бери улар яқиндан таниш. Низомнинг бошига тушган кўргиликлар туфайли соч-соқоли эрта оқаран. Касалликдан тузалган бўлса ҳам, узун оқ соқоли борлиги ва ҳассага суюниб юргани учун ёшлар уни — «Салим ота» деб аташади. Абдулла Ниёзий ундан Кабир шеърларини ва бҳақти таълимотини ўрганган. Шунинг учун Ниёзий Салим отани Бианага олиб бориб, исёнчиларга «Менинг устозим!» деб танитди. Исломшоҳдай шафқатсиз тождордан тап тортмай Биана ҳокимини қувиб юборган бу жасур одамлар Салим отага афсоналарда улуғланадиган қаҳрамонлардай кўринди. Ҳалол меҳнати билан кун кўрадиган халқ қачондир бир вақт золим ҳукмдорларни йўқотишига орзуманд бўлган Салим ота Бианада шу орзуси ушалаётганидан руҳи кўтарилиб юрди.

Қўзғолончилар сафи кенгайиб, уч минг кишига етганда улар Биана шаҳри четидан алоҳида бир жойни қароргоҳ қилиб, каттакон жамоа бўлиб яшай бошладилар. Кўпчилик одатдаги меҳнатини қилиб, топганининг бир қисмини оиласига беради, қолганини жамоанинг умумий дастурхонига қўяди. Қуролли йигитлар Бианада иложи борида яхши муомала билан тартиб ўрнатишга интилади, фақат муомалага кўнмайдиган ашаддий бузуқиларни ҳибсга солади ёки шаҳардан бадарға қилади. Улар ҳатто бозордаги нарх-навони ҳам тергаб, нафси катта савдогарларни инсоф билан нарх қўйишга мажбур қилдилар.

Бианада янгича тартиб ўрнатаётган Абдулла Ниёзий бошлиқ халқ ҳаракатининг овозаси ғарбдаги Гужаратгача, шарқдаги Бихаргача бориб етди. «Биана маҳдийлари халқни Исломшоҳ зулмидан қутқармоқчи эмиш, дунёда адолат ўрнатар эмиш!» деган гаплар эл-юрт орасида тобора кенг тарқала бошлади.

Шерхон авлодларининг ўзаро урушлари ва шафқатсизликлари баъзи бир шайхларнинг ҳам жонига теккан эди. Абдулла Ниёзий ва Салим оталар Бианада золим амалдорларни йўқотиб, адолатли иш олиб бораётганлари аълоий деган кекса шайхнинг исёнчилар томонига ўтишига сабаб бўлди. Шайх аълоий ўз ихтиёридаги вақф ерларнинг даромадини маҳдийлар ҳаракатига инъом қилди. Унинг хонақоси энди исёнчилар адолат ҳақида тарғибот юргизадиган жойга айланди.

Шайх аълоийнинг муридлари орасида Исломшоҳ қувғин қилган амирлар ва бошқа бадавлат одамлар ҳам бор эди. Энди агар Исломшоҳга қарши турган шу кучлар ҳаммаси халқ ҳаракатининг гирдобига тортилса подшо ҳокимияти хавф остида қолиши аниқ. Кобулдаги Ҳумоюннинг ишлари ўнгланиб, қўшини йил сайин зўрайиб бораётгани Исломшоҳнинг хавотирини ошириб юрган эди. Шунинг устига ичкаридан ҳам ўт чиқса — тамом! Исломшоҳ бу хатарнинг олдини олиш учун Бианага ўз вазирини юбориб, шайх аълоийни саройга таклиф қилди:

— Тақсиримиз келиб, янги эътиқодларини бизга баён қилсинлар, маъқул бўлса биз ҳам

махдийларга қўшилайлик!

Подшонинг бу гаплари тагида киноя борлигини сезган Салим ота аълойига шивирлади:

— Борманг, саройни мен билурмен, вазирнинг гапидан риёнинг ҳиди келиб турибдир!

Шайх аълойи Исломшоҳ юборган вазирга қараб:

— Агар онҳазрат бизнинг эътиқодимизга қизиқсалар, балки ўзлари Бианага ташриф буюрурлар? — деб сўради.

Вазирнинг юзи бирдан тундлашди, қовоғи уюлиб:

— Тақсир, онҳазрат ёлғиз ташриф буюрмагайлар,— деди. — Подшо бу ерга келсалар, юз минг қўшинлари билан келгайлар. Сиз уларга бас келгаймисиз?!

Бу таҳдидли сўзлар шайхнинг кайфини учириб юборди. У қон тўкилишини ва юз минг қўшин Бианани оёқости қилишини кўз олдига келтириб:

— Балодан ҳазар! — деди. — Майли, мен ўзим саройга бора қолай.

Олтмиш беш ёшли нуроний мўйсафид махдийлар одати бўйича пиёда йўлга тушди. Кийимлари оддий бўздан, оёғида деҳқонлар киядиган арзон шиппак. Лекин ўзи мағрур. Подшо ва аъёнлар қаршисида ғоз туриб:

— Ассалому алайкум! — деди. — Олампадох, мендан таъзим-у тавозе кутманг. Биз, махдийлар, бир осмон остидаги барча одамларни, шоҳ-у дарвишлигидан қатъий назар, баробар деб билурмиз. Биз инсонни бойлиги-ю мартабасига қараб эмас, ҳалол меҳнати-ю чин одамийлигига қараб қадрлагаймиз. Эшитишимга қараганда, сизнинг мингдан ортиқ филингиз, ўттиз минг отингиз, юз минг қўйингиз бор экан. Ростми?

— Рост бўлса-чи? — истехзо билан сўради Исломшоҳ.

— Агар рост бўлса, сиз ўзингиз каби минглаб одамларнинг ҳаққига жабр қилган бўлурсиз!

Тахтнинг ўнг томонида ўлтирган шайхулислом Абдулла Ансорий:

— Бу не густоҳлик?! — деб Аълойига ўшқирди. — Подшолар эл-улусдан солиқ олишлари, давлат манфаатлари учун мол йиғишлари шаръийдир!

Абдулла Ансорий эллик ёшлардаги юзлари таранг, қорасоқол, сергўшт одам эди. Аълойи унга юзланди:

— Тақсир, шу давлатнинг фуқаролари бўлган минг-минг деҳқонлар, косиблар табиий офат туфайли очдан ўлмоқда! Бундай пайтда ўттиз минг ҳарбий от ейдиган арпаларни эл-юртга улашилса савоб бўлмасмиди? Юз минг қўйдан бир қисмини очларга эҳсон қилиш шаръий эмасми?

Исломшоҳнинг хасислигини биладиган бек-у боёнларнинг баъзиси, «подшомиз ўлса ҳам бундай қилмагай!» деб бир-бирлари билан маъноли кўз уриштириб олдилар, Абдулла Ансорий эса:

— Астағфурулло! — деб шайх Аълойининг сўзини кесди: — аъло ҳазрат масжидларга катта ионалар қилмоқдалар, минг-минг бигҳ ерларни вақфга бермоқдалар! Саховат бундан ортиқ бўлгайми?

— Аммо бу саховат фақат сиз каби пешволарнинг бойлигини орттирмоқда, холос! — деб Аълойи энди шайхулисломнинг ўзини фош қила бошлади: — Тақсир, муқаддас китобларда барча хайр-у эҳсонлар муҳтожларга берилсин дейилган, вақфлардан тушадиган даромад ҳам мискин бечораларнинг ҳаққидир. Лекин ҳозир барча хайр-у эҳсонлар, барча ионалар масжид вақфлари орқали сизнинг ихтиёрингизга ўтмоқда. Ахир бу учига чиққан адолатсизлик эмасми?

— Бас! — деб Исломшоҳ Аълойининг сўзини кесди ва уни олиб чиқиб кетишни буюрди.

Ўша кун оқшом Абдулла Ансорий бошлиқ уламолар тўпланиб, куфр йўлига ўтган шайх Аълойини тошбўрон қилиб ўлдириш ҳақида фатво чиқардилар.

Аммо Исломшоҳ Аълойини ўлдиртурса, қўзғолон янада авж олиб кетиши мумкинлигини, бу шайхнинг ваъзлари ҳатто саройдаги айрим бек-у аъёнларга ҳам таъсир қилганини биларди.

Шунинг учун:

— Бу маҳмадона чолни менинг қаламравимдан чиқариб юборинглар, жанубдаги Даканга кетсин! — деб буйруқ берди.

Махсус одамлар Аълойини соябон аравага солиб, жанубга олиб кетаётганларида Нарбада деган жойда яна унинг тарафдорлари топилди. Нарбадалик амир Бихархоннинг акасини Исломшоҳ ноҳақ ўлдиртирган. Шундан бери улар хундор душманга айланган. Энди Аълойи Исломшоҳга қарши айтган ўткир ваъзлар таъсирида Бихархон ҳам мингга яқин бек-у амири билан маҳдийлар таълимотига хайрихоҳлик билдирди ва Аълойига қўл бериб, мурид бўлди. Бу хабар Исломшоҳга етиб боргандан кейин «Шайх Аълойини кечирдик, Даканга сургун қилиш ҳақидаги фармон бекор бўлди, пойтахтга қайтсин!» деб одам юборди.

Ўша йили очарчилик туфайли ўлат таркаган эди. Узоқ йўлларда шайх Аълойига ўлат юққан экан. Бирдан иситмаси кўтарилиб, бўйнида данакдай шиш пайдо бўлди. Агар бу шиш баданида кўпайса ўлиши муқаррар эди. Нарбадалик моҳир ҳинд жарроҳи Аълойининг бўйнидаги шишни кесиб олиб ташлади. Ихлосмандлари унга энг яхши дор-у дармонлар топиб бердилар. Шайх Аълойи бир ҳафтада тузалишга юз тутди. Ҳали унча дармонга кирмасидан Исломшоҳ юборган одамлар уни яна соябон аравага солиб, ўша пайтда пойтахт бўлган Лахўрга олиб келдилар. Аълойининг гаплари одамларга жуда кучли таъсир қилишини амалда кўрган Исломшоҳ: — Мен сизни ўзимга диний пешво қилиб олмоқчимен! — деди. — Маҳдийлардан энди воз кечинг! Қулоғимга бир оғиз «кечдим» десанга бас.

— Йўқ, аълоҳазрат, мен қариганимда имонимдан воз кечолмагаймен! Ундан кўра сиз халққа жабр-зулм қилишдан воз кечинг!

Исломшоҳнинг бирдан ғазаби келиб, кўзлари косасидан ўйноқлаб чиқди:

— Мирғазаб! Дарра келтиринг! Уринг бу сассиқ чолни!

Мирғазаб Аълойининг бўз тўнини ечиб, елкасини яланғочлади. Яқиндагина ўлатдан зўрға тузалган кекса одамнинг танаси озғин, қовурғалари бўртиб турар эди. Оғир дарра подшонинг кўзи олдида зарб билан тўрт марта урилгач, Аълойи ҳушидан кетиб йиқилди ва жон берди. Унинг ўлимини халқдан сир тутишди. «Аълойи номаълум томонга қочиб кетибди!» — деган овоз тарқатишди. Исломшоҳ фурсатдан фойдаланиб, Абдулла Ниёзийни ҳам бир ёқли қилмоқчи бўлди-ю, Бианага катта қўшин юборди. Уч минг исёнчи шаҳар четидаги кўкаламзор бир жойда истиқомат қилар, атрофида девор ёки истехком ҳам йўқ. Подшонинг ўттиз минг қўшини қароргоҳни тўрт тарафдан ўраб олди. Абдулла Ниёзий подшо саройига яхшиликча бормаса, бу қўшин қароргоҳга бостириб кириши ва Ниёзийни зўрлаб олиб кетиши керак эди. Агар исёнчилар қурол ишлатса, қўшин уларни қириб ташлаши мумкин эди. Абдулла Ниёзий бегуноҳ одамларнинг қонига зомин бўлмаслик учун подшо қўшини билан саройга борадиган бўлди. Салим ота ва бошқа яқинлари у билан кучоқлашиб хайрлашдилар.

— Кўришолмасак рози бўлинглар! — деганда Абдулла Ниёзийнинг кўзларига ёш қалқиб чиқди. Подшо аскарларига йўлда пистирмадан туриб ҳужум қилишни ва Ниёзийни қутқариб олиб кетишни истаган ботир йигитлар бор эди. Лекин охир-оқибатда улар ҳам Исломшоҳнинг беадад қўшини дастидан ҳалок бўлиши муқаррар эди. Беҳуда қурбонлар беришни ёмон кўрадиган Салим ота таваккалчи йигитларни бу қалтис ниятларидан зўрға қайтарди.

Абдулла Ниёзийни Исломшоҳнинг тахти олдига олиб келдилар. Тахт устида зарбоф кийимларга ўраниб савлат тўкиб ўлтирган Исломшоҳ қирқ ёшдан энди ошган бўлса ҳам, юзи сарғайиб шилинқираган, кўзининг оқи ҳам сарғиш кўринадиган касалманд одам эди. У Абдулла Ниёзийнинг бақувват гавдаси ва соғлом юзига ғаши келиб тикилди-да:

— Суянган тоғинг шайх Аълойи эди — қулади! — деди. — Сен биз билан ватандош афғон экансен, саройга олай, маҳдийларинг билан алоқани уз!

— Ҳазрат подшо! Сиз Аълойининг фақат танасини маҳв қилдингиз. Аммо унинг руҳи тирик! Бу руҳ халқдан куч олиб, золимларнинг жазосини бергусидир!

— Жазо?! Сен менга жазо бермоқчимисен?!

— Мен эмас, ҳаёт жазо бергай! — деб Абдулла Ниёзий Исломшоҳнинг ички касалликлардан салқиган юзига ва шишган қовоқларига маъноли кўз ташлади.— Отангиз Шерхонга қасос қандай қайтганини унутманг! Бегуноҳ ўлдирилган мўйсафиднинг уволи сизни ҳам урмай



қўймагай!

— Э, уволи ҳозир сени ургай! Мирғазаб, дарра уринг бу катта даҳан аҳмоққа! Ўлгунича калтакланг!..

Абдулла Ниёзийни ҳушидан кетгунча калтаклашиб, кечаси ўрмон четидаги йўл бўйига келтириб ташлашди. Саройдагилар уни «ўлди» деб ўйлашган эди. Лекин қирқ ёшли бақувват Ниёзий ҳали тирик, гоҳ худ, гоҳ беҳуд бўлиб ётган эди. Исёнчилар уни шу аҳволда топиб олиб, Салим отанинг олдига кўтариб келдилар. Бундай оғир жароҳатни қандай тузатишни ўз аччиқ тажрибаси орқали яхши биладиган Салим ота ҳинд табиблари ёрдамида Абдулла Ниёзийни ўлим чангалидан қутқариб олди. Аммо калтак зарбидан бадани ҳилвираб, ички аъзолари ҳам лат еган Абдулла Ниёзий узоқ вақт тўшакдан туролмай ётди.

Бианадаги халқ ҳаракати жасур бошлиқларидан айрилгач, исёнчилар жамоаси тарқаб кетди. Лекин икки йил давомида бу жамоа қилган адолатли ишлар ва одамларнинг дилида уйғотган исёнкор туйғулар гўё бир тутантириқ бўлди-ю, бутун мамлакатда Исломшоҳга қарши қаратилган нафрат оловини ёндирди. Бу нафрат кутилмаган жойлардан Исломшоҳ даргоҳига ҳам йўл топиб кирар, саройдаги истеъдодли шоирлар ва фозил кишилар кўзидан подшога аталган қарғиш ёғилиб тургандай бўларди. Бу ҳаммаси ташқи алғов-далғовлар азобига қўшилиб. Исломшоҳ узоқ умр кўра олмади. У қирқ бешга бормай вафот этди.

Шундан кейин Шерхон авлодларининг хонадони тўрт томонидан ўт кетган уйнинг аҳволига тушди. Исломшоҳдан сўнг тахтга чиққан унинг ўнг икки яшар ўғли Ферузни ўзининг туғишган амакиси Муборизхон заҳарлаб ўлдирди. Бу қотил амаки ўзига Одилшоҳ деб ном қўйиб Аграда тахтга ўтиргандан сўнг, бошқа қариндошлар бирваракай исён кўтардилар. Шерхоннинг қиз неварасига уйланган Аҳмадхон сур Лахўрда ўзини мустақил подшо эълон қилиб, Искандаршоҳ номи билан тахтга чиқди. Чунор қалъасидаги иккинчи куёв — Иброҳим сур Аграга ҳужум қилиб, уни Одилшоҳдан тортиб олди. Бироқ Искандаршоҳ ҳам Аграга даъвогар эди. У Лахўрдан Аграга қўшин тортиб келди. Икки куёв пойтахт Аграни таллашиб, қонли жанглар қилаётган пайтда Ҳумоюн ўттиз минг аскар билан Кобулдан чиқиб Ҳинд дарёсидан ўтди-ю, бир ҳафта ичида Лахўрни жангсиз эгаллади.

Салим ота кўпдан бери Ҳумоюннинг йўлига кўз тутиб юрар эди. Шунини биладиган Абдулла Ниёзий Панжобдан яқинда қайтган шайх Муборак деган кишини Салим отанинг кулбасига бошлаб келди.

Аждодлари араб бўлган шайх Муборак ҳам Бианадаги халқ ҳаракатига иштирок этган, кейин қувғинга учраб, Бхира томонларга кетиб қолган эди. У Салим отадан суюнчи сўрагиси келиб: — Тақсир, Ҳумоюн сиз таъриф қилганингиздек соҳибдил одамга ўхшайдир, — деди. — Бхирадан то Лахўргача мен унинг амалга оширган тadbирларини зимдан кузатиб келдим. Ҳиндистонда очарчилик бошланганидан хабардор экан, кўп жойларда очларга ош-нон улашишни буюрди. Лекин бу билан иш битмаслиги аниқ эди. Қандаҳор-у Пешовар томонларда дон арзон экан. Ҳумоюн кемаларда, карвонларда дон ташитиб келиб, бозорларни жонлантириб юборди. Тужжорларнинг ўзлари фойда кетидан қувиб, шимолдан Панжобга тинмай дон ташиб келмоқда!

— Кошки Аграларда ҳам шундай қилинса! — деб, қилт этиб ютинди Абдулла Ниёзий. У беморликдан тузалгандан кейин Секрига кўчиб келган, тоғ этагида кичкина бир кулбада ночоргина ҳаёт кечирар эди. Шайх Муборак келтирган хушхабар Салим отани қувонтириб юборди. У маслакдош дўстлари олдига дастурхон ёзиб, банан ва хурмо қўйдирди.

— Не қилайки, нон йўқ, — деди ва хотинига ширгуруч пиширишни буюрди. — Бугун борини еб турайлик. Эртага яна насиб қилгани бўлгай. Шояд-ки, буғдой ортган карвонларни Ҳумоюн биз томонларга ҳам бошлаб келса!

Тождорларни хуш кўрмайдиган Абдулла Ниёзий:

— Карвонлар ташиб келган буғдой фалон пул турса керак, — деди. — Сиз-у бизда олтин-кумуш йўқ. Ҳумоюнга умид боғлаб яна алданиб қолманг. Салим ота.

— Рост, миён\* Абдулла, — деди Салим ота Ҳумоюнга яқин юриб бошдан кечирган фалокатларини эслаб кетди: — Шоҳлар билан бизнинг орамизда чуқур жарлар бор. Мен бу жарга бир марта қулаб, ўлишимга сал қолди.

Шайх Муборак бош чайқаб:

— Ҳар қалай, Ҳумоюн Исломшоҳдай золим эмас, — деди ва қўйнидан қатланган бир ёзув чиқарди: — Мана, Ҳумоюннинг афви умумий эълон қилиб чиқарган фармони.

Фармон оддий одамлар ҳам тушунадиган қилиб ёзилган эди. Салим ота уни шайх Муборакнинг қўлидан олиб овоз чиқариб ўқиди:

«Халойиқ! Кимки илгари Шерхон ва унинг авлодлари таъсирида бизга қарши иш қилган бўлсаю, энди бу хато йўлдан қайтиб, биз билан ҳамкорликка юз тутса, ҳаммасига афви умумий бергаймиз, барча гуноҳларидан кечгаймиз, ҳар бирига муносиб иноятлар қилгаймиз. Барча бек-у навкарларга тайин этилдиким, биз ўз қадрдон элимиз бўлмиш Ҳиндистонга қайтдик, босқинчилик ва талончиликка мутлақо йўл қўйилмасин. Бу фармони олийга риоя қилмай, ҳинд деҳқонларининг сигирини ўғирлаб сўймоқчи бўлган Аҳмадхон исмли навкар ўн минг кишилик қўшин олдида қутурган филнинг оёғи тагига ташлаб ўлдирилди. Иншоолло, бу жазо бошқалар учун ибрат бўлғусидир, фуқаронинг мол-у жонини омон сақлашга ёрдам бергусидир. Бизнинг эзгу ниятимиз — ўзаро урушларда, жабр-у зулм ичида абгор бўлган бу муаззам мамлакатни яна қайтадан яқдил-у яктан, обод-у қудратли қилмоқдир. Илоҳим, шу улўф мақсадларга етайлик!» Бу гаплар таъсирида Салим отанинг дилида яна илиқ туйғулар уйғонди. Ҳумоюн мавлоно Хондамир билан ҳамкор бўлиб янги қонунлар чиқаргани, табиатдаги уйғунлик ва мувозанатни жамиятга ҳам татбиқ этишга интилган хаёлидан бир-бир ўтди.

— Ҳумоюн сизга қадрдон бўлган экан! — деди шайх Муборак унга. — Энди у Деҳлига қайтаётган пайтда, сиз унга пешвоз чиқсангиз... Ҳумоюн қувғинда юрганда биз унинг душманлари бўлган Шерхон авлодлари билан қандай олишганларимизни сўзлаб берсангиз... Ахир Абдулла Ниёзий бош бўлган халқ ҳаракати Исломшоҳ ҳукмронлигини ичдан емирмаганда, Ҳумоюн Панжобни жангсиз ололмаган бўларди!

— Ҳа, унинг Ҳиндистонга қайтишига биз қандай кўмак берганимизни Ҳумоюн билмоғи керак, — деди Салим ота. — Лекин... унинг даргоҳида кўрган даҳшатларим хотиримдан нари кетган эмас... «Саройга иккинчи қадам босмагаймен!» — деб аҳд қилганмен.

Исломшоҳ саройида еган калтаклари Абдулла Ниёзийнинг ҳам эсига тушди-ю:

— Бормаганингиз маъқул, — деди.

Аммо шайх Муборак бошқа нарсадан хавотир бўлмоқда эди. Ҳумоюн афви умумий эълон қилинганидан фойдаланган баъзи маккор одамлар энди ал-дамчилик йўли билан Исломшоҳ давридаги юксак мартабаларини сақлаб қолишга интилмоқда эдилар.

— Исломшоҳ саройида шайхулислом бўлган Абдулла Ансорий ёдингизда борми? — деб сўради шайх Муборак Ниёзийдан.

— Аълойини ўлдиришга фатво берган илонми?

— Ҳа, ўша Ансорий ҳам гўё кейин Исломшоҳдан айниган эмиш. Шайхулисломлик лавозимидан фойдаланиб, Исломшоҳнинг ички сирларини билар экан-у хуфиялар орқали Кобулдаги Ҳумоюнга етказиб турар экан. Исломшоҳ ўлиб, ички низо авжига чиққанда шайх Ансорий Ҳумоюнга: «Энди келсангиз Ҳиндистон сизники бўлгай», деб бир жуфт этик юборибдир. Бу этикнинг рамзий маъноси ҳам подшога хушомаддан иборат экан, яъни: «Ота юртин-гиз Турон — бош бўлса, сиз ҳозир турган Кобул, — бел, биз эса сизга оёқ бўлиб, шу этикдек хизмат қилишга шаймиз!» дегани экан.

— Об-ба, хушомаднинг болохонадорлигини қаранг! — деди Ниёзий нафрат билан.

— Подшолар хушомадни яхши кўришини билурсиз, — деб сўзида давом этди шайх Муборак. — Панжоб жангсиз олинганда Абдулла Ансорий Лахўрдан бир кун йўл юриб, Ҳумоюнга пешвоз чиқибдир. Подшо у билан отдан тушиб кўришибдир. «Тақсир, этик юбориб қилган кароматингиз рост келди!» деб ташаккур айтибдир. Орадан уч кун ўтмай Лахўр уламолари

Абдулла Ансорийни Ҳумоюн саройига шайхулислом тайин этиб фатво эълон қилдилар.

Подшолар ўзгарсалар ҳам, шайхулислом яна ўша Ансорий!

— Икки подшо орасида айғоқчилик қилиб юрган одамга шундай мартаба берилса-я! — фаши келиб деди Салим ота.

— Подшоларга айғоқчилар, албатта, керак, буниси кўпдан маълум, — сўзида давом этди шайх Муборак. — Аммо бу Ансорий зулм тиғини Ислом-шоҳга қандай қайраб бериб турганини Ҳумоюн ҳали билмаса керак. Шундан фойдаланиб, маккор Ансорий биз каби тарафдорларини ҳам Ҳумоюнга ёмон кўрсатиши, орага нифоқ солиши мумкин. Ахир ҳамон адолат излаб юрган маҳдийлар ҳаракати халқ орасида ҳали тўхтаган эмас! Салим ота Ҳумоюнга ҳеч бўлмаса бир мактуб ёзиб, Бианадаги халқ ҳаракати қандай бўлганини, Ансорий ўшанда нелар қилганини ҳаққоний сўзлар билан баён қилишлари керак эмасми?

— Агар мен бу мактубни ёзсам, уни ким Ҳумоюнга етказиб бергай? Шоҳнинг қабулига кириш осон эмас.

— Ёзинг, мен элтиб беришга уриниб кўрай, — деди шайх Муборак.

Меҳмонлар ширгуручни еб тарқаганларидан сўнг, Салим ота ёлғиз қолиб кўлига қалам олди. Шунда Ҳамида бону ва ундан олган мактубини эс-лади. Ҳумоюннинг Акбар деган ўғли каттагина ўсмир бўлиб қолганини эшитган эди, шу ёдига тушиб, мактубни муборакбоддан бошлади. Кейин Ҳумоюн қувғинда юрган йилларда юз берган воқеаларни қисқача баён қилди. Шайх Ансорий ҳақидаги гапларни ҳам барча далиллари билан қоғозга туширгач, мактубни шундай тугатди:

«Ҳазратим, кўришмаганимизга ўнг олти йил бўлди. Бу орада сиз кўп довлонлардан ошиб, аввалгидан юз чандон тажрибалироқ ва донороқ бўлиб қайтмоқдасиз, деган ишонч билан йўлингизга кўз тикмоқдамиз. Халқ адолатли раҳбарга бениҳоя ташна. Маҳдийлар ҳаракати ҳам ана шу ташналиқдан келиб чиққан эди. Агар шу ташналиқни қондирсангиз, эл-улус сизни барча балолардан асрайдиган балогардон бўлғусидир!»

Ертаси куни йўл тайёрлигини кўриб келган шайх Муборак бу мактубни тўнининг астарига тикиб, Панжобга йўл олди. Аммо у Лахўрга етиб борма-сидан, Ҳумоюн Деҳлига томон кўшин тортиб келаётгани маълум бўлди. Шерхон авлодларидан Искандаршоҳ Агра яқинида ўз рақиби иброҳим сурни енгган, унинг бир қисм аскарларини ўзига кўшиб олиб, лашкарини эллик мингга етказган эди. Энди Искандаршоҳ бу катта кўшин билан Сирҳинд яқинида Ҳумоюннинг йўлини тўсиб чиқди.

Шайх Муборак бир-бирига қараб юмалаётган тоғдай зўр тошларнинг орасида қолиб, янчилик кетмаслик учун ўзини четга олиб, Калонурга кетди ва жанглар тугагини кутди. Орадан бир ойча вақт ўтгач, Искандаршоҳ Панжобнинг Махчивара деган жойида Ҳумоюннинг лашкарбошиси Байрамхондан енгилиб, Ҳимолай тоғлари томонга қочгани маълум бўлди. Бундан беҳад суюнган шайх Муборак Ҳумоюннинг ҳузурига йўл олди.

Аммо Жамна бўяб Деҳли томонга кетиб бораётган Ҳумоюннинг ҳозир муқим турадиган жойи йўқ, қароргоҳларининг ўрни ўзгариб туради. Қаландар кийимида юрган шайх Муборак, ниҳоят, унинг ўрмон четида ов қилиш учун икки-уч кун тўхтаганидан фойдаланди-да мавкаб жойлашган қароргоҳга яқинлашди. Қўриқчилар бошлиғига:

— Ҳазрат олийларига халқнинг номидан ёзилган бир мактуб топшироқчимен, — деб арз қилди.

Давлат бошлиғига арз-у дод қилиб келувчилар жуда кўп бўлганлиги учун, уларни аввал синчиклаб текширишар ва ўнтадан биттасини подшонинг ҳузурига киргизишар эди. Шайх Муборакни ҳам кўрчибеги саволга тутиб, тафтиш қилаётган пайтида катта оқ саллали Абдулла Ансоний иккита уламо билан уларнинг ёнидан ўта бошлади. Шайх Муборак салласи катталарга юзини кўрсатмасликка тиришиб, орқа ўгириб турди. Лекин кўрчибеги уламолардан бирини чақириб:

— Тақсир, бери келинг, бу одам ҳам шайхлардан экан, — деди. — Қандайдир маҳдийлар

номидан подшога мактуб олиб келганмиш. Кўриб беринг-чи, ҳазратимнинг эътиборларига арзийдиган гапмикин?

Ансорийнинг ишораси билан ёшроқ бир имом кўрчибегининг олдига келди, хайриятки, Абдулла Ансорий орқа ўгириб турган шайх Муборакни та-нимади. Ёш имон яқин келиб шайх Муборакнинг юзига тикилди-ю:

— Қани, ҳазратимнинг номларига ёзилган мактубни бир кўрайлик-чи! — деди.

Шайх Муборакнинг ичи кўрқувдан музлаб кетди. Мактубда Ансорийга қарши ёзилган сўзларни мана бу имом ўқиса шайх Муборакни тинч қўймайди. Дин пешволарининг ўз қуролли одамлари— муҳтасиблари бор. Ансорий «дахрий» деб фатво берса бас, муҳтасиблар шайх Муборакни ҳибсга олишга ҳам, ўлдиришга ҳам қодир. Шайх Муборак мактубни олиб бермоқчи бўлиб, қўйнига қўл солди. Лекин бўш чиқди... Қўлидаги қаландар халтасини титкилади, ҳатто уни кўрчибегига очиб кўрсатди. Белидаги фўтасини ечиб, эски тўнининг барларини силкитди. Мактуб йўқ! У астар остига тикилган жойида «қилт» этмай тургани шайх Муборакнинг жонига ора кирди:

— Мактубни кеча ётган жойимда унутиб қолдирибмен! Мени маъзур тутинг! Ижозат бўлса, ҳозир бориб олиб келай!

Кўрчибегининг жаҳли чиқди:

— Э, бор, жўна! Сенсиз ҳам подшонинг қабулига кирмоқчи бўлганлар беҳисоб!

Шайх Муборак бир балодан қутулганига шукур қилиб, Ҳумоюннинг қароргоҳига иккинчи марта қадам босмади. Салим отанинг мактубини эса ўзига қайтариб олиб келиб берди. Бўлган воқеани ҳикоя қилгач:

— Подшолар билан бизнинг орамизда ўтиш мушкул бўлган баланд ғовлар борлиги рост экан! — деди. — Энди сизга омад берсин-у ўзингиз Ҳумоюнни бирор жойда холи учратиб, ҳақиқатни унга айтинг.

Бундай омад қачон келишини Салим ота ҳам билмас эди.

\* И к к и б и г ҳ — ярим гектардан кўпроқ.

\* М а ҳ д и й — аслида «туғма» деган маънони билдиради. Рўхонийлар бу сўзга илоҳий тус бериб, «ғойибдан келадиган одил пешво Маҳдий», дейишган.

\* М и ё н — «домла», «мавлано» деганга ўхшаш сўз. Фозил кишига нисбатан айтилади.

## Д Э Ҳ Л И ЗАФАРДАН КЕЙИНГИ ЖУДОЛИК

Акбар Дехлини ўн уч ёшида ғалаба шодиёнаси кунида биринчи марта кўрди. Шерхон авлодлари Панжобда мағлуб бўлганларидан кейин Дехлини ҳам ташлаб қочишди. Шаҳарда қолган аъёнлар Ҳумоюнга пешвоз чиқиб, қалъа дарвозаларининг калитини топширдилар. Шундан сўнг туя минган жарчилар Ҳумоюннинг ғалаба муносабати билан афви умумий эълон қилинганлиги ҳақидаги фармонини кўча-кўйда айтиб ўтдилар.

Ҳумоюннинг ўзи ҳам шаҳарнинг машҳур Пуран\* қалъасига борадиган марказий кўчадан мингтача одами билан нақоралар ва карнай-сурнайлар чалдириб, тантана билан ўтди.

Кўчанинг икки четида халойиқ ғуж-ғуж бўлиб турибди. Уларнинг орасида енгилган Искандаршоҳнинг аламзада одамлари ҳам бўлиши ва пистирмадан ўқ отиши мумкин. Шунинг учун улкан қора фил устида олтин кўшқдай безатилган шийпон тагида ўлтирган Ҳумоюн бошига дубулға, эгнига зирҳли кийим кийган.

Хартумидан думигача чўғдай безатилган, бўйнига улкан гулшодалар осилган подшо филини юзлаб отлиқлар ўраб кўриқлаб бормоқда.

Акбар ана шу отлиқларнинг олдинги сафида, отасининг ўнг ёнида Ҳайрон номли гўзал саман отини миниб келмоқда. Ундан орқароқда — Байрамхон, турдибек, Алиқулихон ўзбек, Қиличхон

Анджоний каби аҳли давлат... Абдулла Ансорий бошлиқ дин пешволари подшо филининг орқароғида бормоқда. Абдулла Ансорий худди Исломшоҳ саройидаги каби Ҳумоюн саройида ҳам диний пешво бўлиб олганлиги рост эди. Лекин Ҳумоюн уни биринчи кунларданок қаттиқ итоатда тутишга интилар, мавкабда аҳли давлат-дан кейинги иккинчи ўринда бориши кераклигини мири тузукка ўзи тайинлаган эди.

Дехли кўчаларидаги халойиқ подшонинг филини ким миниб бораётганига ҳам эътибор бериб қарар эди. Филбон Лаъл Чанд Қандаҳор ва Кобулга етолмай, Ҳиндистонда қолган, лекин Ҳумоюн Лахўрга қайтганини эшитган заҳоти яна унинг ҳузурига борган ва Сирҳинддаги жангда кўлидан келган кўмакларни берган эди... Ҳумоюн эски қадрдонининг кўп йиллик яхшиликларини қайтариш учун бугун Дехли марказидан миниб ўтаётган шоҳона филни бошқаришни Лаъл Чандга топширди. Йўл четидаги одамларнинг баъзиси Дехлида кўп йил яшаган Лаъл Чандни таниб, бир-бирларига ифтихор билан кўрсатишарди.

Бир вақтлар Ҳумоюн Аграда шу ишни қилмоқчи бўлганда йўл бермаган Саид Халил энди йўқ, ҳозирги шайхулислом Абдулла Ансорий эса Ислом-шоҳга кўп йил хизмат қилганлиги учун тили қисик, «ғайридин подшонинг филини минмасин!» деб эътироз қила олмайди. Дин пешволари «ғайридин» деб хушламайдиган Лаъл Чанд каби ҳиндлар Каланжарда Шерхон билан қаҳрамонларча жанг қилиб, уни қандай ҳалокатга учратганлиги Ҳумоюннинг ёдидан чиқмайди. У дини бошқа бўлса ҳам, дили инсоний фазилатларга тўла бўлган мана шу улуғ элга ўз эҳтиромини билдириш учун бугун Дехлидан ҳиндлар жуда эъзозлайдиган жонивор — филда ўтишни ва бу филнинг измини Лаъл Чандга топширишни лозим кўрган эди.

Карнай-сурнайлар ва нақора товушлари баланд жойдаги қизил тош деворли Пурон қалъа дарвозасига етганда тинди. Бу ерга олдинроқ келган махсус кўриқчилар ва хизматкорлар қалъани ораста қилиб жиҳозлаб, йўлкаларга пояндозлар тўшатиб қўйган эдилар. Қалъа ҳовлиси жуда кенг, у бошидан бу бошигача минг қадамдан ортиқ.

Кеч кирган бўлса ҳам саратон иссиғи жуда баланд. Ҳумоюн кунни бўйи зирҳли кийимда юриб, иссиқда жуда лоҳас бўлгани учун хонайи хосда энг аввал энгил ипак кийимларини кийди, совутилган лим-у шарбатидан ичди. Бари бир бино ичи иссиқ ва дим туюлиб, нафаси қайтгандай бўлаверди. Шундан кейин Акбарни ёнига олиб ҳовлига чиқди ва шабада тегадиган очикроқ жой излади.

Офтоб ботган, лекин осмоннинг ғарб томони ҳамон ловуллаб ёниб турибди. Йўлкаларга тўшалган қизғиш тошлардан ҳам кундузги иссиқнинг тафти уряпти. Қалъанинг энг баланд жойи кунботиш томонда — Шерхоннинг масжиди ва шермандал деб аталадиган тепаси очик тош бино турган жойда эди. Ҳумоюн Шерхон қурдирган масжиднинг ўрни яхши танланганига, бино пештоқи салобатли, тош безаклари ўзига ярашиб тушганига тан берди-ю:

— Дуруст, Шерхон ўзидан яхши хотира ҳам қолдирибдир, — деб қўйди.

Масжиддан ўнгда — баланд ва хушманазара бир жойда саккиз бурчакли, икки ошиёнли мўжаз бино турибди. Бунинг тархини бир вақтлар Ҳумоюн чиздирган ва китобхона учун мўлжаллаган эди. Лекин тўполонлар бошлангандан сўнг қурилишлар тўхтаб, бу бино ҳам чала қолиб кетди. Кейин уни Шерхон ўз дидига мослаб, учинчи қаватини шабада тегадиган очик сахн қилиб қурдирибди. Салқин шамол эсиб турадиган бу шинам жой хурсандчилик қилинадиган манзил — мандал номини олибди.

Ҳумоюннинг одамлари бугун шермандални ҳам ювиб, тозалаб, тепадаги шийпонига гилам ва кўрпачалар тўшаб қўйишган эди.

Зинапоя олдида турган соқчи йигит ота-болага йўл бериб, ўзини дарҳол четга олди. Ҳумоюн яхлит ва дағал кулранг тошлардан тарашланган зинапояга оёқ қўйиб юқорига қаради. Зинапоя тик ва тор, унга фақат битта одам сиғади, ичи нимқоронғи. Беш-олти қадам нарида яна худди шунга ўхшаш иккинчи зинапоя бор — буниси чиқиш учун бўлса, наригиси пастга тушиш учунми? Тош қудуққа ўхшайдиган ва юқорига пармадай буралиб чиқадиган ҳар икки зинапоя ҳам Ҳумоюнга ёқмади.

— Иккаласини бирга қўшиб тарашлатса қудуқдай тор бўмас эди, — деди Акбарга ўгирилиб. Зинапояда қўл билан тутадиган қанот ҳам йўқ. Ҳумоюн Акбарни эргаштириб иккинчи қаватига чиқди. Бу ердаги хоналар шинам, китоб жавонлари ўрнатса бўладиган жойлари ҳам бор. Айниқса, учинчи қаватдаги ораста шийпон ва саккизта оқ мрамор устунчаларга соябон каби ўрнатилган нақшин гумбаз жуда кўркам эди. Шийпонда фир-фир шабада эсиб турибди. Тик зинапоядан чиққунча энтикиб, терлаб кетган Ҳумоюн кўрпача устига ўлтириб, ўзини шабадага солди. У то нафасини ростлагунча бир неча дақиқа ўтди. Бу орада Акбар шийпондан кафтда тургандай аниқ кўринаётган улуғвор шаҳар— Деҳлини томоша қилди. Қалъа деворининг тагидан буралиб оқиб ўтадиган Жамнанинг ғарбдаги қип-қизил шафақ рангига бўялиб, ёниб оқаётганидан ҳайратга тушди.

— Сен иссиқни сезмайсан-а? — унга ҳаваси келиб сўради Ҳумоюн. — Тар саҳросида туғилгансен, бу иссиқлар қонингда бор. Лекин мени бугунги ҳарорат ғоят бетоқат қилди. Ёшлиқда унча сезмас эдим.

Ҳумоюн Акбарга синчиклаб қаради-ю, бирдан Ҳамида бону ёдига тушди. Акбарнинг новдадай эгилувчан қомати ва юз-кўзининг жозибаси Ҳамиданинг чавгон ўйнаб юргандаги ёшлигини эслатарди. Ҳумоюннинг юрагини соғинч туйғуси орзиқтириб ўтди. Кобулда қолган Ҳамидани кўрмаганига олти ой бўлди. Яна кўришиш насиб этармикин? Аммо, шукур, ота-онасининг суратини ҳам, сийратини ҳам ўзида жам этган ўғли ёнида юрибди-ку. Авлодлар тақдири бир-бирига нақадар киришиб кетишини Ҳумоюн энди астойдил ҳис қилмоқда. Акбарнинг тақдири туғилмасидан анча олдин — Ҳамида билан Ҳумоюн бир-бирлари билан илк бор учрашган наврўз кунларидан бошланган эмасми? Агар Ҳумоюн Ганга ва Карамнаса дарёларига чўкиб кетганда Акбар ҳам дунёга келмас эди-ку. Ўшанда сувчи Низом Ҳумоюн билан бирга унинг бўлажак ўғлини — мана шу Акбарни ҳам қутқарган экан-да. Одамнинг тақдири унинг ўзидан олдин туғилиши рост.

Лекин Акбар ўнг ойлик бола пайтида Қандаҳорда аросатда қолгани, уч ёшида Кобулда тўп ўқига нишон қилиб қўйилгани, кичикликда бошдан кечирган бошқа таҳлика-ю ташвишлари уни тез улғайтирди. Ўғлининг фаҳми катталарникидан қолишмайди. Шунинг учун Ҳумоюн унга дил ёриб сўзлади:

— Отанг ҳам кексайгани энди билинмоқда, ўғлим! Бу йил қирқ еттига кирдим. Отам шу ёшда қолган умрларини менга бахш этиб шунқор бўлган эдилар. Дейдиларки, отасининг ёшига етган одамни Азроил бир силкитиб кўрармиш, бўш келса олиб кетармиш.

Азроил — ўлим тимсоли эканини биладиган Акбар отасига хавотирли кўзлар билан қаради:

— Нечун бундай дедингиз, ҳазратим? Мен сизга муносиб ўғил бўлиш орзусида юрибмен. Лекин ҳали бу орзуимнинг ўндан бири ҳам ушалгани йўқ. Тангрига илтижо қилурмен: барча орзуларимнинг ушалганини сиз билан бирга кўрайлик!

Мўйлаби сабза уриб, овози йўғонлашиб қолган Акбарнинг бўлиқ гавдаси, ўткир фаҳми, айниқса, ҳозир айтган сўзлари ўн етти-ўн саккиз ёшли йигитникига ўхшар эди. Ҳумоюн ўзининг ўн уч ёшда ҳали қийинчилик кўрмаган арзанда ўсмир бўлганини эслади. Акбарни эса бошидан кечирган таҳликалари, яқиндан кўрган фожеалари қанчалик тез улғайтирганини отаси бугун аниқроқ сезгандай бўлди. Ўғлига илиқ бир гап айтгиси келган Ҳумоюн:

— Жамна бўйидаги кийик ови ёдингдами? — деб кулумсираб сўради.

Акбар бу овга оталиғи Байрамхон билан чиққан эди. Иши ўнгидан келиб, семиз бир қизил кийикка дуч келди, учқур оти Ҳайрон устида уни қувиб бориб, ёй ўқи билан биқинига уриб йиқитди.

— Овингиз муборак, амирзодам! — деб Байрамхон Акбарни табриклади. — Энди бу кийикдан қандай таом пиширтирмоқчисиз?

— Бунга ҳазрат отамдан сўрайлик.

Акбар кийикни навқарларидан иккитасига кўтартириб, отасининг ҳузурига олиб келди-да, унинг оёғи олдига қўйди:

— Ҳазратим, ўғлингизнинг биринчи ови сизга пешкаш!  
Ҳумоюн бўйи чўзилиб отасига тенглашиб қолган Акбарни бағрига босди.  
Кунлар иссиқ, Акбар овда терга ботиб кетганини сезган Ҳумоюн ўғлини Жамнанинг салқин қирғоғида лангар ташлаб турган кемага бошлаб чиқди. Бовурчилар кийик гўштидан оғизда эридиган қилиб кабоб тайёрладилар. Кеманинг толорида ота-бола ва Байрамхон уювлари кабобни еб бўлишгач, Ҳумоюн офтобачи келтирган сувда қўл ювди-да, қоғоз-қалам сўради, у ҳозир шу дастурхон устида хаёлига қуюлиб келган сатрларни маснавий шаклида тез-тез ёзди:

*Худоё, ту ин гавҳари шаҳвор  
Зи осибе бадғуҳарон дур дор.  
Зи дарёйи дониш ба ў об дех  
Зи хуршиди биниш ба ў тоб дех\*.*

Ҳумоюн ўғлига бу сатрларни ўқиб берди:

— Менинг сенга тилагим шу! — деди. — Ол!

Форсий тилни ҳам яхши биладиган Акбар ўрнидан туриб, отасининг шеърини таъзим билан олди-да, кўзларига сурди:

— Мен буни жон ўрнида асрагаймен!

Ўша куни кечқурун Акбар ўзининг дасторпечига буюриб, отаси инъом этган тўрт сатрни шоҳи туморчага тикдирди-да, кийимлари ичидан бўйнига билинтирмай тақиб олди.

Мана, ҳозир у отасининг ёнида Дехлининг энг баланд жойига қурилган шийпон устида турганда ўша туморчанинг шоҳиси иссиқда терлаган баданига алланечук салқин тегаётганини сезди-да, ўзича бир суюниб қўйди.

— Шукурки, кўзим тириклигида сени Дехлига олиб келдим, — деди Ҳумоюн. — Бу шаҳри азимни мен кўпдан берли пойтахт қилиш ниятида эдим. Лекин мени бу ниятга етказадиган йўл ер тагидан ўтганини билмас эканмен.

— Қандоқ... ер тагидан? — тушунмай сўради Акбар.

Ҳумоюн унга Қазвинда Элбрус тоғи ҳақида эшитган ривоятини айтиб берди.

— Ер тагига тушиб кетган ўша тоғ менинг елкамдан босиб тушгандек бўлди. Ўн беш йил давомида шу тоғни Синд-у, Қандаҳор-у, Қазвин-у Кобул орқали кўтариб ўтишга мажбур бўлдим, унинг оғирлигидан эзилиб азоб тортдим. Ниҳоят, бугун шу тоғ — отам тузиб кетган ўша улкан давлат — яна ер юзасига қайтиб чиқди. Мен қуришга улгурмаган обидаларни энди сенинг қурмоғинг учун имкон бор. Ахир ота қисматига ўғил шерик! Отамнинг умри менда давом этган бўлса, менинг умрим сенда давом этгай. Биз худди юз йиллаб яшайдиган чинорнинг алоҳида шохлари-ю илдизларидай яхлит бир оиламиз.

Ҳумоюн ўғлига бугун биринчи марта дилини ёриб, кўнлининг тубини очиб кўрсатар, Акбарнинг камоли жиддият билан тинглаётганидан ҳамма гапни кўнглига тугаётгани билиниб турарди.

— Чинорнинг дастлабки эллик-олтмиш йилдаги ўсиши бир авлод умрига қиёс этгуликдир, — деб давом этди Ҳумоюн. — Кейинги эллик-олтмиш йиллик ўсиши иккинчи авлод ҳисобига бўлгай. Бу орада чинор аввалгидан икки баробар баланд кўтарилгай. Учунчи авлоднинг умри бу чинорни энг баланд юксакликка кўтариб, улуғ дарахтга айлантиргай. Лекин унинг шу улуғлигида ниҳол пайтида отган илдизлари-ю ўрта яшарлигида ёйган шохларининг ҳиссаси бўлгайми, йўқми?

— Бўлгай! — деди Акбар.

— Сен келажакда энг баланд пояларга кўтарилганингда менинг шу сўзларимни бир эслаб қўйгин.

— Барча сўзларингиз менинг қалбимга тошга битилган ҳарфлардай нақшланмоқда, ҳазрат отажон. Фақат сиз... шундай улкан ғалабадан сўнг... нечун кўнглингиз ўксиган каби сўзламоқдасиз?

— Армоним кўп, ўғлим, ёшлиқда тузган улкан режаларим амалга ошмади. Энди ҳаммасини қайтадан бошлашга умрим етмаслигини сезиб турибмен. Одамзод жамияти ҳали бениҳоя нокомил. Алоҳида комил сиймолар бор, аммо бутун жамият — атофимизни ўраб турган табиатга нисбатан ғоят хом, бетартиб. Ер-у кўкдаги тартиб-у мувозанат мени доим ҳайратга солур. Офтоб вақтида чиқгай. Ой аниқ соат-у дақиқасида тўлгай. Юлдузлар зўр бир тартиб билан айлангай. Баҳор кетидан албатта ёз келгай. Хаёлпараст эканменми, ер-у кўкдаги мана шу тартиб-у мувозанатни жамиятга тадбиқ этмоқчи бўлибмен. Йилнинг ўн икки ойи, мучалнинг ўн икки йили асосида сарой аҳлини ўн икки тоифага бўлиб, ҳар бирига алоҳида мавқе белгилабмен. Аммо мен табиатда йўқ жаҳолат-у хурофот, риёкорлиг-у амалпарастлик, ғаламислиг-у хоинлик жамиятда бижғиб ётганини унутган эканмен. Тўғри, табиатда йўқ илм-у санъат, маърифат-у заковат фозил одамларда бор. Лекин бизнинг жамиятимизда улар ҳали жуда оз. Шунинг учун менинг бу йўлдаги ҳаракатларим шамолни тутиб тартибга, солмоқчи бўлган хаёлпарастнинг ишидек бекор кетди.

Ота бола суҳбатга берилиб қоронғи туша бошлаганини сезмаган эканлар. Шийпоннинг яқинидаги масжиддан шом намозининг азони эшитилди. Шийпонда чироқлар ёқилди. Ҳумоюн Акбар билан пастки қаватга тушиб таҳорат олишди, сўнг масжидга бирга боришди. Шайхулислом Ансорий олдинда имомлик қилди. Ҳумоюн ўғли билан ёнма-ён туриб намоз ўқир экан, Акбар саждага бош қўйганда Қуръон оятла-рини ўсмирларга хос масъум бир нафас билан пичирлаб айтганидан завқи келди. Ўғли улғайиб отаси қаторида масжидда намоз ўқийдиган кунлар келганидан қалби яйраб, «алҳамдулилло!» деб шукрона айтди.

Намоздан руҳи енгил тортиб чиққан Ҳумоюн Акбарни ўзининг хонайи хосига бошлаб борди. Ҳозирги дамлар унга алланечук ғанимат туюлар, ху-додан тилаб олган ўғлини унутилмас бир инъом билан қувонтиргиси келарди.

Хонайи хоснинг тўрида устига силлиқ чарм қопланган, таги мустаҳкам пўлатдан ясалган оғир сандиқ турган эди. Ҳумоюн чўнтагидан махсус калит олиб сандиқни очди-да, унинг тегида ипак матога ўраб, авайлаб сақланадиган олтин сопли қилични олди. Уни қинидан секин чиқарар экан, овозини пасайтириб деди:

— Бу Соҳибқирон Амир Темурнинг қиличидир.

Акбарнинг кўзлари ҳаяжон ичида ялтираб сеҳрли қиличга тикилди. Ҳумоюн қиличнинг сопидан пастрогига қўйма ҳарфлар билан қадама қилинган «рости русти» деган сўзларни ўғлига кўрсатди:

— Бу сўзлар адолат рамзидир. Соҳибқирон бобомиз васият қилганларки, давлат ишининг ўндан тўққиз қисми ақл-у заковат, тадбир-у маслаҳат, муроса-ю мадора билан саранжом бўлур. Фақат ўндан бир қисм ишни қилич билан ҳал этмоқ адолатдандир. Сен ана шуни ҳеч қачон унутмагин. Байрамхон билан сени яқинда Панжобга жўнатмоқчимен. У ёқларда Шерхон авлодлари яна тажовуз қилишлари мумкин. Энг хатарли дамларда, адолат учун жангга чиққанингда мана шу қилични ишга сол. Бошқа вақтда буни асраб-авайлаб авлодларингга етказгин, токи улар ҳам ушбу табаррук қилич ҳимоясида бўлсинлар.

Акбар ўнг тиззасини ерга қўйиб, таъзим билан қилични отасининг қўлидан икки қўллаб олди-да, унинг муқаддас ёзув битилган жойини ихлос билан ўпди. Шу пайт бирдан ўпкаси тўлиб, кўзига ёш келди. Ёшли кўзларини отасига тикиб, овози титраб деди:

— Ҳазрат отажон, инонинг! Мен сизга ҳам, бобокалониомизнинг васиятларига ҳам то ўлгунимча содиқ қолурмен!

\* П у р а н — кўҳна, деган маънони бидиради. Саккиз аср бурун қурилган бу қалъа ҳали ҳам бор.

\* Таржимаси: Худоё, ўзин бу шоҳ гавҳаримни

Ёмон кўзлардан асра, таги ёмонлардан узоқ тут.

Уни билим дарёсининг сувига қондир.

Ақлу меҳр офтоби билан сайқал бериб чиниқтир.



\* \* \*

Куни бўйи давлат ишлари билан банд бўладиган Ҳумоюн Деҳлининг иссиқ ва дим оқшомларида Пуран Қалъанинг шабада тегадиган баланд жойидаги ўша усти очик шийпонга чиқиб дам оларди. Бу жой унга ёқиб қолгани учун кутубхонасини шийпоннинг пастки қаватига кўчириб келди.

Унинг фармонини сўзсиз адо этаётган амирлар Агра ва Ажмир шаҳарларини жангсиз ишғол қилдилар. Бу ишни қон тўкмай уддалаган Искандархон Ўзбек агра ҳокими қилиб тайинланди. Ражастхон вилоятини урушсиз эгаллаган Турдибек Туркистоний Биканирдан Синд томонларга ўтиб кетаётган бир турк лашкарбошисини юзга яқин одами билан асир қилиб, Деҳлига подшоҳ ихтиёрига олиб келди. Ҳумоюн бу хабарни Турдибекдан эшитиб ҳайрон бўлди:

— Туркия лашкарбошиси Синд томонларда?.. Бу не жумбоқ?

— Амирал баҳр эмиш. Кемаларини денгизда фарангилар ҳалок этибдир. Энди қуруғлик йўл билан ватанларига қайтмоқ фикрида экан. Туркия подшоси Сулаймон Қонуний берган ваколат билан келган эмиш. Сизнинг қобулинига кириш истагини билдирди. Қайта-қайта илтимос қилди.

— Ваколатини тасдиқ этадиган бирон далили борми?

— Подшоси берган ҳужжати бор. Номи Сейди Али Раис. ўнг бешта турк ҳарбий кемасига амирал баҳр қилиб тайин этилгани ҳақида Сулаймон Қонунийнинг муҳри босилган фармонни менга кўрсатди.

— Ундоқ бўлса, эртага нонуштадан сўнг девони хосга қабулга бошлаб келинг.

Сейди Али Раис қирқ ёшларга борган, калта сарғиш соқоли мовий кўзларига мос тушган йирик гавдали одам эди. Бошига тушган фалокатларни Ҳумоюнга сўзлаб бераётганда куюнганидан лаблари қуруқшаб, тили оғзида қийинчилик билан айланарди:

— Бизга сиздек қудратли ҳомий герак иди! Гужарат подшоси Султон Аҳмад заифлик қилди!.. маълум бўлишича, Гужарат подшоси Турк султониغا элчи юбориб, Ҳиндистоннинг Гоа ва Даман ороллари босиб олган Португалларни қувиб юориш учун ҳарбий ёрдам сўраган, бунинг эвазига содиқ иттифоқдош бўлиш ҳақида катта ваъдалар берган эди. Турк подшоси бу ваъдаларга ишониб, ўн бешта ҳарбий кемасини Сейди Али Раис бошчилигида Қизил денгиз орқали Ҳиндистоннинг ғарбий қирғоғига жўнатади. Аммо турк кемалари Форс кўрфазига кирганда Португалларнинг 32 та энг яхши қуролланган ҳарбий кемалари уларни қуршовга олади. Кучлар тенг эмас эди. Шундай бўлса ҳам турк денгизчилари дадил жангга киришади. Катта талофатлар бериб, қуршовни ёриб чиққанларида саккизта кемалари омон қолади. Сейди Али Раис уларни Ҳиндистон томонга бошлаб кетади. Лекин Сурат бандарига бир кунлик йўл қолганда қаттиқ довул кўтарилади, осмондан сел қуяди, атроф яхши кўринмайди, йўлдан адашиб, яна португал кемаларига яқин бориб қолишади. Иккинчи марта даҳшатли жанг бўлади. Сейди Али Раис бу гал яна тўртта кемасини бой беради. Қолган тўрт кемаси ва юзтача одами билан Сурат бандарига етиб келади. Бу ерда Гужарат подшоси уларни ўз ҳимоясига олади.

— Энди денгиз орқали ватанларингга қайтолмайсизлар, кемаларингизни биз қўриқлаб турамыз, қуруқлик орқали бориб, янги бир кема карвони билан қайтиб келинглар, — дейди Султон Аҳмад. Сейди Али Синд ва Панжоб орқали Туронга, ундан Кавказ орқали Туркияга қайтмоқчи бўлиб кетаётганда Турдибекнинг одамлари уларни қўлга олади.

— Афандим, — деди Ҳумоюн. — Сиз Гужарат вилоятини Туркияга тобе қилиш мақсадида ҳарбий кемалар билан қўшин тортиб келмишсиз?

— Ҳазрати олийлари, Гужарат илгари сизнинг мулкингиз бўлганидан хабаримиз бор. Ахир биз ҳаммамиз битта турк отанинг фарзандларимиз-ку! Гужарат фарангиларга тобе бўлгунча, сиз-у бизга мулк бўлса афзал эмасми?

— Битта отанинг фарзандлари маслаҳатлашиб иш қилсалар яхши бўлмасмиди? Узоқ Истамбулда туриб Ҳинд уммони бўйидаги Гужаратга эгалик қилиш мумкин эмаслигини сизнинг бошингизга тушган савдолар кўрсатиб турибдир. Ундан кўра сиз аввал бизнинг ҳузуримизга келинг эди. Гужаратни Фарангилар панжасидан чиқариб олиш бизнинг ҳам ниятимиздир. Агар биргалашиб ҳаракат қилсак сиз шунча кемаларингизни бой бериб, бу қадар абгор бўлмас эдингиз.

— Ҳазратим, мен сафарга отланганимда сиз ҳали Кобулда эдингиз. Ҳиндистон тахти бу йил сизга қайтадан муяссар бўлгани бизни беҳад қувонтирди. Менга рухсат беринг, тезроқ Истанбулга қайтай, сизнинг ғалабангизга оид хушxabарни Султон Сулаймон Қонуний Ҳазратларига етказай. Икки орада иттифоқ тузайлик, Гужарат соҳилларидан фарангиларни биргалашиб қувайлик!

— Мана бу ниятингиз яхши, жаноб Раис! Аммо ҳозир узоқ сафарга чиқадиган пайт эмас. Шерхон авлодлари билан уруш авжида. Йўллар хатарли. Мен сизга кўнглингиз тилаган вазифани берай. Бирор йил бизда хизмат қилинг.

— Ташаккур, ҳазратим, аммо фақир ҳамон турк султонининг хизматидамен. Тезроқ қайтишим зарур.

— Сиз амирал баҳр сифатида фалакиёт илмини, юлдузлар харитасини яхши билсангиз керак?

— Менинг ота-боболарим ҳам амирал баҳр бўлганлар. Юлдузлар харитасини болалигимдан билурмен.

— Ундай бўлса биз учун «Доирайи Муаддилунга»\* оид рисола билан юлдузлар харитасидан бир нусха тайёрлаб бераолурмисиз?

— Бош устина, ҳазати олийлари!

Юлдузлар харитаси ва унга оид рисола тайёр бўлгандан сўнг Ҳумоюн Сейди Алини кутубхонаси жойлашган ўша тош иморатнинг учинчи ошиёнида қабул қилди. Подшонинг ёнида зар ёқалик энгил ҳаворанг тўн кийган чиройли йигитча ҳам бор эди. Сейди Али унинг шаҳзода Акбар эканини фаҳмлаб ота-боланинг ҳар бирига алоҳида таъзим қилди. Сейди Али Раис рисолага қўшиб туркча ёзган бир шеърини ҳам Ҳумоюнга тақдим этди. Ҳумоюн рисола учун миннатдорчилик билдирди. Сўнг Сейд Алининг шеърини Акбар ҳам эшитсин учун овоз чиқариб ўқиди:

*Ғофил ўлма, тушдигинг ер — мулки Ҳиндистондир.\**

*Ҳақ будур — дунёда жаннат мулкати Усмондир.*

*Душ оёғина\* Ҳумоюн подшоҳинг, рухсат ол.*

*Доимо душганлара онинг иши эҳсондир.\**

— Тушундингизми амирзода? — деб Ҳумоюн ўғлидан сўради. Акбар тасдиқ маъносида бош ирғагач, давом этди: — Жаноб Раис, «Ҳақ будурки, дунёнинг жаннати — Туркиядир» дебсиз. Қани бунинг далилини ҳақ макони бўлмиш осмон-у юлдузлар орқали кўрсата олурмисиз?

— Ҳазрати олийлари, осмондаги юлдузлар яратганнинг ихтиёридадур. Улар орқали Туркиянинг жаннатлигини исбот этишга банда ожизмен. Фақат арзим шуки, Қуръони Каримда айтилганидек, ватанни севмоқ имондандур. Агар сиз «Дунёнинг жаннати Туркистондир, ёки Ҳиндистондир» десангиз, фақир буни ҳам ҳақ деб билурмен. Чунки ота юртингиз Туркистон билан ҳозирги мулкингиз Ҳиндистон сиз учун ватандир. Ватанни севган одам уни жаннат деб эъзозлаши эса табиийдир.

— Бироқ рум турклари ҳам Туркистонни «ота юртим» дерлар-ку. Нечун сиз фақат мулки Усмонни афзал кўрурсиз.

— Эҳтимол бу бизга ота-боболардан ўтган одатдир. Агар сизнинг бобокалонингиз Амир Темур Туркистонни афзал кўрмаганда Анқарага қўшин тортиб бориб, Йилдирим Боязид билан урушмаган бўлур эди.

— Бу урушда қарс икки қўлдан чиқмишдир, жаноб Раис. Йилдирим Боязид ҳам ўз давлатини улуғлаб, Амир Темурни камситувчи мактублар битмишдир.

— Бу икки буюк турк подшосини бир-бирига гиж-гижлаб уруштирганлар — фарангистон жосусларидир. Эҳтимол бобокалонингизни камситувчи мактубларни Йилдирим Боязид номидан ўшал жосуслар ёзгандирлар? Чунки фарангилар Йилдирим Боязиддан мағлуб бўлиб, нажот излаб юрганларида Амир Темур уларнинг нажоткори бўлди. Йилдирим Боязид енгилгандан сўнг фарангилар қаддини тиклаб, мана энди Ҳиндистонга тажовуз қилмоқдалар.

Ҳумоюн уфққа бош қўяётган янги ойга ўйчан тикилиб:

— Бу гапингизда жон бор жаноб Раис, — деди ва ўғлига бир кўз ташлаб «қулоқ сол» дегандек ишора қилди: — Менинг раҳматли отам ҳам Амир Темур билан Йилдирим Боязиднинг урушини англашилмовчилик оқибати деб ҳисоблар эдилар. Энди биз, кейинги авлод тождорлари, бундай ишни такрорламасликка интилмоқдамиз. Шу сабабдан раҳматлик Бобуршоҳ Эрон билан ҳам, Турон билан элчилар алмашинди, борди-келдини яхши йўлга қўйди. туркиядан Аграга муҳандис-у меъморларни таклиф этди. Афсуски, турк подшолари билан яқин алоқа ўрната олганимиз йўқ. Ҳолбуки, қўшинимиз сафида Мустафо Руми каби баҳодир тўпчи-ю тўфангандоз\* турк йигитлари бор. Улар Панипат жангида ҳам, Секри жангида ҳам жасоратлар кўрсатиб, мукофотлар олмишлар. Биз Турк дастури билан аробалар яратганмиз.

Зарбзанларимиз бу аробалардан ёғийларга зўр тошлар отиб, ҳатто филларни йиқитурлар. Сейди Алининг кўзига бирдан ёш келди, овози титраб деди:

— Турк йигитларининг ботирлиги ҳақидаги сўзларингиздан таъсирланиб, ифтихорим зўридан йиғлаб юборгудай бўлмоқдамен. Бағри кенг улуғ подшоҳ эканлигингизни ватанимга бориб сўзлаб бериш менга насиб қилсин. Сулаймон Қонуний ҳам сиз каби доно султондир. Ишонаменки, яқин келажакда сизга Туркиядан элчилар келгай. Сурат бандарида бир неча кемаларим қолди. Уларнинг бирига Сулаймоний деб аталадиган энг улкан замбаракни яшириб келмишмен. Замбаракни сизга подшоҳимиз номидан инъом этурмен. Токи денгизларда ҳам турк дастури билан жанг қилиб, фарангиларни Ҳинд уммонидан қувиб юбориш сизга муяссар бўлсин!

— Омин, айтганингиз келсин! — деб Ҳумоюн юзига фотиҳа тортганда Акбар ҳам қўлларини юзига сурди.

Орадан икки кун ўтгач Сейди Али Раисга бош оёқ саруполар, от ва сафар анжомлари инъом этилди ва Туркияга қайтишга рухсат берилди.

\* «Доирайи Муаддилун» — экватор доираси. Жанубий ва Шимолий яримшарлар чизиғи.

\* Тушдигинг ер — келиб тушган еринг.

\* Душ оёғина — «оёғига йиқил» дегани.

\* Бу сатрлар Сейди Али Раиснинг «Миръоти мамолик» китобида келтирилган.

\* Т ў ф а н г а н д о з — милтиқ отувчи.

\* \* \*

Акбарни Байрамхон билан Панжобга жўнатишдан бир кун олдин Ҳумоюн ўғлини яна хонайи хосга чақиртирди. Акбар кетса Ҳумоюн уни негадир қайта кўролмайдигандек маънос бўларди. Подшоҳ отасининг «Вақоийъ» китобини энг яхши хаттотларга бериб, Акбар учун тилла суви билан безатилган махсус нусха кўчиртирган эди. Ҳумоюн кутубхонасининг китобдори Хўжа Абдусамад касбдоши Мирсаид Али билан бирга «Бобурнома» воқеалари бўйича илк расмлар ҳам чизишган эди. Ёши улуғ Хўжа Абдусамад олдинда, ўттиз ёшли хушбичим Мирсаид Али орқада, зинапоядан чиқиб келдилар. Хўжа Абдусамад «Бобурнома»нинг Акбар учун кўчиртирилган янги нусхасини икки қўлида авайлаб тутганича таъзим қилиб кирди. Ҳумоюн Акбарга юзланиб деди:

— Ҳазрат отам, «бу китобни авлодларинг ҳам ўқисин», деган эдилар. Мен шу васиятни бажо келтирадиган кунларга етишганимдан шодмен. Афсуски, сени андижон-у Самарқандларга олиб боролмадим. Энди отамнинг бу китоби сени хаёл қанотида Мовароуннаҳрга олиб борсин! Акбар, сен ҳам мен каби, ҳамиша шу китобдан руҳий мадад олиб яшагин!

Акбар қўлини кўксига қўйиб:

— Умрим охиригача ўгитингизга содиқ қолгумдир, ҳазрат отажон! — деди.

— Отамдан менга ўтган бир эътиқодни сенга айтмоқчимен. «Хаёлпараст» дейишларидан қўрқмай, энг улуғ мақсадларни кўзлашга ўрган. Аммо ҳеч бир улуғ мақсад — улуғ истеъдодларсиз, даврнинг энг комил сиймоларисиз амалга ошмагай. Шунинг учун атрофингга энг яхши одамларни, энг зўр истеъдодларни иложи борица кўпроқ тўплагин. Дунёнинг ҳеч бир бойлиги, ҳеч қайси гавҳар-у жавоҳири сенга ўзинг тўплаб парвариш қилган улуғ истеъдодларчалик қувонч-у шуҳрат келтира олмагай. истеъдодли одамларда инсоний нуқсонлар, ноз-у фиरोқлар бўлса, буни кечирмоқ керак. Сен уларни авайлаб камолга етказсанг, ўзингнинг олий камолотинг ана шу бўлғай. Сен қанча кўп одамга яхшилиқ қилсанг, бу яхшилиқ бошқа кутилмаган жойлардан ўшанчалик кўпайиб қайтгай. Дунёда яхши бўлиш-у яхшилиқ қилишдан афзалроқ бахт йўқ, шуни ҳеч қачон унутма, ўғлим!

Ҳумоюн шу сўзлар билан ўғлига отасининг китобини тақдим этди. Акбар китобдан бениҳоя мамнун бўлса ҳам, бироқ отаси худди бошқа кўришолмасликларини олдиндан сезганга ўхшаб гапиргани анчагача уни ҳайратга солиб юрди.

Ҳумоюннинг ўзи ҳам Акбарни жўнатгандан сўнг: «Мен нечун ўсмир ўғлимга бундай гапларни айтдим?» деб, ич-ичидан таажжубланиб қўйди. Ахир унинг ишлари энди ўнгланди. Қиш ўтиб, доvonлар очилса, Ҳамида бегим Кобулдан келади, икковлари ҳали Акбарни уйлантиришлари, неvara кўришлари керак!

Бўш вақти бўлса у одатдагидай кутубхонага келарди. Тик ва тор зинапоядан кўтарилиб тушиш унга хийла ноқулай туюлар, лекин вақт ўтиши билан бунга одатланиб борар эди.

Зинапояларнинг нега қудуққа ўхшатиб тор ва тик қилиб қурилганидан ўзича бир маъно ҳам топгандай бўлди. Зинапояга фақат битта одам сиғиши подшони кўриқлаш учун қулай эди. Бу ерда битта соқчи турса бас, юзта одам ҳужум қилиб келса ҳам зинапоядан ёпирилиб ўтолмайди. Битта-битта ўтиб кўтарилганини эса юқорида турган одам даф қилиши осон.

Бинога кирадиган бошқа ҳеч қандай йўл йўқ. Кирди-чиқди камлиги Ҳумоюннинг кутубхонада тинчгина мутолаа қилиши учун ҳам қулай эди.

Мана шу тарзда у Шерхон қурдириб кетган зинапоянинг торлиги, тиклиги ва бошқа ноқулайликларига кўниқди. Дехлининг қуруқ ва салқин қиш кечаларида осмонни тўлдириб чарақлаб чиқадиган юлдузларни тепадаги шийпондан томоша қиладиган ҳам бўлди.

Кобулда қирчиллама қиш бўладиган далв ойида ҳам Дехлида ҳаво баҳор пайтидагидай майин, атроф кўм-кўк эди. Ҳаждан қайтган мунажжим мавлоно Розиюлло Ҳумоюнга саҳар пайтида Сухайл юлдузини кўрсатмоқчи бўлди.

— Сухайл юлдузини бир кўрган одам бу дунё-ю у дунёда барча муродларига етгай, — деди мавлоно Розиюлло.

Бу сўзларнинг одатдаги муболаға эканини Ҳумоюн биларди, лекин у Сухайл юлдузини кўришга кўпдан иштиёқманд эди. Отаси бу юлдузни умрида бир марта Ҳиндикуш тоғининг баланд бир жойида туриб тонг саҳарда кўрганини «Бобурнома»да ёзиб кетган эди. «Толеим отамникичалик бўлса умримдан зинҳор шикоят қилмагаймен» деган эътиқодни кўнглига туккан Ҳумоюн Сухайл юлдузини албатта бир кўрмоқчи бўлди.

У ҳам Бобурга ўхшаб уйқусизликдан қийналар, баъзан афюн қўшилган маъжун еб ухлар эди.

Бугун кечаси ҳам маъжун еб тўрт соатча қаттиқ ухлади. Асли у кам уйқу одамлардан эди, тўрт соат ухласа бир кунга кифоя қиларди. Шунинг учун доим эрта турарди. Бугун ҳам шундай пайтда туриб бет-қўлини ювди.

Мавлоно Розиюлло яна бир мунажжим билан уни кутубхона олдида кутиб туришган экан.

Ҳумоюн уларни эргаштириб, ўша тор ва тик зинапоя олдига келди. Соқчилар уларга йўл бердилар. Зинапоя қоронғи бўлгани учун чароғбон олдинга ўтди. Шу орада мавлоно Розиюлло билан келган мунажжим:

— Ҳазратим, — деб Ҳумоюнга мурожаат қилди.— Фақир Маккатуллони тафов қилгандан сўнг Дамашққа борган эдим. Ўша ерда инингиз мирзо Комронни кўрдим.

Ҳумоюн бу хабардан суюниб:

— Эсон-омон эканми? — деди. — Нечун ҳанузгача қайтмабдир?

— Дамашқда ҳовли-жой сотиб олибдилар. Танмаҳрамлари Чучук бегим ёнларида. яна бир қанча вақт ўша жойда истиқомат қилсалар керак. Сизга салом йўлладилар.

— Саломат бўлсин, — деди Ҳумоюн зинапояга қадам қўяркан. Инисининг тирик экани ҳақидаги хабардан енгил тортиб, учинчи қаватдаги шийпонга одатдагидан осонроқ кўтарилди.

Бугун осмон ниҳоятда тиниқ, юлдузлар одатдагидан ҳам кўп. Осмоннинг шарқи энди оқараётган пайтда унинг жануб томонида, уфққа яқин бир жойда сариқ аралаш ақиқдай пуштиранг юлдуз кўринди.

— Сухайл\* ана шу! — деди мавлоно Розиюлло ҳаяжон билан.

Ҳумоюн уни устурлоб орқали кузатар экан, умри давомида кўрган юлдузларининг энг гўзали шу эканини сезди.

Шу пайт пастдаги масжиднинг имоми мезанага кўтарила бошлади. Мавлоно Розиюлло:

— Ҳазратим, бомдод намозига бормоқ керак, — деб қолди.

Тонг энди ёришган. Сухайл унинг нурига сингиб кетаётгандек кўринмай қолди.

Ҳумоюн намозга бориш учун зинапояга томон йўналди. Шу пайт тонг қоронғиси ичида ётган қудуқсимон зинапоянинг оғзи Ҳумоюннинг кўзига худди ўн олти жуфт хўкиз судраб юрадиган энг катта замбаракнинг оғзидай қорайиб кўринди. Бу замбаракнинг ичидан ҳозир ўқ отилиб чиқадигандек туюлди. Шерхонни ҳалок қилган замбарак ўқи Ҳумоюннинг хаёлида гавдаланиб, уни шундай сескантирдики, боши музлаб кетди. «Бемаъни рўё! — деб ичида ўзини койиди. — Менга не бўлди? Кечаси еган маъжунимда афюн кўпроқ эканми?»

У чароғбонга қараб:

— Олдинга ўтинг, — деди.

Зинапояга чироқ нури тушгач, одатдаги тош пиллапоялар кўринди-ю, рўё йўқолди. Уч-тўрт қадам олдинда чароғбон, ўртада Ҳумоюн, ундан уч-тўрт қадам нарида мунажжимлар зиналарни бир-бир босиб пастга туша бошладилар. Бояги сесканиш ўтиб кетган бўлса ҳам, Ҳумоюннинг тиззаларида озгина титроғи қолган, оёқлари аввалгидан мадорсизроқ туюлар эди. Шу пайт масжид томондан азон товуши эшитилди. Ҳумоюн намозга кеч қолмаслик учун қадамини тезлатди.

Зинапоя пармага ўхшаб ўнгга бурилган жойда уч-тўртта зинанинг ўнг томони жуда тор, оёқ сиғмас эди. Ҳумоюн авваллари ўтганда зинанинг чап томонидаги кенроқ қисмига оёқ қўйиб ўтарди. Ҳозир шошинчда шу эсидан чиқди-ю, зинанинг энг тор ва сирғанчиқ ўнг томонига устма-уст икки марта қадам қўйди. ҳар икки оёғи ҳам зинадан сирпаниб кетиб, мувозанатини йўқотди, атрофига қўлларини ёйди, аммо ушлаб қоладиган ҳеч нарса йўқ. Олдиндаги чароғбон ҳам, орқадаги мунажжим ҳам ёрдамга етиб улгуролмади. Мункиб кетган Ҳумоюн пешонаси билан зинапоянинг тош деворига қарсиллаб урилди. Кўзларидан яшил, қизил учқунлар сачради, Кобулда қолган Ҳамида бону, Панжобда юрган Акбар, Дамашқдаги Комрон, ҳатто узоқ Сирдарё бўйида, Акси жаридан йиқилиб ҳалок бўлган бобоси Умаршайх мирзо хаёлидан чақмоқдай тез, камалақдай рангин бўлиб ўтди-ю, бирдан йўқолди. Ҳумоюн ҳушидан кетиб, гавдасининг бутун оғири билан зинапояга ағанаб тушди. Шунда боши тош зиналарга яна уч-тўрт марта қаттиқ урилиб, жароҳати баттар оғирлашди. Уч кун ҳушига келолмай ётиб, жон берди.

## Иккинчи қисм: АКБАР

### ПАНИПАТ, ДЭҲЛИ ТЎФОНДА ҚОЛГАН ЁШЛИК

Дехлидан уч юз мил узоқда — Панжобнинг шимоли шарқидаги Каланурда юрган Акбар отасининг ўлими ҳақидаги хабарни орадан бир ҳафта ўтгандан сўнг эшитди. Мусибатли воқеанинг тафсилотларини чопар Назирқул сўзлаб берганда ўша зинапояннинг кулранг тошлари унинг бошига ҳам урилгандай вужуди карахт бўлиб қолди, бир қанча вақт ҳатто кўзига ёш келмади.

Байрамхон дарҳол бек-у аъёнларни тўплаб, Акбарни отасининг ўрнига тахтга чиқариш ҳаракатига тушди. Тахт ҳам шитоб билан ёғочдан ясалди ва наридан бери безатилди. Валиаҳд Акбар шу ёғоч тахт устига чиқиб ўлтираётганда отасининг кутубхона шийпони устида дил ёриб айтган гаплари бирдан эсига тушди, «баланд пояларга кўтарилганинда менинг бу сўзларимни эслаб қўйгин», деган васияти қулоғи тагида қайта жаранглагандай бўлди-ю, кўзларига бирдан ёш қуюлиб келди.

аъёнлар Акбарга қуюқ таъзим қилиб, тож-у тахт билан муборакбод этаёганда унинг кўзларидан ёш оқаётгани баъзиларни ҳайратга солди, баъзи беклар «ҳали бу бола-ку!» дегандек киши билмас лаб буриб қўйишди.

Унинг аҳволини тушуниб турган Байрамхон кечаси Акбар билан яккама-якка гаплашди:

— Амирзодам, мардона турадиган энг таҳликали кунлар бошланмоқда. Илгари ҳазратимдан ҳайиқиб Дехлига яқин келолмай юрган Одилшоҳ билан Ҳему ҳозир эллик минг қўшин билан Дехли устига бостириб бормоқда эмиш.

— Дехли ҳокими... Турдибек бундан хабардормикан?

— Мен ҳозир чопар Назирқулига буюрдим. Йўл ҳозирлигини кўрсин-у саҳар палла Дехлига жўнасин. Мана, сизнинг номингиздан Турдибекка юбориладиган фармойиш. Пуран қалъада заҳира етарли, дарвозаларни бекитсин, Дехлини зинҳор Одилшоҳ билан Ҳемуга топширмасин.

— Биз бу ердан ёрдамга етиб боргумиздир! — деди Акбар. — Ахир ҳазрат отамнинг Дехлидаги қабрлари ёғийлар оёғи остида қолмаслиги керак!

— Яхши сўз айтдингиз. Бу сўзларни фармойишга ҳам ёздиргаймиз. Мана бу жойига муҳр босинг.

Акбарнинг муҳри босилган фармойишни саҳар палла йўлга чиққан чопар Дехлига олиб жўнади. Унинг кетидан Байрамхон ҳам Каланурда бор қўшинни йиғиб, жанубга юриш бошлади.

Чопар бир ҳафтада ўтадиган йўлни катта қўшин ўн беш кунда босиб ўтиши мумкин.

Панипатга етганларида қаршиларидан бир неча минг кишилик қўшин чиқиб келди. Байрамхон чиғдовулларни\* юбориб — бу Дехлидан келаётган Турдибекнинг лашкари эканини аниқлади-ю, ҳанг-манг бўлиб ёнидаги Акбарга қаради:

— Наҳотки пойтахтни ёғийга топшириб келган бўлса?!

Улар отларини елдириб Турдибекка пешвоз чиқдилар.

Ранг-қути ўчган Турдибек Акбарга яқин келиб отдан тушди, жиловни рикобдорига бериб, ёш подшонинг қаршисида юкунди, сўнг унинг узангисини ўпиб йиғлаб юборди:

— Амирзодам, Худо сизга қувват берсин! Ҳазратимдан айрилиб қолдик! — Турдибек фақат бу мусибатдангина эмас, Дехлини душманга топшириб келаётганидан ҳам куюниб, елкалари силкиниб хўнграб гапирди: — Суянган тоғимиз энди йўқ! Дехли ҳам илиқдан кетди!

Отасини эслаб кўзи ёшланган Акбар сўнгги гапдан озорланиб сўради:

— Фарамойиш етиб бормадимми?

— Сизнинг олий фармойишингиз етиб борганда биз шаҳарни ташлаб чиқмоқда эдик. бек-у аъёнлар машварат қилиб шундай қарорга келдикки, Одилшоҳ билан Ҳемунинг эллик минг қўшинига биз ёлғиз бас келолмагаймиз. Ундан кўра тезроқ сизнинг ҳузурингизга келиб, асосий кучлар билан бирлашмоққа қарор қилдик.

— Нотўғри қарор қилибсиз, жаноб Турдибек! — деди Байрамхон бирдан қизишиб. — Сиз амирзодам юборган фармойиш бўйича Дехли қалъасини ичдан бекитмоғингиз керак эди! Биз боргунча пойтахт илиқдан чиқмаслиги лозим эди! Дехлини қайта олгунча ҳазратим қанча сарсон-у саргардонликларни бошдан кечирган эдилар! Сиз ёш подшонинг буйруғини бажармаганингиз учун...

«Жазо олмоғингиз керак!» деган сўзларга йўл бермаслик учун Турдибек Байрамхоннинг гапини шарт кесди:

— Жаноби хони хонон, мен ўттиз йилдан берли шу олий хонадонга содиқ хизмат қилиб келмоқдамен. Секридаги жангда жасорат кўрсатганим учун Бобур ҳазратлари менга мана бу мурасса ханжарни инъом этганлар! — Турдибек белгидаги сопига ва қинига қимматбаҳо тошлар билан зеб берилган ханжарни кўрсатди-ю, Байрамхонга сўз навбати бермай, овозини кўтариб давом этди: — Мен Ҳумоюн ҳазратлари билан Ганга бўйларида, Тар саҳросида, Қазвинда бирга юриб, неча ўлимлардан қолганмен, неча марта ҳазратимнинг иноятларига сазовор бўлганмен. — Турдибек Акбарга юзланди. — Амирзодам, отангизнинг бошларига энг оғир кунлар тушганда, бошқалар юз ўгириб ташлаб кетганда мен ҳамиша ёнларида бўлганмен! — Бунга мен билурмен! — деди Акбар ва ачиниб сўради: — Аммо нечун отамнинг қабрларини ёғийлар оёғи остига ташлаб келдингиз?

— Вазият бизни шунга мажбур қилди! Бошқа илож йўқ эди, амирзодам! Лекин Дехли ёнидаги Туғлоқободда Ҳему билан дадил жанг қилдик. Биз беш минг киши эдик. Ҳемунинг эллик минг қўшинига, мингта жанговар филига бас келолмадик, икки минг киши талафот бўлди, қолган уч минг одамни омон сақлаб, ҳузурингизга олиб келдим.

Байрамхоннинг қаҳри келиб хитоб қилди:

— Сиз Дехли қалъасидан чиқмаслигингиз лозим эди! Туғлоқободдаги жанг ҳам сизнинг хатойингиз! Икки минг кишининг қони ҳам сизнинг бўйингизга тушадир!

Акбар ёши отасидан катта икки мўтабар бекнинг бу жанжалини қандай босишини билмас эди.

— Амирзодам, адолат қилинг! — деб Турдибек яна Акбарга юзланди. — Мен ёғийни ўз кўзим билан кўриб келмоқдамен. Байрамхон жаноблари ҳали унинг қандай бир даҳшат эканини кўрмай туриб мени айбламоқдалар! Ахир бу Ҳему деган балойи азимга Иброҳим сур қирқ минг қўшин билан бас келолмай енгилди-ку! Амирзодам, биз сизни ҳам бу улкан хатардан эҳтиёт қилмоғимиз керак. Яхшироқ тайёргарлик кўрмасдан туриб Ҳемунга енгиб бўлмағай! Иложи бўлса, Панжоб-у Кобулдан, Қандаҳор-у Ҳазнидан янги аскарлар йиғиб келмоқ лозим! — Қўрққанга қўша кўрингай! — деб Байрамхон унинг сўзини кесди. — Сиз бу ваҳима гаплар билан кўшиннинг кайфиятини ҳам бузмоқчимисиз, жаноб Турдибек? Сизнинг гапингизга кирсак, яна Ҳиндистонни бой бериб, Қандаҳор-у Кобулга қайтиб кетгаймизми?

— Йўқ! — деди Акбар ва икки бекнинг тортишувини ўзи ҳал қилолмаслигини сезиб, Байрамхондан илтимос қилди: — Хонбобо, дурустроқ бир жойдан қароргоҳга ўрин танлайлик. Тўхтаб, кечқурун бекларни машваратга чорлайлик.

Турдибек отига қайта миниб, Акбарнинг орқароғида бора бошлади. Оталик ҳуқуқи бўйича Байрамхон ёш подшоҳнинг ўнг томонида юрарди. Турдибек Ҳумоюннинг яқин маслаҳатчиси бўлгани учун қароргоҳга ўрин танлашда Акбарга ҳам маслаҳат беришга интилиб, Жамна бўйидаги кўкалам адирларни кўрсатди:

— Сув яқин, атрофи очиқ, бағри кенг жой, — деди.

Акбар Байрамхонга савол назари билан қаради. Диди ҳам, феъли ҳам Турдибекникидан бошқача бўлган Байрамхон:

— Панипат яқинида Бобур ҳазратлари бундан ўттиз йил олдин қароргоҳ қилган жой бор, —

деди. — Ҳозир биз учун ҳам энг қулай макон ўша жой бўлмай...

Икки бек яна баҳслашмаслиги учун Акбар дарҳол Байрамхоннинг гапига қўшилди:

— Ҳазрат бобом танлаган жой биз учун ҳам табаррукдир.

Бир томони дарё, иккинчи томони қўшин ўтолмайдиган ўрмон бўлган бу паст-баланд кўкаламзор адирлар қароргоҳ учун чиндан ҳам қулай эди. Чодир ва ўтовлар ўрнатилгунча Акбар билан Байрамхон қароргоҳ атрофларини айланиб кўрдилар. Иброҳим Лодининг юз минг қўшини ўшанда Деҳли томондан қандай таҳдид солиб чиқиб келганини Байрамхон Акбарга айтиб берди. Ҳарбий филларга қарши қазилган ва усти шох-шабба билан бекитиб қўйилган катта-катта чуқурлар бор эди. Ўттиз йилда уларнинг анчаси тупроққа тўлиб, саёзлашиб қолган, ичлари ва атрофларида ўт-ўланлар ўсиб ётар эди.

— Зарур бўлса бу чуқурларни қайтадан қазитмоқ мумкин, — деди Байрамхон. — Амирзодам, энди Деҳлига боришдан кўра ёғийни мана шундай ўзимизга қулай бир жойда пойлаганимиз маъқул.

Ўрмон ичидан қушларнинг сайраши ва маймунларнинг қий-чув қилганлари эшитилиб турарди. Чап томондаги Жамнада қайиқлар ва кемалар осойишта сузиб кетяпти. Олам шундай осуда кўринар, табиат улғувор бир вазминлик билан атрофни ўраб турар, аммо Байрамхон билан Акбарнинг диллари безовта. Ҳумоюннинг ўлими билан бошланган хавф-хатарлар тобора кўпайиб борапти. Ҳимолай тоғларининг этакларидаги Манкетда пайт пойлаб, куч йиғиб ётган эски ёвлари Искандаршоҳ яна Лахўрни қайтиб олиш ҳаракатига тушди.

Жанубдан Одилшоҳ ва Ҳемудай зўр ёв бостириб келса, булар икки қудратли душман орасидан қандай чиқиб кетишаркин?

— Шунинг устига Турдибек бугунгидек бебошлик қилаверса, ҳар нарсада менга қарши сўзлаб, биринчиликни талашса, қўшинда ички парокандалик бошлангай, амирзодам! — деди Байрамхон Акбар билан ўрмон четда яккама-якка турганда. — Мен бу одамнинг бадфеъллигини азалдан билурмен. Мудом ўтмишдаги хизматларини пеш қилур. Хизмати, садоқати йўқ эмас. Аммо феъли ёмон, мумсик одам. Умарқутда отангиз Турдибекдан икки лак олтин қарз сўраган эканлар. Шунда Турдибек судхўрга ўхшаб юзга юз йигирма рупий қайтариш шарти билан қарз берган. Отангиз унинг шу икки лак олтинини тўрт йилдан сўнг Қандаҳорда уч лак қилиб қайтарганларини кўрганмен. Отангиз раҳматли ҳалол бўлгилари келиб, юмшоқлик қилар эдилар. Турдибек унга сайин ўзини катта олиб, калондимоғликка ўрганган эди. Аммо ҳозир вазият таҳликали, юмшоқлик қилсақ, ички парокандалик авжлангай, ташқи душманлар олдида заифлашиб ҳалок бўлмаймиз. Шунинг учун сиздан ҳам қатъият лозим.

— Хонбобо, отам ўрнида энди сиз қолдингиз. Ҳозир менинг сиздан бошқа раҳнамом йўқ...

Турдибек билан бирон... мураса йўлини топайлик.

— Мураса?! — ранжиб сўради Байрамхон. — Амирзодам, унга жазо бермоқ лозим!

Соқоли оппоқ Турдибекка жазо бериш Акбарга беҳад мушкул туюлди. Турдибекнинг жияни Моҳим Акбарни эмизган энагаларидан бири. Турдибекнинг бошқа нуфузли қариндошлари кўп, унга жазо берилса ҳаммаси аразлаб кетиши мумкин.

— Аммо улар: «Кобулга қайтмоғимиз керак, ҳазратимнинг ўлими туфайли Ҳиндистонни бой бердик» деяётган эмишлар. Лекин амирзодам, сизнинг киндик қонингиз ҳинд тупроғига тўкилган. Энди бу тупроққа отангиз қўйилди. Шу икки сабабдан Ҳиндистон сиз учун муқаддас ватандир. Бу ватанни ташлаб кетмоқчи бўлганларга қатъий зарба берилмоғи лозим. Бу ишни мен қилай. Сиз дарё бўйларини сайр қилинг. Балки овда кўнглингиз таскин топар?

Акбарнинг ўзи ҳам ёши улғу бекларнинг бугунгидақа баҳс-у жанжалларига аралашини истамас эди. Шунинг учун кўкалдошлари ва кўриқчи йигитлари билан отланиб ўрмонга сайр қилгани кетди.

Кечки пайт сайрдан қароргоҳга қайтса, Турдибек қариндошлари билан турадиган чодирлар орасидан йиғи-сиғи товушлари эшитилляпти.

Акбар ўша чодирларга шитоб билан яқинлашганда Моҳим энага ёшли кўзлар билан унинг



қаршисига чопиб чиқди.

— Амирзодам, мен сизга оқ сут берган эдим! Наҳотки тағойимни сиз ўлимга буюрган бўлсангиз?!

Акбар «ўлим» сўзидан чўчиб тушди:

— Турдибекни? Мен буюрган эмасмен! Не бўлди?

— Золим Байрамхон... чодирда... Турдибек тағойимни ўлдириб қўйди!

Акбарнинг ишонгиси келмай:

— Йўғ-е! — деди. — Ҳибс қилгандир?

У отининг бошини қўйиб, ўз хиргоҳи томон шошилди. Акбар тезроқ хонбобога учраб, фалокатнинг олдини олгиси келар эди. У хиргоҳ олдида ранглари оқарган Байрамхонни кўрдию:

— Хонбобо, Турдибек тирикми? — деб сўради.

Юз берган бахтсизликдан ўзи ҳам изтироб чекаётган Байрамхон паст товуш билан:

— Амирзодам, ичкарига кирайлик, — деди ва Акбарга йўл бериб, унинг кетидан хиргоҳга кирди: — Ишонинг, мен уни сиздан бемаслаҳат ўлимга ҳукм этган эмасмен. Дехлини ёғийга ташлаб келгани учун ҳибс қилдирмоқчи бўлдим. Чодирга чақириб: «Қуролни топширинг!»

десам: «Ҳали сен рофизий кексайганимда мени хор қилмоқчимисан?!» деб сўкинди-ю, белидаги ханжарини суғуриб менга ташланди. Жамол деган йигитим ёнимда турган эди. Турдибекни қўлидан тутиб қолмоқчи бўлди, лекин Турдибек уни итариб ташлади. Менинг биқинимга тиғ санчмоқчи бўлганда қўриқчи йигитим унинг кўкрагига ханжар урди...

— Ўлдими?.. Наҳотки!.. Ахир... Хонбобо!.. Отамнинг ўлими бизга озмиди?

— Ўзи ҳужум қилмаса ҳеч ким уни ўлдирмас эди!..

— Энагамнинг тоғаси... уруғ-аймоғи кўп! Ҳаммаси энди ёвлашгай. Ташқарида ёғий, ичкарида бу!..

Ўспирин Акбарнинг шунча нарсаларга ақли етаётганидан хиёл таажжубланган Байрамхон:

— Рост, — деди, — бўш келсак, ички уруш бошланмоғи мумкин. Ё сиз мен томонда мардона туриб, бор кучларни бир иродага бўйсундиргайсиз. Ё энага-ю бошқаларнинг кўнглига қараб, ҳаммани ўз ҳолига қўйиб бергайсиз, истаган одам оталифингизни яна «рофизий» деб сўккай, ички интизом йўқолгай, кейин ташқи душман ҳам бизни осонгина енгай. Шу икки йўлдан бирини танламоғингиз керак!

Байрамхоннинг қатъият билан ёнган кўзлари Акбарнинг ёдига бултур Сирҳинддаги шиддатли жанг пайтларини эслатди.

Искандаршоҳнинг ўнг қанотидаги отлиқларини орқага қайтариш ва чекинаётган филларига топтатиш зарур бўлди. Бош саркарда Байрамхон бу мушкул ишни хосса тобинда\* турган амир Музаффар Лоханига ва унинг қўл остидаги икки минг афғон йигитига топширди. Амир Музаффар ёвнинг ўнг қанотидаги кучлари икки баробар кўп эканини кўрди. Уларни орқага қайтаришига кўзи етмади. Ортдан чекиниб келаётган филлар топтаб ташлашидан кўрқди ва Байрамхоннинг буйруғини бажаришдан бош тортди. Баҳслашиб ўлтирадиган пайт эмас эди. Агар ёвнинг ўнг қанотига вақтида зарба берилмаса Искандаршоҳ фолиб келиши мумкин эди. Бундай пайтда бош саркарданинг буйруғини бажаришдан бош тортиш хиёнат ҳисобланарди. Байрамхон амир Музаффарга шуни айтиб, буйруқни яна бир такрорлади, аммо ўжар афғон амири Музаффархон буйруқни бажариб бўлмаслигини айтди. Байрамхон ёнидаги туркман йигитларига буюриб, Музаффарнинг қўлини боғлатдирди, сўнг саф-саф турган йигитларининг кўзи олдида буйруқни бажаришдан бош тортгани, шу билан душманга ёрдам бергани учун бошини шарт кестирди.

Афғон амирлари орасида Музаффарни ёмон кўрадиган, у билан доим мунозара қиладиган бошқа бир довурак бек бор эди. Байрамхон дарҳол ўшани икки минг отлиққа саркарда этиб тайинлади-ю, топшириқни зудлик билан бажаришга фармон берди.

Байрамхон билан ҳазиллашиб бўлмаслигини, унинг буйруғидан бўйин товлаш нима билан

тугабини ўз кўзлари билан кўрган афғон йигитлари ёвнинг ўнг қанотига жон-жаҳдлари билан ҳамла қилдилар. Бу ҳамла Байрамхон кутгандай яхши натижа берди, ёвнинг пиёдалари ўз отлиқлари ва филлари орасига тушиб қолиб, оёқости бўлди. Искандаршоҳнинг ҳарбий филлари чекиниш пайтида ўз пиёдаларининг анчасини топтаб ташлади. Охирида бу филлардан тўрт юзтаси ўлжа олинди. Жанг тугагандан кейин Музаффар Лоҳанининг ўғиллари ва қариндошлари Байрамхоннинг устидан Ҳумоюнга шикоят қилдилар. Ҳумоюн Байрамхоннинг қизиққонлигидан хафа бўлди, «ҳибс қилиш мумкин эди-ку!» деб койинди. Лекин бўлар иш бўлган, Байрамхон катта зафар келтирган эди. Ҳумоюн уни кечирди, Музаффар Лоҳанининг яқинлари эса аразлашиб, Гужарат томонга кетиб қолишди. Улар ўзларини Байрамхоннинг хундор душманлари деб эълон қилганларини Акбар эшитган эди. Энди бунинг устига Турдибекнинг яқинлари Байрамхон билан ёвлашса...

— Хонбобо, сиз мени қанотингиз остида олиб юрибсиз. Мен буни унутмаймен. Маслаҳат беринг, не қилай?

Байрамхон хиргоҳ тўрида мўтабар жойда турган «Бобурнома»ни кўрсатди:

— Улуғ бобонгизнинг китобидан мадад сўранг. Оталари ўлганда бобонгиз ҳам ёш — ҳали ўн иккига тўлмаган эканлар. Устозлари андижонлик Хўжа Абдулланинг оқилона ўғитлари билан ёғийлар ҳалқасидан омон чиққан эканлар.

Акбар кечаси алламаҳалгача «Бобурномани» варақлади...

Узоқ Сирдарё бўйида, Акбар ҳали кўрмаган Андижон-у Ахсида ёш Бобурнинг Самарқанд-у Тошкент томондан бостириб келган душман қўшинлари орасида қолгани қайси бир жиҳатлари билан Акбарнинг ҳозирги аҳволини эслата бошлади. Бобоси ҳам ўз ёшига номуносиб мураккаб зиддиятларга дуч келган, лекин уларнинг орасидан йўл топиб ўтиб, мана шу Панипатда ўз қўшинидан саккиз баробар кўп ёвларни енгиб чиққан экан.

Акбар Байрамхонни бобосининг устози Хўжа Абдулла ўрнида кўрди...

Ертаси куни Турдибек ўрмон ичидаги баланд бир ялангликка дафн этилганда Акбар марҳумнинг қариндошлари ёнида туриб, унинг тобутини кўтаришди, кейин Моҳим энагасининг чодирига кириб, ундан кўнгил сўраб чиқди. Турдибек оладиган каттагина улүфа энди унинг оиласига нафақа тарзида умрбод бериб турилиши кўпчилик олдида эълон қилинди.

Акбарнинг бу ишлари Турдибекнинг баъзи қариндошларини сал юмшатган бўлса, баъзилари, аксинча, баттар ҳаво бойлаб, Байрамхонни қотилликда айблаб бошлашди. Пирмуҳаммад деган бек машваратда яна Байрамхонни айбламоқчи бўлганда, Акбар унинг сўзини кесди:

— Жаноби Пирмуҳаммад, биз Турдибекнинг аввалги хизматларини тан олурмиз! Аммо Турдибек Дехлини бой бергани устига яна оталиғимизни ҳақорат қилибдир, тиғ яланғочлабдир. Оқибатда, ўзи ҳалок бўлмишдир. Мусибат чекдик, дафн этдик. Энди бас! Хонбобо биз учун ҳазрат отамиздек азиз-у мўтабардирлар.

Акбар ўз ёшига ярашмайдиган бу жиддий сўзларни кечаси билан хаёлида ўйлаб пишитиб келган эди. Ҳаёт уни ёшига номуносиб мураккаб ишқалликларга дуч келтиргани сари Байрамхондан бошқа суянадиган тоғи қолмаганини сезарди.

— Жаноб беклар, кимки оталиғимизнинг шаънига ёмон сўз айтса, бизга қарши чиққан каби жазоланур. Ёғий яқин. Шу вазиятда кимки хонбобонинг буйруғини бажармаса, бизнинг буйруғимиздан бош тортган ҳисобланур. Саркашлик — ёғийга ёрдам берур, бизга хиёнат бўлур. Хоин эса аёвсиз ёсоққа\* етказилур.

Акбарнинг бу гаплари асосида махсус қадаға\* чиқарилди ва қароргоҳдаги ўнг беш минг бек-у навкарларнинг ҳаммасига ўқиб эшиттирилди.

Шундан кейин Байрамхондан норози бўлиб юрганлар ҳам аламларини ичларига ютиб, унинг иродасига бўйсунмишга мажбур бўлдилар.

Бу орада Одилшоҳ ва Ҳему Акбарнинг қўшинидан уч баробар катта лашкар билан Дехли томондан яқинлашиб келиб қолди. Ҳему фил жангига жуда моҳир эди, унинг мингдан ортиқ ҳарбий филлари жангга кирганда ер ларзага келарди.

Умрида кўрган энг хатарли жангги энди бўлишини сезган Акбар тонг отмасдан уйғониб кетди. Таҳорат олиб намоз ўқиди, жойнамоз устида ўлтириб Аллоҳ-у таолодан нажот сўради. Сўнг сандиқни секин очиб, унинг тубида ипак матога авайлаб ўралганича турган сеҳрли қилични олди. Соҳибқирон Амир Темурнинг бу қиличини отаси Дехлида унга инъом қилганда айтган сўзлари қулоғига қайта эшитилиб кетгандай бўлди. Акбар қилични қинидан аста суғуриб, олмос ҳарфлар билан битилган «Рости-русти» деган ёзувини ихлос билан ўпар экан, ота-боболари руҳига доим содиқ эканини, улар қуриб кетган улуғ давлатни сақлаб қолиш учун жонини ҳам аямаслигини дил-дилидан ҳис қилди.

Ўс ноғоралар таҳдид солиб гумбурлай бошлади. Бурғу деб аталадиган овози ўткир карнайнинг таҳликали чинқириғи остида ўнг беш минг кўшин, тўрт юз ҳарбий фил кенг майдонда сафланди.

Оқ от минган, зерҳли кийим кийган Акбар белига Соҳибқирон бобосининг қиличини тақиб чиқди. Байрамхон узоқдан кўзга ташланадиган чавқар отда. Акбар билан иккови сафларни кўздан кечирдилар. Сўнг барча сафлар яхши кўринадиган баландликда отларини тўхтатдилар. — Қадрдон бек-у навкарлар! — деб Байрамхон баланд, жарангдор товуш билан сафларга мурожаат қилди, шеър ўқиганда бўладиган бир жўшқинлик билан сўзларни дона-дона талаффуз қилиб сўзлай бошлади: — Биз сиз билан кўп жангларни кўрганмиз. Бултур Сирҳинд яқинида ўзимиздан тўрт баробар катта кўшинини енгиб чиққанмиз. Одилшоҳ билан Ҳемуни енгилмас ботирлар деб ваҳима қилувчилар бор. Аммо мен уларнинг икковини ҳам яхши билурмен. Одилшоҳнинг асли оти Муборизхон. Мен уни Шерхон даргоҳида асир бўлиб юрганимда кўрганмен. Юзи, қилиқлари менга чиябўрини эслатарди. Кейинги қилган ишлари унинг чиябўридан ҳам баттарроқ эканини кўрсатди. Тахт Ислоншоҳнинг ўсмир ўғли Ферузшоҳники эди. Лекин унинг ноинсоф амакиси Муборизхон бу норасида йигитни бўғиб ўлдириб, унинг ўрнига тахтга чиқди. Яна уялмасдан «Одилшоҳ» деган янги ном олди. Оғзи қон бўри беозор оҳунинг терисини ёпиниб, Одилшоҳга айланганига қаранг!

Сафларда кулгу товушлари эшитилди. Жангчиларнинг руҳи кўтарилаётганидан илҳомланган Байрамхоннинг овози янада кучли жаранглади:

— Мен Ҳемуни ҳам кўрганмен. Бу пулдор одам очарчилик пайтида бозорларда бор донларни сотиб олиб омборга босади, пулга буғдой топилмай қолади, қаҳатчилик бошланади. Ана шунда Ҳему омборларидаги донларини ўнг баробар ортиқча нархда сотиб, беҳисоб бойлик ортттиради. Бу бойликлар уни Одилшоҳдай қотил билан ҳамтовоқ қилади. Минг-минг одамларни очдан ўлдириб қотиллик билан даврон сураётган бу иккови худонинг ғазабига муносиб эмасми? Қани, сизлар, ражпут жангчилари айтинглар-чи? — деб Байрамхон филбон Лаъл Чандга юзланди. — Сиз ҳақсиз, Жаноби Хони хонон! — деди фил устида ўлтирган Лаъл Чанд. — Ҳему менга юртдош бўлса ҳам, бугун мен унга қарши жангга чиқмоқчимен. Унинг Одилшоҳдай номард одамга хизмат қилиши бежиз эмас. Бу ноинсоф савдогар туфайли бошланган қаҳатчиликда минг-минг одамлар очдан ўлмоқда. Ана шу бегуноҳ ўлганларнинг қарғиши ургай Ҳемуни! Жаннатмакон Ҳумоюн подшоҳ ҳаётлигида Панжоб-у Дехлининг аҳолисига шимолдан дон ташитиб, юз минглаб одамларни очлик чангалидан қутқарган эдилар. Агар ғалаба Акбаршоҳга насиб этса, оталарининг шу хайрли ишларини давом эттиргайлар деб умид қилурмиз!

— Омин, шу умидингиз рўёбга чиқсин! — деди Акбар.

Барча сафлардан:

— Омин Аллоҳу акбар!

— ...Аллоҳу акбар! — деган товушлар кетма-кет гулдурос солиб янгради.

Байрамхон бир вақтлар Бобур Панипатда яхши тадбиқ этган тўлғама усулини ишлатмоқчи эди. Фақат Ҳему Иброҳим Лодининг ўшандаги аччиқ тажрибасидан сабоқ олса, йўлни бошқа ёқдан солиб, ён томонлардан ўтиши мумкинлиги уни хавотирлантирди.

Йўқ, умрининг кўп қисми дон савдоси билан ўтган Ҳему ўтмишда бўлган жанг сабоқларидан мутлақо беҳабар экан. У ҳам Иброҳим Лодига ўхшаб кўшинини тўғридан бошлаб келди. Ўзи

ҳаммага кўринадиган тепаликда улкан қора фил устида ўлтириб жангни бошқара бошлади. У Акбар ва Байрамхон турган тепаликни аллақачон мўлжалга олган, энг зўр ҳарбий филларини тўлқин-тўлқин қилиб, ана шу тепаликка томон жўната бошлади. Акбарнинг назарида, ёв филлари ер тагидан қайнаб чиқаётганга ўхшар, қанчаси замбарак ўқиға учиб, чуқур хандоқларга қулаб йиқилса, ундан ҳам кўпроғи орқадан бало-қазодай бостириб келарди. Байрамхон билан Акбарнинг эндиғи умиди тўлғамага ажратилган чавандозлардан ва Лаъл Чанд бошлиқ бўлган ўз филбонларидан эди. Акбар ҳимоясида турган уч юз замбарак ва тўрт юз ҳарбий фил Ҳему қўшинларининг шиддатли ҳужумини анча вақт тўхтатиб турди. Шу фурсатдан фойдаланган уч минг чавандоз Алиқулихон Ўзбек бошчилигида Ҳему қўшинининг икки қанотини айланиб ўтди. Бу қўшин сафида Қиличхон Андижоний, Чифатойхон Тошкандий, Искандархон Қипчоқ, Абдуллахон Барлос каби энг ботир амир ва навкарлар Ҳему турган тепаликни қўриқлаётган аскарлар сафини орқа томондан ёриб ўтдилар. Уларнинг орасида элликта мерган бор эди. Шулар Ҳему турган жойга яқин бориб, унинг устига ўқ ёғдирдилар. Бу ўқлар Ҳемуни оғир ярадор қилди. Уни беҳуш аҳволда асир олдилар. Буни нариги тепаликда туриб кўрган Одилшоҳ жон ҳолатда қочишга тушди. Саркардаларидан айрилган қўшин тўзғиб кетди.

Байрамхон отини Акбарнинг отига бақамти келтириб:

— Ғалаба муборак, амирзодам! — деди-да, Шаҳзодани бағрига босди.

Ўша кунни Алиқулихонга мўтабар хони замон унвони берилди. Байрамхон эса барча вазир-умаролардан баландроқ турадиган вакили салтанат мартабасига кўтарилди.

\* Ч и ф д о в у л — разведкачи.

\* Х о с с а т о б и н — махсус резерв.

\* Ё с о қ — ўлим жазоси.

\* Қ а д а ғ а — муржаатнома.

\* \* \*

Ҳинд водийларидан йил бўйи баҳор яшиллиги кетмагани каби йил бўйи дарахтлар тагидан заъфарон япроқлар ҳам аримайди. Барглар табиат қонуни бўйича янгиланиб боради, эскилари эса ой сайин сарғайиб аста-секин тўкилиб туради.

Қора кийган азадор Ҳамида бегим Акбарнинг қўлига суяниб Ҳумоюннинг қабри томон мажолсиз юриб боради. Ҳамал кириб, гулмоҳур дарахтлари яна барча япроқларини бирваракай тўккан-у баргсиз шохлари ғуж-ғуж қизил гуллар билан безанган. Аммо боши эгик Ҳамида бегимнинг кўзлари юқоридаги гулларга эмас, дарахт тагини босган хазонларга тушади. Дунёдаги энг суюкли кишисидан айрилгани, ўттиз икки ёшида бева қолгани унинг бутун вужудини сарғайган хазонга айлантириб қўйгандай туюлади. Қабр атрофидаги кўкаламзор майдон ҳам унинг кўзига қайғудан хазон бўлиб қовжираб тургандай кўринади. Бу қабрга тош қўйишга улгурганлари йўқ. Фақат Ҳумоюн ўзи ёқтирадиган Хусрав Дехлавий ва Низомиддин авлиё мозори яқинидаги бағри кенг бир текисликнинг атрофини ўраб, ариқ қаздиришган, кўчатлар эктиришган ва бўлажак мақбара учун жой ҳозирлашган, холос.

Бу жудолик онасига нечоғли оғир тушишини Акбар биларди. У Кобулдан келаётган онасини кутиб олиш учун отда ўн кун йўл юриб, Ҳинд дарёсининг бўйигача борди. Кобул дарёси Ҳиндга келиб қуйиладиган Тхатга атрофларида Ҳамида бегимнинг дарёдан ўтишига ёрдамлашади. Пойтахт яна Аграга кўчган бўлса ҳам, Ҳамида бегим Акбар билан Дехлининг Пуран қалъасига келиб тушди.

Байрамхон Аградаги саройда, Ҳумоюннинг девониоми ва хонайи хосида иш олиб бормоқда. Аградаги Зарафшон ва Ҳашт Биҳишт боғларига ўхшаш оромгоҳлар Дехлида ҳали йўқ. Бунинг устига, Ҳамида бегим Дехлининг Пуран қалъасида турганда кўзи нуқул кутубхона биносига ва

унинг ичидаги тош зиналарга тушар, бу ҳаммаси унинг дил яраларини тирнаб янгилар эди.

Шунинг учун Акбар онасини Аграга олиб кетмоқчи бўлди:

— Энди сиз бу бехосият Пуран қалъада турманг, онажон.

Акбар тахтга чиққандан бери Ҳамида бегим уни «сиз»лаб гапирарди:

— Йўқ, ўғлим, отангизнинг қони тўкилган тош зиналар ҳам мен учун муқаддас, мен бу ердан ҳеч қаяққа кетмагаймен.

— Агра узоқ эмас-ку, тез-тез келиб қабрларини зиёрат қилиб тургаймиз.

Ҳамида бегим йиғлаб бош чайқади:

— Тирикликларида бирга яшагани кўймадилар, нуқул бизни айирдилар. Энди мен отангизнинг қабрларидан айрилмагаймен. Менинг абадий маконим ҳам у кишининг ёнларида бўлмай. Бу дунёда отангизни энди қайта кўролмагаймен. Кошки мен ҳам тезроқ жон берсам-у нариги дунёга бориб, отангизни яна кўрсам!

Бу гаплардан Акбарнинг ҳам кўнгли бузилиб, кўзларига ёш келди. Онасининг мусибатини енгиллатадиган бирон чора топмаса, ундан ҳам айрилиб қолиши мумкинлигини сезди.

Интихосиз хотиралар ичидан Ҳамида бону Акбарга отасининг маънавий оламини кўрсатадиган энг ёрқинларини саралаб ҳикоя қилиб берарди. Тар саҳроси, Қандаҳор, Қазвин...

— Худо раҳмати Деҳлида етти ошиёнлик бино қурдирмоқчи эдилар... Насиб қилмаган экан...

— Онажон, ўша бинони биз қурдирсак-чи? Отамнинг хотираларига муносиб улкан мақбара... етти ошиёнлик бинодай баланд бўлса.

Бу фикр Ҳамида бонунинг мусибат тўла қалбига таскин беришини Акбар сезди. Унинг китоблари сақланадиган сандиғи ичида Самарқанддаги Амир Темур, Ҳиротдаги Гавҳаршод бегим, Фазнадаги Маҳмуд Фазнавий, Машҳаддаги Имом Ризо ва бошқа энг машҳур мақбаралар тасвири тўпланган мураққас\* бор эди. Акбар китобдорга буюриб, шу мураққасни топтирди-ю, онаси билан бирга уни варақлаб кўрди. Қўлига қоғоз, қалам олди. Мусаввирлик ва меъморликдан хабари бор, Хўжа Абдусамаддан олган сабоқлари ёдида. У Деҳлидаги Мирзо Ҳумоюн мақбарасини қандай тасаввур этишини онасига чизиб кўрсатди. Булутлар билан бўйлашадиган муҳташам гумбаз. Етти қават уй баландлигидаги пештоқлар... Акбар чизган расм ҳали жуда хом бўлса ҳам, Ҳамида бону унинг жўшқин ниятини чизиқлар ёрдамида кўз олдига келтира бошлади:

— Бино бунча улкан бўлса, атрофидаги боғи ҳам ўзига яраша катта бўлгани дуруст. Ичкари, ташқи ҳовлилари, сув жилдираб оқадиган ариқлари, қатор турган дарахтлари...

— Ҳаммаси бўлмай, онажон! Эртагаёқ Деҳлининг энг машҳур меъмори мирзо Миракни ҳузурингизга таклиф этгаймиз.

Акбар онасини ғам-ғуссадан алаҳситадиган шундай катта иш топилганидан мамнун эди. Эртаси куни она-бола ўлтирган қабулхонага мирзо Мирак таъзим қилиб кирди. Алғов-далғов замонларда қурилишлар таққа тўхтагани учун қўлёмалар кўчириб, ҳаттотлик қилиб кун кўрадиган мирзо Мирак кўп ўлтириб ишлашдан елкалари букчайиб қолган қирқ беш ёшлардаги киши эди.

— Ҳазрат бегим, амирзодам, тангрим мени шундай кунга етказгани учун шукроналар айтурмен! Бу яхши ниятларингиз мени толе муждасидек шод қилди!

Меъмор Акбар чизган хомаки суратга кўз ташлар экан:

— Тасанно, амирзодам! — деди. — Фақат ижозат бўлса битта мулоҳазамни айтсам...

— Марҳамат, мавлоно.

— Бу расмда сиз мақбара деворини тўғри ер юзасидан кўтарибсиз. Самарқанд-у Ҳиротда шундай қилиш мумкин. Чунки у ёқларда ер ости сувлари унча яқин эмас. Амир Темур даҳмаси ҳам ер остига қурилган. Аммо Деҳлида ёмғирлар кўп бўлмай, ер ости сувлари юқори кўтарилиб, даҳмага кирмасин учун, уни баландроқ жойга ўрнатмоқ даркор. Ўшанда мақбара саҳни ердан беш-олти газ баланд тургай.

— Демак, мақбара бундан ҳам юксакроқ кўтарилмай, шундоқми? — сўради бегим.

— Айни шундай.

— Қанча баланд бўлса шунча яхши, — деди Акбар. — Дехлининг энг улуғ обидаси шу бўлмоғи керак!

— Аммо харажати ҳам шунга яраша беҳад улкан бўлғай, амирзодам, — деди меъмор. Бутун давлат ишлари, шу жумладан, хазинанинг ихтиёри ҳам Байрамхонда эканини у яхши биларди: — Оталиқ жанобларининг бу режадан хабарлари борми?

Акбар ялт этиб онасига қаради, Байрамхон ҳамма ишда ўта талабчан бўлгани каби, сарф-у харажатларни ҳам қаттиқ тергаб турар, ҳатто, Акбар ва Ҳамида бонунинг кундалик сарфлари учун кетадиган маблағ ҳам хонбобонинг имзоси бўлмаса берилмас эди. Акбар Панипатда ҳаммани, ҳатто, ўзини ҳам оталиғининг иродасига бўйсундиргандан бери ҳануз ўша якка ҳокимлик давом этмоқда эди. Жоме масжидларида ҳар жума куни Акбарнинг номи хутбага қўшиб ўқилса ҳам, аслида, олий ҳукмрон Байрамхон эди.

— Жаноб меъмор, сиз аввал мақбаранинг тарҳини чизинг, — деди Акбар. — Уни қуриш учун тахминан қанча маблағ, қанча коргар-у ҳунарпеша кераклигини бизга ёзиб беринг.

— Бош устига, амирзодам! Аммо ҳисоб-китоб ишлари учун махсус одам ёлламасам, ўзим уддалай олмасмен. Хомаки тарҳини чизиш учун ҳам кўп вақт кетгай.

Акбар меъморнинг озғин юзи ва эскирган кийимларига қараб, унинг ўзи ҳам ёрдамга муҳтож эканини сезди. Ичкари хонага кириб, ўзининг шахсий харажатлари учун хазинадан олган бир ҳамён олтинни олиб чиқди-да, меъморга чошна\* тарзида берди.

\* М у р а қ қ а с — албом.

\* Ч о ш н а — аванс.

\* \* \*

Орадан анча вақт ўтиб, бўлажак мақбаранинг сарф-у харажати оид ҳисоб-китоб тайёр бўлганда Байрамхон ўзи Аградан Дехлига келиб қолди.

Унинг соқол-мўйлови силлиқ тарашланган, ёши эллик еттида бўлса ҳам йигитлардай башанг кийинган, кайфияти яхши эди. Байрамхон бурноғи йили Мевар ҳокими Жамолхон деган амирнинг ўн етти ёшли қизига уйланган, яқинда бу ёш хотиндан ўғил кўрган, унга Абдурахим деб исм қўйган эди.

Акбар билан Ҳамида бону хонбобони Пуран қалъанинг меҳмонхонасида кутиб олиб, олдида дастурхон ёздилар.

Ҳумоюннинг йил ошисини берганларидан сўнг Ҳамида бегим қора кийимларини ташлаган, ҳозир ҳаворанг қабо кийиб, бошига кўк ҳошияли оқ қасаба рўмол ўраган эди.

— Ўғил кўрибсиз, жаноби оталиқ, — деди Ҳамида бегим. — Муборак бўлсин!

— Қуллуқ, ҳазрат бегим. Бизга не хизматлар бор? Билгали келдим.

— Биз амирзодам иккаламиз ҳазратимнинг мақбараси учун тарҳ чиздирган эдик. Меъмор мирзо Мирак ҳозир қабулхонада. Сиз ҳам бир кўрсангиз.

— Бажонидил.

Мирзо Мирак Байрамхонга алоҳида, Акбар билан Ҳамида бегимга алоҳида таъзим бажо келтиргач, жилдга солинган лойиҳани миз устига қўйиб очди.

Рангли қилиб ишланган мақбара тарҳи бир қарашда Байрамхонга ҳам ёқди.

— Ҳазратимнинг улуғ хотираларига муносиб! — деди у. Бироқ меъмордан сарф-у харажати қанақа бўлишини сўраб билган сари қоши чимирилиб, авзойи ўзгара бошлади: — Жаноб меъмор, бу бинога давлатимизнинг бир йиллик даромади ҳам етмагай-ку! Хазинада бор маблағни қурилишга сарф қилсак, ўттиз минг қўшинга маошни қаёқдан тўлағаймиз? Қурол-яроғни қайси пулга олғаймиз?

— Оталиқ жаноблари, — деди Ҳамида бегим, — бу қурилиш бир йилда битмагай... Балки менинг қолган умрим шунга сарф бўлгай. Ҳар йилги давлат даромадларидан бир қисмини ажратсангиз бас...

Байрамхон бегимнинг мусибатли юзига назар ташлади-ю, сал юмшади:

— Хўп, мен рози! — деди. — Ҳозирча лойиҳа ишлари учун маблағ топиб бергаймен. Қурилишнинг ўзи учун келгуси йили даромадлардан бир қисмини ажратгаймиз.

\* \* \*

Ҳамида бегим ҳаётининг энг катта муаммоси бўлиб турган мақбара қурилишига Байрамхоннинг розилигини олганидан мамнун ва мулоийм бўлиб қолди. Байрамхон мана шу пайтдан фойдаланиб, дилидаги нозик гапларни унга айтишга чоғланди. Аммо ёш йигит Акбарнинг олдида сири очилишидан иймангандай тараддудга тушди.

— Ҳазрат бегим, — деб у ўнғайсизланиб гап бошлади, — кўнгил одамни не кўйларга солишини бошқалар билмаса ҳам сиз яхши билурсиз. Ёшлиқдаги бир дард менга умр бўйи азоб бериб юрганидан Ҳумоюн ҳазратлари хабардор эдилар. Дилимдаги армонни билганларидан сўнг, «ески хатони, албатта, тузатгаймиз, агар Ҳиндни худо қайта насиб этса, бизга қариндош бўлгайсиз», деган эдилар...

Акбар хонбобосини ҳеч қачон ҳозиргидай ўнғайсиз ва уятчан қиёфада кўрмаган эди. Унинг соқол-мўйловига ва ўсиқ қошларига тушган оқ толалар илгари ўз ёшига ярашган каби салобатли кўринарди. Бугун Акбар унинг соқол-мўйлови йигитларникидай қоп-қора эканини кўриб таажжубга тушди. Унинг Ҳамида бегимга айтаётган гаплари ҳам ғалати эди.

Лекин кўп нозик сирлардан хабардор Ҳамида бегим Байрамхоннинг нима демоқчилигини дарҳол фаҳмлади-ю, дили алғов-далғов бўла бошлади. Байрамхон подшоҳ оиласига қандай қилиб қариндош бўлмоқчилиги унга маълум...

Ҳумоюннинг жияни Салима султон бегим бўй етиб қолган, ота-онаси ўлиб кетгандан бери Ҳамида бегим уни она ўрнида тарбиялаб ўстирган. Бугун Байрамхон Дехлининг Пуран қалъасига келганда ўн беш ёшли Салима бегимни узоқдан кўриб, юраги «жиғ» этиб кетди. Чунки Салима улғайган сари онаси Гулранг бегимга икки томчи сувдай ўхшайдиган гўзал қиз бўлиб бормоқда эди. Байрамхон йигит пайтида Гулранг бегимни қаттиқ севганлиги, қиз ҳам унга мойил бўлганлиги, лекин тақдирлари қўшилмай, иккови ҳам доғда қолганлари Ҳамида бегимга маълум эди. Қандаҳорда Хонзода бегим Байрамхоннинг Ҳумоюнга қилган яхшиликларидан беҳад мамнун бўлган пайтларида: «Яна битта қизим бўлса Байрамхонни ўзим куёв қилар эдим!» деган сўзлари ҳам бегимнинг ёдида қолган.

Кейинчалик Байрамхон Кобулда Салима бегимни онасига жуда ўхшаб қолган пайтида кўрди-ю, юрагида ҳали сўнмаган ўша ёшлик меҳри қайта аланга олгандай бўлди.

Ўрта боғда Акбар билан келин-куёв ўйнаб ўсган Салима ҳазрат тоғасининг энг ишонган дўсти Байрамхондан кўпда тортинмас эди. Байрамхоннинг катта хотинидан туғилган ўғиллари уйланган, ўзининг ўсиқ соқол-мўйловига оқ тушган. Шунинг учун Салима ҳам уни Акбарга ўхшаб: «Хонбобо», деб атар эди. Байрамхон Салимани Ўрта Боғдаги шийпонда ўн уч ёшида бир учратди-ю, гапга солди. Гулранг бегимга атаб ёзган шеърларидан Салимага ўқиб берди:

*Ей пари пайкарки, умри жовидонимсен\* менинг,  
То тирикмен, сендан айрилмонки, жонимсен менинг.*

шеърни яхши кўрадиган ва ўзи ҳам ғазал машқ қила бошлаган Салима бегим Байрамхоннинг бу ҳароратли байтидан астойдил завқ олгани унинг парпираб ёнган кўзларидан билинди. Шунда Байрамхон аввалгидан ҳам ҳароратлироқ овоз билан яна бир байт айтди:

*Йўқ сенча киши севгулук эл ичраки, йўқтур,  
Сендек севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма.*

Байрамхоннинг бу ғазали куйга солиб айтиладиган машҳур ашулалардан эканини Салима биларди. Онаси Гулранг бегимга аталган бу сатрларни Байрамхон энди унинг шоиртабиат қизига тикилиб айтганда, эски муҳаббати гўё янгиланди-ю, эл ичида энди унга Салима бегимдан суюклироқ қиз йўқдай туюлди.

Байрамхондай катта шоир билан суҳбатлашганидан хурсанд бўлган Салима кейинроқ пайт топиб унга ўзининг шеърий машқларини кўрсатди. Қиз боланинг ишқий шеърлар ёзиши мутаассиб одамлар томонидан уят саналарди, шунинг учун Салима ўз шеърларига «Маҳфий» деб имзо чекар эди.

Салима бир вақтлар Акбар билан келин-куёв ўйнаб юрган пайтларидан бери Акбарни болаларча бир меҳр билан яхши кўрарди. Унинг ишқий шеърлари Акбарга бағишланган, лекин буни ҳеч кимга, шу жумладан, Байрамхонга ҳам айтмас эди.

Қизнинг шеърларидаги бу яширин олов Байрамхоннинг унга бўлган меҳрини янада алангалантиргандай бўлди. шеър баҳонаси билан улар боғда бир неча марта суҳбатлашдилар. Байрамхон Салимага уйланиш ва подшоҳ оиласига куёв бўлиш ниятини кўнглига маҳкам туккан эди. Ҳумоюн ваъдасини бажаришга улгурмай оламдан ўтди. Салиманинг ҳам отаси, ҳам онаси ўрнида Ҳамида бегим қолди.

— Энди, ҳазрат бегим... худо бизни осуда кунларга етказди. Катта қурилишлар, орзу-ҳавасли тўйлар қиладиган пайтлар келди...

Хонбобо бугун Салима бегимга ёш кўрингиси келиб, соқол-мўйловини бўяттирганини Ҳамида бегим энди пайқади. Лекин уч кам олтмиш йиллик умр машаққатлари унинг юзига, пешонасига, ҳатто, бўйинларига чуқур ажинлар солиб кетган эди. Бўялган соқол-мўйлов билан бу ажинлар бир-бирини фош қилишини Байрамхон ўзи ҳам сезаётгандай қимтиниб, ўнғайсизланарди. Хонбобони ҳеч қачон бу аҳволда кўрмаган Акбар гап нимадалигига тушунмай, гоҳ унга, гоҳ онасига ҳайрон бўлиб қарарди. Ҳамида бегим изтироб ичида қолганини сезган Байрамхон унинг бирон совуқ гап айтиб қўйишидан чўчиди ва сўзини тезроқ тугатишга интилди:

— Қолган гапни бугун оқшом шайх Гадои келиб айтгай, бегим. Мен Шерхон асирлигидан қочиб юрганимда бу шайх мени уйига яшириб, нақд ўлимдан олиб қолган. Шунинг учун уни муносиб кўрдим... Мен ўттиз йил давомида шу хонадонга қилган хизматларимни ўзингиз билурсиз. Бизга шу иноятни муносиб кўрсаларингиз, мен учун энг олий мукофот бўлғай. Шу вақтгача қилган хизматларим дарёдан томчи. Дарёнинг ўзидек катта хизматларни қон-қариндош бўлганимизда қилгаймен!

— Жаноб вакили салтанат! Ҳали дилимиздан қайғу аригани йўқ. Шайх Гадои шошмасинлар. Кейинроқ...

— Қачон? — сабрсизланиб сўради Байрамхон.

— Яна уч-тўрт ой ўтсин.

Бир вақтлар Қазвинда элчилик қилиб юрган кезларида жуда бардошли ва мулоҳазакор одам бўлган Байрамхон кейинги йилларда хийла ўзгариб қолган. Қандаҳорда ўн йил ҳоким бўлган ва сўнги пайтларда Акбарни ҳам ўз измига бўйсундирган тожсиз подшога айлангандан бери аввалги сабр-бардоши ва мулоҳазакорлиги уни гўё тарк этган. Ҳозир ҳам «уч-тўрт ой» деган сўзлардан озорланиб:

— Ҳазрат бегим, пайсалга солинса гап кўпайгай!— деди. — Майли, бир ҳафта ўтсин. Шайх Гадоини келгуси чоршанбада қабул қилинг...

Акбар бу орада гап нимадалигини фаҳмлай бошлаган эди. У ҳозир онасининг ёнини олса, гап баттар чигаллашишини сезган Байрамхон:

— Амирзодам, — деб Акбарнинг хаёлини бошқа ёққа бурди, — сиз мендан Панжоб билан Манкот вилоятига бориш учун ижозат сўраган эдингиз. Мана, ёмғир фасли тугади.



— Энди жўнасақ бўлғайми? — қизиқиб сўради Акбар.

— Ҳа, Лахўрда аткангиз Шамсиддин Муҳаммад сизни кутиб олғай. У ҳозир Панжоб ҳокими. Манкот ҳам бизга хайрихоҳ вилоят. Бу ердан мингта бек-у навкар Пирмуҳаммад атка бошчилигида сизга ҳамроҳ бўлғай. Шу ҳафта йўлга чиқмоғингиз мумкин. Барча тайёрликлар кўрилғай.

Байрамхон Салима бегимнинг Акбарга меҳри борлигини ишончли одамлардан эшитган эди. Энди совчи келадиган нозик пайтда Акбарни узоқроққа юбориб, қиз туфайли икки орага тушиши мумкин бўлган низонинг олдини олмоқчи эди. Байрамхон ўз ниятига тезроқ етиш учун ҳамма нарсани олдиндан ўйлаб, астойдил тайёрланиб келганини сезган Ҳамида бегим оғир ва таҳликали туйғулар гирдобидида қолди.

— Онажон, мен Манкотга кетсам, сизга қийин бўлмағайми? — деб сўради Акбар.

Ҳамида бегим Салимани ўзига келин қилмоқчи эди. Қиз ҳам шуни жуда истади, Акбарга дуч келиб қолса, бўлажак келинчақдай уялиб қимтинади. Акбар ҳали уйланиш тўғрисида ўйламайди. Лекин вақт ўтиши билан у ҳам ўзининг Салимага кўнгли борлигини фаҳмлаб қолиши мумкин.

Ҳамида бегим ҳозир шуни Байрамхонга айтадиган бўлса, қизиққонли оталиқ оловланиб кетиши аниқ. Ахир у Ҳумоюннинг ваъдасига орқа қиляпти. Бир вақтлар Гулранг бегимни унга бермаганларининг аламини унутолмай юрибди.

Икки орада низо чиқса, Акбар аёвсиз кураш гирдобига тортилади-ю, ҳаёти хавф остида қолади. Йўқ, Ҳамида бегим ёлғиз ўғлини бундай хавф-у хатардан узоқроқ тутмоғи керак. Акбарнинг ўзи ҳам қачондан бери Манкот томонларга сафар қилиш орзусида юрарди. Ўғли ҳозир шуни истаб турганини кўрган Ҳамида бегим:

— Майли, Акбаржон, сизни соғиниб қийналсам ҳам, бардош берурмен! — деди.

Акбар сафар иштиёқи ва тайёргарлигига берилиб, Байрамхон билан онаси орасида бўлиб ўтган ғалати ва сирли гапларнинг сабабини унча суриштирмади. Лекин у жўнайдиган куни эрталаб онасининг хонайи хосига хайрлашиш учун кирганида ранги сўлғин, кўзлари йиғидан қизарган Салима бегимни кўриб қолди.

Акбар ярим ёш катта эди ва қизга «сен» деб гапирарди:

— Ҳа, Салима, сенга не бўлди?

Ҳамида бегим «айтма» дегандай лабини тишлаб қаради. Лекин Салима ички туғёнини Акбардан яширолмади:

— Мен ҳам сиздек... хонбобо деб... бобом ўрнида кўрсам... неварали одам менга ошиқ бўлганмиш!.. Уйланмоқчи эмиш.

Акбар Байрамхоннинг ўтган куни одатдан ташқари ийманиб айтган сўзларининг маъносини ва шайх Гадейи келишининг сабабини энди тушунди.

— Наҳотки? Йўғ-ей! Салима, балки хонбобо ҳазил қилгандир?..

— Ҳазил эмиш!.. Мана, хонбобо ўзи менга арзи ҳол қилиб ёзган шеъри.

Икки ёшга изтироб билан тикилиб нима дейишини билмай турган Ҳамида бегим уларнинг бирига қанчалик муносиблигини кўриб, юрагини алам тимдалади. Акбар — мўйлаби кўзга ташланиб қолган, дуркун гавдали, жозибали йигит. Балоғатга етиб, пуштиранг бахмал нимчасининг кўкраклари бўртиб турган хипча бел, нафосатга тўла қиз Салима. Наҳотки уларнинг тақдирлари қўшилмаган бўлса?

Акбар олтин суви югуртирилган ипак қоғоздаги сатрларга кўз югуртирди:

*Ҳажрингни хаёл қилмоқ мушкул,*

*Сендин талаби висол қилмоқ мушкул.*

*Ҳолимни сенга арз қилсам дейдурмен,*

*Аммо менга арзи ҳол қилмоқ мушкул.*

Акбар Байрамхоннинг дастхатини танирди. шеърдаги ростгўйлик, ҳароратли қалбнинг дарди ва шоир қаламининг таъсир кучи уни ўзига ром қилди. Байрамхон ёшлигида Гулранг бегимга ошиқ бўлиб, етишолмаганини Акбар ҳам биларди. Салима онасига жуда ўхшашини у ҳам эшитган эди. Ўша эски дард янгиланиб оталиғини не чоғлик мушкул аҳволга солиб қўйганини унинг ўзи шеърини сатрларда ростгўйлик билан айтгани Акбарни лол қолдирди. Чиндан ҳам, хонбобонинг ёшгина Салимадан висол талаб қилиши жуда мушкул, арзиҳол қилиши бундан ҳам мушкул, унинг ҳажрида куйиши эса ҳаммасидан мушкулроқ. Кўнгил кишини не кўйларга солишини Акбар ўша куни хонбобо ёш йигитлардай ийманиб гаплашганда ҳам кўрган эди-ку.

— Энди не қилурмиз? — деб Акбар онасига қаради.

Шу қийин аснода Ҳамида бегим Ҳумоюннинг руҳига суянди:

— Ҳазрат отангиз ваъда берган эканлар... ўзингиз эшитдингиз, болам.

Салима бегим йиғлаб гапирди:

— Ҳазрат тоғам тирик бўлганларида менга раҳм қилмасмидилар? Ахир мен ҳам ҳазрати Бобурнинг невараси эмасменми? Бобомиз ўз қизларини уч хотинли кекса бекларга бериб, хор қилган эмас эдилар-ку? Менга ҳам ўзимга муносиб йигит топилмагайми?

шеър машқ қилиб юриб дилидагини равон айтишга ўрганган Салиманинг бу гаплари Акбарни ларзага солди. Унда ҳам бирдан бобурийларга хос ғурур, иззат-нафс уйғонди.

— Биз ҳали шунчалик ҳимоясиз, нотавон оила бўлиб қолдикми, онажон? Менинг подшолигим қаёқда қолди? Хонбобо тепамизга чиқиб кетмоқда-ку! Унинг катта ўғли Мирзохон ҳозир йигирма беш ёшда! ўн тўққиз ёшли хотини Нозия бор! Яна Салимага... Соқолини бўяб... ахир бу...

Акбар билан оталиғининг ораси бирдан дарз кетгандай бўлди. Ҳамида бегим бунинг оқибатидан кўрқди.

— Байрамхон сиз учун ота ўрнида-я, Акбаржон! Зинҳор унга қарши гапиришга ўрганманг! Ифвогарлар кўп, дарров етказгай!

— Етказса, етказсин! — деди Акбар. — Кўрқиб, хор бўлиб яшагандан, мардона олишиб, ўлган яхши!

Ҳамида бегим талпиниб Акбарнинг олдига борди-ю, унинг елкасидан кучди:

— Болажоним, ботирлар авлодидансиз, сизнинг шердил йигит бўлишингизга ишончим комил! Фақат энди ўн олтига кирдингиз. Шошилманг, бир-икки йил куч йиғинг. Ҳеч бўлмаса ўн саккизга киринг, давлатни ўзингиз бошқарадиган бўлинг. Биз буни сабр-бардош билан кутгаймиз!

Акбар Салимага савол назари билан қаради. Қиз ҳам кута олармикан? Лекин Салима ихтиёри ўзида эмаслигини биларди. Акбардан ҳимоя сўраш эса хатарли эканини, ёш ўспирин ҳозир Байрамхон билан олишса ҳалок бўлиб кетиши муқаррарлигини Салима сезиб турарди. У ўзини йиғидан зўрға тутиб:

— Амирзодам, онамиз ҳақлар, — деди. — Мен бахти қора қиз эканмен, етим ўсдим. Энди мени деб бундай бало-қазони бўйнингизга олманг. Мен ҳам тақдиримда борини кўргаймен. Лекин то ўлгунча сизга... Сизни қалбим тўрида сақлағаймен! Хайр!

Салима йиғлаганича хонадан чопиб чиқиб кетди. Унинг аламли сўзлари ва аччиқ йиғиси Акбарнинг қалбидаги қудратли бир туйғуни жунбушга келтиргандай бўлди. Бу туйғу муҳаббатмиди ёки фақат раҳм-шафқатми, ҳали унинг ўзи ҳам билмайди. Фақат томоғига бир нарса тикилиб, овози бўғилиб гапирди:

— Салимага бунчалик жабр қилинса, биз қандоқ қараб тургаймиз, онажон? Мен ҳозир бориб оталиғим билан сўзлашгаймен!

Байрамхон ўтган куни Дехлидан Аграга жўнаб кетган эди. Буни биладиган Ҳамида бегим:

— Шоҳ ўғлим, сиз бу можарога аралашманг, — деди. — Ўспиринлар ҳал қиладиган иш эмас бу! Байрамхон отангизни неча ўлимлардан олиб қолган, сизни ҳам ёмон фалокатлардан қутқарган. Яхшилиқни қайтариш осон эмас, бу ҳам гоҳо қурбон талаб қилгай! Мен ўзим бир ҳисобини

топгаймен... Одамларингиз кутиб тургандир. Йўлдан қолманг.

Ҳамида бегим ўғлидан бирор кун ажрагиси келмаса ҳам, лекин шу ишқаллик туфайли Акбарни тезроқ Панжобга жўнатишга интиларди.

— Аммо шайх Гадои келса ризолик берманг, шошилмасинлар, — деди Акбар. — Бир-икки йил кутсинлар.

Ҳамида бегим икки-уч ой муҳлат сўраганда шунчалик озорланган Байрамхоннинг бир-икки йил сабр қилиши имкондан холи эди. Айниқса, ёши ўтиб бораётган одамлар бу нозик ишда ҳар бир кунни ғанимат билишидан бегим хабардор эди. Лекин у Акбарни юпатиш учун:

— Хўп, хўп, сиз хотиржам бўлинг, болам! — деб, ўғлини кузатиб қўйди. Ёлғиз қолганда эса ҳамма балога энди ўзи балогардон бўлишини сезиб, вужудини ваҳм босди.

\* У м р и ж о в и д о н — ўлмас умр, мангу тирик ҳаёт.

## А Г Р А ҲОКИМИЯТ ТАЛОТУМЛАРИ

Егасини йиқитиб кетадиган асов отлар бўлади. Лекин филбонга хартуми билан чанг соладиган, уни йиқитиб, оёғи билан топтаб ташлайдиган маст филлар отлардан юз чандон даҳшатлироқ бўлишини Акбар Ҳиндистонга келгандан кейин кўрди.

Бу қудратли жониворлар беғубор болалар ва ёш ўспиринлар билан яхши чиқишар эди. Акбар ўн ёшида Бҳирада биринчи марта филга миниб кўрганда худди юриб кетаётган баланд қоятошнинг устида ўлтиргандай сесканган эди. Отасининг қадрдон филбони Лаъл Чанд уни аввал ювош филларга миндириб ўргатди. Филнинг супрадай кенг қулоқлари остига тиззани тикиб маҳкам ўлтириш, анкуш деб аталадиган темир таёқча билан уни хиллалаб бошқариш ва филбонликка оид бошқа нозик ишлар, муомалаларни бажо келтиришни Акбар ўн уч ёшида билиб олди. Филлар ширинликни яхши кўрар, шакарқамиш ерди. Акбар Панжобнинг Манкот деган жойидаги катта филхонада бу жониворлар яхши кўрадиган емишлардан пиширилган гуруч, бодом ва асал қўшилган гажаражлардан едирган. Дилшанкар, Дамудор, Жҳалпа деган филлар билан жуда иноқ бўлиб олган эди. Бу зийрак жониворлар яхшилиқни ҳам, ёмонликни ҳам унутмас экан. Бҳай деган бир филбон Акбарнинг Дамудор учун берган гажаражини охуридан олиб, бошқа филга берган экан. Бир кун Дамудор маст бўлиб, занжирини узиб кетди. Бҳай қаршисидан чиқиб уни тўхтатмоқчи бўлганда хартуми билан уриб йиқитди. Шунинг устига Акбар фил яхши кўрадиган ширин емиш олиб келиб қолди. Дамудор уни таниди. Акбар қўлида анкуш билан:

— Дамудор, тўхта, Дамудор! — деб, филга илиқ гапирди. — Мен сенга гажараж олиб келдим! Ол, егин, Дамудор!

Фил маст бўлганда овқатга унча қарамайди. Аммо Акбарнинг аввалги яхшилиқлари Дамудорнинг ёдидан чиқмаган эди. Акбар унинг олдинги ўнг оёғини силаб:

— Дамудор, оёғингни тут! — деди. Фил оёғини тутиб бермаса унга миниб бўлмас эди. Дамудор хартумини кескин силкитиб наъра тортди. Ҳозир унинг бутун вужуди хуружга келган пайтда устига ҳеч кимни миндиргиси келмас эди. Лекин Акбар уни силаб-сийпаб яна илиқ гапирди. Ҳиндчалаб:

— Билле! — деди. — Дамудор! Билле!\*

Ниҳоят, Дамудор ўнг оёғини тиззасидан букди-да, кенг, доира шакл қора товонини Акбарга тутди. Акбар шу товонга оёғини қўйди-да, қўлини юқорига чўзиб, филнинг қалин қулоғидан тутганича, унинг бўйнига чиқди. Акбар уни ўрмонга сайрга олиб борди, дарёда чўмилтирди. Филнинг ховурини босиб, яна филхонага қайтариб олиб келди.

Шундан кейин филбонлар Акбарнинг маҳаватлик\* истеъдоди ва журъатига тан бердилар. Лаъл Чанд унга фил уриштиришни ҳам ўргата бошлади.

Ҳарбий филларни жангга тайёрлаш учун уларни маст қилиб, махсус бир майдонда уриштириб кўриш одати Ҳиндистонда қадимдан бор эди. Филлар уришаётганда унинг устида маҳавати бўлади. Катта майдон ўртасида тупроқдан кўтарма қилинади. Икки фил кўтарманинг икки томонидан келиб, аввал бир-бирини хартуми ва тиши билан ура бошлайди. Уларнинг улкан оёқлари остида тупроқ кўтарма нураб, қулаб тушади. Маҳаватларнинг ҳар бири ўз филига буйруқ бериб, йўл-йўриқлар кўрсатиб туради. Филлар гоҳо бир-бирига шундай қаттиқ уриладики, маҳават бўшроқ ўлтирган бўлса, хасдай учиб кетади. Ҳазабнок фил ўз рақибини енгиш учун аввал унинг устидаги маҳаватини йиқитишга, уни хартуми билан уриб туширишга ҳаракат қилади. Чунки маҳавати уриб туширилган фил енгилган ҳисобланади. Катта баландликдан йиқилган маҳават эса бирон жойи синиб майиб бўлади, гоҳо уришаётган филларнинг оёғи тагида топталиб, ўлиб кетади.

Шунинг учун филини уриштиришга олиб чиқадиган филбон худди ўлимга кетаётган одамдай уйдаги яқинларидан ва филхонадаги ҳамкасбларидан рози-ризалик сўраб, ҳамма билан хайрлашиб майдонга чиқади.

Ўсмирлик оловлиги туфайли Акбар мана шу хатарли фил уришига биринчи марта маҳават бўлиб қатнашганда ўн тўрт ёшда эди.

Байрамхон фил уришида Акбарга бирон кор-ҳол бўлишига хавотирланиб, аввал унга рухсат бермади.

— Тождору шаҳзодаларга, ҳатто, чавгон ўйнаш мумкин эмас, — деди Байрамхон. — Чунки муҳолиф томон қасддан гўй ва чавгончўп билан уриб, тождорга шикаст етказиши мумкин. Фил уриштириш эса чавгондан минг ҳисса хатарлироқ!

Лекин Акбар маст филларни қандай дадиллик ва усталик билан мина олишини оталиғи ҳам кўрди. Акбар Дамудор номли ўша зўр филни мастлиги тарқагандан сўнг Байрамхонга инъом қилди. Бундан мамнун бўлган оталиқ, ниҳоят, Акбарнинг маҳават бўлиб фил уриштиришига ҳам рухсат берди.

Акбар Жҳалпа деган жанговар филни миниб майдонга чиқди. Лакна деган иккинчи маст филни Лаъл Чанд минди. Байрамхон рақиб томонга атайлаб Акбарни яхши кўрадиган ва уни эҳтиёт қиладиган маҳаватни қўйган эди. Филлар бир-бирларини тишлари ва хартумлари билан уриб бир ярим соат олишдилар, аммо маҳаватларини йиқитолмадилар. Шунинг учун олишув дуранг билан тугади.

Шундан кейинги тўрт йил давомида Акбар яна анча маст филларни минди ва уларнинг аёвсиз жангларига ҳам қатнашди. У Аградаги кескин зиддиятлардан ва оталиғи билан икковининг орасини бузаётган бек-у аъёнларнинг фисқ-у фасодларидан таъби кир, кўнгли ғаш бўлган пайтларда фил миниб кўнгил ёзар эди.

\* Б и л л э — оёғингни тут, «миндир» дегани.

\* М а ҳ а в а т — филшунос, филбон.

\* \* \*

Акбар Манкотда юрганда Байрамхон уч кун тўй бериб, Салима бегимга уйланган эди. Шундан бери икки орада пайдо бўлган дилсиёҳлик тобора кучайиб кетяпти. Турдибек ўлдирилгандан буён Байрамхонни ёмон кўрадиган Моҳим энага хони хононни Акбарга нуқул ёмонлайди: — Ҳокимият оталиғингизни ховлиқтириб қўйди! Хони хонон илгари бундақа эмас эди. Ҳозир унвонига ҳам қаноат қилмай, ўзи подшо бўлмоқчи эмиш! Салима бегимдан ўғил кўрса «бу ҳам Бобур авлодидан» деб, ўзиникини тахтга чиқармоқчи-да! Сизни тахтдан четлатмоқчи оталиғингиз, амирзодам, эҳтиёт бўлинг!

Акбар Байрамхоннинг бунчаликка боришига ишонмаса ҳам, аммо энди ундан жуда эҳтиёт бўлиб юрар, дилида оталиғига қарши норозиликлар тобора кўпайиб борар, бу туйғулар ҳаммаси бир кун эмас, бир кун оловланиб портлаб кетиши мумкинлигини сезар эди. Байрамхон Салима бегимга уйланганига, мана, икки йил бўлди, аммо ҳалигача ундан фарзанд кўргани йўқ. Саройда бўлаётган миш-мишларни Акбар кўкалдоши Адҳамдан эшитди: — Салима бегим Байрамхондан фарзанд кўришни истамас эмиш. «Мени ўз холимга қўйинг, Нозия биби сизга мунтазир, боринг», деб эшикни ичидан қулфлаб олармиш. Байрамхон зўравонлик қилишга журъат этмасмиш. Салима бегим ўзини бир нарса қилиб қўйишидан кўрқармиш! Кекса одам, кўрпасига қараб оёқ узатса бўлмасмиди?! Акбар саройда Байрамхонни кўрганда унинг нимадандир эзилиб, ич-етини еб юрганини сезарди. Хуфиялар ҳар хил ифволарни унинг қулоғига ҳам етказиб борсалар керак. Байрамхон бир кун Акбарни холи топиб, янги ёзган ғазалидан бир неча байтини ўқиб берди:

*Ҳар сўзки ғаразгў деса, эй ёр, инонма,  
Арбоби ғараз сўзига зинҳор инонма.  
Ҳар дам санга юз сўз мени маҳрумдин айтиб.  
Ҳар сўзда анинг юз ғарази бор, инонма.  
Ҳар неча жафо кўрса вафо тарки қилурму  
Байрамки, билур ўзни вафодор, инонма.*

Акбар оталиғининг бу ҳароратли байтлар билан нима демоқчи эканини тушунди. — Хонбобо, мен ҳам жафо кўрсам-да, ҳали тарки вафо қилган эмасмен, — деди. — Лекин... ўн саккизга кирдим, подшо деган номим бор. Одамлар менга арз-у дод қилурлар. — Сизга не хусусда арз қилмоқдалар, амирзодам? — Шайх Гадейи садрлар судури бўлмоқчи эмиш. У одам шиа мазҳабидан. Саройдаги кўпчилик бек-у аъёнлар эса суннийлар. Суннийпараст руҳонийлар ҳам дод-фарёд кўтаргай. — Амирзодам, сиз нечун бу дод-фарёдларга қулоқ солмоқдасиз? Ахир бу суннийпарастлар мудом торлик қилурлар! Ҳиндистон эса жуда кенг мамлакат. Кўпчилик халқи — ғайридин. Шерхон шуни ҳисобга олиб, ҳиндларга бағрикенглик қилди-ю, кўп ютуқларга эришди. Мен ҳам ҳозир давлат идораларига энг истеъдодли ҳиндларни ишга олмоқдамен. Тодар Мал деган бир ҳинди ҳисоб-китоб ишига беҳад уста. Ўзи оддий халқ орасидан чиққан фозил йигит. Солиқ ишларини яхши йўлга қўймоқда. Суннийпарастларингизнинг бошлиғи шайхулислом Ансорий шу ҳиндини саройда кўриб қолиб: «Бу мажусийни ким олий даргоҳга киритди?» деб жанжал кўтарди. Шунда шайх Гадейи менинг тарафимни олди. Бу шайх Ҳиндистонда туғилиб ўсган, ерли халқнинг тилини ҳам, дилини ҳам, урф-одатини ҳам яхши билур. Ўзи адолатли, раҳмдил одам. Акбарнинг дилидан эса: «Бу шайх шунчалик адолатли-ю раҳмдил одам бўлса, Салима бегимни макр-у ҳийла билан отасидан катта қарияга никоҳлаб берармиди?» деган фикр ўтди.

\* \* \*

Шайх Гадейи садрлар судури қилиб тайинлангандан сўнг барча қозиларни янгилади, масжидларнинг вақфларини ҳам суннийпараст руҳонийлардан тортиб олиб, ўзига ёққан бошқа мазҳабдаги шайх ва уламоларга бера бошлади. Шайх Ансорий бошлиқ суннийпарастлар худди инига чўп тиқилган арилардай вижиллаб, шайх Гадейига қарши қўзғалдилар. Уларга Байрамхондан норози бўлиб юрган бек-у аъёнлар қўшилди. Акбар кимнинг гапига ишонишини билмай, интиҳосиз низолардан тўйиб кетганда Дехлига, онаси ва энагаси Моҳим бибининг ёнига борарди. Лекин Дехлида Байрамхонга душман бўлиб қолганлар Аградагидан ҳам кўп. Моҳим энаганинг иниси Шаҳобиддин Ҳамида бегимнинг

тавсияси билан Деҳли шаҳрига кутвал қилиб тайинланган эди. Бу одам жияни Адҳамхон орқали Пирмуҳаммад атка билан тил бириктирган, ҳаммалари бирлашиб, Байрамхон билан шайх Гадоини юксак лавозимларидан четлатиш фикрига тушган. Лекин Акбар уларнинг гапига кирса ички уруш бошланиши ва қон тўкилиши мумкинлигини билади, ўз атрофидаги беклардан ҳеч бири бу улкан давлатни Байрамхончалик уддалаб бошқара олмаслигини сезади. Шунинг учун у Деҳлидаги зиддиятлардан ҳам ўзини четга олиб, яна Аграга қайтади. Бундан бир ойча бурун Акбар Аградаги Зарафшон боғининг тиллакори шийпонида ўлтирганида Пирмуҳаммад атка ҳовлиқиб келди-ю:

— Амирзодам, сиз ҳокимиятни ўз илкингиизга олмоғингиз керак! — деди. — Аградаги Қиличхон Андижоний, Калпидаги Алиқулихон ўзбеклар ҳам сизга содиқ. Шайх Ансорий фатво беришга тайёр. Кўпчилик дин аҳлининг шайх Гадоини кўрарга кўзи йўқ.

Бу гапларга шийпон орқасидаги дарахтлар панасида туриб гўё гулларнинг тагини чуқалаб юмшатаётган серсоқол боғбон зимдан қулоқ солмоқда эди. Кобулда Саид Халил қилтомоқ бўлиб ўлиб кетгандан сўнг Комрон билан Бҳаккарга қочган Афзалбек шу эди. Комрон Ҳумоюн билан ярашганда Афзалбек жазодан қочиб, Панжобга келди. Исломшоҳ хизматига ўтиш учун ўзига Муборизхон деган афғонча янги ном қўйди. Бобурийларга оид кўп сирларни Исломшоҳга айтиб бериб, беш-олти йил унинг хизматида юрган Афзалбек ҳокимият яна ўзгарганда Байрамхон ҳузурига келди.

Байрамхон уни аввал Афзалбек бўлиб юрган пайтларида танимас, бирда-ярим кўрган бўлса ҳам унутиб юборган эди. Муборизхон — Афзалбек — ўзи ҳам йигирма йилдан бери жуда ўзгариб кетган, узун мош-гуруч соқолли кекса одамга айланган, лекин хуфиялик ишида маҳорати янада ошган эди. Шунинг учун Байрамхон уни Зарафшон боғига боғбон тайинлаган, айни вақтда, Акбарни йўлдан урмоқчи бўлган бек-у аъёнларнинг сўзларидан оталиқни огоҳ қилиб турувчи хуфия қилиб қўйган эди. Муборизхон ҳозир қулоғини динг қилиб, Акбарнинг жавобини кутди. — Оталиғим бизга кўп яхшиликлар қилган, — деди Акбар, — мен унинг юзига оёқ қўёлмагаймен!

— Аммо оталиғингиз сизга шунча ёмонликлар қилса майлими? Салима бегим унинг даргоҳида бебахт... Нажотни ҳамон сиздан кутмоқда! Деҳлида отангизга улкан мақбара қурмоқчи эдингиз. Қурилиш ҳалигача бошлангани йўқ. Оталиғингиз каттароқ маблағ бермайдир!

— Ҳатто шахсий харажатларимга ҳам пулни кам бериб, мени жуда қисиб қўйганлиги рост! — деди Акбар алам билан.

— Аммо Байрамхон ўзи ҳаммадан бой! Қандаҳордай улкан вилоят унинг жогири. Ҳар йили лак-лак олтин танга даромад олмоқда! Атрофига шайх Гадоини, Валибек, Шоҳқули маҳрамга ўхшаган қизилбошларни йиғиб олган. Уларга энг катта лавозимлар-у жогирларни берган. Ҳар бири сиз-у биздан бой! Қачонгача бу бедодликка чидагайсиз, амирзодам? Ахир сиз подшосиз! Хазина сизники, барча вилоятларда сизнинг номингиз хутбага қўшиб ўқилмоқда. Аммо хазинага сизнинг муҳрингиз билан қоғоз олиб борилса пул берилмайдир! «Фақат вакили салтанат Байрамхоннинг имзоси-ю ижозати билан пул берилсин!» деган фармон бор. Хазиначи бу фармонни бузса, жазо олгай! Ахир бу адолатсизлик эмасми? Бу фармонни қачон бекор қилурсиз? Ҳамма жойда сизнинг муҳрингиз билан иш олиб борилмоғи керак-ку! Буюринг, содиқ бек-у аъёнларингиз буни жорий этсинлар!

Пирмуҳаммад атка айтган бу ишни жорий этиш — давлат тўнтариши яшашдай мушкул ва хатарли эди. Байрамхоннинг феъли маълум. Атрофидагилар ҳеч балодан қайтмайдиган шафқатсиз одамлар. Улар Турдибекни чодирда қандай ўлдирганлари Акбарнинг кўз олдига келди. Узоқ жимликдан сўнг Акбар:

— Ҳали шошмайлик, — деди. — Мен ўйлаб кўрмоғим керак.

\* \* \*

Ўша куни кечаси Муборизхон — Афзалбек бу гапларни оқизмай-томизмай Ҳашт Биҳишт боғидаги Байрамхонга етказиб борди. Байрамхон аввал бир оловланди, кейин мулоҳаза қилиб кўриб, Акбарнинг вазминлигига тан берди. У оталиғига Салима бегим ҳақида ҳам ҳалигача бирор оғиз сўз айтгани йўқ. Салима бегим Акбарга қариндош, кўришиб, гаплашаман деса, ҳеч ким тақиқлай олмайди. Лекин икки орадаги ишқалликни баттар қўзғамаслик учун Акбар Байрамхоннинг ҳарамидеги аммабаччасидан атайлаб ўзини узоқ олиб юрибди. Байрамхон гоҳ бу йигитдаги бардошга ҳайрон қолади. «Қонида бор шекилли-да»,— деб ўйлайди. Бобур ҳам шу ёшда термизлик Боқи Чағониёнийнинг аввалги яхшилигини унутолмай, унинг қанча гуноҳларини кечиргани, Ҳумоюн ўз инилари билан муносабатда қанчалик бардошли бўлгани Байрамхоннинг хаёлидан ўтади.

Аммо Акбарни Байрамхонга қарши қўзғатмоқчи бўлган Пирмуҳаммад атка жазосини олмоғи керак!

Ертаси куни Байрамхон уни ўз девони хосига чақиртирди. Нозирул мулук Пирмуҳаммад эрталабдан Байрамхоннинг авзойи ёмонлигини одамлардан эшитган ва ўзини касалга солиб, уйига бориб ётган эди. Унинг касали ёлғонлигини фош қилиш учун Байрамхон уч-тўрт яқин мулозимлари билан отланиб тўғри Пирмуҳаммаднинг уйига йўл олди. Ҳовли дарвозаси олдида турган қоровул:

— Берухсат киргизманг деб буюрган эдилар, — деди-да, дарвозани очмади: — Мен ҳозир ичкарига кириб, рухсат сўраб чиқгаймен!

Қоровул Байрамхонни танимаслиги мумкин эмас эди. Давлат бошлиғини бекик дарвоза олдида куттириб қўйиш Байрамхон билан бирга келган шайх Гадойи ва Шоҳқули маҳрам томонидан учига чиққан одобсизлик деб баҳоланди. Байрамхон қоровулнинг қайтиб чиқишини кутиб турмасдан отининг жоловини орқага бурди. Саройга қайтгач, Валибек унинг номидан Пирмуҳаммадга қисқа бир хат ёзиб юборди:

«Сен жаноби хони хононнинг ҳузурига келганингда юпун кийинган бир муллоча эдинг. Хони хононнинг тавсияси билан атка бўлдинг. Бу улуғ зот сени нозирул мулук лавозимига кўтардилар. Энди сен бунинг ҳаммасини унутдингми? Билиб қўй, бизнинг қаршимизда сенинг бир пиёла сувчалик ҳолинг бор, вакили салтанат чимчилоғи билан бир урсалар тўкилиб, сочилиб кетгайсен. Агар жонингдан умидинг бўлса тезроқ ақлингни йиғиб, тавба қилгани келгайсен!»

Пирмуҳаммад хат келтирган кишига: «Ертага эрталаб боргаймен», деб жавоб берди. Кечки пайт Акбарнинг номига мактуб ёзиб, воқеани баён қилди:

«Амирзодам, боғда, сўзлашган гапларимизни кимдир оталиғингизга етказганга ўхшайдир. Мен қочмасам қасд олғайлар. Валибек ёзган хатни ўқиб кўринг. муҳрларни хони хононга қайтариб юбормоқдамен. Менинг лавозимим унинг одамларидан яна бирортасига керак, чамаси. Аммо Сизга ҳамиша содиқмен, қачон чорласангиз хузурингизга етиб келгаймен». Пирмуҳаммаднинг нозирликдан ташқари, панжҳазора\* деган ҳарбий унвони ва беш минг навқари бор эди. Кечаси қоронғида у энг содиқ кишиларидан мингтачасини йиғди-ю, Аградан яшириқча чиқиб, Гужарат томонга қочди.

Бу орада Байрамхоннинг яқинлари уни оталиққа қарши фитнада айблаб, ҳибс қилиш ҳақидаги буйруққа қўл қўйдирган эдилар. Тун ярмидан ошганда қамаш учун келган одамлар уни тополмадилар, сўнг мол-у мулкини мусодара қилдилар. Ўзи топилмагани учун оила аъзоларини Биана қалъасига элтиб ҳибс қилдилар.

Байрамхоннинг ёнида катта лавозимга кўз тикиб юрганлардан бири эронлик Ҳожи Муҳаммад Сейистони эди. Икки кун ўтмасдан Байрамхон бу одамни Пирмуҳаммаднинг ўрнига ички ишлар нозири\* қилиб тайин этди. Аграда Акбар суянадиган сирдош нозирул мулук энди йўқ, унинг ўрнини Байрамхоннинг яна бир ашаддий тарафдори эгаллади.

Акбар Пирмуҳаммаднинг оила аъзолари, жумладан, хотини Ҳакима биби ҳибсга олинганини

эшитиб, Байрамхоннинг ҳузурига кирди:

— Хонбобо, Ҳакима биби ҳам менга оқ сут берган энага! Унда айб йўқ! Ҳибсдан бўшатмоқ керак.

— Амирзодам, Пирмуҳаммад аткангиз менга қарши фитна уюштирганидан сиз хабардормидингиз?

— Мен уни бу ёмон йўлдан қайтарган эдим.

— Аммо у қайтмадир. Айби бўйнига қўйилишини сезиб қочибдир. Оиласи эса бу ишда унга ёрдам берибдир.

— Аткининг қочишига сизнинг номингиздан ёзилган мана бу мактуб сабаб бўлмишдир! — деб Акбар Валибекнинг Пирмуҳаммадга дўқ қилиб ёзган ҳақоратомуз хатини оталиғига кўрсатди: — Хонбобо, атрофингиздаги баъзи жаноблар сизга эркалик қилиб, ҳаддидан ошиб кетмоқдалар. Сиз менга «Инонма» радифлик ғазалингизни ўқиб берган эдингиз. «Ғаразғўйларга инонманг» деган гапни энди мен ҳам сизга айтмоқчимен!

— Аммо сиз менга инонасиэми, амирзодам? Пирмуҳаммад мени давлат тепасидан ағдармоқчи бўлди. Хотини ҳам бу ишда унга ҳамкор. Шунинг учун ҳибс қилинди. Бунга инонмасангиз, демак, менга инонмайсиз!

— Энагам менга онам ўрнида. Икковингизга ҳам инониб ўрганганмен!

— Аммо ҳокимиятнинг барча тизгинларини битта одам ўз илкида тутиб турмаса, давлатни бошқариб бўлмагай, амирзодам! Сиз ҳали бу минг ғилдиракли улкан аравани бошқариш қанчалик қийинлигини тасаввур этолмайсиз. Ҳокимият ўзи нима? Соддароқ қилиб айтганда, минглаб асов отлар қўшилган улкан арава! Минг ғилдирак ҳаммаси тинимсиз ҳаракатда, минг отнинг тизгинларини кимдир тўғри йўлга солиб турмоғи лозим. Сал беҳабар қолсангиз, отларнинг бир қисми аравани бошқа ёққа олиб қочиб кетгай, ботқоққа ботқизиб қўйгай, ҳатто жарга ағдаргай. Орага бошқа одамлар сукулса-ю, тизгинларнинг бир қисмини бу ёққа бурса, бир қисмини у ёққа бурса, арава сарсон бўлиб, жарга қулаб тушмагайми?

Байрамхон Акбарнинг кўзларига синовчан назар билан тикилди:

— Агар сиз шу минг ғилдиракли аравани мандан яхшироқ бошқаргаймен десангиз, агар минглаб асов отларнинг тизгинларини илкингизда мандан яхшироқ тутиб тура олсангиз, марҳамат, мен ҳаммасини сизга топширгаймен! Давлат ишлари мени беҳад чарчатди. Бир умрга етадиган мол-мулким бор. Бошқа не керак? Дам олай, ашъор ёзай. Жанг-у жадалларда қонлар тўкиб, гуноҳлар қилганмен. Шу гуноҳлардан покланмоқ учун ҳажга бориб келай. Олинг, барча тизгинларни, ҳокимиятни ўзингиз бошқаринг!

Акбар оталиғи айтган баҳайбат аравани ва унга қўшилган минглаб асов отларни ўзича тасаввур этди-ю, эти жунжикди. Бу аравани оталиғидан яхшироқ ҳайдашга у ҳали тайёр эмас эди. Мабодо, таваккал қилиб: «Беринг жиловни!» деса, Пирмуҳаммад аткаси каби қувғинга учраши ҳеч гап эмас, чунки Байрамхон давлат тепасидан кетса, унга суяниб турган шайх Гадоий, Ҳожи Муҳаммад Сейистоний, Валибек, Шоҳқулибек каби ўнлаб яқинлари барча лавозимла-ри-ю имтиёзларидан ажралиши муқаррар. Шунинг учун Байрамхон истаса-истамаса, унинг атрофидагилар давлат тепасига бошқа одамни келтирмасликка интилади. Мабодо, Акбар келадиган бўлса, уни аравадан ағдариб ташлайди-ю, бошқа итоаткорроқ, ёшроқ бобу-рийзодани хўжакўрсинга подшо қилиб кўтаради.

Байрамхоннинг кўзлари тагига яширинган киноя ҳам, «қани, ҳокимият талашиб кўр-чи, не аҳволга тушаркинсен!» деяётганга ўхшарди.

Яқиндагина онаси Акбарга Дехлидан махфий хат ёзиб, уни огоҳлантирган эди: «Агар сиз оталиғингизга қарши бош кўтарсангиз, Байрамхоннинг тарафдорлари сизни қувиб, ўрнингизга Комрон мирзонинг ўғли Абулқосимни тахтга чиқармоқчи эмиш. Ахир унинг отаси ҳам подшо бўлган-ку! Тинч юринг, Акбаржон. Агар Дехлига келсангиз, Абулқосимни бирга олиб жўнанг. Бу мактубни ёндириг. Сизни соғинган онангиз».

Абулқосим ҳали ўн икки ёшга тўлмаган ўспирин. Байрамхон унга яна беш-ўн йил оталиқ



бўлиши мумкин. Унгача Салима бегим ўғил туғиб берар. Акбар эса ўн саккизга кириб, ҳокимият тизгинини қўлга оладиган ёшга етиб қоляпти...

Оталиғининг синовчан назари олдида бу нарсаларни хаёлдан ўтказишнинг ўзи Акбарни даҳшатга келтирди.

— Хонбобо, мен сиз билан ҳокимият талашмайдирмен! — деди. — Сиз айтган минг отлик аравани бошқариш қанчалик қийинлигини менга ҳазрат отам айтганлар, ҳазрат бобом китобларида ёзиб кетганлар. Майли, барча тизгинлар сизнинг илкингида турсин. Фақат, менинг илтимосимни ҳам рад этманг. Ҳакима энагам тухматга учраб, ҳибсда ётмасин. Бўшатилинг!

Қочиб кетган Пирмуҳаммадга нафрати чексиз бўлган Байрамхон:

— Ҳаммасини қаттиқ тафтиш қилиб, айбларини бўйинларига қўйгаймиз! — деди.

Демак, ҳибсдагиларни айбига иқрор қилиш учун қанча қийноқларга ҳам солишлари мумкин...

\* Бэш минг боши дэгани — генерал унвонига тўғри келади.

\* Нозир — министр.

\* \* \*

Акбар оталиқ билан бу ҳақда бошқа баҳслашиб ўлтирмади-ю, таъби тирриқ бўлиб саройдан чиқди ва филхона томонга бурилди. Бу ердан маст филнинг наъраси эшитилмоқда эди. Филбонлар бошлиғи Лаъл Чанд олтмиш ёшларга бориб, анча қариб қолган, бугун уйига кетган, унинг ўрнида йигирма ёшли ўғли Бҳишан Чанд ишлаб турар эди.

Жангларда олдинги сафда борадиган Фавждор\* исмли улкан фил занжирни узгудай бўлиб силкиниб, шовқин соларди. Акбар унинг маст бўлганини сезди. Бҳишан Чанд Фавждорнинг емишига мастликни тарқатадиган дори гиёҳдан қўшиб берди. Аммо фил бу гиёҳнинг ҳидини ёмон кўрарди, емишга қарамади. Шундан сўнг маҳават фил чанқаганда ичадиган сувга ширинлик билан ўша дори гиёҳдан аралаштирди-ю, ёғоч челақка солиб, филнинг олдига олиб борди. Аммо филбон унга иккинчи марта ёмон кўрган гиёҳини олиб келгани учун Фавждорнинг ғазаби қўзиди. Мастлигида эгасини ҳам аямайдиган Фавждор хартуми билан филбон кўтариб келган челақни шундай қаттиқ урдики, челақ бир томонга учиб кетди, Бҳишан Чанд иккинчи томонга сирғалиб йиқилди. Челақдаги ширин сув ерга тўкилиб, филбоннинг устига сачради. Бҳишан Чанд филнинг оёғи тагида қолишдан қўрқиб, четга эмаклаб қочди.

Акбар Фавждорнинг занжирдан бўшамоқчи бўлиб талпинаётганини, ўрмонда, дарё бўйида эркин юрган пайтларини қўмсаётганини сезди. Унинг ўзи ҳам ҳозир саройдаги зиддиятлар занжиридан қутулишни истарди. Бҳишанга қараб:

— Мен Фавждорни миниб сайр қилиб келсамчи? — деди.

— Йўқ, йўқ, амирзодам! Бунга яқин борманг! Фавждор жангларда одам ўлдириб ўрганган шафқатсиз фил! Бўшатсак, сизни йиқитиб қочиб кетгай! Мен сизга сайр учун бошқа фил бергаймен.

Аммо Акбар ҳозир маст филни мингиси келар, ўткир хавф-хатар туйғуси билан қалбидаги дилсиёхликлар ғуборини тарқатгиси келарди. Шунинг учун Бҳишан Чанднинг гапига қулоқ солмай, Фавждорнинг орқа томонига ўтди. Фил орқа оёғидан занжирбанд қилинган, териси қалин бўлса ҳам, ҳадеб силтанаверганидан, оёғи анча шилинган эди. Акбар қўлидаги темир таёқча билан, филнинг номини айтиб, унга иложи борича мулойим гапириб яқинлашди. Акбар илгари Фавждорга уч-тўрт марта минган, унга хуштаъм емишлар берган эди. Ҳозир шу филнинг эсига тушди. Акбар занжирни ечгач, фил анча енгиллик сезиб, унга томон ўгирилди. Акбар яқин бориб, унинг устундай оёқларини силаб-сийпади:

— Қани, Фавждор, оёғингни бер! Билле! Фавждор.

Фавждор наъра тортиб норозилик билдирса ҳам, ахийри, ўнг оёғини букиб, Акбарнинг юқори

чиқишига имкон берди. Акбар тиззаларини филнинг қулоқлари тагига тиқиб, унинг гардани яқинига маҳкам ўлтириб олгач:

— Юр! — деб буйруқ берди. — Мел! Юр!

Фавждор бусиз ҳам филхонадан ташқарига отилиб чиқди. Доим кўзга ташланмасликка тиришиб, Акбарни қўриқлаб юрадиган икки девқомат йигит унинг ҳаёти учун жавобгар эдилар. Акбар минган фил наъра тортиб, лўкиллаганича дарё бўйидаги қалин дарахтзорга қараб чопиб кетди. Қўриқчилар отланиб унинг кетидан тушдилар. Акбар қўлидаги темир таёқча билан филнинг гарданига уриб, уни йўлга солмоқчи бўлди. Лекин Фавждор энди унга итоат этмас эди. Йўлида учраган буталарни босиб-янчиб, дарахтларнинг шохларини қарсиллатиб синдириб ўтаётганда Акбар унинг боши устига эгилиб, қулоқларига қўллари билан ёпишар, шундай қилмаса, шохларга илиниб, ерга чалпак бўлиб йиқилиши мумкин эди.

Отлиқлар дарахтзор орасидан ўтолмай қолиб кетди. Бир вақт Фавждор дарё бўйидан чиқди. Ҳут ойи. Жамнада сув озайиб, ўрталарида қумлоқ оролчалар пайдо бўлиб қолган. Маст фил ўзини дарёга ташлади. Унинг устида ўлтирган Акбар шу филнинг ўзидай улкан хатарни ҳис қилган сари қалбида ҳаёт-мамот туйғуси кучайиб борди. Уни қийнаган сарой зиддиятлари хаёлидан узоқлашиб кетди. Дарё суви юзига, қўлларига алланечук ёқимли тегди. У оғзининг тахир бўлиб кетганини, лаблари қуруқшаб, тили оғзида яхши айланмай қолганини энди сизди. Фил бўйнигача сувга ботиб, Жамнанинг қорамтир сувида суза бошлади. Акбарнинг оёқлари, шохона этиги сув ичида кўринмай кетди. Дарё салқини уни анча ўзига келтирди. Бир қўлини сувга солди-да, панжасини чайқаб, кафтида сув олиб ичди. Шу пайт орқадан Лакна деган филни миниб Бҳишан Чанд етиб келди ва Акбарнинг кетидан дарёга тушди. Фавждор яхши сузар эди, кўп ўтмай дарё ўртасидаги четлари қумлоқ, ўртаси дарахтзор оролга етиб борди. Аммо қирғоққа чиққиси келмай, саёзроқ жойда тўхтадида, хартумига сув олиб, сағрисига сепга бошлади.

Бу орада Лакна билан Бҳишан уларга етиб олишди. Лакна мода фил эди, ҳозир унинг осуда, вазмин, ҳомиладорлик даври. Бултур Фавждор у билан кўп ўйнашган ва иккови қўшилишган эди. Яна икки йилдан сўнг\* туғиладиган бўлажак филчанинг отаси Фавждор эди. Шунинг учун Бҳишан Фавждордорнинг хуружини босишда Лакна ёрдам берар деган умид билан шу мода филни миниб, Акбарга ёрдамга шошилган эди. Филлар ҳўл хартумларини бир-бирига яқинлаштириб искашди. Фавждор яна бир бўкириб қўйди, аммо товуши аввалгидай ғазабнок ва баланд эмас. Жинниларча югуриш, айниқса, салқин дарё бўйлаб сузиш унинг мастлигини бир қадар босган эди.

Бҳишан «подшога бирон шикаст етса мен балога қолурмен», деб қўрқиб ранги оппоқ оқариб кетган эди. Акбар ҳам ўзининг қўллари титраётганини энди сизди. Бҳишаннинг ранги ўзгариб кетганини кўриб:

— Сиз мунча қўрқингиз, соҳиб? — деб кулди.

— Аҳволингиз жуда қўрқинчли эди-да, амирзодам! Кришна\* сизни паноҳида асрасин!

— Мен ҳазрати Сулаймондан\* мадад сўрадим. Хайриятки, икковимизнинг илтижомиз ҳам ижобат бўлди.

Акбарнинг бу сўзларидан Бҳишаннинг юзига қон югуриб, кўзлари мамнунлик билан чақнаб кетди. Акбар уни ўзига яқин олиб «икковимиз» дегани беҳад ёқимли эди. Жангларда одам ўлдириб ўрганган даҳшатли маст филни бугун Акбар каби миниб, ўрмон-у дарёларни оралаб чопишга анча-мунча маҳават журъат этмаган бўларди. Бҳишаннинг кўзи олдида Акбар Рамадай\* довюрақ йигит, айни вақтда, оддий бир филбон — маҳават бўлиб кўринди. Акбар шу ҳар икки жиҳати билан бу меҳнаткаш ҳинд йигитининг дилига беҳад яқин ва чин ихлосига муносиб туюлди.

— Фақат подшо бўлганингиз учун эмас, бугунги журъатингиз учун ҳам мен сизга умрбод содиқ қолгаймен! — деди Бҳишан.

Икки йигит дарё ўртасидаги оролда анча вақт қолиб кетдилар. Кечки пайт қоринлари очиб,

дарёдан қайта сузиб ўтдилар-да, қирғоққа чиқдилар. Фавждор анча босилиб, гапга кирадиган бўлиб қолди. Акбар уни филхонага киргизиб юборди-ю, куни бўйи безовта бўлиб уни кутиб турган жиловдори ва қўриқчи йигитларига от келтиришни буюрди.

\* Ф а в ж — ҳарбий қисм. Филлар галаси.

Ф а в ж д о р — гала бошлиғи.

\* Филлар ўз ҳомиласини уч йил кўтариб юриб, кейин туғади.

\* К р и ш н а — ҳинд худоларидан бири. Филлар ҳомийси.

\* Ривоятларга кўра, ҳазрати Сулаймон барча ёввойи ҳайвонлар ҳомийси бўлган.

\* Р а м а — «Рамаяна» номли машҳур дoston қаҳрамони.

\* \* \*

Кийимларига лой теккан, юзи тирналган, аммо, кўнглининг чигалини ёзиб, руҳи тиниқлашган Акбар Саройга отлик қайтар экан, қалъа дарвозаси яқинида ичкаридан маҳрамлар билан отлик чиқиб келаётган Байрамхон дуч келиб қолди. Акбарнинг бугунги саргузашти аллақачон оталиғнинг қулоғига етиб борган чамаси, Байрамхон отининг жиловини тортиб, Акбарга тегишди:

— Амирзодам, бугун яна маҳаватлик қилибсиз-да!

Байрамхоннинг ёнида саман отини гижинглатиб турган узун мўйловли Шоҳқулибек ҳомийсининг ҳазилини маъқуллаб кулди-да:

— Балки амирзодам яна маҳават бўлиб фил уриштирамоқчидирлар? — деди.

Унинг отдан тушмай шундай такаббуруна гап отиши Акбарнинг иззат-нафасига тегди. Чунки саройда қабул қилинган одат бўйича, мулозимнинг подшога от устида туриб гапириши одобсизлик саналарди.

— Жаноб Шоҳқулибек, — деди Акбар қовоғини уйиб, — сиз мен билан фил уруштирадиган даражага етиб қолдингизми?

Байрамхоннинг олдида Акбар илгари унинг мулозимларига бундай кескин жавоб бермас эди. Лекин бугун Акбарнинг ўзига ишончи ошган пайтда оталиғининг атрофидаги одамлар одобсизлик қилса аламини ичига ютиб кетавергиси келмади.

— Маст фил асабингизни чарчатган бўлса керак, — деди Байрамхон уни босиқ бўлишга ундаган каби. — Лекин, амирзодам, сизда филларни ўзига ром қиладиган ажиб бир меҳригиё бор. Манкотда ўн тўрт ёшда фил урушига қатнашганингиз ҳеч ёдимдан чиқмайдир.

— Ўша олишув дуранг бўлган эди-я! — деди Валибек. — Амирзодам, орадан тўрт йил ўтди. Мана, баҳодир йигит бўлдингиз. Энди фил билан майдонга тушсангиз енгиб чиқишингиз шубҳасиз!

Бу мулозим ҳам отдан тушмай гап қотгани, Байрамхон эса уларнинг одобсизлигини сезмаётгани акбарнинг нафсониятига янада қаттиқроқ тегди. Ҳолбуки, қаршисида турганларнинг ҳеч бири маст филга журъат қилиб яқин бора олмайди. Акбар ҳеч бўлмаса шу нуқтада ўзининг оталиғидан устун эканини кўрсатиб қўйгиси, унинг атрофидаги кеккайган мулозимларининг ҳам адабини бергиси келди. Байрамхонга юзланиб:

— Жаноби вакили салтанат рози бўлсалар, биз фил билан майдонга тушишга тайёрмиз! — деди.

У байрамхоннинг: «Йўқ, подшолар бундай хатарли жангда ўзлари майдонга тушмасликлари керак», деб эътироз қилишини кутди. Аммо Байрамхон кулимсираб:

— Сиз энди йигит бўлдингиз, розилик бермай иложимиз йўқ, — деди.

Шоҳқули маҳрам яна гап қўшди:

— Жаноби вакил, Зўравор деган буюк филингиз куч йиғиб ётибдир. Гулмуҳаммад маҳават билан ўшани майдонга туширинг, — деб маслаҳат берди.

Байрамхон бу маслаҳатни дарҳол қабул қилгани ҳам Акбарни хиёл ҳайратга солди. Чунки

Зўравор деган фил жангдаги шафқатсизлиги билан донг чиқарган эди. Панипат жангида уни ўша Гулмуҳаммад деган филбон минганда Зўравор душман отлиқларини хартумига ўраб отган, пиёдаларни оёғи билан янчган, бунинг ҳаммасини байрамхон ҳам кўрган эди. Илгари ҳатто чавгон ўйинини шаҳзода ва подшолар учун ножойиз деб гапирадиган ва акбарни бундай хатарлардан эҳтиёт қилиб юрган оталиғи наҳотки энди уни Зўравордай одамқуш фил билан уриштириб қўйиб, ўзи жим томоша қилиб ўлтирса?

— Демак, сиздан Зўравон майдонга чиқиши аниқми? — қайтариб сўради Акбар.

— Аниқ, — деди Байрамхон. — Анчадан бери фил жангини кўрганимиз йўқ. Амирзодам, сиз ҳам энг зўр филингизни майдонга олиб чиқинг... Ғалабангизни ўзим бир кўрай.

Байрамхон «ғалабангиз» деган сўзни киноя билан айтганини Акбар сизди. Демак, оталиқ фил жангида ғолиб чиқишига ишонади. Бошқалар ҳам: «Аграда ҳозир Зўраворни енгадиган фил йўқ», деб ўйлашади. Аммо Акбар филни уларнинг кўпидан яхшироқ билади. Бугун у минган Фавждор кучи ошиб-тошганидан маст бўлгани маълум. Бироқ ота-боладай иноқ бўлган Акбар билан Байрамхон энди очикчасига рақибга айланиб фил уриштиришса, оқибати қандоқ бўларкин?

Ҳиндистонда азалдан ҳокимият талашувчиларнинг фил уриштириши рамзий маънога эга. Рақиб подшолар энг зўр полвонларини ўртага тушириб кураш олдириши, қайси томоннинг полвони енгса, ўша томон ғолиб саналиши ривоятларда ҳам бор. Ҳиндистонда шу полвонлар ўрнига энг зўр филларни минган филбонлар майдонга чиқиб олишади.

— Сиз шуни истайсизми, жаноби вакили салтанат? — деб қайтариб сўради Акбар.

Илгари «хонбобо» деб мулойим гапирадиган Акбар энди довталаб бўлаётган каби шиддатли оҳанг билан «жаноби вакили салтанат!» дейиши Байрамхоннинг ҳам иззат-нафсини кўзғатди. Подшо йигитча ҳаво бойлаб кетаётганга ўхшайди. Байрамхон Зўраворни ишга солиб, уни кўпчиликнинг олдида боплаб бир енгиши керак. Ана унда ҳовури босилиб оталиғига яна сўзсиз итоат этадиган бўлади. Майли, ўзи маҳават бўлиб майдонга чиқсин. Зўравор уни йиқитса, кейин Байрамхон ҳам уни қайириб олади, чизган чизигидан чиқмайдиган қилади. Мабодо Акбар Зўраворнинг оёғи тагида қолиб ҳалок бўлса... Байрамхон буни ҳам ўйлади... Яхши кўрган шогирди ўлса ичи ачиши, куйиниши аниқ. Лекин начора? Ҳаёт, муҳит Акбарни унга рақиб қилиб қўйди. Нарёқда Моҳим энага, Ҳамида бегим, Пирмуҳаммад атка — ҳаммаси Байрамхонга қарши, оталиқ буни хуфиялар орқали билиб турибди. Акбарнинг дили ўшалар томонда. Бу ҳам оздай, Салима бегим ҳалигача оталиққа кўнгил бермайди. Байрамхон унинг жисмини эгаллаган пайтда ҳам, бегимнинг дили Акбарда эканини сезиб ўртанади. Салима бегим Байрамхондан фарзанд кўришни истамаётгани рост. Бу ҳаммаси қанча гап-сўзларга сабаб бўлмоқда. Байрамхон ҳаммасидан биратўла қутулишни истайди. Шунинг учун у ҳам довталаб бўлиб:

— Майли, амирзодам, майдонга чиқинг! — деди.

Акбар Шоҳқулибек, Валибек, шайх Гадойиларнинг яширин ниятини энди сизди. Улар Акбарнинг маҳават бўлиб, майдонга тушишини ва Зўраворнинг оёғи тагида янғилишини ишташади. Оталиғи эса уларни бу ёмон ниятидан қайтармайди. Нега? Рақобат шу даражага етган бўлса, Акбар нега уларнинг истагига бўйсуниб, майдонга фил миниб кириши керак? Бугун маст фил устида жонини хатарга қўйгани озми?

— Ундай бўлса, — деб Акбар Байрамхонга тикилиб қаради, — биздан Фавждор майдонга чиқгай. Аввал уни маҳават Бҳишан Чанд минсин. Агар йиқилса, кейин мен ўзим миниб киргаймен. Кунини белгиланг!

Маҳаватнинг йиқилишига шубҳа қилмайдиган Байрамхон:

— Индин, чоршанбайи муродбахшада, пешин намозидан сўнг! — деди.

\* \* \*

Акбар билан Байрамхон иккаласи қарама-қарши томонда туриб фил уриштиришини эшитган

бек-у аъёнлар чоршанба куни Жамна бўйидаги махсус майдонга ёпирилиб келдилар. Филлар уришадиган майдоннинг атрофига томошабинлар учун бехатар жойлар қилинган, орага филлар ўтолмайдиган бақувват ёғоч тўсиқлар ўрнатилган эди. Майдон пастда. Унинг саҳни яхши кўринадиган баланд жойларга нақшин шийпонлар ўрнатилган. Жануб томондаги шийпонни Байрамхон ўз одамлари билан эгаллади. Шимол томондаги толорда Акбар кўкалдошлари Адҳам, Азиз ва яқин ички беклари билан ўлтиришибди. Майдоннинг ўнг-у сўлида— ёғоч тўсиқ ортида ҳакамлар ва оташдорлар\* туришибди. Пиёда томошабинлардан ташқари, майдон атрофларида отлиқ турган томошабинлар ҳам анчагина бор — эгар устидан майдон яхшироқ кўрилади.

Филбонлар худди ўлимга кетаётган одамлардай яқинларидан рози-ризолик сўраб хайрлашдилар. Акбар жанг олдидан махсус ширин ичимлик билан маст қилинган Фавждорни силаб-сийпаб қулоғига шивирлади:

— Кучингни кўрсат, жонивор! Илоҳим енггин-у енгилмагин!

Фил нимадандир норозидек наъра тортди, аммо Бҳишан Чандга ўнг оёғини тутиб, елкасига чиқишига ёрдам берди.

Унинг қаршисидан чиққан Зўравор чиндан ҳам жуда баҳайбат фил эди. Икки орадаги тупроқ уюми қулатилгач, Зўравор Фавждорга ташланди. Шунда унинг бўйи икки қарич баланд, гавдаси ҳам шунга яраша улкан эканлиги кўзга ташланди. У Фавждорни тиши билан уриб, уч-тўрт қадам нарига улоқтириб юборди. Бҳишан Чанд қаттиқ чайқалиб, йиқилишига сал қолди. Аммо Фавждор чаққонроқ эди, рақибининг орқасига айланиб ўтди. Зўравор унга томон ўгирилаётганида биқинига тишлари билан шундай урдики, қоядай зўр Зўравор оғриқдан дармонсизланиб гандираклаб кетди. Бҳишан шу пайтдан фойдаланиб, Фавждорга:

— Че! Ўнгдан ўт! Че! — деб навбатдаги зарбани қандай беришни ўргатди.

Фавждор рақибининг ўзини ўнглашига имкон бермай, олд оёқларига кўтарилди-ю, уни ўнг томондан бор кучи билан тепди. Филбон Гулмуҳаммад тепиш зарби билан ўрнидан қўзғалиб, Зўраворнинг пешонаси уситига оғиб тушди. Шунда Фавждор хартуми билан филбонни бир урди-ю, ерга қулатди.

Маҳаватсиз қолган Зўравор орқага чекинди. Гулмуҳаммад баланд фил устидан ерга чалқанча тушиб, ҳушидан кетди. Фавждор уни босиб, янчиб ташлаши мумкин эди. Шу пайт оташдорлар машъала ёқиб майдонга чопиб кирдилар. Филлар ҳар қанча ғазабнок бўлса ҳам, оловдан қўрқар эдилар. Оташдорлар уларни бир-бирларидан ажратиб, майдон четига чиқишга мажбур қилдилар. Гулмуҳаммаднинг бели синган, боши, қўли қимирлар, аммо ўрнидан тура олмас эди. Хизматкорлар кириб уни кўтариб чиқаётганда Акбарнинг атрофидаги кўкалдошлари ва беклари:

— Муборак бўлсин, амирзодам! — дейишди.

— Сиз енгдингиз!

Филбони йиқилиб тушган томон ютқизган ҳисобланарди. Байрамхон, «ютқизсам оқибати ёмон бўлмай-ку!» деган ўйни аввалроқ хаёлига келтирмаганидан, энди афсус қилди. Чунки унинг атрофидаги бек-у аъёнлар бир лаҳза ҳанг-манг бўлиб жим туриб қолдилар. Нарёқдагилар Акбарни табриклаётгани баралла эшитилди. Акбар эса филбонидан миннатдор бўлиб:

— Тасанно, Бҳишан! — дерди. — Бҳишан Чандга бош-оёқ сарупо, бир ҳамён олтин ҳадя қилинсин! Ҳали бу ботир маҳаватга жогир ҳам инъом этгаймиз!

Кўпчиликнинг олдида мағлуб бўлганлари Байрамхоннинг ўзидан ҳам кўра, унинг ёнида ўлтирган Валибек, Шоҳқулибек, шайх Гадоийларга оғир ботди. Улар барча мартабалари ва имтиёзларидан айрилиб қолишлари мумкинлигини аниқ сезишди-ю, оловланиб кетишди:

— Фирромлик бўлди, жаноби вакил! — деди Шоҳқули маҳрам. Бу гапни бошқалар илиб кетишди:

— Рост, кофир филбон фирромлик қилмаганда Зўравор енгилмас эди.

— Фил қочгани йўқ!

— Гулмуҳаммадни майиб қилди, ноинсоф!

Шайх Гадои Байрамхонга юзланди:

— Мажусий филбон муслим Гулмуҳаммадни майиб қилиб кетавергайми, жаноби вакил? Бу иши учун мажусий яна мукофот ҳам олса... Эртага барча кофир-у мажусийлар муслимларга қарши бош кўтармагайми?

— Ғирром мажусийни жазолаш лозим! — деди Шоҳқулибек.

— Ўлдириш лозим! — деди Валибек.

Байрамхон ҳеч қандай ғирромлик бўлмаганини ўз кўзи билан кўрган бўлса ҳам, Акбарнинг Гулмуҳаммадга ачинмагани, уни майиб қилган Бҳишан Чандга эса мукофот бергани катта бир адолатсизликдек туюлди. Бҳишанни ўлимга буюриш ҳам ортиқча бир шафқатсизлик бўлишини оталиғ ҳар қалай сизди. Аммо бу филбоннинг адабини бериб қўймаса, Акбар ва унинг тарафдорлари жуда ҳовлиқиб кетадигандек кўринди. Байрамхон ҳали ҳам тожсиз подшо эканини кўрсатиб қўйгиси келди. Филбон Бҳишан Чанд Гулмуҳаммадни майиб қилганлиги учун Байрамхон уни ўртачароқ бир жазога — ўн беш дарра уришга буюрди.

Акбардан мукофот олган ғолиб филбоннинг Байрамхон томонидан жазога буюрилиши — икки орадаги зиддиятнинг қанчалик кескин тус олганини ошкор қилиб қўйди. Одамлар Акбарнинг орага тушишини ва оталиғидан шафқат сўрашини кутдилар. Аммо Акбар ҳозир оғиз очса, оталиғига: «Мен подшомен, бу адолатсизлигингиз учун ўзингизни жазога буюришга ҳақлимен!» деб юбориши мумкин.

Байрамхоннинг атрофидаги одамлар нақадар шафқатсиз эканини кўра-била бундай гапни айтиш — ёш боланинг ишини қилиш бўлар эди. Улар Акбарни ҳам бир кечада Турдибекка ўхшатиб ўлдириб юбориши ёки Пирмуҳаммад атқанинг аҳволига солишлари ҳеч гап эмас. Шунинг учун Акбар ичидагини уларга сездирмай, зимдан тайёрлик кўриши керак.

Ота-боболардан ўтган сабр-бардош унга яна иш берди. Акбар тишини тишига қўйиб индамади, оталиғига бирон оғиз сўз қотмади. Гўё бепарво юриб Зарафшон боғига қайтиб кетди. Фақат кеч кирганда Бҳишан Чанд ҳам боққа келиб, дарра зарбидан моматалоқ бўлиб кетган елкасини очиб кўрсатганда Акбарнинг ғазаби келди. Интиқомга тўла паст товуш билан:

— Улар сизни эмас, мени калтаклашди! — деди. — Бунинг қасоси қайтгусидир!

Акбар кечаси билан ухлай олмай тўлганиб, Байрамхонни ҳокимият тепасидан қандай кетказишни ўйлаб чиқди. Оталиғи унга доим: «Ёғийни ғафлатда қолдириб, шердай пусиб боришга ўрганинг!» деб таълим берарди.

Акбар ана шу ўғитга амал қилди-ю дилидаги ниятини Аградаги бирор кишига сездирмади. Унинг учун беҳатарроқ жой — Деҳли эди. Энг ишонган кишилари ҳам ҳозир ўша ёқда. Акбар Байрамхонни ҳокимиятдан кетказиш ҳақидаги қарорини Деҳлига бориб эълон қилганда Аградагилар унинг ўрнига Комроннинг ўғлини тахтга чиқармаслиги учун Акбар Абулқосимни бирга олиб кетиши керак.

Наврўз яқин эди, Акбар ҳар байрамда онасидан хабар олиб турар эди. У оталиғига шуни осойишта туриб айтди, гўё ораларидан ҳеч бир хафалик ўтмагандай хайрлашишди. Абулқосим эса кўпдан бери Акбарга

— Мени Деҳлига бирга олиб кетинг, — деб илтимос қилиб юрар, буни Байрамхон билар эди.

Шунинг учун Акбарнинг бу гал амакиваччасини бирга олиб кетаётганидан Байрамхон ортиқча бир шубҳага бормади. «Хайрият, филбонини жазолатганимга унча хафа бўлмабдир, попуги босилиб, дуруст бўлиб қолибдир», деган ўй билан Акбардан ўзича мамнун ҳам бўлди.

\* О т а ш д о р — оловдор дегани. Фил жангини тўхтатиш керак бўлса оташдор майдонга киради.

\* \* \*

Бироқ шундан кейинги воқеалар худди дарё тошиб, атрофини сув босгандагидай таҳликали тус олди. Тошқин гоҳо шундай секин бошланадики, қирғоқдан узоқда турган бинолар, боғлоқлик моллар тагига аввал озгина лойқа сув ўрмалаб келади. Бироқ сув сатҳи тўхтовсиз кўтарилиб боради. Тошқин уйларга ёпирилиб киради, лойқа сув ичида қолган қантариғлик отлар нўхтасини узгудай безовта бўлиб кишнайди. Бир вақт қарасангиз, тошқин авжига чиқиб, деворларни қулатади, одамлар ва молларни оқизади, катта-катта пичан ғарамларини лапанглатиб ўрнидан қўзғатади ва кўтариб олиб кетади.

Наврўз кунлари Байрамхоннинг хуфиялари Дехлидан келтирган ахборотлар тошқин сувнинг аввал жимгина ўрмалаб келганига ўхшади. Акбар Кобулдан Муниҳон деган бегини, Бҳирадан Шамсиддин аткани чақиртирибди. Дехли кутвали Шаҳобиддинга: «Давлатни ўзим бошқармоқчимен, оталиғим истеъфога чиқса майли», деган маънода мактуб юборибди. Ёш йигит, бу гапни Моҳим энага ва Ҳамида бегимлар таъсирида айтган бўлса керак, аммо ҳали давлатни бошқара оладиган даражада тажрибаси йўқлиги Байрамхонга маълум. Шунинг учун вакили салтанат бу гаплардан унча таҳлика-ю саросимага тушмади. Фақат барча вилоят ҳокимлари-ю пойтахтдаги аъёнларни ички кураш бошланганидан хабардор қилиб, махфий мактублар юборди: «Акбар мирзони сиз-у бизга қарши қўзғатаётган ғанимларимиз хуруж қилмоқда. Дехлидан нохуш хабарлар олдик, навкар-у қурол-аслаҳани тайёр тутинг, майдонга чиқиш зарур бўлганда махсус фармон юборгаймиз, иншоолло, бизга қасд қилганлар паст бўлғай!»

Махфий девоннинг Муборак исмли бошлиғи Акбарга содиқ киши эди, Байрамхон ёздирган бунга ўхшаш хатлардан нусхалар кўчиртириб, дехлига яшириқча юбориб турди. Оталиғнинг ҳар бир қадами Акбарга маълум эканини Байрамхон ҳамал ойининг бошларида Акбар Дехлидан юборган мактубдан билди. Майин ипак қоғозга ёзилган бу мактуб Байрамхонга уйларни босиб йиқитадиган ва одамларни оқизиб кетадиган даҳшатли бир тошқиндай таъсир қилди.

«Муҳтарам Байрамхон жанобларига» — деб бошланган биринчи сатрданоқ кучли тўфон Байрамхоннинг «оталиғ, вакили салтанат, хони хонон» деган юксак унвонларини чўктириб юборгандай туюлди.

«Сизнинг бобурийлар хонадонига қирқ йил давомида қилган буюк хизматларингиз оламга машҳурдир. Ҳазрат отам билан биз сизнинг яхшиликларингизни доим муносиб равишда тақдирлашга интилдик, даргоҳимизда энг юксак эъозда бўлдингиз, кўнглингиз тилаган кўп нарсаларга эришдингиз, биз ёш бўлганимиз учун тўрт йилдан бери вакили салтанат лавозимида давлатни бошқардингиз».

Акбар «бунинг ҳаммаси энди ўтмишга айланди» дегн оҳанг билан ёзгани Байрамхонни ларзага келтирди. Наҳотки буни Акбар ўзи ёзган бўлса? Моҳим энагами? Ҳамида бегимми? Йўқ, мана, сатрлардан гўё Акбарнинг ўз овози эшитила бошлади, Байрамхон бу овозни таниди:

«Оталиғ лавозимида бизга берган тарбиянгиз, ўргатган сабоқларингиз умрбод ёдимиздан чиқмагай. «Бизнинг ҳаммамиз ҳақ олдида бўйин эгурмиз, адолатни отамиздан ҳам баланд қўймоғимиз керак», деган сўзларингиз хотиримга нақшланиб қолган. Мен шу эътиқодга таяниб иш қилмоқдамен. Минг афсуски, сўнги пайтларда манфаатга берилган ғаразли одамлар сизни ўраб олди. Шоҳқулибек сизга энг яқин маҳрам бўлди, у билан Валибек иккови ўзларини подшодан ҳам баланд тутиб, биз билан от устида туриб обрў талашганда, бу одобсизликка чек қўймадингиз. Бошқаларга лак-лак инъомлар бериб саховат кўрғаздингиз, бизнинг шахсий харажатларимиздан маблағни тежаб, муте қилиб қўйдингиз. Қайси бирини айтайки, ёмон одамларни эъозлаб, бизга энг яқин кишиларни тўхмат билан жазолатдингиз».

Акбар ичига ютиб юрган барча аламларини энди бирдан тўкиб солган, тўғон очилганда сув қирғоқларини босгани каби, Байрамхоннинг вужудини ички туғён чулғаб олди. Акбар барча гина-кудуратларини айтиб бўлгач:

«Сўз кор қилмаслигига қайта-қайта амин бўлганимдан сўнг, ҳокимиятни ўз илкимга олишга

қатъий қарор бердим, — деган эди. — Бугундан эътиборан хазиначига фармон юборилдиким, бизнинг муҳримиз ва рухсатимизсиз ҳеч кимга бирон танга пул берилмасин, барча давлат маҳкамалари фақат бизнинг кўрсатмамиз билан иш олиб борсинлар.

Сиз менга давлат ишларидан чарчаганингизни, тинч бир гўшада дам олгингиз борлигини, ҳажга бормоқчи эканлигингизни айтган эдингиз. Энди бу ниятларингизни бемалол амалга оширмоғингиз мумкин. Сиз жаҳонда танилган бадавлат одамсиз, атрофингиздаги манфаатпарастлардан тезроқ холос бўлмоғингиз учун ҳажга боришингиз мақсадга мувофиқдир. Сизнинг беҳатар ҳаж қилиб келишингиз учун зарур бўлган барча қўриқчилар тайин этилгусидир, ҳамма эҳтиёт чоралари кўрилгусидир. Фармон бердиким, сизнинг мол-у мулк-ингизга ҳеч ким дахл қила кўрмасин. Қандаҳор ҳам жоғирингиздир. Уй-жойингиз, хизматкорларингиз — ҳаммаси ўз ихтиёрингизда қолгай.

Агар бизга имкон берсангиз, сизни ҳамиша отамиз ўрнида эъзозлагаймиз, барча тажовузлардан ҳимоя қилгаймиз.

Сиз мени қатъиятга ўргатгансиз. Шогирдингиз ўз вазифасини адо этишга қатъий киришганда, бундан хафа бўлмасиз, балки ёрдам бергайсиз деган умиддамен»...

Бир пайт Ҳожи Муҳаммад Сейистоний саросима аҳволда Байрамхоннинг олдида кириб, ўзининг вазирлик лавозимидан бўшатилаганини айтди ва Акбарнинг бу ҳақидаги махсус фармонини кўрсатди. Кўп ўтмай жума намозидан қайтган шайх Гадои:

— Э-воҳ, бизни ҳам садрлар судури лавозимидан бекор қилдилар! — деб титраб-қалтираб хабар берди. — Суннийпарастлар мени «рофизий» деб тошбўрон қилишларига сал қолди. Шайх Ансорий суннийларни бизга қарши қўзғатиб, ўзи ғолиблардек тантна қилмоқда! Бу не бедодлик, жаноби Байрамхон?! Сизни Акбар вакили салтанат лавозимидан олиб ташлаганини Ансорий масжидда йигирма минг намозхонга эълон қилганда, душманларингиз: «О-о! Худога шукур!» деб юбордилар.

Шоҳқули маҳрам ҳам барча имтиёзларидан маҳрум этилганлиги ҳақида фармон олди-ю, уни йиртиб-йиртиб оёқлари билан тепкилади:

— Мана, мана, Акбарнинг фармони! Биз унинг ўзини тахтдан ағдаргаймиз! Ўрнига бошқа темурийзода топилгай!

Шоҳқули маҳрам Комроннинг ўғли Абулқосимни излай бошлади. Шунда Байрамхон Абулқосимни Акбар Деҳлига олиб кетганини эслади...

Зимдан пухта тайёрланган бу тўнтариш Байрамхонни эсанкиратиб қўйди. Селдай ёпирилиб келаётган ўзгаришларни таҳлил қиладиган аҳволда эмас, нуқул кўйиб ёнади. Атрофидагилар эса бутун айбни Акбарга тўнкаб, оловга мой сепгандай исёнкор гаплар қилишади:

— Бу қутурган амирзоданинг жазосини бермоқ керак!

— Ҳажга ўзи борсин!

— Ахир ҳаж йўлида ўлдирилганлар озми?

Байрамхон барча яқинларига ва оила аъзоларига дарҳол кўч йиғиштиришни буюрди. Муҳташам кўшқларда, Ҳашт Биҳишт боғининг чаманзорлари орасида даврон суриб юрган мингдан ортиқ одам бугун худди уй-жойларини сув босаётгандай шитоб билан Аградан кўча бошладилар. Байрамхон Акбардан хат келтирган Адҳамхонни чақирди ва унга ўзининг қисқагина жавобини тутқазди:

«Амирзода! Мен ҳаж йўлида ҳалок бўлишни истамаймен. Отангиз Қандаҳорда эканида инилари уни ҳажга жўнатмоқчи бўлишганини онангиз Ҳамида бегим яхши эслатсалар керак. Сиз ўшанда бешиқда эдингиз. Отангиз ҳажга боришнинг ўлим билан тугашини билгани учун ҳатто бешиқдаги ёлғиз ўғлини ташлаб, Қазвинга кетган ва ўша ёқларда жон сақлаган эди. Уни ҳажга қувмоқчи бўлганлар — охир-оқибатда ўз қилмишларининг жазосини олганлари сизга маълум. Бу аччиқ сабоқни унутиб бўлмагай. Мен сизга меҳримни бердим, фарзандимдан зиёд кўрдим. Оқибат шу бўлдими?»

Байрамхон хатининг охирига аламли бир рубойисини илова қилди:



*«Аввал мени хизматингга маҳрам қидинг,  
Базминг аро ҳамзабону ҳамдам қилдинг,  
Охир яна илтифотни кам қилдинг  
Расвойи тамоми аҳли олам қилдинг».*

\* \* \*

Адҳамхон кўка бу жавобни деҳлига етказиб борганда Байрамхон Жамна ва Ганга оралиғидаги дуоба\* йўллари билан Лахўрга қараб кетмоқда эди. Унинг одамлари:  
— Сиз Лахўрга киришингиз билан Лахўрнинг бек-у навкарлари Акбарга қарши бош кўтарурлар!  
— деб ишонтирган эдилар. Савр ойининг исик кунларида салкам олтмиш ёшли Байрамхон ҳар куни отда эллик милдан\* йўл босиб, тўрт кунда Сирҳиндга яқинлашди.  
Бу орада Акбар ва Пирмуҳаммад аткалар Деҳлидан йўлга чиқишган экан. Лахўрга Деҳли яқинроқ бўлгани учун улар Сирҳиндга олдинроқ етишган ва Лахўрнинг йўлини тўсишга улгуришган эди. Бҳирадан Шамсиддин атка одами билан Акбарга келиб қўшилди. Шарқдаги Калпидан келган Алиқулихон жанубдаги Малвадан чақирилган Баҳодирхонлар ҳам Акбар томонига ўтганлиги маълум бўлди. Байрамхон яккаланиб қолди. «Панжобда ҳамма бизга қўшилиб исён қилгай!» деган кароматлар ёлғон чиқди.  
Тўрт кун қаттиқ иссиқда шоша-пиша йўл юришдан хотинлар ва болалар уриниб, касалланиб қолишди. Бундан нарида хавф-хатар беҳисоб. Шунинг учун Байрамхон Салима бегимни, Нозия бибини, тўрт яшар Абдурахим ва бошқа бола-чақаларини Сирҳиндда қолдирди-да, ўзи мингдан ортиқ содиқ кишилари билан жануби шарқдаги Биканирга йўл олди.  
Орқадан Акбарнинг тўрт саркардаси бирлашиб, Байрамхонниқидан уч баробар катта кўшин билан таъқиб этиб келмоқда. Шу орада чопарлар Байрамхонга Акбарнинг яна бир мактубини келтириб беришди.  
«Бизнинг саройимиз ҳам, дилимиз ҳам сиз учун ҳамон очиқ, — деб бошланарди Акбарнинг мактуби.— Сиз замонанинг энг буюк донишманд сиймоси бўлганингиз учун биз сизни хонбобо деб улуғлар эдик. Ўша эҳтиромимиз ҳали ҳам йўқолган эмас. Кучлар нисбатини кўриб турибсиз. Агар сиз енгилсангиз, мен учун ҳам бу қора кун бўлмай. Чунки ота-боладай одамларнинг бири-бири билан жанг қилиб, қон тўкишини худо ҳам кечримагай, тарих ҳам. Очиқ айтай: мен сиз билан урушишни истамаймен. Биринчи бўлиб ўқ отмаслик ҳақида фармон берганмен. Сиздан илтимос, адоват йўлидан қайтинг. Бир вақтлар менинг ҳазрат отамни инилари билан яраш-тирган пайтларингизни эсланг. Оға-ини адоватига астойдил қарши турган масъуд дамларингизни менга сўзлаб берганларингиз ёдимда турибдир. Ҳажга боргингиз келмаса саройга қайтинг, биз сизни энг юксак эъзоз билан кутиб олгаймиз, барча унвонларингизни тиклагаймиз».  
Бу мактуб таъсирида Байрамхоннинг Акбар билан ота-боладай яқин бўлган пайтлардаги илиқ туйғулари уйғонди. «Ўзим элчи бўлиб, ўринсиз адоватларни бартараф қилиб юрган эдим-ку, энди менга не бўлди?» деб дилидаги кудуратни босишга уринди.  
Аммо бек-у аъёнларини машваратга чақириб, уларнинг фикрларини эшитган сари яна авзойи ўзгара бошлди.  
— Биз таслим бўлсак, Пирмуҳаммад атка қасос олмагунча тинчимагай! — деди Валибек. — Акбарга билдирмай ўлдириб юбориш иликларидан келмагайми?  
Шайх Гадейи сўз олди:  
— Бу мактубни ҳам Пирмуҳаммадга ўхшаган айёр тулкилар ёзган! «Адоват йўлидан қайтинг» эмиш. «тарих ҳам, худо ҳам кечирмагай» эмиш! Ёш йигит отасидан катта Байрамхонга бундоқ ақл ўргатгани кулгили эмасми?  
Яқин одамларининг бу гаплари ҳам Байрамхонга асосли туюлди. Акбар ўзи Ҳисор Феруз деган

жойда тургани маълум. У Байрамхон билан урушишни ўзига эп кўрмаётгани рост бўлиши мумкин. Лекин ҳозир Акбарнинг қўшинига Пирмуҳаммад атка бошчилик қилмоқда. Байрамхон Акбарга ёзган жавобида: «Сиз менга қарши турган тўфонларни очиб юбордингиз, энди бу тошқинни ўзингиз ҳам идора этолмагайсиз! — деди. — Мен Пирмуҳаммад атка кабиларга таслим бўлиб, хор-зорликда ўлгандан кўра жанг майдонида мардона ҳалок бўлишни афзал кўргаймен».

Акбар бу жавобни олгандан сўнг, олдинги сафга Пирмуҳаммадни эмас, Шамсиддин аткани қўйди ва «иложи бориचा урушманг!» деб фармон берди. Пхилаур деган жойда Шоҳқули маҳрам бошлиқ қизилбошлар Шамсиддин атканинг қўшинига тўсатдан ҳужум қилди. Шамсиддин атка Акбарнинг буйруғига бўйсуниб, ўқ отмади ва чекинди. Аммо «ёғий мағлуб бўлиб чекинди» деб руҳи кўтарилган Шоҳқули маҳрам ҳужумни янада кучайтирди. Гунакур деган жойда Шамсиддин аткага Пирмуҳаммад ва Алиқулихонлар ўз қўшинлари билан ёрдамга етиб келдилар. Улар Шоҳқулибекни уч томондан қуршаб олиб, қилич билан чоғиб ташладилар. Байрамхон бошқа содиқ кишиларини қутқариш учун ёв отлиқларига қарши элликта маст филни жангга солди. Бироқ бу филларни миниб бораётган филбонлар орасида кекса Лаъл Чанднинг тарбиясини олган, унинг ўғли Бҳишанга дўст бўлган, шу туфайли Акбарга зимдан ён босадиган ҳинд маҳаватлари бор эди. Улар маст филларнинг йўл танламасдан ботқоқлик орқали ҳужумга бораётганини сезсалар ҳам, ўзларини сезмаганга солдилар. Олдинги филлар ботқоққа ботиб юролмай қолдилар. Орқадагилари бошқа ёққа бурилиб, то ботқоқликни айланиб ўтгунларича Пирмуҳаммад атка ва Алиқулихонлар Валибекни ҳам, Байрамхоннинг бошқа юзлаб бек-у навкарларини ҳам қириб ташладилар. Байрамхон қолган қутган озгина одами билан тоғ томонга чекинди ва қоятош устига қурилган Тилвор қалъасига кириб, унинг дарвозасини бекиттирди.

Қасоскор Пирмуҳаммад атка қалъани уч минг қўшин билан ўраб олди. Аграда бошланган сув тошқини гўё шу тоғларгача кўтарилиб келгандай бўлди. Қалъа ночор, заҳира йўқ, Байрамхоннинг элликтагина одами қолган. Пирмуҳаммад атка бошлиқ қўшин бу қалъага селдай ёпирилиб кириши ва Байрамхонни ҳалок этиши ёки асир олиб, қўлини орқасига боғлаб чиқиши муқаррар эди...

Бу даҳшали тошқинни бошлаган Акбар уни чиндан идора этолмай қолди-ю, узоқдан туриб, Байрамхонга яна ёрдам қўлини чўзди.

Оқ байроқ кўтарган элчи Акбарнинг қисқагина мактубини қалъага олиб кириб, Байрамхонга топширди. Хатнинг бошидаги:

«Хонбобо! — сўзи Байрамхонга масъуд кунларини эслатиб, вужудига нурли бир ҳарорат бергандай бўлди.— Ишонинг, хонадонимизга қилган аввалги яхшиликларингизни мен кейинги дилсиёхликларнинг барчасидан баланд қўйгаймен. Сизнинг қонингизга ташна қасоскорлар борлиги рост. Менга имкон беринг, сизни уларнинг тажовузидан қутқарай. Не шартингиз бўлса, айтинг, фақат энди адоватни бас қилайлик, бошқа қон тўкилмасин. Бу фармон эмас, балки илтимос!»

Байрамхон Акбар чўзаётган қўлни бу гал қайтаролмади. Акбар уни фақат вақтинча қутқариши ва ҳимоя қилиб туриши мумкин, Байрамхон буни биларди. Аммо лашкарбоши бўлиб олган Пирмуҳаммад атка Байрамхонни йўқ қилмагунча тинчимаслиги аниқ эди. Жавоб хатида Байрамхон Акбарга фақат биттагина илтимосини айтди: «Пирмуҳаммад атка мандан иложи бориचा узоқда юрсин. Мунимхон, холисроқ одам келиб мени ҳузурингизга олиб борса, қайтишга розимен».

Орадан икки кун ўтгач, Тилвор қалъасини қамал қилиб ётган қўшин Акбарнинг фармони билан Аграга қайтарилди. Олтмиш яшар нуроний мўйсафид Мунимхон Байрамхонни Тилвордан олиб чиққанда сув тошқини гўё босилган, ҳаммаёқ тинчиб қолган эди.

\* Д у о б а — икки сув оралиғи.

\* Э л л и к м и л — саксон километрга яқин.

\* \* \*

Бир вақтлар Ҳумоюннинг Комрон билан ярашган пайтини кўрган Акбар, саройга Байрамхон қайтадиган пайтда оёқ тагига чиройли пояндоз тўшатди. Байрамхон шу пояндоз олдига келиб отдан тушди-ю, Акбарнинг тахти қўйилган жойгача юз қадам масофани қирмизи пояндоз устидан юриб борди. Акбарга яқинлашганда бир тиззасини ерга қўйиб юкунмоқчи бўлди. Шунда Акбар унга пешвоз чиқиб, қўлидан олди-да, ўрnidан турғазди, унга кучоқ очиб: — Хонбобо! — деди.

Бу қадар илиқ муносабатни кутмаган Байрамхон Акбарни бағрига олиб, юзини унинг елкасига босдида, йиғлаб юборди.

— Амирзодам!.. Ўша минг отлиқ арава.. мени олиб қочиб кетган экан... Кейин билдим...

— Ўтган ишга салавот! — деди Акбар ва атрофларини ўраб турган бек-у аъёнларига юзланди.

— Жаноблар, бугундан эътиборан оталиғимизнинг хони хонон унвонлари қайта тикланди.

Ҳаммангиз хони хонон жанобларини бизнинг маънавий отамиз ўрнида кўриб, муносиб равишда эъзозлагайсизлар!

Ертаси куни шу маънода махсус фармон ёзилиб, барча вилоятларга юборилди. Сўзда Байрамхоннинг аввалги мавқеи тикланди. Лекин амалда Байрамхоннинг рақиблари Акбарнинг пинжига кириб олишган.

Мавқеи баланд Пирмуҳаммад атка Байрамхон билан яккама-якка дуч келиб қолса аччиқ кино-ялар қилади:

— Хони хонон жаноблари бизни бир пиёла сув каби чимчилоқлари билан тўкиб-сочиб юбормоқчи эдилар... Лекин тақдир экан, акси бўлди!..

Байрамхонни ҳокимият ҳовлиқтирган пайтида чиндан катта кетиб айтган гаплари энди уни ўсал қилади-ю, атканинг бу кинояларига дафъатан, жавоб тополмайди. Аммо уйга қайтганда, дардини қоғозга тўкиб шеър ёзади:

Байрамхонга бaсе ғaриблик кор этди,

Ғурбат ани хор-у зор-у бемор этди.

Ё рабки, балоларга гирифтор ўлсун

Ҳар кимки ани ғамга гирифтор этди.

Душманлари саройда яна унинг устидан кулмоқчи бўлганларида Байрамхон шу ўткир сатрларни уларга гўё найза қилиб отди. шеърий найза Байрамхонни хор-у зор қилиб аламдан чиқаётган Пирмуҳаммад атканинг қулоғига етганда унинг жони чиқиб кетди:

— Бу — қарғиш-ку! — деди атка ва шеърни яхшилаб кўчиртирди-да, Моҳим энагага элтиб кўрсатди: — Қаранг, биз Байрамхонни амалидан туширганимиз учун ҳаммамизни «балоларга гирифтор бўлинглар!» деб қарғабдир!

— Фақат бизни эмас, подшоҳни ҳам қарғаган! — деди Моҳим. — Ахир Байрамхонни ҳокимият тепасидан ағдариб ғамгин қилган энг улкан одам Акбаршоҳ эмасмилар?!

— Нақадар доносиз, Моҳим! Подшоҳимизни бу шеърдан ўзингиз огоҳ қилинг, оталиғининг чаёндай чақишини билиб қўйсинлар!

Моҳим энага ҳозир Акбарнинг энг ишонган кишиси бўлиб қолган эди. Байрамхоннинг шеъри саройда қанақа гап-сўзларга сабаб бўлаётганини Акбарга айтиб берди:

— Байрамхонга шунча яхшилик қилсангиз ҳам, қарғишини қўймайдилар! Илоҳим сиз-у бизга тилаган балолари ўзига урсин!

Акбар Моҳим энагага болалигидан ишониб ўрганган. Энаганинг шу изоҳи таъсирида Байрамхоннинг шеъри унга ҳам қарғишдай туюлди. Оталиғи ўзининг бошига ўзи кулфат келтирганини нега ўйламайди? Агар уйда Салима бегим ҳам Байрамхонни ғамга гирифтор

қилаётган бўлса, бунинча нега ўзидан кўрмай, бошқаларга ёмонлик тилайди?

Шу гаплар таъсирида Акбар билан Байрамхоннинг орасига яна совуқлик тушди. Байрамхонни ҳажга жўнатиш ҳақидаги гап қайта қўзғалди. Акбар бу гапга на «ҳа», на «йўқ» демас, лекин унинг сукути — ризолик аломати эканини кўпчилик сезади. Байрамхон фисқ-у фасодга тўлган саройдан кетмаса бўлмаслигини сезди-ю, одамларига кўч йиғиштиришни буюрди. Жўнашига бир кун қолганда Акбарнинг хонайи хосига кирди.

Акбар унинг ғамгин ва касалманд юзига қараб ўнғайсизланди.

— Наҳотки бизни бутунлай тарк этмоқчи бўлсангиз? Ахир биз... сизнинг кўмагингиздан... яхши маслаҳатингиздан умидвор эдик.

— Маслаҳатгўйлариңиз етарли, амирзодам.

— Аммо бу ҳоқимият... сиз айтган минг отлиқ арава... Мени шошириб қўймоқда!.. Уни олишдан ҳам бошқариш мушкул экан...

Акбар энди ёшлиқдагидек самимий гапиргани учун Байрамхон ҳам унга илиқ жавоб берди:

— Ота-боболариңизга умр бўйи азоб берган бу арава ҳали сизнинг бошингизга ҳам кўп кулфатларини солса керак. Маслаҳат шулки, тизгинларни мендан тортиб олдиңиз, энди бошқаларга берманг. Мендек одамни ҳовлиқтирган ҳоқимият Моҳим энагадек аёл кишини ёки Адҳамхондек йигитчани хато йўлларга олиб кириб кетиши ҳеч гап эмас. Аравани ҳайдайдиган одам унинг устида ўлтирса ҳам, «аравакаш», яъни аравани тортиб борувчи ҳисобланадур. Кеча-ю кундуз шу минг ғилдиракли аравани ўзингиз тортиб бораётгандек меҳнат қилмасангиз муродга етолмагайсиз. Ҳамма ишда танаффус бўлмоғи мумкин, аммо ҳоқимият араваси кеча-ю кундуз тинимсиз юргай, сал беҳабар қолсангиз манфаатпарастлар уни бошқа томонга буриб кетгайлар ёки ташқи ғанимлар ғафлат пайтида келиб тортиб олгайлар.

Акбар Байрамхоннинг сўзларида катта бир ҳақиқат борлигини дил-дилидан сезиб, оғир тин олди:

— Бу сўзлариңизни ҳам, менга қилган барча яхшиликлариңизни ҳам унутмагаймэнг, хонбобо. Мендан не талабиңиз бор, буюриңг, бажонидил адо этай!

Байрамхон бошини солинтириб бир лаҳза жим қолди. Акбарнинг дил ёриб гапиргани унга ҳам энг яширин дардини айтиш имконини берди:

— Сиз ёш бўлсангиз ҳам, ҳозир менга сирдошсиз. Ёшлиқда берган кўнгил унутилмас бир бало бўлур экан. Кексайганимда ёшлик оловини дилимда қайтадан ёндирмоқчи бўлдим. Лекин бу мумкин эмас экан... Ўзимни ҳам, Салима бегимни ҳам беҳуда азобларга қўйганимни кейинроқ фаҳмладим. Нозия биби — ўғлим Абдураҳимнинг онаси... Менга меҳри яхши... Уни бирга олиб кетгаймэн. Салима бегим Аграда қолгай... Менинг душманларим нақадар кўплиги сизга маълум. Агар куним битса... умидим борки, Салима бегимни сиз ҳимоясиз қолдирмасиз...

Бўғиқ товуш билан васиятга ўхшатиб айтилган бу сўзлардан Акбарнинг эти жимираб кетди:

— Хонбобо, сизни тангрим ўзи асрасин! Мен сизга керагича қўриқчилар бергаймэн, сафарингиз беҳатар бўлиши учун барча чораларни кўргаймиз. Аммо албатта қайтиб келиңг, биз сизни кутгаймиз!

Байрамхон бош чайқади:

— Энди қайтолмасам керак! Энди қолган умримни шоир бўлиб ўтказмоқчимэн. Мен туркман элиданмен. Шу элга қайтсам, зора элдошларим мени ўзларининг шоирлари деб қабул қилсалар... энди... алвидо!

Улар маъюс видолашдилар.

\* \* \*

Бир вақтлар Зарафшон боғида боғбон бўлган Муборизхон (аввалги Афзалбек) Акбар ва Пирмуҳаммаднинг гапларини Байрамхонга етказиб юриб унинг яқин одамига айланган эди. Бироқ Байрамхон енгилиб, Акбарга энг яқин одам — Адҳамхон ва унинг онаси Моҳим энага

бўлиб қолганини кўрган Муборизхон, ҳамон Байрамхоннинг хизматида юрган бўлса ҳам, энди унинг ички сирларини Адҳамхонга етказиб турди ва унинг содиқ хуфиясига айланди. Адҳамхон келажақда Байрамхон каби вакили салтанат бўлиш орзусида эди. Бунинг учун аввал Байрамхонни, ундан сўнг Мунимхонни йўқ қилиш фикрига тушган. Муборизхон шу режаларни амалга оширишда унга астойдил хизмат қилса Адҳамхон уни ҳалигача ушалмай келаётган орзуларига етказиши, катта амал ва мулк инъом этиши мумкин.

Муборизхон Байрамхоннинг энг ишончли хизматкорлари қаторида сафарга бирга чиқди. Адҳамхон унга Аҳмадободдан наридаги Патан шаҳрининг кутвали Мусахон Пулодий билан яширин алоқа боғлашни буюрди. Патан Гужарат подшосига қарар, бу ерда Акбарнинг ҳукми ўтмас эди. Адҳамнинг ошнаси Мусахон эса Аграда Байрамхон билан чиқишолмай, порохўрликда айбланиб, тўрт йил бурун Патанга кетиб қолган, аммо Адҳамхон билан ҳалигача мактуб ёзишиб турар эди. Энди Адҳамхон билан Пирмуҳаммад атка Байрамхонни Патанда ўлдириш режасини шу Мусахон билан тил бириктириб туздилар. Муборизхон икки орада махфий воситачи вазифасини ўтади.

Режани бевосита амалга оширадиган қотиллар — бундан беш йил олдин Сирҳинддаги жангда буйруқни бажармагани учун Байрамхон томонидан қатл эттирилган Музаффар Лоҳанининг қариндошлари орасидан танланди. Байрамхон ҳажга борадиган мўйсафидлар каби оқ сўф\* ридо кийган, қурол-яроғи йўқ. Унинг шўхрати бутун Ҳиндистонга тарқаган, Ажмир ва Аҳмадобод орқали Патангача бўлган бир ойлик йўл давомида Байрамхонни яқиндан бир кўришга, унинг икки оғиз сўзини ёки бирон байт шеърини эшитишга иштиёқманд одамлар тўда-тўда бўлиб атрофини ўраб олишар эди.

Тўпланганлар орасида, албатта, унинг бошига тушган кулфатлар ва мағлубиятларни ҳам эшитган, «ҳокимиятдан қувилган катта амалдорнинг аҳволини бир кўриб қўяйлик!» деб совуқ синчковлик билан тикиладиган нохайрихоҳлар ҳам йўқ эмас. Байрамхон айниқса шуларни ёмон кўрарди. У шон-шўхратнинг оғир юкидан ҳам безган, иложи бўганда ёлғиз сайр қилгиси, янги шеърлар ва дostonлар ҳақида ўй сургиси келарди. Патан кутвали Мусахон Пулодий эски хафагарчиликларни унутгандай бўлиб, Байрамхонни гўё илиқ қарши олди, унга шаҳар четидаги кўкаламзор ва хилват ўрмонзорларни кўрсатди.

Шимолий ўлкаларда қиш чилласи бошланган бўлса ҳам, Патанда ҳаво худди кўклам пайтидагидек, сўлим, ғарб томонда унча узоқ бўлмаган денгиздан сарин шабада эсиб турарди. Байрамхон мана шу гаштли ҳавода ўрмон ичида ёлғиз сайр қилишга чиқди. Жамол ва бошқа қўриқчи йигитларига жавоб бериб юборди. Байрамхоннинг ёнида фақат «садоқатли» Муборизхон қолди. У эса Музаффар Лоҳанининг ўғли Муборак билан яшириқча учрашиб тил бириктириб қўйган эди.

Сербарг жамн\* ва амалбед\* дарахтлари орасидан йигирма-ўттизта одам чиқиб кела бошлаганда Байрамхон: «Синчков томошабинлар шу ерда ҳам тинч қўйишмайди-я!» — деб хиёл ранжиди. Аммо атрофини ўраб келаётган одамларнинг вазоҳати кўрқинчли эканини кўриб сесканиб кетди.

— Муборизхон! — деб ҳамроҳини чақирди.

Бироқ Муборизхон уни хундор душманларига тутиб бериб, ўзи аллақачон ғойиб бўлган эди. Байрамхон йигитлардан бирининг қўлида совуқ йилтираган икки учли ханжарни кўрди. «Жамудхар» деб аталадиган бу даҳшатли ханжарнинг сопи қайчиникига ўхшар, икки учи баданга санчилгач, ҳар икки дастаси бармоқлар билан қисилар ва аъзоларни қайчидай қирқиб, қиймалаб, одамни тил торттирмай ўлдирадди. Байрамхоннинг саросимали хаёлида Панипатдаги чодирда ўлдирилган Турдибек гавдаланди. Унинг ҳам биқинига мана шунақа икки тигли ханжар санчилганда, бечора кўзлари косасидан чиққудек қийналиб, инграб жон берган эди.

Аммо ҳозир икки учли жамудхар баланд бўйли мўйловдор афғон йигити Муборак Лоҳанининг қўлида эди.

— Менинг отамни сен Сирҳиндда қилич билан чопдирган эдинг, қотил! — деб Муборак жамудхар тутган қўлини баланд кўтарди. — Энди қасос қайтгай!

Байрамхоннинг назарида, икки тиф унинг икки кўзига санчиладигандек кўринди. Байрамхон қўллари билан юзини тўсди-да, кетига тисарилди. Орқадан бостириб келган йигитлар уни Муборак томонга қаттиқ итариб юбордилар. Байрамхон чирпирак бўлиб учиб, Муборакка елкаси билан урилди. Шу пайт икки тифли ханжар унинг икки кураги остига ғарчиллаб санчилди...

Қон тўкиб қутурган қотиллар Байрамхоннинг хотини билан боласини ҳам ўлдирмоқчи ва бор-будини таламоқчи бўлдилар. Лекин Жамол бошлиқ туркман йигитлари Нозия биби билан Абдурахимни Патандан соғ-саломат олиб чиқиб кетдилар. Байрамхонни қонга беланган кийими билан салласига ўраб Патанда шаҳидлардек дафн этдилар\*.

Отасидан айрилиб Аграга йиғлаб қайтган Абдурахимни Акбар қўлига кўтариб, бағрига босди: — Мендан ҳам хатолик ўтди, оталиғимни ҳажга юбормасам бўларди!.. Энди отангга узолмаган қарзларимни сенга узгаймен, Абдурахимжон!

Акбар бугунги бош вазир Мунимхонга буюрди:

— Махсус фармон ёздиринг: Абдурахимни мен фарзандликка олурмен. Подшоҳ ўғлига қандай кийим-у таом, қанча хизматкор-у улўфа лозим бўлса ҳаммаси тайин этилсин.

Ҳали Акбарнинг ўзи фарзанд кўрмаган ўн тўққиз ёшли йигит бўлгани учун у Абдурахимни фарзандликка олгани баъзиларга эриш кўринди. Лекин унинг энг яқин кўкалдоши Азизхон Абдурахимга бек атка қилиб тайин этилди. Гулафшон боғи соқчи ва хизматкорлари билан Абдурахимнинг ихтиёрига берилди. Агранинг энг фозил одамлари Абдурахимни шахзодалардай тарбиялаб парвариш қила бошладилар.

Байрамхонга аза тутиб қора кийган уч хотинидан бири Салима бегим бўлди. Акбар оталиғининг Аградаги уйига фотиҳага борганда ичкари ҳовлига кириб Салима бегимдан кўнгил сўради.

Ҳамида бегим Салиманинг олдида ўтирган экан. Ёш бева юм-юм йиғлаб деди:

— У киши ўлгунча мен ўлсам бўлмасдимми? Кошки бизда ҳам сати\* одати жоиз бўлса, мен ҳам ўша оловда куйиб кул бўлганим яхши эди!

Энди ўн саккиз ёшга кирган жувоннинг бунчалик куйиниши Ҳамида бегимни таажжубга солди:

— Вой, Салимажон, сизга не бўлди? Ҳали гулдай ёшлигингиз турибдир...

— Очилмай сўлган гул энди кимга керак, ҳазрат бегим?! Бахтим қора бўлмаса шу кунлар бошимга тушармиди?!

Акбар Салиманинг нега бундай деяётганини тушуниб турарди. У энди ўзини Акбарга номуносиб сезиб шунчалик куюнмоқда эди. Лекин Акбарга у ҳали ҳам аввалгидай гўзал кўринар, унинг дардини Акбар дил-дилидан сезгани сари кўнгли бузилиб, томоғига ёш тикилиб келарди.

— Салима, — деб Акбар овози олиниб гапирди, — мен сизни ўшанда ҳимоя қила олмадим...

Ўзимни ҳалигача гуноҳкор сезурмен... Вақти келгай, бу гуноҳимни албатта ювгаймен..

Тупроғимиз бир жойдан олинган, толеимиз ҳам бир бўлғай!..

Бу гаплар Салима бегимга тасалли берди, аммо Ҳамида бегимни ўйлантириб қўйди. Наҳотки Акбар шу бевани олмоқчи бўлса?

Байрамхоннинг йигирмаси, қирқи ва бошқа маросимлари ўтгач, Салима азадорлик кийимларини ечди. У Ҳашт Биҳишт боғида кузги гуллар қийғос очилган пайтларда бодом гулли қабо кийиб юрганини Акбар кўрди-ю, онасининг олдига борди. Томоқ қириб, ийманиб гап бошлади:

— Бир вақтлар Салимани келин қилиш орзусида эдингиз, онажон...

Ҳамида бегим афсус билан:

— Насиб қилмаган экан-да, — деди.

Акбар ҳозир отасидан ҳам дуркун ва кўҳли йигит бўлган. Салима бегим Байрамхонга узатилган йиллари Ҳамида бегим ўғлига марҳум Ҳиндол мирзонинг қизи Руқия бегимни олиб берган эди. Лекин Акбар унга кўнгилсиз, уч йилдан бери фарзанд ҳам кўришмади. Ҳамида бегимнинг

невара кўргиси келади. Акбар шоҳлик удумига биноан яна уйланиши мумкин. Ҳамида бону Салимани илгари суйган бўлса ҳам, энди «тақдири қўшилмаган экан, Акбардай йигитга бевани олиб бераманми?» деб яқинлаштиргиси келмайди. Бироқ Акбар Салимага кўнгли борлигини онасига айтиб:

— Мен уни ўз... ҳимоямга олмоқчимен, — деди. — Одамлар не деса десинлар. Аммо хонбобонинг душмани кўп, аламини Салимадан оладиганлар ҳам топилгай. Хонбобонинг ўзи буни менга айтиб кетган эди. Унинг рўйи-хотири учун ҳам Салимани ҳимоя қилмоғим керак.

— Биламен, сиз олижаноб бўлмоқчисиз. Лекин кўнгил иши нозик, Акбаржон... Уч йил бировнинг никоҳида бўлган бева...

Акбар озорланиб деди:

— Буни менга эслатманг! Бошқалар шундай деса ҳам сиз билан биз ҳақиқатни биламиз-ку... Салима бизни деб ўша даргоҳга кетгани наҳотки эсингиздан чиққан бўлса? «Яхшиликни қайтариш осон эмас, бу ҳам қурбон талаб қилгай», деган гапни ўзингиз менга айтган эмасмидингиз?

Ҳамида бегим энди ўзининг шу гапига амал қилмай иложи қолмади ва тўй тайёрлигига киришди. маълум сабабларга кўра тўй шовқин-суронсиз, камтаргина бўлди.

Ҳашт Биҳишт боғининг устида юлдузлар чарақлаб, етти кунлик ой уфққа оғиб тушаётган тунда икки ташна қалб, ниҳоят, бир-бирининг меҳрига қонди.

\* Сўф — оқ жун мато. Сўфи сўзи ҳам шундан олинган.

\* Ж а м н — мевали дарахт.

\* А м а л б э д — толнинг бир тури.

\* Орадан ўн саккиз йил ўтгач, яқин қариндошлари унинг хокини Машҳадга элтиб, машҳур Имом Ризо мақбараси ёнига кўмдилар.

\* С а т и — ҳиндлардаги хурофий одат. Бева ўзини эри билан бирга оловга ташлаб куйдиради.

## Д Э Ҳ Л И МУҲАББАТ ВА ҒАЗАБ

Хазинанинг қулф-у калити Акбарнинг ихтиёрига ўтгандан бери Деҳлидаги Мирзо Ҳумоюн мақбарасининг тархи қоғоздан ерга тушиб, улкан бир қурилиш тусини олди. Бу ишга катта-катта маблағлар ажратилгандан сўнг, меъмор мавлоно Миракнинг қўл остида ўнлаб сангтарошлар, муҳандислар, юзлаб коргарлар ишлай бошлади. Мақбарага керакли қизил тош узоқдаги тоғлардан ташиб келтирилди. Ҳўкиз ва туя қўшилган аравалар оғир тошларни вақтида етказиб улгуролмас, сангтарошлар гоҳо бекор туриб қолишарди. Ўй-хаёли мудом Ҳумоюн ва унинг мақбараси билан банд бўлган Ҳамида бегим Аграда турадиган Акбарга хат ёзиб аҳволни тушунтирди.

«Шукурки, ҳозир замон тинч, филхонангизда етти юз фил боқувда турибдир, бир қисмини юк ташишга ўргатиб бўлмасмикан?» деб сўради.

Шундан кейин Акбар бекор турган ҳарбий филларидан юзта ювошроғини Бҳишан Чанд бошлиқ филбонларга бериб, Аградан Деҳлига жўнатди.

Ҳарбий филлар кўпинча бекор турар, ҳар замонда бир бўладиган уруш олдидан уларга зўр хўрақлар берилар, ширин сувга маст ва дарғазаб қилувчи гиёҳларнинг шарбати қўшилар, шуни ичгандан сўнг, улар отликни ҳам, пиёданни ҳам хартуми билан уриб, оёғи билан янчиб кетаверар эди. Меҳнатга ўргатилган филлар юк ташиб чарчаганидан ювош бўлиб қолар, уларга шакарқамиш каби енгил хўрақлар, осойишта тутувчи емишлар берилар эди. Бир-икки ой шу тарзда боқилган Фавждор ҳам ювош бўлиб қолганини ва юк ташишга ўргана бошлаганини Акбар Деҳлига келганда ўз кўзи билан кўрди.

Арабистонларга бориб ҳаж қилиб келган Бека бегим Ҳамида бонуга Синай тоғи этагида

эшитган бир ривоятини айтиб берди:

— Бора-бора уруш йўқолар эмиш-у одамлар қиличдан ҳам омоч ясар эмишлар!

— Кошки ўша замонларни биз ҳам кўрсак, Ҳожи бегим! — деди Ҳамида бону.

Бир вақтлар кундош бўлган бу икки аёл ҳозир иноқ бўлиб қолишган. Энди уларнинг бир-бирларидан қизғанадиган эрлари йўқ. Мана бу мақбара қурилишидаги ишлар эса икковига ҳам етиб ортади.

Ҳожи бегим боғ меъморчилигини яхши билар, мақбара атрофидаги ўттиз жариблик\* ички-ташқи боғнинг йўлкалари, гулзор ва дарахтзорлари унинг назорати остида қилинмоқда эди. Мирзо Ҳумоюн мақбарасининг ички-ташқи боғ ўртасига қурилаётгани ва бу боғнинг ўзи меъморчилик асаридек махсус лойиҳа асосида бунёд этилаётгани — Деҳли ва Аграда ҳали тажрибадан ўтказилмаган янгилик эди. Мавлоно Мирак ҳам, бегимлар ҳам бундай мақбараларни Ҳирот ва Машҳадда ўз кўзлари билан кўришган, Самарқанддаги Амир темур мақбараси шу тарзда қурилганини билишар эди. Энди улар Мовароуннаҳр ва Эрон меъморчилигининг шу анъанасини Ҳиндистон шароитига тадбиқ этмоқда эдилар. Қийинчилик шунда эдики, Самарқанд ва Ҳирот обидаларига безак тарзида ишлатиладиган рангдор кошнларни бу ерда ишлатиб бўлмасди — Ҳиндистоннинг иссиқ иқлими ва сернам ёмғир фасли кошнларни тез ишдан чиқарарди. Шунинг учун мақбарага ишлатиладиган барча зийнатлар тошдан йўнилиб, мрамарга сайқал ва зеб бериб қилинмоқда эди. Мирзо Ҳумоюн мақбараси ўзининг бўй-басти ва барча иши сангтарошликка асосланганлиги билан Ҳирот ва Самарқанд обидаларига нисбатан ҳам такрори йўқ бир янгилик бўлиши керак эди.

Жума кунлари қурилишда иш тўхтар, ҳаммаёқ сув қуйгандай жимжит бўлиб қолар эди. Фақат аҳён-аҳёнда Ҳумоюн қабрини зиёрат қилишга келганларнинг тиловатлари мунгли оҳанг билан атрофга таралар эди.

Муслималик одатига биноан бегимлар Ҳумоюн қабрига эрталаб офтоб чиқмасдан келишар, бундай пайтда бошқа зиёратчилар деярли бўлмас эди. Бу жума Ҳожи бегим иситмалаб зиёратга келолмади-ю, Ҳамида бегим тонг пайти, ёлғиз ўзи келди.

Муваққат мрамар сағаннинг атрофи ўралган ва усти яхшилаб ёпилган. Ичкари нимқоронғи. Бегим икки шохали шамдоннинг шамларини ёқиб, қабрнинг бош томонига қўяётганда кимдир пичирлаб тиловат қилаётганини эшитди. Орқасига ўгирилар экан, қабрнинг оёқ томонига чўкка тушган соқоли узун мўйсафидни кўрди. Бегим бошига кўтариб қўйган ҳарир пардани тез юзига тушириб чўнқайди ва тиловат тугаганда мўйсафидга қўшилиб юзига фотиҳа тортди.

Мўйсафид ҳассасига таяниб ўрнидан турди-да, титроқ товуш билан:

— Ҳазрат бегим, кечикиб бўлса ҳам, сизга ҳамдardлик билдиргани келдим! — деди.

Овози, кўзлари беҳад таниш, аммо бўлиқ оқ соқол бекитиб турган юзи бегона, туркий сўзларни ҳиндча талаффуз билан айтиши ҳам кимнидир эслатади. Лекин катта оқ салласи ва эгнидаги малла хирқаси шайхларникига ўхшайди.

— Миннатдормен, тақсир, — деди Ҳамида бегим ҳам ўрнидан кўтарилиб.

— Ҳумоюн ҳазратлари билан... оға-ини тутинган эдик, — сўзида давом этди мўйсафид. —

Қабрларини зиёрат қилгани ҳар йили келурмен. Аммо сизни биринчи учратишим...

Ҳамида бегим бирдан Жамна бўйида ўтган қизалоқ пайтини, Низом эшкакчининг қайиғини, унинг ўтли кўзларини ва ширали товушини эслади-ю, вужуди ларзага келиб сўради:

— Сиз?.. Низом?.. Соҳиб Низом...

— Ҳа, бахтсизликка учраб Салим номини олган Низом — мен!

— Наҳотки? Кўзларимга ишонмаймен! — деб Ҳамида бегим Низом томонга талпинди. Йигирма уч йилда одам шунчалик ўзгарар эканми? Ҳали элликка кирмаган Низом — ҳасса суянган оппоқ соқолли қария!

— Оғир жароҳатлар мени тез қаритди, бегим. Синмаган жойим қолмаган эди. Ҳали ҳам... Сиз билан... ҳазрат икковларингиз... Синд вилоятида қувғинда юрган пайтларингизда менга мадад бердиларингиз.. Бўлмаса аллақачон ўлиб кетардим.



— Ҳайриятки, яна кўришишга муяссар бўлдик. Сизга айтадиган қанча гапларим дилимда қолган. Мен учун сиз поклик тимсоли эдингиз, соҳиб Низом!.. Ҳазратим ҳам сизни авлиёдек софдил йигит деб улуғлар эдилар.

— Авлиё эмас, осий бандамен, — деди Низом. — Учаламиз бир вақтлар мактуб орқали хабарлашган эдик, ҳозир ҳам бу ерда учаламиз... ҳазрат Ҳумоюннинг руҳлари мен учун тирик. Инсоннинг поклиги — дилидаги эътиқоди бўлур. Кийим тоза бўлмаса ҳам, дил пок бўлса, бундай дилни муқаддас билиб, унга сиғинмоқ мумкин. Мен ҳам Жамнада бирга сузиб юрган пайтларимда сизнинг сиймонгизда самовий бир нур кўрганмен. Бу нур ўшанда кўзларимга кириб макон қурган эди, ҳалигача кўзларимни юмганимда қорачигим орасида сиз кўрингандай бўлурсиз, Ҳамида бегим.

Ҳумоюннинг қабри ёнида айтилаётган бу сўзлардан Ҳамида бону ўнғайсизлана бошлади. Буни пайқаган Низом:

— Кексайганда изҳори дил қилмоқда деб ўйламанг, бегим, — деди. — Сиз ҳам, Мирзо Ҳумоюн ҳам мен кўрган инсонлар орасида энг соҳибдил сиймолардирсиз. Икковларингиз ҳам менга беҳад азиз бўлганларингиз учун Секридан шу ергача пиёда юриб зиёратга келдим.

Мўйсафид одам юз милдан ортиқ масофани пиёда юриб ўтиши Ҳамида бегимни ҳанг-у манг қилиб қўйди:

— Ахир... билганимизда от юборар эдик-ку, соҳиб Низом!

— Отлик юриш менинг ҳозирги эътиқодимга хилоф, менинг фақирпарвар устозларим Кабир ҳам, Мўйиниддин Чешти ҳам доим пиёда юрганлар. Камбағалликда умр ўтказганлар. Шайх Саъдий айтганки:

*Саъдий, чун давлату фармондиҳи  
Нестию ҳақпарастии хуштараст\*.*

— Давлат-у ҳокимият талотумларидан мен ҳам жуда тўйганмен, — деди Ҳамида бегим. — Синд-у Қандаҳорда, Қазвин-у Кобулда, Деҳлий-у Аграда.. бошимизга не балолар ёғилмади!.. Соҳиб Низом, сиз Карамнаса ўпқонларидан ҳазратимни қутқариб чиққанингизни ўғлимиз Акбаршоҳ ҳам эшитганлар. Нечун олти йилдан бери саройга келмадингиз?

— Бегим, мен энди подшоҳ саройига зинҳор қадам босмагаймен.

— Ё биздан кўнглингиз қолганми?

— Сиздан эмас, мутлоқ ҳокимият деган аждаҳодан юрак олдириб қўйганмен. Мирзо Ҳумоюн Панжобга қайтган пайтларида жуда кўргим келди. Шайх Муборак деган кишидан мактуб ёзиб юбордим. Аммо уни ҳазратимнинг ҳузурига киргизмабдилар. Бианада халқ ҳаракатига иштирок этгани учун шайхулислом Ансорий «дахрий» деб ўлимга буюрибдир. Бечора шайх Муборак ҳамон қочиб юрибдир. Ансорий эса иззат-икромда. Шундан ҳам билдимки, сарой тўла ғараз, ифво, чақимчилик, адолатсизлик! Ўша аждаҳо бусиз яшай олмаслигини мен ўзим бир неча кун подшо бўлганимда кўрдим. Байрамхонни бу аждаҳо қандай ямлаб, ютганини сиз ҳам кўргандирсиз? Бу аждаҳо одамни алдаб, ҳовлиқтириб, жар ёқасига қандай олиб борганини сезмай қолар экансиз.

— Ҳа, ғаламис манфаатпарастлар кўп. Мен мудом ўғлимдан хавотирланиб яшаймен... Эҳтимол, сизни алдаб, мактубингизни душманларингизга элтиб берган хоин ҳали ҳам саройда юргандир. Сиз уни кўрсангиз танирмидингиз?

— Афзалбек деган хушмўйлов илонни мен умрбод унутмагаймен. Адҳамхон Секри томонларга борганда унинг ёнида юрган серсоқол бир бекни кўрдим. Қош-кўзи ўша Афзалбекни эслатди. Яқинда адҳамхон билан Моҳим энага унга подшодан жогир олиб берганмиш, мингбоши лавозимига кўтарганмиш.

— Оти ҳали ҳам Афзалбек эканми?

— Оти бошқа, эслаб қололмадим.

- Кошки хоинларни фош қилишда сиз ҳам Акбаржонга ёрдам берсангиз, соҳиб! Унга мудом сиздай беғараз кишилар етишмайдир.
- Ёмонларнинг бирини йўқотсангиз, бошқа ундан уддабуронроғи келур. Мутлақ ҳокимият бор жойда ҳиёнат ҳам, алдамчилик ҳам, адолатсизлик ҳам бўлмай иложи йўқ, бегим! Низомнинг гапида жон борлигини ўз аччиқ тажрибасидан ҳам биладиган Ҳамида бегим дилтанг бўлиб сўради:
- Наҳотки бу балоларнинг ҳеч бир балогардони бўлмаса?
- Балогардони бор. Барча шаҳар-у қишлоқларни ким қурган? Барча кийимликлар-у егуликлар кимнинг меҳнати билан барпо бўлмоқда? Мана бу мақбарани ким тикламоқда? Барча саройлар, тож-у тахтларни ким елкасида тутиб турибдир? Халқ! Эл-улуснинг фақат кичик бир қисми подшо қўшинида навкар бўлиб, жангларда унга балогардонлик қилур. Аммо бошқа қисмлари амалдор-у мансабдорларнинг оёғи остида эзилиб ётибдир. Уларни жабр-у зулмдан қутқарадиган одил раҳбар бўлса эди, халқ ҳам бундай раҳбарга балогардон бўлмоғи мумкин эди.
- Акбарнинг энг зўр орзуси — одил бўлишдир. Лекин унинг донишманд бир раҳнамози йўқ. Сиз...
- Мен ҳам ожиз бир одаммен, бегим. Раҳнамолик қўлимдан келмагай. Лекин бутун халқ бир ҳақиқат атрофига бирлашиб, яқдил бўлса, энг қудратли кучга айлангай. Устозимиз Мўйиниддин Чешти айтганлар: «Инсон, сен ҳақни осмондан эмас, ўз дилингдан изла». Кабир айтган... Низом Кабирнинг шеърини ҳиндча айтиб, форсчага таржима қилмоқчи эди, Ҳамида бегим:
- Тушундим! — деди.
- Сиз ҳиндича ўрганмишсиз?
- Ҳа, бемалол сўзлашурмен! — деди бегим ҳиндчалаб.
- Ундай бўлса энди бизнинг дилимизга йўл топишингиз осонроқ бўлгай.
- Акбаржон ҳам ҳиндийчани сувдек билур. Фақат унинг атрофида... одамни бузадиган ёмонлар кўп.
- Бироқ асил одам ёмонлар орасида ҳам ўз фазилатларини йўқотмаслиги мумкин экан. Кабирнинг бир шеърида «Хушбўй сандал дарахтига заҳарли илон ўралиб олса ҳам бу дарахт муаттар ҳидинги йўқотмагай» дейилади. Бегим, ҳозир сиз билан гаплашганим сари ана шу олижаноб сандал дарахтини қайта-қайта эсламоқдамен... Мен эшитдимки, подшоҳ ўғлингиз Умарқутда туғилганда сиз бир ҳинд аёлини ҳам энагаликка таклиф этган экансиз. Ростми?
- Рост. Рожа Вирсалнинг қариндоши Рупарани Акбаржонга оқ сут берган энагаларнинг бири.
- Бунинг қанчалик улуғ маъноси борлигини ҳали ўзингиз ҳам сезмасангиз керак. Кабирнинг ҳам бир онаси ҳинд, бир онаси муслима бўлган, ҳаётида, қалбида, шеърларида ҳинди билан муслмон яктан-у яқдил бўлиб бирлашган. Кабир ўлганда ҳиндлар уни ўз одатлари бўйича оловда куйдириб кулини Гангага сочмоқчи бўлганлар. Муслмонлар эса, «йўқ, Кабир бизники» дейишиб, уни ўз одатлари бўйича ерга дафн этмоқчи бўлурлар. Икки томон мунозара қилиб, унинг жасади ўраб қўйилган пардани кўтарсалар, Кабир йўқ. Унинг жасади ўрнида бир даста гул ётган эмиш. Ҳиндлар билан муслмонлар бу гулларни тенг бўлиб олишибдир... Бу ривоятнинг маъносини ўзингиз тушунарсиз, бегим. Тилагим шулки, ўғлингиз Акбар ҳам икки томонни баробар кўрса, ҳам муслимлар, ҳам ҳиндлар дилига Кабир каби йўл топа олса... Ана ўшанда бутун халқнинг қудрати унга келган балоларга балогардон бўлғай. Агар ўғлингиз халқнинг дилига чуқур маънавий илдиз отолмаса, навбатдаги довуллар уни ҳам суғуриб олиб кетмоғи мумкин. Отасининг бошига тушган қувфинлар Акбарнинг бошига тушмасин деб мен шу гапни айтмоқдамен!
- Ҳамида бегим ўзини қийнаб юрган энг мушкул маънавий жумбоқларга шу донишманд мўйсафид ёрдамида жавоб топиши мумкинлигини, ёшликдаги меҳр энди беғараз, соф бир маънавий яқинликка айланаётганини сизди.
- Саройга келмасангиз... балки... Акбаржон ўзлари борарлар... Сизни қаердан қидириб

топсин?

— Мен бир фақир одаммен, бегим. Подшо мени қидириб боришига кўзим етмайдир. Аммо сизга айтмоғим мумкин. Секридан ўн чақирим берида ўрмон четида кулбам бор, озгина еримда деҳқончилик билан рўзғор тебратурмиз. Шерхон даврида номимни ўзгартириб яшириниб юрганимдан хабардорсиз. Беш йил дарвеш бўлдим. Салим Чешти деган ном билан танилдим. Ҳозир кўпчилик мени шу ном билан атайди. Низом деган аввалги номим энди унутилган. Одамлар олдида шайх Салим деб аташингиз маъқулроқ бўлгай.

Муслима аёл билан бегона эркакнинг соф ниятда учрашиб гаплашиши учун пир ва мурид муносабатлари қулайроқ бўлишини Ҳамида бегим ҳам сезди.

— Хўп, мен сизни минбаъд ўзимнинг маънавий раҳнамом деб билурмен!

Салим ота Ҳамида бегимга яқин келди. Икковларининг орасида Ҳумоюннинг мармар қабри турибди. Раҳнамога қўл бериш одатига биноан, Ҳамида бегим Салим отага нафис панжасини чўзди. Бегим эрининг руҳи гувоҳлигида тузаётган бу маънавий иттифоқ беғараз, пок бир имон иши эканини сезган Салим ота мармар қабр оша қўлини узатиб, Ҳамида бегимнинг бармоқларини секин кафтига олди-да, кўзларига сурди.

Улар яна учрашадиган бўлиб хайрлашдилар. Салим ота ҳассасини қўлтиғига олиб, вазмин, аммо мустаҳкам одимлар билан узоқлашар экан, Ҳамида бегим унинг ҳали элликка ҳам кирмаганини яна бир эслади. Кўринишдан нуроний мўйсафид бўлса ҳам, меҳнатда пишган танаси чайир эканини сезди ва Секригача пиёда бора олишига ишонди. Энг муҳими, бу одам бегимнинг дилига улкан бир чироқ ёқиб кетгандай бўлди.

\* Ж а р и б — бир минг икки юз квадрат метрга тенг.

\* Таржимаси: Саъдиё, бо-ю бадавлат ва мансабдор бўлгандан кўра, йўқчиликка кўниб, ҳақпараст бўлиш афзалдир.

\* \* \*

Акбар ақлини таниб Ҳиндистонга қайтгандан бери бу мамлакатдаги ғаройиботлар унда битмас-туганмас бир ҳайрат уйғотарди. Болалигида баҳайбат филлар уни лол қолдирган, заҳарли илонларни най навосига рақс қилдирадиган морбозлар яна бир таажжубга солганди. Ерга тириклай кўмиб қўйилган, ўн кун ётиб ҳам ўлмайдиган, кавлаб олинганда тирилиб юриб кетадиган фақирлар (ёғлар) Ҳиндистоннинг сеҳр-у жодуси кўплигига уни яна бир ишонтирган эди.

Акбар ўн уч ёшида филбонлар орасида маҳаватликни машқ қилиб юрган пайтида ҳинд тилини ўрганган, урдуча ҳам бемалол гапира оларди. Филбонларнинг суюкли қаҳрамонлари Рама ва унинг гўзал севгилисидан Сити Акбарнинг дилидан доимий жой олган эди. У Рамадай қаҳрамонликлар кўрсатишни ва ўз Ситисини топиб, унга етишишни орзу қилган пайтлари кўп бўлган. Ҳозир йигирма ёшга кирган пайтида ҳам, ажойиб ҳинд қизларини учратса, уларнинг ноз-у карашма билан рақс қилишларини кўрса, нафосатга тўла қўшиқларини эшитса, ёшликдаги ўша орзулари қалбига туртиб-туртиб қўйгандай бўлади.

Салима бегим унинг бу орзусига ҳалақит бермас, кўп азоб тортган бечора жувон Акбарнинг бағрида гулдай очилиб яшар, эрига бағишлаб ўтли шеърлар ёзар, ташқаридан қараганда, иккови бир-бирига астойдил меҳр қўйиб ҳаёт кечираётганга ўхшар эди. Аммо аслида уларни Салиманинг муҳаббати иноқ тутиб турарди. Акбарнинг унга уйланишида муҳаббатдан кўра раҳм-шафқат устун келганини Ҳамида бегим ҳам сезди.

— Шоҳ ўғлим, сиз бевага уйланиб, мени доғда қолдирдингиз. Мен ҳали мамлакатнинг энг гўзал қизларидан келин тушириб, катта тўйлар қилгим бор.

— Бир вақтлар ўзингиз кундош азобини бошдан кечиргансиз, онажон. Энди буни Салимага қандай раво кўрурсиз?

— Мен раво кўрмаганимда ҳам, сиз подшоҳсиз. Подшоҳларнинг эса хотини битта бўлмагай.

Буни Салима ҳам билгай.

... Бугун кечаси Акбар ҳобгоҳда шу чигал муаммо ҳақида ўйланиб ўлтирганда, Салима унинг кўнглидан ўтган нарсаларни сезгандай бўлиб:

— Ҳазратим, — деди. — Сиз менинг олдимдаги бурчингизни ҳам, оталиғингиз буюрган васиятни ҳам мардона адо этдингиз. Энди мен ҳам шунга яраша инсоф қилмоғим керак. Агар бирон қизга... кўнгили қўйсангиз... ҳаққингиз бор... мен розилик берурмен!

Акбар гапни ҳазилга бурди:

— Балки ўзингиз... совчиликка ҳам борурсиз?

Салима бегим бу ҳазилни ўзига қаттиқ олиб, кўзлари бирдан ёшланди:

— Мен учун беҳад оғир дардни ҳазилга йўйманг! Онангизнинг дилларида мен туфайли армон қолмасин. Мен у кишининг яхшиликларини ҳам қайтармоқчимен!

Акбар Салимани белидан қучиб, юз-кўзидан ўпди:

— Ҳеч азоб тортмасдан, фақат роҳат-фароғатда яшайдиган эркакларда нафсга, ғурурга берилиш кучли. Шафқат-у қаноат машаққат чеккан аёлларда кўпроқ бўлурмикин?

— Биз, аёллар ҳам, фаришта эмасмиз, ҳазратим. Илкимизга ҳокимлик тизгини тегса ўзимиздан кетишимиз ҳеч гап эмас. «Одамни синамоқчи бўлсангиз, унга мансаб бериб кўринг», деган нақл эшитганмен. Ҳозир сизга энг содиқ аёллардан Моҳим энаганинг бошига ана шундай бир синов тушмишдир.

Моҳим энага ҳақида марҳум Байрамхон ҳам ташвиш-тараддуд тўла сўзлар айтиб кетгани Акбарнинг ёдига тушди.

— Салима сиз Моҳим энагада... бирон ўзгариш сезмоқдамисиз?

— Ҳа, ўзгариш катта.

Яқин одамлари бир-бирини ёмонлай бошласа Акбарга бу доим ёмон таъсир қиларди. Ҳозир ҳам унинг юзи тундлаша бошлаганини кўрган Салима:

— Балки бу — яхши ўзгаришдир, — деб гапни бурди.

— Менга онам қиладиган яхшиликларни шу аёл қилган, Салима. Кобул эсингиздами? Комрон амаким биз билан ўчакишиб, мени отам оттираётган замбаракнинг ўқига тўғрилаб қўйган эди-я! Ён-веримдан вашиллаб ўтган замбарак ўқларини эсласам, ҳали ҳам сочим тикка бўлиб кетадир. Ўшанда Моҳим энага чопиб келиб, ўз гавдаси билан мени тўсган эди-я! Қандаҳорда, қиш совуқларида энагам мени яна қанча ўлимлардан олиб қолган!..

— Ҳа, Моҳим энага ўшанда чеккан машаққатларининг роҳатини энди кўрмоқда. Бугун мамлакатимизда ундан нуфузли аёл йўқ. бек-у аъёнлар Моҳим энагани сиздан кейинги иккинчи сиймо деб ҳисоблайдилар.

— Нечун? Онам ҳазратлари-чи?

— Онангиз ҳокимиятнинг роҳатидан кўра, азобини кўп кўриб, юрак олдириб қўйганлар. Ҳозир бутун эътиборлари мақбара қурилиши билан банд. Аммо Моҳим энага давлат ишларида ўзларини сувдаги балиқдек яхши сезадилар. Энага учун ҳокимият ҳали янги, тансиқ нарса, ўзлари тўйса ҳам, кўзлари тўймайдир.

Бу гапларда киноя борлигини сезган Акбар яна энагасини ҳимоя қила бошлади. Чунки Байрамхон воқеаларида ҳам барча хавф-хатарни ўз зиммасига олиб, Акбар томонда қатъий турган, унга энг кўп ёрдам берган ва оқилона йўллар кўрсатган одамларнинг бири Ҳамида бегим бўлса, бири Моҳим энага эди.

Оталиғи айтган минг отли араванинг барча тизгинларини Акбар ўз қўлига олгач, унинг имзосини кутаётган қоғозлар, ҳукм-у фармонига мунтазир муаммолар, инояти ёки жазосига, рухсати ёки эътиборига қараб турган одамлар шу қадар кўпайиб кетдики, ёш подшо уларнинг ҳаммасига вақт етказолмай қолди. Шундай пайтда яна энагаси ёрдамга келган бўлса, бунинг нимаси ёмон? Акбар болалик пайтларидан бери энагага сўзсиз ишониб ўрганган. Ҳозир ҳам унинг қирмизи бўёқ суртиб босиладиган катта олтин муҳри кўпинча Моҳим энаганинг қўлида туради. Шу муҳр босилмагунча, ҳазина ҳеч кимга пул бермайди. Шу муҳр босилмаса, бек-у

аъёнлар янги мартабалар ва жогирлар ололмайдди. Моҳим энага ҳаммани ўз қўлига қаратиб қўйгани учун унинг номи сарой аҳлининг тилида дoston бўлди. Моҳим энагани: «Доно кайвони бўлмаса аёл боши билан Байрамхондай одамни енгиб чиқармиди!» деб муболаға қилувчилар кўп. Ҳозир Моҳим энага қаерга қўлини чўзса етади, истаган одамига катта мартабалар бера олади. Энаганинг ўғли Адҳамхон Жамна бўйидаги катта мулкнинг эгасига айланди. Адҳамхоннинг уч минг навқари бор, ҳар ой хазинадан йигирма минг рупий мояна олади. Моҳим энаганинг энг суюкли ўғли мана шу Адҳамхон. Сарой аҳли: «Моҳим энага Адҳамхонни Мунимхоннинг ўрнига бош вазир қилиб кўтармагунча тинчимай», деб пичир-пичир сўзлашганлари Салима бегимнинг қулоғига ҳам чалинган.

Ҳозир хобгоҳда Салима Акбарга шунинг ҳаммасини айтиб берди-ю:

— Энагангизни эҳтиёт қилинг, ҳазратим, — деди. — Ночоргина ҳаёт кечириб юрган муштипар аёл эди. Селдай оқиб келаётган бойлиг-у обрў-еътибор бечорани бошқа ёққа оқизиб кетмасин. — Буним онамга ҳам айтинг, — деди Акбар. Учовлашиб, энагамнинг хатти-ҳаракатини яхши томонларга буриб турайлик.

Моҳим энага табиатан яхшилиққа мойил аёл эди. Акбар унинг қизлар учун мактаб-мадраса очиш нияти борлигини биларди. Энага бойликларининг бир қисмини шу хайрли ишга сарфлаши учун Акбар:

— Истасангиз, қизлар мадрасасини Деҳлида очинг, — деб маслаҳат берди.

— Сиз ижозат берсангиз, бажонидил очгаймен!

Бу мадраса учун Моҳим энага Низомиддин авлиё мақбарасига яқин жойдан икки ошиёнлик улкан бир бинони боғ-ҳовлиси билан сотиб олди. Отинойилар дарс берадиган қизлар мадрасаси Деҳли учун жуда катта янгилик бўлди. Кўп подшо-ю маликалар қилмаган ишни Моҳим энага қилганлиги унинг эл-улус орасидаги шухратини яна бир даража оширди.

Моҳим энаганинг эндиги истаги — бир ҳафта улкан тўй бериб келин тушириш ва унга барча вилоятлардан олий меҳмонлар чақириш эди. У тўй тўғрисида энг аввал Ҳамида бегим ва Акбардан маслаҳат сўради:

— Далв ойида, салқин пайтда ўтказган маъқул, — деди Ҳамида бегим. Энага унинг бу таклифини қабул қилди.

— Унгача ҳали икки ой бор, барча вилоятлардан энг нуфузли одамларни таклиф этгаймиз, — деди энага.

— Ҳаммаси келса ҳовлингизга сиғармикин? — сўради Акбар.

— Ҳовлига сиғдириб бўлмас, — деди Моҳим энага. — Қалъада ўтказсак-чи, ҳазрат бегим? Ҳамида бегим Акбарни Салимага уйлантирганда катта тўй қилолмаган эди. Энди подшо саройи жойлашган қалъада Моҳим энага шундай катта тўй бериши Акбарнинг обрўси учун яхши бўлармикин?

— Бу тўй ҳам ўзимизники, — деди Акбар. — Қалъада қилсак, фақат бек-у аъёнларни эмас, энг обрўли ҳинд рожаларини ҳам таклиф этгаймиз. Умарқутга ҳам таклиф юборгаймиз. Балки рожа Вирсал Прасад ҳам етиб келгай. Рупа энага тирик бўлса уни ҳам шу тўйга айтиб келтиргаймиз. — Кошки эди! — деб Ҳамида бегим Акбарнинг ниятини энди астойдил маъқуллади. Умарқутга борадиган чопарга таклифномани бегимнинг ўзи ёзди.

Акбарнинг мақсади — Моҳим энаганинг тўй ҳаракатларини ҳам хайрли томонга буриш ва мамлакатнинг муслим-у ҳинд аҳолисини бир-бирига яқинлаштириш эди.

Акбар Мунимхонга буюриб, Деҳли, Агра, Жайпур ва бошқа яқин вилоятлардаги нуфузли рожалар ва райларни саройга чақирди-ю, ҳиндлар билан ҳамкорлик қилиш, маданият, ободончилик ишларида ҳамжиҳат бўлиш борасида машварат ўтказди. У йиғилганларга отаси учун қурилаётган мақбарада, Агра қалъасини қайта тиклаш ва кенгайтиришда ҳинд ҳунарпешалари, меъморлари, коргарлари муслимлар билан қандай иноқ ишлаётганларини айтиб берди.

— Ишда ҳамкор бўлганимиз каби, тўйларни ҳам бирга ўтказмоғимиз керак, — деди. — Мен

муҳтарама Моҳим энага номидан бизга хайрихоҳ барча соҳиб-ихтиёр рожа-райларни тўйга таклиф қилурмен. Ҳозир даргоҳимизда оналар-у энагаларнинг мавқелари баланд, биз уларга фарзандларча оқибат кўрсатиш ҳаракатидамиз. Шунинг учун соҳиб рожа-ройлар тўйга аҳли аёллари билан келсалар биз уларни ўз опа-сингилларимиз қаторида эҳтиром қилгаймиз.

\* \* \*

Тўй арафасида Умарқутдан Рупа энага ва унинг тоғаси Вирсал Прасад уч филга совға юклаб келаётганлари маълум бўлди. Излаб юрган одамлари топилганидан бениҳоя суюнган Ҳамида бегим меҳмонларга пешвоз чиқишни Акбардан илтимос қилди.

Акбарнинг буйруғи билан энг салобатли филлардан ўнтаси гулшодалар ва зарбоф ёпинчиқлар билан безатилди. Уларнинг елкаларига маҳдианбар\* деб аталадиган ва мўтабар аёллар ўлтирадиган ҳашаматли шийпонсимон кажавалар ўрнатилди. Маҳдианбарларнинг бирига Ҳамида бегим, иккинчисига Моҳим энага, яна бошқаларига Жажжи энага билан Ҳакима энагалар чиқиб ўлтиришди. Акбарнинг ўзи олдинги филда худди юриб бораётган тахтга ўхшаш олтин маҳмилда ўлтирибди. Пирмуҳаммад атка бошлиқ мулозимлар ва юзга яқин қўриқчи навкарлар филларнинг ён-верида отлиқ келмоқда.

Шаҳар четида тантана билан кутиб олинган Рупа энага ва Вирсал Прасад Акбарни Ҳамида бегим ёрдамида зўрға танидилар. Чунки уни бир ойлик чақалоқлик пайтидан бери кўрмаган эдилар. Лекин йигирма йилдан бери кўришмаган оналар ва энагалар бир-бирлари билан йиғлаб кўришдилар.

Вирсал Прасад олтмишдан ошиб, узун мўйлови оппоқ оқарган мўйсафидга айланган эди. Акбар чўғдай ясатилган филлардан бирига Вирсал Прасадни миндирди. Ўзи ва онаси олдинги филларга чиқдилар. Бошқа энагалар ҳам тантанали филлар карвонида азиз меҳмонларни шаҳар бўйлаб олиб ўтди-лар-у Пуран қалъанинг тўридаги энг яхши бир кўшкка жойлаштирдилар.

Акбар саройида «атка хайл»\* деб аталадиган жуда эътиборли бир тоифа борлиги кўпчиликка маълум эди. Бу гуруҳга энагалар, бир онани эмган кўкалдошлар ва уларнинг оталари — аткалар кирар эди. Энди мана шу имтиёзли «атка-хайлга» Рупа энага билан Вирсал Прасад ҳам тантанали суратда киритилгани Деҳли ва унинг атрофида дув-дув гап бўлиб тарқалди. Чунки мусулмон подшоси Акбарнинг ғайридин ҳинд энагаси ҳам борлиги кўпчилик учун фавқулодда бир янгилик эди. Мутаассиб шайхлар Акбарнинг ҳинд энагага кўрсатган эҳтиромларини қоралашиб, чекка-чеккада сасиб: «Подшомиз куфр йўлига кирди, бунинг касофати ёмон бўлгай!» деган кароматларни қилишар эди.

Аммо Салим отага ўхшаган халқ вакиллари бу хушxabарни бир-бирларига қувониб етказдилар. Шу фавқулодда ҳодиса туфайли Моҳим энага қилаётган тўйнинг обрўси яна ҳам ошиб кетди, унга таклиф қилинган бек-у амирлардан ташқари, Деҳли ва унинг атрофидаги вилоятларнинг рожа ва райлари тўйга аҳли аёлларини ҳам олиб кела бошладилар.

Бир ҳафта давом этган бу тўй кунларида бутун Деҳли карнай-сурнай товушига, куй ва ашулалар жарангига, ясан-тусан одамларга, ранг-баранг безаклар ва гулшодаларга тўлиб кетди. Жамна бўйидаги очиқ сайлгоҳларда раққосалар, морбозлар, кўзбойлоғич сеҳргарлар, дорбозлар, лўлилар эртадан-кечгача томоша кўрсатардилар. Тўйга келган энг нуфузли амирлар, рожа ва райларни Пуран қалъада Моҳим энага билан Акбарнинг ўзи кутиб олмоқда эди.

Ҳамида бегим тўйга келган кўхлик қизлар орасидан Акбарга муносиб келин танламоқда эди. Тўйнинг учинчи куни Санганирдан келган бир қиз одамнинг ҳушини оладиган даражада гўзал эканлиги оғиздан-оғизга ўтиб, Ҳамида бегим билан Акбарнинг қулоғига етиб борди. Акбар бу қизни кўпчиликнинг орасида кўрганда худди оддий маржонлар орасида турган олмос донасини учратгандай юраги «жиғ» этди. Қизни бошқалардан ажратиб турган фарқ — фақат юзининг

гўзаллигида эмас, балки юлдузининг иссиқлигида, кишини дарҳол ўзига тортадиган алоҳида оҳанрабои борлигида эди. Ўғлининг бу қизга назари тушганини сезган Ҳамида бегим Моҳим энагага шипшиди:

— Санганирлик қизни хонайи хосга бошлаб келинг.

Бу гўзал қиз тўйга қирқ ёшлардаги катта акаси — мардона қиёфали, хушмўйлов, новча Бҳагван Дас билан келган эди. Тўйбоши уларни подшонинг хонайи хосига бошлаб кирди.

Хона тўридан Акбар билан Ҳамида бегим уларга пешвоз чиқдилар. Ака-сингил кафтларини жуфтлаб бошлари устига қўйган ҳолда уларга таъзим қилдилар. Моҳим энага аввал Бҳагван Дасни таништирди:

— Рожа Бҳари Малнинг катта ўғли...

Акбар ҳиндчалаб қизнинг отини сўради. Акбарнинг тил билишидан кўзлари чақнаб кетган қиз:

— Жодҳа Бай, — деб ўз отини айтди. Шунда қизнинг товуши ҳам Акбарга жуда сеҳрли туюлди.

Қиз ортиқча тортинмасдан, ўзини аслзодаларга хос бир одоб ва эркинлик билан тутар эди.

Ҳамида бегим ва Моҳим энага уларни яккама-якка қолдириш учун Бҳагван Дасни тўрдаги нақшин курси томон бошлаб кетдилар.

Акбар Жодҳа Байни хонанинг улардан узоқроқ бурчагида турган миз ёнига таклиф қилди. Миз устида тахтаси садаф билан безатилган, доналари фил суюгидан ясалган чиройли шахмат турган эди. Қиз доналари жой-жойига териб, гўё ўйнаш учун тайёрлаб қўйилган шахматга қизиқиб қаради.

— Мумкинми? — деб оқ донали пиёдани кўлига олиб томоша қилди-да, кейин ўйнагиси келгандай уни икки катак олдинга сурди.

— Шахмат ўйнашни билурмисиз? — ҳайратланиб сўради Акбар. Қиз тасдиқ маъносида бош ирғади.

Шундан кейин Акбар ўртадаги қора донали пиёдани бир катак олдинга сурди. Қиз кулиб, аспни ўйинга чиқарди. Акбар фарзин ёнидаги филни юрди. Икковлари мизнинг икки томонига ўлтириб астойдил ўйнашга киришдилар.

Акбар ўйин баҳона қизнинг бутун вужудидан ёғилиб турган нафосат ва гўзалликдан завқ олади, унга қарайди-ю, аммо кўзи тўймайди. Жодҳа Байдан мушкка ҳам, анбарга ҳам ўхшайдиган аммо улардан ёқимлироқ гул хиди келиб туради. Пешана устидаги қалин ва майин қора сочлари устига капалакларни эслатадиган тилла баргак тақилган. Зар қўшиб тўқилган пуштиранг сарисининг тагидан кўкраклари бўртиб турибди. Сари тагидан кийилган калта энглик нимчаси белига етиб-етмай тугайди. Хипча бели ва қорнининг икки энлик жойида силлиқ бадани очиқ турибди. Аммо унинг бадани ҳам Акбарга нур билан йўғрилган юзи каби тиниқ ва мусаффо кўринди.

Жодҳа Бай ўзининг ҳусни билан одамларни маҳлиё қилишга гўё ўрганиб қолган. Акбар ўйинни унутиб, ҳуши бошқа ёққа кетиб қолаётганидан қиз завқланиб жилмайди-да:

— Фарзинингиз... — деди.

Ҳозир қиз ўз фили билан Акбарнинг ҳимоясиз қолган фарзинини олиб қўйиши мумкин эди.

Акбар буни энди пайқаб бош чайқади:

— Рани Жодҳа Бай, сиз фақат менинг фарзинимни эмас, дилимни ҳам ютиб олмоқдасиз.

Бунчалик товоно экансиз. Устозингиз ким?

— Устозим — билим. Фирдавсийнинг сўзлари эсингиздадир?

— Қайси сўзи?

...«Ҳар каски доно аст товоно бувад»\*.

Жодҳа Бай форсий тилни ҳам яхши билиши Акбарнинг унга бўлган эъзоз-еътиборини яна бир даража оширди.

— Рани Жодҳа Бай, саройда қолсангиз... шу товонолигингиздан биз ҳам баҳраманд бўлсак... майлими?

Қиз энди жиддийлашди, алланарсадан хавотирлангандай бўлиб ўрнидан турди ва акаси

томонга қаради:

— Ҳазратим, эътиборингиздан беҳад миннатдормен! Аммо мен саройда қололмагаймен.

— Нечун?

— Менинг ихтиёрим ота-онамда. Ҳозир оғам билан уйга жўнаб кетгаймен.

— Аммо менинг сиздан ажрагим келмас!

— Ундоқ бўлса, энди ўзингиз Санганирга меҳмон бўлиб боринг. Биз бажонидил кутиб олгаймиз.

Жодҳа Бай саройдан чўчир, бу ҳашаматли даргоҳ унга бегона ва хатарли туюларди. Шуни

сезган Акбар қизни акаси олдига бошлаб келди. Хайрлашиб кетаётганда Бҳагван Дас ҳам:

— Ҳазрат бегим, муҳтарама энага, агар подшо ҳазратлари билан бирга Санганирга ташриф

буюрсаларингиз биз беҳад сарфароз бўлурмиз! — деди. — Отамиз Бҳари Мал ҳам сизларни

меҳмон қилиш орзусидалар. Ҳинд энагангиз Рупарани юксак эъзоз билан кутиб олганларингиз

онамизнинг қулоқларига ҳам бориб етган. Бутун хонадонимиз сизларга буюк ҳурмат-у умид

билан қарайдир.

Ака-сингил жўнаб кетди-ю, Жодҳа Байнинг қиёфаси, гаплари, қилиқлари Акбарнинг дилига

нақшланиб қолгандай бўлди. Бу қизни яна кўргиси келаверди, хаёллари эрта-ю кеч у билан

банд бўлди.

Ўғлининг ҳолатини сезган Ҳамида бегим Санганирга Қиличбек Андижоний деган амирни махсус

мактуб билан юбориб, Жодҳа Байни келинликка сўради. Рожа Бҳари Малнинг жавоби ижобий,

ёш подшога қариндош бўлиш шарафи унинг дилига ёқиб тушган, фақат қизлари бўлажак

куёвнинг Санганирга келишини ва тўйни ҳинд одатига биноан шу ерда бошланишини зарурий

шарт қилиб қўйган эди.

---

\* М а ҳ д — бешик маъносини ҳам англатади. Онлар кўзда тутилади. Анбар — шийпоннинг бир тури.

\* Х а й л — оила, хонадон.

\* Таржимаси: билимли, доно одам товоно, яъни қудратли ҳам бўлади.

\* \* \*

Ҳамида бегим яна аросатда қолди. Саройда орзу-ҳавасли катта тўй қилай деса, мутаассиб шайхлар-у садрларнинг кўзи олдида браҳман чақириб, ҳиндча никоҳ ўқитиб бўлмади. Аммо бегим Салим отага қўл бериб, бҳақтига эътиқод қўйгани учун қизни ўз динига содиқ қолишга ҳақли деб ҳисоблайди.

Умарқутдан келган Рупа энага ҳозир бундай нозик ишлар бўйича Ҳамида Бегимнинг яқин маслаҳатчисига айланган эди. Акбар, Моҳим энага — ҳаммалари кенгашиб, келин истайдиган ҳиндча никоҳни Жайпурда қила қолишни маъқул кўрдилар. Бу ҳодисага олий табақанинг эътиборини тортмаслик ва гап-сўзни кўпайтирмаслик учун: «Подшо Санганирга тўйга эмас, балки овга боргай» деб эълон қилдилар.

Кейинги пайтларда Акбар қўлга ўргатилган қоплонсимон жонивор — чита билан ов қилишни яхши кўрарди. Читабоқар овчилар читабонлар деб аталарди. Темир қафасда боқиладиган, бўйнига махсус тасма боғланган читаларни туя қўшилган катта араваларга ортиб, Дехлидан юз милча жануби ғарбдаги Санганирга томон йўл олганларида ҳут ойи кириб, кунлар анча исиган, даладаги буғдойлар бошоқ тортиб қолган эди.

Беш юз аскар қўриқлаб бораётган мавкабда ясан-тусан филлар устидаги махдианбарларда Ҳамида бегим, Моҳим энага ва Рупа энагалар ҳам келмоқда эдилар. Олий меҳмонлар келаётганидан хабар топган рожа Бҳари Мал ўғли Бҳагван Дас ва бошқа яқинлари билан Акбарга вилоят чегарасида пешвоз чиқди. Акбар ва пешвоз чиққан мезбонлар Диоса деган қишлоққа яқинлашганларида, унинг аҳолиси ёв босишдан қўрқиб, тоғ томонга қоча бошлади. Фавждор деган филини миниб келаётган Акбар Бҳари Малдан:



— Нечун бундай бўлди? — деб сўради. — Биз яхши ният билан келаётганимизни айтмаган эдингизми?

— Ҳазратим, айтган эдим! Бироқ бу жойлар Самбхал вилоятига қарашли. Вилоят ҳоқими мирзо шарафиддин жаноблари аҳолига нисбатан жуда шафқатсиз. Одамлар ундан юрак олдириб қўйганлари учун энди сиздан ҳам қочмоқдалар.

Акбар ўнг томонида бораётган Қиличхон Андижонийга буюрди:

— Шарафиддин мирзога одам юборинг, зудлик билан етиб келсин.

Кечки пайт мирзо Шарафиддин унга пешвоз чиқиб, отидан сакраб тушди-да, Акбар минган филнинг оёғи тагига чўккалаб юкунди.

— Жаноб Шарафиддин мирзо, сиз маҳаллий аҳолини биздан бездириб қўйибсиз...

— Ҳазратим, мендан гуноҳ ўтган бўлса кечиринг!

Акбар чап ёнида отлиқ турган Бҳари Малга юзланди:

— Қайси қариндошингиз бу бек гаровга олиб, ҳибсда сақламоқда?

— Акамнинг ўғли Жай Мал билан Раж Синх деган неварам ҳибс қилинган.

— Бегуноҳ одамларни гаровда сақлашга ким буйруқ берди, тақсир?

Шарафиддин мирзо ота томонидан машҳур Хўжа Аҳрор авлодларига бориб тақалар, она томонидан эса темурийларга қариндош эди. Акбар давлатида темурийлар мўтабарроқ бўлгани учун Шарафиддин «хўжа» унвонидан воз кечиб, «мирзо» унвонини афзал кўрган эди. Лекин Акбар ҳозир «тақсир» деб киноя қилиш билан ундан гўё мирзо унвонини тортиб оладигандек кўринди. Бундан кўрқиб қалтирай бошлаган Шарафиддинхўжа:

— Ҳазратим, мендан ўтган бўлса афву этгайсиз!— деди. — Яхши кўрган фарзандларини гаровда тутсам, бу ражпутлар исён кўтаролмагай, деган фикрда шу гапни қилганмен!

— Фикрингиз хатодир, тақсир. Бегуноҳ йигитларни шу бугуноҳ ҳибсдан бўшатинг, иззат-икром билан уйларига жўнатинг!

— Бош устига, ҳазратим!

Шарафиддинхўжа шоша-пиша орқасига қайтди ва ўша куни гаровдаги икки йигитни бўшатибгина қолмай, ҳар бирига бош-оёқ сарупо кийдириб, биттадан отни анжоми билан ҳадя қилиб жўнаттирди.

Акбар бўлажак қаллиғи Жодҳа Бай юртида мумкин қадар яхши хотира қолдиришга, адолатли ва шафқатли бўлишга ҳаракат қилди.

Жодҳа Бай турадиган жойларга яқинлашганлари сари Акбарнинг дилида нафис ва гўзал ҳислар кучайиб борар, аммо ташқи ҳаёт унга бир-биридан дағал ва хунук муаммоларни кўндаланг қиларди.

Санганир атрофларида аҳоли кўп, шунинг учун ов қиладиган жонивор кам. Подшоҳнинг араваларга ортиб келинган читалари ва уларни қўлга ўргатган читабонлар ўзларига иш тополмай, аҳолига томоша бўлиб қолдилар.

Ҳиндлар читани йўлбарсдан ҳам хатарлироқ йиртқич деб ҳисоблайдилар. Бели ингичка, думи ва танаси узун, бутун териси оқ-сарғиш ҳол-ҳоллардан иборат бу йирик қоплон ниҳоятда чаққон бўлади, қаттиқ сакраса, ҳатто, филнинг устига чиқа олади. Энг чопқир кийикни ҳам қувиб етади. Гоҳо ўрмонда одамхўр читалар ҳам учраб туради.

Шундай хатарли йиртқични қўлга ўргатиб, қафасда олиб юрган читабонларнинг димоғлари баланд, ўзларини подшоҳнинг суйган овчилари қилиб кўрсатиб, дўқ-пўписалар ҳам қилишади. Бир жойда яхши кийинган ўрта яшар киши темир қафасга яқин келиб читани томоша қилар экан, читабон бу одамнинг оёғидаги чиройли этикка хуштор бўлиб қолди. Бирдан қафаснинг оғзини очди-ю, читанинг бўйнидаги чарм ҳалқасидан тутиб:

— Этикни еч! — деди ҳалиги одамга. — Ечмасанг ҳозир читани қўйиб юборурмен, сени тилка-пора қилгай.

Читанинг сарғиш кўзлари оловланиб, ўзи ирилларди. Қўрқиб кетган бечора томошабин чиройли этигини читабонга ечиб берди.

Яхши кийинган одам ялангоёқ юришдан қийналиб товонига тошлар ва тиканлар қадалиб келаётганда Акбар қаршисидан чиқиб қолди. Ялангоёқ киши йиғлаб туриб:  
— Ҳазратим, адолат қилинг! Арзимни тингланг! Ҳазратим! — деб мурожаат қилди. Акбарнинг ишораси билан кўриқчилар ялангоёқ кишига йўл бердилар. Акбар бугун от минган эди. У от устида туриб яланг оёқ кишининг арзини эшитди-да:  
— Қани, юринг, ўша читабонни бизга кўрсатинг!— деди.  
Читабон тортиб олган этигини аллақачон оёғига кийган, эски этиги қафас олдида турар эди. Акбардан кўрқиб, ҳалиги одамнинг этигини дарров ечиб бера бошлади. Бўлажак қайнотаси Бҳари Малнинг олдида қаттиқ хижолат чекаётган Акбар:  
— Бу читабон бизнинг хизматимиздаги барча одамлар шаънига доғ тушурмишдир! — деди ва чап томонда турган бекка мурожаат қилди: — Жаноб Чиғатойхон, ҳукмимизни жарчилар Жайпур аҳолисига эълон қилсинлар! Махсус фармон ёзиб, барча вилоятларга юбортиринг, токи бутун мамлакат огоҳ бўлсин. Бизнинг хизматимизда юриб аҳолига зулм ўтказадиган, зўравонлик билан унинг кийим ёки буюмларини тортиб оладиган кимсалар шафқатсиз жазо олурлар! Мана бу читабон майдонга олиб чиқилсин, бировнинг этигини тортиб олиб кийган оёғи кесиб ташлансин!  
Ўша куни бу фармон халойиқнинг кўзи олдида амалга оширилди. Халқ Акбарни адолати ва қатъияти учун мақтай бошлади.

\* \* \*

Бу мақтовлар, албатта, Жодҳа Байнинг қулоғига ҳам етиб борди. Ҳозир ҳамманинг тилида шу қизнинг номи. Жодҳа Байни бир кўришга, икки оғиз сўзини эшитишга муштоқ ихлосмандлари кўпайиб кетди.  
Лекин ота-оналари Жодҳа Байни чет кўзлардан йироқда тутишар ва никоҳ тўйига тайёрлашар эди. Куёв томондан беш юз одам келган, улар ҳаммаси рожа Бҳари Малнинг қасрига сиғмайди. Акбар Санганир деган кўкаламзор, хушманзара жойни ўзига қароргоҳ қилиб танлади. Мавкабнинг юқларини ва чодирларини бир неча юз туялар, филлар ва хачирлар кўтариб келмоқда эди. Махсус одамлар тоғ этақларидаги кўкаламзорга уч юзта ранг-баранг чодир тикдилар. Улар орасида энг ҳашаматлилари Акбар учун, унинг онаси, энагалари ва бошқа яқинлари учун ўрнатилди. Бўлажак келин-куёв учун меҳтарлар\* икки қаватли кўшкни эслатадиган болохонадор чодир қуришди. Бу чодирнинг ўтов керагаларига ўхшаган йиғма ёғочлари энг қаттиқ маҳва дарахтидан ясалган. Унинг синчга ўхшаган йўғон хариларини филлар кўтариб келиб, хартумлари билан тиклаб берадилар. Икки ошиёнли, зинапояли бинонинг ёғоч қовурғалари бир-бирига маҳкам уланиб, яхлит ва мустаҳкам «қути»га айлангандан сўнг, устига чодирнинг қалин ва гўзал пуштиранг матоси тортилди.  
Одам бўйи келадиган ва «дамома» деб аталадиган улкан ноғоралар чалинди, уларга қўш карнайлар, қўш сурнайлар жўр бўлди-ю, тўй шодиёнаси бошланди. Режа бўйича тўй бир ҳафта давом этиши, шу орада келин томон ҳам, куёв томон ҳам барча орзу-ҳавасларини амалга ошириб улгуришлари керак эди. Ҳаво очик, кунлар бахмалдай майин, айна тўй-томошалар ўтказадиган пайт эди.  
Ҳамида бегим мана шундай бахмал мавсумда Синд вилоятининг Потхур деган жойида чодирлар ичида Ҳумоюн билан ўтказган унутилмас дамларини эслар, Акбар — ўшандаги оловли муҳаббатнинг маҳсули эканини ўйлар, энди шу ўғли севиб қолган ҳинд қизи ҳам табиат бағрига ўрнатилган чодирда ҳақиқий бахт топишини истарди.  
Бироқ куёв-келиннинг икки динга мансублиги ва никоҳни икки жойда, икки хил ўқитиш муаммоси онани ташвишга солмоқда эди. Ҳиндча никоҳ ўқийдиган пурахитлар\*қиз томонда бор, аммо икки динни баробар кўрадиган садр ёки шайх топиш қийин. Саройдаги шайхулислон Ансорий ёки садрлар судури Абдунаби икки динли никоҳга рози бўлишмади. Улар, ҳатто,

Қуръону пайғамбарни тан оладиган шиалар билан келишолмайди-ю, кофир саналадиган браҳман ва коҳинлар билан қандай тил топишади?

Ҳамида бегим ўйлаб-ўйлаб, Салим отани чақиришга қарор берди. Саройга бормаса, Санганирга келиши мумкин-ку. Секри бу ерга унча узоқ эмас, отда бир кунлик йўл. Бегим Салим отага мактуб ёзиб, Чиғатойхон Тошкандийдан бериб юборди.

«тақсир, ёшлик пайтимизда сизнинг отангиз ҳам Жамна бўйида тўй қилиб, тўнғич ўғлини ҳинд қизига уйлантирмоқчи бўлганини айтиб берган эдингиз. Ўшанда мусулмон мутаассиблари ҳам, жоҳил браҳманлар ҳам бунга қарши чиқиб, тўйини бузганлари, отангизни зиндонга ташлаганлари ёдингизда бордир. Йиллар ўтиб, замонлар ўзгарди. Ўғлимиз Акбаршоҳга мен каби оқ сут берган ҳинд энага Рупа биби ҳозир менинг ёнимда. Ўшанда отангиз амалга оширолмаган ҳинд-мусулмон тўйини энди биз ўтказмоқчимиз. Шунга сизнинг иштирокингиз ва кўмагингиз зарур бўлиб қолди. Биз ўрмон ичида, табиат бағрида турибмиз. Бу ер — подшоҳ саройи эмас. Шунинг учун, албатта, ташриф буюрарсиз деб умид қилурмен.

Ихлосмандингиз Ҳамида бону бегим».

Бу мактубни олиб жўнаган Чиғатойхон уч кун бедарак кетди. Тўй охирида бормоқда. Эртага кечаси никоҳ ўқитилиши керак. Бегим кейин билса, Салим ота отга минишни истамабди. Чиғатойхон унинг пиёда юришига мосланиб, бир кунлик йўлни уч кунда зўрға босиб ўтибди. У навқарини олдинроқ юбориб, бу воқеадан Акбарни ва бегимни хабардор қилди. Салим отанинг Дехлидаги Ҳумоюн қабрига ҳам ҳаж қилганда пиёда борганини Акбар онасидан эшитган эди. Мўйсафиднинг ҳурмати учун Акбар ҳам қароргоҳ четигача пиёда бориб, Салим отага пешвоз чиқди. Уни фарзандларча эҳтиром билан кутиб олди-да, олдиндан тайёрлаб қўйилган меҳроблик чодирга олиб кирди. Салим отани тўрға ўтказиб, ўзи пастроққа чўкка тушди: — Тақсир мен сизнинг таърифингизни Сирҳиндда Абдулла Ниёзийдан эшитган эдим.

— Ҳа, Абдулла Ниёзий Биана халқини Исломшоҳ зулмига қарши кўтарган жуда жасоратли одам эди.

— У киши сизнинг тўғрингизда ҳам худди шундай фикрда эканлар. Кейин, ҳазрат, онам менга кўп воқеаларни айтиб бердилар. Отамизга унутилмас яхшиликлар қилган экансиз. Мен сизни маънавий отамдек азиз билурмен.

Сўнги сўзлардан кўзлари ялтираб кетган Салим ота Акбарга:

— Э, ўғлим! — деб мурожаат қилди. — Яратганнинг олдида шоҳ-у дарвеш — барчамиз баробар инсон фарзандимиз. Мен икки йил Арабистонда бўлдим, қанча халқларни кўрдим. Ҳамма жойда ҳам инсон — шу инсон, бани башар асли ўзи бир. Қанча тождорларни кўрдик. Шерхон нечоғли қудратли, ақлли, найрангни кўп ишлатиб, авлодларини ёмонликка ўргатди, оқибатда, бари халқнинг қаҳрига учраб йўқ бўлиб кетди. Бугун келганимнинг сабаби — сиздан умидим катта. Ота-боболарингизнинг нек ишларини давом эткизиб, эл-улуснинг олқишини олгайсиз. — Муташаккирмен, тақсир.

Дастурхон ёзилиб, тўй зиёфати ейилгач, пешин намозига таҳорат олдилар. Намозга Салим ота олдинга туриб имомлик қилди. Намоздан сўнг ота ташқарига чиқмоқчи бўлди. Шунда Акбар унга шогирд каби хизмат қилиб ковушини оёғи тагига тўғрилаб, жуфтлаб қўйди. Аммо Акбарнинг тенгдоши ва кўкалдоши Адҳамхон шайх Салимнинг ялангоёқ эшкакчилар орасидан чиққан камбағал йигит бўлганини Моҳим бибидан эшитган эди, шунинг учун чолни писанд қилмай, киноя билан тиржайиб кулди. Ўзи бечораҳол оиладан чиққан бу йигит камбағал ўтмишини эслатадиган одамларни сўймайди. Адҳамхон олий табақанинг энг бой аслзодалари қаторида шайхулислом Ансорийга қўл бериб, мурид бўлган.

Акбар тиржайган кўкалдошига «ҳаддингдан ошма!» дегандек тикилди. Бироқ Адҳамхон тап тортмай кўзини Акбарнинг кўзига қадади: «Шу исқирт чолга кавуш тўғрилаб бериб, бизни ҳам ерга урдингиз, ахир биз сизга таъзим қилиб, юкуниб юрибмиз!» демоқчи бўлди. Акбар Адҳамхоннинг нақадар талтайиб, калондимоф бўлиб бораётганини шунда баралла пайқайди.

Келинни олиб келиш учун бораётганларида Адҳамхон унинг ўнг томонида энг яқин куёв жўраси бўлиб бормоқчи бўлди. Бироқ Акбар ўнг ёнига иккинчи кўкалдоши Азизни олди. Адҳамхон орқа қаторда қолиб, қовоғи бирдан осилиб кетди.

\* М э ҳ т а р л а р — чодир ўрнатувчилар.

\* П у р а х и т — ҳиндларнинг мулла-имоми.

\* \* \*

Улкан бир тоғ қояси устига қурилган рожа Бҳари Малнинг қалъасида бир ҳафтадан бери маъюс куйлар янграйди, қизлар давра бўлиб, туғилган даргоҳ билан хайрлашув қийинлиги ҳақида ашула айтадилар. Азалий удум шундай: куёв томонда нақоралар севинч билан «така-тум» қилади, карнайлар қувнаб «ҳа-ху»лайди, чунки оилага янги бир одам — гўзал келин қўшилади. Аммо қиз ўстирган ота-она жигарпорасини узатади. Қиз бу даргоҳдан йиғлаб чиқиб кетмаса ота-онанинг кўнгли жойига тушмайди. Шунинг учун қиз узатадиган хонадонда тўй куни юракни эзувчи хайрлашув куйлари чалинади.

Бироқ Акбар карнай-сурнай чалдириб, ўз одамлари билан Бҳари Малнинг қалъасига кириб келганда қувноқ тўс-тўполон бошланди. Ҳинд одатига биноан, Акбар қиз турадиган ҳовлига қилич тақиб отлиқ кириб борди. Унинг ёнида куёв жўраларидан ташқари, Рупа энага ҳам бор. Ҳиндча расм-русмларни Акбар ва унинг одамларига Рупа энага ўргатиб турибди.

Ясатилган келинчак бир тўп дугоналари билан гулшодалар кўтариб, уйдан Акбарга пешвоз чиқдилар. Қизлар ёр-ёрни эслатувчи қўшиқни айтишиб қўлларидаги гулшодаларни Акбар минган отнинг бўйнига осдилар. Ҳайрон исмли бу от хушбўй гулшодалар ва гўзал қизлар орасида чиндан ҳам таажжубга тушгандай кўзларини катта-катта очиб турарди. Ниҳоят, келинни отнинг гулга кўмилган бўйни остидан олиб ўтдилар.

Бундай юксак эҳтиромдан сўнг куёв отдан тушди. Жодҳа Бай унга таъзим билан яқинлашди-ю, энг сара гуллардан қилинган ва «сваямвар»\* деб аталадиган катта гулшодани Акбарнинг бўйнига осди. Шундан сўнг келин-куёв гулшодалардан тизим-тизим қилиб ясалган ва махсус меҳроб ўрнатилган гулчодирга кирдилар. «Йўллари оқ бўлсин» деган ниятда гулчодирнинг четига ун ва гуруч сепиб қўйилган. Меҳроб қаршисида иккита сербезак курси турибди. Келин-куёв шу курсиларга ёнма-ён ўтирдилар. Келиннинг ёнидан унинг ота-онаси ва бошқа яқинлари жой олишди. Куёвнинг ёнига Рупа энага ва кўкалдошлари ўлтиришди. Пурохит деб аталадиган ҳинд муллаларининг бири келин томонда, иккинчиси куёв томонда туриб, «мантр»лар деб аталадиган дуоларини ўқидилар.

Акбар никоҳ пайтида айтиш керак бўлган гапларини Рупа энага ёрдамида ўрганиб келган эди. Пурохит ундан ҳиндчалаб:

— Рани Жодҳа Байни никоҳингизга оласизми? — деб сўради.

Акбар ҳам ҳиндчалаб:

— Мен муқаддас олов, осмон ва ер гувоҳлигида ҳинд қизи рани Жодҳа Байни чин дилдан хоҳлаб ўз никоҳимга олгаймен! — деди.

Пурохит ўша савол билан қизга мурожаат қилди. Акбарнинг гапи Жодҳа Байга анча далда берган эди.

— Мен, — деб сўз бошлади қиз, — олий тангрилар гувоҳлигида муслим йигитнинг никоҳига ўз хоҳишим билан ўтмоқдамен. Унинг уйини ўз уйим деб билурмен. Барча келинлик хизматларини сидқидилдан адо этгаймен.

Қоидага биноан, бу сўзлардан кейин пурохитларнинг бири йигитнинг қўлидан, иккинчиси қизнинг қўлидан олди-да, икки панжани бирлаштирди. Акбар қизнинг майин қўлчаси тафтини ўз кафтида ҳис қилди. Пурохитлар Акбарнинг елкасидаги шоҳи фўтанинг учини қизнинг эгнидаги зарбоф сарининг учига секин боғлаб қўйдилар.

Сал нарида муқаддас олов ёниб турибди, хушбўй ҳид берувчи гиёҳлар тутатилмоқда. Қўллари чирмашган, фўта ва сарилари бир-бирига боғланан келин-куёвни пурухитлар олов атрофидан етти марта айлантириб ўтказдилар. Бу айланишлар билан меҳр-у оқибат, поклик, болажонлик, ота-онага эҳтиром, садоқат, одоб каби оилавий ҳаётнинг еттита энг муҳим талабига риоя қилиш мажбуриятини ўз зиммаларига олдилар.

Никоҳ маросимининг охирида қизнинг отаси фотиҳа бериши керак эди. Одатга биноан, Бҳари Мал ўзининг ва уруғининг номини айтиб сўз бошлади.

— Мен, рожа Бҳари Мал, ўттиз олтита ражпут қабилалари қаторига кирадиган Калваҳа уруғининг бошлиғимен. Тарихдан маълумки, бизнинг энг қадимги аجدодларимиз арийлар бўлган. Уларни Ҳиндистонга шимолдан, Мовароуннаҳр-у Хуросон томонлардан келган оташпарастлар деб эшитганмен. Ҳазрат подшо, сизнинг аجدодларингиз ҳам шимолдан келганлар, қадим замонда улар ҳам оташпараст бўлганлар. Айтмоқчименки, бугун мана бу муқаддас олов гувоҳлигида бизга куёв бўлаётганингиз тасодиф эмасдир. Эҳтимол, тақдир тақозоси шундай бўлгандирки, минг йиллар олдин бир-бирларидан ажрашиб, турли мамлакатларга уруғ каби сочилиб кетган авлодлар энди сизларнинг тимсолингизда яна топишмоқдадирлар. Мен ўз қизимни сизга инъом қилурмен. Билурсизки, инъом қайтиб олинмайди. Қизим бу даргоҳга энди фақат меҳмон бўлиб келмоғи мумкин!

Акбар кафтига тафти уриб турган нафис қўлчани меҳр ва ташналик билан қисиб қўйди. Келинни тахтиравонга ўтқазиб, карнай-сурнай садоси остида қароргоҳга олиб қайтганларида тун ярмидан ошган, лекин ҳамма уйғоқ, машъала ва гулханлар ёқилган эди. Уларнинг ёруғида келин-куёвни Ҳамида бегим ва бошқа яқинлари кутиб олиб, улкан саропарда ичига бошлаб кирдилар.

Ҳумоюн жорий қилган анъана бўйича, келин-куёв аввал «Давлат уйи» деб аталадиган биринчи хонага кирдилар. Бу ерда уларни вазир-у амирлар таъзим билан қарши олиб, муборақбод қилдилар ва қимматбаҳо совғаларини топширдилар. Саропарда ичидаги иккинчи мухташам чодир «Саодат уйи» деб аталар эди. Бу уйда куёв-келинни янги малла тўн кийган, оқ салла ўраган Салим ота кутиб олди ва икковларини қаршисига ўтқазиб тилак айтди.

— Илоҳим бахтли бўлинглар, оқибатли фарзандлар кўринглар, эл-юртнинг олқишини олиб, узоқ яшанглар!

Мусулмонча никоҳ ҳам ўқилгандан сўнг келин-куёв саропарда тўридаги икки ошиёнли «мурод уйига» йўл олдилар. Акбар бу уйда қиз билан яккама-якка қоладиган дамларни толиқиб кутмоқда эди. Лекин одатга биноан, бу уйнинг биринчи қаватига дастурхон ёзилган, янгалар келин-куёв учун энг нодир таомлар тайёрлашган эди.

Жодҳа Бай Акбар билан бир дастурхондан овқат ейишга журъат этмай, ўзини четга тортди. Ҳинд одобига биноан, келин-куёвни ўзидан беқиёс даражада юқори қўяди, хотин ҳам эрни илоҳий бир юксакликда кўради. Шунинг учун куёв билан бир дастурхондан овқат ейиш — келинчак учун одобсизлик саналади. Жодҳа Бай ҳам Акбар овқат еб бўлгунча дастурхонга яқин келмоқчи эмас, бир четда одоб сақлаб турмоқчи эди. Акбар аввал ҳам эшитган бу одатлар эркак зотининг обрўсини афсонавий бир юксакликка кўтаришини, келин ўз куёвини Худо ўрнида кўришини Жодҳа Байнинг ҳозирги одобида юракдан ҳис қилди-ю, қаллиғига меҳри тобланиб шивирлади:

— Мен сизнинг хонадонингизда ҳиндча одатларга риоя қилдим-ку. Энди сиз бу ерда туркий одат бўйича мен билан бирга таом ейишингиз керак. Қани, олинг.

Акбар бедана кабоб солинган олтин лаганни қаллиғига яқин сурди. Аммо Жодҳа Бай болалиқдан онгига сингган одатни буза олмади. Акбарнинг олдида овқат чайнашдан уялди. Янгалар келин-куёвга асал қўшилган чой келтирдилар. Акбар ўзи ичган асал чойдан Жодҳа Байга ҳам озгина ичирди.

Қиз ота-онаси билан хайрлашганда қаттиқ йиғлаган, ҳозир ҳам хомуш кўринарди. Акбар ҳазил билан унинг кўнглини ёзмоқчи бўлди:

— Рани Жодҳа Бай, саройда шахмат ўйнаганимиз ёдингиздами?

— Ҳа.

— Ўшанда сиз менинг фарзинимни... ютиб олган эдингиз-а?

Жодҳа Бай энди жилмайди:

— Бекор қилган эканмен.

— Нечун?

— Қасос қайтди. Мана, фарзининиз ўрнига сиз мени ютиб олдингиз.

Қизнинг ширин жавоби Акбардаги бахт туйғусини янада ошириб тоширгандай бўлди. У бирдан қайнотаси айтган сўзларни эслади: барча бани башар битта Одам ато ва Момо Ҳаводан тарқаган бўлса, минг йиллар аввал, оташпарастлик даврларида, Жодҳа Байнинг арий боболари билан бобурийларнинг узок аждодлари қўни-қўшни, қуда-анда бўлиб яшаганларига нега ишониш мумкин эмас? Келин-куёвни олов атрофидан айлантириш одати туркий халқларда ҳам бор-ку.

Нихоят «мурод уйи»нинг хобгоҳида икковлари ёлғиз қолдилар, Акбар севгилисини минг йил соғиниб кутган йигитнинг қалб кучи ва эҳтироси билан Жодҳа Байни бағрига олди. Икки ёш дил бир-бирининг тафтидан эриб, қалблари дарёдай туташиб оқа бошлади.

\* С в а я м в а р — «ўз дилидагини танлаш» деган маънони билдиради. Ривоятга биноан, қадимда қизлар йигитлардан қайси бирини ёқтирса шу гулчамбарни унинг бўйнига солган.

\* \* \*

Ҳиндлар орасида минг йиллардан буён ахлоқ-одоб низоми ҳисобланадиган ва муқаддас саналиб ижро этиладиган Ману\* қонунлари Жодҳа Байнинг қон-қонига кичиклигидан сингдирилган эди. Унинг эътиқоди бўйича, аёл киши умрида фақат бир марта эр қилиши мумкин. Агар эри ўлса, беванинг бошқа эрга тегиши мумкин эмас. Бева ё эрининг жасади билан бирга оловда ёниб ҳалок бўлиши керак ёки қолган бутун умрини эрига аза тутиб, қунига фақат бир маҳалгина овқат ейиши, то ўлгунча мотам кийимида хор, забун аҳволда яшаши керак. Ману ҳинд аёлига эрининг ҳаётини ўз ҳаётидан ҳам ортиқроқ эъзозлашни ва уни ўз тангриси ўрнида кўришни буюрган. Фақат шу буйруқни сўзсиз бажарган аёлларгина ҳинд тангрилари Брахма, Шива, Вишнуларнинг марҳаматига сазовор бўлишига Жодҳа Бай сўзсиз ишониб ўрганган.

Аёлларга нисбатан шафқатсиз Ману ҳиндларнинг олий табақасига мансуб эркакларга тўрттадан хотин олиш ҳуқуқини берган. Лекин бадавлат ҳукмдорлар юз, икки юзтагача хотин олсалар ҳам ҳинд дини бунга қарши чиқмас эди. Жодҳа Байнинг отаси ўн еттита хотин олган, улар ҳаммаси эрларини тангри ўрнида эъзозлашга тиришар ва ҳарамда мураса билан яшар эдилар. Буни отасининг уйида кўриб ўсган Жодҳа Бай Акбарнинг бошқа хотинлари борлигига ҳам тез кўниқди. Жодҳа Байнинг гўзал жисми ва қалби каби, унинг ахлоқ-одоби ва эрни бу қадар эъзозлаши ҳам Акбарни ўзига маҳлиё қилди. Келинчак ҳар куни уч маҳал ибодатдан олдин оёқдан юзгача яшилаб ювинар ва олий тангрилари ҳузурига гўдакдай пок бўлиб боради. Ҳиндистоннинг иссиқ иқлимида таҳорат ўрнига бутун танани уч маҳал ювиб, поклаш, ғулсни албатта оёқдан бошлаш, охирида юзни ювиб, оғизни хушбўй дори гиёҳлар қўшилган сув билан чайиш одамни нечоғли тетик ва латиф қилишини Акбар Жодҳа Бай орқали яқиндан билди. Жодҳа Байдаги жозиба унинг гўзал ҳуснидангина эмас, ахлоқ ва одобидан ҳам келиб чиқишини сезган Акбар ёш хотинининг имон-у эътиқодини асраб-авайлашга ҳаракат қиларди. Жодҳа Бай Санганирга ҳар куни ибодатхонага борарди, чунки у илоҳий деб ишонган ҳинд тангриларининг ҳайкаллари фақат ибодатхонага қўйилар, уларга уйда сиғиниш мумкин эмас. Шунинг учун Деҳлининг Пуран қалъасидаги жажжи бир бино Жодҳа Бай ва унинг ҳинд канизақлари учун ибодатхона қилиб берилди.

Шу сабабли Жодҳа Бай билан бирга Акбар саройга браҳман ва пурахитлар ҳам кириб келдилар. Жодҳа Бай учун ажратилган ибодатгоҳда шулар хўжайин бўлиб олиб, Шива, Дурга ва бошқа тангриларнинг ҳайкаллари ўрнатдилар. Ҳарамда Жодҳа Бай учун ажратилган хоналар ҳам Санганирдан қизнинг сепи билан келган хонаки маъбудаларнинг ҳайкалчалари билан тўлди. Ҳинд келинчак учун очилган сўқмоқдан унинг қариндошлари ҳам саройга кириб келдилар. Сингисини биринчи марта Деҳлига, тўйга олиб келиб, Акбар билан таништирган Бҳагван Дасга амири духазори\* деган катта мансаб берилди. У ўзининг ражпут йигитларидан икки минг отлични Акбар хизматига олиб келди. Бу отличларнинг маошини Акбар ўз хазинасидан тўлай бошлади. Бҳагван Даснинг ўн тўққиз ёшли девқомат ўғли Ман Синхни Акбар хос мулозимлари қаторига қўшди.

Будпарастликдан балодан қўрққандай ҳазар қиладиган тақводор уламо ва садрлар бундан қанчалик норози бўлиши Акбарга маълум эди. «Подшомиз кофирларни эркалатиб, бошимизга чиқармоқда!» деган гаплар ҳали ҳозир ичкариларда шивир-шивир нолиш тарзида айтилаётган бўлса ҳам, ҳуфиялар орқали Акбарга етиб кела бошлади. Шайхулислом Абдулла Ансорий ўзига қўл берган Адҳам кўкалдош ва Баҳодирхонлар билан зиёфатларда бирга бўларди. Уларга охир замон яқинлашаётгани тўғрисида таҳликали каро-матлар қилар:

— Яъжуз-маъжуз деганлари — саройга ёпирилиб кириб келаётган мана шу мажусийлардир! — дерди. — подшомиз қайноғаси Бҳагван Дасдан баттар яна бир мажусий рожани саройга олиб келибдир. Ашула айтадиган қизиқчи рожа Бирбал подшомизни ўзига ром қилиб олаётган эмиш. Наҳотки, бизнинг ботир бекларимиз динимизнинг поклиги учун жон койитмасалар? Мусл-монободни сақлаб қоладиган мард ғозийлар қани?

«Мана, мен!» деб, юрак ютиб майдонга чиқадиган ва Акбар билан олиша оладиган беклар саройда деяри йўқ эди. Фақат Моҳим энаганинг даврида хони аъзам унвонини олган Адҳамхон ёшлиқда Акбар билан «тепишиб» катта бўлгани учун ундан ҳайиқмас эди.

Ансорий билан Адҳамхон Байрамхонга қарши бирга курашган эдилар, уни Патанда яшириқча ўлдириш маслаҳатини бирга қилган эдилар. Адҳамхон ўша кезде Ансорийнинг сирдош муридига айланган эди. Иккови ёлғиз қолганларида Адҳамхон пирига мақтаниб ҳам қўярди:

— Подшомиз ҳозир жуда ҳаво бойлаб кетди. Аммо беш-олти яшарлигимизда биз у билан «Байрамхон» ўйнар эдик. Байрамхон бўлгиси келган бола ўйин қоидаси бўйича шапати ейиши керак эди. Ўшанда мен Акбарнинг юзига аямай шапати урганмен. Кўзлари ёшланиб кетса ҳам «ғинг деёлмаган!

— Ботирсиз! — деб Ансорий Адҳамхонни мақтаб кетди. — Ҳозир бутун мамлакатда сиздан дадил, сиздан нуфузли амир йўқ. Онангиз Моҳим биби саройда маликалардан ҳам баланд мартабага эришдилар. Имони пок муслимларнинг суянан тоғи она-бола икковингиз бўлиб қолдингиз. Байрамхон қувилганда мен сизни унинг ўрнига вакили салтанат бўлурсиз деб умид қилган эдим.

Ўзи ҳам буни жуда истаб юрган Адҳамхон армон қилиб деди:

— Начора? Мени «ёш» дейишиб, Мунимхонни қўйдилар.

— Аммо ҳали ҳам кеч эмас, жаноби хони аъзам. Сиз ёш бўлсангиз ҳам Мунимхондан юз чандон донороқсиз. Муниомхон подшоҳни кофирларнинг ихтиёрига бериб қўймоқда. Рожа Бирбал ҳам Мунимхоннинг бўшлиги туфайли подшоҳнинг пинжиги кириб, мусоҳиб\* бўлиб олибдир. Қўйиб берсак, ҳадемай бу рожа «вакили салтанат» бўлмоғи мумкин.

Адҳамхон билан рожа Бирбал саройда қаттиқ тўқнашиб қолган. Ансорий буни биларди. У атайлаб адҳамхоннинг дил ярасига туз сепиш учун:

— Жаноби хони аъзам, рожа Бирбал саройда ҳаддидан ошиб, сиздай буюк бекка ҳам тил теккизгани ростми? — деб сўради.

Адҳамхон бу нохуш ҳодисани эслаганда юзи бирдан буришиб:

— Саройда эмас, дарё бўйида, — деди.

Акбар, Адҳамхон, Бирбал ва яна бир қанча мулозимлар Жамна бўйида бузоқлар ўтлаб юрган

жойдан пиёда сайр қилиб ўтаётганларида, гап айланиб кўкалдошларга келди. Адҳамхон ўзининг кўкалдошлигидан ортиқ даражада керилиб юришини рожа Бирбал ҳам сезган эди. Акбар ундан:

— Соҳиб Бирбал, сизнинг ҳам кўкалдошингиз бўлганми? — деб сўради.

— Бўлган, ҳазрат подшо.

— Ким?

— Ҳазратим, айтсам одобсизлик бўлмай!..

Рожа Бирбалнинг қизиқчиликларини ёқтирадиган Акбар:

— Айтаверинг, сиз учун одобсизлик саналмай! — деб уни қўймади.

Рожа бирбал ўтлаб юрган ювош бир бузоқни етаклаб келди:

— Онамнинг сути етмагани учун болалигимда сигир соғиб беришган. Шу сабабли менинг кўкалдошим — мана шу бузоқ!

Акбар хахолаб кулди. Лекин Адҳамхон бу гапни ўзига олиб, «рожа мени бузоққа тенглаштирди!» деб аччиғи келди. Ансорий ҳозир унинг ўша эски аламини янгилай бошлади:

— Рожа мажусий бўлгани учун сигир-у бузоқни муқаддас билур. Аммо сиз-у биз учун онанинг оқ сути нахотки... Шундай латифага муносиб кўрилса!

Адҳамхон белидаги ханжарнинг сопини ғазаб билан ғижимлаб:

— Тангри ҳақи, мен бу рожадан қасд олмоғим керак! — деди.

— Жаноби хони замон, биттасини йўқ қилсангиз, бошқалари қолур. Биз мажусийларнинг ҳаммасини саройдан даф этмоғимиз керак.

— Қандай қилиб, тақсир?

— Кўп ишларга Мунимхоннинг бўшлиғи сабаб бўлмоқда. Уни биратўла даф этадиган доно йўл топмоғимиз лозим!

— Менга ўша доно йўлни кўрсатинг-да, пийрим!

— Бу йўл — Мунимхонни кетказиб, ўрнига сизни вакили салтанат қилиб кўтаришдир.

Ўзи ҳам шу юксак лавозим орзусида юрган Адҳамхон сувга ташланган балиқдай яйраб:

— Миннатдормен, пийрим! — деди. — Аммо подшо бунга кўнмасачи?

— Кўплашиб ҳаракат қилсак, подшо ҳам кўнгай. Ахир сиз унинг бирга ўсган энг қадрдон тенгдошисиз. Онанинг подшонинг ишончи баланд. Пайтини топиб айтсинлар. Мен ҳам барча уламолар номидан сизни тавсия этай. Ўзингиз ҳам бўш келманг, тарафдорларингизни ишга солинг.

— Доно маслаҳат бердингиз, пийрим! — деб Адҳамхон энгашди-да, Ансорийнинг этагини ўпди. Шу маслаҳат бўйича Адҳамхонни Мунимхоннинг ўрнига вакили салтанат қилиб кўтариш ҳаракати бошланди. Бу ҳаракат Акбардан сир тутилди. Чунки шайх Ансорий Адҳамхонни Акбарнинг янги сиёсатига ва саройда ғайридинларнинг кўпайишига қарши ғов қилиб кўтармоқчи бўлгани мутлақо сезилмаслиги керак эди.

Деҳли вилоятининг ҳокими Шаҳобиддин ҳам жияни Адҳамхон томонга ўтди. Энг ифлос фитналарда қатнашиб мансабдор бўлган Афзалбек — Муборизхон ўз ҳомийси Адҳамхонни вакили салтанат қилиб кўтариш учун яна ҳар қандай қотилликка тайёр эди. Чунки у Адҳамхоннинг юксалишига ёрдам берса, ўзининг мартабаси янада ошишига, келажакда бирор вилоятнинг ҳокими бўлишига ишонарди.

Моҳим энага ҳали ҳам Акбарга меҳрибон, унинг ҳинд энагаси Рупа бибини ва ёш хотини Жодҳа Байни қўлидан келганича эъзозлайди. Шу билан бирга у яхши кўрган ўғли Адҳамхоннинг мартабаси янада ошишини ва унинг вакили салтанат бўлишини истайди. Мана шу истак энагани беихтиёр яширин кураш гирдобига тортди. Энага оқибати ёмон бўлишини тасаввур этмасдан ва Акбарнинг янги сиёсатига қарши боришни ўйламасдан, «фақат ўғлимни Мунимхоннинг ўрнига вакили салтанат қилсам бас, орзуим ушалгай» деган ниятда Маҳдумул Мулук билан тил бириктирди.

Саройда катта нуфузга эга бўлган Моҳим энага бош қўшгандан сўнг яширин гуруҳ катта кучга



айланди. Адҳамхон гоҳо ширакайф бўлиб юрар, Мунимхонга «жон керак бўлса ўринни бўшат!» дегандек таҳдидлар қилар эди. Юмшоқ табиат Мунимхон Байрамхондай одамни маҳв этган бу гуруҳдан қўрқар, Моҳим энага билан Адҳамхоннинг қовоғига қараб турар эди. Хасталаниб юзи сарғайиб қолган Мунимхон ахийри Акбарнинг ҳузурига кириб илтимос қилди:

— Ҳазратим, менга енгилроқ иш беринг, майли вакили салтанатликка Адҳамхон ўтсинлар! — деди.

— Бироқ, Адҳамхон хони аъзамлик унвонини ҳам кўтаролмай ҳовлиқиб қолмоқда. Вакили салтанатликни у эплай олмагай.

— Моҳим энага ёрдам берсалар, балки эпларлар?

— Сизга бу фикрни... энагам бердиларми?

— Ҳа, у кишининг ниятлари шу.

— Лекин шайх Ансорий Адҳамхонни менинг янги сиёсатимга қарши қайраб юрибдир. Булар ражпутларни саройдан қувмоқчилар. Наҳотки энагам буни билмаса?

— Энагангиз ўғлининг мартабаси ошишини жуда истайдир. Она-да!

Акбар Мунимхоннинг Моҳим энага ва Адҳамхон тазйиқига бардош бера олмаслигини сизди. Ҳеч кимга билдирмай, Кобулга махфий мактуб юборди-ю, Шамсиддин аткани пойтахтга чақиртирди.

Бу орада жанубий вилоят бўлган Малвада Шерхон сур авлодларидан бўлган Бўз Баҳодирга қарши юриш бошланди. Акбар Адҳамхонга катта ишонч билдирган бўлди-да, ўн минг қўшинга уни саркарда қилиб, Малвага жўнатди.

— Бўз Баҳодир саройида Рупмати деган машҳур хонанда қиз бор экан, шуни Аграга тирик олиб келинг!— деб буюрди.

Адҳамхон Малвада юрганда Шамсиддин атка Кобулдан етиб келди ва Мунимхоннинг ўрнига вакили салтанат қилиб тайин этилди. Шу орада Адҳамхон ҳам Бўз Баҳодирни енгиб, катта ўлжалар билан Малвадан қайтди.

Шамсиддин атка фақат Акбарнинг измига бўйсунар, Моҳим энага билан Адҳамхонни давлат ишларига аралаштирмасликка тиришарди. Акбар ўзининг қизил муҳрини энагасидан қайтариб олиб, Шамсиддин аткасига берган эди.

— Ахир Адҳамхон болаликдан бирга ўсган содиқ кўкалдошингиз-ку, ҳазратим! Вакили салтанат бўлса, сиз учун жонини бермас эдими?

Акбар Моҳим энагани алоҳида эҳтиром қилиб:

— Улуғ эна, сиз менга қандай яхшиликлар қилганингизни ҳеч вақт унутмагаймен, — деди. — Сизга доим фарзанддек оқибат кўрсатиш ҳаракатидамен.

— Рост, ҳазратим, менга қилган олий иноятларингиз учун оқ сутимдан мингдан минг розимен!

— Раҳмат сизга, улуғ эна! Адҳам кўкалдошимга ҳам юксак хони аъзам унвони берилди, катта жогир ажратилди.

— Ўғлим сиздан кўрган яхшиликларни унутса кўр бўлгай! Мен унга айтганмен!

— Мен ҳам кўп... огоҳлантирдим. Лекин Адҳамхон катта давлат-у мартабадан ҳовлиқиб қолди. Шайх Ансорий мени «куфр йўлига кирди» деб ифво қилаётганидан хабарим бор. Адҳамхон эса унга қўл бериб мурид бўлди, ўша шайхнинг қутқусига учиб юрибдир.

Моҳим энганинг ўзи ҳам шайх Ансорийнинг гуруҳига қўшилиб, ўғлини вакили салтанат қилмоқчи эканидан наҳотки Акбар хабар топган бўлса? Бу одам ер тагида илон қимирласа билар экан-да! Лекин Моҳим энага сир бермасликка тиришди:

— Ҳазратим, ёмон одамларнинг гапига ишонманг! Адҳамхон сиз чизган чизикдан чиқмаган! Сиз уни Малвага урушга юбордингиз. Сизга қарши бош кўтарган Бўз Баҳодирни енгиб келди! Шу билан Адҳамхон ўз садоқатини яна бир бор исбот қилмадими?

Акбар бош чайқади:

— Афсуски, Адҳамхон Малвада ўринсиз зўравонликлар қилиб, биз топширган нозик ишларни бузиб қўйди. Рупмати деган малвалик хонанда қизнинг таърифини сиз ҳам эшитган бўлсангиз

керак. Эл-улус орасида нақл тарқалганки, Рупмати қўшиқ айтганда, осмондаги ой ҳам, қуёш ҳам унга маҳлиё бўлиб тўхтаб қолур. Биз Адҳамхонга буюрган эдикки, Рупматини яхши муомала билан ўзингизга эл қилиб, пойтахтга бошлаб келинг, унинг санъатидан биз ҳам баҳраманд бўлайлик. Бироқ Адҳамхон Рупматини асир олиб, қўпол зўравонликлар қилмишдир. Эл суйган гўзал хонанда бу зўравонликка қарши заҳар ичибди-ю, ўзини ўзи ўлдирибдир. Эл-улус бу ўлимни Адҳамхон билан биздан кўриб, қаттиқ норозилик билдирмишдир.

— Аммо қизнинг ўзи Бўз Баҳодира маъшуқа экан. Унга садоқат сақлаб «жавҳар» одати бўйича ўзини ўлдирган бўлса, бунинг учун Адҳамхон айб-дорми?

— Мен Малвага ўзим бориб, ҳаммасини тафтиш қилиб келдим. Адҳамхон бошқа малваликларга ҳам зулм ўтказмишдир. Жабр-у зулмга қарши ғалаён бошланган экан. Адҳамхонни дарҳол Малвадан жўнатиб юбориб, тўполонни зўрға тинчитдик. Унинг ўрнига Пирмуҳаммад аткани ҳоким тайинлаб келган эдим, яна фалокат юз берибди. Аткамиз ёғийларни қувиб бориб, дарёдан ўтаётганда сувга ғарқ бўлиб кетибдир. Ахийри Абдуллахон ўзбекни Малвага ҳоким тайинлаб жўнатдик... Адҳамхон бошда яхши иш тутганда, шунча ҳалокатлар юз бермаслиги мумкин эди.

— Беайб — парвардигор, дейдилар, ҳазратим, Адҳамхондан ўтган жойи ҳам бордир. Ахир ҳали у ёш, тажрибаси оз.

— Шунинг учун кўпни кўрган тажрибали Шамсиддин атка бизга вакил бўлгани маъқул-да!

— Лекин кўкалдошингиз жуда ўксиниб юрибдир. Унинг кўнглини қандай кўтаришимни билмаймен.

— Кўкалдошим сал камтар бўлмоғи керак, улуғ эна! Мен ўзим Адҳамхон билан сўзлашгаймен. Сиз бу ишлар туфайли кўп койинманг. Давлат иши шафқатсиздир. Сиз эса мушфиқ онасиз. Амал талашишлардан узоқроқ юргангиз маъқул. Шунча машаққатлар билан фарзанд ўстирдингиз, келинлар туширдигиз. Энди уйда ўлтириб шуларнинг роҳатини кўринг. Уйда зериксангиз, ўзингиз очган қизлар мадрасасига боринг. Ўқишни истайдиган қизлар кўп эмиш, эски бино кичиклик қилса, балки ҳовли тўрида янги бино қурдиргаймиз. Менинг онам ҳам мақбара қурилиши билан овуниб, давлат ташвишларини унутди. Оналаримиз энди фақат савоб ишларни қилсинлар, безовта, нотинч давлат юкини биз Шамсиддин атка билан кўтарайлик. Акбар майин гаплар билан энагасини давлат ишларидан четлатаётганини сезган Моҳим биби куюниб яна кўзига ёш олди:

— Майли, биз энди... кераксиз бўлиб... четга чиқайлик... Лекин Адҳамхон... шунча йиллик қадрдонингиз.

— Адҳамхонга менинг қилча ҳам кудуратим йўқ. Фақат унинг ўзи амалпарастлик кўчасидан чиқмоғи керак. Бу кўча не-не одамларни адаштириб, маҳв қилиб юборганини ўзингиз билурсиз.

— Уни бу кўчага судраган ёмон одамлар бор, ҳазратим. Адҳамни ўшаларнинг дастидан фақат сиз қутқармоғингиз мумкин!

— Хўп, сиз учун мен уни ёмонлар дастидан юлиб олишга уриниб кўрай. Аммо сиз ҳам Адҳамхонга айтинг, ўзи улардан қутулишга интилмаса, четдан минг одам уринганда ҳам қутқаролмагай. Мен буни раҳматли амаким Комрон мирозонинг тақдирида кўрганмен. Моҳим энага Акбарнинг бу гапларини ўғлига ўша куниёқ етказди. Бироқ энди Адҳамхон ўзининг Муборизхон каби сирдошлари билан орани узолмайдиган даражага етган, уларни бир-бирларига маҳкам боғлаб турган аввалги жиноятлари ҳам бор эди.

Адҳамхоннинг уч минг кишилиқ бек-у навкарлари орасида Афзалбекни эслатадиган одам борлигини Акбар бир йил бурун эшитган, бироқ тафтиш қилиб кўриш учун ҳалигача фурсати бўлмаган эди. Энди Адҳамхонни ёмон одамлар дастидан қутқаришни Моҳим энага ҳам илтимос қилгандан сўнг, Акбар Шамсиддин аткани ўз ҳузурига чақиртирди-да:

— Сиз отам бор пайтда хизмат қилган сипоҳиларни яхши билурсиз, — деди. — Адҳамнинг мансабдор сипоҳиларини бир-бир тафтишдан ўтказинг. Уларнинг орасида хоин Афзалбек бошқа ном билан юрган бўлиши мумкин.

Шамсиддин атка Афзалбекни Кобулда, Комрон мирзо хизматида кўрган эди. Адҳамхон билан Акбар у пайтда икки-уч яшар бола бўлганлиги сабабли уни унутиб юборган эдилар. Шамсиддин атка Адҳамхоннинг мансабдор сипоҳиларини саройга битта-битта чақириб суҳбатлашганда Муборизхоннинг овози ва кўзлари унга бирдан Афзалбекни эслатди. Бундай ғаламисларга шафқат қилмайдиган Шамсиддин атка Афзалбекни минг қийноқларга солиб тергов қилдирди. Ҳумоюнга ва Низомга қилган хиёнатларидан тортиб, Байрамхона айғоқчи бўлгани ва Акбарнинг устидан чақимчилик қилганларигача, ундан сўнг Адҳамхонга сотилиб, Патанда Байрамхоннинг бошига етганигача ҳаммасини бир-бир бўйнига қўйди. Терговчи унинг жиноятларини қоғозга ёзиб, ўзига имзо чектирди. Шамсиддин атка кечки пайт Акбарнинг хонайи хосига тергов қоғозини олиб кириб ўқиб берди.

Битта одамнинг йигирма беш йил давомида шунча ёвузликлар қилишга улгурганидан ақли танг қолган Акбар жаллодни чақирди-ю, ғазаб билан буюрди:

— Бу аблаҳнинг чақимчилик қилган тили, хоинлик қилган иликлари, Байрамхонни ўлимга бошлаб борган оёқлари бир-бир кесилсин, ундан сўнг бутун вужуди халойиқнинг кўзи олдида парчалаб ташлансин! Бу ҳукм бутун пойтахтга, барча вилоятларга эълон қилинсин, токи бошқа ёвузлар ҳам умрлари қандай тугагини билиб қўйсинлар!

Жаллод бу ҳукмни эртага жазо майдонида амалга ошириш учун тайёрлик кўргани кетди. Акбар ўзини сал босиб олгунча, Шамсиддин атка сукут қилиб турди. Сўнг унга тергов қоғозининг Адҳамга оид жойини кўрсатди.

— Шундай хоинни воситачи қилиб, Байрамхонни яшириқча ўлдиртирган одамлардан бири — Адҳамхон экан. Уни не қилайлик?

Акбар яқиндагина йиғлаб келган Моҳим энагани эслади. Ақли бовар қилмай:

— Наҳотки кўкалдошим шунчалик ёмон жиноят қилган бўлса?! — деди. — Эҳтимол, бу ғаламис Афзалбек энди Адҳамни бизга сотмоқчидир?

— Сотқин бўлгач, сотиши аниқ. Аммо унинг далили бор: Байрамхонни ўлдиришда қилган «хोलис» хизмати учун Афзалбек мансабдор бўлган, Адҳамхон онаси орқали ҳаракат қилиб, унга жогир бердирган.

— Ўша жогир ҳам менинг рухсатим билан берилган. Наҳотки мен шу қадар алданган бўлсам?! Болалигимизда Адҳамхон, Азиз — учаламиз доим хонбобога ҳавас қилар эдик... Байрамхон бўлгимиз келар эди. Шунақа ўйинимиз ҳам бор эди. Наҳотки ўша Адҳамхон ҳажга кетаётган қуролсиз Байрамхонни хоинларча ўлдиришга бош қўшган бўлса?!

— Ҳазратим, сиз мунча оташин бўлманг. Ҳаётда нелар учрамас! Ўғлим Азиз менга айтиб берган эди. Ўша ўйинлар пайтида ҳам Адҳамхон кўп фирромлик қилар экан, ростми?

— Рост! Начора! Адҳамхонни шу бугун кечаси чақиртириб, Афзалбек билан юзлаштиринг. Агар жинояти рост чиқса, Адҳамхонни ҳам ҳибсга олинг. Қандай жазо беришни кейин ўйлаб кўргаймиз.

Шамсиддин атка ўз қабулхонасига чиққанда қоронғи тушиб қолган ва қандиллардаги шамлар ёқилган эди. У шу кеча жиноятчиларни юзлаштириб улгуриши керак, чунки эртага Афзалбекни жаллод парча-парча қилиб ташлайди. Шамсиддин атка Адҳамхонни подшонинг фармойиши бўйича зудлик билан саройга етказиб келиш учун уйига махсус одам юборди.

Вакиллик лавозими Шамсиддин аткага берилганидан буён Адҳамхоннинг аткани кўрарга кўзи йўқ. Шунинг устига сирдош беки Муборизхонни атка ҳибс қилди-ю, Адҳамхоннинг дилидаги адоват яна бир даражада ошди. Саройнинг эркаси бўлиб ўрганган Адҳамхон энди шу атканинг ҳаракатлари билан назардан қолаётганини сезгани сари алами ошиб, ундан қасд олишни кўнглига тугиб юрарди.

Бугун хуфтонда Шамсиддин атка уни терговга чақирганда Адҳамхон улфатлари билан маҳва гулидан қилинган ароқни ичиб кайф бўлиб ўлтирган эди.

— Зудлик билан бориш керак бўлса, қани Хушамхон бирга юр, — деб каллакесар йигитини имлади.

Улар ички хонада тўнларининг тагидан ханжар тақиб олишди. Адҳамхон йигитига тушунтирди: — Агар атка мени ҳам Муборизхонга ўхшатиб туттирмақчи бўлса, ўзининг жазосини бергаймиз! Хушамхон тушунган маънода бош ирғади. Кейин иккови ҳам тўнларининг устидан одатдагидай қиличларини тақиб олишди.

Вакилнинг қабулхонасига кираверишда бу қиличларни ечиб олиб қолишди. Қабулхонада ўлтирган терговчи Муборизхоннинг бўйнига олиб қўл қўйган жиноятларини ўқиб эшиттирар экан, Адҳамхон даҳшатга келди, Байрамхонни махфий қатл эттиришда унинг ҳам иштиоки борлиги тилга олинганда:

— Бўхтон! — деб бақирди. — Буни ўзларинг тўқиб чиқаргансенлар!

Шу пайт тўрдаги эшик очилди-ю, Шамсиддин атка кириб келди:

— Жаноби Адҳамхон, ҳозир биз сизни Афзалбек Муборизхон билан юзлаштиргаймиз. Бўхтон бўлса исбот этинг.

Сири фош бўлиши муқаррарлигини пайқаган ширакайф Адҳамхон:

— Мен у сотқиннинг юзини кўргим йўқ! — деди. Айни пайтда Шамсиддин аткага қарши дилида тўпланган барча кеклар, адоватлар бирдан жунбишга келди. Кайфи бўлгани учун ўзини тиёлмай бақирди: — Сен мени ҳам ҳибс қилмоқчисен! Вакил бўлганинг озми?! Энди мен ўрнингни олиб қўйишимдан қўрқиб бошимга етмоқчимисен?!

Ўғли тенги йигитнинг «сен-сенлаб» айтган ҳақоратомуз гаплари Шамсиддин атканинг ҳам аччиғини келтирди:

— Сен «кўкалдошмен» деб ҳовлиқиб кетдинг! Саройга кайф билан келибсен! Бу кетишда ўз бошингга ўзинг етгайсен!

— Йўқ, унғача сенинг бошинг кетгай! — Адҳам орқароқда турган Хушамхонга ўгирилиб:

— Ур! — деди-да, ўзи тўн тагидан тақилган ханжарни суғурди. Уларни қуролсиз деб ўйлаб бежавотир турган Шамсиддин атка белидаги қиличини олишга улгурмай Хушамхон унинг бўйнига ханжар урди. Атканинг бўйнидан қон отилиб эшик томонга қочганда Адҳамхон кетидан етиб бориб, биқинига тиғ санчди. Бу орада терговчи чақирган соқчилар Хушамхонни уриб йиқитдилар. Аммо Адҳамхон юқори қаватларга қочиб чиқиб кетди.

Соқчилар уни учинчи қаватдаги ҳарамнинг эшигигача қувиб бордилар. Адҳамхон бичилган хабаб қоровулнинг ҳайҳайлашига қарамай, Акбар ухлаб ётган хобгоҳнинг йўлагига қочиб кирди. Ҳарамга киришга ҳаққи йўқ соқчилар ташқарида қолдилар.

Қотиллик қилиб, ақл-хушини йўқотган Адҳамхон ғайришуурий бир тарзда Акбардан паноҳ истаб, тақиқланган ҳарамга кирди-ю, бир жойда тўхтаб туролмай, йўлак охиридаги айвонга ўтиб кетди.

Ҳарамнинг ичма-ич хоналари тўрида Жодҳа Бай билан ухлаб ётган Акбар пастда кўтарилган тўполондан чўчиб уйғонган эди. Йўлакда ҳам шовқин эшитилгач, сапчиб туриб, апил-тапил кийинди-да, хобгоҳдан йўлакка чиқди. Ранг-қути ўчган Рафиқ маҳрам қандай фалокат юз берганини шоша-пиша айтиб берди. Акбар бундан бир неча соатгина олдин тирик юрган аткасининг ўлдирилганига ишонгиси келмади. Унинг жасади пастда ётганини эшитиб, зинапоядан пастга югурди.

Пастдаги қабулхонанинг эшиги бўсағасида Шамсиддин атка узала тушиб ётибди. Акбар унинг бошини қўлига кўтариб:

— Атка! Аткажон! — деб чақирди. Танаси ҳали совиб улгурмаган, аммо жони йўқ. Ҳумоюнни, Акбарнинг ўзини неча ўлимлардан олиб қолган бу мард, довьорак одам қўрқиб олдин мушт кўтарган номардлар дастидан ҳалок бўлгани Акбарга шундай таъсир қилдики, аткасининг юзига юзини босиб йиғлаб юборди. Сўнг бирдан Адҳамни эслади-ю, қалбида интиқом туйғуси уйғонди: — Шундай одамни ўлдирган Адҳам!.. Қани у қонхўр?

— Учинчи қаватда... Соқчилардан қочиб ҳарамга кириб кетди!

Акбар хобгоҳдаги Жодҳа Байни эслади. Ёш келинчак қотилни кўриб қўрқса!.. Акбар энди юқорига қараб югурди. Девқомат икки соқчи ва Рафиқ маҳрам Акбарни ҳимоя қилиш учун

унинг кетидан ҳарам йўлагига чопиб кирдилар. Адҳам айвонда пусиб турар эди. Қонлил ханжари ҳали ҳам қўлида. Айвонга тушиб турган ой ёруғида кўзлари қутурган йиртқичникидай чақнаб кўринди. Қуролсиз Акбар ҳансираб унга яқинлашар экан:

— Не қилиб қўйдинг, аблаҳ?! — деди.

— Алам ўтказди, қасдимни олдим! — хириллаб деди Адҳам. У ўзини ҳақ қилиб кўрсатмоқчи бўлаётгани Акбарнинг ғазабини яна бир даража оширди.

— Байрамхонни ўлдирганинг озмиди?! — деб кўкалдошининг юзига тарсаки урди. Адҳам телбаларча бақирди:

— Бас! Сени ҳам ўлдиргаймен! — деди-ю, ханжарини кўтарди. Одам ўлдириб қутуриб кетган Адҳамга энди бари бир эди. У Акбарнинг кўкрагига ханжар санчмоқчи бўлганда, ўнг томондаги соқчи биладиган маҳкам тутиб олди. Айти вақтда, Акбар унинг қулоғи аралаш бўйнига шундай куч билан мушт урдик, Адҳамхон гандираклаб йиқила бошлади-ю, ўзидан олдин ханжари ерга «шақ» этиб тушди.

— Боғланг бу иблисни! — буюрди Акбар соқчиларига. Мушт зарбидан бўшашиб қолган Адҳам қўли боғланишига қаршилик қилолмади. Соқчилар уни ҳибсга олиб кетмоқчи эдилар. Лекин ғазабдан ранги ўчиб, Адҳамнинг кўкалдошлигини унутган Акбар.

— Улоқтиринг буни пастга! — деб қичқирди.

Шу пайт Кобулда Акбар уч яшарлигида боши устидан учиб ўтган тўп ўқининг ваҳшати борлигини қайтадан қуюндай чулғади. Улар учинчи қаватда турган эдилар, ҳовлига тош тўшалган эди. Айвондан улоқтирилган одам тошга урилиб ўлиши аниқ. Шунин билан кўриқчилар бир лаҳза иккиландилар. Лекин ғазаби авжига чиққанда ўзини билмай қоладиган Акбар яна бақирди:

— Улоқтиринг!

Акбар қаттиқ ғазабланганда важоҳати ўзгариб, қанчалик қўрқинчли бўлиб кетишини йигитлари энди кўрдилар. Улар қўли боғлоқлик Адҳамни шоша-пиша айвондан пастга улоқтирдилар. Адҳам учинчи қаватдан қулаб тушаётганда жон аччиғи билан бақирди. Ҳовлига тўшалган ясси тошларга боши билан қарсиллаб урилганда бақирди бирдан узилди-ю, овози абадий тинди. Лекин Шамсидин атканинг уйдан эшитила бошлаган дод-фарёд тунин билан босилмади. Бўғиқ ва аччиқ йиғи товуши Моҳим энаганинг уйини ҳам тўлдирди.

Шамсиддин атканинг хотини Жажжи энага, ўғли Азиз кўка ва бошқа яқинлари Адҳамхонни қарғаб йиғлайди. Аммо Моҳим энаганинг бутун дард-у алами ичида. Уйдан ташқарига чиқадиган аҳволи йўқ, ўттиз-қирқ йиллик қадрдонларининг кўзига кўринишга юзи чидамайди. Ўғли шунча жинояти устига Акбарга ҳам ханжар ўқталгани энаганинг мусибати устига қўшилган яна бир оғир маломат бўлди. Адҳамхонни тобутга солиб уйдан олиб чиқаётганларида Моҳим энага шундай ўртаниб йиғладики, оёққа туролмай, кўнгли озиб йиқилди. Уни беҳуш аҳволда уйга кўтариб кириб, тўшакка ётқиздилар.

Ҳушига келганда кўзини очса, тепасида Акбар турибди. Ранги ўчган, лаблари пирпирайди:

— Улуғ эна!.. Не қилай? Айтинг! Менинг ҳам илким қон! Гуноҳим катта!

— Ҳибс қилдирсангиз бўлар эди-ку...

— Ҳибс қилдиришга улгуролмадим!.. Сизнинг олдингиздаги гуноҳимни энди не тавр ювай? Айтинг!

Моҳим энаганинг кўзларида ёш филтиллади.

— Э, воҳ! Бу дунё ўзи бевафо, нопок... Ҳаммага қораси тегаркан... Берган оқ сутим ҳам булғаниб қора бўлди!.. Адҳам, жигарпорам!.. Минг марта айтдим... Қулоқ солмади... Эй, худо!.. Одам нечук бундай яратилган?

Адҳамни ўтга итариб, ўзи четда турган ёвуз одамлар бор, улуғ эна! Ёшлик қилиб пайқамай юрган эканмиз, замон, муҳит мен суюнган тоғларни ўзимнинг илким билан қулатиш ҳаракатида экан. минбаъд бу иблис муҳит билан бошқача олишгаймен! Менга сизнинг мададингиз керак, улуғ эна! Та-библарни юборай, даволаниб, тезроқ оёққа туринг!..

Бироқ табибларнинг давоси қор қилмади. Моҳим энага тўшакдан қайтиб туrolмай, ўғлининг қирқи арафасида жон берди.

Акбар фарзанддек унинг тобутини кўтаришди. Моҳим энагани Деҳлининг машҳур Кутб минори ёнига иззат-икром билан дафн этдилар.

\* Афсонага кўра. М а н у — инсон зотининг илк бобокалони экан. Ҳиндлар уни ўзларининг биринчи пайғамбарлари деб билган. Ману қонунлари шарият ва тариқат кучига эга бўлган.

\* Д у ҳ а з о р и — икки мингбоши.

\* М у с о ҳ и б — яқин суҳбатдош.

## С Э К Р И БАЛОГАРДОН

Сабзаранг тўтиқушлар дарахтдан дарахтга чуғурлаб учиб ўтади. Қорни оқ, усти қўнғир маймунлар шохларга осилиб ўйнайди. Бўлиқ ўт-ўланларни қимирлатиб, чипор илон ўрмалаб ўтади. Қаердандир узоқдан овчилар чалган нафир\* товуши ва филнинг наъра тортгани эшитилади.

Ўрмон ичи серсоя, салқин. Кесиб кетилган дарахтлардан бирининг кундасида Акбар ўйга чўмиб ёлғиз ўлтирибди. Ҳозир ҳеч кимни кўргиси, ҳеч ким билан гаплашгиси келмайди. Суянган одамлари бирин-кетин ҳалок бўлгандан бери минг отлик араванинг бутун оғирлиги унинг зиммасига тушган, саройнинг оғир муҳитида энг яхши ҳислари сўнаётгандай, дилини қандайдир қарахтлик чулғаб олаётгандай туюлади. Бугун у Секри ўрмонларига овга чиққан эди. Лекин ов қилгиси ҳам келмади, соқчиларни адаштириб мана шу кимсасиз жойни топиб паналади.

У ҳозир ўрмондаги бирон жониворни ўлдиришдан кўра қалбидаги яхши ҳисларни тирилтиришга кўпроқ эҳтиёж сезади. Лекин соатлар ўтади, вужудидаги қарахтлик ва руҳидаги сўниклик ҳеч тарқамайди. Бир пайт орқа томондаги сўқмоқдан кимдир ўтларни шитирлатиб оҳиста юриб келаётганини эшитди. «Шу ерда ҳам тинч қўйишмайди-я», дегандай норози бўлиб орқага ўгирилди. Оқ ридо кийган нуроний мўйсафид ҳассасига сўяниб сўқмоқдан унга қараб келмоқда эди. Акбар Салим отани таниди-ю, беихтиёр ўрнидан турди.

Санганирдаги никоҳдан бери Акбар уни кўрмаган, лекин унинг суҳбатини олишга иштиёқманд пайтлари бўлган эди. Шунинг учун Акбар унга пешвоз чиқди. Салим ота кўришаётиб:

— Биз томонларга хуш келибсиз! — деди.

— Уйингиз шу ердами, Салим ота?

— Ҳа, ўрмон четида кулбам бор... Ҳазрат онангиз сизни «бормоқчи» деган эдилар. Етти йилдан бери мунтазирмен.

— Нечун етти йил?

— Жайпурдаги тўйга етти йил бўлди-ку.

Акбар вақтнинг тез ўтганидан таажжубланди. Кечагидай ёдида турибди: Санганирда Салим ота никоҳ ўқигани учун Акбар унга икки юз минг ру-пий инъом берди. Чунки подшоларнинг никоҳи учун катта инъом бериш азалий одат эди. Ҳумоюн Ҳамида бонуга ўйланганда, қувғинда юрганига қарамай, Абдулбақо деган одамга никоҳ ўқигани учун икки юз минг рупий берганини Акбар онасидан эшитган эди. Лекин Салим ота бу инъомни қабул қилмади:

— Бойлик имонни бузгай. Менинг устози калоним Фаридиддин Чештига Элтурмиш деган подшо тўртта қишлоқни ўн икки минг бигҳ\* ери билан инъом қилганда узр сўраб олмаган эканлар.

Подшолар давлат харажатлари учун маблағ йиғиб, хазина сақлашлари, албатта, жоиз. Аммо умрини ҳақ йўлига бағишлайдиган сўфийлар бойлиг-у мартаба тамаида бўлмаслиги керак.

Олов ўтинни қандай тез еб битирса, тама-ю бойлик сўфийнинг имонини шундай еб битиргай...

маъзур тутинг, мен икки юз минг рупийни ололмагаймен.

— Эҳтимол, бу инъомни бева-бечораларга хайр-у эҳсон қилиб тарқатурсиз? — сўради Акбар.

— Ҳазратим, агар бева-бечоралар хурсанд бўлсин десангиз, уларни адолатсиз солиқлардан озод қилинг.

— Қайси солиқ адолатсиз экан, Салим ота?

— Жизя мусулмонлардан олинмайдир. Уни фақат ғайридинлар тўлашга мажбур. Сиз ҳинд қизига уйландингиз, унинг имон-у эътиқодини эҳтиром этмоқдасиз. Бунинг учун сизга минг ташаккур. Аммо сизнинг қайнатангиз Бҳари Мал, бошқа ҳинд қариндошларингиз каби жизя солиғини тўлашга мажбур. Бу — адолатданми?

— Ахир жизя — шариатда бор эмиш-ку?

— Э, шариатда йўл кўп! Уни истаган томонга буриб манфаат қўувчи тамагир руҳонийлар бор. Ҳиндистонда тўққиз асрдан бери ўнлаб мусулмон подшолари ўтган, лекин бирортаси шу адолатсиз солиқни бекор қилишга журъат этмаган. Умидим борки, энди шунга сиз журъат этурсиз! Фақир-у бечораларга қилган хайр-у эҳсониниз ҳам, менга берган улўф инъомингиз ҳам шу бўлғай!

Акбар ўшанда бу сўзларга жавоб тополмай лол бўлиб қолган, Салим ота эса икки юз минг рупий инъомни олмасдан, дастурхондан фақат иккита нон олиб белига туккан ва Секрига пиёда қайтиб кетган эди.

Муслим-у ҳиндни бир-бирига қарши қўймасдан олиқ-солиқ бобида уларни баробар кўришни Акбарнинг ўзи ҳам жуда истарди. Акбар тажриба учун жизяни бир йилга бекор қилди. Шунда дин пешволари Ганга бўйида ҳокимлик қиладиган Алиқулихон ва Баҳодирхонларни Акбарга қарши қўзғатдилар. Жизядан катта даромад оладиган бу беклар Акбарни «диндан чиққан даҳрий!» деб эълон қилдилар. Хутбани Акбарнинг Кобулдаги иниси Муҳаммад Ҳаким номига ўқита бошладилар.

Панжобдаги мутаассисблар ҳам Алиқулихонга қўшилиб, Акбарнинг итоатидан чиқиш хавфи туғилди. Шундан сўнг Акбар жизяни қайта тиклашга мажбур бўлди. Алиқулихон бари бир унинг ҳокимиятини тан олмади, Ганга бўйида Акбарга қарши қилич кўтариб жангга чиқди. Бу жангда унинг ўзи ҳам, иниси Баҳодирхон ҳам ҳалок бўлдилар.

Акбар бунинг ҳаммасини Салим отага айтиб берди-да:

— Солиқ бобидаги ислоҳот бизни икки ўт орасида қолдирди! — деди. — Амир-у беклар исёнини бартараф қилишга улгурмасимдан деҳқонлар ғулу кўтардилар. Ҳатто шу Агра атрофларида ҳам қароқчилар куррурий\*ларни ўлдириб, пулларини талаб кетмишлар!

— Бу ҳодисадан менинг хабарим бор, — деди Салим ота. — Куррурийлар солиқ йиғиш ҳуқуқини сиздан сотиб олгандан сўнг инсофни унутганлар. Деҳқонлардан солиқни уч ҳисса ортиқ йиғиб, бир ҳиссасини давлатга берсалар, икки ҳиссасини ўзлари олмишлар, судхўрлардан баттар бойиб кетмишлар.

— Нафсини тиймаган куррурийларни биз жазога тортдик. Аммо қароқчилар уларнинг пулларини ғорат қилган экан...

— Эшитдим, сиз ўзингиз жанговар филни миниб ғулу кўтарганларга қарши қўшин тортмишсиз. Лекин куррурийлар адолатсизликдан безор бўлиб исён кўтарган деҳқонларни сизга «қароқчи» қилиб кўрсатган экан. Бу деҳқонлар куррурийларни ғорат қилган эмас, икки-уч ҳисса ортиқ ундирилган солиқ ҳақини қайтариб олган!

— Шу ростми, Салим ота?

— Ростки, мана, тепамизда яратганнинг ўзи гувоҳ. Мен кўрган нарсамни айтмоқдамен. Ҳолбуки амалдорлар воқеани сизга бутунлай тескари ту-шунтирибдир.

Акбар исён кўтарган «қароқчиларнинг» қишлоғига бостириб борган пайтини, ўзи минган зўр фил томига похол ёпилган кулбаларни оёғи билан уриб йиқитганини, шунда бамбук ходалари орасидан қароқчилар эмас, аёллар ва болалар чинқариб чиққанини эслади-ю, хижолат чекиб деди:

— Хом сут эмган банда... алданган эканмиз. Куррурийлардан бутунлай воз кечдик. Солиқ маҳкамаларига бошқа инсофли одамларни қўймоқдамиз.

— Хайрли бўлсин! Бироқ нечун маъюс кўринурсиз?

— Мени эзиб юрган ташвишлар тоғнинг тошларидай кўп. Қайси бирини айтай?

— Лекин зафарларингиз ҳам кўп-ку. Нечун улардан қувонмайсиз? Читорда катта жасорат кўрсатибсиз. Овозаси Секрига ҳам келди...

\* Н а ф и р — сурнайнинг бир тури.

\* Б и г ҳ — бир гектарнинг учдан бири.

\* Ў н и к к и м и н г б и г ҳ — тўрт минг гектар.

\* К у р р у р и й л а р — солиқ йиғиш ҳуқуқини давлатдан сотиб олган пулдорлар.

\* \* \*

Акбар Дехлининг ғарби жанубида уч юз эллик мил узоқликда жойлашган Читор қалъасини эслади. Мевар вилоятининг маркази бўлган бу қалъа тоғ тепасига жуда мустаҳкам қилиб қурилган эди. Бир вақтлар Ҳумоюн итоатида бўлган бу вилоятни Акбар тинч йўл билан яна марказий давлатга қўшмоқчи бўлди ва қайнисини Ман Синхни Читор саркардаси Жаймалнинг олдига юборди.

Аммо Ман Синх Читор қалъасига борганда Жаймал унинг олдига келиб гаплашишни ҳам ўзига муносиб кўрмади. Ман Синх қалъа ичидаги бир хо-нада уч соат бетоқат бўйиб кутди-ю, ахийри натижасиз қайтиб кетди. У кетаётиб орқасига қараса, Жаймал келиб одамларига қаттиқ-қаттиқ гапиряпти:

— Хоин Ман Синх ўлтирган хона унинг нафасидан ҳаром бўлди! Энди бу хонага муқаддас Ганга сувидан сепиб, уни покланглар!

Ҳиндча имон-у эътиқодини пок тутадиган Ман Синх учун бу гаплар мисли кўрилмаган бир ҳақорат эди.

Читор тўрт ойгача Акбарга дарвоза очмади. Қалъа ҳимоясини ўша Жаймал бошқармоқда эди. Акбар унга мактуб йўллади:

«Жаймал Ратхорни ботир йигит ва фил жангига уста деб эшитдик. Шу гап рост бўлса фил миниб майдонга чиқсин. Мен у билан яккама-якка фил жанги қилмоқчимен. Икковимиздан қай биримиз ғолиб чиқсак, ўшанинг қўшини зафарга эришган ҳисоблангай. Уруш ортиқча талафотсиз тугагай».

Лекин Жаймал Акбарнинг бу таклифини қабул қилмади— у дарвозани очиб, қалъадан чиқса алдаб қўлга туширишлари мумкин деб ўйлади. Шундан кейин Акбар яна қалъа деворлари тагидан нақб қазиларни буюрди. Бирдан етти-саккиз минг одам қазиган нақбга борут қўйиб портлатсалар, мустаҳкам девор ҳам қулаши мумкин эди. Бундан хавотирга тушган қалъа ҳимоячилари тўп-тўп бўлиб девор устига чиқдилар-да, пастда нақб қазиларнинг устига оғир тошларни, ёниб турган ходаларни ота бошладилар. «Тўра» деб аталадиган катта қалқонлар Акбарнинг одамларини тепадан ўқлар ва тош-пошлардан ҳимоя қилар, янги-янги кучлар шу қалқон тагида девор тагига етиб бориб, уни мўри-малаҳдай кемириб, нақб қазир эди.

Акбар бу тўполонни атайлаб кўтартирган эди. У қалъа деворига баробар турган сунъий тепалик устида шох-шаббалар ва тошлар панасида ўлтириб, Жаймалнинг қалъа девори устига чиқишини пойлай бошлади. Пастда ҳужум кучайиб кетгач, Жаймал ҳимоячиларга бошчилик қилиш учун девор тепасида пайдо бўлди. Аммо ора хийла узоқ, Акбар Жаймалнинг фақат суратини кўрган, уни таниб олиши осон эмас. Лекин табиат Акбарга фавқулодда ўткир кўз берган. У кундуз куни осмоннинг қуёшдан узоқроқ турган қисмларига тикилиб қараса, милт-милт қилиб турган юлдузларни кўради. Ҳозир у қалъа деворида турган Жаймалнинг овозини



эшитмаса ҳам, ҳимоячиларга буйруқ берганда лаблари қандай қимирлаганигача кўрди-да, «Новак» деб аталадиган каттакон ёйга ўқ жойлади.

Новакни фақат билагиди кучи кўп йигитларгина ота олар, унинг ўқи оддий ёйниқидан узоқроққа борар ва қаттиқроқ тегарди. Девор устидаги Жаймал ҳам новақдан пастга кетма-кет ўқ отиб, Акбарнинг йигитларидан уч-тўрттасини қулатди. У новакка яна ўқ ўрнатаётган пайтда Акбар кўтарма устидан отган ўқ Жаймалнинг чап кўкрагига шундай куч билан санчилдики, ярмигача ботиб кетди. Жаймал девордан йиқилиб кетадиган бўлганда уни ёнидагилар тутиб қолдилар. У ўша куни жон берди.

Бу ҳодиса жанг тақдирини ҳал қилди. Сарқардасидан айрилган читорликлар ғалабадан умидини уздилар. Аёллар жавҳар одати бўйича ёв қўлига тирик тушмаслик учун ёппасига ўзларини ёниб турган гулханга ташлаб, куйиб ҳалок бўлдилар. Тирик қолган йигитлар эса Патта деган доворак ражпут бошчилигида арғувон рангли кийим\* кийишиб, қалъа дарвозаларини очдилар-у Акбар томонга ҳамла қилдилар. Нақд ўлимни бўйинларига олиб жанг қилган ражпутлардан бири-нинг новақдан отган ўқи Акбарнинг бошидаги дубулғага тегиб ўтди. Бирдан Акбар уч ёшдалигида Кобул аркида тўп ўқига нишон бўлиб турган пайтидаги даҳшатли туйғулар қуюни қайтиб келди-ю, уни чирмаб айлантира бошлади. Читорда гўзал аёлларнинг жавҳат ўтида куйиб ўлганлиги ҳам унинг ғазабини авжига чиқарди. Кобулда тепасидан учиб ўтган тўп ўқи қулоғига эшитилиб кетганда ўзини билмай қоладиган Акбар:

— Жоҳилларни асир олманглар! — деб қичқирди. Шунда гўё қулоғи тўп ўқидан битиб қолгандай, ўз овози ўзига эшитилмади: — Қатлиом қилинсин! Читорда қатлиом!!

— Қатлиом! — деган фармон сафлар бўйлаб тарқалди.

Читор аҳолиси орасида бегуноҳ чоллар, аёллар, болалар бор эди. Уларнинг қатлиом қилина бошлаганидан даҳшатга тушган Ман Синх жанг майдонидан Акбар турган тепаликка от чоптириб борди. Қатлиом ҳақидаги фармонни бекор этишни ўзининг ражпут жангчилари номидан қатъий илтимос қилди. Акбар бу фармон туфайли бутун ҳинд элини ўзидан бездириб қўйиши мумкинлигини энди сизди. Ҳушини йиғиштириб, қатлиомни тўхтатиш ҳақида янги фармон берди. Аммо бу фармон барча жангчиларга етиб боргунча қанча бегуноҳ одамлар ҳалок бўлди. Уларнинг кўчаларда қалашиб ётган жасадлари ҳалигача Акбарнинг кўз олдидан кетмайди.

Уни мерганлиги ва Жаймални отиб ғалаба келтиргани учун мақтайдиганлар кўп. Лекин Акбар Читорда беҳуда тўкилган қонлар учун ўзини айбдор сезади. Бу қалъанинг мард ҳимоячилари Жаймал ва Паттага ич-ичидан тан бергани учун ҳинд ҳайкалтарошларига буюртма бериб, уларнинг мрамар ҳайкалларини ясатди.

Бу орада Аграда янги Лаъл Қалъа қуриб битирилган эди. Фил устида ўлтирган Жаймал ва Паттанинг ҳайкаллари Акбарнинг буйруғи билан қалъа дарвозасининг икки томонига ўрнатилди. Қалъа ичида Жодҳа Бай учун ҳиндча ибодатхона қурилганидан норози бўлиб юрган мутаассиблар энди қалъага кираверишда кўзга ташланиб турадиган ҳайкалларни кўриб «будпарастлик бизга макруҳ!» дейишар ва юзларини буриштириб ўтишарди. «Подшомиз ғурурга берилди, ўз ғалабасини кўз-кўз қилмоқ учун мажусийларга ҳайкал ўрнатди», деб, Акбарни чекка-чеккада ёмонлаб юрган беклар ҳам бор эди. Хуфиялар подшога ҳамма гапни етказиб келишарди. Унинг қабулига келган сипоҳилар ва мулозимлар ҳам бир-бирларининг устидан шунча кўп чақимчилик қилишар, бир-бирлари ҳақида шундай ёмон маълумотлар беришар эдики, гоҳо Акбарнинг одам зотидан ихлоси қайтиб кетарди. Ҳеч кимни кўргиси ва ҳеч ким билан сўзлашгиси келмай қолар эди.

Ҳозир шу ўрмонда нуруний чол Салим отага дилини ёриб:

— Одам нечун бундай яратилган? — деди Акбар. — Марҳум энагам берган бу саволга ҳамон жавоб тополмаймен... Фақат бошқалар эмас, ўзим ҳам... ғазаб устида шафқатсиз ишлар қилиб, кейин бундан изтироб чекиб юрурмен... Читорда қанча бегуноҳ қонлар тўкилди. Виждон азобини босмоқ учун ҳалок бўлганларнинг иккитасига ҳайкал қўйдирсам... одамлар шундан ҳам

айб топмоқдалар.

— Рост, инсон зоти даҳшатли зиддиятлар исканжасига тушиб қолмишдир. Ташқи оламда унга адолатсиз муҳит, шафқатсиз замона азоб берур. Ичида эса ушалмайдиган орзулар, турли истак-интилишлар, нафс-у ғурур хуруж қилур. Агар инсон зоти шу ички-ташқи зиддиятлар исканжасидан қутулса оламда ундан қудратли, ундан доно, ундан мукамал жонзод топилмагай.

— Бу исканжадан қутулиш мумкинмикин ўзи, Салим ота?

— Фақат инсони комилнинг қутулмоғи мумкин.

— Инсони комил — ривоятлардагина бор. Ҳаётда мен ҳеч кўрмадим.

— Инсони комил — мутлақ ҳақиқат каби юксак эътиқоддир. Қалбига шу эътиқодни жойлаган одам ташқи оламдан ҳам, ўз дилидан ҳам нуқсон-у иллатларни баҳоли қудрат йўқотиб боргай. Такомил йўли — ботиний дунё орқали ўтгай. Ҳар биримизнинг ичимизда нафс, обрўпарастлик, бошқа ўжар истаклар борки, улар гоҳо ташқи душмандан ҳам хатарлироқ бўлур. Уларни енгиш — ўрмондаги арслонни енгишдан ҳам каттароқ матонат талаб қилгай. Агар ташқи душманни енгсангиз-у ичингиздаги нафс, ғазаб, шаҳват каби балоларни енголмасангиз, улар ғолиб келиб, сизга ёмон ишларни қилдирса, нариги катта ғалабангиз татимагай. Ўзингиздан ўзингиз енгилиб, таъбингиз кир бўлиб юргангиз — ёмон бир мағлубият эмасми?

Салим ота Акбарнинг вужудини карахт қилиб турган совуқ музни ўзининг ҳароратли нафаси билан эритаётгандай бўлди. Акбар шу ҳароратга дилини янада яқинроқ тутгиси келиб:

— Рост! — деди. — Ташқи зафарларим ичидан кутилмаган дилсиёхликлар чиқиб келмоқда, мен уларга қарши чора тополмай лолмен!

Салим ота Акбарнинг очикроқ сўзлашини кутиб, юзига тикилганча жим турди. Лекин Акбар охири ҳарамга бориб тақаладиган ўта чигал дилсиёхликлар ҳақида қандай сўз очишни билмай бир лаҳза сукут қилди.

Унинг ҳинд улуси билан янгича сиёсат юргизаётгани фақат давлат ишига эмас, шахсий ҳаётига ҳам кутилмаган ўзгаришлар олиб кирмоқда эди. Читорнинг олинишида Акбарнинг ўзи жасорат кўрсатгани, Жаймал билан Паттанинг қаҳрамонлигига тан бериб, уларга Аграда ҳайкал қўйдиргани, саройда Бҳагван Дас, Тодар Мал каби ҳиндларга юксак лавозимлар бергани, Жодҳа Бай учун қалъа ичида махсус ибодатхона қурдиргани бутун мамлакатда овоза бўлган, ҳали марказий давлатга бўйсунмаган ражпут рожаларининг унга муносабати ўзгара бошлаган эди. Читордаги жанг Акбарнинг бошқа ражпут қўрғонларини олишга ҳам кучи етишини кўрсатди. Беҳуда қон тўкилмасин учун Акбар гоҳ Бҳагван Дасни, гоҳ Ман Синхни душманлик руҳида юрган ражпут қўрғонларига элчи қилиб юборар эди. Бунди вилоятидаги энг мустаҳкам қўрғон — Рантхамбхор қамал қилинган пайтда эса Акбарнинг ўзи навкар кийимини кийиб, элчи Ман Синхнинг ёнида оқ байроқ кўтарганча қалъага кирди. Қалъа ҳимоячиларининг бошлиғи Суржан Рао аввал Акбарни танимади. Ман Синхни жеркиб:

— Сенлар ражпут ғурурини ерга букдиларинг, Жайпурни урушсиз топширдиларинг, муслимлар қанча камситсалар ҳам бўйин эгиб туришларинг уят эмасми?— деди.

— Биз қайси камситишларга бўйин эгибмиз, махарожа? — деб сўради Ман Синх.

— Жизя солиғи олиш — камситиш эмасми? Ражпут саркардаси девониомга қурол тақиб кириши мумкин эмас. Демак, подшо сенга ишонмайди. Бу — камситиш эмасми? Ражпут қизлари саройга тортиқ тарзида юборилиши керак. Подшо уни қонуний қилиб никоҳига олмаса! Фақат вақтинчалик жория... Камситиш бундан ортиқ бўлурми?

Акбар мағрур эл бўлган ражпутларнинг бу гина-қудуратларини навкар кийимида туриб ўз қулоғи билан эшитгандан сўнг:

— Махарожа, — деди Суржонга, — сиз ҳақсиз, бу камситишлар бартараф этилмоғи керак. Шу шарт билан сулҳ тузишга розимисиз?

Суржон Раонинг атрофидаги мулозимлардан бири Деҳлида Акбарни кўрган экан, уни таниб қолиб:

— Маҳарожа, бу сўзларни сизга Акбарнинг ўзи айтмоқда! — деди.

Елчи Ман Синх ҳам оқ байроқ кўтариб кирган навкарнинг Акбар эканини энди айтди. Суржон Раонинг одамларидан бири:

— Дарҳол тутмоқ керак, ғалаба бизники бўлғай!— деди.

Аммо Акбар Суржон Раога қараб:

— Мен сизнинг мард, олижаноб саркарда эканлигингизга ишонганим учун ҳузурингизга ўзим келдим,— деди. — Бизда «Елчига ўлим йўқ» деган мақол бор!

Суржон Рао Акбарнинг довураклигига тан берди-ю:

— Ражпутлар ҳам оқ байроқ кўтариб келган кишига тажовуз қилмайдиган мард улусдир! — деди.

Шундан кейин Бунди вилоятидаги уруш — ярашга айланди. Акбар Суржон Рао қўйган шартларни қабул қилди. «Ражпутлар ҳам девониомга қурол тақиб кириши, қалъа дарвозаси олдигача нақора чалдириб бориши, жизя солиғини тўламаслиги, отларига подшонинг тамғасини босмаслиги (куйдириб босиладиган темир тамғадан отнинг сағрисида ёмон доғ қолар эди) мумкин» деган янги қонун жорий этилди. Суржон Рао иккита ўғлини бир неча минг ражпут йигитлари билан Акбар хизматига юборди.

Бунди вилояти шу шартлар асосида Акбар давлатига ихтиёрий равишда қўшилгандан кейин ғарбда Жайсалмир, Биканир, Жоудхпур, жануби шарқда Қаланжар каби ражпут вилоятлари ҳам марказий давлатга қўшилиш ҳақида жиддий ўйлаб бошладилар. Икки орада турган воситачилар юқоридаги шартлардан ташқари ражпут рожаларига Акбарнинг номидан сўз бердиларки, агар улар подшони куёвликка муносиб кўрсалар, саройга юборадиган қизлари Жодҳа Бай каби қонуний никоҳдан ўтади, ҳиндча расм-русмларига бемалол риоя қилиб, иззат-икромда яшайди.

Биканур рожаси Каҳана Рао Акбарнинг қаламравига ихтиёрий равишда ўтди-ю, ўзининг гўзал қизини Акбарга никоҳлаб бермоқчи эканини айтди. Махсус карвон Бҳагван Дас бошчилигида Аградан Биканурга бориб, бу қизга подшонинг совға-саломларини етказди, сўнг уни сепи ва қариндошлари билан пойтахтга олиб қайтди. Қалъада бу қиз ҳам Жодҳа Бай каби Акбарнинг никоҳига ўтди, сарой аҳли уни қонуний маликалардан бири деб тан олди. Шерхонни беш ой овора қилиб таслим бўлмаган ва уни ўлдириб тинчиган Қаланжар ҳам энди Акбар давлатига ихтиёрий равишда қўшилди ва унинг харамига яна бир кўхлик қизни келин қилиб юборди. Янги қўшилаётган вилоятларнинг рожалари билан алоқани мустаҳкамлаш учун уларга қон-қариндош бўлиш жуда зарур, янги сиёсат буни тақозо қилади. Аммо шариат бўйича Акбар тўрттадан ортиқ хотин олиши мумкин эмас. Лекин баъзи рожа ва маҳарожаларнинг ўнлаб хотинлари бор, ҳинд дини бунга алланечук йўл топиб беради. Жайсалмир ва бошқа вилоятларнинг рожалари Акбарни ҳам ўзлари каби кўп хотин олишга ҳақли деб ҳисоблаб, унинг саройига янги-янги қизларни сеплари билан келин қилиб юбормоқчи бўлишди. Уларнинг шахдини қайтариш мумкин эмас. Акбар Жайпурга ёки Қаланжарга куёв бўлган экан, нега Рантхамбхорга ёки Жоудхпурга\* куёв бўлмаслиги керак? Яна тагин бу вилоятларнинг рожалари Акбарнинг дилини забт этиш учун бири биридан жозибали, бири биридан ақлли қизларини саройга юборишга интилишмоқда. Бунинг ҳаммасидан хабардор бўлган Акбар қозикалон Хўжа Ёқубни ҳузурига чақириб, шариатдан бирон йўл топиб беришни сўради.

— Ҳазратим, тўрт хотиндан кейингиси фақат жория бўлмоғи мумкин, — деди Ансорийнинг тарафдори Хўжа Ёқуб.

— Лекин мутъа деган никоҳ ҳам бор эмиш-ку!

— Мутъа — шиалар ўйлаб топган никоҳ. Сиз пок сунний мазҳаблик тождорсиз.

Акбар қозикалоннинг семиз юзига нохуш тикилиб:

— Тақсир, сиз йўлни тор олмоқдасиз, — деди ва эртаси куни қозикалонни ёмон кўрадиган мулла Жалолиддин деган қозини девони хосга чақиртирди.

Мулла Жалолиддин Хўжа Ёқубнинг рақиби эди. Акбарга яхши кўриниш учун қалин бир диний

китобни варақлади-да, мамнуният билан:

— Топдим! — деди. — Мана, ҳазратим Расулуллоҳ\* даврида мутъа никоҳи шаръий бўлган. Кейинги халифалардан Усмон уни бекор қилмишдир. Аммо халифадан кўра Расулуллоҳ баландроқ, унинг даврида неки шаръий саналган бўлса, ҳазратим учун ҳам бу ҳалолдир. Шу тарзда мулла Жалолоддин Хўжа Ёқубдан билимдонроқ эканини исбот қилди-ю, унинг ўрнига қозикалон бўлиб олди. Ҳар сафар мутъа никоҳини ўқиганда подшо унга ҳамён-ҳамён олтин ҳам инъом қилиб турди. Хўжа Ёқубнинг лавозимидан тушиши эса шайх Ансорийни хафа қилди ва унинг Акбарга бўлган яширин адоватини янада кучайтирди. Шариат ҳам қонуний йўл топиб бергандан сўнг, Акбар ҳар йили ўз давлатига ихтиёрий равишда қўшилаётган бир талай маҳарожа ва раоларга куёв бўлди. Дин ҳам, ота-оналар ҳам, сарой муҳити ҳам буни қонуний ҳисоблайди, янги қариндошлар эса мартаба орттирганларидан мамнун.

Пароканда ўлкаларни қариндошлик йўли билан ҳам бирлаштириш мақсадида янги-янги рожа ва роаларга куёв бўлган Акбар авваллари ўзининг йигитлик кучи ва жозибасидан ғуруланиб, хотинлари уни талашишидан «толеим баланд экан» деб шукуҳи ортиб юрди. Лекин вақт ўтиши билан бу ширин ҳаётнинг тагида аччиқ оғуси борлиги сезилди. Шунча хотин битта эрга кўз тикиб, кундошлик азобида қовурилиб яшаши оғир дилсиёҳликларга сабаб бўлди, ҳомиладор Жодҳа Бай касал бўлиб қолди. Унинг чала туғилган эгизак ўғилчалари бир ой ҳам умр кўрмай вафот этди. Салима бегим қиз туққан эди, у ҳам турмади. Акбарга меҳр қўйган бу ёш оналар энди ундан оқибат кўрмаганлари учун шундай ўртаниб йиғлашади, фарзанд доғида шундай куйишадики, Акбарнинг капалакдай гулдан гулга ўтиб олган лаззатлари энди заҳарга айланиб, бурнидан чиққандай бўлади. Шундай хотинлари бўла туриб, ҳалигача биронта фарзанди йўқлиги уни тегирмон тошидай эзади.

Ҳозир ўрмонда танҳо ўзи ғамга ботиб ўлтирганининг бир сабаби шу эканини у Салим отага айтиб берди:

— Ёшим йигирма еттига кирди, ҳамон ўғилга зормен. Бу не бадбахтликки, бир эмас икки ўғилни тупроққа топширдим! Мудом жанг-у жадалларда, хавф-у хатар ичида юрибмен. Куним битса ота-боболар меросини кимга топшириб кетгаймен?

Салим ота тасалли беришга шошилмай сукут сақлади. У сўнги марта Дехлида Ҳамида бегим билан кўришганда, бегим ҳам невараси йўқлигидан кўп армон қилган. Акбарнинг ҳарами катта бўлиб кетганини, бўйида бўлган келинлари ҳам кундошлик дўзаҳида ҳомилани асраб қололмаётганини куюниб сўзлаган эди.

— Эҳтимол, ирсият ҳам сабабчидир, — деди Салим ота. — Ҳазрат отангизнинг ҳам биринчи ўғиллари турмаган. Кейин сиз туғулганингизда отангиз... Ўттиз тўрт ёшда бўлганмилар?

— Наҳотки, ирсият мени ҳам ўша ёшгача ўғилга зор қилса?

— Сиз бобонгизга тортган бўлишингиз мумкин.

— Лекин отам туғилганда бобом йигирма беш ёшда бўлганлар. Мен бу ёшдан ўтдим.

— Шоҳ ўғлим, агар сизга оғир ботмаса, дилим сезган аччиқ бир ҳақиқатни айтай.

— Майли, оғир ботса ҳам айтинг!

— Ирсият — ноёб бир гавҳардир. У авлоддан авлодга бутун ҳолида ўтсагина яшаб кета олмай. Агар йирик гавҳарни майдалаб кукун қилиб сочсангиз, унинг гавҳарлиги қолмамай.

Акбар Салим отанинг нима демоқчилигини фаҳмлаб, юзи хижолатдан бир қизарди. Лекин дилига қадалиб турган заҳарли тиканларни Салим ота бехато топгани уни қойил қилди. Бу тиканларга биров тегинса дили озорланади, аммо уларни суғуриб олиб ташламагунча вужудидаги карахтлик, руҳидаги сўниклик йўқолмайди. Қалби озор чекса ҳам, бу тиканларни фақат Салим отанинг қўли билангина олиб ташлаши мумкинлигини сезган Акбар:

— Сўзингиз ҳақ, давом этинг, ота! — деди.

— Табиат ҳамма жонзотлардан ўзига муносиб насл яратмай. Йигирма-ўттизта эчкига битта така. Ундан ҳам кўп совлиққа битта қўчқор. Лекин эчкидан улоқ туғулмай, совлиқдан — қўзи.

Улардан арслон туғулмагай! Сиз эса инсонсиз. Инсонлардаги жуфтлик арслонларга ўхшашдир. Ўрмонда арслонларни кўргансиз. Ота шер она шерга қанчалик меҳрибон, қанчалик содиқ! Ана шу туфайли ирсият гавҳари бир нуқтага жам бўлиб, авлоддан авлодга бутун ўтгай, сўнг ота-онасига муносиб шерлар туғулгай. Сизнинг ота-онангиз Синд ўлкасида, Тар саҳросида бир-бирларига шерларчла меҳр-у оқибат кўрсатганлари учун сиз ҳам шербаччадай соғлом, кўхлик, довюрак бўлиб туғулгансиз.

Акбар ўзининг суйиб уйланган хотини Жодҳа Бай шу кунларда яна ҳомиладор бўлганини эслади.

— Салим ота, сиз айтган шерликни менинг ҳам қилгим бор. Фақат... қандай қилиб Жодҳа байни кундошлар муҳитидан қутқаришим мумкин? Уни қаерга олиб кетай? Маслаҳат беринг!

Салим ота ҳассасига таяниб ўрнидан турди:

— Қани, юринг, аввал мен сизга ўз кулбамни кўрсатай.

\* Арғувон рангли кийимни жангда шаҳид бўлишни бўйнига олган ражпутлар кийган.

\* Р а н т х а м б о р, Ж о у д х п у р — Ражпутана ўлкасидаги вилоятлар.

\* Р а с у л у л л о ҳ — Аллоҳнинг элчиси, яъни Муҳаммад пайғамбар.

\* \* \*

Тор сўқмоқ уларни ўрмон четидаги ялангликда турган мўжазгина деҳқонча уй олдига бошлаб чиқди. Ҳовлида қора қўтос сигир кавшаниб турибди. Ўнг томондаги текис бошоқ тортган буғдой даласи шабададан майин тўлқинланади. Тўғрида суви кўм-кўк каттакон кўл товланиб кўринди...

Уй ичи озода, аммо жиҳозлар камбағалона. Бўйра устига шолча ташланган. Салим ота Акбарни тўрга ўтказиб, дастурхонга тўртта буғдой нон қўйди. Хотини сопол косада қўтоснинг қатиғидан келтирди. Акбар қатиқни косанинг лабидан хўплаб ичар экан, бу унга беҳад ширин туюлди. У токчадаги китобларга қизиқиб қаради.

Салим ота Жалолоддин Румийнинг «Маснавий ва маънавий»сини, Фаридиддин Атторнинг «Кулиёти»ни, Хусрав Деҳлавийнинг «Хамса»сини, Навоийнинг «Чордевон»ини унга бир-бир олиб кўрсатди.

— Мен йиққан ягона бойлик мана шу китобларимдир, — деди.

— Сиз мендан бойроқсиз, Салим ота! — деди Акбар. — Сиздаги маънавий бойликни мен ҳали ўз қалбимга зарралаб йиғолганим йўқ. Шунинг учун менга саховат кўрсатинг.

— Бажонидил, боримни сизга инъом этишга тайёрмен.

Акбар Салим отанинг уйдан ташқарига чиқди-ю, бу ердаги ҳавонинг тозалигидан, ўрмон, кўл, буғдойзор — ҳаммасининг гўзаллигидан, энг муҳими, отанинг қиёфасидаги софликдан қалби яйраётганини сизди. Руҳидаги карахтлик тарқаб кетган, олам кўзига болаликдагидай жозибали кўринар, дилида сўниб қолган чироқлар парпираб ёниб кетган, истиқболга ишонч, яхши ишлар қилиш иштиёқи яна уйғонган эди. Ўрмондаги табиат ҳам тирилтира олмаган ички кучларни шу табиат билан ҳамкор бўлган Салим отанинг маънавияти тирилтириб юборган эди.

— Салим ота, ҳеч кимга айтмаган сирларимни мен сизга айтдим. Энди ҳеч кимга ишониб топшира олмайдиган истиқболимни ҳам сизнинг паноҳингизга олиб келмоқчимен. Жодҳа Байнинг уч ойлик ҳомиласи бор. Уни ҳам фарзанд ўрнида кўрсангиз. Бугун менинг ўлик ҳисларимни қайта тирилтирган табиат-у маънавият шояд ундаги ҳаётий кучларни юзага чиқарса. Биз орзу қилган зурриёд зора сизнинг қанотингиз остида дунёга келса!..

Акбар хотинини Салим отанинг кулбаси ёнига кўчиртириб келмоқчи эканини сезган мўйсафид подшоҳ-у малика билан бирга қанча сипоҳи, қанча каниз-у хизматкор бу ерларга келишини, улар билан муомала қилиш қанчалик қийин бўлишини кўз олдига келтирди. Ўзи подшо бўлганда саройда яшаб кўрган ва унинг мураккаб муҳитидан юрак олдириб қўйган Салим ота

Акбарнинг ниятидан астойдил ташвишга тушди:

— Ҳазратим, маликаларга юзлаб одамлар хизмат қилурлар. Уларга кенг жой зарур. Бундан ўн мил нарида— Секри тоғи этагида Бобур бобонгиз қурдирган кўшк бор. Каттакон Боғи Фатҳга барча хизмат-кор-у соқчилар ҳам жой бўлурлар.

— Агар сиз ҳам Боғи Фатҳга бориб турсангиз, майли, Жодҳа Байни ўша ерда паноҳингизга топширгаймен.

— Лекин мени... маъзур тутинг. Шоҳлар кўшига қайтиб қадам босмасликка аҳд қилганмен. Қариганимда бу аҳдимни бузолмагаймен.

— Аммо шоҳлар ҳам одам-ку, Салим ота Шоҳларга кўз тиккан балолар қанчалик кўплигини бошқалар билмаса ҳам сиз билурсиз.

— Балогардон — халқдир. Мен буни онангизга айтган эдим.

— Лекин шоҳ билан халқнинг орасини тўсиб турган ғовлар қанчалик кўп! Мен ҳали бу ғовлардан ошиб ўтолган эмасмен... Фақат сиз тақдир тақозоси билан ота-онам орқали дилимга яқин бўлиб қолдингиз. Ўзингиз ҳам подшо бўлиб кўрган экансиз. Бу қандай бир серозор, тиканларга тўлган иш эканини билурсиз. Бугун менинг дилимга қадалиб турган қанча тиканни сиз олиб ташладингиз. Салим ота, ишонинг, мен ўзим учун сиздан беғаразроқ балогардон тополганим йўқ! Шунинг учун Жодҳа Байни ҳам қанотингиз остига олиб келмоқчимен. Рухсат беринг, шу уйчангиз ёнига икковимиз учун чодир тикдирай. Балки ҳазрат онамлар ҳам бирга келурлар. Соқчилар, хизматкорлар ўрмон ичида, сизнинг кўзингизга ташланмайдиган узоқликда турурлар. Сиздаги осудалиг-у мусаффолик биз учун ноёб бир шифо. Бу софлиг-у сокинликни мен кўз қорачиғидай асрагаймен!

Ҳамида бегим ҳам ўғли ва келини билан бу ерларга келиши мумкинлиги Салим отага ёқимли туюлди. Ҳамиданинг дийдорига ёшлигида тўймай қолган Низом энди кексайиб Салим ота бўлганда бу тенгсиз аёл билан маънавий мулоқотда бўлишни жуда истарди. Шу ҳаммаси сабаб бўлиб, у Акбарнинг таклифига розилик берди.

\* \* \*

Ерталаб офтоб чиққанда Салим отанинг кулбасидан тушган узун соялар кунботиш томондаги кимхоб чодирга тушди. Тонг пайти уйқудан қушдай енгил бўлиб турган Акбар ва Жодҳа Бай кўлнинг тиниқ сувида ювиниб, ўз чодирларига қайтмоқда эдилар. Акбар чодирга тушган уйча соясини Жодҳа Байга кўрсатиб:

— Биз учун бу — бахт қушининг соясидир! — деди.

Акбар билан илк никоҳ кечасини ҳам Санганирдаги чодирда кечирган Жодҳа Бай:

— Салим ота чиндан риши\* эканлар! — деб шивирлади.

У ҳарамнинг асабий муҳитида уйқусизликдан қийналиб, ранги ўчиб юрарди. Бир ҳафтадан бери шу чодирда Акбар билан туриб, қорача юзига яна қон югурди, оловли жозибаси қайта тикланиб, кўзларида юлдузлар чақнай бошлади. Акбар ҳам унинг ёнида барча ғам-ташвишларини унутиб, ўзини табиат бағрида яйраб юрган кийикдай хотиржам ва эркин сезади. Фақат гоҳида Жодҳа Бай бу масъуд кунларини омонат сезиб, қаҳри ёмон Шивадан ва унинг фалокат юборувчи хотини Дургадан кўрқа бошлади. Ўрмонда ибодатхона йўқ, Жодҳа Бай ҳомилани асровчи маъбудалар — Лакшми ва Шакти\*нинг кумуш ҳайкалчаларини чодир бурчагига қўйиб уларга эрта-кеч сиғиниб туради. Салим ота чодирга келганда ҳайкалчаларни кўради-ю, Кабир тўғрисида сўз очади:

— Ҳиндлар ибодатхонага борурлар, мусулмонлар масжидга. Кабир эса улар руҳан бирлашган жойни излайдир. — Салим ота Жодҳа Бай билан Акбарни олдига ўтказиб, Кабирнинг ҳиндча шеърларидан ўқий бошлади. Жонли халқ тилида айтилган оловли шеърларнинг ҳар бир байти Жодҳа Байнинг қалбига завқ, қувонч, куч-қудрат олиб киргандай бўлди: — Қаранг, Кабир айта-дирки, имон-у ихлос — фақат одамнинг дилида яшасагина атрофини обод қилгай. Муттасил

ёмғир ёққан билан ибодатхонанинг тош ҳайкалида ёки масжиднинг ғишт деворида бирон нарса униб-ўсгайми? Шунинг учун Кабир инсон дилини ўзига саждагоҳ қилмишдир. «Ей, одам! — деди Кабир. — Муҳаббат билан шафқатни, неклик билан бахтни муллодан ёки браҳмандан тилаб овора бўлма, уларни сенга четдан ҳеч ким тайёр ҳолда беролмагай. Муҳаббат ҳам, шафқат ҳам, неклик билан бахт ҳам фақат ўз қалбинг иштирокида, ўз фазилатларинг-у меҳнатларинг туфайли юзага келгай!»

Жодҳа Бай Салим отани дунёнинг барча сир-у асроридан хабардор киши деб ишонгани учун ҳам, унинг айтган гапларидан беҳад қаттиқ таъсирланар ва илгариги қўрқувларидан кутулиб, ўзига ишончи ортиб борарди. Айниқса, ота ёд биладиган Кабир шеърларида ҳиндмуслим яқдиллиги улуғланган сари Жодҳа Байнинг дили яйраб, кўнгли кўтариларди.

— Сизларга Кабирнинг улуғ руҳи мадад бергай! Чунки икковларинг икки халқдан чиққан яқдил оила бўлиб, Кабирнинг орзусини ҳам амалга оширмақдасизлар!

Кечаси чодирда Акбар Жодҳа Байни қучиб, эркалатар экан:

— Чиндан ҳам, биз — бир тандаги икки жонмиз! — деди.

Жодҳа Бай эса қалби тагида ўсаётган фарзандини икки дилнинг қўшилишидан пайдо бўлган учинчи бир жондек ҳис қиларди.

\* Р и ш и — ҳиндча «авлиё» демақдир.

\* Л а к ш м и — Осмон маъбудди Вишнунинг хотини. Ш а к т и — Шиванинг хотини.

\* \* \*

Ўрмон ичида Акбарнинг қайниси Ман Синх бошчилик қилаётган қўриқчи аскарлар, мулозим ва хизматкорлар чодирдаги акбарларнинг тинчини бузмасликка интилишар, иложи борица кўзга ташланмай юришарди. Хизматкорлар овқат ва бошқа зарур нарсаларни кундуз секин олиб келиб беришар, барча хизматларни осойишта ва шовқинсиз қилишарди.

Акбар ҳар куни эрталаб нонуштадан сўнг ўрмон ичидаги хиргоҳга бориб, чопарларни қабул қилар, кечиктириб бўлмайдиган давлат ишлари бўйича фармойишлар берарди. Беклар ва аъёнлара эса Секридаги Боғи Фатҳга келишар, Акбар ўн мил йўлни отлиқ босиб ўтиб, шу боғдаги кўшқда қабул маросимлари ва машваратлар ўтказар, гоҳо ўша ерда ётиб ҳам қоларди. Акбар йўқ пайтда Жодҳа Байнинг чодирига Ҳамида бегим келиб турарди.

Бегим қирқ тўрт ёшга кириб, сочларида оқи кўпайиб қолган бўлса ҳам гавдаси ҳамон хипча, юз-кўзидан жозиба кетмаган. Дехлида Ҳумоюн мақбараси олдида кўришганларида ўзини пирлардай вазмин тутган Салим ота энди мана бу ўрмонда яшнаб турган табиат бағрида бегимни холи кўрди-ю, юраги ҳаяжондан гурсиллаб ура бошлади.

У Низом бўлиб юрган йигит пайтидаги қудратли туйғулар Салим ота учун ер тагида яшириниб ётган зилзиладай хатарли туюларди. Агар бу зилзила уйғонса, Салим отанинг оғир хасталиклардан сўнг нураб турган танаси ер ости ларзаларига бардош беролмай тўкилиб тушиши ҳеч гап эмас.

Салим ота Ҳамида бегимни ўзининг тўпоригина кампири билан таништирди-да:

— Тақдиримиз шу экан! — деб оғир тин олди.

Ҳамида бегим Салим отани Дехлида Ҳумоюн мақбараси олдида ўзига маънавий падар деб билиб, қўл бергани учун бу ерда ҳам унга:

— Салим ота, — деб мурожаат қилди, — келинимиз сизнинг паноҳингизда гулдай очилиб кетибдир. Кўриб сизга ихлосим ортди. Дехлида мақбара қурилиши битса мен ҳам Секрига кўчиб келиш орзусидамен.

— Мақбарани ўн йилдан бери қурмоқдасиз, ҳали ҳам битмадими?

— Тошга гул солиб сайқал бериш тез бўлмас экан. Оғир юмушлар битган. Борсангиз кўрурсиз,

мақбара бениҳоя улкан бўлди. Саҳнини уч ошиёнлик уй баробарида баланд кўтардик. Гумбази Акбаржон чизган тарҳ асосида етти ошиёнлик бинодай юксак бўлди. Деҳли тарихида ҳалигача бундай улуғ обида қурилмаган экан. Шунинг учун ўн йилда ҳам битиролмадик.

Ҳамида бегим ҳали ҳам Ҳумоюннинг хотираси билан банд эканини сезган Салим ота ўзини босиб деди:

— Бегим, умрингиз узок бўлғусидир, Акбардек фарзанд ўстириш камдан кам онага насиб бўладиган толедир.

— Акбар учун тангрига доим шукур қилиб яшамоқдамен. Аммо баландда турган одамга шамол-у бўронлар шиддати қаттиқроқ тегаркан. Қанча кадрдонларимизни бу бўронлар нариги дунёга учуриб кетди.

— Айтмочи, бизга хиёнатлар қилган Афзалбек тутилгани ростми?

— Акбаржон айтмадиларми? У бадбахтга қасос анча кеч қайтди. Тили кесилиб, вужуди парча-парча қилинди.

— Афзалбекни узун косов қилиб ишлатиб, ўзи панада турган шайх Ансорий ҳали ҳам саройда шайхулислумми?

— Саройда ёмонлар кўплиги рост. Акбаржон ҳам улардан безор бўлган. Лекин... ўша шайхулислумнинг ўрнини оладиган яхши руҳонийлар қани? Сиз саройга шайхулислум бўлиб боргаймисиз?

Салим ота бош чайқади:

— Бу таклифни менга Акбаршоҳ ҳам айтдилар, лекин мен узр сўрадим. Шайхулислумлик недир? Диний ҳокимият. Садрлар судури ҳам ўзича бир ҳоким. Булар одамларни ўлимга ҳукм қилиш, зиндонга солиш ҳуқуқига эга бўлган дин пешволаридир. Ҳолбуки, бойлиг-у мартаба эшикдан кирса, имон-у эътиқод туйнукдан чиқиб кетгай. Шунинг учун руҳонийларга ҳокимият ҳам, бойлиг-у мартаба ҳам берилмаслиги керак. Давлат ҳокимияти бўлса бас — шунинг ўзи ҳам эл-улусга оғир юк. Яна бунинг устига диний истибоднинг юқини кўтариш халқни эзиб юбормоқда. Мен Акбаршоҳга маслаҳат бердимки, иложини топсангиз, диний ҳокимиятни йўқотинг!

Ҳамида бегим бу гапдан қўрқиб кетди:

— Салим ота, руҳонийлар ғулу кўтариб, Акбаржонни ҳам даҳрийликда айбламасинлар, тагин! Сиз унга бундай маслаҳатларни бера кўрманг!

— Берганимда ҳам Акбарингиз бу маслаҳатни олгани йўқ. Унинг хаёли ҳозир бошқа нарсалар билан банд.

— Ҳа, Акбаржон ўғил кутмоқда. Жодҳа Байга сизнинг даргоҳингиз жуда хуш ёққанини катта келиним Салима бегим ҳам эшитибдир. Яна битта чодир тикдириб, Салимани ҳам олиб келсакмикин?

— Менинг бир андишам бор, бегим. Кундошлик азобини билурсиз. Жодҳа Байнинг кўзи ёригунча бу азобни унга яқин келтирмаганимиз маъқул.

Ҳамида бегим Салим отанинг бу андишасини ўринли топди.

\* \* \*

Акбар Салим отага эътиқод қўйгандан бери унинг Салима бегимга муносабати ҳам аввалгидан илиқроқ бўлиб қолган эди. Боласи турмай, фарзанд доғида куйиб юрган бу жувон олдида Акбар ўзини қарздор сезарди. Шунинг учун у Салимани Жодҳа Байдан ўн мил наридаги Боғи Фатҳга кўчиртириб келди.

Жодҳа Байнинг ой-куни яқинлашганда Акбар ирим қилиб унинг олдида бормамай қўйди. У гоҳо овга чиқиб, ўрмонда чодир тикдириб тунарди.

Сунбула ойи кирганда Акбар Гвалиор томонларга овга кетди. Момақалди роқ гумбурлаб турган ёмғир кечаси Жодҳа Бай ўғил туққан эди. Бунинг хабарини оти сағриси гача лойга ботган,



лекин ўзи қувноқ кулимсираган Аҳмад Бухорий олиб келди. Акбар суюнчи учун Аҳмад Бухорийга қимматбаҳо дурлар қадалган тўнани ечиб берди. Овчилар ўрмонда сурнай ва нақора чалиб, ярим тунгача хурсандчилик қилдилар. Акбар яхши ният билан беш юз минг рупий турадиган ноёб бир гавҳар сирға олган ва уни киссасига солиб юрар эди. Эртаси куни эрталаб бу сирғани Аҳмад Бухорийга берди:

— Рани Жодҳа Байга буни мендан совға қилиб элтинг. Салим ота... инъом олмагайлар... Бориб айтинг, агар ота рози бўлсалар, ўғлимизнинг отини шу кишининг ҳурматлари учун Салим қўйгаймиз.

Аҳмад Бухорий устози Салим ота учун қувониб деди:

— Олижаноб йўл топдингиз, ҳазратим! Халқ орасидан чиққан заҳматкашнинг исмини шаҳзодага қўйиш— тарихда қоладиган бир воқеадир.

Акбарнинг ўзи ота-боболар удумига биноан чақалоқнинг қирқи чиқмагунча унинг олдида бормади. Лекин у ўз ўғлига Салим отанинг номини қўйганлиги эл-улус орасида шундай шуҳрат қозондики, ота тез кунда мамлакатнинг энг мўтабар мўйсафидига айланди. Уни бир кўришга иштиёқманд одамлар кўпайиб кетди.

Чақалоқ уч ойлик бўлгунча Акбар уни Салим отанинг уйчаси ёнидаги баҳаво жойда сақлади. Ман Синх бошлиқ кўриқчилар бегона одамни бу томонларга ўтказмай турди. Лекин Жодҳа Бай боласи билан Аграга қайтиб кетгандан сўнг соқчилар ҳам кетди-ю, Салим отанинг уйига зиёратга келувчиларнинг кети узилмай қолди.

Ривоят ва афсоналар қон-қонига сингиб кетган одамлар Салим отанинг Хўжаи Хизрлигига ишониб, унинг этагини кўзларига суришар, фарзандсизлар ундан фарзанд тилар, касалмандлар — шифо, бахтсизлар бахт сўрар эди.

— Шифони ҳам, бахтни ҳам сизларга тангрим берсин! — дерди Салим ота. — Мен ҳам сизларга ўхшаган осий бандамен, Хизр эмасмен!

Лекин бу гапларни камтарлик ҳисоблаб, баъзилар унинг оёғи тагига ўзини ташлашар, баъзи бадавлат одамлар ҳамён тўла пул ёки қимматбаҳо гиламларни назр-ниёз қилишар, Салим ота: — Олмаймен! — деганига қарамай, эшигининг оғзига қимматбаҳо нарсаларни ташлаб кетишар эди.

Осуда ва камбағалона ҳаётга ўрганган Салим ота бунинг ҳаммасидан қаттиқ ҳаяжонга тушарди. Селдай ёпирилиб келаётган зиёратчилардан ўзини қандай ҳимоя қилишини билмай юраги гурсиллаб урар, мажруҳ танаси шуҳратнинг оғир юкига бардош беролмай зирқираб оғрир, кечалари уйқуси ўчиб кетар, кундузлари иштаҳаси ўлиб, дуруст овқат ҳам емасди.

Хут кирганда Акбар уни кўргани келди-ю, Салима бегимнинг ҳам бўйида бўлганини, агар ота розилик берсалар, унинг кулбасига кўчиб келмоқчи эканини айтди.

— Қайтага, сизнинг кўриқчиларингиз бор пайтда тинчроқ эдим, — деди Салим ота. — Ҳар хил бой-у савдогарлар назр-ниёз кўтариб уйимга бостириб келолмас эди. Насибам шу экан, энди мен сизнинг ҳимоянгизга муҳтожмен, бегимни олиб келаверинг.

Бу гал Акбар Салим отанинг кулбаси ёнига учта чодир тикдирди. Улардан бирида Салима бегим доя кампири билан, бирида Акбар, бирида Ҳамида бегим канизи билан яшай бошлади.

Ота Салима бегим билан шеърхонлик қилишни яхши кўрарди. Улар гоҳ Жалололдин Румий маснавийларидан, гоҳ Ҳофиз ва Навоий ғазалларидан навбатма-навбат ёд айтишиб, вақт қандай ўтганини сезмай қолишар эди.

Иссиқ ойлар, чанг кўтариб эсувчи шамоллар ўтиб, ёмғир фасли бошланган жавзо ойида Салима бегим ҳам ўғил туғди. Шу кунни саккиз йилдан бери зориқиб кутган жувон соғлом ва миқти чақалоғини биринчи марта бағрига олиб эмизар экан:

— Шукур, энди муродимга етдим, — деб шивирлади. — Отини Мурод қўйсинлар!

Акбар бу гал ҳам ота-боболар удумига риоя қилиб, чақалоқ қирқ кунлик бўлгунча иккинчи ўғилнинг отини Мурод қўйишга рози эканини айттириб юборди. Хушхабар олиб борган

Қиличхон Андижоний суюнчисига бош-оёқ сарупо олди. Акбар ундан Салима бегимга гавҳар узук совға бериб юборди.

\* \* \*

Акбар учун Секрининг жозибаси тобора ортиб борарди. Секри тоғининг сарин шабадаси, мовий кўлининг салқини, Боғи Фатҳдан қайнаб чиқиб турган булоқнинг зилол суви ва бир эмас икки ўғли туғилган жойлар уни ўзига оҳанрабодай тортарди. Энди Аграда кўп тургиси келмас, илож бўлди дегунча, Секрига йўл оларди. Чопарлар, мулозимлар, бек-у аъёнлар Агра билан Секри орасида мокидай қатнашарди. Ахири бир кун Акбар энг нуфузли амирларни Секрининг Боғи Фатҳига машваратга йиғди-ю:

— Пойтахтни Аградан Секрига кўчиргаймиз! — деди. — Бугундан бошлаб олий маҳкамалар Секрида бўлгай.

Бу кутилмаган қарордан баъзи амалдорлар саросимага тушдилар:

— Ҳазратим, бошқа маҳкамаларга бино етишмагай, аввал янги пойтахтни қуриб, ундан сўнг кўчиб келган маъқул эмасмикин? — деди Тодар Мал.

— Бино етишмаган маҳкамалар учун чодирлар тикилсин! — деди Акбар. — Бизнинг оиламиз, болаларимиз чодирда яшаганда нечун амалдорлар яшай олмагай? Девониом ҳам чодир шаклида тиклансин. Керак бўлса, икки ошиёнлик чодирлар ясайдиган усталаримиз бор. Ўшаларга буюртмалар берилсин. Албатта, умрбод чодирда қолиб кетмагаймиз, дарҳол янги пойтахтнинг қурилишини бошлагаймиз. Унинг умумий режаси қоғозга тушган, меъморларга тарҳлар чизиш буюрилган. Жаноб Чиғатойхон Тошкандий, сиз ўз одамларингиз билан бўлажак пойтахт атрофига тошдан девор кўтартиргайсиз.

Чиғатойхон ўрнидан туриб:

— Бош устига! — дея бу фармонни қабул қилди.

— Жаноб Бҳагван Дас, сиз давлат маҳкамалари учун уч ошиёнлик бино қуришга мутасадди бўлурсиз!

Бҳагван Дас ҳам бу топшириқни таъзим билан қабул қилди. Ман Синх ўз синглиси Жодҳа Бай ва унинг ўғли Салим турадиган кўшкни қуриб бериш мажбуриятини олди. Қиличхон Андижоний подшонинг девониоми ва хонайи хослари жойлашадиган қаср қурилишига жавобгар қилиб тайинланди.

Шу тарзда Акбар янги пойтахт қурилиши учун барча амирлари ва яқин одамларини сафарбар қилди. Ўзи эса бош меъмор бўлиб, қайси бинонинг қаерга тушиши ва қандай шаклда қурилишини белгилаб бера бошлади.

Дехлида мирзо Ҳумоюн мақбараси қуриб битирилган, ундан бўшаган минглаб одамлар-у аравалар, юк ташувчи филлар ва туялар Секридаги қурилишга олиб келинди. Агра қалъасининг қурилиши ундан олдинроқ тугаган эди. У ерда ишлаб тажриба орттирган ҳунарпешалар ҳам энди Секрига келиб ишлай бошлади.

Барча биноларнинг деворлари қизил тошдан қилинмоқда эди. Бу тошни узоқдаги тоғлардан ташиб келтирадиган махсус сангфурушлар бор эди. Улар ҳар бир тошнинг бўйи ва энини ўлчаб, гоҳо вазнини катта тарозиларга қўйиб тортиб сотишарди. Янги пойтахтни қуришга ўн минглаб одам жалб этилган, ҳаммасининг тошга иши тушарди. Шунинг учун Секрида каттакон тош бозори пайдо бўлди.

Тош ортилган араваларнинг шақир-шуқури Салим ота турган жойларга ҳам эшитила бошлади. Муроднинг чилласи чиққандан кейин Акбар уни кўришга келди. Салима бегимни кучиб табриклади-да, йўргакдаги болани қўлига олиб, оқиш юзига ва тилладай товланган сочларига қаради:

— Боболарига тортибдир! Умри узоқ бўлсин! Бегим, тилагингиз недир? Буюринг!

— Тилагим — Секридан кетмаслик. Бу ерлар жуда хосиятли экан. Жаннатмакон Бобур бобомиз

бу ерларни ёқтириб, Боғи Фатҳни барпо этгани бежиз эмас экан.

— Шунинг учун янги пойтахтда Фатҳобод деб ном қўймоқчимен, — деди Акбар.

— Улуғ бобомизнинг руҳини шод этадиган хайрли иш! Барча ниятларингизга етинг, ҳазратим! Фақат... янги пойтахтингизда мен билан Мурод учун алоҳида бир гўша топилгаймикин?

Салима бегим энди ҳарамда, кундошлари орасида туришни истамас эди. Буни сезган Акбар:

— Сиз билан Мурод учун икки ошиёнлик алоҳида кўшк қурдирмоқдамен! — деди. — Ҳовлисида чорчаманлари, салқин фавворалари бўлгай.

— Миннатдорман, ҳазратим! Биз бу масъуд кунларга Салим отанинг шарофати билан етишдик. Лекин ҳозир отанинг дармони кетиб, эски хасталиклари қўзғаб юрибдир...

Акбар Салим отадан хабар олиш учун унинг уйчасига кирди. Тўрда оқ пўстак устида ёнбошлаб ётган Салим ота ўрнидан мажолсиз кўтарилди. Акбар уни тургани қўймай, чўк тушди-ю, отанинг эгнидаги оқ хирқанинг этагини кўзига суриб ўпди:

— Сизга не бўлди, Салим ота?

— Мени мунча тавоф қилманг, шоҳ ўғлим! Камина ҳам ожиз инсонмен...

Акбар унинг гапига тушунолмаб юзига ҳайрон бўлиб тикилди. Салим ота сўнги пайтларда бошдан кечирган ички туйғуларини унга қандай айтишни билмай жим туриб қолди.

Мурод туғилгандан кейин Салим отанинг эл орасидаги шуҳрати яна бир неча даража ошган эди. Ҳатто: «Акбаршоҳ Салим отанинг ҳурмати учун пойтахтни Аградан Секрига кўчирган эмиш!» деган овозлар тарқалди. «Салим ота Хўжаи Хизр экан» деган гапга ишонадиганлар кўпайиб кетди. Минглаб ихлосмандлар Хўжаи Хизрни учратиб, энг катта орзуларини унинг ўткир нафаси билан дарҳол амалга оширишни истар эдилар.

Бироқ Акбар қўйган соқчилар зиёратга келаётган издиҳомни отанинг уйи томонга ўтказмай қўйдилар. Отанинг ҳассага суюниб сўқмоқлардан пиёда юришини биладиган ихлосмандлари унинг йўлини пойлай бошлади.

Салим ота ўрмон йўлидан ўтиб қолса, унинг оёғига бош уриб, эзгу тилакларини айтишар, баъзилари қўй, эчки ёки бошқа жонлиғини унга атаб сўйишар эди. Салим ота:

— Мени Хўжайи Хизр деганлар адашган, мен ҳам сизлар каби оддий одаммен! — деса ҳам қутулмас эди. Кунлар ўтиши билан Салим ота пиёда сайрга чиқолмайдиган бўлиб қолди.

— «Ўт балосидан, сув балосидан асрасин» дер эдилар, шуҳрат балосидан ҳам қўрққулик экан. Бир неча кун подшо бўлганимда шон-шуҳратдан маст бўлиб, бир ўлимдан қолган эдим. Бу гал балки... қутулолмасмен.

— Ундай деманг, Салим ота! Мен сизнинг номингизга Секрида бир мадраса қурдирмоқчимен. Ҳали сиз унинг талабаларига маънавиятдан сабоқ бермоғингиз даркор.

— Шояд шундай бўлса! Менинг Абдулла Ниёзий, шайх Муборак деган маслакдошларим бор эди. Адолатли давлат тузумини орзу қилиб, Бианадаги халқ ҳаракатига иштирок этганлари учун Абдулла Ансорий уларни ўлимга ҳукм қилган. Аммо ўша халқ ҳаракати Шерхонлар сулоласини ичдан емириб, отангиз билан сизнинг Ҳиндистонга қайтишингизга йўл очган эди. Менинг ҳаётимдаги... энг ёруғ кунлар ҳам адолат учун кўтарилган ўша Бианадаги қўзғалонга қатнашган пайтим бўлди... Бу халқ ҳаракати ҳамон сўнган эмас. Унинг чўғлари энг яхши одамлар қалбида ҳали ҳам ялтираб турибдир. Абдулла Ниёзий, шайх Муборак, унинг Файзий деган тўнғич ўғли, Абулфазил деган ўртанчиси — ҳаммалари адолатли раҳбарга ғоят ташна. Улар Сирҳинд, Гужарат томонларда Ансорийдан қочиб юрган эмишлар... Агар менинг куним битса... ўшалар сизга содиқ... балоғардон бўлгай!

Акбар Салим отанинг касали жиддийлигини сезиб, сарой табибларини чақиртирди. Дори-дармонлар билан отани анча вақт муолажа қилдилар. Эски яраларининг ўринлари оғриб, ота узоқ вақт уйдан чиқолмай ётди. Акбар билан Ҳамида бегим уни яна кўришга келганларида:

— Энди... рози бўлинглар! — деди.

Ҳамида бегим унинг қоқсуяк бўлиб қолган қўлини кўзига суриб, йиғлаб юборди:

— Биз мингдан минг розимиз... Биздан ўтган бўлса... кечиринг!..

Акбарнинг ҳам ўпкаси тўлиб гапиролмай қолди. Бу қандай шафқатсиз тақдирки, ким унга катта

яхшиликлар қилса узоқ яшай олмай, ўлиб кетади. Отаси, Байрамхон, Моҳим энага... Мана энди Салим ота... Шоҳлик ҳокимияти чиндан ҳам ота айтгандай бир аждаҳо экан-у Акбарга қалқон бўлган энг яхши одамлар бирин-кетин унинг қурбонига айланмоқдами? Балки энди навбат Акбарнинг ўзига ёки онаси Ҳамида бегимга келгандир?

Бу тахмин Акбарни сескантириб юборди.

Салим ота эртаси куни узилди.

Уни Секри тоғининг устига — янги қурилаётган пойтахтнинг марказига дафн этдилар. Отанинг оқ мрамор мақбара ичидаги қабри — Фатҳободдаги биринчи сағана эди. Поклик тимсоли бўлган маънавий отасининг қабрини Акбар денгиз тубидан олинган соф садафлар билан қоплаттирди.

## ФАТҲОБОД, ГУЖАРАТ ИККИ СУИҚАСД

Бундан қирқ беш йил муқаддам Секрининг Боғи Фатҳида Бобур Хондамир билан сув ичган булоқ ҳали ҳам ер остидан тоза қумлар билан бирга қайнаб чиқиб турибди. Унинг тиниқ суви баландга бўй чўзган санобар ва нинб\* дарахтлари орасидан шилдираб оқмоқда.

Суиқасддан ярадор бўлган Акбарни кечки пайт тахтиравонда шу боққа кўтариб келдилар...

Бу ҳодиса куппа-кундуз куни Дехли кўчасида юз берди. Акбар отасининг мақбарасини зиёрат қилиб қайтаётган эди. Ёнида элликтача отлиқ йигити ҳам бор эди. Зиёратга борганда у зирҳли кийим киймас, эгнида энгил оқ сўфи дилагай\* бор эди.

Катта кўчадан ўтаётганларида Акбар Моҳим энага қурдирган қизлар мадрасасининг икки ошиёнлик биносини таниди-ю, отининг жиловини тортди. Марҳуманинг хотираси учун шу ерда бир лаҳза тўхтаб ўтгиси келди. Мадраса томонга энди юзланган пайтда иккинчи қаватнинг айвонида кескин бир ҳаракат сезилди. Йўғон устун панасига яширинган барваста одам ёй ўқини Акбарнинг чап кўкрагига тўғрилаб отди. Ўқни жуда кучли қўллар отгани шувиллаб келаётган шарпасидан ҳам сезилди. Жангларда кўп юриб, бу шарпадаги ажал хатарини тез илғашга ўрганган Акбар дарҳол отнинг ёли устига эгилди. Аммо паналашга улгурмади.

Кўкракка мўлжаллаб отилган ўқ у эгилаётганда чап елкага шундай қаттиқ санчилдики, Акбар ҳушидан кетиб, эгардан ерга йиқилиб тушди. Ёнидаги Жалолхон қўрчи отидан сакраб тушиб, уни елкасидан суяб турғиза бошлади. Сижоатхон деган соқчи ўнтача йигити билан ўқ отган одамни тутиб келиш учун югуриб кетишди. Айвонда бир кўринган соқол-мўйлови ўсиқ девсурат йигит қизлар сабоқ тинглаб ўлтирган хоналарга кириб яширинмоқчи бўлди. Акбарнинг соқчилари қий-чув кўтариб йўлакка қочиб чиққан қизлар ва отинойилар орасидан:

— Пўшт, пўшт! — деб ўтишиб, ўқ отган одамни қувиб кетишди.

Бу орада Акбар сал ўзига келди-ю, елкасига санчилиб турган ўқнинг жизиллатиб оғриётганини, илиқ қон баданига сизиб оқаётганини сизди. Жалолхон:

— Ўқ заҳарланган бўлиши мумкин! — деди-ю, уни суғуриб ташламоқчи бўлиб бир тортди.

Лекин ўқ елка суяги билан эт орасига жуда чуқур кирган эди, бир тортганда чиқмади. Акбар оғриқ зарбидан ихраб, ранги оқариб кетганини кўрган Жалолхон ўқни яна қаттиқроқ тортишга журъат этолмади. Шунда Акбарнинг ўзи чап елкасига олд томондан санчилиб турган ўқни ўнг қўли билан шарт суғуриб олиб ташлади. Кўзи яна тиниб, қон қаттиқроқ оқа бошлаганини сезмади.

Хуржунда доим қонни тўхтатадиган дори, ярани боғлайдиган тоза мато ва малҳам олиб юрадиган Рафиқ маҳрам Жалолхонга ёрдамга етиб келди. Икковлашиб, Акбарнинг ярасини боғладилар ва қўлтиғидан суяб, сув бўйига, соя жойга олиб ўтдилар.

Қизлар мадрасасига кириб кетган йигитлар ўқ отган давангидай баҳайбат одамни тутиб, қўлларини боғлаб судраб чиқдилар. Унинг кетидан иккита навкар қўлидан тутиб олиб

келаётган мадраса қоровули:

— Мени қўйворинг, бу Пўлат васвасни мен киргизганим йўқ! — деб жавради. — Касофати ўзига урсин! Иккинчи ошиёнга яшириқча чиққан! Мен кўрсам уни мадрасага киргизармидим?

Номаҳрам девона айвонга осмондан тушганми? Навзан биллоҳ, беҳабармен!

Кўзлари қутурган хўкизнинг кўзларига ўхшаб қонталаш бўлиб турган Пўлат васвас Акбарнинг тирик қолганини кўриб:

— Сендек диндан қайтган даҳрий подшони ўлдириш ҳам оз! — деб бақирди. — Сен нуқул кофирларга ён босдинг, қанча мўмин-мусулмонни ўлдирдинг! Адҳамхон, Алиқулихон, Баҳодирхон менинг қадрдонларим эди. Пайғамбар авлодидан бўлган қанча сайид-у хўжаларни қувғин қилдинг! Ўзингга ўхшаган даҳрий чол Салим Чештига сиғиндинг! Мени ҳам ўлдирмоқчи бўлиб юрганингни эшитдим. Осмондан ваҳий келди! Шунинг учун аввал ўзингни ўлдирмоқчимен! Водариғ, душманам ҳамон тирик!

Жалолхон Пўлат васваснинг кекирдагига бир уриб, овозини ўчирди. Акбар Жалолхонга:

— Буни тирик сақламоқ керак! — деди. — Вазир Жамилга элтиб топширинг. Кетида кимлар турганини аниқласин.

Пўлат васваснинг бошига қоп кийдириб, оёғини ҳам боғлашди, уни навкаралардан бири отига ўнгариб қалъага олиб кетди. Акбарнинг елкасидан бошланган оғриқ бутун баданига тарқаб, иситмаси кўтарила бошлади. Отини келтирганларида узангига оёқ қўёлмай гандираклади. Қўлларини қимирлатса елкасидаги оғриқ чидаб бўлмас даражада зўрайиб кетарди. Лекин ёмон овозалар кўпаймаслиги учун у тишини-тишига қўйиб мулозимлари ёрдамида отга минди-ю, минг азоб билан Пуран қалъага етиб борди.

Бу ерда табиблар оғриқни босадиган дорилар бериб, уни даволашга тушдилар. Ҳар уч-тўрт соатда вазир Жамил келиб, Пўлат васваснинг тергови қандай бораётганини айтиб турди:

— Ҳазратим, бу девона кимларнинг қутқусига учиб шу аблаҳликни қилганини айтиб беролмади. Гаплари пойма-пой. Ким илкига ўқ-ёй бергани ҳам эсида йўқ.

— Қани ўша ўқ-ёй? Қуролни тафтиш қилдингизми?

Вазир Жамил Акбарга отилган ёй ўқини ва камонни келтириб кўрсатди:

— Ҳайриятки, ёй ўқига заҳар сурмаган эканлар, буни текшириб аниқладик, — деди.

Акбар соғ қўли билан камонни айлантириб кўрди. Унинг кўзга ташланадиган жойлари кумуш ва садаф билан зийнатланган, камоннинг ўзи энг қаттиқ ирғай ёғочидан қилинган эди.

— Ирғай Мовароуннаҳр тоғларида кўп ўсгай, — деди Акбар. — Камонни туронлик усталар ясаган бўлмасин?

Вазир Жамил камоннинг ички томонида ёғочга ўйиб ёзилган бир ёзув кўрди:

— Сиз ҳақсиз, ҳазратим! «Амали усто олим Шоший» деб ёзилмишдир. Об-бо, аблаҳлар-ей!

Жаҳонга машҳур камони шошийни Пўлат васваснинг илкига ким тутқизган экан?

Жароҳат оғриғидан иситмаси кўтарила бошлаган Акбар вазир Жамилга шиддат қилиб деди:

— Буни сиз аниқламоғингиз керак! Васвас қаерларда турган, кимлар билан учрашган?.. Боринг, энг моҳир тафтишчиларни ишга солинг!

— Бош устига, ҳазратим! — деб вазир Жамил орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Акбар садаф ва кумушлари нафис жило бериб товланаётган камони шошийнинг қизғиш ирғай сопига тикилганича оғир ўйга толди.

Боболар юрти Мовароуннаҳрни у тушида кўрганми ёки гўдаклигида Хонзода бегим уни Кобулдан Фарғона водийсига, Тошкент ва Самарқандга олиб бориб келганмиди — буни аниқ билмайди. Лекин бобосининг китобида тасвирланган Ўшнинг лолалари, Андижоннинг нашватиси, Марғилоннинг катта дона анорлари, Исфара бодомзорлари худди болаликда кўрилган унутилмас ажойиботлардек хотирасида аниқ гавдаланади. Акбар Самарқанд-у Тошкентларни соғингандай юраги ўша томонларга қараб талпинган пайтлар бўлади.

Ҳиндистон билан Турон орасида қатнаб турган савдо карвонлари Мовароуннаҳрнинг ширин-шакар меваларидан келтириб туради. Акбар Аграда яшаб Фарғонанинг ширин қовунларидан,

Самарқанднинг нақш олмаларидан еб кўрган, уларнинг тенгсиз мазаларидан кўп ҳузур қилган. Мана ҳозир эса бобо юртида ясалган камони шошийнинг аччиқ жароҳатидан азоб тортмоқда. Зеб берган камони ёвуз одамларнинг қўлига тушишини уста Олим Шоший қаёқдан билсин? Наҳотки шайбонийзодалар Туронда туриб, Аградаги Акбарга ўқ отган бўлсалар? Ҳозир Бухоро тахтида шайбон уруғининг энг бақувват вакили Абдуллахон ўлтирибди. У Акбар билан мураса йўлини тутиб, икки қайта элчилар, мактублар ва қимматбаҳо совғалар юборди. Абдуллахон сўнгги мактубида Эрон шоҳи Таҳмаспнинг вафот этганлиги, сафавийлар орасида ички кураш ва парокандалик бошланганини ёзган, уларга қарши иттифоқ тузишни ва Эронни биргаликда фатҳ этиб, шиалар давлатини йўқотишни таклиф қилган эди. Акбар отасига яхшиликлар қилган сафавийлар билан урушишни истамас, шиа-сунний адоватини ёмон кўрарди, шунинг учун Абдуллахонга ёзган жавоб мактубида ҳозир Ҳиндистоннинг ички ишлари ва Кобул-у Бадахшон чегараларини мустаҳкамлаш билан банд эканини, Эрон фавтҳига хоҳиши йўқлигини маълум қилган эди. Абдуллахонга шу керак эди — у ўзининг энг нуфузли қўшнисини бўлган Акбарнинг олдидан бир ўтиб қўйгандан кейин, ўғли Абдумўминни ёнига олиб, Хуросонга юриш қилди, Ҳирот, Астробод, ҳатто Машҳадни ҳам сафавийлардан тортиб олиб, ўз давлатининг бир қисмига айлантирди. Абдуллахон давлати шу тарзда кенгайиб бораверса, бир кун эмас бир кун Кобул-у Бадахшонга тажовуз қилиши ҳам мумкин. Аммо Акбар — унинг жанубга келадиган йўллари бекитиб турган кучли бир тўсиқ. Шайбонийзодалар бу тўсиқни Пўлат васваснинг қўли билан қулатиб ўтишга уринган бўлсалар ажаб эмас... Акбарнинг ўйи шу жойга етганда вазир Жамил латтага ўроғлиқ узун бир нарсани терговчига кўтартириб кириб келди.

— Ҳазратим, Пўлат васвас Моҳим энага мадрасаси яқинида эгаси кўчиб кетган, ташландиқ бир хароба уйда турар экан. Уйнинг омборхонасига эски лаш-лушлар орасига мана шу фаранги тўфанг бекитиб қўйилган экан. Ўқлари алоҳида жойда турибдир. Васваснинг касали қўзигандан кейин буларни тополмаганми... Ҳайриятки... тўфангни ишлатмабдир...

Акбар тўнғиз ўқи солиб отиладиган қувури йўғон фаранги тўфангни кўриб беихтиёр эти жунжикди. Тўфангнинг ёнида чарм халтачага солинган картеч ўқлар ҳам бор эди. Пўлат васвас бу тўфангдан ўқ отса Акбар тирик қолиши гумон эди...

— Васвас тўфанг отишни ўрганган эканми? — сўради Акбар.

— Ҳа, Адҳамхонга навкар бўлганда ўрганган экан.

— Тўфангни унга ким берганини айтдимиз?

— Бир кекса фарангининг номини айтди. Алварми... Пакварми... Қўшнилари билан суриштирсак, Гоа оролида турадиган савдогар фаранги Пўлат васваснинг олдида бир-икки марта келиб кетган экан.

Ҳумоюн тирик пайтида Алваро Пакавира деган фаранги Гоадан тўфанг кўтариб келганини, кейин Шерхон томонга ўтиб, унинг фитналарига қатнашганини ўғлига айтиб берган эди. Акбар буни ёшлик хотирасининг кучи билан дарҳол эслади-ю:

— Фарангини қидиртиринг, — деб буюрди вазир Жамилга. — Калаванинг учи балки ўшанинг илкидадир!

Вазир Жамил шу кетганича Деҳли карвонсаройларини қидиртириб, биронта фарангини тополмади. Фарангилар билан савдо сотиқ қиладиган дўкандорлар Пакавира деган кекса савдогар бундан бир ой олдин Гоага қайтиб кетганини айтдилар.

Энди Акбарнинг хаёли Гужарат ва унинг жанубий қирғоқларини эгаллаб олган фарангиларга кетди. Улар Акбар тузаётган кучли давлатдан манфаатдор эмас. Ҳиндистонни парча-парча қилиб, унинг бир вилоятини бошқаси билан уруштириб, ҳаммасини заифлаштириб, сўнг мамлакатга ўзлари хўжайин бўлишни кўпдан бери орзу қилишади. Гужаратдаги Музаффаршоҳни Акбарга қарши гиж-гижлаб юрганлар ҳам мана шу фарангилар. Улар Гоа оролини босиб олганларига олтмиш йил бўлганини, шундан бери бутун Ҳиндистонни ўзлариники қилиш ниятида эканини Акбар билади. У икки йилдан бери Гужарат юришига

тайёргарлик кўрар экан, Музаффаршоҳни енгандан сўнг Гоадаги истилочиларни ҳам денгиз ортига қувиб юбормоқчи эканини машваратларда бек-у аъёнларига айтган. Эҳтимол, шу аъёнлардан қайси бири унинг бу ниятини фарангиларнинг қулоқларига етказгандир. Деҳли-ю Аграда уларнинг хуфиялари ҳам юрганини мана бу тўфанг кўрсатиб турибди. Улар Акбарнинг Гужарат ва Гоа оролига юриш бошлашини кутиб ўлтирмасдан, уни Пўлат васваснинг қўли билан олдинроқ маҳв қилишга интилган бўлсалар керак.

— Фарангилар Пўлат васвас билан қандай тил топишган? — сўради Акбар вазир Жамилдан. — Орада турган воситачиларни топмоқ керак!

— Васвасдан шуни сўрасак, Адҳамхонни айтди. Ҳолбуки, Адҳамхоннинг ўлганига ўн йил бўлди.

— Ўқ-ёйни ким берганини айтмадимми?

— Осмондан тангри юборган эмиш! Лекин васвас бир вақтлар Шарафиддин мирзонинг хизматида бўлганини айтди.

Акбарнинг хаёли яна Гужарат томонга кетди. Чунки Шарафиддин мирзо Самбҳал вилоятида ҳоким бўлганда кўп золимликлар қилгани учун Акбар уни лавозимидан маҳрум қилган эди. Ота уруғи машҳур Хўжа Аҳрор авлодидан тарқаган, она томондан самарқандлик теурийзода Султон Маҳмудга чатишган. Шарафиддин Мирзо Акбардан аразлаб Гужарат томонларга кетиб қолган. Акбарнинг янгича сиёсатидан норози бўлган бошқа мирзолар — Ҳусайн Бойқаро авлодлари ҳам Гужарат тождори Музаффаршоҳ томонига ўтиб кетган. Улар ўша ёқларда Акбарга қарши иғволар қилиб юрганларини хуфиялар айтиб келган эди. Балки энди улар Акбарнинг Деҳлидаги яширин душманлари билан тил бириктиргандир? Сўнг ўзларини панага олиб, Пўлат васвасни ишга солгандирлар? Акбар шу тахминни айтгандан кейин вазир Жамил Пўлат васвасни биладиган одамларни излаб топиб, унга юзлаштирди. Лекин эси кирди-чиқди бўлиб қолган Пўлат васвас танишларининг қайсиси билан қаерда учрашганини хотирлай олмас, уни жиноятга олиб келган занжирнинг кўп ҳалқалари ёдидан тушиб қолган эди.

— «Подшо сизни ўлдиртиргай» деган гапни кимдан эшитдингиз? — деган саволга:

— Осмондан ваҳий келди, — деб жавоб берарди.

Пўлат васвас Убайдулла маҳдум деган мулланинг хизматида ҳам бўлган, бу одам унинг касалини даволашга уринган эди. Терговчи шуни аниқлагач, васвасга Убайдулла маҳдум ҳақида савол бера бошлади:

— Ҳазратимни «дахрий» деб айблаган одам Убайдулла маҳдуммиди?

— Йўқ, ундан каттароғи.

— Шайх Ансорийми?

— Мен уни билмаймен. Тангрининг ўзи билан сўзлашганмен. Подшони осмон «дахрий» деган.

— Убайдулла маҳдум билан охирги марта қачон кўришган эдингиз?

— Беш йил... йўқ, бир йил... эсимда йўқ! Подшонгиз бузуқ! Уни Салим Чешти йўлдан урган.

Бианадаги исёнчилар Акбарни айнитган...

— Салим ота пок одам эди.

— Пок бўлса нечун Сакина бонуга кўз олайтирган?

— Қайси Сакина бонуга?

— Убайдулла маҳдумнинг жуфти ҳалоли. Уни Салим Чешти билан Биана маҳдийлари айнитган!

Терговчи Убайдулла маҳдумни топдириб, гувоҳликка чақирди. Унинг тўртинчи хотини — ўн саккиз ёшли Сакина бону Салим Чештига эмас, Акбарга арзга борган экан. Унгача Салим ота оламдан ўтган, лекин васваснинг хаёлида ҳамма нарса аралашиб кетган эди.

Убайдулла маҳдум катта хотинларининг чақувига ишониб, Сакина бонунини қаттиқ калтаклаган экан. Акбар бу гўзал жувоннинг калтак зарбидан кўқарган юзига қараб, унга раҳми келди-ю, муншиси Ашрафхонга буйруқ берди:

— Убайдулла маҳдумни менинг номимдан огоҳлантиринг, агар бу мунгликка яна жабр қилса, қозикалонга айтиб, никоҳидан чиқартиргаймиз! Маҳдумнинг ўзини Банголага бадарға қилдиргаймиз!

Акбарнинг бу таҳдидидан сўнг Убайдулла маҳдум Сакина бонуга яхши муомала қиладиган бўлган, жувон тинчиб қолган эди. Лекин уйдаги гап кўчага чиққани ва Убайдулла маҳдумнинг ёш хотини Акбар билан кўришиб, гаплашганининг ўзи саройда турли миш-мишларга сабаб бўлган эди. Охирида бу миш-мишларни кимдир Пўлат васвасга тескари қилиб етказган ва унинг жинини атайлаб қўзғатган эди. Лекин ким шундай қилган? Васвасни Акбарга қарши қайраб солганлар кимлар? Пўлат васвас буни аниқ айтиб беролмас, сўз тополмай қолганда «осмондан ваҳий келди», «тангрим ўзи айтди» деб ёлғон важ кўрсатарди.

Акбар табибларга буюриб:

— Васвасни даволаб кўринглар, балки тузалганда ҳақиқатни топиш осон бўлмай? — деди-да, ўзи Дехлидан Фатҳободга кетди.

Орадан икки ҳафта ўтганда хабар келдики, табиблар васвасни даволаб, ақлини сал жойига келтиргандан сўнг, у қилган ишининг бутун даҳшатини энди сезади, бошини ҳибсхонанинг тош деворига бор оғирлиги билан уради-ю, икки кун беҳуш ётиб жон беради.

Акбар буни Секрида туриб эшитди, «балки ғанимлар ўз жиноятларини бекитиш учун уни шу тарзда ўлдиргандирлар?» деган тахмин хаёлидан ўтди.

Душман ўнта бўлса, гумон мингта. Елкасидаги жароҳат уч ойда тузалган бўлса ҳам, унинг аччиқ оғриқлари Акбарнинг эсидан чиқмайди. Ташқи душманларининг бир чети Туронда бўлса, бир чети узоқ Фарангистонда турганлиги, улар ичкаридаги қора кучлар билан тил бириктириб, Акбарнинг жонига қасд қилишлари мумкинлиги хаёлидан нари кетмайди. Уйқусиз тунларда ички-ташқи душманларнинг қайсисидан қандай сақланиш ҳақида ўйланарди.

\* Н и н б — ақасниқига ўхшаш барглари ва шохлари тўп бўлиб, тепаси соябонга ўхшаб турадиган баланд даррахт.

\* Д э л а г а й — яқтаққа ўхшаш кийим астарсиз тўн.

\* \* \*

Шу орада Аградан Секрига шайхулислом Абдулла Ансорий бир гуруҳ салласи катта дин пешволари билан Акбарни кўришга келди.

Ёши олтмишдан ошган бўлса ҳам, ҳали жуда тетик бўлган Ансорийнинг учи киндигига тушадиган узун оқ соқоли бор. Ёнида салобатли қозикалон Муҳаммад Яздий, жиккак имом Абдуқодир Бадавни ва яна шунга ўхшаган беш-олтита уламолар Акбарга узоқ умрлар тилашди. Акбар кўкалдоши Азиз кўка билан бирга Абдулла Ансорийни янги пойтахт бўйлаб олиб ўтишди ва битган биноларни кўрсатишди.

Барча вилоят амирлари минг-минг одамлари ва от-уловлари билан ишлаётганликлари учун муҳташам иморатлар жуда тез қад кўтарган эди. Акбарнинг тоғ устидаги саройи, кўлга қараган салқин ёнбағирдаги рани Жодҳа Бай кўшки ва Салима бегимлар учун қурилган икки ошиёнлик гўзал иморатлар аллақачон пардоздан чиққан эди.

Ансорий бунинг ҳаммасини кўкларга кўтариб мақтади-да, кейин тагдор қилиб сўради:

— Ҳазратим, бу пойтахтдан шайхулислом учун ҳам ўрин берилмайми?

— Юринг, тақсир, сиз учун махсус жой танлайлик,— деди Акбар ва уни атайлаб Салим ота мақбараси олдига бошлаб келди.

Ансорий бир вақтлар ўлимга буюрган ғоявий душманининг яхлит садаф билан зийнатланган оқ мрамор мақбарасини кўрганда ичидан зил кетди, овози титраб, зўрға тиловат қилди. Акбар унга тикилиб туриб:

— Тақсир, хабарингиз бор, — деди. — Яширин ғанимларим мана шу мақбарани қурганим учун мени даҳрийликда айбладилар. Пўлат телбани ишга солиб ҳатто ўлдирмоқчи бўлдилар!..

Акбар «Ўша яширин душманлар орасида сизнинг ҳам одамларингиз бўлса бирор куни кўлга тушиб қолар», демоқчи эди. Шайх Ансорий буни пайқади-ю, сири фош бўлишидан қўрқиб,



дарҳол дуо-ю фотиҳага қўл очди:

— Пўлат васвас гўрида тўнғиз кўпсин! Парвардигори олам барча ғанимларингизни васваснинг кўйига солсин! Сиз янги пойтахтда узоқ умр кўринг, ҳамиша зафар ёрингиз бўлсин!

Шайх Ансорийнинг тилёғлама гаплари дилидаги адоватни яширишнинг бир воситаси эди.

Риёкорликда меъёрни ҳам унутиб, Акбарнинг ғанимлари қаторида ўзини ҳам қарғаётганини сезмас эди.

Акбар ўқ еб тортган азобларининг аламига уни яна бир боплагиси келди-ю, Салим ота мақбарасидан анча нарида ҳинд услубида қурилиб битай деб қолган икки ошиёнлик чиройли иморатни кўрсатди:

— Мана буни рожа Бирбал учун қурдирдик.

Ансорийнинг рожа Бирбални ҳам кўрарга кўзи йўқ. Шунини биладиган Акбар:

— Сиз учун худди мана шу ердан ҳовли-жой ажратмоғим мумкин, — деди.

Рожа билан кўшни бўлиш ва Салим ота мақбараси ёнида яшаш Абдулла Ансорий учун доимий қийноққа айланиб кетиши муқаррар эди.

— Ҳазратим, нарироқда мадраса қурилган экан. Бизга ўша томондан жой кўрсатсангиз.

— Майли-ю, лекин мадраса ҳам Салим ота номига қурилган. Унга шайх Муборакни бош мударрис қилмоқчимиз.

Шайх Ансорийнинг яна кайфи учди:

— Қайси шайх Муборак?

— Сиз уни ҳам «дахрий» деб ўлимга буюрган экансиз. Аммо биз кўкалдошимиз Азиз кўка ёрдамида тафтиш қилиб билдик. Шайх Муборак ўта диёнатли, билими зўр, қалби пок аллома экан. Гужаратдан чақириб олдик.

— Лекин у халқни подшога қарши қўзғатган исёнчи-ку!

— Қайси подшога қарши қўзғатган? Исломшоҳга қаршимиз? Сиз ўзингиз ҳам Исломшоҳга қарши бориб, бизнинг ҳазрат отамизга яширин маълумотлар юбориб тургансиз-ку, тақсир?

— Бу рост!..

— Қани, юринг, агар шайх Муборакка яқин бўлай десангиз, сизга мадраса ёнидан уй солдирайлик.

— Мени маъзур тутинг, ҳазратим! Ҳозирча Аграда турганим маъқулга ўхшайдир. Ўша ердаги уй-жойим яхши. Кекса одамнинг кўчиши қийин...

Янги пойтахтга янгича сиёсат тарафдорларини йиғиш ниятида бўлган акбар шайх Ансорийни, «кўчиб келинг, бошқа жой кўрсатай», деб қистамади. Бундан алами келган Ансорий оро берилган соқолининг учини асабий эзғилади-да:

— Ҳазратим, янги пойтахтнинг масжиди жомеъси қаерга қурилмоқда? — деб сўради. — Ахир жума кунлари хутба ўқимоқ керак-ку!

«Агар биз номингизни хутбага кўшиб ўқимасак, сизнинг подшолигингизни ҳеч ким тан олмай!» демоқчи эди шайх Ансорий. Акбар унинг очиқ айтилмаган бу таҳдидини гап оҳангидан пайқади.

Ансорийнинг диний ҳокимияти ҳали жуда кучли. У билан бирга келган уламолардан ташқари, юзлаб қуролли муҳтасиблар, шайхулисломга мурид бўлган бек-у аъёнлар, масжидда унинг ортида туриб намоз ўқийдиган минглаб қавмлар дин пешволарини илоҳиёт вакиллари деб билдилар, уларга ҳайиқиб қарайдилар ва кўр-кўрона эргашдилар. Акбар Ансорийнинг диний ҳокимиятини тан олмаса, имом-у уламолар авом халқни унга қарши қўзғатиб ғулу кўтаришлари мумкин. Ансорийнинг тагдор саволига жавобан:

— Тақсир, масжиди жомени сарой ёнига қурмоқдамиз, — деди ва шу билан унга беихтиёр ён бергандай бўлди.

Акбарни Ансорийга боғлаб турган эскича эътиқод иплари ҳозир унга ўргимчакнинг ёпишқоқ тўридек нохуш туюлди. Бу тўрни ёриб чиқиб кетиш учун Акбар ўз атрофига янгича имом-у эътиқод тарафдорларини йиғмоғи ва уларга суйанмоғи керак...

\* \* \*

Калта қора соқолида жингаласи бор, юз-кўзи арабларникидай хиёл жигарранг тус бериб товланган, лаблари қалин Абдулфазл Акбарнинг кутубхонасида одоб билан чўкка тушиб ўлтирибди. Хонтахта устида уюм-уюм китоблар: бири арабча, бири форсча, бири қадимги санскрит тилида, яна бири туркийча. Акбар йигирма уч ёшли Абулфазлнинг турфа тилли бу китобларни яхши билишини, бирини бирига қиёслаб, бемалол таҳлил қилишини кўрди-ю, таажжуб билан сўради:

— Аслингиз қайси улусдан?

— Бобокалонимиз араб эканлар, — деди Абулфазл.— Беш аср бурун Ҳиндистонга келиб қолганлар. Оналаримиз — ҳинд аёллари. Ҳинд-араб қони беш аср аралашиб, ахийри биз пайдо бўлганмиз.

Абулфазлнинг акаси Фаёзий ҳам истеъдодли шоир эди. Кўп йил қувғинда юриб ўғилларини шунчалик билимли ва маърифатли қилиб тарбиялаган шайх Муборакка Акбар ўзича яна бир қойил бўлиб қўйди.

— Раҳматли Салим ота сизларга жон куйдиргани бежиз эмас экан, — деди. — У киши айтар эдики, узоқ қонларнинг аралаш ишидан турфа дарахтларнинг пайванди каби ноёб мевалар бергай.

— Иншоолло, бу ҳикматли фикр шаҳзода Салим қиёфасида янада мукамал амалга ошгай, — деди Абулфазл Акбарнинг ҳинд аёлидан кўрган ўғлини алоҳида эҳтиром билан тилга олиб. Бу йигитнинг билимига яраша ақли ва фаросати ҳам ўткир эканини сезган Акбар:

— Салим отани кўрганмидингиз? — деб сўради.

— Ҳа, ота бизга ҳомий эдилар. Қувғин бўлиб қочиб юрганимизда бир қанча вақт бошпана бердилар. Ўшанда у киши менга бутун ҳаётимни етти фазилат асосига қуришни ўргатган эдилар...

— Масалан, қайси фазилатлар?

— Биринчиси: яхшиликка муҳаббат. Иккинчиси: инсонга мурувват. Учинчиси: ҳақ йўлдаги ботирлик. Чунки ўғри, босқинчиларнинг ҳам ботири бор. Биз фақат ҳалол яшайдиган кишининг ботирлигини фазилат деб билурмиз. Тўртинчиси: одамга куч-қудрат берувчи илм-у маърифат. Бешинчиси: барча сўз-у ишдаги самимият. Олтинчиси: хулқ-у атвордаги инсоф-у диёнат. Еттинчиси: инсонни камолотга етказувчи маънавият.

— Афсуски, ҳаётда бу фазилатларни соф ҳолда топиб бўлмагай! — деди Акбар. — Яхший-у ёмон, ҳақ-у ноҳақ мудом аралашиб кетгай. Одамлар неча минг йиллардан бери яхшини ёмондан, эгрини тўғридан бехато ажратиш йўлини излайдилар. Нечун бу йўллар ҳанузгача топилмайдир?

— Ҳазратим, бу йўллар кафтдаги чизиклардай муқим турганда, одамзод уларни аллақачон топган бўларди. Лекин биз «йўллар» деб айтадиган нарсалар, аслида, оқиб турган дарёлардир. Яхши-ю ёмон, ҳалол-у ҳаром — дарё сувидай муттасил ҳаракатда бўлгандан кейин ноилож аралашиб кетадир. Ҳаракатдаги дарёнинг яхши хосиятини ёмон лойқалардан ажратиш бениҳоя мушкул.

— Балки бу умуман мумкин эмасдир? Мен янги пойтахтда янги бир инсоний муҳит, адолатли бир жамият барпо қилиш орзусидамен. Балки бу рўёбга чиқмайдиган бир хаёлотдир?

Акбар дилини очиб сўзлаётганидан руҳи кўтарилган Абулфазл Арастудан Ибн Сино-ю, Навоийгача барча улуғ одамлар адолат ахийри бир кун ғалаба қилишига ишониб яшаганларини айтди. Шу ишонч бўлмаса, яшашнинг маъноси қолармикин?

— Рост, — деди Акбар, — биз не учун дунёга келдик? Уни бир озгина бўлса ҳам ободроқ, адолатлироқ қилиб кетмасак яшашнинг не маъноси бор?

— Ҳазратим, қадимий китобларда ривоят борки, ҳар минг йилда янги бир доҳий туғилиб, барча

адолатсизликларни бартараф қилгай.

Абулфазл сўзининг тасдиғи учун мез устида турган китобларни бир-бир очиб, гоҳ санскрит тилида, гоҳ қадимги форс-пахлавий тилида мисоллар келтира бошлади:

— Мана, ҳиндларнинг муқаддас китобида айтилмишдир: Офтоб тангриси Вишну таносих\* қонуни бўйича дунёга чўпон бўлиб қайтиб келгай, барча адолатсизликларни йўқотиб, яхшилардан адолатли жамият тузгай. Насораларда ривоят борки, янги бир маҳдий Мессия, яъни Масиҳо қиёфасида келиб дунёда адолат ўрнатармиш.

Акбар оташпарастрларнинг «Авесто»сида ҳам шунга ўхшаш ривоят борлигини эслади: Зорастр авлодидан Саушъянт деган доҳий пайдо бўларкан, ёмонликни йўқотаркан-у дунёни покларкан. Турли халқларнинг эътиқодлари бу қадар ўхшаш бўлса, диний адоватлар қаёқдан чиқиб келмоқда?

Улар биргалашиб шу саволга жавоб излай бошладилар. Абулфазл Акбардан тўққиз ёш кичик бўлса ҳам, тарихни яхши билганлиги ва беҳад кўп китоб ўқиганлиги туфайли иккови тенгдош ва маслакдошлардек берилиб суҳбатлашар эдилар. Абулфазлнинг фикрича, ҳамма бало — руҳонийларнинг тамагирлиги-ю фотиҳларнинг диний хурофот ёрдамида босқинчилик сиёсатини амалга оширишида. Гоҳ ғазот-у жиҳот, гоҳ салб юришлари, гоҳ ҳинд-муслим қирғинлари — бари ғаразли мақсадларга хизмат қилган. Бидъат-у хурофот бир халқни иккинчисига ёмон кўрсатмоқчи бўлса, албатта, унинг урф-у одатларини, имон-у эътиқодини бузиб талқин қилади.

— Ҳазратим, жоҳиллар шу йўл билан... «Фақат биз яхши, бошқалар ёмон» деб, ўзларини устун кўрсатиб, хурофий ҳокимиятларини ўрнатурлар. Улар учун ҳақиқат керак эмас. Хурофот-у бидъат мудом тахминий гапга, ривоятга, миш-мишга асосланиб иш кўрур. Кўпчилик руҳонийлар бошқа халқларнинг имон-у эътиқоди нелигини билмайдир, билишдан ҳам чўчийдир. Гўё бошқа динларга қизиқса, муслимлик эътиқоди бўшашиб кетармиш. Шунинг учун бошқа тилдаги нодир китобларни «макруҳ» санаб, иликларига ҳам олмайдиган уламолар кўп. Ҳолбуки, яхшини ёмондан фарқ қилмоқ учун уларни ўрганиб чиқмоқ керак. Фақир шу эътиқод асосида дунёдаги бешта асосий динларнинг тарихини қиёсан ўргандим-у фарқларидан ташқари ўхшаш жойлари кўплигидан ҳайратга тушдим.

Абулфазл «Инжил»ни очди:

— Мана, Одам Ато билан Момо Ҳаво ҳақидаги ривоят насораларда ҳам бор. Фақат улар Одам Атони Адам дейдилар. Момо Ҳавони Ева дейдилар. Яна бир нарсага эътибор беринг, ҳазратим: фотиҳа ўқилгач, муслимлар «омин» дейдилар, насоралар «амин» дейдилар, юнонлар «амн» дейдилар, ҳиндлар «оувмм» дейдилар.

— Тўрталаси ҳам ўхшаш! — ҳайрат билан хитоб қилди Акбар. — Агар турли улуслар бидъат-у хурофот таъсиридан қутулсалар-у ўзлари ҳақидаги чин ҳақиқатни билсалар, даҳшатли диний адоватлар ўз-ўзидан йўқолиб кетмасмиди?

— Мен ҳам нуқул ана шу ҳақда ўйлайман-у ҳеч ўйимнинг тагига етолмаймен! Чунки кўп жойда шайх Ансорийга ўхшаш хурофотчилар ҳокимият тепасига чиқиб олмишлар. Улар бошқача фикр юритадиганларни «дахрий» эълон қилиб ўлимга буюрурлар, зиндонга ташлайдилар. Ҳатто Улуғбекдек тождор алломани ўшалар ўлимга ҳукм қилиш ҳуқуқига эга бўлганини тарихдан билурсиз.

— Менга қарши суиқасд тайёрлаганлар ҳам шулар! — деди Акбар баданига санчилган ёй ўқининг аччиқ оғриғини ҳозир қайта ҳис қилгандай озорланиб.

— Фақат шарқда шундайми десам, ғарбда — Фарангистонда ҳам диний ҳокимият жуда шафқатсиз эмиш. Гужаратда юрганимда фаранги денгизчилар сўзлаб бердилар. Уларда биздагидан ҳам катта хурофий ҳокимият бор экан. «Инквивизитсия» дейиларкан. Даҳрий деб гумон қилинганларни минг қийноқларга солиб, сўроқ қилармишлар. Даҳрийлиги исбот этилса, устунга боғлаб қўйиб, тагидан ўт қўйиб, куйдирармишлар. маърифатли алломалар хурофотга зид бўлган янги фикр айтса бас, биздагига ўхшаб, уларни ҳам даҳрийликда айблашар экан-у

оловда куйдириб ўлдиришаркан. Ҳолбуки, имон-у эътиқодни ҳар бир киши дилига жойлагай. Инсон дилини бу тарзда идора этиб бўлғайми, ахир, ҳазратим? эътиқоди бошқача бўлган одамларни шарқда тошбўрон қилиб ўлдирадиган, ғарбда оловга ташлаб куйдирадиган жоҳиллар истибдоди қачондир бир вақт йўқотилмоғи керак!

Бу ҳокимиятдан кўп жабр кўрган Салим ота ҳам шу фикрни айтгани Акбарнинг эсига тушди. Энг яхши одамларга шунчалик зулм ўтказаетган ансорийларнинг ҳокимиятидан қандай қилиб қутулиш мумкин?

Мана шу фикр Акбарга беш-ўн кун тинчлик бермай юрди. У абулфазл билан яна кутубхонада учрашганда улкан гумбазли янги бинонинг қоғозга чизилган хомаки режасини кўрсатди.

— Жаноб Абулфазл, фараз қилингики, бу гумбаз — илоҳий осмон рамзи. Мамлакат халқларининг имон-у эътиқодларини худди тоғнинг турли ёнбағирлари каби шу яхлит гумбаз остига йиғсак не дейсиз?

— Қандай қилиб, ҳазратим? — тушунмади Абулфазл.

— Ҳинд эли муқаддас санайдиган китоблар бор. Сиз уларнинг энг қадимийси деб «Ригведани» айтдингизми? Бинонинг алоҳида бир қисмини шу китоб эгалласа... ҳиндларнинг имон-эътиқодига мос келурми?

— Шубҳасиз мос келур!

— Мамлакатимизда оташпарастрлар бор. Уларнинг «Авесто»си қачон ёзилган?

— Бундан уч минг йил муқаддам.

— Демак, бинонинг иккинчи қисми «Авесто»га, учинчи қисми насораларнинг муқаддас китобларига берилса, тўртинчи қисми — муслимлар эътиқодига макон бўлса.

— Барча эътиқодлар бир гумбаз остида бирга, баробар!.. Ҳазратим, тарихда ҳали ҳеч ким қилишга журъат этмаган янги ишга бел боғлабсиз! Энг муҳими, турли эътиқод вакиллари бир даврага йиғилсалар, ҳақиқатни билишлари осонроқ бўлғай, хурофот-у бидъат чекингай.

— Охир-оқибатда ансорийларнинг хурофий ҳокимиятидан қутулиш мумкин бўлғай! — деб Акбар Абулфазлнинг фикрини давом эттирди. — Чунки бу ҳокимият диний адоватга асосланмишдир. Биз диний адоватни йўқотсак, ансорийнинг суянган устунлари қулагай, ўзи кераксиз бўлиб, четга чиқиб қолгай!

Абулфазл Акбарнинг режаси қанчалик узоқни кўзлаб чизилганини энди тушунди-ю, ҳаяжон билан ўрнидан туриб унга таъзим қилди:

— Ҳазратим, бу тўрт қисмлиқ обида — сизнинг улуғ бир меъморлик кашфиётингиз бўлғусидир!

— Агар бу чиндан кашфиёт бўлса, уни мен сизнинг ёрдамингиз билан қилмишмен, мавлоно! — деди Акбар.

Ўша куни Абулфазлга мўтабар мавлонолик унвони берилди. Кейинроқу Акбарнинг энг ишонган сирдош вазири бўлиб қолди.

Бир гумбаз остидаги тўрт қисмлиқ бинони улар ўзаро суҳбатда «Эътиқодхона» деб аташарди. Лекин диндорларни чўчитмаслик учун расмий равишда унга «ибодатхона» деб ном бердилар. Янги бинога жой танлашда эса Акбар Бианадаги халқ кўзғолонига бошчилик қилган Абдулла Ниёзийнинг эски ҳужраси ўрнини маъқул кўрди.

Бу ҳужра янги сарой биноти тушган жойга яқин. Абдулла Ниёзийнинг ўзига Салим ота турган кўл бўйидан бошқа жой берилган. Абдулла Ниёзий ҳозир қуролли кўзғолон йўлидан қайтган, лекин маҳдийлар эътиқодидан воз кечган эмас. У ҳам шайх Муборак каби бутун нажотни одил подшодан излайди ва Акбарга умид билан қарайди.

Акбар эса ансорийларнинг диний истибдодига қарши курашда марҳум Салим отанинг шогирдлари бўлган маҳдийларга суянади. Шу сабаблар билан икки орадаги яқинлик тобора ўсиб боради...

\* Т а н о с и ҳ — руҳнинг янги шаклларда қайта туғилиши ҳақидаги фалсафа.

\* \* \*

Ички ғанимларни бартараф қилиш йўллари шу тарзда белгилангач, Акбарнинг хаёлини ташқи душманлар кўпроқ банд қила бошлади. Уларнинг энг ашаддийлари ҳозир Гужарат ва Гоа томонларда эди. Улар ўша ёқлардан махфий одам юбориб, яна Пўлат васвасга ўхшаган одамларни Акбарга қарши зимдан ишга солаётган бўлишлари мумкин. Лекин Гужаратда Акбар юборган мушрифлар ҳам тинмай иш олиб бормоқдалар. Улар Гужаратдаги ички низолардан фойдаланиб, Музаффаршоҳнинг вазири Эътимодхон билан яширин алоқа ўрнатдилар. Акбарнинг номидан бу вазирга хатлар, совғалар элтиб топширдилар ва катта ваъдалар бердилар.

Ниҳоят, Эътимодхон Акбарга ён босиб, махфий жавоб ёзди:

«Ҳазрат шаҳаншоҳ! Бундан ўттиз йил бурун Гужарат сизнинг отангиз қаламравида эди. Ўшанда фақир Зафаршоҳлар сулоласига ён босиб, Гужаратнинг марказий давлатдан ажралиб чиқишига ёрдам берган эдим. Бу ишим хато бўлганини менга шу ўтган йиллар кўрсатди. Музаффаршоҳ Гужаратни хароб қилди. Денгиз қирғоқларидаги эллар фарангилар ихтиёрига ўтмоқда, илм-маърифат инқирозга юз тутди, диний адоват ва ички парокандалик Гужаратни беҳад заифлаштириб қўйди. Ҳолбуки, биз қудратли марказий давлат таркибида бўлганимизда бу аҳволга тушмас эдик. Сизнинг илм-у маърифатга кенг йўл берганингизни, диний адоватга қарши турганингизни, қандай ислохотлар ўтказганингизни ва катта қурилишлар қилаётганингизни Аграга, Деҳлига, Секрига бориб келган одамлардан эшитиб ҳавасимиз келур. Бизнинг истеъдодсиз жоҳил ҳукмдоримиз Музаффаршоҳ эл-улусни ўзидан бездирган, кўпчилик бек-у сипоҳилар ҳам ундан қутулишнинг йўлини изламоқдалар. Ҳатто мен уни бир вақтлар тахтга чиқарганимга энди минг пушаймонлар қилмоқдамен. Агар келсангиз, Аҳмадобод сизга пешкаш, маслаҳат билан дарвозаларни жангсиз очиб беришга тайёрмиз».

Акбар Гужарат юриши учун энди фурсат келганини сизди. Унинг хаёли Музаффаршоҳ қаноти остида қочиб юрган Шарафиддин мирзога ва Гоа оролидан Пўлат васвасга тўфанг юборган фарангиларга кетди. Ташқи ғанимлар билан курашда Акбар отасининг хатоларини такрорламасликка интилади. Янги давлат ҳам улкан дарахт каби мустаҳкам илдиз отмагунча уни суғуриб ташлаш осон бўлишини Ҳумоюннинг Ганга бўйидаги мағлубияти кўрсатган эди. Йигит пайтида тезкорликни яхши кўрган Ҳумоюн тахтга ўлтирганининг дастлабки уч-тўрт йили ичида шарққа ва ғарбга, жанубга ва шимолга кетма-кет юришлар қилиб, ўндан ортиқ вилоятларни забт этди. Лекин у Гужаратга юриш қилганда шарқда Бихор исён кўтариб, ихтиёридан чиқиб, мустақил бўлиб олди. Акбар ўша аччиқ сабоқларни эсда тутиб, давлатининг чегараларини шошмасдан, қадамма-қадам кенгайтириб бормоқда эди. ўн беш йил давомида Гужарат билан Агра оралиғидаги Биканир, Читор, Бунди, Малва каби вилоятларда ички парокандаликни тугатди, энг нуфузли рожа ва роалар билан қон-қариндош бўлди, отлиқ аскарларининг ярмини содиқ ражпутлардан ёллади. Ҳатто умр бўйи Бобур ва Ҳумоюнга қарши курашиб ўтган Рана Санграм Синхнинг невараси Удай Синх энди Акбарни тан олиб, у билан иттифоқ тузди. Унинг Эътимодхон билан махфий алоқа ўрнатганига ҳам икки йил бўлди. Энди Гужарат юриши учун вазият етилганини ўша ёқдан ахборот юбориб турган хуфияларнинг маълумотлари ҳам тасдиқлади.

Акбар ўн минг қўшин билан мезон ойида Аҳмадободга яқинлашди. Эътимодхон сўзида туриб, икки минг одам билан Акбар томонга ўтди. Музаффаршоҳ жанг қилишга юраги бетламай пойтахтни ташлаб қочди. Акбар Азиз кўкалдошни беш минг аскар билан қувғин қилиб юборди, ўзи Аҳмадободдаги подшо саройига кириб жойлашди.

Азиз кўка эртаси куни пешинда Музаффаршоҳни тутиб келтирди. Бу шоҳ қирқ ёшлардаги, семиз, қора одам экан, ўзи шунча йил ҳукмронлик қилган саройни энди Акбар эгаллаб олганини кўриб, юзлари аламдан кўкариб кетди. Бироқ жони ширин туюлиб, Акбар ўлтирган

тахт қаршисида таъзимга эгилди, ўнг қўлининг орқасини аввал ерга теккизиб, сўнг боши устига баланд кўтарди-да, таслим\* бажо келтирди:

— Ҳазрат шаҳаншоҳ, тақдир экан, биз енгилдик. Хатолик ўтган бўлса афв этинг. Агар қонимдан кечсангиз, то ўлгунча сизга садоқат сақлаб, бир гўшада тинчгина яшамоқчимен!

Акбар унинг заҳар томиб турган кўзларига қараб, дилидан ҳали адоват кетмаганини сезди.

Тахт ёнида турган Бҳагван Дас ҳам Акбарга, «ишоманг, сўзида турмагай!» деб шивирлади.

Лекин Аҳмадобод жангсиз олинганидан қувониб, кўнгли юмшаб турган Акбар тиз чўкиб, таслим бўлган одамни ўлимга буюришни ўзига муносиб кўрмади.

— Жаноб Музаффаршоҳ, менинг ота-боболарим «егилган бошни қилич кесмас» деган қоидага амал қилиб келганлар. Мен ҳам биринчи марта қонингиздан кечдим...

— Миннатдормен, ҳазратим, ҳоки пойингизни кўзга сургаймен.

Акбар унга Аҳмадобод яқинидан жогир берди, хазинадан нафақа тўлаб туришни, айна вақтда, кеча-ю кундуз атрофидан қўриқчини узмай, кўз-қулоқ бўлишни буюрди.

Музаффаршоҳни тутиб келган Азиз кўкага хони аъзам унвони берилди. Акбар уни Аҳмадободга ҳоким тайинлади-да, ўзи беш минг аскар билан денгиз бўйидаги Сурат бандарига йўл олди.

\* Т а с л и м — таъзимнинг бир тури.

\* \* \*

Ҳинд уммони. Охири уфқларга туташиб кетган баҳайбат катта сув ичида улкан кемалар ҳам писта пўчоғидай кичик кўринади. Акбар умрида биринчи марта денгиз кемасига тушиб, ота-боболари кўрмаган Камбей кўрфазида сайр қилди ва Гоа оролигача сузиб борди. Бу ерда у денгиз ҳокимлари бўлиб олган фаранги португалларнинг черковларини кириб кўрди.

Португалларнинг кемалари ҳинд кемаларидан йирикроқ ва қудратлироқ эди. Гоани ўзлариники қилиб олган ва денгиз йўлига хўжайинлик қилиб юрган фарангилар Акбарга илтифот кўрсатган бўлиб, уни энг катта кемаларида сайр қилдирмоқчи бўлишди.

— Мен ҳинд кемасида сузишни афзал кўрурмен!— деди Акбар ва Гоанинг португалиялик ҳокимидан таржимон орқали сўради: — Бу ерда илгари ҳинд ибодатхоналари, муслим масжидлари бормиди?

— Бор эди.

— Ҳозир нечун кўринмайди?

— Чунки... аҳоли бари черковга борадиган католиклардир.

— Қачондан бери? Асрлар давомида Гоада ҳиндлар билан муслимлар яшаб келар эди-ку.

Уларни фарангиларнинг Албукерка деган амиралбахри кириб ташлагани ростми?

— Ҳаммасини эмас... бир қисми... католик динига ўтган...

— Демак, фарангилар ҳинди-ю муслимларни зўравонлик билан ўз динларига ўтказмоқдалар! Балки сизлар бутун Ҳиндистонни зўравонлик билан босиб олмоқчидирсизлар?!

— Зинҳор ундоқ эмас, ҳазрати олийлари! Биз сиздек улуғ подшоҳни ҳурмат қилурмиз... Ҳинд халқи билан ҳам ҳамкорлик қилмоқчимиз.

— Айтинг-чи, жаноб ҳоким, расмий ҳужжатларда сизнинг лавозимингиз не тавр айтилуру? — сўради Акбар.

Гоа ҳокими Португалия қиролининг Ҳиндистон бўйича ноиби ҳисобланарди. Расмий ҳужжатларда бу ҳоким «Ҳиндистон витсе-қироли» деб улуғланарди. Ҳоким бунга очиқ айтса, бутун Ҳиндистонга даъво қиладигандек кўринишини сезди-ю, гапни бурди:

— Камина Португалия қиролининг Гоа оролидаги ноибимен...

— Фақат Гоа эмас, жаноб ноиб, сизни бутун Ҳиндистон ерларига хўжайин тайинлаб фармон чиқарилганидан биз хабардормиз! Қиролингизга шуни маълум қилингки, Ҳиндистон —

мустақил давлат, унинг ўз подшоси бор. Ҳиндистонга ноиб керак бўлса, уни Фарангистон қироли эмас, биз ўзимиз тайинлагаймиз!

— Бу сўзларингизни қирол ҳазратларига албатта етказгаймиз. Биз сизнинг мустақиллигингизни ҳурмат қилурмиз!

— Аммо баъзи фарангилар бизнинг ички ишларимизга аралашмоқдалар... Ҳатто бизга қарши суиқасд қилган бир телбанинг уйидан фаранги тўфанги топилди... Ҳозир бизда ҳам тўфанг-у замбараклар кўп. Огоҳлантириб қўймоқчимизки, яна шундай ишлар такрор бўлса, бизнинг замбараклар сизларга қарши отилмоғи ҳам мумкин!

Акбарнинг айтганини қила оладиган одам эканини биладиган Гоа ҳокими ташвишга тушиб:

— Биз сиз билан тинч-тотув яшашни истаймиз, ҳазрати олийлари! — деди. — Агар суиқасдга қатнашган одам Гоада бўлса уни тутиб беришга тайёрмиз!..

Акбар вазир Жамилга ишора қилди. Вазир Жамил қўйнидан қоғоз олиб, Пўлат васвас ва баъзи гувоҳларнинг айтишича, ўша тўфангни Алваро Пакавира деган кекса одам Деҳлига олиб боргани ҳақида ахборот берди.

Гоа ҳокими ёнидаги мулозимларидан ниманидир сўради-да, тез Акбарга юзланди:

— Алваро Пакавира яқинда пўртана пайтида денгизга чўкиб ҳалок бўлмишдир... Агар ҳазрати олийларига ёмонлик қилган бўлса, унга қасос қайтгани шу! минбаъд биз Ҳиндистон билан фақат яхши алоқалар қилиш ниятидамиз. Дин-у миллат айирмасдан борди-келди қилайлик! Агар сиз ҳазрати олийлари, лозим кўрсангиз, бизга элчилар юборинг. Биз элчиларингизни ўз кемаларимизда Португалияга, ўз қиролимиз ҳузурига олиб боришга, сўнг қайтариб олиб келишга тайёрмиз.

Бу гаплар Акбарни хиёл юмшатди. У Португалияга элчи юборадиган бўлиб Гоа ҳокими билан хайрлашди. Сурат бандарига кемада қайтар экан, ёнида турган Қиличхон Андижоний унга турк денгизчиси Сейди Али Раисни эслатди:

— Жаннати отангиз бу турк лашкарбошиси билан Деҳлида Пуран қалъада қандай сўзлашганлари ёдингизда борми? Ушанда отангиз «турк подшолари билан ҳамкорликда фарангиларни Гоадан қувгаймиз» деб ният қилган эдилар-а!

— Ҳа, ҳа, Сейди Али Раис Сулаймоний деган энг буюк замбарагини Сурат бандарига яшириб кетганини айтган эди... Эҳтимол, ҳали тургандир?

— Орадан йигирма йил ўтди. Балки йўқолиб кетгандир?

— Аммо излаб кўрмоқ керак, жаноб Қиличхон! Бу вазифа сизга юкланур!

Сейди Али раис Сурат бандарининг одам кам борадиган чет бир жёйга, эски турк кемасининг ичига бекитиб кетган замбарак ҳали турган экан. Қиличхон Андижоний бошлиқ юздан ортиқ навкарлар уни топиб, қирғоққа олиб чиқдилар. Замбаракнинг сув теккан жойлари занглаган экан, уни тозалаб, ёғладилар ва ўн ғилдираклик улкан аробага ортдилар. Бу аробани ўттиз иккита ҳўкизга торттириб, Аҳмадобод орқали Фатҳпур Секрига жўнатдилар.

— Бу замбарак ҳам бизнинг турк подшоси билан ҳамкорлик қилишимизга, ҳам фарангиларни Гоа оролидан қувишимизга хизмат қилгай! — деди Акбар. — Жаноб Қиличхон! Сиз Туркияга биздан элчи бўлиб боргайсиз! Денгиз кемалари қурмоғимиз керак. Турк кемасозлари келсинлар!..

Лекин Акбар бу ниятини амалга оширишга улгурмасдан Аҳмадободдан шум хабарлар келди. Музаффаршоҳ Акбар қўйдирган қўриқчиларни ўлдириб қочибди, бир гуруҳ темурийзода мирзолар унинг тарафини олиб исён кўтарибди.

Ҳусайн Бойқаро авлодидан бўлган бу мирзолар аввал ҳам ўз қариндошлари Акбарга бахиллиги келиб, нуқул унинг душманларига ёрдам бериб юришарди. Самбхалдан қочган ва Пўлат васвасни ишга солиб Акбарга ўқ оттирган Шарафиддин мирзо ҳам шуларнинг ёнига кирган эди. Мирзолар ёрдамида Аҳмадобод ёнидаги жогиридан қочган Музаффаршоҳ Боринж қалъасини ғафлат уйқуси пайтида ишғол қилиб, Акбарга содиқ бўлган Қутбиддинни қатл эттиради. Гужарат вилоятининг хазинасига неча йиллар давомида йиғилган ўн курур\* рупий олтинни

Акбар Қутбиддинга ишониб топширган эди. Музаффаршоҳ шундай катта бойликни ўзлаштиргач, ўзини яна қудратли сезиб, бир талай аскар ёллайди. Сўнг Аҳмадобод қалъасида ҳоким бўлган Азиз кўкага қарши уруш бошлайди. Мирзолар эса ундан беридаги Сарналда Акбарнинг Аҳмадободга қайтадиган йўлини тўсиб турган эмишлар.

Акбар бу хунук хабарларни эшитганда Музаффаршоҳни кечириб катта хатога йўл қўйгани учун ўзидан ҳам қаттиқ койинди. Қариндош бўла туриб, елкадан пичоқ урган темурий мирзоларга қарши дилида қўзғалган чексиз қаҳр-у ғазаб уни қуюндай учириб, денгиз бўйидан Сарнал томонга олиб кетди.

Суратдан Сарналгача отда ўн кунлик йўл эди. Акбарнинг денгиз бўйида юрганини эшитган мирзолар уни ҳали-бери қайтиб келолмайди, деб беҳавотир юрган эдилар. Акбар Ҳайрон деган чопқир ироқ отида уч кун ўтмай Сарналга етиб борди. У беҳад тез йўл юргани учун қўшинининг асосий қисми Маҳендра дарёсидан нарида қолиб кетди. Акбар дарёдан биринчи бўлиб ўтиб, Сарнал қалъасига элликтача одами билан етиб келганда, дарвозалар очиқ турган экан. Акбар асосий кучларининг етиб келишини кутадиган бўлса, мирзолар хабар топиб, қалъа дарвозаларини бекитиб олишади. Кейин уруш ва қамал бир неча ойга чўзилиб кетиши мумкин. Акбар ўнг ёнида турган Бҳагван Дасга қаради:

— Таваккал қилайликми?

— Майли! — деди Бҳагван Дас ҳам тап тортмай.

Акбар бор одамини учга бўлди-да, ўнг қанотга Зайниддин кўкалдошни, чап қанотга Ман Синхни тайинлади. Ўн олти ёшга кириб, жангларга қатнашиб юрган Абдурахим отаси Байрамхондай пишиқ, довярак йигит бўлган эди. Акбар билан ўн кунлик йўлни уч кунда босиб ўта олган энг дов йигитларнинг бири ҳам Абдурахим эди... Акбар уни ва Бҳагван Дасни ўзи билан марказда қолдирди. Сўнг ҳаммалари қилич яланғочлаб Сарнал қалъасининг очиқ дарвозасидан от қўйиб кирдилар.

Қалъа ичида мирзоларнинг тўрт минг аскарлари бор эди. Лекин Акбарнинг кутилмаган ҳамласи уларни эсанкиратиб қўйди. Сафланишга ва тўпланишга улгурмаган юзлаб навкарлар қалъанинг тор кўчаларида тикилишиб, ўзларига ўзлари халақит бера бошладилар. Тўполонда ёв аскарлари қайси, ўзлариники қаёқда — ажратиш осон эмас. Шундай бўлса ҳам, Музаффар Ҳусайн мирзо бошлиқ юзтача отлиқлар Акбарнинг йўлини тўсиб чиқди. Нариги кўчадан чиққан Иброҳим Ҳусайн мирзонинг навкарлари чап қанотдаги Ман Синхга ҳамла қилди. масъуд Ҳусайн мирзо Зайниддин кўка билан олиша бошлади.

Акбарнинг эгнида зирҳли кийим, бошида дубулға. Қаршидан отилаётган ёй ўқларидан бири кўкрагидаги чоройнага «тарс» этиб тегиб, сирпаниб кетди. Яна бир ўқ тиззасини ёпиб турган темир зонупўшга қарсиллаб урилди. Акбар бошини елкасига тортиб хиёл эгилди-да, қилич яланғочлаган ҳолда ўқ отаётган навкарга ташланди. Лекин шу орада Бҳагван Дас бу навкарни қиличи билан чопиб, отдан йиқитди. Ён томондан Зайниддин кўканинг:

— Акбар ҳазратларига қаранг! — деган хитоби эшитилди. Бу унинг: «Акбарни қўриқланг!» дегани эди.

Амир Темурнинг олтин сопли қиличинини яланғочлаб, от чоптириб келаётган акбарни ёв навкарлари энди кўрдилар. Бҳагван Дас ва Зайниддин кўканинг зарбаларидан йиқилиб тушаётган ёвлар ҳам уларга Акбарнинг қиличидан ағанаб кетаётгандай туюлди. Мирзолар томонидан отилган ёй ўқлари Акбарнинг зирҳли кийимига тегиб, сапчиб кетаётгани ёвларига уни ўқ ўтмайдиган назаркарда қилиб кўрсатарди.

— Акбарнинг ўзи! Қўлида Амир Темурнинг қиличи!

— Акбар!.. — деган сўзлар ёв навкарлари орасида худди «бало-қазо келяпти, жонинг борида қочиб қол!» деган бир ваҳимали оҳангда тарқалди. Сон жиҳатидан қирқ баробар кўп бўлган ёвлар мана шу ваҳимага берилиб, тирақайлаб қоча бошлади. Акбар улардан бирортасига қилич теккизолгани йўқ. Фақат унинг ўзи олдинги сафда ўқ ёмғири остида ҳужум қилиб келаётгани учун ёнидаги бек ва навкарлари ўлган-қолганларига қарамай душманлар устига ташланмоқда



эдилар. Марказдаги Бҳагван Дас Акбарга найза отмоқчи бўлган мирзолардан бирининг қўлига қилич урди. Даснинг бутун хаёли Акбар ҳимояси билан банд бўлиб, ўнг ёнида жанг қилаётган ўғли Бҳупатни ҳам унутган эди. Мирзолар томонидан отилган бир ўқ ўн етти ёшли Бҳупатнинг бўйнига қадалди. У отдан йиқилаётганда Абдурахим келиб тутиб қолди ва бехатар жойга олиб чиқди.

Қочиб бораётган ёв аскарлари ҳужум қилиб келаётганлар билан аралашиб кетгани учун мирзоларга душман беҳад кўп бўлиб кўринди. Бу орада Акбарнинг асосий кучлари ҳам дарёдан ўтишга улгурган ва Сарналга кира бошлаган эди. Энди Акбарга бас келиб бўлмаслигини сезган мирзолар қалъанинг нариги четидаги дарвозалардан тумтарақай бўлиб қочиб чиқдилар. Иброҳим мирзо шимолдаги Мултонга қараб қочган эди. Уни тутиб, бошини кесиб келтирдилар. Музаффар Ҳусайн билан Шарафиддин мирзолар жанубдаги Дакан подшосининг ҳузурига қочиб бориб жон сақладилар.

Дакан тождорининг мустақил ҳукмронлик қилиши учун Акбардан кўра Музаффар Ҳусайн бехатарроқ эди. Мирзолар унинг ёрдамида ўн минг кўшин тўпладилар ва бир йил ўтгач, яна Гужарат чегарасига бостириб кирдилар. Музаффаршоҳ ўз тарафдорлари билан қўшилди. Ўттиз мингга етган мўри-малахдай даҳшатли кўшин Гужаратда ҳоким бўлган Азиз кўканинг атрофини ўраб Аҳмадободга бостириб кела бошлади.

\* Ў н к у р у р — юз миллион.

\* \* \*

Аллақачон Фатҳободга қайтиб, бу ердаги қурилиш ишларига киришиб кетган Акбар Азиз кўканинг қамалда қолганини саратон ойида эшитди. Ёмғир фасли авжида, йўллар балчиқ бўлишига қарамай у ўн минг аскарни Бҳагван Дас бошчилигида Гужаратга ёрдамга жўнатди. Адулфазл ҳам бу кўшин билан бирга кетди.

Акбарнинг ўзи асад ойида ҳам пойтахтда юрар, мирзолар буни Секридаги хуфияларининг ахборотидан билиб турар эдилар. Бҳагван Дас бошлиқ кўшин ёмғирли кунларда қайналиб бир ойда ҳам Аҳмадободга яқинлаша олган эмас эди.

Сунбула кириб, осмонда ёмғир булутлари камая бошлагандан кейин акбар беш юзта сараланган бек-у навқари билан кечаси Фатҳободдан Гужаратга йўл олди. У душманларини яна ғафлатда қолдириб, тўсатдан бостириб бормоқчи эди. Шунинг учун чопарлар тезлигида йўл юра бошлади. Энг тезюрар от ва туялар олдиндан танланган ва йўллардаги махсус жойларда тайёрлаб турилган эди.

Секри билан Аҳмадобод оралиғидаги йўл салкам саккиз юз мил. От ва туяларни минг қистаб ҳайдаганда ҳам Ҳиндистон иссиқларида етмиш-саксон мил йўл босиб бўлмас эди. Лекин Акбар чопарлар каби от ва туяларни ҳар куни бир неча марта алмаштириб, шамолдай учиб бора бошлади. Кундуз энг иссиқ пайтида беш юз одам ҳаммаси соя жой топиб ухлаб олар, сўнг кечаси билан то саҳар паллагача йўл юришар эди. Акбарнинг ўзи тўққиз кун давомида бу тезликка бардош бериб келаётгани учун кўпчилик йигитлари ҳам «чарчадим» деб айта олмас эди.

Бу йигитлардан бири — Акбарнинг тутинган ўғли, энди ўн еттига кирган Абдурахим эди. Акбар уни ўзининг энг содиқ кўкалдоши Азизнинг синглиси Моҳ бонуга уйлантирган, Жажжи энага энди Абдурахимга она ўрнида эди. Абдурахим Аҳмадободда қамалда қолган қайнота-қайнонасини тезроқ қутқариш учун ҳам тун-у кун йўл юришининг барча машаққатларига бардош бериб келмоқда эди.

Акбар ва унинг беш юз йигити Секридан Гужаратга тўққиз кунда етиб борди, бир кеча-кундузда саксон-тўқсон мил йўл босган пайтлари бўлди.\*

Гужаратга ҳали Акбарнинг Секридан йўлга чиққани ҳақидаги маълумот ҳам келиб улгурмаган эди. Сабармати дарёсидан наридаги жойларни эгаллаб олган мирзоларга хабар келтираётган хуфиялар ярим йўлда қолиб кетишган эди. Гужаратда тўсатдан пайдо бўлган Акбар Бҳагван Даснинг бир ярим ой олдин йўлга чиққан қўшинига етиб бориб, уни ҳам ўз ихтиёрига ўтказди. Мирзолар дарё бўйидаги соя-салқин жойларни қароргоҳ қилиб бамайлихотир ўлтирганларида Сабарматининг нариги қирғоғида бирдан Акбар қўшини пайдо бўлди ва дарёдан ўта бошлади. Мирзолар шоша-пиша ўттиз минг қўшинни саф қилиб, Сабармати томон йўл олдилар. Бу орада Акбар тўртта йигити билан Сабарматидан биринчи бўлиб сузиб ўтган эди. Бош саркарда ўзини сувга дадил ташлаганини кўрган бек-у навкарлар ҳам унинг кетидан ўзларини сувга отдилар. Уч мингтача аскар ўтиб бўлгач, Акбар қолганларини кутиб ўлтирмай ҳужумни бошлади. Унинг тагида — бир вақтлари аммаси Гулбадан бегим инъом этган Ҳайрон исми ўша ироқ оти. Сувдан ўтиш осон бўлсин учун Акбар отнинг устидаги оғир зирҳли кежимни олиб ташлаган эди. Жанг қизиғида зирҳли кежимни қайта ёптиришга улгурмади, ёв томонни ваҳимага солиш учун ҳам ўзи олдинги сафда от чоптириб бора бошлади. Лекин мирзоларнинг қўшини сон жиҳатидан беҳад кўп эди. Ўқлар дўлдай ёғила бошлади. Акбарга теккан беш-олтита ўқни унинг қўлидаги қалқони ва эгнидаги зирҳли кийимлари қайтарди. Фақат тагидаги Ҳайрон биқинидан ўқ еб, гандираклаб тўхтади.

Пиёладай катта-катта кўзларида доимий бир ҳайрат қотиб қолгандай кўринадиган бу от Акбарга ўн йилдан ортиқ хизмат қилди. Не-не узоқ масофалардан уни қушдай учуриб ўтказди. Отнинг ҳайрон қоларли кучи ва ҳайратга тўла кузлари бор эди, шунинг учун Акбар унга Ҳайрон деб ном қўйган эди.

Ҳозир зирҳли кежим ёпилмагани учун ўқ еган Ҳайроннинг биқинидан тизиллаб қон отилмоқда. Агар у яна бир неча қадам қўйса, йиқилиши муқаррар. Жонивор от Акбар билан йиқилмаслик учун оёқларини кериб тўхтаб турарди.

Буни сезган Акбар орқада келаётган отбегига:

— Роҳворни\* беринг! Тез! — деб қичқирди.

Бош саркарданинг отдан йиқилганини ёвлари кўрмаслиги керак эди. Отбеги зирҳли кежим ёпилган ва узоқ йўлда яхши юрадиган саман бедов Роҳворни дарҳол етаклаб келиб, Акбарга тўғрилади. Акбар эгардан сакраб ўтгунча садоқатли Ҳайрон оёқларини ерга маҳкам тираб, йиқилмай турди. Эгаси бошқа отга миниб узоқлаша бошлагандан сўнг ярадор от гурсиллаб йиқилди.

Музаффар Ҳусайн мирзо узоқдаги бир тепалик устида отлиқ туриб, жангни бошқармоқда. Акбар шу тепаликка яқинлашганда Ман Синх бир неча юз ражпут йигитлари билан тепаликни отлиқ айланиб ўтишга улгурди. Қуршовда қолаётганини сезган Музаффар Ҳусайн мирзо қўриқчи йигитлари билан тепадан пастга отилди, аммо қуршовни ёриб ўтгунча бўлмади, Ман Синх унга узоқдан найза отиб, отдан йиқитди. Найза Музаффар Ҳусайннинг пўлат совутини кесиб ўтолмаган бўлса ҳам, ўнг кўкрагини яралаган эди. Ман Синхнинг йигитлари унинг қўлини боғлаб, Акбарнинг олдига олиб кетдилар.

Музаффар Ҳусайн мирзонинг отдан йиқилгани ва асир тушгани яшин тезлигида ёв қўшинлари орасида овоза бўлди. Музаффаршоҳ эҳтиёткорлик қилиб орқароқда турган эди, дарҳол ўзининг одамларини айириб олиб, Патан томонга қочди. Шарафиддин мирзо ҳам унинг кетидан тирақайлаб қочишга тушди.

Жанг тугагандан сўнг дарё бўйидаги серсоя амалбед дарахтларининг тагида Акбар учун гилам ва зарбоф кўрпачалар тўшаб, шоҳнишин қилинди. Унинг чап ёнида Абдулфазл ва рожа Бирбал ўлтирган пайтда қирқ беш ёшлардаги барваста, шертахлит Музаффар Ҳусайн мирзони олиб келдилар. Бирбал уни тутган одамларга таҳсин айтгиси келиб, соқчи йигитдан:

— Амирзодани ким тутди? — деб сўради.

Ман Синх орқароқда камтарона бош эгиб, жим турибди. Қўли боғлоғлиқ Музаффар Ҳусайн мирзо шу ҳинд йигитига асир тушганини айтишдан ор қилди шекилли:

— Мени туз тутди! — деди ва тиз чўкиб Акбарга мурожаат қилди: — Ҳазратим, биз Шайбонийхон даврида Ҳуросондан қувилдик, дарбадар бўлиб юрганимизда жаннатмакон Бобур бобонгиз бизни Ҳиндга чақирдилар, «сизлар ҳам темурийлардансиз, султон суягини хор қилмас» деб, бошпана бердилар, улуфа-ю жогир ажратдилар. Биз буни унутмаслигимиз керак эди. Лекин хом сут эмган банда эканмиз, Музаффаршоҳнинг қутқусига учиб, кўрнамаклик қилдик. Бошим эгик, афву сўраймен! Агар қонимдан кечсангиз, минбаъд то ўлгунча садоқат сақлагаймен!

Бу гаплар Акбарни анча юмшатди. Унинг буйруғи билан Музаффар Ҳусайннинг қўлини ечдилар ва подшонинг чап ёнига — Бирбалдан пастроққа ўтказдилар. Акбар унинг лаблари қуруқшаб турганини кўрди-ю, шарбат сўради. Олтин жомда келтирилган норинж шарбатидан аввал ўзи ичди-да, кейин Музаффар Ҳусайнга берди.

Бҳагван Дас ва Ман Синхлар Акбарнинг бу ишидан норози бўлиб қовоқ солиб турар эдилар. Сарналдаги жангда мана шу мирзонинг дастидан ҳалок бўлган Бҳупат — Акбарнинг қайниси эди-ку! Наҳотки унинг қотили шунчалик илтифотга лойиқ бўлса? Акбар қайноғасининг кўнглидан ўтаётган бу гапни сезгандай бўлиб, Бҳагван Дас билан Ман Синхни ўзининг ўнг ёнига таклиф қилди.

— Сизни туз тутгани рост, Мирзо жаноблари, — деб Акбар Музаффар Ҳусайнга сўз қотди: — Сиз менга қандай қариндош бўлсангиз, рожа Бҳагван Дас ҳам ҳозир шундай қариндошдир. Лекин қариндошлар ҳам ҳар хил бўларкан. Сиз каби мирзолар, темурийлар хонадонидан чиқиб, умр бўйи шу хонадонга иснод-у офат келтириб яшамоқдасиз. Аммо рожа Бҳагван Дас ғайридин бўлса ҳам шу хонадонга сизлардан юз баробар содиқроқ хизмат қилмоқда. Сиз менга қарши тажовуз қилганингизда рожа Бҳагван Дас бизни шу тажовуздан ҳимоя қила туриб, суюкли ўғлини қурбон берди. ўн етти ёшли Бҳупатнинг қони сизнинг бўйингиздадир, жаноб Мирзо! Ҳар икки томон ҳам қариндошларим бўлгани учун, мен адолатни ҳимоя, қилмоқчимен. Ўтган гал Музаффаршоҳ бош эгиб садоқат изҳор қилганда унга амният бериб панд едик. Бугун ҳам ўша Музаффаршоҳ қанча одамларимизнинг қонини тўкиб, яна қочиб, қутулиб кетди. Энди бу хатони такрорлашга ҳаққимиз йўқ. Маҳарожа, — деб Акбар Бҳагван Дасга юзланди: — Музаффар Ҳусайн мирзони сизнинг ихтиёрингизга топширгаймиз. Неки қилсангиз биз розимиз! Ўлим хавфидан қалт-қалт титраётган Музаффар Ҳусайн мирзони Бҳагван Даснинг иккита йигити қўлидан тутиб олиб кетди. Бҳагван Дас уни ўрмон ичига олиб кириб чуқур қаздирди-да, ўша ерда бошини кестирди.

Отаси Байрамхондай довьюрак жангчи бўлиб етишган Абдурахим бугун ғулда шижоат билан жанг қилганини Акбар кўрган ва шимолга қочган Шарафиддин мирзони тирик тутиб келишни унга буюрган эди. Икки юз навкар билан қувғинчи бўлиб кетган Абдурахим кун оққанда қўли боғлоқлик Шарафиддин мирзони олдига солиб ҳайдаб келди. Акбар Абдурахимни тарбиялаб, отаси даражасига етказишни кўпдан бери кўнглига тугиб юрарди. Бугун унинг жасоратига тан бергандан сўнг:

— Вазир Жамил! — деди, — махсус фармон ёздиринг, Абдурахимга хони хонон унвони берилсин! Раҳматли Байрамхоннинг қанча улүфаси, қандай имтиёзлари бўлса, ҳаммаси Абдурахим учун тайин этилсин!

Шундан сўнг Акбар Шарафиддин мирзони қаршисига тикка қилиб қўйиб:

— Бир вақтлар сизга ҳам катта иноятлар қилинган эди, — деди. — Ҳаммасини унутиб, хиёнат йўлига ўтганингиз учун, мана ахийри шу аҳволга тушдингиз. Ахир сиз Хўжа Аҳрори Вали авлодиданмен, деб мақтанар эдингиз-ку! Аҳрорий деган таҳаллусингиз бор эди. Нечун сиз Пўлат васваснинг илки билан бизга қарши ўқ оттирдингиз! Ўзингиз подшо бўлдингиз келганмиди, а?!

— Ҳазратим, бошқа гуноҳларим кўп. Аммо Пўлат васваснинг суиқасдидан фақир мутлақо беҳабар эдим. Бу васвас термизлик Саид Абулмалининг одами эди!

— Абулмали Кобулда аллақачон ясоққа етди. Энди навбат сизники. Жаноби мирфазаб, ўз

хиёнатлари билан бутун аждодларига иснод келтирган бу кимса қутурган филнинг оёғи тагига ташлансин!

Илоннинг ёғини ялаган Шарафиддин мирзонинг маҳоватликдан ҳам хабари бор эди, филларга ёқадиган сўзларни билар эди. У соқчиларнинг ўзаро гапидан жазо учун ажратилган филнинг номи Суман эканини эшитиб қолди. Қўли орқасига боғланган ҳолда пастаккина тахта орқасида тиз чўкиб ўлтирганда маст фил бўкириб келиб уни оёғи билан тахта устига босиб, янчиб ташлаши керак эди. Лекин фил яқинлашаётганда Шарафиддин мирзо ота-боболаридан мерос қолган жозибали товуш билан шивирлаб:

— Суман, шафқат қил! Суман! Суман! Жоним! Суман! — деб худога илтижо қилгандай филга сажда қилиб ялина бошлади. Зийрак жонивор бўлган фил ўз отини шундай таъсирли бир тарзда айтиб, бош эгган одамни босиб ўлдиргиси келмай бир наъра тортди-ю, орқага қайтди. Филбон уни қайтариб келиб, яна босишни буюрди. Лекин Шарафиддин мирзо бор кучини кўзларига тўплаб, чумчуқни авраган илондай филнинг кўзларига тикилиб яна сажда қилди ва ялина бошлади. Фил яна уни босгиси келмай бўкириб орқага қайтди. Бу ҳол уч марта такрорлангач, Акбар Шарафиддин мирзонинг қонидан кечди-ю, уни мамлакатнинг шарқий чек-касидаги Банголага сургун қилди. Шарафиддин мирзо ўша жойда ҳам кўп бузғунчиликлар қилди, баччабозликка ўрганди. Охирида Маҳмуд деган баччаси овқатига захар қўшиб бериб ўлдирди.

Асир олинган мирзолардан бири — ўн саккиз ёшли кўҳлик йигит масъуд Ҳусайн эди. У Мултонда қўлга тушган, қочиб кетмаслиги учун жарроҳ уни вақтинча кўр қилиб, кўзининг жиякларини махсус ип билан тикиб қўйган эди. Уни шу ҳолда Акбарнинг олдига ҳайдаб келдилар.

масъуд мирзонинг шертахлит гавдаси Акбарга Беҳзод чизган суратдаги Ҳусайн Бойқарони эслатди. Лекин у анча вақтдан бери кўзи тикилган ҳолда юриб, кўр-басирлардай аянчли аҳволга тушган. Акбарга юзини қия тутиб, осмонга қараган ҳолда:

— Ҳазрати олийлари, қатл эттирсангиз ҳам майли, фақат кўзимни очдиринг! — деди. — Дунёни сўнгги марта кўриб ўлсам армоним қолмагай!

— масъуд мирзо, олдин бир саволга жавоб беринг. Сиз оғаларингиз ёнида бизга адоват руҳида иш тутиб, бирон хулосага келдингизми?

— Ҳазратим, биз ёмонлик қилдик. Ёмонлик — бу қутурган ит экан. маълумки, ит қутурса эгасини қопгай. Ёмонлик ҳам ахийри бир кун ўз эгасининг бошига етаркан! Оғаларим шу сабабдан ҳалок бўлдилар. Агар менга имкон берсангиз, яхшилик ўз эгасига шараф келтиришини баҳоли қудрат исбот этишга интилган бўлардим.

— Майли, биз сизга шу имконни бериб кўрайлик!

Акбарнинг буйруғи билан масъуд Ҳусайн мирзонинг кўзидан тикиш олиб ташланди. У маълум муддат даволаниб, кўзини тузатгач, Акбар уни Панжобга, Ҳусайнқулихон ихтиёрига ишга юборди.

\* Т ў қ с о н м и л — 144 километр. Ҳинд тарихчиларининг ёзишларича, Акбардан олдин ўтган саркардалардан ҳеч бири Секри билан Гужарат оралиғидаги бу масофани шундай катта тезликда босиб ўтмаган экан.

\* Р о ҳ в о р — йўл танувчи, йўл бошловчи деганидир.

\* \* \*

Гужаратдаги ғалаба шарафига Фатҳободда етмиш газ юксакликдаги машҳур баланд Дарвоза қурила бошланди. Акбарнинг Сарналда ва Сабармати дарёси бўйида кўрсатган шахсий жасорати, қирқ кунлик йўлни тўққиз кунда босиб ўтганлари оғиздан оғизга ўтиб, уни енгилмас ботир деб ишонадиганлар кўпайди. Шоир Фаёзий Акбарнинг Гужарат жангидаги жасоратига катта бир шеърый дoston бағишлади. Акбар билан бирга жангда қатнашган бек-у навкарлар

унинг зирҳли кийимиға тегиб сирпаниб кетган ўқларни кўрган эдилар. Улар «бош саркардамизга дуо кетган экан, уни ўқ олмагай!» дейишиб, Акбарни назаркарда даражасига кўтардилар.

Ғалабадан сўнг зиёфатлар, ичкилик базмлари кўп бўлди. Бир кун Акбар Ман Синх билан май ичиб ўлтирганларида ражпутча қиличбозлик ҳақида гап кетди. Абулфазл билан Бирбал ҳам даврада бор эди.

Ман Синх ражпутларнинг ёшлиқдан қилич ўйнаб ўсишлари, ҳатто қилични суюкли ёрга қиёс қилиб ашула айтишларини сўзлаб берди. баъзи чапдаст ражпут йигитлари қиличнинг сопини деворнинг ёриғига қистириб, тиғини кўкрагига тўғрилайди-да, чопиб бориб ўзини қиличга уради. Лекин узоқ машқлар давомида қилични баданига эмас эгнидаги кийимининг қўлтиғига шундай аниқ санчадики, қиличнинг учи биқини ортидан кийимни тешиб чиқади, аммо бу унинг кўкрагини тешиб чиққандай кўринади. Акбар бунинг қандай қилинишини кўргиси келди. Ман Синх йигитларидан бирини чақириб, шу ўйинни намойиш қилдирди. Кайфи баланд Акбар: — Бунини мен ҳам қила олмаймен! — деб белидаги олтин қиличини суғурди-да, ражпут йигитига берди: — Обор, деворга маҳкам ўрнат!

Ман Синх Акбарни бу ниятидан қайтармоқчи бўлди. Лекин Акбар уни уришиб берди:

— Сен кимсен ўзинг?! Қилич ўйнашни фақат ражпутлар билурми?.. биз-чи?

Акбар ўрнидан турганда кайфнинг зўридан гавдаси чайқалиб кетди. Сопи деворга маҳкам қистирилган олтин қилич Акбарнинг кўкрагига тўғриланган ҳолда найзадай таҳдидли йилтираб турибди.

Ман Синх майдан бўшаган олтин кўзачани қўлида тутган ҳолда Акбарнинг олдини тўсди:

— Ҳазратим, кайф борида бу ўйин жуда хатарли!

— Нарини тур! — деб Акбар уни итариб ташлади. Ҳозир у ўзининг қилич кесмайдиган, ўқ ўтмайдиган назаркарда ботир эканига тамоман ишонмоқда эди. Акбар гандираклаб бориб чап кўкрагини қиличга тўғрилаганича унга томон ташланди. Қилич унинг чап кўкрагига санчиладиган пайтда Ман Синх қилични қўлидаги май кўзачаси билан уриб туширди. Сопи девордан суғурилиб, ерга учиб тушган қиличнинг бир жойи Акбарнинг бош бармоғини, яна бир жойи Ман Синхнинг кўрсаткич бармоғини кесиб кетди. Қайнисининг иши маст Акбарга одобсизлик бўлиб кўринди. У ғазаб билан Ман Синхни ерга йиқитиб ура бошлади. Лекин Абулфазл билан рожа Бирбал югуриб келиб, Ман Синхни ундан ажратиб олдилар, Акбарни минг таваллолар билан хобгоҳига олиб бориб ётқиздилар.

Ертаси кунини Акбарнинг кайфи тарқаганда Абулфазл билан рожа Бирбални хиргоҳига чақирди ва боғлаб қўйилган бош бармоғини кўрсатди:

— Не ҳодиса бўлди?

— Наҳотки ёдингизда бўлмаса, ҳазратим? — деди Абулфазл ва бўлган воқеаларни бир-бир айтиб берди.

Қилган ишлари Акбарнинг эсида йўқ. Фақат қилични қинидан суғургани ғира-шира ёдига тушди.

— Ростдан шундай бўлдими? — деб Бирбалдан сўради.

Бирбал «Гита» деган муқаддас китобни қўлига олиб, қасам ичди-да:

— Бир ўлимдан қолганингиз чин! — деди.

Акбар бўлган ҳодисадан энди даҳшатда келди. Шунча қонли жанглардан омон чиққан одам арзимаган бир қилич ўйинида ўлиб кетса... Қанчалик шармандали иш бўлар эди! Бошқалар унинг мастликдаги ғазабидан кўрқиб чурқ этолмаганда, шердай дадил иш қилган Ман Синх ҳақиқий жасорат кўрсатибди.

Яна уни бу яхшилиги учун ерга ағанатиб урганидан Акбар жуда ўсал бўлди.

— Кечаги базмда бор бек-у мулозимларни девониомга чорланг! — деб буюрди амир Жамилга. Кўпчилик қатори девониомга келган Ман Синх Акбар томонга қарай олмай, хижолат билан бошини солинтириб ўлтирар эди. Акбарнинг ранги ўчган, қовоғи шишган, овози шамоллаган

одамникидай дўриллаб чиқди:

— Жаноби давлатхоҳлар, ғалаба шарафига қилган базмимизнинг охири қандай дилсиёҳлик билан тугаганидан хабарларингиз бор. Биз ҳам осий банда эканмизки, шу даражада маст бўлибмиз. Мени «қилич кесмайдиган ботир» деб мақтаганлари ёлғон эканига, мана далил! — Акбар боғлаб қўйилган бош бармоғини кўрсатди. — Худо раҳмати устозим Салим ота: «Сув балосидан, ўт балосидан, шуҳрат балосидан асрасин!» деган эдилар. Кечаси биз шуҳрат балосининг қурбони бўлишимизга сал қолибдир. Деҳлида ташқи душман бизга қандай суиқасд қилган бўлса, кеча шуҳратдан ҳовлиқиб маст бўлишим ўз ичимдан чиқиб, ана шундай суиқасд қилмишдир. Хайриятки, рожа Ман Синх мени бу иккинчи суиқасддан қутқариб қолибдир. Маҳарожа, — деб Акбар Ман Синхга юзланди, — энг содиқ дўст қандай бўлишини сиз кеча амалда кўрсатибсиз. Мендан ўтган бўлса маъзур тутинг!

Ман Синх ўрнидан туриб қўл қовуштирди:

— Узрингиз менга сари тож бўлсин, ҳазратим!

Акбар унга олтин безакли сарупо кийдирди, сеҳазоралик мансабидан панжҳазоралик\* мартабасига кўтарди, ўзига махсус байроқ ва нақора тақдим қилди.

Сўнг у ўзининг икки ёнида кўр тортиб ўлтирган кўкалдошлари Азиз билан Зайниддинга, мусоҳиблари рожа Бирбал ва Абулфазлга, қайноғаси Бҳагван Дасга бир-бир қараб олди-да, сўзини якунлади:

— Ҳали бизнинг ташқи ғанимларимиз ҳам, ички душманларимиз ҳам кўп. Қиладиган мушкул ишларимиз беҳисоб. Дилим сезиб турибдир: бизга қарши ҳар хил суиқасдлар яна кўп бўлғай. Агар биз бир-биримизга рожа Ман Синх каби фидойилик қилмасак, мақсадга етолмағаймиз! Абулфазл Ман Синхнинг кечаги аҳволини эслади-ю, Акбарга фидойилик қилиш қанчалик қийин эканини хаёлидан ўтказди. «Подшо билан шерга яқин бўлиш ҳамиша хатарлидир», деган ҳикматли гап бежиз айтилмаганини у энди астойдил сезмоқда эди.

\* С э ҳ а з о р а — уч мингбоши. Панжҳазора — беш мингбоши, яъни армия генерали даражасидаги саркарда.

## ФАТҲПУР, БҲИРА МАЪНАВИЙ ЗИЛЗИЛА

Секри тепалиги устига қизил тошдан муҳташам қилиб қурилаётган янги пойтахт ўн йилнинг нари-берисида узоқлардан кўзга ташланадиган улкан қалъа тусини олди. Қалъа атрофига сипоҳилар, дўкондорлар, косиб-у ҳунарманд ва бошқа турли хил касб эгалари минг-минглаб уй-жойлар қурдилар. Боғлар, дарахтзорлар, ҳовлилар, кўча ва хиёбонлар кўпайди. Секридан Аграгача бўлган ўттиз беш миллик йўлнинг икки чети кела-келгунча серодам манзилларга, раста ва дўконларга тўлиб кетди.

Дастлабки йилларда расмий доиралар Секридаги янги пойтахтни Фатҳобод деб атаган бўлсалар ҳам, лекин уни қурган оддий одамлар «Фаҳтпур», яъни «Ғалаба шаҳри» деган қисқа номга тезроқ ўргандилар. Бора-бора кўпчилик аҳоли ҳам, давлат арбоблари ҳам Фатҳпур дейдиган бўлдилар. Янги пойтахт бутун мамлакатга шу ном билан танилди.

Ҳамида бегим учун Фатҳпурнинг жанубида катта боғ ҳовли қурилди. Бу йил эллик олти ёшга қадам қўйган Ҳамида бегимнинг ҳозир олти невараси бор. Уларнинг каттаси Салим тўққизга кирди, Мурод саккиз яшар. Булар иккови оталари билан ҳарбий юришларга ва узоқ сафарларга бирга кетадиган бўлган. Акбар мутъа никоҳи билан уйланган кейинги хотинларидан Шамшод биби унга яна бир ўғил туғиб берди. Гужарат юриши пайтида туғилган ва ҳозир олти ёшга кирган бу учинчи ўғилга Дониёл деб от қўйдилар. Отаси унга ҳам алоҳида кўшк солиб берган, бек атка ва мураббийлар тайин этган. Ўғил невараларидан ташқари, Ҳамида бегимнинг

шаҳзода хоним, шукринисо бегим, Ором бону деган учта жажжи қиз невараси ҳам бор. Уларнинг ҳар қайсиси билан ҳафтада бир кун бирга бўлса ҳам баҳри дили очилиб, вақтнинг қандай ўтганини сезмайди.

Сарой аҳли-ку, Ҳамида бегимнинг номини тоқ айтмайди, афсонавий Биби Марямга қиёслаб «Марями Макон» деб улуғлайди.

Лекин йигирма йилдан бери бевалиқда ўтаётган умр ҳам унга ўз тиканларини санчиб туради. Кундузи билинмайдиган ёлғизлик кечаси тўшақда ўзини кўрсатади. Эллик ёшнинг нари-берисида аёлларда бўладиган ўзгаришлар уни кўп диққинафас қилади, гоҳо юраги тапир-тупур уриб, баданини совуқ тер босади-ю, оёқлари, аксинча, чўғдай қизиб кетади. Сал нарсадан хавотири ошиб, дилини ваҳм босадиган пайтлар кўп бўлади.

Унинг энг кўп хавотирликлари — мудом ўзини ўтга-сувга урадиган Акбар туфайли. Бегим ҳатто ўғлини ҳаддан ортиқ мақтаб, кўкка кўтаришларидан ҳам чўчийди, чунки шуҳратдан маст бўлган Акбар ражпутча қиличбозлик қилмоқчи бўлиб, ўзини ўзи ўлдиришига сал қолганини бегим одамлардан эшитган.

Гужаратдан сўнг шарқдаги Бихарга юриш қилинди. Акбар икки юздан ортиқ дарё кемаси қурдирган эди. Асосий қўшин қирғоқ бўйлаб кетди-ю, Акбарнинг ўзи энг яқин мулозимлари, онаси ва хотин-болалари билан бир ой кемаларда сузиб борди.

Жамна ва Ганга бўйлаб қилинган бу дарё сафарини Ҳамида бегим умрининг энг масъуд хотиралари каби қайта-қайта эслаб юради. У келинлари ва неваралари билан тушган кема саҳнида тупроқ солиб ўстирилган жажжи гулзор бор эди. Қафасларда болалар яхши кўрадиган қушлар ҳам дарё бўйлаб сузиб борарди. Икки юз кема улкан бир карвонга айланиб, беш-олти мил масофага маржондай тизилган эди. Душман чегараси ҳали узоқ, ҳар икки қирғоқда ҳам ўз одамлари, кўкаламзор қир-адирлар ва обиҳаётга тўйган экинзорлар.

«Аҳли мурод» деб аталадиган махсус кемада Тансен бошлиқ хушовоз хонандаларнинг овози янграйди. Тун қоронғисида машъалалар ёруғи дарё мавжларида беҳад кўпайиб кўринади, куйлар ва қўшиқлар афсонавий бир сеҳр билан карвонга қўшилиб оқиб боради.

Икки ҳафта шу тарзда йўл юриб, Оллоҳобод шаҳрига етдилар. Бу ерда Жамна Гангага бориб қўйиладиган ғалати жой бор. Жамна суви қорамтир, Ганга эса оқиш, икклази қўшилгандан кейин анча жойгача олачалпоқ бўлиб оқади-да, кейин кулранг тусга киради. Қирғоқлар беҳад кенгайиб, дарё аввалгидан беш-олти баробар улканлашиб кетади.

Ҳинд ривоятларида баён қилинишича, Оллоҳободда Ганга ва Жамнага ер остидан учинчи бир дарё— Сарасвати ҳам келиб қўшиларкан.

— Сарасвати аслида покиза бир маъбуда бўлган, — деб ҳикоя қилган эди Жодҳа Бай қайнонасига. — У Ҳимолай деган тангрининг қизи экан, тақдирида Ганга билан қўшилиш бор экан. Сарасвати илгари Гангага етгунча ер юзидан оқиб келаркан. Лекин дунёда нопоклик кўпайиб кетибдир. Сарасвати Гангага пок етиб келиш учун ер тагига тушиб оқибдир. Мана шу Оллоҳободда яна юзага чиқиб, севгилисига қўшилибдир. Шунинг учун бу дарёларнинг қўшилган жойи муқаддас зиёратгоҳ ҳисоблангай.

Чиндан ҳам, икки улуғ дарё қўшилган жойда одам бениҳоя кўп. Айтишларича, улар Ҳиндистоннинг турли вилоятларидан пиёда келишган, чунки шу муқаддас дарёлар қўшилган жойда бир марта чўмилиб кетсалар, бутун гуноҳларидан покланишларига ишонишади.

— Қанийди шу ривоят рост бўлса! — деб Ҳамида бегим ҳам кеманинг бир четида аёллар учун қилинган парда ичига кириб, Ганга сувига қайта-қайта шўнғиб чиққан эди. Ҳозир буни эсласа дилида энг пок ва ёруғ туйғулар уйғонади.

Лекин Оллоҳободдан нарида яна Ҳамида бегимнинг таҳликалари бошланди. Чунки Акбарга қарши урушмоқчи бўлган афғон саркардаси Довудхоннинг юз минг аскарлари, беш минг ҳарбий фили бор эди. Афғонлар уни «бугунги Шерхон» деб улуғлар эдилар. Акбар онаси ва хотин-болаларини жанг майдонидан узоқ бўлган Жаунпурга юборди. Ўзи эса Ҳожипурдаги Довудхонга мактуб йўллади. «Икковимизнинг икки юз минг аскаримиз урушадиган бўлса беҳад кўп

қон тўкилгай, — деб ёзилган эди Акбарнинг Довудхонга юборган мактубида. — Ундан кўра ўзимиз яккама-якка олишганимиз афзал эмасми? Сиз ҳам Ҳиндистонда туғилиб ўсгансиз, фил жангини яхши билурсиз. Мен ҳам битта филга миниб майдонга чиқай, эл-улуснинг кўзи олдида иккаламиз жанг қилайлик. Ким ғолиб чиқса, Бихар-у Бангола ўшаники бўлсин».

Довудхон яккама-якка жанг қилишга журъат этмаганини эшитиб Ҳамида бегим анча енгил тортди. Чунки Акбар Ҳинд уммонида португалларнинг зўр кемаларини кўрганда қувваи баҳриянинг\* аҳамияти қанчалик катта эканини сезган, ўзининг икки юз кемадан иборат дарё флотини шундан кейин қурдирган. Ҳали бундай флот Довудхонда йўқ. Бир кун кемада туриб жангни бошқарган Акбар иккинчи куни саман оти Роҳворга миниб, қуруқликдан ҳужум қилаётган жангчилари орасида пайдо бўлди. Жангчилар уни бир-бирларига кўрсатишиб, «ана, ҳазратим жангга кирдилар!», «оқ отда ўтдилар», дея бошлашди. Уни кемада кўрганлар эса, «ҳазратим ҳали ҳам бизнинг орамизда» дейишарди.

Акбарнинг жиловиди гўё Хўжаи Ҳизр юришини, шунинг учун у ҳали бирорта жангда енгилмаганини юзбоши ва мингбошилар ўз қўл остидаги аскарлар қулоғига атайлаб қуяр эдилар. Бу гаплар сафдан сафга ўтиб, кўпчилик орасида тарқагандан кейин, навкарлар Акбарнинг ўзини кўриб қолсалар: «Енди албатта енгаймиз!» дейишиб, ҳар бири ўнта ёвга бас келадиган шижоат ва жазова билан жанг қилар эди. Акбарнинг ўзидан ҳам кўра номи катта кучга айланганини Довудхон ҳам сезди, у ҳам қуруқликдан, ҳам дарё ичидан қилинган кетмакет ҳамлаларга бардош беролмади-ю, кечаси қалъани ташлаб, жанубга қараб қочди.

Шарқдаги ғалаба учун Акбар Гужаратдагига нисбатан хийла оз вақт ва куч сарфлаганига қарамай уни «назаркарда маҳдий!» деб энтикиб улуғлайдиганлар пайдо бўлди.

Бу меъёрсиз мақтовлар ҳатто Марями Макон — Ҳамида бегимни ҳам ҳовлиқтирар, бегим юриб бораётганда гоҳо оёғи ерга тегиб-тегмаётгандай бўлар, ғайритабиий бир куч уни осмонга учуриб чиқиб кетадигандек туюларди. Лекин бу улуғлашлар Акбарнинг бошини қанчалик айлантириб қўйишини, Гужаратдаги мастлик яна такрорланиши мумкинлигини ўйлаганда бегим дарҳол ҳушёр тортар ва ўғлидан хавотир ола бошларди.

Одамлар Акбарни «довюрақ, ботир» деб таърифлаганлари сари у ўзини янги-янги хатарлар гирдобига ташлар, ана шуниси бегимни мудом хавотирга соларди.

Овга борганда чита билан кийик тутишга қаноат қилса бўлади-ку. Йўқ, шергир филга миниб, йўлбарс отишга чиқарди. Махсус одамлар йўлбарс яшайдиган ўрмонни ўраб олиб, нақоралар, нафирлар шовқини билан йиртқични жойидан қўзғатади ва ўрмон четидаги ялангликка чиқишга мажбур қилади. Бу ерда фил минган Акбар йўлбарсга рўбарў бўлади. Шергир фил хартуми ва тиши билан йўлбарсни уриб йиқитишга интилади. Бундан ғазоби келган йўлбарс гоҳо ердан туриб филнинг боши устига сакрайди. Агар фил устида тўфангни ўқлаб тайёр турган овчи йўлбарсни сакраган пайтида бошидан отиб йиқитолмаса-ю, фақат ярадор қилса, бу қудратли йиртқич филнинг кўзига панжа уриб, тирноқларини ботиради. Кўздан айрилган фил довираб қолади. Бу орада йўлбарс яна бир сакраб фил устидаги овчига етиб боради ва уни тилка-пора қилиб ташлайди. Бундай ҳодисаларни Акбарнинг ўзи кўрган. Шунга қарамай, яна беш-олти ой ўтгач, шергир филига минади-ю, йўлбарс овига жўнайди. Хавф-хатар билан олишишга бунча ишқибоз бўлмаса нима қиларкин? Ҳамида бегим ўғлининг чапдаст мерганлиги учун тангрига шукрлар қилади. Кейинги ўн йилда Акбар еттита йўлбарсни отиб йиқитганидан хабардор она:

— Бўлди, энди бас, жониворларга раҳмингиз келсин!— деб ўғлига ялинади.

Акбар «хўп» деб кўнгандай бўлди-ю, кейин ўттиз беш ёшида фил жангига қатнашиб, яна бир фалокатдан зўрға омон қолди. Ҳамида бегим ўз кўзи билан кўрган бу ҳодисани ҳар эслаганда эти бир жунжикади.

Бухородан келган Абдуллахон элчилари фил жангини томоша қилишга ҳавасманд экан. Акбар Жамна бўйидаги ўша кенг майдонда иккита зўр филни маҳаватлари билан бирга уриштиради. Бир вақтлар Байрамхоннинг филини енгган машҳур Фавждорни журъати йўқроқ маҳават



минган экан. Ўртадаги тупроқ кўтармадан нарига ўтмай, жуда ланж олишди. Томоша зерикарли бўлаётгани учун Акбар Бухоро элчилари олдида ўнғайсизланди. Оташдорни чақиртириб, «Фавждорнинг маҳаватига айтинглари, дадилроқ жанг қилсин!» деб буюрди. Аммо буйруқ ҳам қилмади — маҳаватлар ўз жонларини хатарга қўйгилари келмаётгани сезилиб турарди. Шундан сўнг Акбар элчиларнинг олдида рожа Бирбални қолдиради-да, ўзи филлар жанг қилаётган майдонга тушиб борди. Унинг ишораси билан оташдорлар ёниб турган оловни икки фил орасига кўтариб кириб, олишувни тўхтатдилар. Фавждор маҳавати билан Акбар турган жойга чақиртирилди. Ҳар икки филга маст қиладиган ширин ичимлик берилди. Шундан кейин Фавждорга Акбарнинг ўзи минди. Кайфи ошган филлар энди ўлар-қоларига қрамай жанг қила бошлади. Икки орадаги тупроқ кўтарма бирпасда пайҳон бўлиб ерга қоришиб кетди. Акбар Фавждорни анкуш билан хиллалаб, рақиб филнинг ёнбошига ўтказдирди. Биқинидан берилган зарба қарши томонни қаттиқ силкитиб, маҳаватни ерга йиқитиши керак эди. Лекин рақиб фил Акбар ўйлаганидан зўрроқ эканми, зарбага бардош берди, маҳавати ҳам филнинг қулоқлари остига тиззасини тикиб йиқилмай қолди.

Акбар филларнинг икки юз йил умр кўришини билар, улардаги йигитлик қудрати етмиш-саксон ёшгача сақланиб қолади деб ўйларди. Байрамхоннинг фили Зўравор билан Фавждор олишганига ўн саккиз йил бўлди. Наҳотки шу йиллар ичида Фавждор кучдан қолган бўлса? Акбар унинг зарбаси аввалгидай эмаслигини энди сизди. Дамудор деб аталадиган қаршидаги филнинг айна кучга тўлган даври экан, орқадан шундай қаттиқ зарба бердики, Фавждорнинг олд оёқлари букилиб, чўккалаб қолди. Акбар унинг боши оша ерга қулаб тушадигандай бўлди. Одамлар: «Ваҳ!» деб юбордилар. Аёллар қаторида жангни томоша қилаётган Ҳамида бегим дод солиб юбормаслик учун оғзини кафти билан бекитди, лекин ўрнидан туриб кетганини ўзи билмади.

Бу орада Акбар ўзини хиёл ўнглаб, Фавждорни бир амаллаб тикка турғазди. Дамудорни бошқараётган маҳават подшо оиласидан балога қолмаслик учун иккинчи зарбадан филини тутиб қолди. Акбар Фавждорни орқага буриб яна ҳамлага ўтди. Лекин шу орада жанг вақти тугади-ю, олишув дуранг деб эълон қилинди. Ранги хиёл ўчган Акбар ҳансираб элчилар олдида қайтиб келди. Жанг манзарасидан ҳаяжонга тушган элчилар Акбарнинг олдида таъзим қилишиб:

— Довюраклигингизга тан бердик, ҳазратим! — дейишди.

Кечқурун Акбар онасидан хабар олишга борганда Ҳамида бегим кўзига ёш олиб дардини айтди: — Шоҳ ўғлим, наҳотки элчиларнинг икки оғиз таҳсини учун ўз жонингизни шунчалик хатарга қўйсангиз? Таваккалчилик ҳам эви билан-да, ахир. Шу қадар ўйламай иш қилиш тўғрими, айланай болам?!

— Мен бу ишни ўйлаб қилдим, онажон. Абдуллахон биз билан беллашмоқчи эмиш, Кобул-у Бадахшонни тортиб олмоқчи эмиш. Элчилари ўз кўз билан кўрган олишувни бориб хонга айтиб берсинлар. Мен билан олишув қанақа бўлишини хон кўз олдида келтирсин. Эҳтимол, бугунги фил жанги Абдуллахон билан бўладиган қонли урушнинг олдини олишга ёрдам берса! Мен ана шу мақсадда майдонга тушдим.

— Лекин сиз майдондан омон чиққунингизгача мен ўлиб бўлдим! Бизни ҳам ўйланг-да, жон болам!

— Ҳўп, онажон! — деб Акбар минбаъд жонини хатарга қўймасликка сўз беради. Лекин бошқа кутилмаган жойдан яна онани безовта қиладиган бирон хатар чиқади.

Акбарнинг довюраклиги Абулфазл билан Бирбалга жуда ёқади. Уларнинг фикрича, Акбарнинг шуҳрати ва обрўси давлат манфаатларига хизмат қилади. Агар унинг шундай зўр обрўси бўлмаса, қўл остидаги одамлари Секридаги янги пойтахтни қисқа вақт ичида бунёд қилишга ёки икки юзта дарё кемасини қуришга бу қадар жон-жаҳдлари билан киришармиди?

Абулфазл билан Бирбал Акбарнинг шу улкан обрўсидан фойдаланиб, энди шайх Ансорийнинг диний истибдодини йўқотмоқчи бўлади. Гужарат юришидан олдин режаси чизилган эътиқод

уйи Биҳардаги ғалабадан кейин қуриб битирилди. Акбар руҳонийларни мунозараларга жалб қилиш учун бинони «Ибодатхона» деб атади. Ҳамида бегим бу ибодатхонани кириб кўрган эмас, аммо уни марҳум Салим отанинг маслақдоши бўлган Абдулла Ниёзийнинг ҳужраси ўрнига қурганларидан мамнун. Абдулла Ниёзийнинг ҳужраси эвазига Секри ўрмони четидан Акбар унга уй қурдириб, деҳқончилик учун ер ҳам ажратгани онасига жуда маъқул бўлди. Чунки Абдулла Ниёзий ҳам Салим ота каби адолатпарвар одам эканлигини бегим яхши билади. Ибодатхонада Акбар имон-у эътиқод мунозаралари ўтказганда Ансорийга ўхшаган тамагир дин пешволари шайх Муборак билан Абдулла Ниёзийга бас келолмасликлари аниқ. Бианадаги халқ ҳаракатига қатнашган маҳдийлар дин-у миллат айирмас эдилар. Акбар уларнинг шу бағри кенглигини маъқул кўриб, ибодатхонадаги мунозараларга ҳинд браҳманларини ҳам, оташпарастлар вакилини ҳам таклиф қила бошлади. Абдулла Ансорий ва унинг тарафдорлари чекка-чеккада пичирлашиб: «Ибодатхона Бианадаги исёнчилар илкига ўтди, маҳдийлар Акбаршоҳни ҳам диндан чиқаришмоқда!» деган ваҳимали гаплар тарқатдилар. Маҳдийлар эса Акбарни «минг йилда бир келдаиган улўғ раҳбар!» деб кўтар-кўтар қилишади. Селдай ёпирилиб келаётган бу қарама-қарши фикрлар таъсирида Акбарнинг ўзи ҳам ғалати бўлиб юрибди. Кейинги пайтда чоғир ичмайди, гўштлик овқат емайди, ҳеч ким билан очилиб гаплашмайди. Ҳозир узоқ Бҳира ўрмонларига кетган. Яна фил миниб, йўлбарс овига чиқмаса эди...

Ҳамида бегим Бҳирадан хабар кутиб юрган пайтда Абулфазл келиб қолди. Унинг маъюс қарашлари онани яна безовта қилди:

— Акбаржон саломатмилар?

— Шукур... Лекин озиб кетдилар. Уйқулари ёмон.

— Табиблари бор эди-ку. Бҳим Надҳ ўша ердами?

— Табибларни қабул қилмай қўйганлар. Кунни билан ўрмонда ёлғиз юрадилар, тоғ тепасида соатлаб ўй суриб ўлтирадилар. Ёнларига чақирмаганларидан сўнг, биз боришга журъат этолмагаймиз.

— Рожа Бирбал ўша ердамилар?

— Ҳа, рожа Бирбал билан ҳам очилиб сўзлашмай қўйдилар. Пойтахтга қайтайлик, десак истамадилар.

— Ов билан кўнгиллари ёзилар эди-ку.

— Биз ҳам шуни ўйлиб, овга тайёрлик кўрдик. Шергир филлари тахт қилинди. Махсус одамлар ўрмон ичидаги йўлбарсларнинг атрофини ўраб, очиқ жойга ҳайдаб чиқди. Кийик овлайдиган читалар ҳам қафасда буйруқ кутиб турган эди. Бирдан ҳазратим «жониворларга жабр қилиб не топдик!» дедилар-у йўлбарсларни ўрмонга қайта киритиб юборишни буюрдилар. Қафасдаги читаларни ҳам узоқроққа олиб бориб, қўйиб юборишга амр бердилар. Овни ман қилиб махсус фармон чиқардилар.

— Йўлбарс ови ман этилса менинг дилимдаги иш бўлибдир, — деди Ҳамида бегим.

— Лекин бошқа бир хавотирлик пайдо бўлди, бегим. Одамдан бегонасирайдилар. Мудом, ўзлари ёлғиз. Мусоҳаба-ю муросаба\*. Ҳушлари жойида эмасми? Ҳеч кимни қабул қилмай қўйдилар. Давлат ишларини эслатсак, уришиб берадилар. Подшо одамга бир нарса деб бўлмаса!... Уйлаб-ўйлаб, ахийри сизга маслаҳатга келдим. Ҳазратиимга фақат сизнинг ҳаддингиз сиғиб, тўғри йўл кўрсатмоғингиз мумкин...

— Акбар мени чорладими?

— Йўқ, билдирмай келдим. Билсалар, рухсат бермас эдилар.

— Мавлоно, сиз билан отангиз шайх Муборак ҳам Акбарни ҳаддан ортиқ улуғлайвериш шунга кўйга солдиларингиз. Мана, оқибати!

— Осий бандамиз, ҳазрат бегим. Бизни афву этинг.

— Аммо келганингиз яхши бўлибдир. Мен тезроқ Бҳирага борай. Дилим сезган эди-я!..

Ҳамида бегим ўзининг тунги бетобликларини ҳам унутди, Фатҳпурдан отда ўн кунлик йўл

бўлган узоқ Бҳирага шошилинич жўнаб кетди.

Ҳаруда деган ҳинд лочини тоғ тепасида турган Акбарнинг ёнгинасидан учиб ўтди. Лочиннинг елкаси тўқ қизғиш, қорни ва бўйни оқ. Сарик рангли панжаси билан қора бир илонни чангаллаб олган. Илон ейдиган бу лочин ўз овини думидан чангаллаб осмонда чирпирак қилиб учиради. Заҳарли илон тез учишдан кўзи тиниб, бошини кўтариб ололмади, лочинни чақишга илож тополмай қолади. Ҳаруда эса илонни осмоннинг юксак бир жойидан ерга ташлаб юбориб ўлдиради.

Мана шу одати учун ҳиндлар Ҳарудани муқаддас қуш деб эъзозлашади. Ривоятларга биноан, гўзаллик ва зафар маъбудаси Лакшми Ҳаруданинг қанотлари устида ўлтиради. Илгари Акбарнинг хаёлида афсонани воқелиқдан ажратиб турадиган аниқ чегара бор эди. Энди шу чегара йўқолган, уни гўё сел олиб кетган. Шу сабабли ҳозир ёнидан учиб ўтган Ҳаруданинг қизғиш қанотлари устида ҳаво тўлқинига ўхшаш ҳарир бир нарсани кўргандай бўлди-ю, «Лакшми шу эканми?» деб ўйлади.

Кечалари унинг тушига тўрт қўли, бешта юзи бор Шива кириб чиқади. Ҳазаб бобида ҳеч ким Шивага бас келолмайди. Икки кўзидан ташқари пешонасида учинчи яширин нигоҳи ҳам бор. Астойдил Ҳазаб келганда шу учинчи кўзи бирдан очилади-ю, олов сочади. Шива тикилиб қараганда одам ёки бошқа жонзот шу кўзнинг оловидан куйиб кул бўлади. Шиванинг ёқаси ўрнида ўрам-ўрам илонлар. Одамларнинг бош суяқларини ипга тизиб, бўйнига маржон қилиб тақиб юради. Пўлат гурзисининг учига ҳам одамнинг бош суяги қопланган. Чунки у гуноҳкорларга жазо берувчидир.

Акбарнинг тасаввуридаги воқелиқ билан ғайритабиий ва илоҳий нарсаларнинг чегарасини бузиб ўтган сел уни ердан узиб олиб осмонга чиқариб юборган улуғлашларнинг оқибати эканини ҳозир ўзи ҳам сезмайди. Фақат уни «доҳий!» «маҳдий!» деганлари сари ўзини аланечук ёлғиз, ҳаммадан узилган бекас одамдай сезади.

Унинг руҳи безовта, сабабини гўё Жалолиддин Румий айтиб кетган: «Тананг — от, руҳинг — унинг сувориси. Шуни билки, от емиши суворига озиқ бўлмагай!»

Илгари Акбар кўпроқ танасини парваришлар эди, энди билса нуқул отни боқиб, суворини оч қолдирган экан. Ҳозир аксини қилиб, ейиш-ичишдан ўзини чеклади-ю, маънавий озиқ берадиган илм-у асрорга, сўфийлар ва ҳинд донишмандлари таълимотига қайта-қайта шўнғиб, ўзига керакли маънавий гавҳарни излашга тушди.

Рух, ақл, қалб, кўнгил — булар табиатдаги чор унсурга ўхшайди, инсондаги бутун маънавий дунё шу тўртовидан таркиб топишини Акбар энди билипти. Араб, форс, ҳинд, юнон — турфа тилли файласуфлар ҳаммаси руҳ билан тананинг, кўнгил билан ақлнинг орасидаги зиддиятлардан дод деб ўтганлар. Акбарнинг ўзи ҳам ҳозир шу ички зиддиятлардан қутулолмай азоб тортиб юрибди. Орқага ўгирилиб қараса, қанча зафарларга эришгани, қанча катта давлат-у обрўга эга бўлгани уни қаноатга ва мамнунликка ундайди. Аммо дилига разм солса, ўзидан ҳам, атрофидаги ҳаётдан ҳам кўнгли тўлмайди. Ҳали амалга ошмаган истак-орзулари беҳад кўп. Уларга қачон етишади?

Шунда гўё Абдулҳамид Ҳаззолий деган файласуф уни огоҳлантиради: «Икки биқининг орасидаги кўнглинг — сенинг ашаддий душманингдир».

Ҳинд файласуфлари ҳам кўнглини унинг ташқи манбаларидан узиш кераклигини, ҳеч ким йўқ бир ўрмонда ўз қалбига қулоқ солиб, дилдаги муқаддас туйғуларга берилиб яшашни маслаҳат берадилар.

Акбар шу мақсадда Ҳимолай тоғи этакларидаги ўрмонзор Бҳирага келиб яшамоқда. Бу ерга у билан бирга келган беш юздан ортиқ бег-у мулозимлар, қўриқчи ва хизматкорлар Бҳиранинг Боғи Сафосидаги кўл атрофларига чодир тикиб олишган. Бир вақтлар Комрон мирзо кўр қилинган Боғи Сафога Акбар ўн яшарлигида биринчи марта отаси билан келган эди. Шундан бери ўтган ўн йилликлар уни не кўйларга солмади! Мана, ҳозир ёши ўттиз саккизга борди,

лекин ҳали ҳам ўзини жуда нокомил сезади, хаёлини яхлит бир муқаддас туйғу атрофига йиға олмайди. Унинг истаги шуки, танаси руҳига сўзсиз итоат этса, юраги нафсдан покланса, у ўзидан ҳам, оламдан ҳам мамнун ва ризо бўлса. Сўфийлар буни «орифлик» дейди, ҳинд фақирлари «самадҳи» деб атайди, лекин икковининг моҳиятида ҳам комил инсонликка интилиш бор.

Акбар табиатдаги покликни, гўзаллик ва мувозанатни кўриб ҳаваси келади. Нега унинг дилида табиатдаги уйғунлик йўқ? Бу саволга жавобан яна Румийнинг хитоби эшитилади:

«Кўзни юмгил, кўзга айлансин дилинг!»

Акбар кўзи олдида турган табиатдан ҳам улўғроқ, ундан ҳам абадийроқ мутлақ ҳақиқатни қалб кўзи билан кўришга ва руҳини унга қўшиб юборишга интилади. Лекин бунга ҳеч муваффақ бўлолмайди.

Тақдир унга шунча куч-қувватни, истеъдодни, қудратли давлатни нима учун берган?

Бу саволга Ажмирдан Акбар бир вақтлар зиёратга борган Муъйиниддин Чешти мақбарасидан Бҳирага келган мўйсафид Муртазо Аҳмадхон ўзича жавоб берди. У шеърни куйга ўхшатиб айтадиган хушовоз қавволлар билан бирга Акбарни улўғлаб ашула айтди, сўнг Акбарнинг қаршисида тиз чўкиб, унга сажда қила бошлади:

— Сиз минг йилда бир келадиган доҳий! Дунёда адолат ўрнатиш учун Худо томонидан юборилган маҳдийсиз!

Зўр эътиқод ва ишонч билан айтилган бу сўзлар Акбарга шундай таъсир қилдики, унинг кўзларидан ёш оқа бошлади. У кўз ёшини артмасдан ўрнидан туриб кетди-да, ўрмонда анча вақт ёлғиз айланиб юрди.

Балки муртазо Аҳмадхон ҳақдир? Унга аён бўлмаса камоли ишонч ва эътиқод билан шундай дермиди? Лекин Акбарнинг амалий ишда аниқ далилларга таяниб ўрганган ақли бу гапга бовар қилмайди.

Осмондан ҳам бирон ишора бўлса эди, Акбар ўзининг ўжар ақл-у идрокини сўзсиз ишонтирган бўларди. У ёлғиз ўзи тоғ тепаларига чиқади, уйқусиз тунларда шам ёруғида ўй суриб ўлтиради. Тепадан бирон гумбурлаш ёки ҳайқариш эшитилса, «тангридан ваҳий келдимикин?» деб, вужудини титроқ босади, руҳида зилзила кўзғалади. Лекин яхшироқ қулоқ солса, узоқда ё момақалдироқ гумбурлаган ёки ўрмонда йиртқишлар бўкирган бўлиб чиқади.

Муртазо Аҳмадхондан ташқари шайх Муборак ҳам Акбарнинг маҳдийлигини исбот этишга ҳаракат қилмоқда. Ахир ҳижрий мингинчи йил яқинлашяпти. Шайх Муборак мусулмон оламида Акбардан қудратлироқ подшо йўқ деб ҳисоблайди. Унингча, маҳдийликка муносиб бошқа одам йўқ. Шунинг учун шайх Муборак Акбарнинг тезроқ маҳдий деб эълон қилинишини, шу тарзда абдулла Ансорий бошлиқ руҳонийлар ҳокимияти йўқотилишини истади. Акбар маҳдий бўлганда кийиши керак бўлган улўғвор самовий кийимларга шайх Муборак буюртмалар берган. Буни эшитган Акбарнинг руҳи осмонга талпинади, аммо танаси ҳамон ердан кўтарила олмайди. Хаёлида воқелик билан илоҳиёт бир-бирига қоришиб кетган пайтларда уч кўзли тангри Шива Нанди номли ҳўкизига миниб, қаршисидан ўтгандай бўлади. Бирдан хушёр тортиб қараса, Боғи Сафода ёлғиз ўлтирганини кўради. На Шива бор, на Нанди. Шунда «ақлдан озмаяпманмикин?» деган ўй этини жунжиктириб ўтади.

\* Қ у в в а и б а х р и я — ҳарбий флот.

\* М у с о ҳ а б а — худтаҳлил, ўз-ўзини кузатиб анализ қилиш. Мурукаба — ўз-ўзини чеклаш, қаноатга ўрганиш.

\* \* \*

Кеч кириб, ўрмон дарахтлари Боғи Сафодаги кўлга узун-узун соя ташлаб турган пайтда Акбар хаёл суриб булоқ бўйида ўлтирган эди. Саккиз йигит Боғи Сафога кўтариб кирган заррин

тахтиравон булоқдан пастроқда тўхтади. Кутилмаганда ундан Ҳамида бегим чиқиб келди.

Акбар: «Бу ҳам рўё бўлса керак!» деб чўчиб ўрнидан турди:

— Сиз?.. Ҳазрат онам?

— Ҳа, бу мен, мунглиқ онангиз!..

— А... Э... Сизни ким чорлади?

— Дилим чорлади!

Акбар онасидан ҳам бегонасирагандек анча берида тўхтаб турибди. Ҳамида бегим орадаги масофани дадил босиб ўтди-да, Акбарни бағрига босиб, йиғлаб юборди:

— Акбаржон, онангиз сизга керак бўлмаганда кўзингизга кўринмай йўқ бўлиб кетгай! Аммо бошингизга мушкулот тушганда ернинг тагидан бўлса ҳам етиб келгаймен!

Она бағрида Акбар бир лаҳза беғубор болалик даврига қайтгандай бўлди. Кўнгли юмшаб:

— Хуш келибсиз! — деди ва онасини икки ошиёнли кўшкка бошлаб кирди. Бегим йўлда чанқаган эди. Акбар гулоб чақирди.

— Сув кичикдан, аввал ўзингиз ичинг, болам!

Акбар лиму шарбатининг лаззатини анча кундан бери энди қайтадан сезди. Бовурчилар Ҳамида бегим учун дастурхон ёзиб, энг сархил ширинликлар ва сабзавотдан қилинган таомлар келтира бошладилар. Бегим тўрт йилдан бери гўшт емас, буни бовурчилар билар эди. Акбар ҳам Бҳирага келгандан бери гўшт емай қўйгани она-болани маънавий маслақдош қилгандай туюлди. Хуштаъм сабзавотлардан пиширилган анвойи овқатларни эса Ҳамида бегим атайлаб иштаҳа билан ер, унинг таъсирида Акбар ҳам лаганга тез-тез қўл чўзаётганини ўзи сезмасди. Киндик қони орқали ўтган гўдаклик туйғулари акбарни аслига қайтараётгандай, воқелик билан хаёлий рўёнинг орасидаги чегара туман орасидан секин чиқиб келаётгандай бўларди. Лекин ойлар давомида унга сингдирилган маҳдийлик афсуни ҳали осонликча тарқайдиганга ўхшамасди. Она-бола суҳбатлашиб ўлтирганларида Акбар бир неча марта жим қолиб осмонга қулоқ солди. У тангридан илоҳий нидо келишига астойдил ишониб юрганини Ҳамида бегим энди сезди.

Кечаси Акбар сома деган гиёҳнинг сувидан тайёрланган шарбат ичди.

— Сома ҳиндларда муқаддас гиёҳ ҳисоблангай,— деб онасига тушунтирди. — Кечаси ойдинда тоғдан териб тушарлар. Олтин узук тақилган бармоқлар билан эзиб, шарбатини элакдан сузиб поклагайлар. Бир-икки кун тургандан кейин етилиб, енгил кайф бергай. Аммо бу илоҳий кайф саналур.

Ҳамида бегим сомадан бир пиёла ичиб ётган эди, кечаси билан ухлай олмади. Брахманлар соманинг кайфи билан туни бўйи ҳиндча дуолар ўқиб, ухламай чиқишлари эсига тушди-ю, Акбарни қийнаб юрган уйқусизликларга сома ҳам сабаб бўлаётганини пайқади. Эртаси куни Акбарга туркий ичимлик бўлган қимизни эслатди:

— Кобулда ўсмир пайтингизда қимиз ичганларингиз ёдингиздами? Аждодларимиз орқали қонимизга сингган одат...

— Ҳинд иссиқларида қимиз оғирлик қилгай.

— Аммо Бҳира салқин экан. Бир томони тоғ, бир томони дарё.

Онасининг қимизга кўнгли кетаётганини сезган Акбар бовурчини чақирди:

— Чиғатойхон Тошкандий қимизхўр эди. Бориб айтинг, биз учун топдирсин.

Қип-қизил кади тўла қимиз ўша куни топиб келинди. Ҳамида бону сарёғда пиширилган бақувват овқатлар буюрди-ю, аввал ўзи бир коса қимиз ичди, кейин қўярда-қўймай Акбарга ҳам ичирди. Муздай булоқ сувига кадиси билан қўйиб совутилган қимиз чанқоқни шундай яхши босдики, Акбарнинг танаси яйраб, бирдан иштаҳаси очилганини сезди. Она-бола гўшт емасликларини биладиган бовурчи уларга туркийча қаймоқ торпиқ пишириб келди. Акбар шарбатчига ишора қилиб, ўзига ва онасига яна бир косадан қимиз қўйдирди. Уни ичгандан кейин вужудига майин бир мудроқ тарқаб, дунё ғамлари хаёлидан узоқлаша бошлади. Ҳар куни ётар маҳалда ичадиган сома ичимлигини бугун онаси илтимос қилиб ичирмади. Унинг ўрнига

ҳам яна бир коса қимиз берди.

Акбар хуфтон кеч бир уйқуга кетганча, эртаси куни офтоб чиққанга қадар қотиб ухлади. Сўнги кунларда у ҳеч кимни қабул қилмай қўйгани учун давлат ишлари тўхтаб қолган, подшонинг қабулига киролмай хит бўлиб юрган одамлар кўп эди. Акбарнинг ўй-хаёлини бузмаслик учун мулозимлар ҳам оёқ учида юрардилар. Бутун қароргоҳ мудроқ босгандай бўшашган эди. Акбар эрталаб ухлаб ётган пайтда Абулфазл билан рожа Бирбал Ҳамида бегимнинг ҳузурига келдилар.

— Яхши ухлаётган бўлсалар, бу — соғайиш аломати! — суюниб деди Абулфазл. — Шояд бугун бизни ҳам қабул қилсалар. Навбат кутиб турган шошилинич ишлар кўп.

Ҳамида бегим бош чайқади:

— Мавлоно, ҳали сабр қилинг. Гужаратдаги мастликлари бир кунда тарқаган экан. «Маҳдий», «дохий» деб, ойлар давомида афсун қилдиларингиз. Бунинг кайфи тарқалиши учун анча вақт керакка ўхшайдир.

— Шукурки, ҳазратим сиз билан иноқлар.

— Менга хос ҳақимни чақириб берингизлар, — деди Ҳамида бегим. — Бамаслаҳат даво қилайлик.

Хос ҳақим Бҳим Надҳ Акбарга қувват берадиган таомларни кўпроқ едиришни маслаҳат берди. Шу маслаҳат бўйича Ҳамида бегим эрталабки ширчойга қувват берадиган қаймоқ ва сарёғни кўпроқ солдирди. Тушга бориб Акбар чанқай бошлаганда она-бола яна қимиз ичдилар, табибнинг буйруғи билан сабзавот шўрвага каклик гўштидан қўшиб пиширдилар ва сувини сузиб бердилар. Акбарнинг кайфияти яхшиланиб бораётганини кўрган Ҳамида бегим унга рух ва тананинг бирлиги ҳақида Салим ота айтган сўзларни эслатди:

— Инсон ҳам дарахт каби моддий илдизлардан озикланаркан, шоҳ ўғлим! Қон билан таралувчи озик руҳга қувват бераркан.

— Лекин нафс билан кўнгил — руҳнинг душманидир, — деди Акбар.

— Кўнгил ҳам пок бўлса, руҳга зид келмагай. Ҳиндларнинг кўнгил ҳақидаги фикрлари эсингиздами? Карма — биздаги кўнгилга ўхшаб табиий эҳтиёжлар, майлларни келтириб чиқараркан. Бусиз яшаб бўлмас экан.

— Аммо жайнлар кўнгилни ёпишқоқ матога ўхшатурлар. Ҳаётнинг бутун кир-чирлари шу матога ёпишавергай.

Ҳамида бегим ҳам жайнлар таълимотидан хабардор эди. Жайнлар тирик жониворнинг гўштини ейишга шунинг учун қаршики, инсон ўлганда унинг жони бошқа бирон жондорга, гоҳо эчкига, қўйга, гоҳо илонга кўчиб ўтади. Жайнларнинг жониворларга раҳмдиллигидан ташқари биттадан ортиқ хотин олмасликлари, имон-у эътиқодлари бунга рухсат бермаслиги ҳам Ҳамида бегимга ёқади.

— Жайнлар кармани кир оладиган матога ўхшатганлари рост, — деди бегим. — Лекин уни тез-тез тозалаб туриш керак, дейдилар. Ахир кармасиз ҳаёт бўлурми? Ичиш, ейиш, уйланиш, фарзанд кўриш — ҳаммасида кўнгил иштирок этмай иложи йўқ.

— Лекин кўнгилни имон-у инсоф кўчасидан юргизиш мушкул.

— Нечун? Комил инсонларда руҳ ҳамиша кўнгилга етакчилик қилгай, ақл билан дил жуфт қанотлардек бирга парвоз этгай.

— Демак, мен ҳали камолотдан жуда узоқдамен,— деди Акбар. — Руҳим мудом осмонга талпинур. Аммо танамни руҳим кўтарилган юсакликка олиб чиқолмай, аро йўлда муаллақ қолурмен.

Акбар ўзининг руҳий ҳолатига тўғри баҳо бера бошлаганида Ҳамида бегим ичида «хайрият!» деб қўйди-ю, уни муаллақ ҳолатдан тезроқ ерга қайтариб туширгиси келди.

— Мен ўтган ҳафта тушимда Ҳумой қушни кўрибмен, — деди бегим. — Қанотлари бургутникидан ҳам баҳайбат. Боши-ю бўйни шертахлит. Одамникидай икки илки бор. Тоғ этагида одамлар тўпланган экан. Ҳумой қуш илкида каттакон бир китобни кўтариб ўтиб, тоғ

тепасига бориб қўнди. Одамлар унга қараб югурдилар. Ҳумой китобни ташлаб учиб кетди. Тоққа олдинроқ етиб борган тўрт-беш одам ҳалиги китобни «мен олай, мен олай!» деб талашиб қолдилар. Бир-бирига бермагандан кейин уни тўрт-беш бўлак қилиб бўлиб, турли томонга олиб кета бошладилар. Шунда сиз пайдо бўлдингиз. «Тўхтанглар, ахир, яхлит китобни парчалаб олиб кетиш гуноҳ-ку», деб уларни қайтаришга тушдингиз. Лекин уларнинг бирини қайтарсангиз, бошқаси тутқич бермайдир. Азбаройи ачинганимдан «оҳ!» тортиб, уйғониб кетибмен.

Акбар ўйланиб турди-ю:

— Яхши туш кўрибсиз, — деди. — Китоб — ҳақиқат рамзи. Одамлар ҳақиқатни парча-парча қилиб турли томонга олиб кетганлари рост. маънавият ҳам парчаланган. Ҳар ким илкидаги бир парча ҳақиқат-у маънавиятни маҳкам тутиб олган. Бошқаларнинг илкида ҳам ҳақиқат-у маънавият парчалари борлигини тан олмайдилар. «Фақат мен ҳақмен!» деб, бошқа халқларни камситадилар. Ўзаро урушлар, дин-у миллат айиришлар мудом шундан келиб чиқай... Сиз тушингизда кўрган китобнинг парчаларини одамзод бир жойга йиғиб, яхлит ҳолига келтирмагунча, дунёда адолат ўрнатиб бўлмагай. Менинг орзуйим сочилиб кетган ўлкаларни бир давлат қилиб бирлаштиришгина эмас, балки парчаланиб кетган ҳақиқатни бир улуг маҳзарга\* йиғишдир.

— Илоҳим, бу орзуингизга етинг, шоҳ ўғлим. Туркий улусдан чиқиб, Ҳиндистонга фарзанд бўлдингиз. Энди билсам, бир улуснинг қобиғини ёриб чиққан одам фақат иккинчи бир халқнинг фарзанди бўлиш билан чекланиб қололмас экан. Уммонга қуйилган дарё бутун дунё кенгликларига чиқаркан. Шунга ўхшаб, сиз ҳам ўз улусингиз, ўз мамлакатингиз ташвишларидан куч орттириб, умумбашарий муаммоларни ечишга бел боғламоқдасиз. маънавият бобида ажодларингизнинг ҳеч бири бундай мушкул, бундай мураккаб мақсадларни ўз олдларига қўймаган эдилар. Сизда улкан истеъдод-у ғайрат бор. Аммо мен тушимда «оҳ» тортиб уйғонганимга сабаб — «ёлғизлик қилдингиз, болам!». Китобни парчалаб, турли томонга қочганларнинг ҳаммасини одам бир ўзи нечук тутгай?

— Ёнимда ҳеч ким йўқмиди?

— Йўқ эди! Ахир, содиқ амирларингиз нечун кўринмайдилар? Азиз кўка, Ман Синх, рожа Бирбал, Абулфазл... Ҳар бири сиз учун жонини беришга тайёр-ку!

Акбар сўнгги пайтда узлатга чекингиси ва ёлғиз юргиси келиб, энг яқин кишиларидан узилиб қолгани нотўғри бўлганини энди сеза бошлади. Онаси уни янада ҳушёр торттириш учун Аграда бўлган бир фожиани айтиб берди:

— Сиз йўғингизда Аградаги садрлар судури Абдунаби яна диний низоларни аланга олдирди. Сиз-ку, масжидлар қатори ҳинд бутхоналари қуришга ҳам рухсат берган эдингиз. Лекин шайх Абдунаби бор тахтани масжид ёнига келтириб тахлатибдир. Бутхона учун тахта бердирмабдир. Бутхона қурилиши тўхтаб қолгандан кейин, келинимиз Жодҳа Байга қадрдон бўлган браҳман ўз қавмлари билан борибдир-да, ўша тахталарнинг бир қисмини садрлар судуридан берухсат олиб кетиб, бутхона қурилишига ишлатибдур. Мухтасиб буни билиб қолиб, браҳманни ҳибсга олибдир.

— Мен буни эшитган эдим, — деди Акбар. — Сафардан қайтгунимча браҳман ҳибсда сақлансин деган эдим.

— Аммо браҳман қочмоқчи бўлган эмиш. Ростми, ёлғонми, билмадик. «Сўроқ пайтида браҳман муслимларни ҳақорат қилди, кечаси қочмоқчи бўлди», деган баҳона билан садрлар судури уни қатл эттирибдир.

— Об-бо, жаллодлар-ей!

— Энг ёмон фожиа кейин бўлди. Браҳманнинг тўртта хотини бор экан. Шулардан учтаси «сати» қилиб, мурда билан ўзларини ёндирибдирлар. Буни Жодҳа Бай эшитиб қанча йиғлади!

Аёлларнинг қариндошлари-ю браҳманнинг қавмлари бу адолатсизликдан қаҳр-у ғазабга тўлиб юрибдилар. Ахир шайх Абдунабидай жоҳилларга одамларни қатл эттириш ҳуқуқини ким берган?

— шариат берган, — деди Акбар. — Агар менинг даҳрийлигимга раият-у бариятни ишонтирсалар, шариатга суяниб мени ҳам қатл эттиришлари мумкин.

— Булар шариатни шунчалик суиистеъмол қиладиган бўлса, ўринларига шайх Муборақдек ҳалол одамларни қўйсангиз бўлмамайми?

Акбарнинг кўпдан бери кўнглига туккан истаги ҳам шу эди. Ҳозир бу истак янги бир куч билан қайтиб келди. Уни амалга ошириш учун яна пойтахтга қайтиши керак.

— Пойтахтда Тодар Мал ҳам сизнинг йўлингизга мунтазир, — деди Ҳамида бегим. — Жизяни бекор қилиш учун етарли маблағ тўплаган эмиш.

Ерда шунча ишлари туриб, Акбар осмондан нидо кутиб юргани энди унинг ўзига ғалати туюлди. Ҳамида бегим уни тезроқ аввалги ҳолига қайтаришга интилиб изтироб билан сўзлашда давом этди:

— Шоҳ ўғлим, шайхлар сизни ердан узиб олиб осмонга чиқариб юбормоқчи бўлурлар! Мени ҳам Исо пайғамбарнинг онаси Биби Марямга қиёслаб муболаға қилурлар. Лекин мен Биби Марям эмасмен, шукрим, сиздек улуғ инсонга онамен! Шунинг ўзи менга еткуликдир! Тангрининг олдида гувоҳлик берурменки, сизга бир эмас, етти она оқ сут берган. Шунинг учун мен сизни маҳдий эмас, Одам Ато фарзанди деб билурмен!

Акбар тасдиқ маъносида бош ирғади. Хаёллари осмондан ерга тушаётгани унга енгиллик бермоқда эди. Қуюқ булутдай оғир туйғулар кучли шамол остида тарқаб кетаётганга ўхшарди. Ўғлини булут орасидан чиқариб олаётганини сезган она илҳом ва эҳтирос билан сўзлашда давом этди:

— Сиз афсонавий Искандар каби улкан ном қозондингиз, Акбаржон! Алишер Навоийнинг «Хамса»сини ўқигансиз. Садди Искандарий достони ёдингиздами? Ўша ерда Арасту, Суқрот, Афлотун каби оламшумул донишмандлар нелар деганини бир эсланг!

Акбар «Садди Искандарий»ни хаёлидан қайта ўтказаркан, бир нарсадан ҳайрон бўлди. Навоийнинг жаҳон халқларини адолатга ва руҳий яқинликка ундаб ёзган туркий достони Акбарнинг миллий адоватлар ва диний низоларни йўқотишга қаратилган эътиқодига нақадар ҳамоҳанг! Достондаги яъжуж-маъжужлар — қонли урушлар ва миллий адоватлар тимсоли эмасми? Садди Искандарий барча ёвузликларнинг йўлини тўсиш учун қурилган экан-ку. Уни Шарқ-у Фарбдаги барча халқлар дин-у миллат айирмасдан биргаликда қурганлари бежиз эмас. — Акбаржон, сиз ҳам Секрида қурган эътиқод уйи орқали барча элларни руҳан яқинлаштириш ниятида ёдингиз. Сизнинг бу ихтиронгиз ҳам хатарли низо-ю адоватларнинг йўлини тўсадиган маънавият Садди эмасми, ахир? Навоий Искандар сиймосида ўзи орзу қилган раҳбарни улуғлайдир. Аждодларингиз орасида шу орзунинг амалига яқин келган раҳбар — сиз эмасмисиз? Ахир сиз узоқ Фарангистондан, Афлотун-у Арастулар ўлкасидан насора руҳонийларини таклиф қилган ёдингиз. Улар Гужаратдан ўтиб, бизга яқинлашиб келмоқда эмишлар. Ким чиқиб кутиб олгай? Қаёнга жойлаштиргай? Қанча мулозимларингиз сизнинг қабулингизга мунтазир! Сиз қиладиган қанча муҳим ишлар навбат кутиб қолди! Қанча одам бир парча нонга зор! Ёрдамга муҳтож бевалар қанча!

— Рост! — деб Акбар бирдан ларзага келиб ўрнидан туриб кетди. Момақалдиروқ гумбурлаганда «ваҳий эмасмикан?» деб руҳида зилзила қўзғалгани каби, ҳозир ҳам вужуди жунбушга келди. Кўзлари оловдай ёниб:

— Мен осмондан кутган нидоларни сиздан эшитдим, онажон! — деди. — Барча ёвузликларга қарши Садди Искандарий қурмоқ!..

— Эҳтимол, одамлар буни Садди Акбарий деб атагайлар, болам!

— Ажойиб... Фанимларим буталар орасига яширинган илонлардек заҳар солиш учун пайт пойламоқдалар. Энди уларни ҳинд лочини Ҳаруда каби юксакка олиб чиқиб, ташлаб юбориш мумкин!

Кўпдан бери йўли тўсилиб, дам бўлиб ётган анҳорнинг олди очиб юборилса, ўзанига сифмай тошиб, лойқаланиб оқади. Шунга ўхшаб, Акбарнинг дилида қисилиб ётган туйғулари ҳам энди



танасига сиғмай ёпирилиб чиқа бошлади. У қарсак чалиб сармунши Ашрафхонни чақирди-да, кетма-кет фармойишлар бера бошлади:

— Аграга чопар юборинг. Мирдевон Тодар Малга фармонимиз шулки, Секрида, Аграда, Дехлида ва бошқа субаларда\* қанча очлар, муҳтожлар, етим-у есирлар, кексайиб қаровсиз қолган нотавонлар бўлса биз боргунча ҳаммасини рўйхатга олсин. Яна бир фармойиш: сўнгги етти йилда, аҳолидан олинган жизя солиғининг умумий миқдори қанча? Шунинг аниқ ҳисоб-китоби тузилсин.

— Фатҳпур кутволи Иброҳимхонга буйруғимиз шулки Гоа оролидан келаётган фаранги руҳонийларини иззат-икром билан кутиб олсин, сарой ичидаги хос меҳмонхонага жойлаштирсин. Гужаратдан оташпарастлар пешвоси Мехержи келган бўлса, унга ҳам яхши жойлардан берилсин.

Ҳамида бегим ўғлидаги ўзгаришни ҳайрат билан кузатиб турар, Акбар аввалгидай серғайрат, ишчан қиёфага қайтгани сари онанинг қувончи ортиб борарди. Ашрафхон эса Акбарнинг кетма-кет ёпирилиб келаётган истакларини шоша-пиша қоғозга туширмоқда эди:

— Ёзинг: Қосим саркорга фармойиш шулки, биз боргунча тўрт қисмлик ибодатхонанинг барча хоналарини турли тилдаги муқаддас китоблар билан жиҳозласин. Биз пойтахтга қайтганда саидлар, уламолар, браҳманлар, бошқа дин-у миллат вакилларини шу эътиқодхонага таклиф этгаймиз. Сўнгги фармойиш: ҳозир бҳирадаги барча бек-у аъёнларни кечқурун машваратга чорланг. Мири манзил йўл тайёрлигини кўрсин, эрта ўтиб индин пойтахтга қайтиб кетгаймиз! Анчадан бери жимиб мудраб ётган Бҳирадаги қароргоҳ бу фармонлардан гўё чўчиб уйғонди-ю, ҳаммаёқ бирдан жонланди. Чодирлар ва кўшкларнинг ичи-ташини ғивир-ғивир ҳаракат тутиб кетди.

\* М а ҳ з а р — марказий нукта, синтез жойи.

\* С у б а — вилоят.

\* \* \*

Мирдевон тодар Малнинг ҳисобига биноан, сўнгги етти йилда барча вилоятларда, шу жумладан янгидан қўшиб олинган Гужарат, Бихар ва Банголада ўтказилган молия ислоҳотлари натижасида давлат хазинасига тушаётган даромадлар аввалгидан уч баробар ортган эди. Шу даромадларнинг эллик курурдан ортиғи ғайридинлардан олинган қўшимча солиқ — жизядан тушган экан. Акбар устози Салим Чештига бу адолатсиз солиқни бекор қилиш ҳақида ваъда бергани қачон эди? Сўнгги йилларда хаёли бошқа нарсаларга алаҳсиб, буни унутган бўлса, энди шунинг ҳиссасини чиқариши керак эмасми? Муҳтожларга хайр-у эҳсон қилиш одати ҳамма элларда бор-ку. Барча имон-у эътиқод вакилларига баробар улашиладиган хайр-еҳсонга қайси тақводор шайх қарши чиқа олади?

Акбар шу ўйлар билан жизядан тушган тангаларнинг катта бир қисмини муҳтожларга улашмоқчи бўлди. Унинг фармони билан девониом олдидаги мармар ҳовуз сувдан тозаланди. Хазинадан чарм қопларда олиб чиқилган тангалар қуп-қуруқ қилиб артилган мармар ҳовузга худди омборга тўкилган буғдойдай тўкилди. Ҳовуз лим-лим тўлганда, унга ўн етти курур\* рупий танга сиққанини Акбарга маълум қилдилар. Шунча кўп пулни хайр-у эҳсон тарзида улашиш бек-у аъёнлар учун ақлга сиғмайдиган бир иш эди. Акбар буни ониф — тўлов деб атади:

— Онифлар — давлатнинг ёрдамига муҳтож кексалар, етимлар, ногиронлар, бева-бечоралардир. Биз бу пулларни фуқародан солиқ тарзида олганмиз. Энди уни барча имон-у эътиқод вакилларига баробар улашсак адоалтдан бўлгайми, йўқми, тақсирлар? Акбарнинг бу саволи руҳонийларга қаратилган эди. Энг аввал шайх Муборак:

— Беҳад катта савоб бўлғайдир! — деб хитоб қилди.

Ҳинд браҳмани дева Прасад ҳам:

— Бриҳма, Шива, Вишну — учаласи ҳам бундай саховатдан шод бўлурлар! — деди.

Шайх Ансорий ва Абдунабилар мармар ҳовуз тўла пулнинг мачит-у мозорларга эмас, камбағал муҳтожларга улашилишини унча ёқтирмасалар ҳам, лекин ониф — тўловнинг савоб иш эканини тан олишга мажбур бўлдилар.

Шундан кейин Акбар мирдевонга тайинлади:

— Соҳиб Тодар Мал, ўзингиз тузган рўйхат бўйича чинакам муҳтож одамларга берилишини назорат қилинг, токи очкўз пулдорлар жанда кийиб келиб, бева-бечоранинг ҳақини олиб кетмасин!

Тошҳовуз тўла тангалар ўн минглаб муҳтожларга қирқ икки кун давомида улашилди.

Шу орада жизя солиғи ҳам бекор қилинди. Абулфазл дилидаги бу орзунинг амалга ошганидан беҳад шод бўлди.

— Ҳазратим, Панжобда, Ганга бўйидаги Аудда эл-улус сизнинг ҳақингизга ҳиндча қўшиқлар тўқибдилар, — деб дафтарга ёзиб олинган сатрларни Акбарга ўқиб берди:

*Ҳинд-муслим адовати йўқолиб битсин,*

*Акбарни куйлайлик, мақсадга етсин.*

*О тангрим Кришна, Акбарга умр бер,*

*Унинг ислоҳоти доим бўлсин бор\*.*

шеърдан мамнун бўлган Акбар:

— Халқда донишмандлар кўп! — деди. — Дилимизда борини дарров сезибдилар.

— Жизядан ташқари ҳиндлардан олинадиган зиёрат солиғи ҳам шайх ансорийларни бой қилмишдир, ҳазратим! Банорасга ёки Ганга билан Жамна қуйиладиган жойга зиёратга борувчи ғайридинлар муслим нозирларига бир рупийдан солиқ тўлайдилар. Бир йилда ўн курур зиёратчи борса, ўн курур рупий фойда қилурлар!

Акбарнинг навбатдаги фармони билан зиёрат солиғи ҳам бекор қилинди. Мамлакатнинг кўпчилик аҳолиси бу диний солиқлардан қутулганлари учун Акбардан қанчалик мамнун бўлса, катта даромад манбаидан айрилган мухтасиб-у қозилар, имом-у уламолар ундан шунчалик норози эдилар. «Подшомиз динидан қайтди!», «Муслмончилик тамом бўлди!», «Мажусийлар тепамизга чиқиб кетди!» деган ифво гаплар тарқала бошлади.

Шунинг устига Гоа оролидан Фатҳпур-Секрига Акбарнинг махсус таклифи билан келган фаранги руҳонийлари учун подшо саройи ичидан жой берилди, уларнинг ўз тилларида ибодат қилинишлари учун тезликда кичкина черков ҳам тикланди. Сарой ичида малика Жодҳа Бай қурдирган ҳинд ибодатхонаси борлигидан нолиб юрган муслим уламолари энди черков тепасига ўрнатилган насоралар салибини кўриб, жонлари ҳалқумларига келгандай безовталанди. Шайхулислом Ансорий Акбарнинг ҳузурига келиб, кофирлардан эҳтиёт бўлиш ҳақида муқаддас китобларда нималар дейилганидан гап бошлади:

— Ҳазратим, фарангилар илоннинг ёғини ялаган, билинтирмай заҳар солгай. Буни улар билан муомалада бўлган подшолар яхши билурлар. Эрон-у Турон тождорлари кофирларни ҳатто мамлакат ичига киргани қўймайдилар. Ахир ғайридинларнинг масжидга киришга ҳақлари йўқ-ку, Муслмон мамлақати ҳам улкан бир масжиддек пок турмоғи керак эмасми? Боболарингиз юрти Турон, Бухорои шариф кофирлар учун масжид каби ёпиқ. У ёқларга бирон кофир бориб қолса, кўчадаги оломон тутиб олиб ўлдириб юборгай. Чунки шайхлар «кофирларни ўлдирмоқ савобдир!» деб уларни ишонтириб қўйганлар. Шунинг учун у ёқларга кофирлар юрак ютиб боролмагай. Борганлари ҳам тирик қайтмагай!

— Таксир, Турондаги ўша жоҳил хурофотчиларни бизга ибрат қилиб кўрсатмоқчимисиз? Улар Қуръонга мутлақо зид ишлар қилганини наҳотки фаҳмламасангиз?

— Нечун зид? Ахир Қуръони каримда кофирлардан эҳтиёт бўлишни буюрганлар...

— Эҳтиёт бошқа! Сиз... Ҳужурат сурасини бир эсланг. ўн учинчи оятда нелар дейилган? Ансорий кўп уриниб бу оятни эслай олмади.

— Маъзур тутинг, кексалик, муҳофазам заифлашган...

Акбар барча оятларни ёд билар эди. Ҳужурат сурасини аввал араб тилида ёддан айтди-ю, кейин таржима қилиб берди:

— «Ей инсонлар! — дейди Аллоҳи таоло: — Биз сизларни бир ота, бир онадан яратдик ва сизларни турли миллатлар ва қабилаларга мансуб қилдик, токи бир-бирларингиз билан яқиндан танишгайсизлар». Бутун бани башар бир ота, бир онанинг фарзанди бўлса, барча миллатлар-у қавмлар бир-бирларига биродар эмасмилар? Ўшал суранинг ўн иккинчи оятида айтилмаганмики, бошқа дин, бошқа миллат вакилини ноҳақ ўлдирмоқ — биродаркушлиқдир. Борми шу маънодаги оятлар?

— Энди эсладим... Бор!

— Бор бўлса, уламоларингизга айтинг. Чекка-чеккада бизни даҳрий деб ғийбат қилмасинлар. Мен Аллоҳга дил-дилимдан ишонурмен. Менинг мақсадим— ҳақ йўлига қайтмоқдир. Сешанба кун турли дин, турфа миллат вакиллари бир даврага йиғилгаймиз. Сиз ҳам мунозарада иштирок этинг!

Ансорий ноилож қўл қовуштириб, таклифни қабул қилди.

\* Бир курур — 10 миллион.

\* Панжоб, Ауд ва бошқа ўлкаларда Акбар ҳақидаги халқ қўшиқлари ҳалигача айтиб келинаётгани ҳинд олими Мунилалнинг 1978 йилда Деҳлида чиққан китобида келтирилган. Юқоридаги халқ қўшиғининг сатрма-сатр таржимаси ҳам ўша китобдан олинди.

\* \* \*

Секри тепалигида турган улкан гумбазли эътиқод уйи ҳозир ҳамманинг диққат марказида. Фавқулудда янгиликларни кўпчилик энди шу ердан кутади. Заррин ўймакорликлар билан зийнатланган салобатли эшик олдида махсус қоровуллар қўйилган. Бугун сешанба, Акбар келадиган кун бўлгани учун қоровуллар ичкарига фақат унинг ўзи таклиф қилган руҳонийларни киритмоқдалар.

Бошига катта оқ салла ўраган, малла ипак ридо кийган Абдулла Ансорий эшиқдан бирга кирган браҳман Деви Прасадга бир жойи тегиб кетишидан қўрққанидан ўзини нари тортди. Аммо нарёқда оташпарастлар руҳонийси Моҳиёр Меҳержи келаётганини кўриб, ўзини қўядиган жой тополмай питирлаб қолди.

Деви Прасад кенг оқ дҳоти\* устидан кулранг камзул кийган, пешонасига қизил хол — тилак қўйган. Оташпараст Меҳержи эса белига уч попукли камар боғлаган. Акбарнинг таклифи билан Гоа оролидан келган насора руҳонийлари Рудолф Аквавива билан Антони Монсеррате товонгача тушадиган узун қора хирқа кийишган. Бошларида туркларнинг фескасини эслатадиган қора қалпоқ. Руҳонийларнинг узун соқолига ўрганган шайх Ансорий Аквавиванинг фақат мўйлови борлигидан ҳанг-манг бўлди-да:

— Астағфирулло! — деб қўйди.

Ибодатхонадаги хоналарнинг бирида Шива, Вишну ҳайкаллари, бирида оташпарастларнинг мангу ёниқ оловлари. Бун кўрган Ансорий «астағфирулло!»ни яна бир неча марта такрорлашга мажбур бўлди.

Садрлар судури шайх Абдунаби ўз рақиби Ансорийга ўхшамасликка тиришиб, бугун бошига мусулмон байроғи рангидаги яшил салла ўраган, бўйнига оқ ипак фўта ташлаган эди. Умр бўйи будпараст ва оташпарастларни қувғин қилган садри жаҳон энди уларнинг имон-у эътиқодларига муҳташам бинодан шунчалик мўтабар ўрин берилганини кўриб:

— Тавба! — деб асабий шивирлади.

Яна бир хонага ўтганларида, Фарангистон қироли Акбарга совға қилиб юборган олтин

муқовали «Инжил» кўзга ялт этиб ташланди. Унинг ёнида Биби Марямнинг чақалоқ Исони қўлига олиб турган рангдор сурати турибди. Бу икки нарсани Акбарга Рудолф Аквавива совға қилиб олиб келган эди. Акбар олтин муқовали китобни ҳам, Биби Марям суратини ҳам эъзоз билан кўзига суртиб қабул қилганини Абдулла Ансорий қабул маросимида кўрган эди. Рудолф Аквавива ҳамроҳларига мақтаниб: «Акбар ҳазратлари «Инжил»ни ўпиб кўзга сурганлари — биз учун насора динини қабул қилгандай қувончли ҳодиса бўлди!» деганини Ансорий ўз хуфияларидан эшитган эди. Ҳозир шунинг ҳаммасини хаёлидан бир-бир ўтказар экан: «Бу бино — ибодатхона эмас, кофирхона!» деган ғазабли ўй кўнглидан кечди. Худди масжиднинг минбарига чиқиладиган мрамар зинапоёга ўхшаш зиналар уларни бино марказидаги муҳташам саҳнга олиб чиқди.

Акбар олдинроқ келиб уларни шу ерда кутиб турган экан. Унинг ёнида шайх Муборак билан яна бир мўйсафид бор эди. Абдулла Ансорий бу барваста мўйсафидни таниганда юраги бирдан шиғ этиб сесканди. Бир вақтлар Бианадаги халқ кўзғолонига бошчилик қилган Абдулла Ниёзий шу эди. Ансорийга битта ғоявий душман — шайх Муборакнинг ўзи ҳам кўп кўринарди. Энди Акбар Абдулла Ниёзийни ҳам Ансорийга қарши даҳанаки жангга соладиган бўлса, уларга қандай бас келади? Садри жаҳон рақиб бўлса ҳам, шайх Муборакка нисбатан бехатарроқ кўринди. Ансорий беихтиёр шайх Абдунабига яқинроқ келди.

Мунозара ўтказиладиган саҳн доирашакл қилиб қурилган эди. Саҳннинг тўрида Акбар ўтирадиган шохнишин бор. Айланасига гилам ва зарбоф кўрпачалар тўшалган, кексалар суяниб ўлтириши учун бахмал болишлар қўйилган.

Акбарнинг ишораси билан Абулфазл мезбонлик вазифасини ўтай бошлади: ҳинд браҳманларининг икки ёнига оташпараст ва насора руҳонийларини ўтказди. Ансорий билан Абдунабига Акбарнинг чап томонидан, шайх Муборак билан Абдулла Ниёзийга эса подшонинг ўнг ёнидан жой берилди.

Акбар ҳаммага бир-бир кўз ташлаб олгач:

— Фараз қилинги, — деди, — биз йиғилган бу хона — баланд бир тоғнинг чўққиси. Бу тоққа бирингиз шимол ёнбағирдан, бирингиз жанубдан, бирингиз шарқдан, бирингиз ғарбдан чиқиб келдингиз. Бу бинонинг тўрт томонидаги хоналар — тўрт хил имон-у эътиқод маконларидир. Улардан бошланган тўрт зинапоёлар эса — гўё тоғнинг тўрт ёнбағри. Қарама-қарши ёнбағирда юрганда бир-биримизни кўрмаган, тан олмаган бўлсак ҳам, чўққигача чиққанда ҳаммамизга баробар бўлган юксакликда учрашишга муяссар бўлдик. Бу юксаклик — ҳаммамизнинг муқаддас туйғуларимизни жам қилди. Тепамиздаги гумбаз — парвардигор рамзи — барчамизга баробардир. Ҳаммамиз битта бани башар фарзандларимиз. Шунга қарамай, хурофот-у бидъат ҳамон бир элни бошқасига қарши гиж-гижлаб, қонли урушлар чиқармоқда. Биз нечун бунга йўл қўймоқдамиз? Осмон рамзи бўлган бу гумбаз остида аввало шу саволга жавоб топайлик. Дилимиздагини очиқ сўзлайлик. эътиқоди турлича бўлган эл-улусларни руҳан яқин қиладиган йўлларни излайлик.

Акбар бир тўхтаб олди-да:

— Мунозарага барча эътиқодларни қиёсий ўрганган етук аллома шайх Муборак раислик қилсалар розимисизлар? — деб аввал Деви Прасад билан Меҳержидан сўради.

Улар шайх Муборакни Абдулла Ансорийдан афзал кўришлари маълум эди, шунинг учун дарҳол ўз розилиklarини билдирдилар. Аквавива ҳам бу фикрга қўшилди. Одатда, уламолар мажлисига шайхулислом Ансорий раислик қилар эди. Лекин садри жаҳон ўз рақибининг раислик қилишидан мудом ғаши келарди. Шунинг учун шайх Абдунаби ҳам раислик тизгини бугун бошқа одамга ўтганидан мамнун бўлиб розилик маъносида бош ирғади.

Яккаланиб қолган шайх Ансорий эътироз қилишнинг фойдаси йўқлигини сизди-да, бошини солинтириб жим қолди. Шайх Муборак раисликни бошлаб, Акбарнинг фикрини давом эткизди: — Кўп балолар — бизнинг имон-у эътиқодимиз бошқаларникидан яхшироқ деб мақтанишдан келиб чиқмай. Ҳолбуки, яратганнинг олдида барча улуслар баробар.

Абдулла Ансорийга сўз навбати келганда:

— Фақир ҳам турфа элларнинг руҳан яқинлашиб, иноқ яшашларига тарафдормен, — деди. — Аммо низо кўпинча беш бармоқ баробар эмаслигидан келиб чиқгай. Динлар ҳам барчага баробар бўлолмагай. Чунки ҳар бир юртнинг ўз ҳукмрон дини бор. Фаранги меҳмонлардан сўранг. Буларнинг мамлакатларида насоралардан бошқа ҳукмрон дин борми?

— Аммо биз муслимларни ҳурмат қилурмиз! — деди Аквавива. — Қадимий масжидларни буздирмай, тарихий обида тарзида асрамоқдамиз.

Садри жаҳон Абдунаби кутилмаганда Абдулла Ансорийнинг тарафини олиб, Аквавивага эътироз қилди. — Мана шу Ҳинд уммонида кема билан сузиб юрган фарангилар Маккага ҳажга борган муслимларнинг йўлини тўсиб, неча бор пул-у буюмларини талаб кетганлар, муслимларни асира қилиб, зўравонлик билан ўз никоҳларига ўтказмишлар!

Шайх Муборак Рудолф Аквавивага мурожаат қилди:

— Муҳтарам падре\*, бу гапларда асос борми?

— Асос шуки, денгиз қароқчилари бошқа халқларда ҳам бор, — деб ўнғайсизланиб изоҳ берди Аквавива. — Насораларни зўравонлик билан ўз динига ўтказган, уларнинг аёлларини чўри қилиб олган муслимлар ҳам йўқ эмас.

— Фақат денгиз қароқчилари шундай қилғонми?— сўради шайх Абдунаби. — Сизларнинг қиролларингиз амирал баҳр қилиб тайин этган Васко де Гама Албукерка ҳинд уммонида озмунча муслимларни қирганми? Гоа оролида ҳиндлар-у муслим эрларни қириб, ҳимоясиз қолган аёлларни Фарангистон аскарларига никоҳлаб берган эмасмилар?!

Аквавива яна ўз ватандошларини ёқламоқчи бўлиб гап бошлаган эди, ёши каттароқ Антони Монсеррате унинг сўзини бўлди:

— Падре, Албукерканинг шафқатсизликлари бизнинг юртимиздаги виждонли одамлар томонидан ҳам нафратга учраганини очиқ айтмоқ керак. Ҳатто Васко де Гама биринчи бўлиб Европа учун Ҳиндистонни очган сиймо сифатида тарихга кирган бўлса ҳам, кейинчалик қирол фармони билан Ҳинд уммонига ҳоким тайинланиб, иккинчи марта келганда кўп шафқатсизликлар қилмишдир. Йўловчи ташийдиган араб кемасида аёллар, болалар, чоллар келаётганини Васко кўрса ҳам, лекин ёғ сепдириб, аямай ёндириб юбормишдир. Португалияда Васконинг бу қилмишлари маълум бўлгач, у халқнинг назаридан қолди. Умрининг охирида хор бўлиб ўлди. Ҳозир замонлар ўзгарган. Салиб юришлари даври энди ўтди. Диний низолардан безор бўлиб, мураса йўлини излаётган одамлар Португалияда ҳам кўпайиб бормоқда.

Абулфазл отасидан рухсат олиб, Монсерратега савол берди:

— Ундай бўлса, эҳтимол, Фарангистон қироллари ҳам ҳозир барча динларни баробар деб тан олгандирлар?

Монсеррате бош чайқади:

— Афсуски, биз ҳали бундай фикрдан анча узоқмиз. Бу фикрга келмоқ учун бошқа элларнинг муқаддас китобларини сизлар каби астойдил ўрганмоқ лозим. Фақат сўзда эмас, амалда турли халқларнинг руҳий бойликларини эъозлаб, ҳозир биз ўлтирган бинодек меъморлик обидаси қуришнинг ўзи — тарихда ҳали мисли кўрилмаган бир янгиликдир. «Дунёдаги энг зўр жасорат — руҳнинг ботирлигидир», деган нақл эшитганмен. Ҳазрати олийлари, — деб Монсеррате Акбарга мурожаат қилди: — Сиз шу бинонинг меъмори экансиз. Турли элларни руҳан яқинлаштириш нияти билан яратган бу обидангиз менга улўф бир жасоратдек туюлмоқда. Мен сизнинг бу кашфиётингиз олдида бош эгиб айтмоқчименки, биз уни қадрлашимиз, эъозлашимиз лозим!

Бу таклифни кўпчилик қабул қилгандан сўнг, асабий гаплар ғубори хиёл тарқади-ю, Абдулла Ниёзий сўз олди.

— Биз бундан ўттиз йил аввал Бианадаги халқ ҳаракатига иштирок этганимизда орзу қилган эдикки, қудратли давлат тузилса, унинг тепасида мамлакатни яктан-у яқдил қилишга қодир раҳбар турса, одамларга азоб берувчи адолатсизликлар йўқолса... Абдулла Ансорий жаноблари

ўша пайтда Исломшоҳ саройининг диний пешвоси эдилар. Бизни «дахрий» деб фатво бердилар, Исломшоҳ Аълойини ҳалок қилди... Менинг жоним қаттиқ экан, ёшим ҳам ёшроқ эди, мана, ҳалигача тирикмен. Ансорий жаноблари ҳамон ўша эски хурофот отидан тушмаётганлари мени таажжубга солмоқда. Биз бу ерга диний низоларни бартараф этмоқ учун йиғилганмиз. Яна эски адоватларни қўзғатгандан кўра қайси элда қандай руҳий бойлик, қандай маънавий фазилат бўлса, шуни бир жойга йиғайлик. Энг яхши удумлар-у анъаналарни барчамиз қабул қилайлик. Ана унда «сулҳу кулл»\* деган олий мақсадга тезроқ етгаймиз. Барча халқлар, имон-у эътиқодлари турлича бўлса ҳам, руҳан бир-бирлари билан баробар, тенг деб эълон қилинмоғи лозим!

Ансорийнинг бўйнига гўё яширин бир сиртмоқ ташлангандай бўлди. Шайх Муборак билан Абдулла Ниёзий Акбарнинг пинжиги кириб олишибди. Энди улар ўз душманларидан қасд олишлари аниқ. Ансорий бўйнидаги сиртмоқнинг тобора сиқилиб келаётганини сезиб турибди. Жон сақлаш учун у энди Акбарни кўкларга кўтариб мақташга тайёр эди.

— Тақсир, — деб у аввал Абдулла Ниёзийга юзланди: — Исломшоҳ зулмидан биз ҳам жабр кўрганмиз, унинг тазйиқи остида хато ишлар қилганмиз, бунинг узрини Фирдавсошиён Ҳумоюн ҳазратларига айтганимизда, узримизни қабул қилган эдилар. Энди ўтган ишга салавот!.. Биз бугун бошқа бир даврда яшамоқдамиз. Тарихга Жалолиддин Акбар номи билан кираётган бу давр чиндан оламшумул аҳамият кашф этмоқда. Муқаддас китобларда каромат қилинмишки, минг йилда бир улуғ сиймо пайдо бўлиб, дунёни адолатсизликдан поклагай. Мен аминменки, ана шу улуғ сиймо ҳозир бизнинг даврамизда ўлтирибдирлар. Ахир тошҳовузни олтин тангага тўлатиб, ўз онифларига шоҳона тўлов қилиб тарқатганлари камдан кам бўладиган саховат эмасми? Ёки мана бу ибодатхонада ҳазратимни бошқа дин вакиллари ҳам энг одил маънавий пешво деб улуғлаётганлари ноёб ҳодиса эмасми? Шунинг ҳаммасини хулоса қилиб фақир айтмоқчименки, насоралар масиҳо деб атайдиган, биз маҳдий деб улуғлайдиган олий сиймо сиздирсиз, ҳазратим!

Ансорий ўрнидан туриб, Акбарга икки букилиб таъзим қилди:

— Илоҳо маҳдийларча улуғ адолат ўрнатиш сизга насиб бўлсин! — деди-да, гўё ҳеч ким айтолмаган энг зўр гапни ўзи айтгандай мамнуният билан илжайиб қўйди. Шундан кейин шайх Абдунаби ҳам Акбарни энг адолатли пешво деб мақташга мажбур бўлди.

Шайх Муборакка шу керак эди. У пайтдан фойдаланди-ю, Акбарни энг олий фақиҳ ва барча диний низоларни ҳал қилувчи мужтаҳид деб фатво чиқариш ҳақида таклиф киритди.

Ансорий билан шайх Абдунаби ўз тилларидан тутилганларини шунда сездилар. Агар Акбар олий мужтаҳид бўлса, шайхулислом ҳам, сардлар судури ҳам керак бўлмай қолади!

Шуни жон-дили билан истаб юрган Абулфазл фатвони олдиндан ёздириб, тайёрлаб қўйган эди, унга биринчи бўлиб шайх Муборак имзо чекди. Шайх Абдулла Ниёзий ҳам дарҳол қўл қўйиб берди. Шундан кейин Абулфазл фатвони шайх Абдунабининг олдига олиб борди. Насоралар ва браҳманлар «нима бўларкин?» деб жим қараб туришибди. Акбар кўзини ерга тикканича қимир этмайди. Аммо унинг сукути шайх Абдунабига овини пойлаётган йўлбарснинг сукутини эслатди. «Йўқ!» деб кўринг-чи! Ҳозиргина Акбарни «енг адолатли ҳакам!» деб мақтаганлари риёкорлик, қуруқ тилёғламалик бўлиб чиқади. Шайх Абдунаби оғир бир хўрсинди-ю, фатвога имзо чекди. Навбат Ансорийга келганда унинг қўлидаги қалам дир-дир титрай бошлади. Бу қандай кўргилик? Ўз қўли билан ўзига гўр қазигандай иш қилса-я... Қалтираган қўли қоғозни тирнаб, ҳарфларни чалкаштириб юборди, лекин бари бир қоғоз юзида унинг имзоси пайдо бўлди. Тамом!.. Шайх Ансорий уйига келиб бир кун касал бўлиб ётди. Эртаси куни ичини ёндираётган аламни қоғозга тушириб, кўнглини бўшатгиси келди-ю, Патнадаги сирдош дўсти мулла Танвирга махфий мактуб ёзди. Мактубда «Бутун ислом тарихи Акбарга қарши!», «Подшо мужтаҳид бўла олмайди». «Мени имзо чекишга мажбур қилдилар!», «Биласиз, гоҳо қароқчилар билан ҳам вақтинча, мураса қилинганга» деган гаплар ёзилган эди.

Мулла Танвир кейинги пайтда Акбарга ихлос қўя бошлаганидан Ансорий мутлақо беҳабар эди.

Исён ҳиди келаётган мактуб мулла Танвир орқали айланиб келиб, Акбарнинг қўлига тушди. Кеч куз оқшомида Акбар Ансорийни девони хосга чақиртириб келиб тикка турғизиб қўйди.

Абулфазл мулла Танвирдан қайтиб келган мактубни Ансорийга овоз чиқариб ўқиб берди.

Ансорий мактубдан тониб қутула олмаслигини сезди-ю, оёқда туролмай тиз чўкди:

— Мени авф этинг! Жаҳл устида ёзган эдим, ақлсизлик қилганмен!.. Қирқ йиллик хизматларим ҳаққи, мени бир марта кечиринг!

Акбар ғазаб билан деди:

— Қирқ йиллик хизматлар эмас, риёкорликлар, хоинликлар! Байрамхоннинг ўлимида ҳам иштирокингиз борлигини сезганмен! Адҳамхон билан Моҳим энаганинг бошига етган ҳам сизсиз! Деҳлидаги Пўлат васвасни ишга солиб, менга ўқ оттирганларнинг илҳомчиси ҳам сиз бўлгансиз!

— Йўқ, йўқ, тангри ҳаққи, мен бу суиқасддан беҳабармен! Аҳмоқ бўлиб, Танвирга шу мактубни ёзганим рост!

— Ибодатхонада мени маҳдий деб мақтаб, мактубда «даҳрий!» деб қарғаган одам ҳар қандай разолатга қодир эмасми?

— Риёкорлик қилдим, рост. Бу гуноҳим учун, майли ҳажга борай! Маккатуллога бориб, покланиб келай!

Кекса одам Акбарнинг оёғига йиқилиб илтимос қилгандан кейин, Акбар унинг ҳажга кетишига рухсат берди. Ансорий ҳаждан кейин Гужаратга қайтди ва ўша ерда вафот этди. У ўз бобосининг мақбарасига яшириб юрган икки сандиқ олтин давлат ихтиёрига олинди ва наврўз байрамида мискин-бечораларга улашилди.

---

\* *Д х о т и* — кенг иштон.

\* *П а д р э* — ота. Рухонийлар унвони.

\* *Ҳар томонлама сулҳ, тинчлик.*

\* \* \*

Саройда ҳар чоршанба оқшоми ораста базмлар ва шеърӣ мажлислар бўлар эди. Акбар мамлакатнинг энг соҳибистеъдод шоир-у санъаткорларини ўз атрофига йиғишга интиларди. Машҳур хонанда Тансен, мусаввир Хўжа Абдусамад, маликушшуаро Ғазалий, унинг тарбияси билан юксак пояларга кўтарилиб бораётган ва ҳозир «Ҳамса» ёзаётган Файзи Фаёзий, ҳам форсий, ҳам ҳиндий тилларда гўзал шеърлар битган, ажойиб қўшиқлар ҳам айтадиган хушчақчақ рожа Бирбал, шеърӣ истеъдоди отаси Байрамхонниқидан қолишмайдиган Абдурахимхон — буларнинг ҳаммасини Акбар маънавият гавҳарлари деб атар эди. Унинг саройида «нўҳратан» — яъни «тўққиз гавҳар» деган ибора машҳур бўлган, фан, адабиёт ва санъатнинг тўққизта энг ёруғ юлдузлари орасидан Абулфазл ҳам ўрин олган эди. Кекса Ғазалий вафот этганда тўққиз гавҳарнинг саккизтаси қолди, лекин «нўҳратан» ибораси ҳамон истеъмолда эди.

Акбар бир кун сарой ташқарисида деворга оҳак билан расм чизаётган ялангоёқ ҳинд йигитчасини кўриб қолди. Йигитчанинг қўлида мўжизаси бордай, панжасининг уч-тўрт ҳаракати билан деворда жонли суратлар пайдо бўларди. Ўзи ҳам сурат чизишни яхши кўрадиган Акбар йигитчанинг ёнида тўхтаб:

— Отинг недур? — деб сўради.

— Дасванта.

— Нечун деворга сурат чизмоқдасен, Дасванта?

— Қоғоз-қаламим йўқ.

Акбар суриштириб билса, Дасванта — камбағал бир юк ташувчи ҳаммолнинг ўғли экан,

«Рамаяна» ва «Маҳабхорат» дostonларинниг жуда кўп жойларини ёд биларкан, чизган суратлари ҳам шу дostonларнинг қаҳрамонлари ҳақида экан. Акбарнинг ўзи ҳам бу дostonларни яхши кўрарди. У Дасвантани сарой рассомларининг сардори Хўжа Абдусамаднинг олдига бошлаб келди:

— Зеҳни ўткир. Бир тарбиялаб кўринг, мавлоно. Дасванта Акбар кутгандан ҳам истеъдодлироқ бўлиб чиқди. Унинг «Маҳабхорат» воқеаларига чизган суратлари Акбарга энг машҳур рассомларникидан ҳам кучлироқ завқ берди. Шундан кейинги чоршанба оқшомида бўлган санъаткорлар мажлисида йигирма икки ёшли Дасванта энг етук маънавият гавҳарлари — нўҳратан қаторига қўшилди. Акбарнинг бу ҳақдаги фармонини Абулфазл санъат аҳлига эълон қилар экан:

— Гавҳарларимиз яна тўққизта бўлди! — деб мамнуният билдирди.

Шу куни куй ва кўшиқлар орасида мушоира ҳам бўлди-ю, ёши юздан ошган шоир Қосим коҳий ўзининг «Филнома» деган шеърини ўқиб берди.

Акбар филни яхши кўриши, филбонлик ҳам қилгани кўпчиликка маълум эди. Коҳий ўзини узоқ умр кўрадиган филларга ўхшатган. Акбарни эса шу филларнинг суюкли маҳаватига қиёс қилган эди:

*Хок бир сар мекунам чун фил ҳар жой мерасам,  
Гар набинам бар сари худ филбони хийшро.  
Дидаам то ишқи ман афзун шавад он филбон  
Медавонад бар сарам филдомони хийшро\*.*

Акбар бу тўрт сатрни эшитганда завқ қилиб бир кулиб олди. Филга ўхшаб ёши юздан ошган бу одамда ҳали ҳам болаларча бир маъсумлик бор эди. Унинг фил сингари ўз бошига тупроқ сочишининг сабаби ҳам беҳад чиройли ифода этилганди. Фил ўзи яхши кўрган филбонига қанчалик суюниб қолган бўлса, Коҳий ҳам дил-дилдан Акбарга меҳр қўйганини шеърини нафосатга йўғириб айтмоқда эди. Асли Самарқанд томонларда, Оқдарё ва Қорадарё оралиғидаги Миёнқолда туғилиб ўсган Қосим Коҳий йигитлик пайтида Ҳиротда яшаган, Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомийларнинг сўхбатида бўлган шоир эди. Ҳозир пойтахтда ундан кекса одам йўқ. Ёши қамарий ҳисоб билан бир юз-у ўн саккизга кирган бу одам бир умр уйланмасдан бўйдоқ ўтмоқда эди. Коҳийнинг сийрак соқоли пахтадай оппоқ, яккам-дуккам қолган жағ тишлари ёйилиб, милкига тенглашиб қолган, жуссаси ҳам кичкина. Шу ёшдаги одамдан бундай шеър чиқишини кутмаган одамлар унинг ҳар бир байтига қойил бўлиб, ўтирган жойларида тебраниб қўйишарди:

*Ҳамчу фили маст мехоҳам бихурушам ҳар замон  
Ошкор ато кунам розиниҳони хийшро.  
Боз мегўям, ҳадиси ишқ хуштараст,  
Беҳки, чун фил нигоҳ дорам забони хийшро\*.*

Шу ёшдаги одамнинг маст филдай жўш-у хуруш қилмоқчи бўлгани, лекин яна филларга хос вазминлик билан тилини тийиб юриши Акбарнинг шеърдан олаётган завқини яна бир даража оширди. У ўзи ҳақидаги ошкора мақтовлар ва мадҳияларни кўп эшитган. Бу ердаги шеърини ифбат, камтарлик ва гўзал бир табассум Акбарга ниҳоятда ёққани учун:

— Мавлоно, яна бир ўқисинлар! — деб шеърни иккинчи марта эшитди. Сўнг биронта нуқсонини йўқлигини, ҳар бир сўзи гавҳардай хилланганини мақтади ва Абулфазлга юзланди: — Бир юз-у ўн саккиз ёшда шунчалик мукамал шеър ёзиш — камдан кам учрайдиган мўжизадир.

Мавлоно Коҳийнинг пойи қадамлари табаррук. Сарой дарвозасидан то шу ерга келгунларича неча қадам қўйган бўлсалар ҳар бир қадамларига юз рупийдан инъом берилсин! минбаъд



саройга ҳар келганларида яна минг рупийдан бериб турилсин!

Мушоира бўлган жойдан сарой дарвозасигача юз қадамдан ортиқ эди. Сарой шоирларидан ҳеч бири ҳали бундай қисқа шеър учун ўн минг рупий мукофот олмаган эдилар. Қосим Коҳий таъзим қилиб, бу инъом учун Акбарга миннатдорчилик билдирар экан, унинг алланарсадан кўнгли тўлмагани сўник кўринган кўзларидан сезилди.

Ертаси куни хазина очилганда Қосим Коҳий келиб ўн минг рупийни олиб кетиши керак эди. Лекин орадан бир ҳафта ўтди ҳамки, кекса шоир саройга қайтиб келмади. Акбар уни касал бўлиб қолмадимикин, деб Абулфазлни хабар олгани юборди. Қосим Коҳий кичкина боғ ҳовлида турар, уй юмушларини қиладиган мош-гуруч соқолли битта хизматкоридан бошқа ҳеч кими йўқ.

Абулфазл унинг тоқчаларида китоблар турган хонасига кириб, ҳол-аҳвол сўради-ю:

— Нечун ҳанузгача хазинадан мукофотни олмадингиз? — деди.

— Мунча пул менга не керак, жаноб вазир? Меросхўрим бўлмаса!.. Мен у шеърни мукофот учун ёзган эмас эдим.

— Эҳтимол, бошқа тилагингиз бордир? Айтинг, мен аъло ҳазратга етказай.

Қосим Коҳийнинг олд тишлари аллақачон тўкилиб, лаблари ичкарига ботиб кетган, учи хиёл қайрилган узун бурни эгилиб тушиб, лабларига тегай деб қолган.

— Мен ёшимни яшаб бўлганмен, менга мол-дунёдан кўра имон-у эътиқод азизроқ. Навоийдек, Жомийдек улуғ сиймоларни кўрганмен. Улар диний адоватларни қандай йўқотишнинг йўлини излаб, тополмай кетган эдилар. Акбар ҳазратлари турли эътиқодларни тенг кўриб сулҳи кулл эълон қилиш билан ҳанузгача топилмаган янги бир йўлни кашф қилдилар. Мен умримнинг охирида ана шу йўлдан юриб ўтмоқчимен. Агар ҳазратим мени ўзларига содиқ маслакдош деб билсалар, фақир учун энг олий мукофот ана шу бўлғай!

Абулфазлдан бу гапларни эшитган Акбар:

— Мавлоно Коҳийнинг бу жавобидан бошимиз кўкка етганини бориб айтинг, — деди. — Агар истасалар, пайшанба куни яқин маслакдошларимиз даврасига марҳамат қилсинлар!

Боғи Фатҳнинг тиллакори меҳмонхонасига хуфтон кеч йиғиладиган шайх Муборак, рожа Бирбал, Абулфазл, унинг шоир акаси Файзи, Азиз кўка, Абдураҳим хони хононлар қаторига навбатдаги пайшанба куни Қосим Коҳий ҳам келиб қўшилди.

— Мавлоно, — деб Акбар энг аввал унга мурожаат қилди, — сиз ажойиб шеърини муаммолар ёзмишсиз. Бизнинг ўтрумизда\* мушкул ҳаётини муаммолар турибдир. Биз сулҳи кулл эълон қилиб бирлаштирмакчи бўлган турли имон-у эътиқодлар бамисоли мустақил қайиқлардек ҳар бири алоҳида сузиб ўрганмишдир. Мақол борки, икки қайиқнинг бошини тутган одам ғарқ бўлур. Мухолифларимиз бизни ҳам ғарқ қилмоқчилар. Уларнинг назарида биз на муслим, на маъжусий, на оташпараст — бу динларнинг ҳеч бирига тўлиқ дил бермаган, ора йўлда қолган динсизлар эмишмиз.

Шайх Муборак бу таъна-дашномларни Акбарга айтишга тили бормай истиҳола қилиб юрган эди. Энди уларни Акбарнинг ўзи айтганидан дадилланди-ю, сўзлашга ижозат олди:

— Ҳазратим, сиздек имони мустаҳкам сиймога нисбатан айтилган бу сўзлар ўтакетган тухматдир! Бу тухматдан қутулишнинг ягона йўли — сиз кашф этган олий эътиқодни янги таълимот шаклига солиб эълон этмоқдир. Ибодатхонада айтган эдингизки, турли имон-у эътиқодлар тоғ ёнбағирлари каби баланд бир чўққига етганда бирлашурлар. Ана шу маънавий юксакликни сиз асос солган янги маслак деб атасак арзир!

Акбар ўзини янги бир маслакнинг асосчиси қиёфасида тасаввур этди-ю, эти жимирлаб, ўзидан ўзи сесканиб кетди. Кеча онасини кўргани борганда Ҳамида бегим яна хавотирга тушиб айтган гаплар қулоғига қайта эшитилгандай бўлди: «Шайх Муборак сизни «махдий» деб ишонтириб, Бҳирада не кўйларга солгани ёдингиздан чиқдимиз, шоҳ ўғлим?».

— Хотиржам бўлинг, онажон, ўғлингиз у кўчаларга қайтиб кирмагай. Мен ўзимнинг махдий ҳам, пайғамбар ҳам эмаслигимга аллақачон имон келтирганмен. Шунинг учун фақат бош

фақиҳлик — мужтаҳидлик унвонини қабул қилганмен, холос.

— Акбаржон, Сиз подшолиф-у саркардалик юкини қийналиб кўтариб юрганингиз озмики, шайх Муборак янги маслакнинг оғирини ҳам сизнинг елкангизга ортмоқчи?

Онасининг куюниб берган бу саволига Акбар ҳали жавоб топа олгани йўқ. У янги маслакнинг оғир юкини елкасига олишга юраги бетламай Қосим Коҳийга юзланди:

— Мавлоно, сиз кўпни кўрган сиймосиз, бизга маслаҳат беринг.

— Фақирдан маслаҳат сўраганингиз учун ташаккур, ҳазратим! Салкам етмиш йил Турон-у, Хуросон-у, Кобулда яшадим, эллик йилдан бери Синд-у Ҳиндда истиқомат қилмоқдамен. Ақлимни таниганимдан буён мен жаҳонни кезиб, гоҳ адашиб, гоҳ туртиниб, руҳим яйрайдиган маънавий бир манзил изладим. Ниҳоят, ёшим юздан ошганда етиб келган энг олий маънавий манзилим — сиз ҳозир раҳбари бўлган мана шу табаррук давра бўлди. Умр бўйи мени руҳонийлар истибдоди қийнаб келар эди. Сиз шу истибдодни йўқотганингиздан бери руҳим яйрамоқда. Аммо бу истибдоднинг кетидан кун кўрган, бой бўлган, мартаба орттирган улкан бир гуруҳ уламо-ю мулла имомлар бор, улар аламзада бўлиб, қасд олишни ўйлаб юрибдир. Улар учун бидъат-у хурофот — бамисоли борут солинган омбор. Шундай бир тайёрлик кўрмоқ керакки, янги таълимотингиз эълон қилинганда ғанимларингиз унинг учқунлари билан борут омборини портлата олмайдиган бўлсинлар.

— Раҳмат сизга, мавлоно, менинг дилимдаги гапни айтдингиз! — деб Акбар Коҳийнинг фикрини давом эттира бошлади: — Фақат ичкарида эмас, қўшни мамлакатларда ҳам муҳолифларимиз бизнинг худодан қайтганлигимиз ҳақида дод-вой кўтармоқдалар. Эрондан сафавийлар, Турондан шайбонийзодалар бизга элчилар юбориб: «Ислождан воз кечганингиз ростми?» деган маънода саволлар бермоқдалар. Биз ҳам уларга элчилар юбориб, «алҳамдулилло муслимимиз» деган мазмунда жавоблар ёздик. Бизга қарши кўтарилган хуружлар ҳали-бери босилмагай. Вилоятлардан келаётган махфий ахбротлар вазият ниҳоятда мураккаблигидан далолат бермоқда. Шунинг учун янги таълимотни каттароқ тайёрлик билан қулай бир вазият келганда жорий этайлик. Ҳозирча уни мана шу даврадагилар ўз дилимизга жо қилайлик. Ахир чин ихлос-у эътиқод аввало дилда яшамоғи керак-ку.

— Ҳақ гап! — деди Абулфазл.

Энди шайх Муборак ҳам Акбарнинг сўнги фикрига қўшилишга мажбур бўлди.

\* Тепамда филбоним ўлтирмаса, мен ҳам шу филга ўхшаб борган жойимда бошимга тупроқ сочиб издан чиқаман. Филбоним бошим устида этагини ҳилпиратиб, мени чоптирса, унга ишқим ортади.

\* Таржимаси: Маст филга ўхшаб ҳар замон жўшу хуруш қилгим келур

Яширин розларимни ошкор қилгим келур.

Лекин яна айтаман: ишқнинг пинҳон ҳадиси хушроқдир,

Филлар каби тилимни тийиброқ юрганим яхшироқдир.

\* Ў т р у м и з — қаршимиз, рўпарамиз.

\* \* \*

Акбар ўз маслакдошларига мукофотлар берган ўша кезларда шайх Абдунаби унинг қаҳрига учради.

Беш қўлини оғзига тикқан бу баднафс шайх вақфлардан тушган ва ҳаж қилувчилар учун ажратилган пулларнинг катта бир қисмини ўз сандиғига солиб олгани аниқланди. Жиноятлари бўйнига қўйилгач, Акбар уни ҳибс қилдирди. Ҳибсхонада ҳам шайх Абдунабининг душманлари бор экан. Садри жаҳон қатл эттирган бегуноҳ одамлардан бирининг ўғли шу ерда қоровул экан. Бошқа қасоскорлар шайхнинг қаерда ётганини шу қоровул орқали биладилар. Бу қасоскорлар орасида масжид олдидаги тахталарни бутхона қурилишига ишлатгани учун қатл эттирилган ва учта ёш хотини «сати» одати бўйича ўзларини ёндириб ўлдирган браҳманнинг қариндошлари ҳам бор эди. Қасоскор оломон ҳалиги қоровул ёрдамида кечаси ҳибсхонага бостириб кирди-да, шайх Абдунабини тошбўрон қилиб ўлдириб кетди.

Ансорий ва шайх Абдунаби бошқариб турган уламо-ю, қози-ю мухтасиблар ипи узилган тасбеҳ доналари каби турли томонга тирқираб, саросима ва ғулғула ичида қолдилар. Жизя солиғи олиб бойишга, мажусийларни қул қилиб сотишга имкон берадиган диний истибдод бинолари худди зилзилага учраган эски уйлардай бирма-бир қулаб туша бошлади.

Зилзила пайтида ҳамма ўзини нохуш сезгани каби, шу истибдод орқасидан кун кўриб келган катта гуруҳнинг йиқилиб-суруниб талваса қилишлари кўпчилик сарой аҳлида, ҳатто Акбарнинг норасида ўғилларида ҳам оғир ва мураккаб туйғулар уйғотди.

Энди ўн бир ёшга кирган шаҳзода Салим ҳаддан ортиқ ўйчан ва камгап бўлиб қолди. Унинг муаллими Фарид Бухорий Акбар ҳузурига кириб арз қилди:

— Ҳазратим, шаҳзоданинг руҳий ҳолатларидан хавотирдамиз. Соатлар давомида ёлғиз ўлтириб ўй сурадилар. Илгари кўп китоб ўқир эдилар. Ҳозир китоб ҳам ўқимай қўйдилар. Эҳтимол, шаҳзодани овга олиб бормоқ зарурдир?

— Мавлоно, биз овни тақиқ этганимиз ёдингизда борми?

— Ёдимда, ҳазратим! Аммо ота-боболарингиз ўсмирликдан от чопиб, ов қилиб ўрганганлар. Қон билан ўтган бу одатни ўғлингиз ҳам тарк этмаганлари маъқулмикин?

— Мен овни тарк этдим-ку. Энди биз чиқарган фармонни ўғлимиз бузса одамлар не дегай! Салим ёлғиз ўлтириб ўй сурса, халақит берманг. Демак, унда фикр-мулоҳаза уйғонган. Ўзи билан ўзи мусоҳаба-ю муракаба қилсин.

— Хўп, ҳазратим, хўп! — деб, Фарид Бухорий таъзим қилганича чиқиб кетди. Аммо ичида: «Оқибатига ўзингиз жавобгарсиз!» деб қўйди.

Атрофида бўлаётган маънавий зилзилани ва мураккаб зиддиятларни Салимнинг ёш идроки ҳазм қилолмас, отаси эса ўғли билан дилдан сўхбатлашишга ва нима бўлаётганини унга яхшилаб тушунтиришга вақт тополмасди.

— Ҳазратимга мужтаҳидликнинг не кераги бор? — деб мавлоно Фарид оғир уф тортди.

Бир вақтлар у ҳам Акбарга бағишлаб шеърлар ёзган эди. Яхши ғазал ва рубоийлари бўлгани учун мавлоно Фарид соҳибқалам шоир ҳисобланарди. Гужарат юришида қирқ кунлик йўлни Акбар билан тўққиз кунда босиб ўтган ва Музаффар Ҳусайн мирзога қарши урушда бир ўзи тўртта ёв навқарини қилич билан уриб йиқитган довюрак одам ҳам шу Фарид Бухорий эди. Акбар уни «соҳиби сайф ва қалам» деб мақтаб, Фарид Бухорийга мавлонолик унвонини берган ва Салимга тарбиячи муаллим қилиб қўйган эди.

Бироқ мавлоно Фариднинг шайх Муборак билан сози келишмас, Салимга сирдошларча шивирлаб:

— Ҳазратимни шу шайх икки ўғли билан бутунлай ўзлариники қилиб олмоқдалар! — деди. — «Дохий», «маҳдий», «мужтаҳид» — ҳаммасини шулар ўйлаб чиқармишдир. Катта ўғли Фаёзий Фаёзий ҳазратим ҳақида дoston ёзиб улкан мукофотлар олди. Кичик ўғли Абулфазл энг биринчи вазир. Шайх Муборакнинг ўзи ашаддий душманлари бўлган ансорийларни ҳазратимнинг ёрдамида йўқ қилиб қасд олдилар. Бўлди-да энди!

Бу гаплар таъсирида Салим отасини Шайх Муборак ва Абулфазлдан қизғанадиган бўлиб борар эди.

Салим отасининг дийдорига тўймай ўсаётган бўлса, мавлоно Фарид фарзандга зор эди. У уч марта уйланган, лекин фарзанд кўрмаган, ёши қирқдан ошгандан сўнг тақдирга тан берган. Энди Салимни ўзига фарзанддай яқин олиб, дилида қатланиб ётган оталик меҳрини бутунича унга сарф қилар эди. Ўсмирларда бўладиган ишонувчанлик ва ота меҳрига ташналик туфайли Салим ҳам мавлоно Фариднинг меҳрига дилини очиб берар ва уни ўзининг энг яқин сирдоши деб биларди.

— Амирзодам, энди сиз Абулфазлдан эҳтиёт бўлинг, — дерди. — Ҳазрат отангиз шу вазирнинг маслаҳатига кириб, кофир фарангиларни саройга ишга олмоқчи эмишлар. Падрелар сиз билан шаҳзода Муродга муаллим бўлиб, фаранги тилини ўргатармиш!

Шайх Фарид бу гап билан Салимни чўчитмоқчи эди. Салим бошқа бир оламдан келган,

кийимлари ҳам, юриш-туришлари-ю гапиришлари ҳам ўзгача бўлган фарангиларга ўсмирларча бир қизиқиш билан қарар эди. Шайх Фарид ўнта гапирганда битта ҳам жавоб айтмай, ўйчан ва хомуш юрган Салим устозининг сўнги гапидан алланечук тетикланди:

— Қачон... сабоқ берармиш? — деб сўради.

— Сармунши Нақибхон айтди. Эҳтимол, эрта-индин ҳазратим сизни чақириб қоларлар... Кофирдан тил ўрганишга рози бўлурмисиз, амирзодам?

— Фарангилар форсий тилда сўзлармишлар-ку. Гапларини эшитиб кўрай. Фаройиб саргузаштларни билармишлар.

— Аммо саргузашт айтиш баҳонаси билан, сизни ўз динларига... ўтказиб олсалар-чи? Салим энди хиёл кулимсиради:

— Сиз менга берган таълимларни дилда маҳкам тутгаймен, мавлоно. Боболар эътиқодига содиқмен!

Фарид Бухорий Салимга туркий тилдан дарс берган, Навоий, Бобур шеърларидан юзлаб сатр ёд олдирган, шулар таъсирида Салимда улуғ боболарига кучли бир эҳтиром пайдо бўлган эди. Айни вақтда, Фарид Бухорий Салимни ҳинд онаси-ю тоғалари таъсиридан ҳам узиб олишга интиларди. Салимнинг тоғалари Ман Синх ва Бҳагван Дас ботир жангчилар бўлса ҳам, Улуғбек, Бобур каби ноёб китоблар ёзган эмаслар. Шунинг учун Салим улардан кўра ота аждодларига ўзини яқинроқ олади ва уларнинг маънавий меросига қалбини кенгроқ очади. Агар Салимни «тоғаларига тортибди» дейишса, иззат-нафсига тегади, чунки бу уни ярим ҳинд, ярим муслим қилиб иккига бўлиб майдалаштирадиган ва яримта-юримта қилиб кўрсатадигандек туюлади. У Фарид Бухорий таъсирида темурий боболарининг удумини отасидан ҳам маҳкамроқ тутишга интилади. Устози ҳам шу боисдан уни ўз фарзандидай астойдил яхши кўради.

— Амирзодам, мен айтган гаплар орамизда қолсин, фаранги муаллим ҳақидаги сирни мендан эшитганингизни ҳазрат отангиз зинҳор билмасинлар.

— Нечун?

— Ахир бу ҳали махфий гап. Сирни ошкор қилганим учун жазо бермоқлари мумкин. Менинг ҳам душманларим кўп. Айниқса, ҳамшаҳрим Аҳмад Бухорий пайт топса, мени ҳам марҳум Ансорийга ўхшатиб йўқ қилгай.

Салим отанинг содиқ шогирди бўлган Аҳмад Бухорий ҳозир шайх Муборак ва Абулфазлнинг энг яқин маслакдошига айланган, Фарид Бухорий ва уларнинг яширин душмани эди. Иккита бухороликнинг ўт билан сувдай келишолмаслиги Салимни ҳам ҳайратга соларди.

Ертаси куни Акбар Салимни ўзининг хонайи хосига чақиртириб, фаранги тилини ўрганиш ҳақида гап очганда, шаҳзода ўз устозининг сирини яшириш учун ҳеч нарсадан хабари йўқдай жим қулоқ солди.

— Ўғлим, сен нуқул китоб мутолаасига берилиб, хомуш юрган эмишсан. Узоқ юртларга боргинг келгайми? Ҳинд уммонида кемаларда сузиб саёҳат қилишни истайсенми?

Салим бирдан жонланиб:

— Истаймен! — деди.

— Мен Гоа оролига кемада сузиб борганим ҳеч эсимдан чиқмайдир. Фарангиларнинг зўр кемалари бор экан. Бизда ҳали бундай қуввайи баҳрия йўқ. Шунинг учун биз босқинчи фарангиларни Ҳиндистон қирғоғидан улоқтириб ташлашга ҳамон ожизмиз. Ёғийдан кучлироқ бўлиш учун унинг ички сирларини билмоқ керак, тажрибасини ўрганмоқ зарур. Фаранги падреларни мен ана шу мақсадда саройимга чақирдим. Калтабин одамлар бизни «Насора динига ўтмоқчи эмиш!» деб бемаза миш-мишлар тарқатиб юрганидан кўрқма. Фарангиларнинг кема қуришдаги тажрибаларини, бутун илм-у маърифатини билмоқ учун уларнинг тилларини ўрганмоғимиз керак. Шу мақсадда ининг Муродни ҳам чақирганмен!

Акбар қарсак чалиб сармуншига буюрди:

— Мурод кирсин!

Икки ўғли ёнма-ён турганда Акбар уларнинг фарқларига хиёл таажжубланиб кўз ташлади.

Салим онасидек қорачадан келган, ўн икки ёшида бўйи чўзилиб отасига тенглашиб қолган, елкалари тоғалариникидек кенг, мўйлаби эрта сабза урган. Ўн бир яшар Муроднинг соч ва қош мўйлари қизғиш олтинранг, юзи раъно гулидай оқ-сарғиш, кўзлари эса тиниқ зангори рангда. Мурод она томонидан ҳам бобурий бўлгани учун барлосларда кўп учрайдиган қизғиш соч ва зангори кўз унга мерос ўтган эди. Феъли ҳам Салимникидан бошқача — ўй суриб ўтиришни суймайди, симобдай серҳаракат, шўх. Гоҳ чавандозликни, гоҳ қиличбозликни машқ қилади, мерганлиги ҳам бор, сувда сузишга ҳам ишқибоз, Жамнанинг у қирғоғидан бунисига сузиб ўтганини Акбар ўзи кўрган.

Акбар ўғилларини икки ёнига ўтказди-ю, Мурод билан аввал туркий тилда, сўнг форсча ва ҳиндча гаплашиб кўрди. Ўғли ҳиндчани ҳали унча эркин гаплашолмаслигини пайқайди-да: — Ўрганмоғинг керак! — деди. — Ҳиндистон бизнинг ватанимиз. Ҳинд улусининг тилини билмоғинг — ҳам қарз, ҳам фарз. Ҳар бир ўрганган тилинг — сенинг қалб бойлигингдир. Мана, бизга келган фарангилар форсча, ҳиндча бемалол сўзлашурлар. Биз эса уларнинг тилини билмайдирмиз. Ҳолбуки, уларда ҳам китоб кўп, маърифат улкан. Лекин баъзилар: «Насоралар — кофирдир, уларнинг тилларини ўрганиш гуноҳ», дейдир. Сен қандай фикрдасен, Мурод? Муроднинг тарбиячиси, устози шоир Файзий эди. Шаҳзода Файзийдан бани башар ҳақида олган сабоқларига суяниб:

— Насоралар ҳам Одам Атодан тарқаган-ку, — деди.

— Албатта-да! — қувониб хитоб қилди Акбар. — Биз жаҳон миқёсига чиқмоқ учун барча қитъаларнинг илм-у санъатига бағримизни дадил очмоғимиз керак, ўғилларим! Бунинг учун аввало, дунё тилларини ўрганмоғимиз зарур. Падрелар бизга Овруро деган қитъада қанча мамлакат-у қанча улус борлигини сўзлаб бердилар. Кўпчилигимиз уларни билмаганимиз учун ҳаммасини «фаранги»лар деб юрар эканмиз. Овруродан нарида Америка деган яна бир янги қитъа кашф этилмишдир. Уммон бўйлаб кемада сузганда ўша қитъага олти ойда етиб бормоқ мумкин экан. Фарангилар қилган улўф жуғрофий кашфиётларни ҳали ҳеч бир мамлакат қилмаган экан. Сўзлаб бераверсалар, «Минг бир кеча» эртақларидан ҳам мароқлидир! Акбар ўғилларини фаранги тилига шу тарзда қизиқтиргандан сўнг падреларнинг олдига дастлабки машғулотга юборди.

\* \* \*

Асли каталониялик испан бўлган Антони Монсеррате қирқ беш ёшларда. Миллати италян Рудолф Аквавива эса ҳали ўттизга кирмаган бақувват йигит. Акбар саройида Монсерратени ёши каттароқ бўлгани учун фарангиларнинг бошлиғи деб кўпроқ эҳтиром қилишади. Лекин аслида Аквавива Монсерратега раҳбар қилиб юборилган эди. Чунки Рудолфнинг тоғаси Гоа оролидаги барча черковларнинг пешвоси. Португалия қироли ҳам Ҳиндистон ишларида Аквавивани ўзига содиқроқ деб билади. Иезуитлар сулукатида Рудолф энг имтиёзли ва фидойи гуруҳ ҳисобланадиган мартирлар сафига қабул қилинган. Мартирлар ўз жонларини католик черкови учун қурбон этишга қасамёд қиладилар. Улар иезуитлар орасидаги бўлажак шаҳидлар сифатида юксак обрўга эга бўладилар.

Акбар буни билмаса ҳам, Аквавиванинг ўз динига ҳаддан ортиқ берилган қизиққонроқ руҳоний эканини сезган; «еҳтимол, ёш бўлгани учун ақли унча қуюлмагандир», деб ўйлаган ва мулоҳазакор, босиқ Монсерратени ундан афзал кўриб, муаллимликка таклиф қилган эди. Монсеррате шаҳзодаларга тил ўргатиш учун бораётганда Аквавива унга иезуитлар сулукати номидан кўрсатма берди:

— Сизнинг муқаддас бурчингиз — саратсин\* шаҳзодаларини католик динига ўтказмоқдир.

— Акбар барча динларни баробар деб эълон қилганда биз одамларни бир диндан иккинчисига ўтказишимиз не керак падре? Ахир биз, европалликлар, осиеликлардан орқада эмас, олдинда юрмоғимиз зарур эмасми?

— Олдинда юрганимиз учун ҳам уларни ўзимизга эргаштирмоғимиз керак, Антони! Мен қиролга ёзган мактубимда «Акбар «Инжил»ни кўзига суриб ўпгани — насора динига мойиллигини кўрсатди», дедим. Агар биз маҳорат билан иш олиб борсак, бу саратсин подшосини ўз динимизга ўтказишимиз аниқ!

Антони Рудолфнинг бу нияти хомхаёл эканини сезиб турарди. Ҳатто жўн бир тухумни ёриб чиққан жўжа ҳам шу тухумнинг қобиғига қайтиб қиролмайди-ку. Антонининг тасаввурида улкан бургутга ўхшаб учаётган Акбар қандай қилиб католик динининг қобиғига кирсин!

Монсеррате мустақил фикр юритишни қанчалик яхши кўрмасин, католик черковининг инквизитсияси ўрнатган шафқатсиз истибдоддан жуда кўрқар эди. Агар Аквавива уни «католик черковига хиёнат қилган даҳрий» деб, инквизитсияни бунга ишонтирса, Антони қайтиб борганда уни ўтга ташлаб ўлдиришлари муқаррар эди. Акбар ўз юртида мана шунақа диний истибдодни ағдариб ташлагани Антонига маънавий камолотдай туюлмоқда эди. Португалия учун бундай маънавий камолот ҳали олдинда эканини\* у ич-ичидан сезарди. Шунинг учун Монсеррате ахийри Аквавиванинг талабларига ён беришга мажбур бўлди. Акбарни ва унинг ўғлини католик динига ўтказиш орқали бутун Ҳиндистонни Португалиянинг мулкига айлантириш мақсадида иш олиб боражагини Аквавивага аҳд-паймон тарзида айтди. Шундан кейин Аквавива унга Акбарнинг ҳарбий сирларини қандай билиш кераклиги тўғрисида йўл-йўриқлар кўрсата бошлади.

Монсеррате жосусликдан ҳазар қилар эди:

— Падре, мен ҳарбий одам эмасмен! — деди.

— Бўлмаса Алберт Перейро доим сизнинг ёнингизда юрсин. «Ёрдамчи халфам» деб таништиринг. Домланинг халфаси бўлиши шарт, саратсинларда шундай қоида бор. Перейро бирга юрса, қолган ишни ўзи эплагай.

Ўттиз ёшлардаги хушмуомала, чаққон йигит Алберт Перейро Гоадан падрелар билан бирга келган, ҳозир ҳам уларни кўриқлаб юрибди. Бу йигит бир вақтлар Ҳумоюн саройига келган Алваро Пакавиранинг жияни. Унинг асли оти Алберт Пакавира. Лекин Акбар Гоага борганда Алваро Пакавирани суиқасдга қатнашишда айблагани учун унинг жияни бу ерга келишда фамилиясини «Перейро» қилиб ўзгаратириб олди. Аслида Алберт ҳам Пакавиранинг тарбиясини олган, унинг махфий ишларини давом эттириш учун ҳинд ва форс тилларини ўрганган. Қиличбозлик, мерганлик, чавандозлик, сувда сузиш бўйича Гоада унга тенг келадиган йигит кам.

Монсеррате ўзи жосуслик қилгиси келмагани учун Албертни халфа ўрнида шаҳзодаларнинг олдига бирга олиб борди.

Фаранги тили машғулотилари шаҳзода Салимга зерикарли туюлса ҳам, аммо Алберт Перейронинг денгиз саёҳатлари ҳақидаги ҳикоялари унга қизиқарли туюла бошлади. Перейро ўнг олти ёшидан бери денгизда кўп сузган, ер куррасини айланиб чиққан Магелланнинг тарихини яхши билар, Колумб Ҳиндистонга бораман деб адашиб, Американи қандай очганини кулгили тарзда ҳикоя қиларди. Перейронинг денгиз қароқчилари ҳақида айтиб берган кўрқинчли ҳикояларидан эса Салимнинг сочи гўё тикка бўлиб кетарди. Алберт Перейронинг мерганлиги ва чавандозлиги ҳам Салимга ёқиб қолди. Шаҳзода уни «Алибек» деб чақирадиган бўлди. Монсерратенинг сабоқлари тугагандан сўнг Салим Албертни ўзининг хонайи хосига бошлаб кирди. Ҳиндистоннинг иссиқ иқлимида Салим жуда тез балоғатга етгани унинг дўриллаган овозидан ва лаб устида сабза урган майин тукларидан сезилар эди. Хонайи хосда ёлғиз ўлтирганларида Алберт фаранги қизларнинг гўзал баданлари ва ноз-у карашмаларидан сўз очди. Бу мавзу Салимни ғоят қизиқтириб қўйганини сезгач:

— Амирзода, — деди, — агар ҳеч кимга айтмасангиз, битта сурат кўрсатгаймен.

— Сир сақлашга қодирмен! Бу ерда фақат иккимиз. Қани, кўрсатинг.

Алберт қўйнидаги яширин чўнтақдан чарм ичида авайлаб, асралган кафтдай бир рангли сурат

олди. Бу суратда ҳозиргина чўмилиб чиққан гўзал бир қизнинг оппоқ сонлари, бўлиқ кўкраклари шундай тасвирланган эдики, Салим суратга тикилиб туриб энтикиб кетди... У Алберт Перейрога бир ҳамён олтин бериб, бу суратни сотиб олди. Перейро учун энг муҳими — ораларида пайдо бўлган яқинлик эди. У шаҳзодага бундан ҳам ғалатиноқ суратлар топиб келишга ваъда берди...

\* С а р а т с и н — португалча «мусулмон» дегани.

\* Ҳатто Францияда руҳонийлар истибдоди ва эркин фикрли кишиларни ўтга ташлаб ўлдирувчи инквизитсиянинг шафқатсизликлари Волтер яшаган ХВІІІ асргача давом этгани тарихдан маълум.

\* \* \*

Фарангистонлик Антони Монсерратенинг саройга ишга олингани ва шаҳзодаларга сабоқ бераётгани атроф вилоятларига: «подшомиз ўғилларини насора динига ўтказмоқчи эмиш!» деган ваҳимали овозалар тарзида тарқалди. Акбар бу овозаларни босиш учун сулҳи кулл нималигини халққа тушунтирувчи махсус мурожаатнома ёздириб, уни барча шаҳар-у қишлоқларда ўқиб эшиттиришни буюрди.

«Биз Ҳиндистондаги барча улусларнинг ички урушсиз, тинч яшашларини истаб, ҳамма томонлама тинчлик — сулҳи кулл сиёсатини амалга оширмоқдамиз, — дейилганди мурожаатда: — Одамларга — тинчлик, салтанатга — хавфсизлик, барча имон-у эътиқодларга — баробар эҳтиром!»

Акбар ўзининг бу шиорига қандай амал қилаётганини кўрсатиш учун ҳар куни эрталаб уфқ ортидан чиқиб келаётган офтобни таъзим билан кутиб оларди. Оташпарастларнинг бу одати тоғлиқ жойларда яшайдиган кўпгина ҳинд қабилаларида ҳам сақланиб қолган эди. Оташпараст туркий эллардан қолган ва Акбарга жуда маъқул тушган яна бир одат — оқшом қоронғи туша бошлаганда чироқларни «ўт оғаси» деб аталадиган оила ёки қабила бошлиғининг ёқиб бериши эди. Акбар оқшом ғира-ширасида саройни ёритадиган биринчи шамни ўзи ёқиб берар эди. Саройда чироқларга қарайдиган махсус хизматкорлар Акбар ёндирган шу митти олов билан улкан саройдаги юзлаб қандиллар шамини бирма-бир ёқиб чиқар эдилар.

Гужаратлик оташпараст Мехержи Акбарга уч попукли чиройли камар тақдим қилган эди. Камардаги уч попук учта фазилат рамзи саналарди: бири — «пиндори хуб», яъни яхши ўй, ният, иккинчиси — «гуфтори хуб», яъни яхши сўз, калом, учинчиси — «кирдори хуб», яъни яхши иш, ахлоқ. Бу уч фазилат гўё бир камарга боғланиб, инсонда бирга юрса, ўй, сўз, иш бир-биридан ажралиб қолмаса, мурод ҳосил бўлиши Акбар интилаётган энг баланд маънавий юксаклик эди. Шунинг учун уч попукли камарни чоршанбайи муродбахш кунларида белига боғлаб юрарди.

Ҳиндлар пешонага қўйиб юрадиган тилак — қизил хол ҳам энг эзгу-ниятлар тимсоли ҳисобланарди. Акбар ҳиндларнинг имон ва эътиқодларини ҳам астойдил ҳурмат қилишини кўрсатиш учун сешанба куни ҳиндча кийиниб, пешонасига қизил хол — тилак қўйдириб саройда кўпчиликка кўриниш берди.

Бу ҳодиса мамлакат аҳолиси орасида: «Подшо ҳинд динини қабул қилганмиш!» деган овоза тарзида яшин тезлигида тарқалди. Ҳиндлар бу овозадан қувониб, Акбарни «махагуру», яъни «улуғ пир» деб эъзозлаганлари сари мутассиб шайхлар унинг мажусий бўлганига жоҳил одамларни ишонтира бошладилар. Бир вақтлар шайх Ансорийга тарафдор бўлган ва Аградан Жаунпурга сургун қилинган шайх Муҳаммад Яздий Ганга бўйида туриб Акбарга қарши исён бошлади. У уламо ва шайхлар номидан фатво ёзиб, Акбарни «дахрий», «мажусий», «оташпараст», «кофир» деб минг мақомга солиб айблади. «Бундай одам мусулмон давлатига подшо бўла олмай!» деб, Жаунпурдаги масжидда ваъз айтди. Унинг ваъзига кўпчилик қавмлари ҳам қўшилгандан кейин, Муҳаммад Яздий Акбарнинг Кобулдаги иниси Муҳаммад

Ҳакимга одам юборди. Муҳаммад Ҳаким ҳам Акбарнинг «Сулҳи куллига» қарши эканини айтиб, исёнчиларга ён босгач, Муҳаммад Яздий Жаунпурнинг жоме масжидида ўқилган хутбадан Акбарнинг номини олдириб ташлади. Унинг ўрнига Муҳаммад Ҳакимни Ҳиндистон подшоси деб эълон қилиб, номини хутбага қўшиб ўқитди.

Бихар ва Банголада марказий давлатдан ажралиб чиқишга ва яна мустақил ҳокимият тузишга ташна бўлган афғон амирлари бор эди. Улар дарҳол Муҳаммад Яздий бошлаган исёнга қўшилдилар.

Муҳаммад Яздий бу хабарларни ўз тарафдорлари ёрдамида Гужаратга, Малвага, Панжоб ва Кобулга тарқатди. Бу вилоятларда ҳам Акбарнинг даҳрийлигига ишонувчилар кўп эди. Энди уларнинг орасида ҳам Акбарни тахтдан ағдариш ҳақидаги ваъзлар, муслмонларни ғазотга ундовчи хитоблар янграй бошлади.

Гужаратда ҳалигача Акбарга қарши курашиб юрган Музаффаршоҳ ҳам Акбарнинг ўрнига укасини тахтга чиқариш ҳаракатига тушиб, Кобулга махсус вакиллар юборди. Турондаги Абдуллахондан Кобулга келган элчилар ҳам энди фақат Муҳаммад Ҳаким Ҳиндистон подшоси бўлиши кераклигини унинг қулоғига қўйдилар.

Кўпдан бери шуни истаб юрган Муҳаммад Ҳаким катта қўшин тўплади-ю, диндан қайтган акасига қарши ғазот эълон қилиб, Ҳиндистон томонга юриш бошлади.

Акбарнинг ўзи қўзғатган маънавий зилзила унинг тож-у тахтини ҳам силкита бошлагач, оёқда мустаҳкам туриш қийин бўлиб қолди, саройда ваҳима бошланди. Акбар энг содиқ одамларини атрофига тўплаб:

— Ким ҳақиқий дўст экани энди билинмай! — деди. Тодар Мал бир қисм қўшин билан Бихарга, Азиз кўка— Гужаратга, Ман Синх — Панжобга жўнади. Акбарнинг ўзи эса энг катта хавфга айланган Муҳаммад Ҳакимга қарши қўшин тортди.

## **ЛАХЎР, КОБУЛ ДЎСТДАН КЎП ДУШМАН**

Ҳиндикуш тоғларидан тушиб келаётган Кобул дарёси тор тангилардан ўтиб, жанубга шошилади. Ҳимолай тоғларидан бошланадиган Ҳинд дарёси шарқдан Панжоб текислигига отилиб тушади-да, Пешоварнинг кунботиш томонида Кобул дарёси билан қўшилиб, айқашиб кетади.

Акбардан тўрт ёш кичик бўлган иниси Муҳаммад Ҳаким милодий 1581-йилда мана шу дарёлардан ўтиб, Панжобга йигирма беш минг қўшин билан бостириб кирди. Бу ерда уни Акбарнинг ислохотларидан норози бўлган шайхлар ва уларнинг қавмлари қучоқ очиб кутиб олдилар. Муҳаммад Ҳаким Лахўрни йўлакай ишғол қилиш умидида эди. Масжидларда шовқин-сурон кўтариб, Акбарни динсизликда айблаб юрган имомлар Муҳаммад Ҳакимни аллақачон подшо эълон қилиб, номини хутбага қўшиб ўқитмоқда эдилар.

Лекин Панжоб аҳолисининг кўпчилиги бу диний исёнга қўшилмай сукут сақлаб туради. Чунки Панжобда ҳам муслмонлардан кўра ғайридинлар кўп, улар жизя солиғининг бекор қилинганидан мамнун, Акбарнинг барча имон-у эътиқодларни тенглаштиришга интилаётгани кўпчиликка манзур.

Раби дарёсининг баланд қирғоғида турган ва сўнгги ўн йил ичида деворлари қайтадан мустаҳкамлатилган Лахўр қалъасини Ман Синх бошлиқ қўриқчи аскарлар ичкаридан маҳкам бекитиб олдилар.

Бу орада Акбар қирқ беш минг отлик қўшин, беш минг фил, ўн минг пиёда аскар билан Деҳли ва Панипатдан ўтиб, Панжобга яқинлаша бошлади.

Қўшин сафида унинг ўғиллари Салим ва Мурод билан бирга фаранги тили муаллими Антони Монсеррате ҳам ўз халфаси Алберт Перейро ҳамроҳлигида келмоқда. Рудолф Аквавивани



Акбар Фатҳпурда қолдирди — бу падренинг насора динини ҳаддан ортиқ эҳтирос билан мақташлари унга хуш келмади.

Алберт Перейро эса Салимга гоҳи-гоҳида португал ҳарбий кемаларининг суратларини чизиб кўрсатади ва уни амирал баҳр бўлишга қизиқтиради. Алберт бу ишларни атайлаб шаҳзоданинг атрофидаги одамларнинг кўзи олдида қилади. Чунки у кетига махсус пойлоқчи қўйилганини, Перейро ва Монсерратенинг нималар қилаётганини Акбарга етказиб турувчи хуфиялар борлигини билади.

Акбарнинг асл мақсади ҳам фарангиларнинг қуввайи баҳрияларига оид тажрибаларини ўғилларига ўргатиш бўлганлиги учун Алберт Перейронинг Салим билан денгиз ва кема мавзуларида узоқ-узоқ суҳбатлашишларига йўл бериб қўйган.

Монсеррате эса шаҳзодаларга тил ўргатишдан вақт орттирганда чодирда ўлтириб эсдаликлар ёзиб боради. У ҳали ҳеч бир фаранги умрида кўрмаган жойларни кўраётгани, Акбардай улғу саркарданинг ҳарбий юришига иштирок этаётгани учун ўз толейидан мамнун. Монсеррате Европа учун ҳали бутунлай номаълум бўлган бу ердаги ҳаёт тарзини ва Акбар шахсига оид ўз таассуротларини ёзиб бормоқда. Португалияда ўша даврларда эсдаликларни «Комментария», яъни «Изоҳлар» — деган сарлавҳа билан ёзиш одат бўлган эди. Монсеррате ҳам ўз эсдалик дафтариини шу ном билан атади. Акбар падреларни ҳар ҳафтада бир марта қабул қилиб, узоқ-узоқ суҳбатлашган эди. Монсеррате Акбарнинг қалби ҳис-туйғуларга бойлигини суҳбат пайтида кўзларидан ҳам сезди. Акбарнинг кўзлари унга денгиз тўлқинларининг қуёш нурларида жилваланишини эслатган пайтлари бўлди. Бу кўзларда денгизнинг теранлиги ҳам, бағри кенлиги ҳам, тўфон пайтида даҳшатли кучга айланиб кетиши ҳам акс этаётгандай туюларди. Монсеррате фақат бир нарсани афсус билан қаламга олдики, Акбар ҳазрати исонинг умуман отаси бўлмаганига, Биби Марям осмондаги илоҳий руҳдан ҳомиладор бўлганига ҳеч ишонмади. Монсерратенинг бутун эътиқоди эса муқаддас учлик — ота, ўғил ва илоҳий руҳ бирлигига асосланган. Чўқинганда бошга ва икки елкага уч бармоқни теккизиб олиш ҳам шу учликни тан олишдан келиб чиқади. Бироқ Аквавива ва Монсеррателарнинг ойлар давомида католик динини жон-жаҳдлари билан тарғиб қилишларига қарамай, Акбар бу учликни «афсона» деб атади ва тан олмади.

— Отасиз фарзанд бўлиши мумкин эмас! — деб туриб олди.

— Ахир биз келтирган китобни кўзга суртиб, ўпиб қабул қилдингиз-ку, ҳазрати олийлари! — деди Аквавива илтижо билан. — Энди муқаддас учликни ҳам тан олиб бир марта чўқина қолсангиз биз муродга етган бўлардик.

— Китоб — жаҳолат тунини қувғувчи чироқдир,— деди Акбар. — Шунинг учун мен уни нондек эъзозлаб кўзга сурдим. Етти иқлимдан келган ҳақиқат изловчилар билан ибодатхонада йиллар давомида суҳбатлашдим. Ҳақиқат турли элларда турфа либослар кийиб, бўлиниб-бўлиниб яшамоқда экани менга энди аён бўлди. Мен унинг бўлакларини бир қалбда бирлаштирмоқ учун «сулҳи кулл» сиёсатини амалга оширмоқдамен. Чўқиниш эса ҳақиқатнинг фақат бир бўлагини тан олиш, яъни сулҳи кулдан чекиниш бўлгай!

Акбарнинг бу гаплари диндор Монсерратега шаккоклик ва даҳрийлик бўлиб кўринди, эсдаликларида уни лотинча «атеист!» деган сўз билан уришиб, қоралаб ҳам қўйди.

Монсеррате дафтариининг саҳифаларини Акбарга оид таассуротлари билан тўлдириб борар экан, ёзаётган эсдаликлари европалик ватандошлари учун кутилмаган бир янгилик бўлишини ўйлаб, ҳаяжонли орзулар қилади.

Антони бу янги оламини Фарбда биринчи бўлиб кашф этса, унинг номи тарихда қолмайдими? У ўзининг «Изоҳлар»ини китоб қилиб чиқарса, фақат Португалияда эмас, дунёнинг бошқа мамлакатларида ҳам одамлар қизиқиб ўқишлари мумкин-ку. Португалия қироли ҳам Антонини ўз саройига чақириб, суҳбатлар қилиши турган гап.\*

Монсеррате ўз юртининг энг машҳур одамларидан бирига айланишини хаёлига келтирганда юраги илҳом билан уриб, қалами дафтар устида шаҳдам ҳаракатланади.

Акбар қўшинида уни «кофир» деб суймайдиганлар ҳам оз эмас. Лекин шаҳзодаларга ва уларнинг ихтиёридаги минглаб бек-у навкарларга фаранги меҳмонларни тун-у кун қўриқлаб юриш топширилган. Ҳарбий юриш пайтида тил бўйича машғулот ўтказиш ҳам осон эмас. Бироқ қароргоҳда узоқроқ тўхтаб қолсалар, Монсеррате уларга икки-уч соат тил ўргатади. Бу ишга Мурод кўпроқ кунт қилади. Шаҳзода Салимни эса Алберт Перейронинг саргузашт ҳикоялари ва «антиқа» суратлари кўпроқ қизиқтиради.

Алберт бу суратларни кўрсатиш баҳонасида гоҳо Салим билан унинг хос чодирда ёлғиз қолади ва сўнги янгликларни билиб олишга интилади. Чунки Акбар қўшинидаги одат бўйича, ҳарбий юриш пайтида тўнғич шаҳзода ўз бек-у аъёнлари билан подшо яқинида боради, қароргоҳ танланганда ҳам Салимга Акбар турган чодирларнинг яқинроғидан ўрин берилади. Шунинг учун отасига келиб турган янги хабарларни Салим бошқалардан олдинроқ эшитади. Шарқдаги исённи бостиришга юборилган Тодар Малнинг чопари бугун қандай янги гап олиб келганини ҳам Алберт Салимдан эшитди. Жаунпур ва Бихарда шайхлар исёнига қўшилган афғон сипоҳилар хазинадан бериладиган моюнанинг озлигидан норози бўлиб юрган эканлар. Тодар Мал дарҳол уларнинг моюналарини бир ярим баробар ошириш ҳақида подшонинг номидан фармон чиқартиради. Акбар бу фармонни тасдиқлайди. Шундан сўнг шарқдаги кўпчилик сипоҳилар Муҳаммад Яздий бошлиқ бўлган хурофотчилар ғалаёнига қатнашмай қўядилар. Яккаланиб қолган хурофотчилар Тодар Малнинг қўшинига туриш беролмай таслим бўлади. Қозикалон Муҳаммад Яздий ва унинг салафлари бўлган ўндан ортиқ руҳоний қўлга олинади. Тодар Мал уларни кемаларга солиб, сув йўли билан Акбар ҳузурига афв сўрашга юборган экан, Гангада қандайдир фалокат юз беради-ю, кемадаги Муҳаммад Яздий билан унинг салафлари фарқ бўлиб ўладилар...

Ертаси куни кечки пайт Перейро яна Салимнинг хос чодирга кирди-ю:

— Амирзодам, Гангада юз берган фалокатни мен бошқалардан ҳам эшитдим, — деди.

— Кема ағдарилган эканми? Қозикалон нечун фарқ бўлибдилар?

— Тодар Мал ўзи уларнинг бўйинларига тош боғлатиб Гангага чўктирган эмиш. У ҳақда ҳазрат отангиздан Тодар Малга махфий ишора бўлган экан.

— Сизга ким айтди?

Перейро овозини пасайтириб деди:

— Кимлигини айтсам... ҳазрат отангиз жазога буюришлари мумкин...

— Отамга билдирмагаймиз. Гап шу ерда қолгай... Чодирда иккимиздан бошқа ҳеч ким йўқ-ку!

— Чопар менга таниш эди. Секрида фаранги совғалар берган эдим. «Ўз кўзим билан кўрдим!» деб айтди.

— Об-бо шўрлик Яздий!..

Муҳаммад Яздий илгари Агранинг таниқли уламолари орасида юрганда Салим уни бир неча марта кўрган, ваъзларини ҳам эшитган эди. Энди Яздийнинг оппоқ соқоли Ганга тубидаги лойқаларга ботиб ётганини кўз олдига келтирганда ёш ўсмирнинг юраги бир сесканди. Наҳотки отаси шу қадар бешафқат бўлса?!

— Ҳали бу фақат бошланиши, — деб давом этди Алберт. — Эрта-индин бундан даҳшатлироқ ҳалокатнинг гувоҳи бўлурсиз, амирзодам.

— Яна не ҳалокат?

— Мирдевон Шомансур деган бормиди?

Салим қирқ ёшлардаги серғайрат, ҳушмуомала, истараси иссиқ молия вазири Шомансурни кўз олдига келтирди. Асли камбағал бир оиладан чиққан Шомансурни Акбар тарбиялаб юксак мартабалар берган эди. Унинг ҳисоб-китобни яхши билишини, молия бобида истеъдоди тенгсизлигини кўп одам мақтар эди. Ҳатто Тодар Мал ҳам ҳисоб-китоб ишида унга бас келолмай қолгани учун Акбар мирдевонликни Шомансурга берган эди. Бундан Тодар Малнинг тарафдорлари норози бўлиб юрар эдилар. Салим Шомансурнинг ҳибсга олинганини кеча эшитган эди. Йўлда келаётганларида гўё унинг жосуслиги маълум бўлган эмиш. Шомансур

Муҳаммад Ҳаким билан махфий алоқа ўрнатган эмиш. Унинг Муҳаммад Ҳакимга ёзган мактуби Панжобдаги жангларида ҳалок бўлган кобуллик амир Шодмоннинг кассасидан топилган эмиш. Биров бу гапга ишонса, биров: «Тодар Малнинг тарафдорлари мирдевонлик лавозимини Шомансурдан тортиб олиш учун шу тўхматни ўйлаб топишган», дейишарди.

Ҳозир Перейро ҳам шаҳзода Салимга шивирлаб:

— Амирзодам, Шомансурни қатл эттирмакчи эмишлар! — деди. — Ахир сиз адолатни яхши кўрурсиз! Хатни Шомансурнинг душманлари ёзиб, ўлган амирнинг чўнтагига солиб қўйган бўлишлари мумкин эмасми?

— Ким солиб қўйиши мумкин? — деб сўради Салим.

Алберт Перейро Салим билан Абулфазлнинг ораси яхши эмаслигини, шаҳзода доим подшога яқин юрадиган бош вазирдан отасини қизганишини аллақачон сезган эди. Энди уларнинг орасидаги дарз кетган жойга пона ургиси келиб пичирлади:

— Шомансурни, айниқса Абулфазл ёмон кўрар экан. Отангиз Шомансурнинг истейдодига қойил бўлиб, бош вазир қилиш фикрига ҳам борган экан-да.

Абулфазл тилга олингач, Салимда Шомансурни тўхматдан қутқариш истаги уйғонди. Алберт бу истакни усталик билан Акбар томон йўналтирди.

Орадан яна бир кун ўтгач, кечқурун тўхтаганларида Салим отасининг ҳузурига киришга рухсат олди. У боргоҳда энди Шомансур ҳақида сўз очмоқчи бўлганда Абулфазл келди-ю, кирланган ва эзгиланган бир мактубни олиб кириб, Акбарга таъзим билан тутди:

— Ҳазратим, хоиннинг бу мактуби илми сиёҳ усули билан ўқилди.

— Шомансурнинг ўзи ёзган эканми?

— Дастхат ўзиники. Фақат сир сақлаш учун ҳарфларни хийла ўзгартириб ёзган. Кўрнамак, тузингизни ичиб юриб, яна сизни сурбетларча ёмонлабдир.

— Қани, ўқинг-чи, — деди Акбар ва ўғли Салимга «ешитиб қўй!» дегандек қилиб қаради.

Абулфазл Шомансурнинг мактубидан бир-икки жойини таъкид билан ўқиди:

— «Подшомиз Абулфазл ва Тодар Мал таъсирида диндан чиқиб беимон кофир бўлди. Энди бизнинг пуштипаноҳимиз ўзингизсиз, амирзодам! Панжобни олган заҳотингиз пойтахтдаги ихлосмандларингиз ҳам бош кўтаргусидир. Илоҳим пок мусулмончиликни даҳрий оғангиз тажовузидан асраб қолиш, сиз, Муҳаммад Ҳаким ҳазратларига насиб бўлсин!»

Акбар ўғли Салимга қараб:

— Ҳаддор муҳитнинг тўхматини кўрдингизми? — деди. — Бадмаст иним тун-у кун май ичиб, қусуғига қоришиб ётса ҳам, мандан покроқ мусулмон эмиш! У фақат отамнинг ташқи суратини мерос олган... Улфат беклари уни ичириб маст қилган ҳолда бизга қарши ғазотга кўндирган.

Мен уч йилдан берли майни оғзимга олганим йўқ, фақат дорувор гиёҳ-лар-у мева шарбатларидан тайёрланган «обиҳаёт» номли ичимлик ичиб юрибмен. Беш вақт намоз ўқурмен, рўза тутамен. Жониворларнинг уволига қолмаслик учун овни ман этганмен. Илкимдан келган барча савоб ишларни қилсам-у Шомансур менинг хизматимда юриб, бунинг ҳаммасини унутса? Билиб туриб қанчалик хиёнат қилган одам қай даражада ғаламис!..

— Ҳазрат отажон, — деди Салим, — балки бу мактубни Шомансур ёзмагандир? Эҳтимол, бошқалар ёзиб... ўлган амирнинг кассасига яшириқча солиб қўйгандир?

Акбар ялт этиб ўғлига қаради:

— Ажабо! Сенга бу шубҳани ким ўргатди?

— Ўзим... ўзимнинг хаёлимга келди. Ахир... Шерхон шундай хийлаларни кўп ишлатган, деб бизга ўзингиз сўзлаб берган эдингиз-ку.

Акбар ўғлининг чигал, мураккаб нарсаларга ақли етадиган бўлиб қолганидан сергакланиб, Абулфазлга савол назари билан тикилди:

— Мавлоно, Шомансур айбини бўйнига олдимми?

— Қийноққа солинганда бўйнига олган эди. Кейин яна тонди. Аммо дастхат уники эканлиги аниқ.

Абулфазлга сўзсиз ишонадиган Акбар:

— Дастхат энг ишонарли далилдир, — деди-да, ўғли Салимга юзланди: — Сен Шомансурга ачинмоқдамисен?

— Гангада фарқ этилган мўйсафид Яздийга ҳам... раҳмим келди.

— Раҳмдил бўлмоқ яхши, аммо ғанимларим муродларига етсалар, мени не кўйларга солишларини ўйладингми? Бутун мамлакатда менга қарши исён кўтарган жоҳиллар ғолиб чиқсалар, мени кофирдан олиб, даҳрийга солиб, ўн жонимдан бирини ҳам тирик қўймагайларку!

Акбар белидаги камарига олмос сопли ханжарини қистириб олган. Салим уни кўпдан бери бугунгидек қатъиятли ва шиддаткор қиёфада кўрмаган эди.

— Ғанимларим мамлакат ичидагина эмас, ташқарида ҳам бизга қарши қанча хуружлар қилаётганидан хабаринг борми? — сўради у Салимдан. — Мавлоно Абулфазл, шаҳзодага Адандан келган мактубни кўрсатинг!

Абулфазл Аданда ғанимлар асоратига тушиб қолган Гулбадан бегимнинг мактубини Салимга берди. Мактубни ўқиган сари шаҳзоданинг изтироби оша борди.

«Дунёда ягона нажоткорим бўлган ҳазрати Акбаржон! — деб ёзган эди Гулбадан бегим. — Ёшим олтмиш бирга кирганда бундай қора кунлар бошимга тушар деб ҳеч ўйламаган эдим. Бобурийлар хонадонининг энг кекса кайвониси мен бўлганим учун Арабистонга бориб, оғам Комрон мирзонинг қабрларини зиёрат қилмоқчи эдим. Ҳазрат отамнинг табиатларидаги сайёҳлик иштиёқидан озгинаси менга ҳам ўтган экан, денгизда сузиш, кўрмаган юртларимни кўриш орзусида йўлга чиқдим. У пайтларда ҳали исёнлар бошланмаган эди. Сиз бизга «Тезров» деган яхши денгиз кемангизни берган эдингиз. Араб денгизидан эсон-омон сузиб ўтганимиздан сўнг эшитдикки, Ҳиндистонда сизга қарши исёнлар бошланибди. Сиздан зарба еб қочган бир талай аламзада шайх-у имомлар Аданга паноҳ истаб келган эканлар. Улар жоҳилларни бизга қарши қўзғотдилар. Адан ҳокими гўё бизни ташқи тажовузлардан ҳимоя қилмоқчи бўлгандек, кўримсиз бир бинога киритиб, атрофимизга соқчилар қўйдирди. «Тезров» кемамизни ҳам аллақайқо олиб кетиб, кўрфаз бурчагига яшириб ташладилар. Кунлар, ҳафталар ўтди. Биз ҳибсга тушганимизни сезиб, ҳокимдан дарҳол бўшатишларини талаб қилдик. Шунда Адан ҳокими бизнинг ҳузуримизга шайхулисломини юбориб, даҳшатли гапларни айттирди. Гўё сиз кофир бўлган эмишсиз, биз шунинг учун сиздан воз кечмоғимиз керак эмиш. Мухаммад Ҳакимни Ҳиндистон тахтига энг муносиб тождор деб шайхулисломга кафолат бермоғимиз керак эмиш! Улуғ Бобурнинг фарзандлари орасида тирик қолгани биргина менман! Наҳотки олтмишдан ошганимда шундай хиёнат йўлига кирсам?! Хоин бўлиб яшагандан кўра, сизга, отамнинг руҳига содиқ туриб жон беришни афзал деб билурмен. Шайхулисломга буни рўйирост айтдим.

Мен-ку, ёшимни яшаганмен. Сиз ёнимга қўшган кўриқчи йигитларга, ёш канизларимга раҳмим келур. Ҳазрати Акбаржон, охирги нафасим қолгунча мен сизга садоқат сақлагаймен. Иложини топсангиз, бизни бу ёвуз одамларнинг асоратидан қутқаринг! Мактубни йиғлаб ёзган аммангиз Гулбадан бегим».

Мактуб Салимга қаттиқ таъсир қилганини Акбар унинг ялтираб кетган кўзларидан пайқади.

— Ғанимларимизнинг ноинсофлигини кўрдингми?— деди. — Кобулдаги майпараст инимни менга қарши қўзғатганлари оз экан! Энди ҳажга кетган амманни ҳам душманимга айлантирмоқчи эканлар! Аммо бизнинг тарафдорларимиз ҳам оз эмас. Адандан бу мактубни бизга Қиличхон Андижоний етказиб келди. Қиличхонни турк кемачилари денгиздан ўтказиб қўйибди. Улар Сейди Али Раисни яхши билар эканлар. Биз Деҳлида Сейди Алининг ҳурматини жойига қўйиб жўнатганимиздан Турк подшоси мамнун экан... Ёдингда борми биз Сурат бандаридан улкан бир турк замбарагини аробаларга ортиб Фатҳпур Сикрига келтирган эдик. — Сулаймоний замбарагимиз?

— Ҳа, кейин биз бу замбаракни энг катта дарё кемасига ўрнатдик, Банголада Довудхон билан

жанг қилганимизда бу замбарак бизга зафар келтирган энг зўр қурооллардан бири бўлди. Ҳозирги Туркия подшоси Султон Мурод отаси Сулаймон Қонуний номидаги бу замбаракни биз қутқариб олганимиздан хабардор эканлар. Биз энди турк кемачиларига қўшиб Қиличхон Андижонийни катта совғалар билан элчи қилиб юбормоқдамиз. Аммамиз Гулбадан бегим асира бўлиб турган Адан шаҳри турк султонининг таъсир доирасига кирар экан. Иншооллоҳ, бизнинг Туркияга борадиган элчимиз ёлғиз қайтмагай. Садоқатда тенгсиз аммамиз Гулбадан бегимни асоратдан қутқармагунча тинчимагаймиз!

Отасининг бугунги шиддаткорлигига бунақа сабаблар ҳам борлигини энди билган Салим:

— Ҳазрат аммам қайтсалар, мен пешвоз чиқиб кутиб олгаймен! — деди.

— Тангрим сени шу ниятингга етказсин, ўғлим! Душманлар бизга ҳатто узоқ Аданда шунчалик шафқатсиз муомала қилмоқда экан, биз нечун уларни аямоғимиз керак? Ҳаёт-мамот курашида юмшоқлик қилиб бўлмагай!

Акбар Абулфазлга юзланди:

— Барча ички-ташқи ғанимларга сабоқ бўлмоғи учун хоин Шомансур баланд бобул дарахтига осиб ўлдирилсин! Токи бизнинг яхшилигимизга ёмонлик билан жавоб берган кўрнамаклар буни узоқ-узоқлардан кўрсин! Барча қўшин Шомансур осилган дарахтнинг олдидан олиб ўтилсин! Ертаси куни эрталаб дамома деган катта нақоралар таҳдидли йўғон товуш билан гум-гум қила бошлади. Жаллодлар баланд бобул дарахтига дорнинг сиртмоғини боғладилар. Қўли боғлоқлик Шомансурни сиртмоқ тагига олиб келганларида у жон аччиғи билан қичқирди:

— Мен хоин эмасмен! Тухмат қилганларни бегуноҳ қоним тутсин!

У яна нимадир демоқчи эди, лекин жаллодлар бўйнига тез сиртмоқ солиб, арқоннинг учини тортдилар. Шомансурнинг гавдаси ердан узилиб, ўлим талвасасида бир-икки марта ғужанак бўлиб, қисқариб кўринди. У жон бергандан кейин эса гавдаси чўзилиб, аввалгидан хийла узун кўрина бошлади.

Салимнинг таъсирчан қалби бу ҳодисадан шундай даҳшатга тушдики, у кечалари босинқираб уйғонадиган ва Абулфазлдан ҳам, отасидан ҳам ҳайиқиб ўзини олиб қочадиган бўлиб қолди.

\* Аммо А. Монсеррате тириклигида эсдаликларини чоп этишга муяссар бўлмади. Чунки католик черкови ундан китоб эмас, миссионерлик ишини талаб қилар эди. Унинг ёзувлари португал маъмурлари томонидан фақат разведка мақсадларида фойдаланилди ва махфий тутилди. Орадан уч юз йил ўтгандан сўнг «Изоҳлар»ни эсдалик тарзида аввал инглиз тилида тўлиқ чоп этдилар. Кейинчалик бошқа тилларда ҳам чиқди-ю, Монсерратега ўзи орзу қилган шухрат уч аср кечикиб келди.

\* \* \*

Муҳаммад Ҳаким ўттиз ёшга кириб, бирорта катта жангда қатнашмаган эди. Акбар унга қарши икки баробар кўп қўшин билан Панжобга кириб келгани, Шомансурни дарахтга осиб ўлдиргани, Гангада эса Яздийнинг сувга ғарқ қилингани Муҳаммад Ҳакимни ваҳимага солди. Кобулдан бирга келган унинг улфат беклари ҳам талвасага тушдилар. Машваратларда:

— Тезроқ Нилобдан ўтиб, Кобулга қайтайлик! — деган таклифлар тушди.

Муҳаммад Ҳаким Лахўр қамалини тўхтатиб, шимолга йўл олди. Бу орада кунлар тўсатдан исиб, тоғларда музлар ва қорлар бирваракай эришга тушди. Ёмғир фасли ҳам одатдагидан уч ҳафта олдин бошланди. Тиниқ пайтида нил қўшиб оқизилгандек кўкимтир кўринадиган ва шунинг учун бир номи Нилоб бўлган Ҳинд дарёси энди кулранг селдай тошиб, улкан тошларни юмалатиб, ваҳима билан ҳайқириб оқар эди. Муҳаммад Ҳаким уч-тўрт кун дарё сувининг пасайишини кутди, аммо оқим пасайиш ўрнига кўтарилиб, кенгайиб бормоқда эди. Ёмғир фасли авжига чиқса, кейин бир-икки ой Панжобда қолиб кетиши, бу орада Акбар етиб келиб, уни тор-мор қилиши муқаррар. Муҳаммад Ҳакимга акаси тошқин дарёдан ҳам кўрқинчлироқ туюлади. Шунинг учун таваккал билан қўшинини телбаланиб оқаётган дарёга бошлаб кирди. Ҳинд дарёсининг аёвсиз тўлқинлари орасида унинг мингдан ортиқ бек-у навкарлари ғарқ бўлиб

кетди. Зўр оқим Муҳаммад Ҳакимнинг ўзини ҳам гирдобига тортиб кетаётганда, сувчи йигитлари уни меш ёрдамида зўрға қутқариб қолдилар ва бир амаллаб нариги қирғоққа олиб чиқдилар.

Акбар уни таъқиб этиб Нилоб бўйига етиб келганда иниси аллақачон Кобулга бориб улгурган эди. Эллик мингдан ортиқ аскарни овора қилиб Кобулга бориб юрмаслик учун Акбар дарё бўйида тўхтади-ю, инисига одам юборди, уни шу ерга чақиртирди. Лекин гуноҳи жуда оғир эканини сезган ини ўзи келишдан қўрқди. Ўн уч яшар ўғли Кайқубодни жавоб мактуби билан юборди-ю: «Мен шайтон васвасига берилиб хато қилдим, агар афв этсангиз, қолган умримни Кобулда сизга садоқат сақлаб ўтказгаймен», деган гапларни ёзди. Бу гаплар носамимий экани сезилиб турарди. Муҳаммад Ҳаким ҳозир саратон ойида ёмғирлар авжига чиқиб, дарёлар тошганини, Акбарнинг қўшини ҳали-бери шимолий қирғоққа ўтиб келолмаслигини биларди. Ёмғир фасли тугагунча куз киради. Ҳиндикуш тоғларига қор тушади, Ҳайбар девони ёпилади. Акбарнинг кўпчилик аскарлари совуққа бардош беролмайдиган ҳиндистонлик йигитлар, филлар ҳам қорли йўллардан юролмади. Акбар шунга қарамай Кобулга совуқда қўшин тортиб келадиган бўлса Муҳаммад Ҳаким уни енгиши осон бўлади.

Инисининг бу маккор режасини пайқаган Акбар:

— Яхшиликча ечиб бўлмайдиган тугунни қилич билан кесмоқдан ўзга илож йўқ! — деди. Дарё суви асад ойида сал пасайиши билан бутун қўшинини шимолий қирғоққа олиб ўтди. Шаҳзода Салимни тошқин дарёдан ўтказишда Алберт Перейро ўзининг сувда сузишга нақадар усталлигини ҳаммага кўрсатди. Унинг зўр денгизчи бўлганига ўша куни Акбар ҳам ишонди. Дарёдан ўтишда падре Монсерратенинг юраги ёмон бўлди, уни энди қорли Ҳайбар довонидан олиб ўтиш хатарли эди. Шунинг учун Акбар Монсерратени Одинапур\*да Бобур бобоси бунёд этган Боғи Вафода қолдирди. Алберт Перейро эса Акбардан илтимос қилди:

— Ҳазрати олийлари, ижозат беринг, мен ҳам Кобул юришига иштирок этай. Бўш вақт бўлганда шаҳзодаларга халфа сифатида тил ўргатурмен.

— Тил билан бирга денгизчилик, кемасозликдан ҳам сабоқ беринг.

— Бажонидил, ҳазратим! Агар муносиб кўрсангиз, умрим охиригача сизга-ю шаҳзодаларга хизматда бўлмоқчимен!

Акбар ҳайрон бўлиб сўради:

— Умрингиз охиригача? Демак, Фарангистонга қайтмоқчи эмасмисиз?

— Албатта, туғилган юртим Португалия менга беҳад азиз! Аммо биз томонларда жаҳолат кучли, сал бошқача фикр юритсангиз, гулханга ташлаб ўлдиргайлар. Фаранги қулфурушларнинг ишларидан ҳам безор бўлганмен. Сизнинг даргоҳингизда руҳим яйрамоқда. Бу ерда барча имон-у эътиқодлар баробар. Турли миллат вакиллари яқдил. Сулҳи кулл менга беҳад ёқди. Сизга содиқ фуқаро бўлмоқчимен!

Акбар фарангиларнинг хуфия иш олиб боришда қанчалик илгарилаб кетганини ва қанақа янги усуллар кашф қилганини ҳали билмас эди. Алберт ҳатто ўз номини Алибек қилиб ўзгартириб, Акбарга астойдил ихлос қўйганига уни ишонтирди.

— Падрелар бизни ўз динларига ўтказмоқчи эдилар, аксинча бўлди-ку! — деб, Акбар ич-ичидан қувониб қўйди.

Шундан кейин Алибек Салимнинг хос навкарлари қаторида Кобул юришига бирга олиб кетилди.

Жанг-у жадалга кўпроқ қизиқадиган Мурод Ман Синх бошчилигидаги илғор қисмлар билан олдинда борар эди. Муҳаммад Ҳакимнинг аскарлари Кобул бўсағасида Ман Синх ва Муроднинг ўнг минг кишилик отлик қўшинлари билан қаттиқ жанг қилиб кўрдилар. Ман Синхнинг ражпут йигитлари ва Муродга саралаб берилган отлик жангчилар Муҳаммад Ҳаким аскарларининг қаршилигини енгиб, Кобулга биринчи бўлиб ёриб кирдилар. Орқадан Акбарнинг ўзи яна қирқ минг аскар билан келмоқда эди. Унга бас келолмаслигини сезган Муҳаммад Ҳаким қалъанинг нариги дарвозасидан чиқиб, шимол томондаги тоғларга қараб қочди. Йўлда ундан ажралиб,

орқага қайтган синглиси Бахтинисо бегим эри Хўжа Ҳасан Бадахший билан бирга Акбар келиб тушган Ўрта Боққа борди.

«Акбар кофир бўлиб, салла ҳам ўрамай қўйганмиш!» деган овозаларни Бахтинисо бегим ҳам кўп эшитган эди. «Ҳазрат оғам браҳман кийимида пешонасига қизил хол қўйдириб келган бўлсалар, қандоқ кўришгаймиз?» деган изтиробли ўйдан бегимни ғам босмоқда эди.

Лекин уни кўшк айвонида кутиб олган Акбар аввалгидай ипак тўн кийган, бошига симоби салла ўраган эди. Бахтинисо бегим бирдан ўзини унинг оёғи тагига ташлади-ю, йиғлаб гапирди:

— Гумроҳ синглингизни, кечиринг, ҳазрат оғажон! Сизга пешвоз чиқолмадим! Содда бўлмасам, ёмон овозаларга ишонармидим?!

Акбар синглисини елкасидан олиб оёққа турғизди, унинг ёшли кўзларига тикилиб:

— Ҳайрият, сиз ўзингиз келдингиз, — деди. — Лекин инимиз нечун қочиб юрибдир? Муҳаммад Ҳакимда сиздагичалик ҳам журъат йўқми?

— Инингизни улфат беклари кўрқитиб бирга олиб кетди. «Сизни ҳажга юбориб ўлдиргайлар, Комрон мирзодай кўр қилгайлар!» десалар Муҳаммад Ҳаким шунга ишониб қочди!

— Аммо ўша бекларни туттириб тилка-пора қилдирмоғим керак. Инимизнинг кетидан қувғинчи юборсам, ҳаммасини тутиб келгай!

— Ҳазрат оғажон, инингизнинг нияти ёмон, сизга тутқич бермай, Балхдаги шайбонийзодалар томонига ўтиб кетгай. Улардан шундай таклиф билан элчи ҳам келган эди. Тўполон сал босилгунча қувғинчи юбормай тулинг, баттар маломатга қолмайлик!

Ўттиз тўрт ёшга кирган Бахтинисо Кобулнинг энг ақлли ва мулоҳазали аёлларидан саналар эди. Катта момолари Моҳим бегимни кўрган кекса одамлар Бахтинисони ўша доно аёлга ўхшатишарди. Оналари Норчучук бегим ўлиб кетгандан бери Кобулни идора этишда майпараст Муҳаммад Ҳакимга мана шу синглиси ёрдам бериб юргангани, бироқ кейинги пайтларда у Бахтинисонинг маслаҳатларига кирмай қўйгани учун шунча фалокатлар юз берганини Акбар хуфиялар ахборотидан ҳам билар эди.

— Бахтинисо, бугундан эътиборан менинг иним ҳам сиз ўзингизсиз! — деди. — Муҳаммад Ҳаким мен учун ўлди. Сиз ҳақсиз, унинг кетидан қувғинчи юборишга ҳам арзимайдир!

Акбар Кобулда узоқ туrolмаслигини биларди. Сунбула кириб, атрофдаги тоғларга қор тушган, кечалари совуқ эди. Довонлар бекилмасдан тезроқ жанубга қайтиб кетиши керак эди. Лекин инисининг ўрнига кимни Кобул ҳокими қилиб тайинлаши мумкин? Асосий ишни олиб борадиган амирлар топилади. Аммо подшо оиласидан ким бу ишга муносиб? Акбарнинг ўғиллари ҳали ёш...

Кечаси хонайи хосда у Абулфазл билан шу ҳақда маслаҳатлашар экан, яна Бахтинисони кўз олдига келтирди. Фақат уни аёл киши деб писанд қилмасликлари мумкин.

— Бироқ жаннатмакон Бобур бобонгиз Ҳиндистонга кетганларида Кобул ихтиёрини Моҳим бегимга бериб кетганлари тарихдан маълум, — деди Абулфазл. — Бахтинисо бегим ҳам ўша улуғ момоларига ўхшар эмишлар. Мунимхон шундай деди.

— Бахтинисо Муҳаммад Ҳакимдан ўн чандон ақллироқ, — деди Акбар. — Фақат унинг бақувват бир амир муовини бўлмоғи лозим.

Иккови кенгашиб бу ишга Ман Синхни муносиб кўрди. Уни беш минг ражпут йигити билан Кобулда қолдирса, шимолдаги шайбонийзодалар ҳам тажовуз қилолмайди. Мутассиб шайхлар ҳам Ман Синхни йўлдан оздиrolмайди. Ман Синх Акбарнинг душманларига бас кела олади. Одамлар уни бекорга «Акбарнинг қиличи» деб атаган эмаслар.

Акбар синглиси Бахтинисо бегимни Муҳаммад Ҳакимнинг ўрнига Кобул ҳукмрони қилиб тайинлагач, Ман Синх шаҳар кутвали ва лашкарбоши бўлди. Сал олдинроққа кетиб айтиш мумкинки, Акбар Ҳиндистонга қайтиб кетгандан сўнг Муҳаммад Ҳаким тоғлар орасидан синглисига одам юборди, ялиниб-ёлвориб, Кобулга қайтишга руҳсат олди. Лекин Ман Синх уни ҳокимият ишларига яқин келтирмади. Амалидан тушиб, ҳамманинг назаридан қолган Муҳаммад Ҳаким аввалгидан баттар майхўрликка берилди. Охирги марта икки кеча-ю икки кундуз

сурункасига чоғир ичиб, мастликда жон берди. Бахтинисо бегим бориб кўрганда, унинг жасади кўмирдай қорайиб кетган эди.

\* О д и н а п у р — кейинчалик Жалолобод бўлган.

\* \* \*

Кобулда ўтказилган бир ҳафтанинг Салим учун энг унутилмас куни — Бобур боболарининг мақбарасига борган пайтлари бўлди. Панжобда Салим билан отасининг орасида пайдо бўлган чигаллик ўша куни бир қадар тарқади. Салим отасига Абулфазлдан ҳам яқинроқ бўлишни истарди. Бугун Акбар Абулфазлни пастда қолдириб, фақат ўғиллари билан Гузаргоҳдаги Боғи Бобурга чиқиб келгани, тўнғич ўғилга жуда ёқиб тушди.

— Менинг бу ерларга келмаганимга... йигирма етти йил бўлибдир! — деди Акбар ва охириги марта шу мақбара олдида кўзи кўр амакиси Комрон мирзо билан қандай учрашганини ўғилларига айтиб берди. Ундан олдин Ҳумоюн ўз инилари билан ярашган куни экилган тўртта чинордан иккитагинаси қолибди. Бобур боболарининг ўзи қаздирган ариқ ҳам бекилиб, қуриб ётибди. Боғи Бобур ташландиқ аҳволда, дарахтлар сарғая бошлаган.

— Муҳаммад Ҳакимни арвоҳ ургани бежиз эмаски, шундай азиз жойни қаровсиз қолдирибдир! — деб, Акбар инисидан яна бир койинди.

Салимнинг кўзига мақбара ҳам мунғайиб тургандай кўринди. Қабр устидаги қора мавжлик қизил мрамарга чанг ўтирган эди. Акбар мрамарнинг чангини секин бармоқларига олди-да, пешонасига сурди. Шу билан бобосининг хотирасини нечоғли муқаддас деб билишини, унинг руҳини қай даражада эъзозлашини ўғилларига кўрсатган бўлди. Аввал Салим, ундан сўнг Мурод ҳам бобокалонларининг қабри устидан чангни бармоқларига олиб, пешоналарига эъзоз билан сурдилар.

Учовлари мақбарани зиёрат қилиб чиққанларидан сўнг, Акбар ўғилларига шимол томондаги тоғларни кўрсатди:

— Ҳазрат бобомиз ўша тоғлар ортидан келганлар. Самарқанд, Андижон, Тошкент. Тенги йўқ жойлар!..

— Сиз Туронга қачон боргансиз, ҳазрат отажон?— деб сўради Мурод.

— Болалигимда... тушимда кўрганменми ёки қонимда борми... боболар юртини қўмсаб яшамоқдамен. Турон ҳалигача шайбонийзодаларнинг тасарруфида. Қани эди, Кобул-у Фатхпурда қурган обидаларимизни Фарғона-ю Бухорода ҳам курсак!

— Туронда бизга хайрихоҳ одамлар кўп эмиш-ку!— деди Салим. — Ўшалар «келинг» деб таклиф қилмасларми?

— Таклиф қилувчилар кўп. Самарқандда шоир Абдурахмон Мушфиқий бизга атаб қасида ёзиб юборганидан хабаринг бор-ку.

Салим бу қасидани ўқиган, унинг икки сатри ёдида қолган эди. Ҳозир шуни эслади:

*Саводи Ҳиндро карда аз латофат гулшани ҳазро*

*Муҳаммад Акбар Ҳазрий Жалолиддини дунё\*.*

— Мушфиқийни бу қасидаси учун шайбонийзодалар ўлдириб юборишларига сал қолган. Бечора жанубга қочиб қутулган...

— Шайбонийзодаларнинг ўзларини қувмоқ керак!— деди Мурод қизишиб. — Шундай қудратли лашкаримиз бор, ҳазрат отажон! Туронга қўшин тортиб борсак, тарафдорларингиз кучоқ очиб чиқмагайларми?

Акбар оғир уф тортди-ю:

— Туронда ҳозир фанимларимиз кўпаймишдир, вазият ёмон, — деди. — Биз Ҳиндистонда



ўтказган ислохотларни шайбонийзодалар Самарқанд-у Фарғона аҳлига бутунлай тескари қилиб етказибдирлар. Улуғбекни ўлдиртирган жоҳиллар Туронда бизга ҳам қарши қилич қайрамоқдалар. Бунинг устига Ҳиндистонда ғанимларимиз бош кўтарди. Ҳатто Аданда ҳазрат аммамизни ўшалар асир қилмишлар. У кишини қутқармоқ учун ҳам пойтахтга тезроқ қайтмоғимиз керак, ўғилларим!

Шу билан хаёллари жанубга кетди. Акбар ўғилларига жануб томондаги Кобул дарёсини кўрсатди:

— Мана шу Кобул дарёси Ҳинд дарёсига қуйиладиган жойда мен бир ғаройиб ҳикоят эшитганмен. Бобокалонларинг ҳақидаги бу ҳикоятни аффон улуси тўқиганми, ҳинд эли яратганми, аниқ билмаймен. Аммо бу ҳикоят шу икки юртнинг чегарасида пайдо бўлмишдир. Мазмуни шуки, жаннатмакон бобом дарё бўйида ёлғиз ўлтириб, шеър ёзаётган эканлар. Орқадаги ўрмондан бобомнинг хундор душмани ханжарни қўлига олиб, пусиб келмоқда экан. Бобом билан бўлган жангларида бу одамнинг оғаси ўлгани учун қасд олмақчи экан. Дарё соҳилида уч-тўртта болачалар сувга ёғоч ташлаб, оқизоқ ўйнаб юрган эканлар. Болалардан бири ўйинга берилиб, сувга тушиб кетибдир. Икки дарё қўшилган жойда оқим жуда зўр, ҳалиги бола фарқ бўлиши муқаррар. Қирғоқда қолган болачалар дод солиб, бобомдан ёрдам сўрабдир. Бобур бобомиз дарёда оқиб кетаётган болачанинг кетидан ўзларини сувга отибдилар. У киши сувда яхши сузар эканлар. Ганганинг у қирғоғидан бунисига неча марта сузиб ўтганларини умр китобларида ёзмишлар. Ўқиганмисенлар? — деб Акбар ўғилларига савол назари билан тикилди.

Китобни кам ўқийдиган ўйинқароқ Мурод нима дейишини билмай ерга қаради.

— Мен ўқиганмен, — деди Салим. — Фақат Ганга эмас, бобомиз йўлларида учраган дарёларнинг ҳаммасидан сузиб ўтган эканлар.

— Ана, кўрдингми? — деб Акбар Муродга қаради: — Сен ҳам ўқиб чиқ... Хуллас, жаннатмакон бобом дарёга тушиб кетган ўша болани қутқариб олиб чиқибдилар. Ханжарини яланғочлаб пусиб келган хундор душман қараса, қутқарилган бола — унинг кичик ўғли эмиш. «Ҳали мен боламни қутқарган одамни ўлдирмоқчи эдимми?» — деб ўзидан қаттиқ ранжибдир, ханжарини Бобур бобомизга тутиб дебдир: «Боламни тирик олиб чиқдингиз, энди ёмон ниятим учун шу ханжарни менга уришга ҳақлисиз!» Бобур бобомиз воқеанинг тафсилотини сўраб билганларидан сўнг, ханжарни дарёнинг ўртасига улоқтириб юборибдилар. «Бу тиғ — адоват тимсоли экан, фарқ бўлсин!» дебдирлар. Болани отасининг илкига тутқазиб айтибдирлар: «Бола — истиқболимиздир, буни бирга асрайлик\*.

Акбар ўғилларига бир-бир кўз ташлаб қўшиб қўйди:

— Ким билсин, ўшанда бобомиз дарёдан қутқариб чиққан бола — балки мендирмен, балки Салим ёки Муроддир. Агар бобомиз Аграда менинг отамни ўлим хавфидан қутқариб олмаганда, мен ҳам туғулмас эдим, сенлар ҳам.

— Рост! — деб бош ирғади Мурод.

Салим ўйчан эди. Акбар унга тикилиб туриб давом этди:

— Бобомиз қутқарган ўша истиқболни мен сенларга, сенлар ўз авлодларингга хайф қилмасдан камол топдириб етказиб бермоғимиз керак. Мана шу мақбара турган жой — бизнинг энг улуғ зиёратгоҳимиздир. Бу ерни қаровсиз қолдирсаларинг, Муҳаммад Ҳакимнинг аҳволига тушгайсенлар. Бундай истиқболдан тангрим сизларни асрасин!

Акбар икки ўғлини эргаштириб, пастда уларни кутиб турган Абулфазл ва бошқа бек-у аъёнларнинг олдига тушиб борди. Кобул кутвали Ман Синхга буюрди:

— Маҳарожа, дарҳол бу тоққа юзта коргар олиб келиб, илгариги ариқларни очдиринг. Уч кунда бу ерга сув келсин. Боғ обод-у ораста қилинсин. Кобул атрофидаги суғориладиган ерлардан беш юз жариби Бобур бобомиз мақбараси ихтиёрига берилсин, фармон ёзинг. Шу йилдан эътиборан мақбара ихтиёридаги беш юз жариб ердан тушадиган даромадлар Боғи Бобурни обод-у ораста сақлашга сарф қилинсин. Яна мақбара билан боққа қараб турадиган тўртта

одамга давлат хазинасидан доимий маош тўлаб турилсин.

Ўғиллар олдида берилган бу фармойишлар келажакда уларни ҳам ўз бобокалонларидан ибрат олишга ўргатиши керак эди.

Лекин ғалаба тантаналари ичида қийинчилик кўрмай ўсаётган эрка ўғиллар бобокалонларининг ибрат олиб бўлмайдиган одатларига эргашган пайтлари ҳам бўларди. Мурод Кобулни олишда жасорат кўрсатгани учун отасидан мурассаъ ханжар мукофот олди. Шу муносабат билан Боғи Наврўзийда жанговар беклар Муродга чоғир таклиф қилдилар.

— Бобур бобомлар чоғир ичмаганлар-ку! — деб Мурод аввал унамади.

— Бобонгиз чоғирни қирқ беш ёшга бориб ташлаганлар, — деди Чифатоҳон. — Аммо Кобулда яшаганда беармон ичганлар. Хотира китобларида ўқимаганмисиз? Далада, кемада, булоқ бўйида, боғда, ҳатто хазон бўлган дарахтларнинг тагида ўтириб роса кайф қилганаларини ёзганлар-ку!

Бобокалони ҳақидаги бу гаплар Муроднинг ҳозирги кўтаринки кайфиятига тўғри келиб турар эди. Ўша оқшом у биринчи ғалабаси шарафига маст бўлгунча ичди. Устидан афюн қўшилган маъжун ҳам еди.

Муроднинг аткаси Зайниддин кўка унинг Боғи Наврўзийда маст бўлиб юрганини кўриб:

— Онҳазрат билсалар икковимизга ҳам жазо берурлар! — деб пўписа қилди. — Амакингиз Муҳаммад Ҳаким ёшлиқдан ичиб юриб, не кўйга тушганини билурмисиз?

— Кобулда Бобур бобом ҳам май базмлари ўтказган эканлар-ку! — деди Мурод.

— Э, аввал тарихни ўрганинг! Сизнинг ёшингизда Бобур бобонгиз майни оғизларига олган эмаслар. Сиз ҳам у кишидай йигирма беш-ўттизларгача сабр қилинг. Кейин бирда-ярим ичсангиз ярашгай.

Мурод ўзини жуда ёш деб камситишларини ёмон кўрарди. Ахир у ёши катталар қатори ҳинд дарёсидан сузиб ўтмадими? Олдинги сафда қилич яланғочлаб, Кобулга ёриб кирмадими? Отаси унинг ихтиёрига бутун бир Боғи Наврўзийни бериб қўйибди-ку. Мурод беш минг аскарга бошлиқ. Қўл остидаги бек-у навкарлари унга таъзим қилиб туришади. Шу сабабларга кўра у ўзини чоғир ичишга ҳақли деб ҳисоблайди. Зафар кетидан зафар келиб турибди, қувноқ базмлар учун сабаб кўп. Улфат беклар уни навбатма-навбат чоғир базмига таклиф қилардилар, отаси ва аткасидан яшириқча яна роса ичирардилар...

\* Таржимаси: Ҳинд кенгликларини улкан бир гулшанга айлантирди Муҳаммад Акбар Ғози Жалолиддини дунё. (Бу ерда Акбарнинг Жалол (Нур) деган исми асосига қурилган сўз ўйини бор).

\* Бобур ҳақидаги бу ҳикоят халқ орасида ҳалигача айтиб юрилганини 1983-йилда Афғонистоннинг жанубида — Жалолободда бир йил таржимон бўлиб ишлаб келган тошкентлик олим сўзлаб берди.

\* \* \*

Салим ҳам аллақачон май ичиб, маъжун еб кўрган, у ҳам базмларга иштиёқманд, лекин Кобулнинг Ўрта Боғида отасининг кўзи яқинида яшаётган кунлари Салим ўзини тийиб юрибди. Отаси билан бирга Гузаргоҳдаги мармар мақбарани зиёрат қилгандан бери дилида «Бобурнома»га ўхшаган хотира китоби ёзиш орзуси пайдо бўлган. Катта бобоси ҳам ўн икки ёшлардан насрий машқлар қила бошлаганини Салим ўз устози Фарид Бухорийдан эшитган. У ўзининг хилватхонасида ҳали ҳеч нарса ёзилмаган зарҳал муқовали дафтарни очди-ю, ёнида турган Фарид Бухорийга юзланди:

— Сарлавҳаси «Хотирот» бўлсинми?

— Қайси тилда ёзмоқчисиз, амирзодам?

— Туркийча.

— Лекин бир муаммо бор: «Бобурнома»ни эллик йилдан буён уч марта туркийдан форсийга таржима қилдилар. Кўнгилдагидек чиқмади. Ахийри Абдурахим хони хононнинг таржимаси

онҳазратга маъқул бўлди. Келгусида сизни ҳам бу муаммо қийналмаслиги учун биратўла форсийда ёзсангиз-чи?

Салим яшаган муҳитда форсий тил кўпроқ ишлатилар эди. Шунинг учун унга форсийда ёзиш осонроқ туюлар эди. Фақат у боболари маъқул кўрган бирорта туркий сўзни сарлавҳага чиқаришни истарди.

Унинг бу истаги Фарид Бухорийга ёқиб тушди:

— Амирзодам, «тузук» деган сўз бор. Отангизнинг саройларида қабул маросимларини бошқарадиган одам «мири тузук» деб аталур. Фақир эшитдимки, энг катта бобокалонингиз Амир Темур ўзлари битган хотиралари ва низомларини «Тузуклар» деб атаган эканлар. Бу тузуклар бизгача етиб келмай йўқолиб кетганми, ўзини ҳеч қаерда учратмадим.

— Бўлмаса мен ҳам ўз хотираларимни «Тузук» деб атагаймен!

Салим бу сўзни дафтарнинг биринчи варағига йирик қилиб ёзди.

— Иншоолло, бу дафтар келгусида улкан бир китобга сарчашма бўлғай. Эҳтимол, одамлар буни «Тузуки Салими» деб атагайлар.

Фарид Бухорий «Салими» сўзини «Салима» дегандай қилиб айтди. Салим ўгай онаси Салима бегимни эслади-ю, афтини буруштирди. Шаҳзодага ўз номи унча ёқмаслигини мавлоно Фарид аввал ҳам сезган эди.

— Э, амирзодам, сиз туғулганда фақир ҳам ҳазрат отангиз билан овда юрган эдим. Менинг ҳамшаҳрим Аҳмад Бухорий Салим отанинг ихлосмандларидан эди. Отангиз ўша Аҳмаднинг маслаҳати билан сизга Салим чештининг номини қўймоқчи бўлдилар. Лекин мен Салим Чештининг тарихини билар эдим, асли эшкакчидан чиққан одамнинг номини шаҳзодага қўйиш жоиз эмас эди. Бунинг устига ҳазратимнинг хотинларидан бири — Салима эди. Фақир узр сўраб: «Ҳазратим, тўнғич ўғлингизга бошқа муносиброқ исм бор», — дедим. «Қайси исм?» дедилар. Бобокалонингиз катта ўғилларига Жаҳонгир деб от қўйганларини эслатдим. Аммо сўзим ўтмади, амирзодам! Не қилайки, рақиб ҳамшаҳрим Аҳмад Бухорий отангизни ўшанда Салим деган исмга кўндирди!

Салим оғир тин олиб, алам билан бош чайқади:

— Жаҳонгир деган исм минг марта яхши эди. Насиб қилса, қачондир бир вақт... шу номга қайтгумдир!\*

Салим отаси қўйган номдан воз кечмоқчи бўлгани мавлоно Фаридга улкан бир жасоратдай туюлди.

— Амирзодам, сиз ҳозир ўн учга қадам қўйдингиз. Отангиз шу ёшда тахтга чиққан эдилар. Бобур бобонгиз подшо бўлганларида ҳали ўн иккига тўлмаган эдилар. Насиб бўлса, бир кун сиз ҳам тахтга чиқгайсиз! Ўша кунни кўриб ўлсам армоним қолмагай! Чунки афсус қилурменки ҳазрат отангиз динларни бирлаштириш йўлига кирдилар. Ҳолбуки, ғайридинлар биздан бир неча баробар кўп. Биз уларнинг орасида йўқ бўлиб кетгаймиз! Бу йўл хатодир!

— Мен бу йўлга зинҳор юрмагаймен! — деди Салим қатъият билан.

— Шунинг учун бутун нажотни биз сиздан кутмоқдамиз, амирзодам! Ҳазрат отангизга Байрамхон ҳам бас келолмади, Моҳим энага ҳам, Ансорий ҳам. Охирида, мана, ёлғиз инилари Мухаммад Ҳаким забун бўлди. Бироқ ҳеч ким бас келолмаган Рустам дostonга ахийри ўзининг ўғли Сухроб бас келгани «Шоҳнома»дан маълумдир. Илоҳим, сиз бизнинг Сухробимиз бўлинг-у Жаҳонгир номи билан тахтга чиқинг!

Агар бу гаплар отасининг қулоғига етиб борса мавлоно Фарид тирик қолмаслигини Салим сезди ва атрофига хавотирланиб қараб қўйди. Лекин хилватхонада икковларидан бошқа ҳеч ким йўқ, эшик-деразалар берк. Ўлим хавфидан қўрқмай шундай далил тилакларни айтган мавлоно Фарид Салимга жасур одам бўлиб кўринди:

— Мавлоно, менга тож-у тахт насиб қилган куни биринчи хутбани ўзингиз ўқигайсиз!

Мавлоно Фарид азбаройи таъсирланганидан кўзларига ёш олди-да, Салимни суюкли фарзандидек бағрига босиб, елкаларини силади.

Акбар билан унинг ўғли орасига биринчи пона шу тарзда урилди.

\* Салим ўз хотираларини кейинчалик «Тузуки Жаҳонгирий» деб атайди.

## **ФАТҲПУР ЕЧИБ БЎЛМАЙДИГАН ТУГУНЛАР**

Ўн ой давом этган Кобул юриши Акбарни жуда толиқтирган эди. У пойтахтдаги оромгоҳлар, сокин кутубхона ва тасвирхоналарни\* соғинган эди. Кобулдан қайтгач, Фатҳпурда муқим яшаб, чала қолган кўп ишларини ниҳоясига етказди. Илгари қад кўтарган муҳташам бинолар ёнига Панж Маҳал деб аталадиган беш қаватли қаср, қизлар учун қурилган янги мактаб, мрамар ҳовуз ўртасидаги гўзал шоҳсупа, ҳовли юзида ҳар бир катагига одам сиғадиган улкан сатранж майдони ва Акбарнинг меъморилик истеъдодини кўрсатадиган бошқа ўнлаб обидалар қўшилди. Фатҳпур-Секри қуриб битирилган пайтда уни келиб кўрган инглиз сайёҳи Ралф Фитчнинг ёзишича, Акбарнинг янги пойтахти ўша даврдаги Лондондан икки баробар улканроқ бўлган. Шундай улуғвор шаҳарни яхлит бир санъат асарига ўхшатиб кашф этган ва ўнг беш-йигирма йил ичида қурдирган меъмори узоқ юртлардан келган одамлар бир кўриб кетишга интилар эдилар.

Қиличхон Андижоний «дарбор» деб аталадиган қабул кунида Акбарнинг ҳузурига оқ юзли, кўнғир соч, барваста бир сайёҳни бошлаб кирди. Ўсиқ соқолига оқ оралаган бу одам — москвалик тужжор Матвей Калитиннинг ўғли Аким эди. Қиличхон уни бундан қирқ йил бурун Эроннинг Мозандаронида, Ҳазар денгизи бўйига кемада сизиб келган пайтда кўрган эди. Ўшанда Ҳумоюн Матвейнинг Московиядан Аграга совға қилиб олиб борган самур пўстини ва қарчиғайига жавобан ёқут инъом қилгани Қиличхоннинг ёдида бор эди. Энг муҳими, Аким Матвеевич Адан орқали ўтиб келаётганда Гулбадан бегимнинг тақдиридан хабар топган ва сўнгги янгиликларни эшитиб келган эди.

Қиличхон бунинг ҳаммасини айтганда Акбар узоқ юртдан келган меҳмонга қизиқиб пешвоз чиқди. Аким Матвеевич бошидан картузини олиб, унга таъзим қилди-да:

— Газрати алийлари! — деб сўз бошлади. У туркий тилни Қозонда ўрганган ва булғор татарларини эслатадиган талаффуз билан сўзлар эди: — Сизнинг буюк қудратингизга турк султони ҳам тан бермишдир. Юборган элчингизни бик яхши қабул қилган. Адан ҳокимига қарши аскар юбориб, Гулбадан бегимни асирликдан бушатовға мажбур итган. Мен Аданга келганда барча эл-улус шул тўғрида сўзлаб юрурлар экан. Бегимнинг улуғ оғалари мирзо Ҳумоюнни мен Ҳазар бўйинда кўрганим ёдимға тушди. Буюк падарингиз менинг отамға зўр бир ёқут берган эди. Раҳматли отам ул ёқутни менга мерос қилиб қолдирган. Мен ҳалигача бу ёқутни қалбим ёнида асраб юрурмен.

Аким Матвеевич кўйнига қўл солиб, юмалоқ чарм ҳамёнчани олди-да, ичини очди. Тўқ қизил ёқут Акбарнинг кўзига чўғдай ялтираб кўринди. Унинг ўзи ҳам отаси ёзиб берган тўрт сатр шеърий тилакни ҳалигача тумор қилиб кийими ичидан осиб юрар эди. Кўкрагининг чап томонини пайпаслаб, туморчанинг салқин ипаги баданига текканини ҳис қилганда олис юртлардан ҳам аммасининг, ҳам отасининг хабарини олиб келган Аким Калитин кўзига жуда иссиқ кўринди.

— Хушхабар келтирганингиз учун сизга ташаккур, жаноби Аким. Аданда Гулбадан бегимнинг одамларидан кимни кўрдингиз?

— Аҳмад Бухорийни кўрдим. У билан ҳам қирқ йил бурун Ҳазар денгизи бўйида танишган эдик. Аҳмад Бухорий кексайиб, мўйсафид бўлиб қолибдир.

— Мен уни аммамга қўшиб юборган эдим. Ҳозир аҳволлари нечук экан? Саломатликларини

сўрадингизми?

— Турк султони Адан ҳокимига фармон бериб, бегимни хушҳаво бир кўшкка ўтказибдирлар. Соғлиқлари яхши экан. Фақат «Тезров» деган кемалари етти ой қаровсиз ётгани учун ичидаги нарсаларини талаб, баъзи жойларини бузган эканлар. Ҳозир сиз юборган одамлар Аҳмад Бухорий бошчилигида кемани тузатмоқдалар. Бир ойларда тузатиб, Ҳиндистон томонга йўл олмоқчилар.

— Хайрият! — деди Акбар енгил бир сўлиш олиб.

Аким Матвеевич орқага ўгирилиб қаради. Унинг хизматкор йигити оқ ипак матога ўралган катта бир китобни икки қўллаб тутиб турар эди.

— Газрати олийлари! Сиз барча халқларнинг китобларига эҳтиром кўрсатганингизни биз ҳам эшитдик. Улуғ бобонгиз Бобуршоҳ бошлаган нек ишларни сиз давом эттираётганингиздан беҳад шодмиз. Бобур бобонгиз мамлакатларимиз тарихида биринчи бўлиб Москвага элчи юборгани икки томон учун ҳам жуда хайрли иш бўлмишдир. Бобонгизнинг элчиси уч йил Россиянинг Муром шаҳри яқинида истиқомат этган эди. Мен ҳам муромликмен. Бизнинг яқинимизда сўнгги қирқ йил ичида Бабури деган қишлоқ пайдо бўлди. Бабури деган номлар ҳам бор. Халқ орасида ривоят тарқалганки, ҳинд шоҳи Бобурнинг авлодлари Муром атрофларига келиб яшаган\*.

Улуғ адиб бўлган бобонгизнинг ҳурмати учун биз сизга Россиядан китоб совға қилиб келтирдик.

Аким Матвеевич китобни хизматкор йигитдан олди-да, Акбарга тутди. Акбар китобнинг устидаги оқ ипак пардани кўтариб муқовасига қаради. Четлари зарҳал қилинган қалин чарм муқова устида нотаниш олтин ёзув кўринди.

— Бу — лотин хатими? — сўради Акбар.

— Йўқ, бу — рус хатидир. Бундан беш юз йил муқаддам Кирилл билан Мефодий номли улуғ ватандошларимиз шу алифбони кашф қилмишлар.

Беш асрдан бери ўз алифбосида иш олиб борадиган халқнинг китоби Акбарга энди жуда қизиқарли кўринди:

— Бу китобнинг номи недур?

— «Апостол». Исо пайғамбарнинг энг ишонган ўн икки ёр-дўсти, халифаси бўлган. Шулар бизда апостол деб эъзозланур. Сизлардаги чорёрлар каби.

— Ундоқ бўлса, бу табаррук китоб экан! — деб, Акбар совғани эъзозлаб кўзига сурди.

У китобни варақлаётганда ҳар бобнинг бош ҳарфларига махсус расмлар ишланганини кўрди, бироқ матнлар қўлда кўчирилганга ўхшамаслигини сезиб таажжубланди. Шунда Аким Матвеевич ўзи келтирган китобнинг босмахонада қандай чоп этилганини айтиб берди.

Китоб чоп этиш ҳали шарқ мамлакатларига етиб келмаган, Акбар бунинг нималигини билмас эди. Аким Матвеевич унга Иван Фёдоров деган кишининг Москвада биринчи бўлиб милодий 1563-йилда очган босмахонаси бир марта терилгандан сўнг китобни зудликда ўнлаб нусха босиб чиқариши мумкинлиги Акбарга жуда катта янгилик бўлиб туюлди.

— Аммо бизда ҳам янгиликдан жони чиқадиган руҳонийлар бор, — деди Аким Матвеевич. — Иван Фёдоров Москвада биттагина китобни чоп этишга улгурди. Кейин руҳонийлар уни даҳрий «антихрист» деб айбладилар. Фёдоровнинг босмахонаси ёғоч уйга ўрнатилган экан. Жоҳиллар бу уйга ўт қўйиб, ҳаммасини куйдириб юбордилар. Иван Фёдоров Москвадан қочиб, чет бир вилоятга боради.

— Подшоларингиз ким?

— Подшомиз Иван Грозний Қозон, Астрахан хонлиқларини забт этиш билан банд эди.

Кейинчалик унинг рухсати билан Фёдоровнинг босмахонасида кўпроқ диний китоблар чоп этиладиган бўлди.

Акбар Иван Грознийнинг Қозон ва Астрахан хонлиқларини қандай забт этганини Аграга келиб кетган Эрон элчисидан эшитган эди.

— Жаноб Аким, биз ҳам бегуноҳ фаришталар эмасмиз, шафқатсиз урушлар қилиб, беҳуда қонлар тўккан пайтларимиз бўлган. Лекин ҳозир шундай ҳулосага келдикки, қилич билан одамларнинг дилини яралаб эришилган ғалаба бебақо экан. Ундан кўра одамларнинг қалбига яхшилик билан йўл топиб эришилган ғалабанинг умри узоқ бўлмай.

— Сиз менинг дилимдаги гапни айтдингиз, ҳазрати олийлари. Қонни қон билан ювиб бўлмамай. Тождорлар қилган шафқатсизликлар учун халқлар айбдор эмас. Қозонда менинг дўстларим бор. Россиянинг виждонли кишилари Иван Грознийнинг аёвсиз ишларини афсусланиб тилга олурлар. Чунки у жаҳл устида ҳатто ўзининг катта ўғлини темир ҳасса билан уриб ўлдириб қўйган. Лекин унинг тарихга кирган яхши ишлари ҳам бор: тарқоқ ўлкаларни Москва атрофига бирлаштириб, улкан давлат тузди. Яна бир нек иши — Москвада, биз Кремл деб айтадиган улғу қизил қалъа ёнида Қозон фатҳига бағишланган муҳташам бир обида — собор қурдирди. Орқада турган хизматкор йигит Аким Матвеевичнинг ишораси билан чўзинчоқ ёғоч сандиқчани олиб келди. Ўрол тоғларининг ранг-баранг тошлари билан зеб берилган бу сандиқча ичида рангдор суратлар бор эди. Акбар Москвада Кремлнинг кунгираддор қизил деворларини, қуббаларига яхлит олтин қопланган баланд қўнғироқхоналарини шу суратларда кўрди. У Қозон соборининг тасвири чизилган расми қўлга олиб қараётганда:

— эътибор беринг, ҳазрати олийлари, — деди Аким Матвеевич. — Рус меъморлари Қозоннинг ўзига хос қиёфасини бу обидада эҳтиром билан ифодалашга интиланлар. Собор тепасидаги баъзи қуббаларнинг тарам-тарамлари менга муслим салласининг ўрамларини эслатур.

— Гапингиз асосли, жаноб Калитин, мен ҳам бу обидада миллий адоват эмас, аксинча, турли имон-у эътиқодларга ҳурмат ифодасини кўрмоқдамен. Эл-улуслар орасидаги ўзаро эҳтиром ўчоқда сақланадиган чўғ каби ҳамиша бордир. Фозил кишилар шу чўғни кул орасидан излаб топиб, унинг ёрдамида катта гулханлар ёқмоғи мумкин. Биз ҳозир Одам Ато фарзандларини ана шундай маънавий гулхан атрофига тўплаш ҳаракатидамиз.

— Биз ҳам шу гулхан ёруғини узоқдан кўриб келдик!

— Қадамингиз қутлуғ бўлсин! Подшоларингизда Ҳиндистондай узоқ мамлакатларга элчи юборишга ҳозирча имкон бўлмаса... майли. Лекин элчилар ишини яхши китоблар-у сиз каби жасур сайёҳлар ҳам қилмоғи мумкин.

Акбар китобдорни чақиртирди ва «Бобурнома»нинг янги кўчирилган бир нусхасини олиб келишни буюрди. У Аким Матвеевичга берар экан:

— Сиз бизни Московиядан йўқлаб келганингизнинг ўзи катта бир қадрдонликдир, жаноб Аким!

— деди. — Ҳазрат бобомиз мамлакатларимиз орасида шундай қадрдонлик бўлишини истаб элчи юборган эканлар. Руслар қадршунос эл эканки, бобомизнинг бу хайрли ишини унутмасдан, номини ўз одамларига қўйибдирлар, қишлоқларини Бабурино деб атабдирлар. Бу — таҳсинга сазовор фазилатдир. Сиз туркий тилни билар экансиз. Шунинг учун «Бобурнома»нинг асл туркийча нусхасини сизга инъом этдик!

Аким Матвеевич зарҳал муқовали китобни олиб, эъозлаб кўзига сурди-ю:

— Мен бу китобнинг шўхратини бутун мамла-катимизга ёйгаймен, — деди. — Ватандошимиз Афанасий Никитин юз йил бурун биз учун Ҳиндистонни очган эди. Унинг «Уч денгиздан нарига саёҳат» номли китобида бизнинг Ҳиндистонга бўлган беғараз қизиқишимиз, самимий эҳтиромимиз ифода этилмишдир. Биз баъзи фарангиларга ўхшаб, Ҳиндистон атрофидаги денгизларга хўжайинлик қилмағаймиз, ороларни босиб олмоқчи эмасмиз, фақат холис ният билан ҳамкорлик қилишни истаймиз.

— Сиз фаранги тилларини ҳам билсангиз керак?

— Ҳа, билурмен. Денгиздан португал кемасида ўтиб келдим. Шунда уларнинг ўзаро гапларидан тушундимки, Аданда ҳазрат аммангизни сизга қарши қўзғатмоқчи бўлган кучлар орасида португаллар ҳам бор экан. Улар зимдан ёмонлик қилишда беҳад катта тажриба орттирмишлар. Беғараз ҳайрихоҳингиз сифатида айтиб ўтмоқчимен. Улар сизни ўз динларига ўтказиб, кейин бутун Ҳиндистонни мустамлака қилиш орзусидалар.

Акбар истеҳзоли кулди:

— Ушалмайдиган орзу! Мен барча имон-у эътиқодларни баробар кўрганим учун падреларга пойтахтдан жой бердим.

— Албатта, португаллар орасида адолатпарвар, ҳалол одамлар ҳам бор. Лекин мен уларнинг шафқатсиз қулфурушларини ҳам кўрдим. Улар Оврупонинг қул бозорларига бечора қора танлиларни Африкадан кемаларга босиб бориб, олтинга сотмоқдалар. Сиз Ҳиндистонда қул бозорларини беркиттириб олижаноб иш қилибсиз. Қулларни озод этибсиз. Аммо фарангилар янги кашф этилган Америка қитъасида ҳам қул бозорлари очмишлар, ҳабашистонлик юз минглаб қора танлиларни кемаларда Америкага элтиб, қул қилиб сотибдирлар. Шу йўл билан беҳисоб кўп бойлик орттирибдирлар.

— Инсонфурушлик билан орттирилган бойлик — дунёдаги энг ҳаром бойликдир! — деди Акбар нафрат билан.— Мен билурмен, биз бўш келсак, ҳиндларни ҳам «қора танли» дейишиб, кемаларга босиб кетиб, қул қилиб сотишга тайёр фарангилар бор. Аммо биз тирик эканмиз, улар бу шум ниятларига етолмагайлар!

Гап орасида Акбар меҳмонга савол берди:

— Биздан не тилагингиз бор, меҳмон?

Аким Матвеевич бир ўйланиб олди. Жизя ва тамға солиқларининг бекор қилингани, барча насораларнинг ҳуқуқлари муслимларники билан тенглаштирилгани Аким Матвеевич каби ажнабий сайёҳларга жуда катта енгиллик бермоқда эди. Калитин ўзи учун ҳеч нарса сўрамоқчи эмас, фақат шу ерда учратган бир ватандошининг мушкулотини осон қилгиси келар эди. Парамон деган киши ёшлигида Волга дарёси бўйларида Қрим хонлари билан бўлган жангда яраланиб, асир тушгандан сўнг уни қул қилиб сотган эканлар. Фалакнинг гардиши билан Ҳиндистонга келган бу одам ўзига ўхшаган насора аёлга уйланиб, иккита фарзанд кўрган экан. Касби иморатсоз уста. Акбарнинг янги пойтахтини қуришга ўн етти йил меҳнати сингган. Лекин ҳали ҳам она тилини унутмаган экан. Аким Калитин у билан русча гаплашганда кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди. «Бирга олиб кетинглар, биродарлар, қолган умримни Ватанимда ўтказай!» — деб ялинди. Аммо сарқори унга жавоб бермади. Чунки ўғли ҳам ганчкор уста экан. «Бундай катта усталарга ҳазратим ўзлари жавоб бермасалар, менинг ҳаққим йўқ!» — деб туриб олди.

Акбар бу гапни эшитиб, Қиличхонга юзланди ва гап қайси уста ҳақида бораётганини сўради.

— Уста Пармон бўлса керак, — деди Қиличхон,— ўзи ҳозир ташқарида қабулингизни кутиб турган эди.

Акбар Миритузукка уста Пармонни чақиришни буюрди. Ҳиндистон офтобида юзлари қорайиб кетган эллик ёшлардаги кўккўзли миқти одам эшиқдан таъзим қилиб кирди:

— Менинг асли отим Парамон, ҳазрати олийлари! Ўзим Волга бўйларида ўсганмен. Мени қул қилиб сотган эдилар, сизга раҳмат, биздан «қул» деган иснодни олиб ташладингиз. Менинг орзуйим — ватанга қайтиш эди. Ахир бизни ватандан зўравонлик билан жудо қилган эдилар! Ижозат берсангиз, оилам, ўғлим билан энди Россияга кетсам...

— Аммо биз сиздек яхши усталарни қайдин топурмиз?

— Ҳазрати олийлари, йигирма йилда тўққизта шогирд етиштирдим, ҳеч бири иморатсозликда мендан қолишмагай!

Акбар Абулфазлни чақиртирди:

— Жаноб вазир, фармон битинг: уста Пармоннинг оиласи билан бирга ватанига қайтиб кетишига рухсат берилсин. Янги пойтахтни қуришда ўғли билан қилган кўп йиллик меҳнати учун унинг ватанига етиб боргунича кетадиган йўл харажатлари хазинадан тўлансин.

— Бош устига, ҳазратим! — деб Абулфазл бу фармонни дарҳол бажариш учун орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Уста Парамоннинг қувончи ичига сиғмай, ёнидаги Аким Матвеевични қучоқлаб ўпа бошлади... Ўша кунлари Антони Монсеррате ва Рудолф Аквавива Гоага қайтиб кетиш ҳаракатида юрган

эди. Акбар Аким Калитин ва уста Парамонни падрелар билан бир карвонга қўшиб жўнатди. Гоа оролида Калитинлар Португалия кемасига тушиб Европага йўл олдилар\*.  
Падрелар эса оролда қолишди.

\* Т а с в и р х о н а — мусаввирлар даргоҳи.

\* Аслида бу — Бобур юборган элчининг халқ хотирасида ўзгарган ва бойиган ҳолда сақланиб қолганлигини кўрсатувчи ривоятдир. Бабурий хутор, Бабурино деган жойлар ва Бабурий деган исмлар улғур рус ёзувчиси И. С. Тургенев яшаган даврда ҳам бўлган. Шу сабабли И. С. Тургенев ўзининг «Пунин ва Бабурий» деган повестида Парамон Семёнович Бабурийнинг ҳинд шоҳи Бобурдан келиб чиққанлиги ҳақидаги ривоятдан фойдаланади.

Рус совет олимаси Г. Ф. Благова эса Бабурино деган қишлоқларнинг Муром ва Киржач атрофларида 1960-йилларда ҳам бўлганлигидан гувоҳлик беради.

\* Фатҳпур-Секрида асоратдан қутқарилган бир рус оиласи Португалия миссионерлари ҳамроҳлигида Ҳиндистондан жўнаб кетганини инглиз олими В. Смит «Акбар» номли китобида қайд этган.

\* \* \*

Акбар ҳам, ўғиллари ҳам католик динига ўтмаганлиги Гоадаги португал маъмурларини жуда кўнгилсизлантирди. Улар Монсеррате ва Аквавиванинг Акбар давлатида олиб борган уч йиллик ишларини «муваффақиятсиз миссия», деб баҳоладилар. Фақат падрелар келтирган ҳарбий маълумотлар фойдали деб топилди. Айниқса, Алберт Перейронинг Алибек деган туркийча ном билан шаҳзода Салим мулозимлари орасига ишга олинганлиги ва Фатҳпурда қолганлиги Гоа ҳокимини мамнун қилди. Чунки Акбар саройида Алберт Перейродай тадбиркор хуфиянинг иш олиб бориши португаллар учун жуда зарур эди. Гоа ҳокими Перейро билан алоқа боғлаш учун савдогар қиёфасидаги махсус одамни Гоадан Фатҳпурга жўнатар экан:

— Сенёр Албертга айтинг, қайтиб келганда биз уни генерал унвонига тақдим этмоқчимиз, — деб ваъда берди. Кемасозликка оид эски китоблардан унга кўпроқ олиб бориб беринг. Акбар билан унинг ўғлига бизнинг тажрибамизни истеъмолдан қолган эски кемалар асосида ўргатсин. Афғон юсуфзайлари билан алоқани узмасин. Алберт уларнинг қўзғолончи пирлари — равшанийларни билади. Кобул юришига борганда Пешоварда улар билан танишган. Равшанийлар Ҳайбар довони этагида Акбарга қарши исён кўтарганлар. Аммо равшанийларнинг пешвоси шайх Жалололдинни Акбар Фатҳпурда ҳибсда сақламоқда эмиш. Равшанийлар бу шайхни ҳибсдан бўшатиш ҳаракатида эмишлар. Сиз Фатҳпурга борган заҳотингиз равшанийлар пири шайх Жалололдинни ҳибсдан қочирмоқнинг йўлини изланг. Бу пир қочиб чиқса, равшанийлар исёни янада авжланиб, Ҳайбар довони бекилиб қолгай. Бизга худди шу керак! Акбарнинг кучлари шимолий чегаралар ташвишидан бўшамасин!

Гоа ҳокимининг бу фикри Рудолф Аквавиванинг кўнглидаги гап эди:

— Сиз мутлақо ҳақсиз, сенёр витсе-қирол! — деди Аквавива. — Биз уч йил Акбар саройида юриб шунга амин бўлдикки, ҳозир бутун Шарқни ларзага солаётган тўртта энг зўр давлат туркий сулолалар қўлидадир. Кичик Осиёда турк султонлари, Эронда буюк шоҳ Аббос номи билан улуғланаётган озарбайжонлик Сафавий, Туронда Абдуллахон Шайбоний. Хайриятки, бу тўрт давлат бирлаша олмайди, акс ҳолда, биз уларга бас келадиган куч топа олмас эдик. Аммо туркий подшолар орасида биз учун энг хатарлиси — Акбардир. Нариги учаласи шиа сунний низолари туфайли бир-бирига ашаддий душман. Аммо Акбар ҳар учала туркий сулола билан мураса йўлини топиб, борди-келди қилиб турибдир. Ҳатто турк султони Мурод Акбарнинг ҳурмати учун Аданда асира бўлиб қолган Гулбадан бегимни қутқаришга ёрдам берибдир.

— Бу бегим Фатҳпурга қайтиб боргани ростми?

— Ҳа, уни тантана билан кутиб олдилар. Энди турк султони денгиз кемалари қурадиган усталарни ҳам Акбар ҳузурига юбормоқчи эмиш. Турк ҳарбий флоти ҳозир Ўрта ер денгизида ҳукмрон, бизга у ёқларда кун йўқ. Шундай зўр флот Ҳинд уммонида ҳам пайдо бўлса, Гоа билан хайрлашишга тўғри келгай!

— Йўқ, бунга йўл бермаслик керак! — деди Гоа ҳокими ва Фатҳпурга жўнатаётган савдогар-



хуфияга уқтирди: — Шайх Жалолиддин тезроқ ҳибсдан қочирилмоғи шарт! Ғайридин Ман Синх Кобулда ўз ражпутлари билан ҳукмрон бўлиб тургани муслим афғонларнинг иззат-нафсига тегмоқда. Биз сув йўли орқали Пешоварга махсус одамлар, қурол-яроғлар юборгаймиз. Ҳинд-муслим низоларини аланга олдирмоғимиз зарур! Шунини Перейрога яхшилаб тушунтиринг! Алберт Перейро Фатҳпурда мана шу кўрсатмалар асосида шайх Жалолиддинни ҳибсдан қочиришга муваффақ бўлган пайтда Гоанинг католик черкови Антони Монсерратени Арабистон ва Туркияга махфий топшириқлар билан жўнатди. Бироқ турк султони Акбардан кўра шафқатсизроқ эди. Монсеррате муслимлар орасида насора динини тарғиб қилганлиги учун Синан деган жойда қамоққа олинди ва етти йил ҳибсда ётди. У қамоқдан қутулиб Гоага қайтганда Рудолф Аквавива аллақачон оламдан ўтган эди.

маълум бўлишича, Рудолф муқаддас мартирлик унвонини оқлаш учун Гоа яқинидаги ҳинд қишлоқларида қатъий ҳаракатлар қилади. У иезуитлар ғояси учун ўзини шаҳид қилишга кўпдан тайёрланиб юрганини, мартирлик унвони шунини тақозо қилишини Монсеррате биларди. Ўттиз уч ёшли Рудолф Селсет қишлоғида бир эски ибодатхонани католик черковига айлантirmoқчи бўлади. Тўртта бақувват португал йигитини ишга солиб, ибодатхонадаги мажусий ҳайкаллар ўрнига солиб ўрнаттираётган пайтда ерли аҳоли бирдан исён кўтаради-ю, Рудолфни ҳам, унинг тўрт йигитини ҳам уриб ўлдиради.

\* \* \*

Акбарнинг ҳаётини яқиндан кузатиб, у ҳақда махсус асар ёзаётган ҳинд тарихнавислари орасида икки киши аввал тенгқур, дўст, кейин эса бир-бирига ашаддий рақиб бўлиб кетдилар. Буларнинг бири Абулфазл бўлса, иккинчиси — Абдуқодир Бадавний эди. Улар Акбар саройига деярли бир вақтда келишган ва хизматни энг паст поядан — доғ қилинган отларни хатлайдиган битикчиликдан бошлаган эдилар. Кейин Абулфазлнинг омади келиб, вазирлик лавозимига кўтарилди. Бироқ, Абдуқодир Бадавний саройдаги еттита оддий имомлардан бири бўлганича қолди. Лекин у ўзини қалами ўткир, истеъдодли муаррих деб билар, саройда, ҳарбий юришда, ибодатхонада Акбарни зимдан кузатиб, унга боғлиқ энг муҳим воқеаларни дафтарига ёзиб борарди. Бир кун эмас бир кун Акбарнинг назари Бадавнийга ҳам тушиши ва унинг ҳам Абулфазлдай кўтарилиб кетиши эҳтимолга яқин туюларди. Шунинг учун Бадавний «Мунтахабут таворих» (яъни, танланган тарихлар) деб аталган ёзувларининг бош қисмларини Акбарга ихлосманд одам сифатида ёзди: «Ҳазрати олийлари кўп йиллар давомида қарама-қарши фикрларни бир-бирига муқояса қилиб, уларнинг орасидан ҳақиқатни топишга ўргандилар. Ҳазратимнинг янгича эътиқодлари худди тошга ўйилган суратдай узоқ ўйлар, мунозаралар натижасида аста-секин шаклланиб борди. Бу эътиқод бўйича, ақлли одамлар ҳамма миллатлар орасида ҳам бор, уларни йиғиб яқдил қилмоқ савобли иш эмасми?»

Бадавний Акбар томонда туриб ўзича бу саволни берган пайтларда ҳали маънавий зилзилалар ва шайхлар исёни бошланмаган эди. Мулла Абдуқодир Ажмирдаги машҳур Муйиниддин Чешти мақбарасининг пешвоси бўлиш умидида эди. Бу мақбарага Акбарнинг ўзи ҳам пиёда зиёратга борар ва катта эҳсонлар қилар эди. Буни кўрган бек-у аъёнлар ва бошқа одамлардан назр-у ниёзлар дарёдай оқиб келарди. Бу ерда пешво бўлишнинг бойлигидан ташқари, катта нуфузи ҳам Бадавнийни ўзига тортарди.

Лекин Фатҳпурдаги ибодатхонада бўлган диний мунозараларда Бадавний бир неча марта Ансорий томонида туриб, шайх Муборак билан мунозара қилди. Бир марта ҳатто қизиққонлик қилиб, шайх Муборакни даҳрийликда айблади. Акбарга унинг шу ишлари ёқмаган экан. Абулфазл отасига ён босиб, Бадавнийни подшога ёмон кўрсатган бўлиши керак. Акбар Ажмирдаги машҳур мақбарага шайх Муборакнинг тарафдори бўлган бошқа бир одамни пешво қилиб тайинлатди. Кейин Ансорийнинг шайхулисломлиги бекор бўлди-ю, унга яқин имомлар ҳам ишсиз қолди. Шу имомлардан бири бўлган Абдуқодир Бадавний сарой кутубхонасига таржимон бўлиб ишга кирди. Рўзфор тебратиш учун ўзи суймайдиган ғайридинларнинг

китобларини форсча шеърга солишга мажбур бўлди.

Шундан кейин унинг Акбардан жуда кўнгли қолди. Лекин подшога қарши норозилик билдириш ҳам хатарли. Исён кўтарган шайхларнинг ёстиғи қуригани Бадавнийни эҳтиёт бўлишга ундайди. У кундуз кутубхонада таржима билан шуғулланиб қайтгач, кечаси уйида эшикни ичдан бекитиб, деразага парда тортади ва хира йилтираган шам ёруғида Акбарга қарши дилида тўпланган норозилиklarини қоғозга тўка бошлайди. Унинг назарида, Ансорий ноҳақ қувғин қилингандай, Абулфазл эса имонини подшонинг ислохотларига қурбон қилиб катта мартабага эришгандай кўринади. «Мен исломга содиқ бўлганим учун ҳанузгача косам оқармай, муҳтожликда юрибмен», дейди у ичида ва Акбарнинг хатоларини фош қилиш билан ўзини Абулфазлдан маънан устун сезади.

Чунки Абулфазл Акбар даври ҳақида расмий китоб ёзаётгани сарой аҳлига маълум. Бу китобда Абулфазл ўз ҳомийсини фақат мақташга мажбур, унинг айбларини фош қилишга журъат этолмаслиги аниқ. Майли, Абулфазл бойлиг-у шон-шухрат ичида чўмилиб юрган бўлса ҳам, адолат ва жасорат бобида Абдуқодир Бадавний ўзининг ундан устун эканини исбот қилади. Мана шу ўй унга илҳом беради, кечалари алламаҳалгача жон чекиб асар ёзади.

Аммо чала ухлаб, эртаси куни кутубхонага ишга борганда уни Акбар тўплаган китобларнинг салобати боса бошлайди. Йигирма мингдан ортиқ китобнинг кўпчилиги — қимматбаҳо кўлэзма нусхалар. Алоҳида жавонда турган юнонча ва фарангича китоблар ёнидан москвалик меҳмон келтирган русча китоб ҳам ўрин олган. Форсча, арабча, туркий ва санскрит тилларидаги китобларнинг бир қисми Акбарга ота-боболаридан мерос қолган. Бошқаларини эса унинг ўзи битталаб йиққанини Бадавний билади. Акбарнинг китобга ишқи баландлигини узоқ юртларда туриб эшитган одамлар гоҳо Эрондан, гоҳо Турондан камёб китоблар олиб келадилар. Дарбор кунлари «ҳазратимга нодир китоб кўрсатмоқчимен» деган одамни унинг ҳузурига тезроқ киритадилар. Акбар китобни синчиклаб кўргач, нарх қўйишни холис бир саҳҳофга буюради. Шерозлик Ҳусайн Инжу деган киши Беҳзод қўли билан саккизта сурат чизилган Шарафиддин Яздий асарини олиб келган эди. Акбар уни саҳҳоф белгилаган нарх билан уч минг рупийга сотиб олди. Бадахшондан келган Фарруҳбек деган киши Ҳилолийнинг «Сифотул ошиқон» номли китобини Акбарга бир минг тўққиз юз қирқ беш рупийга сотганини Бадавний кўрган. Фарруҳбек шу биргина китобнинг пулига бош-оёқ кийим ва бошқа талай нарсалар олиши мумкин эди, чунки бозорда бир жуфт атлас ўн рупий, бир қоп буғдой етти рупий, битта қўй уч-тўрт рупий турарди\*.

Китоблар шунчалик қиммат бўлгани учун Акбар уларни ҳашарот ва сичқонлар теголмайдиган хушбўй сандал ёғочидан ишланган қутичалар ва жавонларда асрайди. Бадавний бу хушбўй қутичалар ёнида ўлтириб ишлашни яхши кўради. Сарой кутубхонасида шоир Файзий бош китобдорлик вазифасини ўтайди. Акбарнинг топшириғи билан Нақибхон деган олим Бадавнийга қўшилиб «Рамаяна»ни таржима қилмоқда. Файзийнинг ўзи «Инжил»ни юнончадан форсчага маснавий шеър шаклида таржима этмоқда. Ҳиндларнинг тўртта муқаддас китобларидан бири саналган «Ахтарваведа»ни санскритдан форсчага ағдариш Хўжа Иброҳим Сирхиндига топширилган.

Акбар ҳафтада бир марта кутубхонага келиб, қалам аҳлини хонайи хосга йиғади-да, энг яхши таржималардан намуналар ўқитади. Улуғ ҳинд достонлари «Рамаяна» ва «Маҳабхорат» гоҳ Фирдавсий «Шоҳнома»сини, гоҳ Навоий «Ҳамса»сини эслатувчи улуғвор аруз вазнида жаранглар экан, Акбар ўз қаршисида ўлтирган мавлоноларга мароқ билан қараб қўяди. Бу давра «Ҳамса»даги Чин шаҳзодаси Фарҳод арман маликаси Ширин, юнон файласуфи Арасту, эронлик Шопур, арабистонлик Қайс каби турли халқ вакилларининг Навоий қалбида ва ижодида бир-бирига яқин қадрдонларга айланганини эслатмайдими? Акбар шу саволга жавоб излаб, қаршисида ўлтирган Абулфазлга, рожа Бирбалга, Азиз кўкага, Тодар Малга, Абдурахим хони хононга, Бадавнийга бир-бир кўз ташлаб чикди-да:

— Ажаб! — деб сўз бошлади. — Биримизнинг аждодимиз араб, биримизники ҳинд... Биримиз —

афғон, биримиз — туркий улусданмиз. Диний адоватлар туфайли «Рамаяна»дай улуғ дoston минг йиллардан буён қўшни тилларнинг бирортасига таржима этилмабдир. Ҳолбуки, барчамизга баробар бўлган умум бир тил топиш мумкин экан-ку! Рожа Тодар Малга балли, бутун давлат ишларини форсий тилда олиб боришга Аграни ҳам, Панжобни ҳам, Гужаратни ҳам, Банголани ҳам кўндирди.

Рожа Бирбал луқма ташлади:

— Ҳазратим, кўнмаганларни Тодар Мал қандай далил билан кўндирганини эшитганмиз?

— Йўқ. Қани, эштайлик?

— Тодар Мал уларга сизни ибрат қилиб кўрсатмишдир. «Сен уйингда панжобча сўзлашсанг, подшомиз туркийча сўзлашурлар. Лекин давлат идорасида икки томонга ҳам баробар форсий тилда иш олиб боришга подшо кўнса-ю, сен кўнмасанг, ўзингни ҳазратдан баланд олган бўлмайсенми?» — деган. Қани, бу далилдан ҳайиқмай кўрсин!

Шўх оҳангда айтилган бу гапдан кўпчилик бир кулиб олди. Акбар ҳам кулиб туриб деди:

— Ҳар қалай, кўп тил билмоқ — фозиллик аломатидир. Буни бизнинг тутунган фарзандимиз Абдурахимнинг шуҳрати ҳам кўрсатиб турибдир. Абдурахим отаси Байрамхон каби ҳазрат Навоидан ибрат олиб чиройли туркий шеърлар ёзди. Яна форсчада, арабчада битган шеърлари ҳам машҳур бўлди. Сўнги йилларда Абдурахимнинг ҳинд тилида ёзган доҳалари\* одамлар орасида мақол янглиғ айтиб юрилганига, мана, биз гувоҳмиз. Турли имон-у эътиқодларни тенг кўришнинг энг яхши самараси шу эмасми?

Акбар тўсатдан Абдуқодир Бадавнийга мурожаат қилди:

— Мавлоно, бир вақтлар сиз «Рамаяна» билан «Маҳабхорат»ни «имонсиз китоблар» деб камситган эдингиз. Энди бу асарларни таржима қилиш давомида фикрингиз ўзгарган бўлса керак? Шундай улуғ дostonлар яратган халқнинг имони кучли, руҳи қудратли эканини сезгандирсиз?

Бадавнийнинг ранги қўрқувдан оқарди. Наҳотки Акбар унинг яширин ёзувларидан хабар топган бўлса? Бадавний қўл қовуштириб ўрнидан турди:

— Ҳазратим, фақир нонимни ҳалол қилиб ейиш учун жон-жаҳдим билан таржима қилмоқдамен. «Рамаяна» билан «Маҳабхорат»ни форсийча арузда ёзганим сари бу дostonларнинг шеърий қудрати мени сеҳрлаб олаётгани рост. Ҳатто ҳиндларнинг имон-у эътиқоди дилимга йўл топиб келгандек бўлур. Исломга хиёнат қилган каби сесканиб кетурмен!

— Агар барча эътиқодларни баробар билганингизда бундай сесканмас эдингиз. Назаримда, сулҳи кулл ҳали дилингизда қарор топган эмас.

Акбарнинг бу сўзлари Бадавнийга «бегонасен!» дегандек эшитилди:

— Ҳазратим, фақир сулҳи куллни тан олганим учун ҳинд дostonларини таржима этмоқдамен-ку! Наҳотки, фақирни ҳамон бегоналар қаторига қўшсангиз?!

— Биз эмас, ўзингиз ўзингизни бегона кўрсатмоқдасиз...

Бадавний яна хавотирга тушди:

— Мени афв этинг, фақир қачон ўзимни бегона кўрсатибмен?..

— Мана ҳозир ҳам... — Акбар даврадагиларни бир-бир кўрсатди. — Ҳеч ким соқол қўйган эмас. Фақат сиз биздан норози шайх-у имомлар каби узун соқол билан юрибсиз!

Чиндан, Акбарнинг ўзи соқол қўйган эмас, фақат мўйлови бор. Абулфазл ҳам, Бирбал ҳам, янги эътиқод тарафдори бўлган бошқа кишилар ҳам илгариги узун соқолларини олдириб ташлаганлар, фақат мўйловларини қолдирганлар. Ҳозир Акбар тарафдорларини шундан ҳам таниб олиш мумкин. Лекин эски мусулмончилик тарафдори бўлганлар соқолни «мўйи муборак» деб улуғлашар, «уни олдирганлар даҳрийлар йўлига киргай!» деб таҳдид қилишарди. Бадавний шу таҳдиддан қўрққани учун оқ оралаган чиройли соқолини ҳалигача олдирмай юрар эди. Бироқ ҳозир Акбар уни бегоналар қаторига қўшгани нариги таҳдиддан хатарлироқ туюлди. Кечалари яширинча ёзаётган асари ва унда Акбарнинг айбини фош этаётгани ёдига тушди. Подшонинг хуфиялари бор. Агар уларга буюрилса, Бадавнийнинг уйини яшириқча тинтиб

махфий ёзувларни қўлга туширишлари ҳеч гап эмас. Кейин Бадавнийнинг барча орзу-умидлари пучга чиқади! Ундан кўра Бадавний ҳам Акбарга ўзини содиқ кўрсатиб, соқолини олдириб ташлай қолгани афзал эмасми? Яхши кунлар келганда яна соқол қўйиши мумкин-ку!

Шу фикр билан Бадавний келгуси ҳафта Акбар кутубхонага келадиган пайтгача соқолини олдириб, унинг содиқ тарафдорлари қиёфасига кирди. Акбар кулимсираб:

— Жасорат кўрғазибсиз, мавлоно! — деди ва сармунши Нақибхонга буюрди: — Ҳижрий минг йилликка\* атаб тайёрланаётган «Тарихи алфа»дан бир бобини ёзиш мавлоно Бадавнийга топширилсин!

«Тарихи алфа» — минг йилнинг тарихи деган маънони билдирарди. Шу минг йилдан икки асрлик давр тарихини ёзиш Бадавнийга топширилди ва бу ишга яраша дурустгина маош ҳам белгиланди. Бадавний бундан жуда мамнун бўлди-ю, лекин соқол олдиригани туфайли илгариги маслакдош дўстларидан кўп таъналар, истехзолар эшитди. Исломга садоқат сақлаб соқолини олдирмай юрган шайхлар Бадавнийни сотқин ҳисоблаб, ундан ўзларини олиб қочадиган бўлдилар. Бадавний эса ойнага қарагиси келмай қолди. Чунки илгариги бўлиқ соқоли ингичка хунук иягини бекитиб, уни ўзига ҳам чиройли ва салобатли кўрсатарди. Ҳозир ойнага қараса, юзи сичқонникидай фариштасиз туюлиб, таъбини тирриқ қилади. Бунинг устига Бадавний кутубхонада ўлтириб таржима қилаётган ҳинд достонининг ғайридинларга хос таъсири уни даҳрий қилиб қўяётгандай бўлади. У худонинг ғазабидан кўрқади, дилини гуноҳлардан поклаш учун кечқурун уйга қайтганда яхшилаб таҳорат қилади, намоз ўқийди, сўнг Қуръон сураларидан дилимга яқин туюлганларини тоза оқ қоғозга хаттотларча чиройли ҳарфлар билан кўчиришга тушади.

Абдуқодир Бадавний ўзини яна имони бут муслимдек ҳис қила бошлагандан кейингина Акбар ҳақидаги яширин асарини ёзишга ўтади.

Акбарга қарши исён кўтаргани учун Гангага чўктириб юборилган қозикалон Муҳаммад Яздийни Бадавний «шаҳид» деб улуғлайди. Акбар ўзининг ўн тўрт рупийлик олтин ашрафий тангасига калимаи шаҳодатни ёздирмаганини «исломга хиёнат» деб қоралайди. Шайхлар ғалаёни бостирилганда бу ғалаёнга қатнашган имомлар жазодан кўрқиб қочган, ўша кезларда баъзи масжидлар ҳувиллаб, бўшаб қолган, уларнинг айримларини ҳарбий қоровуллар эгаллаган эди. Бадавний шуни назарда тутиб, «Акбар масжидларни қоровулхонага айлантирмоқда, омборхона қилиб қўймоқда», деб куйинади.

Айниқса, Акбарнинг қамарий йил ҳисобидан шамсий ҳисобга ўтиш ҳақида чиқарган фармони Абдуқодир Бадавнийни қаттиқ норози қилади. Муқаддас рамазон оyi наҳотки унутилса? Ражаб, муҳаррам... одамлар болаларига исм қилиб қўядиган бу номлар Бадавнийнинг қулоғига беҳад сеҳрли эшитилади.

Бироқ ой тўлишига қараб ҳисобланадиган қамарий ойлар шамсий ойлардан қисқароқ, шунинг учун ҳар йили ўн-ўн бир кун ортиб қолади. Қамарий ойлар ҳам ўн-ўн бир кундан сурилла-сурилла, рўза гоҳ қишда, гоҳ ёзда келади. Акбар кузда туғилган бўлса ҳам, қамарий ойлар сурилиб юргани учун ўз туғилган кунини гоҳ баҳорда, гоҳ ёзда нишонлашга мажбур. Йил фаслларининг аниқ ҳисобини олиб иш кўрадиган деҳқонлар, косиблар, бошқа ҳунар эгалари учун ҳам мудом кўчиб юрадиган қамарий ойлар кўп ноқулайликлар келтиради. Шунинг учун халқ орасида азалдан бор бўлган шамсий ҳисоб (ҳар йили аниқ бир вақтда келадиган наврўз, саратон, мезон) кўпроқ истеъмолда бўлади.

Бадавний учун эса шамсий ойлар ҳам, наврўз байрами ҳам оташпарастлик давридан қолган бидъат. У фақат ҳижрий йил ҳисобини муқаддас деб билади. Акбар шу келадиган ҳамал ойдан бошлаб бутун давлат ишларини шамсий ҳисобга ўтказиш ҳақида фармон чиқаргани Бадавнийга «кофирона фармон» бўлиб кўринади.

Кундузлари Акбарнинг шаънига мақтовлар айтиб, «Маҳабхорат» ва «Рамаяна»ни таржима қилиб пул ишлайдиган бу одам кечалари эшик-деразани бекитиб, Акбарнинг худодан қайтганлигини исбот этувчи далилларни қоғоз юзига бирма-бир тизарди ва бисотида бор

диний айбларни унга тақарди. Биладики, бу айблар Акбар ҳукмронлигининг илдизига уриладиган болтанинг ишини қилади. Чунки одамлар подшонинг диндан қайтганини билсалар, уни тахтдан туширишга ҳақли бўладилар. Шаҳзода Салим отасининг ислохотларига зимдан қарши эканини Бадавний эшитган. У ўз «Мунтахаби таворихини» келажак авлод учун ёзмоқда. Бадавний Акбардан ёш, ҳали унинг даври тугайдиган кунни ҳам кўришига ишонади. Мана шу ишонч унинг қаламига куч, дилига мадад беради.

\* Бу нархлар Абулфазлнинг «Ойини Акбарий»сида келтирилган.

\* Д о ҳ а — икки сатрли қисқа шеър.

\* Ҳижрий минг йиллик милодий 1592-йилда киради.

\* \* \*

Акбар топшириғи билан худди шу давр ҳақида очиқчасига китоб ёзаётган Абулфазл эса бутунлай бошқа манбалардан руҳий мадад олади. У ўз ватани Ҳиндистонни севади. Бундан ўттиз-қирқ йил олдин ўз-аро урушлар ва миллий низолардан абгор бўлиб заифлашиб қолган Ҳиндистон ҳозир дунёнинг энг қудратли давлатлари сафига кираётганидан қувонади. Акбарни ғарбдаги Англиядан тортиб шарқдаги Хитойгача ўнлаб мамлакатлар тан олиб, элчилар юбормоқда. Бу элчилар: «Ҳозир дунёда иккита энг қудратли ва обрўли мамлакат бўлса, бири Ҳиндистондир!» деб айтганларини Абулфазл ҳар эшитганда ифтихор туйғусидан қалби бир даража ўсади.

Ахир у ёшлиқдан ўз ватанининг мана шундай юксалишини орзу қилмаганмиди? Отаси билан бирга энг оғир кунларни кўрганда, қувғинлар, адолатсизликларни бошидан кечирганда халқ эртақларидаги каби одил бир раҳбарга эҳтиёж сезмаганмиди? Шу эҳтиёж туфайли маҳдийлар ҳаракатига қўшилган ва ҳиндларнинг бҳақти таълимотини дилига жо этмаганмиди? Саройда вазир бўлгандан бери ўша орзу-истакларини Акбар ёрдамида амалга оширишга интилаётгани шу боисдандир. Тўғри, Акбар ҳам ички-ташқи зиддиятлар исканжасидан қутулолмади, осий банда сифатида катта гуноҳлар ва ҳатолар қилади. Абулфазл шуни билса ҳам, бари бир Акбардан умидини узмайди. Унинг назарида, Акбар фавқулодда йирик шахс, тақдир унга омадни ҳам, истеъдодни ҳам аямай берган. Абулфазл унинг ҳақида тарихий китоб ёзаркан, ўзича бир саволга жавоб излайди: Кобулда икки ярим яшарлигида ўзидан катта амакиваччаси Иброҳим мирзони курашда йиқитгандан бери Акбарнинг елкаси ер кўрмай келаётганининг сабаби нимада? Абулфазл бунинг сир-у асрорини Акбардан сўраса ҳазиломуз жавоб олади: — Мен ҳам кўп йиқилганмен... Бир ёшдан ошиб, энди юра бошлаганимда раҳматли амаким мирзо Аскарый оёғимга саллалари билан уриб, беш-ўн марта йиқитган эдилар. Шу ҳалигача ғира-шира ёдимда бор. Бу туркий удумни «болалигингдаги йиқилганларинг бутун умрингга етгулик бўлсин, улғайганда елканг ер кўрмасин», деган тилак билан қилар эканлар. Эҳтимол, шу тилак ижобат бўлгани учун иқбол менга ёрдир?

Лекин Акбарнинг ҳаётини йигирма йилдан бери яқиндан кузатиб юрган Абулфазл зафарнинг ўзи келмаслигини, ҳар бир мушкулотни бартараф қилишга беҳад кўп куч, истеъдод, меҳнат сарф бўлишини биларди. Акбар ҳам ота-боболарига ўхшаб кам ухлар эди. Ярим тунда ётса ҳам, эрталаб тонг отар-отмас уйғонар, ўртача тўрт соат уйқу унга бир кеча-кундузга етар эди. Қолган вақти давлат иши-ю, бошқа минг хил заруротларга тақсим бўларди.

Кобул юришидан кейин ташвиш сал камайган бўлса ҳам, дарёдай тинимсиз оқаётган ҳаёт ўз йўлида янги-янги ўпқонларга дуч келар, улар Акбарга қўшиб Абулфазлни ҳам қутилмаган гирдоблар домига тортарди.

Ташқи оламда ана шундай хатарли гирдоблардан бири Пешовар ва Ҳайбар довони этакларида бош кўтарган равшанийлар исёни туфайли пайдо бўлди. Бу исёни шимолдан Абдуллахоннинг махфий одамлари қўллаб-қувватлардилар. Гоа оролидаги Фарангилар сув йўллари орқали

Пешоварга қурол-яроғ етказиб бериб турдилар. Фатҳпур — Секридаги Алберт-Алибек равшанийлар пешвоси шайх Жалолиддинни ҳибсдан қочирганини саройда ҳеч ким билмай қолди. Аммо бу шайх Пешоварга қайтиб бориб, Ҳайбар довонининг нари-берисидаги юсуфзайларни қўзғолон гирдобига тортгандан кейин равшанийлар исёни Бианадаги маҳдийлар қўзғолонига ўхшаб, катта бир халқ ҳаракатига айланди, унга минг-минглаб деҳқонлар, чўпонлар ҳам иштирок эта бошлади. Кобулда Ман Синх каби рожпутлар ҳоким бўлиб тургани учун шайхлар афғон қабилаларининг миллий ғурурини қўзғатди. Улар мустақил давлат тузиш учун Ҳайбар довонини икки томонидан бекитиб олишди. Кобул марказий давлатдан бир йилча узилиб, карвон қатнови тўхтаб қолди. Турондаги Абдуллахон шу қулай пайтдан фойдаланиб, Бадахшонни ўз қаламравига ўтказди.

Акбар навбатдаги юришни Гоа оролидаги фарангиларга қарши қилмоқчи бўлиб, ўн беш минг қўшин тайёрлаган эди. Энди бу қўшинни шимолга буришга мажбур бўлди.

Рожа Бирбал ва Зайниддин кўкалдош саркардалигидаги саккиз минг қўшин Ҳайбар довонини очиш ва Кобулдаги Ман Синх билан алоқани тиклаш учун юборилди.

Ташқи оламда мушкулот кўпайганда ички муҳолифлар ҳам дадилланишини Абулфазл шу кунларда аниқроқ ҳис қилди. Акбарнинг нохайрихоҳлари энди уни ўғли Салим ёрдамида йиқитиш умидида эканликларини қаттиқ сир тутар эдилар. Лекин гоҳи-гоҳида Фарид Бухорий Салимни «Шоҳнома» қаҳрамони Сўҳробга қиёслаб мақтаганда Алибек ва Абдуқодир Бадавнийлар бундан ўзларича теран маъно топиб, мамнун кўз уриштириб олар эдилар. Ҳеч кимдан енгилмаган Рустамни ўғли Сўҳроб енгганлиги Абулфазлнинг ҳам эсига тушар эди-ю, «наҳотки булар Акбарни ҳам Салим йиқитишига шунчалик умид бойласалар?» деб изтиробга тушар эди. Бу мудҳиш ниятдан Салимнинг хабари бормикин? Ҳали у энди ўн тўртга кирган ўсмир-ку. Лекин Ҳиндистоннинг иссиқ иқлимида Салим тез балоғатга етмоқда эди. Алибек Перейро айтиб берган шахвоний ҳикоялар ва яширинча кўрсатган беҳаё суратлар шахзоданинг тушларига кириб чиқади. Оппоқ баданлар сурати кечаси гоҳо тирик қизга айланиб, шахзоданинг қўйнига киради, унинг юраклари гурсиллаб уриб, уйғониб кетади. Кейинги пайтларда Алибек уни тезроқ уйланишга чорлайди.

Бироқ Акбар вояга етмаган ўсмирларнинг уйланишини тақиқлайдиган махсус қонун чиқарган. Чунки Ҳиндистонда ўн-ўн бир яшар қизларни ҳам эрга бериш одатлари бор. Балоғатга етмай қурилган оилаларда хунук ҳодисалар юз беради. «Сати» деган бидъат ҳам қанча бегуноҳ аёлларнинг ўлган эрлари мурдасига қўшилиб оловда куйиб кетишларига сабаб бўлмоқда. Акбар махсус фармон билан «сати» одатини ҳам, ўн-ўн икки ёшли қизларни эрга беришни ҳам қатъиян ман қилди. Ўғил болани ўн олти ёшдан олдин уйлантириш, қизларни ўн тўртга тўлмасдан эрга бериш қонун томонидан тақиқланди. Бирбал, Абулфазл каби алломалар маслаҳати билан чиқарилган бу қонун шахзода Салимнинг Алибек томонидан уйғотилган истакларига қарши келиб қолди. Салим ва унинг тарафдорлари бу қонунни четлаб ўтиш учун қулай фурсат пойладилар.

Наврўз байрами Ҳиндистондаги барча имон-у эътиқод вакиллари учун баробар бўлган умумхалқ байрами тарзида ўтказилар эди. Барча сарой иморатлари, кўча ва майдонлар, бозор расталари чўғдай ясатилар, анвойи ширинликлар, сумалак ва «ш» билан бошланадиган етти хил тансиқ нарсалар тайёрланарди.

Наврўзга бир кун қолганда Акбар энг яқин бек-у аъёнларини девони омга йиғди-да:

— Ҳар бирингиз дилингизга тугиб юрган битта эзгу тилакни айтинг, — деди, — токи шу қутлуғ айёмда биз уни бажо келтирайлик.

Беклар тахтнинг ўнг томонида, подшонинг ёнида ўлтирган Салимга кўз тикишди. У барча аъёнлардан ёшроқ — энди ўн тўртга кирган. Лекин тўнғич шахзода бўлгани учун кекса амир-у вазирлардан ҳам юқорида — Акбардан кейинги иккинчи ўринда ўлтирибди. Бобур ҳам, Ҳумоюн ҳам ўз тўнғич ўғлини мана шундай эъзозлаб ўстиргани учун Акбар ота-боболарининг қарзини ўғлида узмоқда. У биринчи тилак айтиш ҳуқуқини ҳам Салимга бериб:

— Қани амирзодам, — деди.

Салим ўрнидан туриб отасига яхшилаб таъзим қилгач:

— Ҳазратим, сиздек улуғ сиймога ўғил бўлганим учун тангрига шукурлар қилурмен! — деди. — Агар жоиз бўлса, дилимдаги битта тилакни айтгаймен.

— Жоиз, жоиз! — деди Акбар жилмайиб.

Салим отасидан сўрамоқчи бўлган тилагини мавлоно Фарид ёрдамида олдиндан пишитиб келгани учун яхши ёд олган дарсини айтаётган талабадай равон сўзлай бошлади:

— Фазни ёки Бадахшон каби салқин тоғлар орасида йигитлар эҳтимол ўн олти ёшгача балоғатга етмаслар. У ёқдаги қизларни ўн тўрт ёшгача эрга бермаслик тўғри... Аммо Ҳиндистон иқлимида ёшлар тез балоғатга етурлар... Азалдан.. одат бор... Ўғлингизнинг тилаги шуки, ўн олти ёшдан уйланиш ҳақидаги фармони олий шимолий ўлкаларга жорий қилинса. Бу ерда ўн тўрт ёшдан уйланишга рухсат берилса... Қизлар ўн икки ёшдан узатилсалар...

Беклар шаҳзоданинг ҳалитдан уйланишни истаб қолганини сезишди-ю, бир-бирларига жилмайиб қараб қўйишди. Бироқ Акбарга биринчи бўлиб тилак айтган ўғлининг бундан муҳимроқ нарсаларни ўйламаслиги ва отаси чиқарган қонунни бузишдан тоймаслиги жуда нохуш туюлди. Лекин ўғлини беклари олдида изза қилмаслик учун ҳеч нарса демади-да, Салимга «ўтира тур!» деган ишорани қилди, сўнг Абулфазлга юзланди:

— Мавлоно, сизнинг тилагингиз недур?

— Ҳазратим, ҳанузгача эътибордан четда қолиб келмоқда бўлган бир зарурат бор, — деб Абулфазл аҳолининг сони ҳақида гапирди. — Биз пулни ҳисоблаймиз, молни ҳисоблаймиз. Бироқ одамларимиз қанча? Аҳолининг қанчаси эркак, қанчаси аёл? Қанча одам қайси элга, қайси эътиқодга мансуб? Шунини ҳалигача аниқ билмайдирмиз. Ҳолбуки, буни билмасдан туриб беҳато сиёсат юргизиб бўлмагай. Шунинг учун фақир бутун мамлакатда аҳоли рўйхати ўтказилсин, деб тилак билдиргаймен.

Акбар бу тилакни маъқул кўриб бош ирғади. Бошқа аъёнлар катта кўприклар қуриш, ариқ қазиб, сув чиқариш ҳақида муҳим-муҳим истакларини айтдилар. Акбар давлат ва эл-юрт манфаатларини кўзлаб айтилган ҳамма тилакларни қабул қилди. Буларнинг қаршисида ўғли Салимнинг фақат ўзини ўйлаб билдирган тилаги янада майда ва бачкана туюлди.

Акбар аъёнларига жавоб берди-да. Салимни ўзининг хонайи хосига бошлаб кирди. Уни қаршисига тик турғизиб қўйиб:

— Ўғлим, сен бугун мени ҳам, ўзингни ҳам хижолатга қолдирдинг, — деди. — Бутун мамлакатга эълон қилинган фармонни мен нечун бекор қилмоғим лозим? Сенинг тезроқ уйлангиз келгани учунми?

Салим бўзрайиб эрга тикилганича сукут қилди. Унинг узр сўрамай жим тургани Акбарга ўжарлик аломати бўлиб кўринди.

— Сенда ҳалитдан нафс ғолиб келса, оқибати не бўлишини ўйлайсенми? Ахир никоҳнинг муқаддас мақсади — фарзанд кўриш-ку. Фақат кўнгилхушлиги учун уйланурлар, деб сенга ким ўргатди?

Сўнгги пайтларда Алибек Салимга Акбарнинг ҳарамида қанақа гўзал қизлар борлигини шивирлаб айтиб берган ва уни ҳазратдан ибрат олишга ундаган эди. Лекин сир сақлашга ўрганган Салим ҳозир буни отасидан яширди.

Салимнинг боши эгик бўлса ҳам, лабининг бир чети тиржайиб истеҳзоли жилмайгандай бўлди. У отасининг мутъа никоҳи билан уйланган хотинлари кўплигини эслатиб, «ўзингиз ҳам ўргатмоқдасиз!» демоқчи эди.

Акбарнинг ҳарамида Салима бегим, рани Жодҳа Бай каби ўғил туққан хотинларидан ташқари Истамбули бегим деган йигирма ёшли ҳуснда тенгсиз турк жувони ҳам бор. Яна у фарангистонлик Мария деган сутга чайилгандай оппоқ бир гўзални ҳам никоҳига олганини Салим яқинда Алибекдан эшитди. Отаси қирқдан ошгандан буён шу икки ёш хотин унга қанчалик суюкли бўлиб қолганини Алибек бутун тафсилотлари билан айтиб берди. Ахир

Салимининг онаси Жодҳа Бай ҳам энди ўттиз бешга кирган кўҳлик жувон-ку. Онаси ҳафтала давомида Акбарнинг йўлига кўз тикиб, кундошлик аламидан юм-юм йиғлаган пайтларида, отаси бошқа суюкли хотинининг ҳарамида кўнгилхушлик қилишини Салим билмайдими? Акбар ўғлининг тиржайишидан шу маънони пайқади-ю, аччиқланиш ўрнига ўнғайсизланди. Чунки у ўз ҳаётининг ўғилларига ибрат бўлолмайдиган энг чигал қисми ҳарамда кечишини биларди. Нафис ва жўшқин эҳтирослар дарёсида чаппар уриб сузганлари, Жодҳа Бай қасрида сатранж ўйнаганлари, Салима бегим кўшидаги шеърхонликлар, бошқа хотинлари учун қурдирган ораста уйларда бўладиган ўйин-кулги, ашула, рақс, хурсандчиликлар — ҳаммаси унинг оғир жангларида ва ҳокимият талотумларида тортган азоблари эвазига тақдир томонидан юборилган мукофот, холосми? Йўқ, кўнгилхушликлар ўтгандан кейин бошланадиган дилсиёҳликлар Акбарга бу мукофотнинг ичи тўла жазо эканини кўрсатиб туради. Севиб ўйланган жуфти ҳалоли Жодҳа Байнинг муҳаббатига яраша вафо кутиб термулган ёшли кўзларини кўрганда Акбар ўзидан ўзи нафратланади. Бошқа хотинлари ҳам мудом унинг дийдорига зор. Шоҳона уй-жойлар-у зеб-у зийнатлар ҳам уларнинг кўзларига кўринмайди. Гулдай умрлари ҳар замонда бир келиб кетадиган эрнинг дастидан ҳазон бўлаётгани, айниқса, фарзанд кўрмай ўтаётган ёш хотинлари учун даҳшатли фожиа эканини Акбар уларнинг дил ёриб йиғлаб гапирган пайтларида билиб қолади, руҳий қийноқларга чидай олмай, ҳатто саройдан бош олиб кетгиси келади.

Бултур ярим тунда отаси ҳарамдан руҳан эзилиб чиқиб, ёлғиз ўзи Панжоб томонга йўл олганини ўғли Салим ҳам эшитган. Иккита кўриқчи йигити унга яқинлашишга журъат этолмай, кетидан эргашадилар. Қўрчибеги, «бундай пайтда Акбарга сўзи ўтадиган ягона одам — рожа Бирбал» деб, уни уйғотди. Икковлари қоронғи тунда ҳамон пиёда кетаётган Акбарга яқин бориб, отдан тушдилар. Бирбал кўрқа-писа ёнига борганда, Акбар уни ҳам жеркиб ташлади:

— Мени ўз ҳолимга қўйинг! Кетинг!

— Ҳазрати шаҳаншоҳ, ахир қоронғи тунда қайга бормоқчисиз?

— Мени тахтга чиқарган жойларига боргаймен. Подшоҳлигини қайтариб бериб, бу гуноҳлардан соқит бўлмоқчимен. Кетинг! Эргашманг!

«Хуши жойида эмас, Истамбули бегим ҳузурида кўпроқ ичиб қўйганми?» деб ўйлади Бирбал. Сўнг тонг отгунча Акбар билан қорама-қора бораверди. Атроф ёришиб кетгандан сўнг йўлда учраган одамлар уни таний бошлади. Кун ёйилганда Акбарнинг атрофида одам кўпайиб кетди. Акбар Панжобгача пиёда етолмаслигини энди фаҳмлагандай бўлди-ю, от келтиришни буюрди. Бирбал ҳам отланиб, ўттиз милча йўлни бирга босиб ўтди. У ёқдан бу ёқдан гапириб, ҳар хил ҳикоят, ривоят ва латифалар айтиб берди-да, ахири Акбарни жилмайишга мажбур қилди. Ҳовури сал босилгандан кейин, Бирбал уни саройга қайтишга кўндирди.

Бу йил баҳорда Акбар яна ҳарамдаги руҳий қийноқлардан безиб, саройдан саҳар палла ёлғиз чиқди-да, Секрининг жанубидаги ўрмонларга кириб кетди. Икки кунгача туз тотмади, ҳеч кимни яқинига йўлатмади. Бу гал ҳатто онаси Ҳамида бегим билан ҳам гаплашгиси келмади. Унинг ҳарамга оид нозик ва чигал сирларини фақат рожа Бирбал билар эди. Яна шу дўсти Акбарнинг олдига бориб, қувса ҳам кетмай, ахийри уни дил ёриб сўзлашга мажбур қилди:

— Фаранги хотиним Мария йиғлаб айтдики, «ҳатто кулларни озод қилибсиз, қул эмас, чела деб аташни буюрибсиз, лекин ҳарамда сизни суядиган хотинларингизни нечун бунчалик қаттиқ тутмоқдасиз?» Шундай деб эшикни менга кўрсатди: «Буни фақат ташқаридан қулфлайдилар, қулф ичкаридан очилмайдиган қилиб ўрнатилмишдир!» Яъни ҳарамдаги аёл остона ҳатлаб ташқарига чиқмасин, унинг ҳар бир қадами назорат остида бўлсин, деб шундай қилинмишдир!

— Бундай ҳарам тутиш русумини сиз ўйлаб чиқарибсизми, ҳазратим? Неча асрлардан бери давом этиб келаётган шоҳлик удуми шундай бўлса начора?

— Лекин шу шафқатсиз удумни йўқотиб бўлмагайми? Бечора Мария... бошқача ҳаётга ўрганган... Ёки унга жавоб берайми?

— Ўзи шуни истайдирми?



— Йўқ, у менга дил берган. Истайдики, мен ҳам фақат битта уни дейин. Раҳматли Салим ота ҳам, шерга ўхшаб, битта танлаган жуфтим билан яшашни маслаҳат берган эдилар. Не қилай? Бошқа хотинларни талоқ қилиб ҳарамдан чиқарсам...

Рожа Бирбал қўрқиб кетди:

— Бу ҳеч мумкин эмас! Ўғилларингизнинг оналарини талоқ қилиб, ҳарамдан чиқариш... Йўқ, йўқ! Айтишга тил бормайдир!

Акбарнинг ўзи ҳам бунинг мумкин эмаслигини сезиб турибди. Боши берк кўча, ечиб бўлмайдиган тугун! Бирбал икковлари ўрмонда гулхан ёқиб кечаси билан гаплашиб чиқишди. Кўпни кўрган Бирбал ўзи билган ҳар хил ғаройиб воқеалардан, ўқиган турли китобларидан мисол келтирди:

— Инсон ҳаётида ечиб бўлмайдиган тугунлар ҳамиша бўлган, улар ҳар бир кишининг дилида бор, — деб Акбарни ишонтирди...

Ранг-рўйи ўчган, ўрмонда озиб кетган отаси ғалати бир аҳволда Бирбал билан бирга саройга қайтганини Салим ҳам кўрган эди. Акбар бу воқеаларнинг сабабини ўғлидан сир тутарди.

Ҳозир ҳам у Салимга пардали қилиб гапирди:

— Мен кўрган руҳий қийноқларни илоҳим сен кўрмагин, ўғлим! Шу ниятда сенга Салим отадай инсофли пок бир одамнинг номини қўйганмен.

Салим ҳамон бошини эгиб жим турибди. Аммо энди лабининг иккинчи чети кўтарилиб, яна кинояли жилмайди. У Салим отанинг ўттиз ёшда суяклари уриб синдирилган ногирон одамга айланиб, ҳассага суяниб қолганини мавлоно Фариддан эшитган. Бунинг нимасига ҳавас қилиб бўлади? Салим йигитлик кучининг бепоёнлиги жиҳатдан отасига ўхшашни, балки ундан ҳам ўзишни истайди.

Акбар ўғлининг авзойидан сўнги гапи бекор кетганини сезди-ю, ота-боболарининг тажрибасини гувоҳликка чақирди:

— Ахир сен ҳам ўзингдай яхши ўғил кўрмоғинг учун ёшинг етилмоғи керак! Мана, қара: сен туғилганда мен йигирма етти ёшда эдим. Бобур бобомиз туғилганда оталари Умаршайх мирзо ҳам йигирма етти ёшда эканлар. Мен туғилганда ҳазрат отам ўттиз уч ёшда бўлганлар. Салим энди бошини кўтариб, отасига маъюс бир назар ташлади. Наҳотки отаси уни йигирма-ўттиз ёшларгача бўйдоқ юргин демоқчи?

— Ҳеч бўлмаса, ўн олтидан ошгин, — деди Акбар. — Назаримда, ҳозирги муаллимларинг сени тўғри йўлга солалмаётганга ўхшайдир. Энди Абулфазлни сенга бош тарбиячи қилиб тайин этгаймен.

Салимга Аграда алоҳида қаср қуриб берилган. Шаҳзодалиқ удумига биноан юзлаб одам унинг итоатида эди.

Абулфазл шаҳзода Салим ихтиёридаги қасрга бориб, унга тарихдан, фалсафадан дарс бериб юрган кезларда Акбар ўзининг янги маслагини эълон қилди. Абулфазл биринчилардан бўлиб уни қабул қилди-ю, Салимни ҳам отасининг йўлига юргизишга интилди.

Салим яна кинояли кулимсиради:

— Бироқ мен ҳали ёшмен, янги маслакни балоғатга етганлар қабул қилсин.

— Об-бо, ҳазратим уйланишга шошилма деганларидан ҳалигача хафа бўлиб юрибсизми, а? Аммо ҳушёр бўлинг. Тождор ота билан ворис ўғли орасида кичкина бир жой дарз кетса шунга дарҳол пона қоқиб, ёриқни жарга айлантирувчилар бор!

— Ўшалар кимлар? — ўсмоқчилаб сўради Салим.— Тодар Малми? Тоғаларим Ман Синх билан Бҳагван Дасми?

— Худо сақласин! — хитоб қилди Абулфазл.

— Ахир улар ҳам дини илоҳийни қабул қилмабдирлар-ку?!

— Амирзодам, янги маслакни қабул қилиш ихтиёрий. Агар мажбурий бўлганда тоғаларингиз қабул қиларди. Аммо ҳазратимнинг янги эътиқодларини «бҳақти» тарафдори бўлган минг-минг деҳқон-у косиблар, навкар-у заҳматкашлар ихтиёрий қабул қилмоқдалар. Бу борада турли

шаҳар-у қишлоқлардан келган ахборотларни сизга ҳам кўрсатмоғим мумкин. Абдуқодир Бадавнийни билсангиз керак. Бадқовоқ имомлардан бўлган шу одам ҳам «мамлакатнинг авом халқидан ярмиси янги маслакка ўтиши мумкин»\* деб қўрқиб юрибдир.

— Мавлоно, менга авомларни ибрат қилиб кўрсатманг. Ундан кўра тасвирхонага бошлаб боринг.

Салимда мусаввирликка қизиқиш борлигини сезган Абулфазл уни тасвирхонага бошлаб келди. Бу ерда Хўжа Абдусамад, Басаван, Кесу Гужарати, Фарруҳбек Қалмоқи, Жаган Натҳ деган турли элларга мансуб рассомлар «Бобурнома» воқеалари асосида хилма-хил расмлар чизмоқда эдилар. Акбарнинг буйруғи билан мусаввирлар Алишер Навоийнинг «Хамса»сини ҳам чиройли суратлар билан беаган эдилар. Янгидан кўчирилган «Хамса» саҳифаларидан бирида Фарҳод ўз суюкли ёри Ширинни оти билан бирга кўтариб дарёдан ўтказиб қўйгани кўрсатилган эди. Акбарнинг кўрсатмаси билан ишланган яна бир суратда Навоийнинг ўз «Хамса»сини тугатиб, Ҳусайн Бойқарога келтириб бераётган пайти ифода этилган эди. Улуғ хамсанавис шоирлардан Низомий ва Хисрав Дехлавийлар тепадан уларга завқ билан қараб турганлари ҳам суратда таъкидлаб кўрсатилган эди.

Салим «Маҳабхорат» ва «Рамаяна»га ишланаётган афсонавий суратларни ҳам қизиқиб томоша қилгандан кейин Хўжа Абдусамад унга отасининг суратларини кўрсатди. Қалам билан чизилган хомаки бир суратда Акбарнинг кўзлари ярим юмук, қаттиқ ўйга толган пайти худди ҳаётдагидек аниқ кўрсатилган эди. Яна бир суратда Акбар Фарангистондан келган қора кийимли руҳонийларни қабул қилган пайти. Гилам устида Синай тоғидан келтирилган муқаддас тошлар ётгани нафис бўёқлар билан тасвир этилган эди. Шаҳзода Салим мусаввирларнинг ишига астойдил қизиқаётганини пайқаган Абулфазл унинг тасвирхона орқали отасига руҳан яқинлаштириб, маслакдош қилиш фикрига борди.

— Амирзодам, агар истасангиз, санъаткорлар сизнинг ҳам суратингизни чизмоқлари мумкин, — деди.

— Иттифоқо, қиёфалари ҳам ҳазрат оталарига ўхшаш, — деди Хўжа Абдусамад.

Бироқ Салим ўз суратининг отасиникидан бутунлай бошқача тарзда чизилишини истар эди. Акбарнинг суратлари унга ҳаётда бор нарсалардан нусха кўчирилгандай жўн кўринарди. Салим эса афсонавий кўтаринкиликни яхши кўрарди. У «Маҳабхорат»нинг афсонавий воқеаларини тасвир этган рассомларга ўзининг шу ҳақдаги истагини айтди:

— Тушимда Хўжаи Хизрга ўхшаган нуроний бир мўйсафид менга китоб берган эдилар. Ўша пайтда баланд бир жойда ўлтирган эканмен. Пастимда қанотли одамчалар учиб юрганини кўрдим. Фаришталар бўлса керак. Ана шу ҳодисани тасвир этиш мумкинми?

Мусаввирлардан бири шаҳзоданинг бу истагини дарҳол бажо келтиришга киришди. Яна бир рассом Салимнинг онаси ражпутлардан эканини, унинг тоға авлодларида Синх, яъни шер деган номлар кўплигини назарда тутиб, шаҳзодани кулча бўлиб ётган ювош бир шернинг устида тикка турган ҳолда ёвларига камондан ўқ отаётган афсонавий ботир жангчи қиёфасида тасвирлади.

Салимга бу суратлар беҳад ёққани учун уларни чизган рассомларга катта инъомлар берди. Абулфазл эса шаҳзоданинг ташқи қиёфаси отасига ўхшаса ҳам, сийрати бошқача эканини бу суратлар орқали сезиб лол бўлиб қолди.

Акбар ўзи ҳақидаги суратларнинг мумкин қадар ҳаққоний бўлишини истайди. У ота-боболарининг суратларини чиздирганда ҳам, бирортасига Хўжаи Хизр ёки фаришталарни қўшдирган эмас. Ҳолбуки, «Акбарнинг жиловиди Хизр юргай», деб ишонадиганлар кўп. Бироқ ўзини назаркарда қилиб тасвирлатиш Акбар учун ўта нокамтарлик бўлиб туюлади.

Салим эса ҳалитдан ўзини Хизр назар қилган фаришталар ёрлақан, шер елкасига миндирган афсонавий ботир қилиб тавирлатса, кейин нима бўлади?

Абулфазл ўзининг мана шу андишасини Акбарга бориб айтди.

— Машаққат чекмай ўсган бола ўзини босиб олиши қийин бўлар экан-да! — деб, Акбар ух

тортди: — Қаттиқ гапирай десанг, дили нозик, дарров кўнгли қолгай. Биз шу ёшда қанча азобларни бошдан кечирган эдик. Буларнинг замонаси бошқа. Отасининг давлати соясида фақат роҳат-фароҳатда яшашни ўйлайдир. Начора? Биз ёшлиқда кўрмаган роҳатлар ҳам ўғилларимизга насиб қилган экан-да. Салимнинг томирида ражпут қони ҳам бор, жуда тез улғаймоқда, уйланишга шошилаётгани ҳам шундан бўлса керак. Қайноғамиз Бҳагван Даснинг чиройли қизи бор. Исми Ман Бай. Салимнинг шунга ишқи тушган эмиш. Ҳозирча унаштириб қўяйлик. ўн олтига тўлганда никоҳлаб бергаймиз.

— Балки уйлансалар қуюлиб ҳам қоларлар, — деб умид қилди Абулфазл.

Лекин Салим уйланиб ҳам босилмади, ўн олти ёшида хотин олиб, ўн еттига тўлмасдан ўғил кўрди-да, отасига: «Ҳозирги ёшлар сизлардан тезроқ балоғатга етишини билиб қўйинг!» дегандай ғолибона кулимсираб қаради.

Ўн беш ёшли Ман Бай бақувват, соғлом бола туққанини кўриб Акбарнинг ўзи ҳам ҳайрон эди. Болага Хисрав деб от қўйдилар. Ман Байнинг ўзини Акбар Шоҳ бегим деб улуғлай бошлади. Салим эса ўн саккиз ёшида Зайниддин кўканинг қиз жиянига ошиқ бўлиб қолди. Ҳамида бегим орага тушиб, «неварам энди мусулмон оиласига ҳам кув бўлсин», деди. Шу сабабларга кўра, ўн саккиз ёшли Салимга иккинчи қизни ҳам олиб бердилар. Орадан бир йил ўтмай бу келин ҳам ўғил туғди-ю, отини Парвез қўйдилар.

Акбар Абулфазлни чақириб:

— Шаҳзодага энди бирон вилоятни берайлик, — деди ва кулди: — Бошқа иши бўлмагандан кейин бутун кучини ҳарамга бериб яна уйлангиси келиб қолмасин.

— Рост, «Хотира ёзгаймен», деб уни ҳам қилмадилар. Менга бирон саҳифа ёзув кўрсатган эмаслар.

Акбар Салимни пойтахтга яқин бўлган Ажмирга ҳоким қилиб жўнатди. Орадан икки йил ўтмай, Ажмирга у яна бир афсонавий гўзалга ошиқ бўлиб қолди. Рани Балмати исмли бу қиз Бобур билан жанг қилган машҳур ражпут саркардаси Рана Санграм Синхнинг чевара авлодларидан эди. Қизнинг бобоси Удай Синх аввалги адоватларни унутиб, Гужарат юришида Акбарга иттифоқдош бўлган эди. Лекин шу хонадондан чиққан Пратап Синх номли бошқа бир ботир йигит ҳалигача Акбарни тан олмай, тоғлик ўрмонларда унинг аскарларига қарши жанг қилиб юрар эди. Энди Акбар ўғлини Удай Синхнинг чевараси ва Пратап Синхнинг қариндошига уйлантирса, бутун мамлакат танийдиган машҳур оилани ўзига эл қилиши мумкинлигини ўйлади ва Салимга Рани Балматини ҳам олиб берди. Орадан бир йил ўтгач, бу учинчи келин Акбарнинг аввалги невараларидан ҳам миқтироқ ва кўхликроқ ўғил туғди. Бу ўғилга Хуррам деб от қўйдилар.

Акбарнинг неваралари кўпайиб, ёши элликка яқинлашган сари кўз таглари салқиган, дурустгина қорин ҳам қўйган, юзларида ажинлар кўпайган, мўйловига оқ толалар оралаган бобо қиёфасига кириб борарди. Унга шафқатсиз бўлган вақт энди бутун марҳаматини Салимга кўрсатмоқда эди.

Йигирма икки ёшида уч ўғилнинг отаси бўлган шаҳзоданинг кўнгли ўсиб, йигитлик жозибаси йил сайин барқ уриб очилиб борар, у ҳар қандай қизни ўзига маҳлиё қила оладиган забардаст кўхлик йигит эканини ўзи ҳам сезиб мағрурланарди.

Салимнинг хос навқари Алибек Перейро ҳам бу орада агралик бир ҳинд қизига уйланиб, ундан фарзанд кўрди. Алибекнинг умрбод Ҳиндистон фуқароси бўлиб қолганига энди шайх Фарид ҳам ишонди. Авваллари, «бу фаранги шаҳзодани диндан чиқармасин тагин!» деб хавотирда юрган шайх Фарид бора-бора Алибек билан тил топишиб, иноқлашиб кетди. Чунки Алибек ҳам шайх Фаридга ўхшаб, Абулфазлни ёмон кўрар ва Акбарнинг ўрнига тезроқ шаҳзода Салимни тахтга чиқариш орзусида юрар эди.

Аслида-ку, Алберт Перейро Акбар билан Салим орасида нифоқ чиқариш тўғрисида Гоадан махфий топшириқ олган. Шу мақсадда Алибек шаҳзода Салимнинг отасига ёқмайдиган хотинбозликларига иложи борича кўпроқ ёрдам берарди.

Салим Алибекни ўртага қўйиб, Меҳринисо номли гўзал бир эронлик қиз билан танишди. Бу қизга ошиқи беқарор бўлиб, аввалги ёш хотинларига қарамай қўйди. Эрининг интиҳосиз бевафоликлари Акбарнинг суюкли келини Шоҳ бегимнинг ўлимига сабаб бўлди. Энди йигирма ёшга кирган бу кўҳлик жувон афюнни кўп ичиб, ўзини ўзи ўлдирди.

Остонага бош қўйганича абадий уйқуга кетган ёш жувоннинг тепасида олти яшар ўғилчаси Хисрав йиғлаб турар, ҳали ўлим нималигини билмайдиган бечора бола нуқул онасини уйғотмоқчи бўларди. Акбар буни кўриб ларзага келди. Салимга нафрат ва ғазаб билан қичқирди:

— Сен шу фожианинг сабабчисисен! — деди. — Малакдай жувоннинг уволи сенинг бўйинингда! Тоғаларингнинг олдида бизнинг ҳам юзимиз шувит! Бу оғир гуноҳни фақат фидойилик билан ювмоғинг мумкин. Шайбонизодалар Бадахшонга бостириб кирмишлар. Ҳайбар довонида юсуфзайлар бизга қарши исён кўтармишлар. Энди ўшаларнинг устига қўшин тортгайсен! Жангларда ўлим билан олишиб поклангайсен! Бор, йўл тайёрлигини кўр!

Салим эътирозга оғиз очолмай таъзим қилганича чиқиб кетди. Аммо унинг юсуфзайлар билан ҳам, шайбонизодалар билан жанг қилишга хоҳиши йўқ эди. Шайх Фарид билан Алибек ҳам: — Зинҳор Ҳайбар довонига борманг! — деб шивирлади.

— Рожа Бирбалнинг ўлими озми, сизни ҳам отангиз шундай хатарли жойга юбормоқчи? Рожа Бирбал Қоракар довонида ҳалок бўлган, равшанийлар тоғ-у тошлар орасидан тинимсиз ҳамлалар қилиб, Акбар қўшинига катта талафот етказган эдилар. Қорли тоғлар орасида саркардасиз қолган қўшин орқага чекинишга мажбур бўлган эди. Буни яхши биладиган Салим Ҳайбар довонига жўнаш ҳақидаги буйруқни бажармай Аградаги қалъасига қайтиб борди-да, ўзини касалга солиб ётиб олди.

Ундан хабар олишга юборилган Абулфазл Салимнинг Жамна бўйидаги Ҳашт Биҳишт боғида яна ўша Меҳринисо билан учрашиб, висол завқини суриб юрганини билиб келди.

Акбар энди ғазабини босолмади. Меҳринисонинг отаси эътимодхон Акбар қўшинида мингбоши эди. Акбар уни чақиртирди-да:

— Қизингизни кимга узатайлик? — деб сўради. — Салимдан бошқа кимни куёвликка муносиб кўрурсиз?

эътимодхон подшонинг авзойи ёмонлигини сезиб, унинг раъйига қаради:

— Қизимизга Алиқули Истожли деган озарбайжон йигитнинг кўнгли бор, — деди. — Шерни йиқитгани учун Алиқули Шерафкан деган лақаб олган. Ўзи менда юзбоши.

Акбарнинг буйруғи билан Меҳринисони эртаси куниёқ ўша Шерафканга никоҳлаб бердилар. Акбар бу йигитни Бихардан нари Банголадаги вилоят ҳокими Қутбиддиннинг ихтиёрига мингбоши қилиб жўнатди, Меҳринисо ҳам бир кечада эри билан Банголага кетиб қойиб бўлди. Аградан Банголагача отда бир ойлик йўл. Салим Меҳринисодан бутунлай айрилди. Акбар уни Аградан ўз ҳузурига чақириб олди-да, паст товуш билан:

— Нечун буйруқни бажармадингиз, амирзода? — деб сизлаб гапирди. Аммо унинг мулойим қилиб «сиз»лашидан қўрққулик эди. Салимнинг овози титраб:

— Бемормен... — деди. — Шу аҳволда жангга борсам... кўнглим сезиб турибдир... мен ҳам рожа Бирбалдек ҳалок бўлмаймен!..

Акбар кўнгил сирларини айтиб дардлашадиган суюкли мусоҳиби рожа Бирбални юсуфзайларга қарши жангга юборганидан минг-минг пушаймон эди. Қоракар довонида исёнчилар билан жангга кириб қайтиб чиқмаган Бирбал беном-у нишон йўқолган эди. Қишда Қоракар ва Ҳайбар довонлари бекилиб қолди. Ёзда довонлар очилгандан кейин Акбар юборган олти минг кишилиқ қўшин шайх Жалолиддинни Ғазни томонларга қочишга мажбур қилди. Акбар афғон қабилаларининг талабига биноан Ман Синхни Кобулдан чақириб олиб, ўзининг кўкалдоши, асли афғонистонлик тожик Зайниддин кўкани Кобулга ҳоким қилиб тайинлади. Юсуфзайлар у билан тез тил топишдилар ва мураса йўлига ўтдилар. Шундан сўнг довонлар очилиб, карвонлар қатнови тикланди.

Фақат рожа Бирбални икки ой излаб, ҳеч жойдан жасадини ҳам тополмадилар. Бу машъум ҳодисадан Акбар узоқ вақт мусибат чекиб юрди.

Ўғлининг сўнги гапи ундаги ўша мусибат туйғусини уйғотди-ю, қаҳрини сал босди.

— Бемор эмиш!.. — деб Акбар юмшаган товуш билан киноя қилди: — Ҳашт Биҳишт боғида янги маъшуқа билан кайф-у сафо қилиб юрганингизни биз билмаймизми? Сиздаги беморлик — шаҳватпарастликдир! Мен ҳам фаришта эмасмен, кўп хотин олиб оғир гуноҳлар қилганмен! Эҳтимол шунинг қасоси ўғлимнинг шаҳватпарастлигидан қайтаётгандир! Лекин биз қилган яхшиликлар нечун қайтмайдир? Биз тортган азоблар, биз қилган меҳнатлар сизда нечун йўқ? Эртагаёқ кўч йиғиштиринг! Тоғангиз Ман Синх Кобулдан қайтди. Сиз у билан Ражастхон вилоятига жўнагайсиз! Мен болалигимда кўрган Тар саҳросини сиз ҳам бир кўринг, иссиқ-совуқларда товланиб, одам бўлинг!

Салим отасининг бу галги буйруғини бажармай иложи йўқ эди. Тоғаси Ман Синх ҳам жуда қаттиққўл одам. У айниқса, жияни Шоҳ бегимнинг ўлимидан кейин Салимга аёвсиз муомала қилиши аниқ. Ражастхон эса пойтахтдан узоқдаги исёнкор, нотинч ўлка, Салимнинг Аградаги сўлим боғлардан, Секридаги сафоли кўшклардан кўнгил узиб чет жойга кетиши беҳад қийин бўлди. Абдулфазл уни жўнатиш учун келганда Салим Алибекнинг олдида бутун захрини отасининг дўстига сочди:

— Сиз мени отамга ёмонлаб, Меҳринисодан\* жудо қилдингиз! Ражастхонни ҳам сиз ўйлаб топгансиз! Аммо билиб қўйинг, мавлоно, сизга ҳам қасос қайтгусидир!

Бу гаплар Абулфазлга қанчалик қаттиқ ботса, Алибек билан шайх Фаридга шунчалик хуш ёқди. Чунки Салим қасд қилса Абулфазлни ўлдиртириш қўлидан келарди.

\* Бадавнийнинг бу сўзлари унинг «Мутахаби таворихи»да ҳам бор.

## КАСҲМИР, ЛАХЎР, АГРА СЎНГИ ҚАДАМЛАР

Бир-бирига тутшиб кетган ўнг иккита зилол кўлнинг ойнадай тиниқ сатҳида қорли Ҳимолай тоғлари, арчазор ва қарағайзор ёнбағирлар, қирғоқ яқинидаги мирзатераклар, чинорлар, санобар дарахтлари беҳад кўпайиб акс этади. Анвойи гулшодалар билан безатилган кемалар карвони Дал\* кўлидан Гулор ва Дегин кўлига сузиб ўтар экан, улар қўзғатган тўлқинлар қирғоқ яқинида очилиб турган минглаб нилуфарларни шўх-шўх тебратиб қўяди. Кеманинг пастки қисмида Акбар даврининг энг машҳур созандаси Тансен бошлиқ машшоқлар Кашмир табиатининг кўркига мос тушадиган гўзал ва нафис куйлар чалиб бормоқдалар. Кеманинг шийпонга ўхшаш болохонаси толорида Акбар, унинг онаси Ҳамида бону ва аммаси Гулбадан бегим юмшоқ зарбоф курсиларда ўлтириб, атрофни томоша қилмоқдалар. Орқадаги кемалардан бирида Жодҳа Бай невараси Хисрав ва надималари билан сузиб келмоқда. Салима бегим ҳам келинли, неварали бўлган. Шаҳзода Мурод Азиз кўканинг қизига уйланиб, ўғил кўрди, отини Рустам қўйдилар. Учинчи кемада Салима бегим Рустамни кўлидан етаклаб, Кашмир тоғларини кўрсатмоқда.

— Ана у — Забарван тоғи.

— У-чи? — деб беш яшар Рустам иккинчи томондаги тоғни кўрсатади.

— Хари Парват тоғи, — деб тушунтирди Салима бегим, — бу тоғнинг устидаги қалъани ҳазрат бобонгиз қурдирмишлар.

— Ана у недир? — деб бола қирғоқдаги боғни кўрсатади.

— Бу — Насимбоғ. Ичида фавворалари бор. Уни ҳам ҳазрат бобонгиз бино қилдирганлар. Кашмирнинг кўлларида юзлаб катта-кичик кемалар сузиб юрибди. Улардан ҳам кўпроқ кемалар

қирғоқларда лангар ташлаб турибди. Кўл суви осойишта, ҳаво илиқ ва майин. Йил бўйи кемаларда истиқомат қиладиган кашмирликлар бор. Тоғдаги ўрмонзорларда эса кемасозлик учун яхши ёғоч берадиган дарахтлар ўсади. Акбар Кашмир кемасозларига буюртмалар бериб беш юздан ортиқ кема қурдирди. Унинг бу тадбири кашмирликлар учун айниқса бу йилги табиий офатлардан кейин жуда қўл келди.

Ҳозир қуёш чарақлаб турган илиқ ва қуруқ сунбула ойида баҳордаги қалин қорларни кўз олдига келтириш қийин. Кашмирда бодом яхши бўлади. Бу ернинг боғлари бутун Ҳиндистонни бодом билан таъминлайди. Кашмир ҳатто қўшни мамлакатларга ҳам бодом чиқариб сотади. Лекин бу йил наврўз кунларида Кашмир бодомзорлари оқ-қизғиш бодом гулларига бурканган пайтда икки кеча-ю кундуз тинимсиз лайлакқор ёғди. Қорнинг қалинлиги одамнинг белидан баланд эди. Йўллар бекилиб қолди. Қийғос гуллаган бодомларнинг шохларини қалин қор ўз залвори билан қарс-қарс синдириб ташлади. Юз минглаб бодом дарахтларини икки кунда шундай пийпалаб, гуллаган шохларини битталаб синдириб чиқишга ҳеч қандай ёвуз дев ёки алвасти ҳам улгурмаган бўларди. Ҳамма бодом гулларини совуқ уриб, синган шохлари пастга осилиб қолди. Бодом ҳосилдан шу тарзда маҳрум бўлган кашмирликларнинг тирикчилик тебратиши қийинлашди, очарчилк бошланди.

Савдо карвонлари бу ерга гуруч, буғдой ва бошқа егулик нарсаларни кўпроқ ташиб келтиргани сари бозорларда нарх-наво пасайиб борди. Аммо табиий офатга учраган кўпчилик кашмирликларда бозордан дон олиш учун пул йўқ эди. Аҳоли меҳнат қилиб пул топиши учун ҳам Акбар Хари Парват тоғи устидаги қалъани ва кўлларда сузиб юрган юзлаб кемаларни қурдирди. Кашмирда сув кўп. Кўллардан ташқари Желам дарёси ҳам сувга тўлиб оқади. Бунинг устига қор-ёмғир сувлари қўшилса, боғлар ва экинзорларни сув босади. Бу офатдан сақланиш учун Акбар катта ариқлар қаздирди. Фақат бу ариқлар экин суғоришга эмас, аксинча, далалардаги ортиқча сувни қочиришга хизмат қила бошлади.

Шу тарзда кашмирликларнинг очарчилик ва қаҳатчилик балоларидан қутулиши анча осонлашди. Акбар бу ерда ҳам қурилиш ва ободончилик ишларини йўлга қўйгани учун Кашмирда унинг ҳайрихоҳлари кўпайиб бормоқда. Акбар уни шу бугун оила аъзолари билан қирғоққа келиб, кемаларга чиқаётганда ўзи, онаси ва аммасининг пойи қадамига нафис гул барглари сочган кашмирликларнинг илиқ муомаларидан сизди.

Ҳозир кўл сатҳидан кўринаётган улуғвор манзаралар завқи кемадагиларнинг кайфиятини янада баланд кўтарди. Табиатан жуда таъсирчан бўлган Гулбадан бегим шавқ-завқини ичига сиғдирилмай хитоб қилди:

— Ҳазрати Акбаржон, айланай сиздан, кекса аммангизни Адандаги жаҳаннам азобидан қутқариб, жаннатдай гўзал Кашмирга олиб келдингиз-а! Тоғ довларидан гўё кафтингизда олиб ўтгандай бўлдингиз!

— Ўшанда тортган азобларингизнинг роҳатини ҳам кўринг дедим-да! Ахир сиз бобурийлар хонадонининг энг ёши улуғ валинеъмати бўлиб қолдингиз.

— Рост-а, Ҳамида бегим, ёшим етмишдан ошди. Аданда етти ой ҳибсда ётганимда нуқул хотиралар билан жон сақладим. Жаннатмакон отам, раҳматли оғам, Ҳумоюн... уларнинг бошларига тушган кулфатлар... Бирга кўрган яхши кунларимиз... Ҳаммасини илк бор асирлик кунларимда қоғозга туширган эдим.

— Сизда ҳам ҳазрат бобомиздаги адиблик истеъдоди борлигини мен ўша ёзувларингиздан билдим, — деди Акбар. — Тарихнинг не-не улуғ воқеалари соҳибқалам муаррихлар томонидан ёзиб қолдирилмагани учун бутунлай унутилиб кетмишдир. истеъдод нури билан йўғрилган, қалб ҳарорати билан илитилган тарихий воқеаларгина авлодлар хотирасида абадий яшаб қолур экан. Шунинг учун мен ҳатто Шерхон тарихини ҳам Аҳмад Сарангони номли соҳибқалам афғон муаррихига инъомлар бериб махсус ёздирдим. Аҳмад Сарангони Шерхон аскарлари сафида хизмат қилган экан, унинг ботирлигини роса мақтабдир. Майли, Шерхоннинг катта тажрибаси-ю бошдан кечирган ҳодисалари ҳам авлодларга сабоқ бўлсин. Ҳақиқат зарралари

бизнинг рақибларимиз илкида бўлса, уларни ўша жойдан ҳам топиб, эъзозлаб, умуминсоний бир маънавият ҳазинасига қўшмоқ — бизнинг бурчимиздир.

— Бу бурчни фақат мард, донишманд сиймоларгина шунчалик теран ҳис қилурлар! — деди Гулбадан бегим Акбарга. — Сиз мени ҳам шу бурчга хизмат қилдирганингиздан бошим кўкка етмишдир. Мана, ҳозир Кашмирнинг афсонавий гўзалликларидан завқ олиб, ўзимни бахтиёр сезмоқдамен!

Кашмирга келишдан олдин Гулбадан бегим Акбарнинг илтимосига кўра «Ҳумоюннома» китобини ёзиб тугатган эди. Ҳумоюн даврининг барча аччиқ-чучукларини бирга бошдан кечирган Ҳамида бону ҳам Гулбаданга ўзи яхши билган воқеаларни айтиб бериб, китобнинг мукамал чиқишига кўмаклашган эди. Акбарга Бобур бобосининг ўлмас хотираларидай самимий ва ҳаққоний туюлган бу китобда фақат аёлларгина айтиб бера оладиган шундай нозик ва гўзал нуқталар бор эдики, уларни ўқиган одам Гулбадан бегимнинг нафис дидига ҳам, адаблик истеъдодига ҳам тан бермай туrolмас эди. Акбар аммасини шундай китоб ёзгани учун астойдил бир қувонтиргиси келиб Кашмирга атайлаб олиб келган эди.

— Аммажон, сиз Кашмирдан қанчалик завқлансангиз, мен сиз ёзган китобдан шунчалик завқ олдим!

Акбарнинг бу баҳосини эшитганда Гулбадан бегимнинг кўзларига қувонч ёшлари қуюлиб келди.

— Илоҳим узоқ умр кўринг, Акбаржон! Кашмирнинг бодомзорлари, анорзорлари, тутзорлари, мирзатераклари худди Фарғона водийсини эслатар эмиш. Мен ўзим-ку, Фарғона водийсини кўрганим йўқ, лекин Қиличхон Андижоний Кашмирга келгандан бери туғилган жойларини кўмсаб юраги эзилиб юрибдир.

Ҳамида бону оғир тин олди-ю:

— Менинг раҳматли отам ҳам Тошкент-у Самарқандни қайта кўролмай армон билан ўтиб кетдилар, — деди.

Бу гаплар таъсирида Акбарнинг хаёли тоғлар оша Сирдарё ва Амударё бўйларига томон учди. Кашмир орқали Қашқарга, ундан Ўш орқали Андижон-у Фарғонага олиб борадиган тоғ йўлларининг харитасини шу бугун кечаси синчиклаб кўриб чиққани эсига тушди. Ҳимолай ва Помир тоғларининг оралиқларидан ўтадиган бу йўл Кобул ва Термиз орқали борадиган йўлдан бир неча баробар яқин. Деҳлида Пўлат васвас отган камони шошийнинг ўқи, бу жароҳатининг аччиқ оғриғи уни Турондаги ғанимларидан ўч олишга ундайди. Аммо икки орада Акбар учун Ҳимолай тоғларидан ҳам улканроқ монеликлар бор.

Мовароуннаҳрда ҳамон Абдуллахон ҳукмронлик қилмоқда. Абдуллахон учун энг хатарли рақиб — Акбар бўлганлиги сабабли, у ўзининг энг сара қўшинларини Кобул ва Кашмир билан чегарадош бўлган жанубий ўлкаларда сақламоқда. Акбар отасининг Балхда шайбонийзодалардан қандай енгилганини унутолмайди, улар билан беллашиш учун аввал Ҳиндистондаги ички парокандаликни тугатиб, барча кучларни бир туғ остига йиғишни ўйлайди. У мана шу мақсадда Кашмирни ҳам марказий давлатга қўшиб олди. Абдураҳим хони хонон Синд ва Белужистонга қўшин тортиб кетди.

Қанийди, Акбарнинг ўз ўғли Салим ҳам Абдураҳим каби садоқатли, қобил фарзанд бўлса-ю, отасининг оғирини енгил қилса! Салимнинг ташвиши озлик қилгандай, кейинги ўғли Мурод ҳам ичкиликбозликка ўрганиб, умрини базмларда ўтказмоқда. Акбар уни пойтахтдаги улфат бекларидан узоқроқ тутиш учун жанубдаги Малвага ҳоким қилиб жўнатди. Учунчи ўғли Дониёл ҳозир Қандаҳорда. Ёши ўн саккизга кириб, у ҳам кўп ичадиган бўлган. Наҳотки уч ўғилдан бирортасига Акбардаги ирода ўтмаган бўлса? Бу жавобсиз савол ҳатто ҳозир Кашмир кўлларида сузиб юрган энг масъуд дамларида ҳам унинг дилига соя ташлаб турибди. Ташқи кўринишдан аммаси Гулбадан бегим ҳозир ўзини жуда қувноқ сезаётганга ўхшайди. Лекин унинг дилида ҳам армонлари кўп.

— Онам Самарқандда, отам Андижонда туғилиб ўсган бўлса-ю, мен ҳанузгача уларнинг юртини

бориб кўролмасам-а? — дейди.

Наҳотки Акбар ҳам Андижон-у Самарқандларни кўрмай ўтиб кетса? Унинг Ҳиндистонда қилган нек ишларини Мовароуннаҳрдан келган хайрихоҳ одамлар кўрганда, «қани шу ободончилиги-у ислоҳотлар бизда ҳам амалга оширилса!» деб армон қилишади. Бухорода ҳали ҳам қул бозорлари гавжум эканини, даштий султонлар мусулмон эронликларни «рофизий, шиа» деб, бўйнидан боғлаб, ҳатто бурнини тешиб чилвир ўтказиб, қул бозорига ҳайдаб келиб сотишларини куйиниб айтиб берадилар. Шайбонийзодалар давлатида жуда эътиборли бўлган Қўшқулоқбий, Булдуриқбий, Чўлтанби, Бўзахўр Султон деган беклар Самарқанд-у Тошкентдай қадимий маданият марказларига хўжайин бўлиб олиб, илм-у маърифатни оёқости қилаётганлари Акбарга ҳам оғир бир кўргиликдай туюлади. «Мовароуннаҳрни бу даштий жоҳиллардан қутқаринг!» деб келувчиларга, «ҳали фурсат етилган эмас, сабр қилмоқ керак», деб жавоб беради.

Лекин сабр қила-қила Акбар ҳам эллиқдан ошди. Наҳотки Самарқанддаги Амир Темур мақбарасини, Шоҳизиндани, Фарғона боғларини, Тошкетнинг Бўзсувини бирор марта бориб кўриш унга насиб қилмаган бўлса?

Бу савол негадир ҳозир Кашмирдаги мирзатераклар ва чинорзорларни кўрган пайтда юракни эзувчи бир мунг билан кўнгилдан ўтмоқда эди. Шу топда у Мовароуннаҳрга бемалол бориб келаётган элчилар ва савдо карвонларини ҳавас билан эслар эди. Бобур даврида бошланган алоқалар ҳанузгача узилгани йўқ, йигирма йил давомида Абдуллахондан Акбар саройига уч марта элчилар келиб кетди. Акбар ҳам Бухорога уч қайта элчилар юборди, Абдуллахоннинг совғаларига яраша қимматбаҳо инъомлар жўнатди.

Бундан мақсад фақат мураса қилиш эмас, балки бир-бирларининг аҳволидан яхшироқ хабардор бўлиш ва қулай пайт келганда ёнбошга олиб, ерга кўтариб уриш ҳам эди. Савдо карвонлари билан Мовароуннаҳрга ҳар йили бориб келаётган хуфиялар янги-янги гаплар топиб келишмоқда. Акбарнинг Ҳиндистонда диний тўнтариш ясагани Бухородаги жўйбар шайхларининг сочини тикка қилиб юборибди. Улар Акбарни шиалардан ҳам баттар кофир деб эълон қилишиб, унинг номини тилга олдирмай қўйишибди, Абдуллахонни эса мусулмон оламининг имони пок, исломга содиқ тождори деб улуғлашибди.

Хўжа Ислом номли дин пешвоси энг мутаасиб шайхларни Бухорога йиғиб, уларнинг номидан Акбарга қарши ғазабли фатволар чиқараётган бўлсалар ҳам, Абдуллахон ҳанузгача Ҳиндистон билан алоқани узган эмас. У ҳамон Акбарга элчилар юбориб, мактублар ёзиб турибди. Чунки агар хон Акбар билан алоқани узса, бундан Эрон подшоси шоҳ Аббос фойдаланади. Акбар давлатининг қудрати маълум, агар уни Эрон ўз томонига оғдириб олса, Абдуллахон иккита зўр рақиб қаршисида яккаланиб қолади. Абдуллахон Акбар олиб бораётган янгича сиёсатни қанчалик ёмон кўрмасин, унинг элчиларини зўр тантана билан қабул қилди. Акбар Бухородаги жўйбар шайхларининг таҳдидли фатволари устидан кулган каби, ўзининг энг яқин маслақдошларини — Ҳаким Ҳумом ва Садри Жаҳонларни Абдуллахон саройига элчи қилиб юборди. Қани хон янги имон-у эътиқод вакилларига бирон ёмонлик қилиб кўрсин-чи! Ёки жўйбар шайхлари уларни «кофир» деб тошбўрон қилдирсин-чи! Йўқ, улар Акбарнинг беш-олти йилдан бери бутун кучларини шимолий вилоятфларга йиғаетганидан хабардор. Ҳозир ёши олтмишдан ошиб, анча касалманд бўлиб қолган Абдуллахон Акбарнинг енгилмас саркарда деб шўҳрат қозонгани бежиз эмаслигини билади ва у билан урушишга юраги бетламайди. Шунинг учун Абдуллахон ўзининг мафкуравий душманлари бўлган Акбар элчиларига катта зиёфатлар берди, сафарларга бирга олиб чиқди, зарбоф тўнлар ва чопқир отлар инъом қилиб, иззат-икром билан жўнатди.

Мовароуннаҳрда бир йилдан ортиқ юриб қайтган Акбар элчилари Самарқанд-у Бухорода хон зулмидан безор бўлган одамлар тобора кўпайиб бораётганини, бунинг устига хоннинг катта ўғли Абдумўмин отасининг тахтини тезроқ эгаллаш иштиёқида унга қарши кураш бошлаганини билиб қайтдилар. Абдуллахон Хуросонга Қулбобо кўкалдошни ҳоким қилиб тайинлагани



Абдумўминни қаттиқ норози қилибди. Чунки у Ҳиротни ўзига пойтахт қилмоқчи ва мустақил давлат тузмоқчи эди. Шу мақсадда у ҳатто турк подшоси Султон Салимга отасидан бесўроқ элчилар юборган эди. Ўғлининг нияти бузуқлигини сезган Абдуллахон Абдумўминни Ҳиротдан ҳам, Бухородан ҳам узоқроқ тутгиси келиб, Балхга ҳоким қилиб жўнатди. Балх Панжобга яқинроқ эди. Абдумўмин энди Лахўрда турган Акбарга отасидан бемаслаҳат элчилар юборди. Унинг саройидаги ҳуфияларнинг маълумоти Акбарга бу элчидан олдинроқ етиб келди: Абдумўмин ўз элчисига совчилик вазифасини ҳам юклабди, Акбарнинг қизига уйланиш истагини билдирибди ва шу йўл билан ўз отасидан баланд келмоқчи бўлибди.

Босар-тусарини билмай ҳовлиқиб юрган Абдумўмин ўзини Акбарга тенг кўриб элчи юборгани, яна уялмай унинг қизини хотинликка сўрамоқчи бўлгани Акбарнинг қаҳрини келтирди. У Ҳайбар довони этагига элчини кутиб олиш учун махсус одамлар юборди-да:

— Бадбахтни ўша ёқда даф қилинлар, Ҳинд дарёсидан берига ўтмасин! — деб буюрди.

Абдумўминнинг совчилик вазифасини ҳам ўташ учун келаётган элчиси серсув Ҳинд дарёсидан ўтаётганда гўё тошқин туфайли фарқ бўлиб кетди. Абдумўминнинг Акбарга куёв бўлгиси келиб ёзган мактуби ҳам, юборган совғалари ҳам сувга чўкиб ном-нишонсиз йўқолганини Бухорода туриб эшитган Абдуллахон:

— Баттар бўлсин! — деб суюнди.

Шайбонийзодаларнинг ўз ичидан чиқаётган бу ўт аланга олса, Абдуллахон узоққа бормаслиги аниқ. Чунки унинг жигар касали кучайиб, отга минолмайдиган бўлиб қолганини Акбар эшитган. Шу кетишда Абдумўмин отасининг ўлимини тезлаштиради. Лекин Абдумўминнинг ўзига қарши бош кўтарадиган кучлар ҳам кўп. Акбар ана шу кучлар ёрдамида уни енгиши мумкин. Аммаси Гулбадан бегимнинг Самарқанд-у Фарғонани қўмсаб айтган гаплари таъсирида қўзғалган мураккаб ўйларини у шу фикр билан якунлади-да:

— Аммажон, мана, Кашмирга келдик, омон бўлсак, ҳадемай Самарқанд-у Фарғоналарга ҳам бориб қолгаймиз! — деди.

— Илоҳим муродингизга етинг!

Ҳамида бегим бу гаплардан қувониш ўрнига алланечук сергакланиб қолди.

— Шоҳ ўғлим, Туронга сиз фақат қўшин тортиб, жанг қилиб бормоғингиз мумкин.

Шайбонийзодаларнинг беҳисоб кўп қўшини бор эмиш. Ўзлари ўлгундай жангари, қанча одам қирилишини ўйласам, ваҳмим келур!

— Начора! Биз ҳам сайёҳ ёки элчи бўлсак эдик, бирорта карвонга қўшилиб, ота-боболаримиз ватанига тинчгина бориб келар эдик. Лекин шайбонийзодалар бобурийларни Туронга йўлатмайдилар, ҳатто бизнинг тўғримиздаги рост гапдан ҳам қўрқадилар. Мовароуннаҳрдан Ҳиндга келиб кетган одамлар кўзлари билан кўрган қурилишларимиз, тасвирионаларимиз, янгича сиёсатимиз ҳақида Самарқанд-у Бухорога бориб ҳақиқатни сўзласалар бас, «Диндан қайтган Акбарнинг тарафдори», «хоин», «кофир» дейишиб, жазога буюрурлар.

— Наҳотки шунчаликка боришса? — ҳайрон бўлиб сўради Ҳамида бегим. — Абдуллахон Бухорода мадрасалар, карвонсаройлар қурдирган эмиш. Работлар ҳам солдиргани учун эл орасида янги бир нақл пайдо бўлган эмиш. «Абдуллахон бир кеча ётиш учун работ солдирган, сен ҳам беш кунлик дунёда уй-жой қуриб яшаб қол», дер эмишлар.

— Рост, шайбонийзодалар орасида энг истеъдодлиси— Абдуллахондир. Бундай қудратли давлат тузиш ҳар кимнинг ҳам илкидан келмагай. Лекин даштий султонларга хос дағаллик унда ҳам бор экан-да. Бундан анча йил аввал самарқандлик Абдураҳим Мушфиқий деган шоир Аграга биздан паноҳ истаб келди. Шунда менга куйиниб айтиб бердики, «Бобурнома»ни мақтагани учун Абдуллахон уни «сен биздан темурийларни баланд қўймоқчисен» деб ўлимга буюрибдир. Мушфиқий сарой кутубхонасининг китобдори, катта шоир бўлгани учун Абдуллахоннинг вазири Қулбобо кўкалдош орага тушиб, шафоат сўрабдилар. «Мушфиқий сизни темурийлардан баланд қўйиб шеърлар ёзган», дебдир. «Қани ўша шеърлар?» дебди хон. Вазир шеърни ўқиб берибди. «Мен қилич яланғочлаб, от чоптириб борай, Мушфиқий

узангимдан ушлаб, ёнимда ўша мақтов шеърларини айтиб чопсин. Агар шу шартни бажаролмас, бўйнига қилич ургаймен, боши кетгай». Бечора шоир не қилсин? Абдуллахон қилич яланғочлаб отини йўрттирибдир, Мушфиқий унинг узангисидан ушлаб, хонни улуғлайдиган шеърларни айта-айта чопибдир.

— Оҳ, бечора! — деб қўйди Гулбадан бегим.

— Мушфиқийнинг зеҳни ўткир экан, адашмасдан, тўхтамасдан, маррага етгунча ашъор айтибдир. Шу тарзда тирик қолгандан сўнг, Абдуллахондан ихлоси қайтиб, Бухородан бош олиб чиқибди-ю, савдо карвони билан Аграга келибдир.

— Ҳозир ҳам Аградами?

— Йўқ, икки-уч йил тургач, кетишга рухсат сўради. Кейин билсам, бизнинг сарой шоирлари уни хафа қилган эканлар. «Ҳар қанча азоб чексам ҳам, ватанимга қайтай, шоир туғилган юртдан айрилса ердан узилган дарахтдай ижоди сўнар экан» деди. Жавоб бердик, қайтиб кетди. Акбар сўнгги сўзларни Мушфиқийга алланечук ҳаваси келиб айтди, чунки ўша шоир қайтиб борган Самарқандга у ҳалигача боролмас эди. Бироқ бобокалонларининг мақбараси турган бу шаҳарни шайбонийзодалардан тортиб олиш, Мовароуннаҳрда Улуғбек ва Навоийлар давридаги маънавий кўтарилишларни қайта тиклаш истаклари йил сайин дилида чуқур илдиз отиб борарди. Бу истакларни Ҳиндистоннинг шимолида туриб амалга ошириш қулайроқ бўлгани учун Акбар милодий 1585-йилдан бошлаб пойтахтни Фатҳпурдан Лахўрга кўчирган эди. Пойтахтни Лахўрга кўчиришнинг яна бир сабаби — Фатҳпур-Секри дарёлардан узоқ, унинг ёнидаги кўл эса аҳоли кўпайган сари саёзлашиб, суви шўрроқ бўлиб кетди. Фатҳпур-Секрида аҳолининг сони икки юз-у эллик мингга борди. Бунча одам кўл сувини яна ўттиз-қирқ йилда ичиб тамом қилиб қўйиши ҳам мумкин. Бир чеккаси шуни ҳам ўйлаб, Акбар пойтахтни серсув Лахўрга кўчириб келган эди.

\* Салим Меҳринисо билан отаси ўлгандан кейингина қайта топишди. Салимга эрга чиққан бу аёл тарихда Нуржаҳон номи билан машҳур бўлди.

\* Д а л — кашмирчада «минг баргли нилуфар» деган маънони билдиради.

\* \* \*

Ўн беш йилдан бери Лахўр пойтахтга айланиб, Рави дарёси бўйида Самарқанд обидалари каби ранг-баранг кошинлар билан зийнатланган янги қасрлар, мадрасалар пайдо бўлди. Подшо саройи қаерни пойтахт қилса ўша жойда пулдорлар кўпайишини ва савдо қизишини биладиган тужжорлар Лахўрда янги-янги расталар ва бозорлар очдилар.

Жаҳоннинг турли томонларидан йўлга чиққан савдо карвонлари шимолдаги Кобул, ғарбдаги Қандаҳор, жанубдаги Агра ва Деҳли орқали Лахўрга келади. Катта йўллар орасида энг машҳури — Агра, Фатҳпур ва Лахўрни бир-бирига боғлайдиган уч юз мил узунликдаги Шоҳроҳ. Махсус буйруқ билан кенгайтирилган ва атрофи обод қилинган бу йўлдан тўрт-бешта арава қатор юрса ҳам сиғади. Унинг саҳнига силлиқ тошлар ётқизилган, икки томонига бора-боргунча серсоя дарахтлар ўтказилган, ҳар етти-саккиз мил жойда тўхтаб дам олинадиган, овқат ейиладиган ва от алмаштириладиган ёмхона — бекатлар қурилган. Шунча узоқ масофага чўзилган бундай катта йўл ўша даврда жаҳоннинг жуда камдан кам жойида учрашини милодий 1591-йилда Лахўрга келиб кетган инглиз элчиси лорд Эдвард Лаётон ўз хотираларида ёзиб қолдирган.

Акбар шимолий чегаралар ташвиши билан нечоғлиқ банд бўлмасин, португал истилочиларининг жанубдаги ҳаракатларини сергак кузатиб турарди. Сўнгги йилларда Ҳинд уммонида инглизлар португаллар билан аёвсиз жанглар қилмоқда эдилар. Акбар бу икки рақибнинг ўзаро низоларидан фойдаланиш учун инглиз элчиси Эдвард Лаётонни Лахўрда қабул қилди. Муомалага уста бу лорд Англияни фақат ҳинд савдоси қизиқтираётганига

Акбарни ишонтирди. У португалларга қарши курашда Акбарга ёрдам бериш шарти билан Ганга дарёсининг уммонга чиқадиган Калкутта номли жойида «Ост-инд» ширкатининг кичик бир шубасини очишга рухсат олди. 1600-йилда Англия қироличаси Елизавета бу ширкатни қўллаб-қувватлайдиган махсус қарор чиқарди. Лекин «Ост-инд» ширкати келажакда бутун Ҳиндистонни мустамлакага айлантирадиган машъум кучга айланишини у пайтда Акбар ҳам, Елизаветанинг ўзи ҳам тасаввур этмаган бўлсалар керак...

Аммо уммонлар ортидан сузиб келаётган фаранги кемалар Ҳиндистоннинг жанубий қирғоқларида тобора кўпайиб бораётгани Акбарни безовта қиларди. Фойда кетидан қувган фарангилар уммон бўйидаги Бижапур, Голканда, Аҳмаднагор ва Хандеш деган майда-чуйда мусулмон давлатларини бир-бири билан уруштириб қўйиб, ўзлари уммон қирғоқларида янги-янги қароргоҳлар барпо қилмоқда эдилар. Акбар эса бу султонликларни фарангиларга қарши бирлаштиришга интилар эди. Шу мақсадда ўзининг энг ишонган одамлари бўлмиш Файзий ва Абулфазлларни жанубдаги султонликларга бир эмас, тўрт марта элчи қилиб юборди. Ахийри Хандеш султонлигининг Алихон деган ҳукмдори Акбар давлатига ихтиёрий равишда қўшилди ва унинг аскарларига ўз давлати чегараларини очиб берди.

Хандешнинг Бурхонпур шаҳрига Акбар ўзининг йигирма саккиз ёшли ўғли Муродни катта қўшин билан жўнатди. Муродга тажрибали саркарда Абдурахим хони хонон бош маслаҳатчи қилиб тайинланди. Акбар уларга фарангиларни Малобар қирғоқларидан ва Гоадан қувишни бош вазифа қилиб қўйди. Унинг назарида, Муроднинг фаранги тилини билишлиги бу вазифанинг сўзсиз адо этилишига ёрдам бериши керак эди.

Мурод Бурхонпурда туриб, фарангилардан бир қанча замбараклар сотиб олди. Аммо бу замбараклар хийла эскирган. Гоада истеъмолдан чиққан, уларни фаранги тўпчиларнинг ёрдамисиз отиб бўлмас эди. Шунинг учун Мурод фаранги тўпчилардан бирини ўз ёнига таклиф қилди. Бу фаранги тўпчи жуда хушмуомала улфат йигит экан, Муроднинг ичкиликни яхши кўришидан фойдаланиб, у билан тонготар базмларда майхўрлик қила бошлади. Акбар ўғлини майхўрликдан эҳтиёт қилишни Абдурахимга топширган эди. Абдурахим хони хонон шаҳзоданинг тунги базмларини тўхтатишга, бутун эътиборини Акбар топширган вазифага қаратишга кўп уринди. Аммо шаҳзода унинг гапига эмас, майхўр улфатларининг гапига кўпроқ қулоқ солар эди. Абдурахим билан шаҳзоданинг орасини ўшалар бузди. Ширакайф Мурод Абдурахимни: «Сен шиасен, бизга етти ёт бегонасен!» деб ҳақорат ҳам қилди. Яна Абдурахимнинг устидан шикоят ёзиб, чопар билан Лахўрдаги отасига жўнатди.

Худди ўша кезларда Самарқанддан Акбар учун жуда муҳим бўлган янги хабарлар келмоқда эди.

Абдуллахон Қарши атрофларида қишлаётган пайтда Абдумўмин Балхдан отасига қарши яшириқча қўшин тортади. У Амударёдан ўтганда Абдуллахон бундан хабар топади-ю, Самарқандга шоша-пиша чекинади. Жигари ҳилвираб қолган хонга қишки йўлларнинг азоби ёмон таъсир қилади. Абдуллахон Самарқандда 1598-йилнинг ҳут ойида вафот этади.

Абдумўмин тўнғич ўғил бўлгани учун дарҳол отасининг тахтини эгаллайди ва биринчи қилган иши — отаси яхши кўрган бек-у аъёнларни аямай қириш бўлди. Шулар орасида Абдуллахон давлатининг энг ақлли ва тадбиркор вазири Қулбобо кўкалдош ҳам «душоха» деб аталадиган даҳшатли исканжага солиниб, минг қийноқлар билан ўлдирилади. Абдумўмин хон оиласининг тахтга даъво қилиши мумкин бўлган вакилларини ҳам бирма-бир қиличдан ўтказди.

Абдуллахон авлодидан фақат Пирмуҳаммад кўкнори аллақайси такада кайф билан ётиб қолган бўлади, уни ўлдиришга юборилган одамлар уйдан тополмайдилар. Кейин Абдумўминга қарши исён кўтарган бийлар ана шу Пирмуҳаммад кўкнорини ўзларига хон кўтариб, майдонга чиқадилар. Ички уруш бошланади.

Акбарнинг Мовароуннаҳрдаги тарафдорлари: «Ёнди сизнинг Туронга келишингиз учун фурсат етилди, Абдумўмин билан Пирмуҳаммад кўкнори ҳадемай бир-бирининг бошига етгай!» деган мазмундаги мактублар юбордилар.

Аксига олиб, худди шу кезларда Акбарнинг ўз даргоҳида ҳам бир-биридан оғир мусибатлар юз

бера бошлади. Унинг энг ишонган саркардалари Бҳагван Дас ва Тодар Мал орқама-кетин касалга чалиниб вафот этишди. Улардан сўнг шоир Файзи Фаёзий оламдан ўтди. Муроднинг ўғли Рустам тўққизга кирганда бўғма касалидан жон берди. Бу машъум хабар Бурҳонпурда Абдурахим билан тил топишолмай, нуқул ичиб юрган Муродга маълум бўлди. У иссиқни унутиш учун ҳам май ичар эди. Энди ўғлининг доғида йиғлаб тун-у кун маст бўлиб юрди ва ахийри оқтутқалоқ касалига учраб, ўзи ҳам вафот этди.

Бурҳонпурдан Лахўргача отда бир ярим ойлик йўл. То Акбарга хабар етиб келгунча ҳинд иссиқларида Муроднинг жасадини сақлаб туриш ҳам мумкин бўлмади. Уни ота-она иштирокисиз Бурҳонпурга дафн этган эдилар. Буни эшитган Салима бегим:

— Наҳотки ёлғиз ўғлимнинг жасадини ҳам кўролмасам! — деб дод солиб йиғлади, юзларини тирнаб қонатиб юборди: — Йўқ, мени Муроджоннинг олдига юборинглар! Мен унинг қабрини қучоқлаб видолашай!

Лекин у ёқларда ҳали уруш тугамаган, йўллар хатарли эди.

— Хатарли бўлса майли, ўлсам ўғлимнинг ёнига кўминглар!

Йигирма тўққиз ёшли Мурод Акбарнинг дилидан ҳам катта бир парчасини юлиб олиб кетгандай бўлди. Абдурахим Бурҳонпурдан келиб фожианинг тафсилотларини айтиб берди. Муроднинг интиҳосиз майхўрликларида унинг яқин улфатига айланган фаранги тўпчининг ҳам хизмати борлигини Акбар сизди. Деҳлида Акбарга суиқасд қилган Пўлат васвас ва унинг уйидан топилган фаранги тўфанг хаёлида қайта гавдаланди. Ўшанда Пакавира Акбарга қарши оттиришга улгурмаган тўфангни энди фаранги тўпчи чоғирга айлантириб, унинг ёрдамида Муродни ҳалок қилган бўлиши мумкин эмасми?

Наҳотки Акбар — Акбар бўлиб, уммон ортидан келган бир неча минг босқинчи фарангини Ҳиндистондан даф қилолмайди? Салима бегим ҳам жанубга талпинарди. Туронга қўшин тортиш режаси кейинга сурилди. Акбар шимол юриши учун тайёрланган қўшинларини энди жануб томонга бурди.

Лекин бутун нажотни ундан кутаётган бухоролик ва самарқандлик тарафдорлари Акбарнинг кетидан яна мактуб йўллаб, Абдумўмин ҳам ўлдирилганини, шайбонийзодалар сулоласи тугаш арафасида эканини хабар қилдилар.

Абдумўмин худди отасига қарши қилич кўтарган темурийзода Абдуллатифга ўхшаб фақат олти ой подшо бўлди. У саратон кунларида Зоминнинг салқин сувлари бўйида дам олгандан кейин, Самарқандга қайтаётган пайтида ўтадиган йўлига душманлари чуқур қазиб, тепасини билинмайдиган қилиб бекитиб қўядилар. Абдумўмин оти билан шу чуқурга тушиб кетгандан кейин уни Пирмуҳаммад кўкнорининг тарафдори бўлган бийлар тутиб олиб ўлдирадилар ва жасадини Бухорога олиб бориб, хон саройи олдидаги жазо майдонига осадилар. Ҳозир хон бўлган гиёҳванд Пирмуҳаммадни одамлар писанд қилмайди. Шайбонийзодаларнинг куни шу заиф кўкнорига қолгани учун бошқа каттадаҳан бийлар янги сулолага асос солиш ҳаракатига тушадилар. Бу бийлар орасида Ҳазар денгизининг шимолидаги Аштархондан чиққан Олтин ўрда қолдиғи сифатида Иван Грозний аскарлари билан жанг қилиб енгилган ва Бухорога қочиб келиб жон сақлаган Мингқишлоқхоннинг авлодлари ҳам бор. Ана шу аштархонийлардан ака-ука Имомқулихон ва Нодир Муҳаммад Самарқандни ишғол қилиб, энди Бухородаги Пирмуҳаммад кўкноридан тахтни тортиб олиш учун тайёргарлик кўра бошлайдилар. Акбарга бу воқеалар хабарини етказган самарқандлик тарафдорлари: «Тезроқ келиб бобокалонингиз пойтахтини эгалламасангиз, Мовароуннаҳр шайбонийзодалардан ҳам золиброқ ва жоҳилроқ аштархонийлар тасарруфига ўтиб кетгай!» деб нидо қилган эдилар.

Минглаб чақирим жойдан етиб келган бу нидо Акбарнинг аввалги ўй ва истакларини яна қўзғатди. У Аграга борганда Муроднинг йигирмасига келган шаҳзода Салимни бухоролик устози мавлоно Фарид билан бирга ўзининг хонайи хосига чақиртирди. Уларни Абулфазл бошлаб кирди. Тўртовлари юзма-юз ўлтиришди-ю, Акбар Самарқанддан келган сўнги хабарларни айтиб берди.

— Амирзода, бир марта сизни шайбонийзодаларга қарши жангга юбормоқчи бўлганимизда бормаган эдингиз, — деди Акбар Салимга майин кўз ташлаб. — У пайтда чиндан ҳам вазият оғир эди, юсуфзайлар Ҳайбар довонини бекитиб ётган эдилар. Лекин сўнги йилларда яхши муомала билан юсуфзайларни тинчитдик. Тинчимаган саркашларини Зайниддин кўка Кобулдан келиб тор-мор қилди. Ҳайбар довони энди бехатар, йўл очиқ. Шайбонийзодалар ҳам ўлиб, қирилиб, биттагина кўкнориси қолибдир.

Акбар бир тўхтаб олди, ёши ўттизга кирган, елкалари тўлишиб хушмўйлов дуркун йигитга айланган ўғлига мамнун назар ташлаб сўзида давом этди:

— Сиздек паҳлавон бобурийзода наҳотки кўкнорига бас келолмасангиз? — деди. — Наҳотки Олтин Ўрда харобаларидан Бухорога қочиб келган қаёқдаги аштархонийлар бобокалонимиз шаҳри Самарқандни забт этса-ю, биз бу ерда лоқайд қараб турсак?

Салим Мовароуннаҳрга отасининг кетишидан умидвор эди, ўзи эса Ҳиндистонда қолишни истарди. Буни очиқ айтишга журъат этолмай гапни айлантирди:

— Ҳазратим, барча сўзларингиз ҳақ. Ўғлингиз фақат Дакан юришини эслатмоқчи. Жанубдаги урушни тугатмасдан туриб шимолга юриш бошлаш... қандоқ бўларкин?

Акбар Фарид Бухорийнинг дилида нима борлигини билгиси келиб:

— Мавлоно, сизнинг фикрингиз қалай? — деди. — Асли бухороликсиз, наҳотки ота-боболарингиз шаҳрига қайтишни истамасангиз?

Фарид Бухорий ота-боланинг бирига ён босса иккинчисидан балога қолиши мумкинлигини сезиб типирчилади:

— Ҳазратим, фақир Дехлида, туғилиб ўсган бўлса ҳам... Бухорони ҳеч бўлмаса бир марта кўриб ўлсам армоним қолмагай... Фақат... Туронга юриш қиш бобида... Мавлоно Абулфазл фақирдан кўра донороқ вазирдирлар... Аввал шу кишининг фикрини эшитиб, сўнг ўзимнинг камтарона мулоҳазамни айтишга ҳазратимдан ижозат сўраймен.

Акбар Фарид Бухорийнинг қувлигини сезиб, кинояли кулимсиради-да, Абулфазлга сўз берди.

— Тарих адолатли ҳакам эканини Самарқанддан келган хабарлар яна бир бор тасдиқ этмоқда, — деб секин сўз бошлади Абулфазл. — Шайбонийхон билан унинг ворислари бир аср давомида не-не истеъдодли фузалоларни ватанларидан жудо қилдилар. Мирзо Бобур каби не-не сиймолар ватанларига қайтиш учун шайбонийзодалар билан кўп йил олишдилар, аммо уларни енголмадилар. Лекин алоҳида одамлар қила олмаган ишни вақт, тарих ўзи қилди.

Шайбонийзодалар давлати ичдан чириди, таги тешилган, ҳализамон чўкиб кетиши муқаррар бўлган кеманинг аҳволига тушди. Аммо бу кемада жуда кўп бегуноҳ одамлар, соҳибдил, маърифатли фузалолар бор. Улар бир аср давомида Шайбонийхоннинг Турондаги авлодлари билан Мирзо Бобурнинг Ҳиндистондаги авлодлари орасидаги маънавий мусобақани холис кузатиб турдилар. Тарих бугун шу мусобақанинг ғолибини адолатли тарзда аниқлади. Ҳазратим камолга етказган Ҳинд давлати — дунёдаги энг улуғ, энг мустаҳкам давлатларнинг биринчи сафида бормоқдадир. Ҳазратимнинг Турондаги хайрихоҳлари биздаги илм-у маърифатдан, бошқа имкониятлардан баҳраманд бўлишни истайдилар. Жоҳил бийлар зулмидан уларни қутқармоқ — сизнинг олижаноб бурчингиздир, амирзодам! Ҳиндистоннинг имкониятлари чексиз. Агар эллик минг қўшин ҳазратим билан жанубга йўл олса, яна шунча қўшин сиз билан Турон юришига бормоғи мумкин.

— Демак, ҳам шимолга, ҳам жанубга бирваракай қўшин тортгаймизми? — норози бўлиб сўради Салим Абулфазлдан.

Унинг гапига Акбар қатъий жавоб берди:

— Вазият шуни талаб қилмоқда!

Салим отасига гап қайтаролмай жим қолди. Абулфазл мулойимлик билан сўзида давом этди:

— Амирзодам, сиз жаннатмакон бобокалонингиз Бобур ҳазратлари каби хотиралар ёзмоқдасиз. Сизда шунга муносиб истеъдод бор, қаламингиз ўткир. Энди Бобур ҳазратлари каби катта жасоратлар ҳам кўрсатмоғингиз керак. Агар сиз Самарқанд-у Бухорони жоҳиллар зулмидан

қутқарсангиз, у ерда ҳам илм-у санъатга кенг йўл очилса, бу нек ишингиз умр китобингизнинг энг ёрқин бобига айланиб, қоғозга тушгай. Ахир «Бобурнома»дек китоб ёзмоқ учун шу китобда қаламга олинган улуғ ишларни қилмоқ ҳам керак-ку!

Бу гаплардан Салимнинг ранги оқариб, лаблари кўкиш тусга кирди. Абулфазл унинг энг оғрийдиган жойига урганини Акбар шундан сизди. Салим отасидан рухсат олгач:

— Жаноби вазири аъзам, — деб Абулфазлга олайиб қаради: — Сиз бизга ваъда қилган эллик минг қўшиннинг ярми ражпутлар бўлғай, шундоқми?

— Тахминан шундоқ.

— Туроннинг буткул аҳолиси муслмонлар экани маълумингиздир, — деб Салим энди ўзини сал босиб вазминроқ сўзлай бошлади. — Тарихни бир эсланг, жаннатмакон бобокалонимиз қизилбошларни бошлаб борганда нақшбандий шайхлар бутун Туронни уларга қарши қўзғатган эдилар. Қизилбошлар-ку, муслмонлар эди. Уларни «келгинди шиалар» деб аёвсиз қириб ташлаган туронликлар ғайридин саналган бизнинг ражпутларни аягаймилар? Агар биз ҳам эллик минг қўшин билан жангга кириб, туронликлар қонини ҳиндистонликлар қиличи билан тўксак, тарих буни кечиргаймикан? Авлодлар бизни босқинчиликда айбламасмикин? Акбарнинг ўзини ҳам худди шу хавф кўп ўйлантирар эди. Онаси Ҳамида бегим ҳам бўлажак қирғинлар оқибатидан кўрқиб, Акбарнинг Мовароуннаҳрга қўшин тортишига эътироз билдирган эди. Акбар онасининг эътирозига қарши айтган сўзларини ҳозир ўғли олдида кескин қилиб такрорлади:

— Қаёқдаги Аштархондан келган Мингқишлоқхоннинг авлодлари туронликларнинг қонини тўкса босқинчилик бўлмас экан-у биз бобокалонимиз пойтахти Самарқанд учун жанг қилсак, босқинчилик бўлар эканми?

— Ҳазратим, — деб Салим отасига майинроқ гапиришга тиришди, — Мингқишлоқхон Аштархондан урилиб-сурилиб кетгани рост, аммо унинг ўғли Ёрматхон Абдуллахоннинг синглиси Зухра хонимга уйланган экан. Ҳозир Бухоро тахтига даъво қилаётган Боқимухаммад ана ўша Зухра хоним туққан Динмухаммаднинг ўғиллари экан. Биз Ҳиндистонда туғилиб ўсганимиз каби, улар ҳам Туронда туғилиб ўсган эканлар. Биз ўзимизни ҳиндистонлик деб билганимиз каби, Динмухаммаднинг ўғиллари ҳам ўзларини туронлик деб ҳисоблашга ҳақлидирлар...

Салимнинг ҳамма нарсадан хабардор экани ва кўпни кўрган одамлардай мантиқли гапириши отасини ҳимояга ўтишга мажбур қилди.

— Хўш, амирзодам, Бухоро тахтини аштархонийлар олаверсин-у биз жим қараб тураверайликми? Нажотни биздан кутиб, вакиллар юбораётган, мактублар ёзаётган туронлик хайрихоҳларимиз ноумид бўлиб қолаверсинларми?

— Ўғлингизни маъзур тутинг, ҳазратим, — деб Салим ётиғи билан гапирди: — Туронлик тарафдорларимиз яна бир-икки йил кутсалар ҳеч гап бўлмас. Шайбонийзодалар билан аштархонийларнинг олишуви ҳали узоқ давом этса керак. Туронликлар икков томондан ҳам безор бўлиб ёппасига қўзғолон кўтаришлари эҳтимолдан узоқ эмас. Унгача Дакан юриши ҳам ғалаба билан якулангай. Ана ўшанда бор кучларни йиғсак, ўзингиз бош бўлиб, Туронга борсак, хонлар зулмига қарши қўзғалган эл-улус бизнинг тарафимизни олса, Самарқанд-у Бухорога жангсиз кирмоғимиз ҳам мумкин. Бу сизнинг сулҳи кулл сиёсатингизга ҳам мос тушгай! Акбарнинг ўзида ҳам шундай бир истак йўқ эмас эди. Ахир унинг бутун ҳаракати диний адоватларни тинч йўл билан йўқотишга қаратилган пайтда, наҳотки боболар юрти Туронда қонли ғазавот бошланиши жоиз бўлса? Йўқ, Салим бу жиҳатдан ҳақ. Лекин Акбар ўғлининг олдида ўзини мағлуб кўрсатгиси келмади.

— Начора, амирзода! Бундай кайфият билан сиз менга Турондан ғалаба келтира олмагайсиз. Мағлубиятдан эса худо сақласин! Турон юришини кейинга қолдиргаймиз.

Мунозарада Салим ўз сўзини ўтказа олгани Фарид Бухорийни беҳад суюнтирди. Акбар унинг Салимга ифтихор туйғуси билан завқланиб қараб қўйганини кўрди. Салимга «пойтахтдан йироқ

кетманг, отангиз олтмишга бориб қолдилар, бирон ҳодиса бўлса дарҳол тож-у тахтни эгалламоғингиз керак» деб маслаҳат берувчи жонкуярлар ҳозир анча кўпайган. Зиёвул Мулк, шайх Рукниддин, Саидхон Чифатой деганлари ҳам ана шулар қаторига қўшилган. Шаҳзодага ҳаммадан кўра Фарид Бухорий кучлироқ таъсир ўтказишини Абулфазл сезган ва Акбарга келиб айтган эди. «Сиз узоқ Даканга кетганда шаҳзода Салим Фарид Бухорийнинг гапига кириб, пойтахтни эгаллаши ҳам мумкин», деган эди. Акбар бундай фитналарнинг олдини олиш учун Салим билан Фарид Бухорийни бир-биридан ажратгиси келди, буйруқ оҳангида:

— Амирзодам, сиз эртага яна Ражастхонга жўнаб кетинг, — деди. — Тоғангиз Ман Синх ҳамон саркаш меварликлар билан олишмоқда. Пратап Синх ўлган бўлса ҳам, унинг ўғли Амар Синх ҳамон бизни тан олмайди. Сиз ўша хонадонга куёвсиз, уларни тинчителишнинг йўлини топинг. Салимнинг қовоғи осилиб кетди. Акбар бунга эътибор бермай сўзида давом этди:

— Ҳатто мавлоно Абулфазл ҳам энди белларига қилич тақгайлар. Уч минг навкарга саркарда бўлиб Даканга бормоқдалар.

Сўнги гап Салимга ҳам, Фарид Бухорийга ҳам ёқиб тушганини Акбар уларнинг мамнун кўз уруштириб олганларидан сизди. Хатарли жангларда Абулфазл ҳалок бўлиб кетса, улар бундан фақат суюнишлари мумкин эди. Аммо Акбар улардаги бу ичи қора мамнуниятни йўққа чиқаргиси келди. Фарид Бухорийга қараб деди:

— Мавлоно, Гужарат юришида яхши жанг қилган эдингиз. Энди Даканда ҳам жасорат кўрсатишингизга имкон бермоқчимиз! Даканга биз билан бирга борурсиз. Сафарга тайёрланинг!

Акбар эътирозга йўл бермайдиган буйруқ оҳангида айтган фармойишни Салим ҳам, Фарид Бухорий ҳам таъзим билан қабул қилишга мажбур эдилар.

\* \* \*

Салимнинг дили хуфтон. Отаси уни атайлаб Фарид Бухорийдан ажратмоқчи экани ва нотинч Ражастхонга жўнатаётгани шаҳзодага берилган сургун жазосидек туюлади. Агар Салим Ражастхон тоғларида Амар Синх билан жанг қилиб ўлиб кетса, отаси унга ачинмайдигандек кўринади. Чунки нарёқда кичик ўғил — Дониёл бор. Салимни нуқул дўзахдай Тар саҳроси томонга юбораётган ота Дониёлга Ганга бўйидаги жаннатдай жой — Оллоҳободни бериб қўйди. Ахир удум бўйича тўнғич ўғил кўпроқ эъзозланиши керак эмасми? Аксинча қилинаётгани ҳар хил мишмишларга сабаб бўлмоқда. Одамлар: «Тахт вориси Салим эмас, Дониёл бўлармиш!» — деб гап тарқатишмоқда. Агар отаси шунчалик адолатсизликка борса, Салим ўзининг ворислик ҳуқуқини қўлда қилич билан ҳимоя қилишга ҳам тайёр!

Ота билан ўғил орасида пайдо бўлган адоват жари мана шу тарзда тобора чуқурлашиб, кенгайиб бормоқда. Салимнинг назарида, унинг отасига, айниқса, Абулфазл ёмон кўрсатмоқда. Бу одам Акбарнинг кўзи олдида Салимни камситиб: «Сиз Бобур бобонгиздай китоб ёзолмагасиз, бунга яраша жасоратлар кўрсатганингиз йўқ», деган маънода гапиргани Салимга туриб-туриб алам қиларди. «Тузуки Жаҳонгирий» деб атамоқчи бўлган хотира китобини у чиндан ҳам давом эттиролмай ташлаб қўйди. Айниқса, Абулфазлнинг «Иқболнома»\* деб аталган уч жилдлик улкан китобини ўқигандан сўнг, ўзи ёзган хотиралар кўзига жуда ғариб кўринди-ю, қўли қаламга бормаи қолди. Фарид Бухорий Салимни Сухробга ўхшатиб, «отангиз Рустами дostonдай зўр бўлса ҳам сиз уни, албатта, енгайсиз!» деб ишонтиргандан бери унинг ўзи тўғрисидаги фикрлари беҳад юксак эди. Абулфазлнинг китобида эса Акбарнинг эллик йилдан бери не-не курашларни ғалаба билан тугаллаб келаётгани йилма-йил, номма-ном барча далиллари билан ёзилган эди. Аммо Салим, ўттиздан ошаётган бўлишига қарамай, бирорта катта жангда отасидай жасорат кўрсатганми? Абулфазл ўз китобида бу саволга «йўқ!» деб жавоб берган эди. «Акбарнома» саҳифаларида отасининг жасоратлари улуғвор Ҳимолай тоғининг қорли тизмаларидай ястаниб кўринганда, Салимга оид воқеалар шу тоғ этагидаги

кичик тепаликларга ўхшаб турар, «туғилди», «уйланди», «ўғил кўрди», «Ажмирга ҳоким тайинланди» деган жўн гаплар билан таърифланар эди.

Салимни шунчалик ўкситадиган «Иқболнома»ни сарой аҳли, жумладан, Акбарнинг ўзи нуқул мақтайди. Бири: «Жаноб Абулфазл «Бобурнома» аъналарини давом эттиришлар, мураккаб такаллуфлардан воз кечмишлар, тиниқ, равон услубда асар ёзганлари таҳсинга сазовор!» — дейди. Яна бири Абулфазл ёзган уч жилдлик асарнинг «Бобурнома» каби жамият-у табиат тўғрисида қомусий маълумотлар берганидан мамнун бўлади. Фақат наботот, жуғрофия, тарих, давлат тартиби, турли касб-ҳунарлар таърифи, ҳатто бозордаги нарх-наволарга оид турли-туман қомусий маълумотлар билан бир жилдга сиғиши мумкин эмас эди. Абулфазл «Бобурнома» аъналарини ижодий давом эттириб, кашф этган янгилик шу бўлдики, қомусий маълумотлар «Ойини Акбарий» деб аталган алоҳида жилдга жамланди. Йигирма йил давомида Абулфазл Акбарнинг номидан турли мамлакатларга ва вилоятларга ёзган мактубларнинг энг муҳимлари «Муншоат» деб аталадиган учинчи жилдга киритилди.

Акбар бу уч китобни Ҳиндистоннинг шу даврдаги маданияти хазинасига қўшилган уч йирик гавҳар деб атади. Абулфазлга мамлакатнинг энг улкан олими — Алломий деган унвон берилди. — Алломийнинг ижодий жасорати тарихда қолмоғи керак! — деди Акбар ва энг яхши мусаввирларга топшириқ берди: — Абулфазл Алломий шоҳ асарини битириб, бизга келтириб берган кунига махсус бир сурат бағишлансин. Токи бу сурат Алишер Навоий ўз «Хамса»сини тугатиб, Ҳусайн Бойқарога келтириб топширган пайтини эслатадиган даражада мукамал бўлсин.

Акбар айтгандай қилиб, энг нафис ва гўзал бўёқлар билан чизилган бу суратни Салим кўрганда дилидаги эски рашк баттар хуруж қилди. Суратда Абулфазл ўзи ёзган икки жилд китобни икки қўлида тутиб, одоб билан чўкка тушиб ўлтирибди. Китобнинг учинчи жилди гилам устида навбат кутиб турибди. Тахт устидаги Акбарнинг бутун диққат-еътибори Абулфазлга қаратилган. У ўнг қўлининг икки бармоғини Абулфазлга кўрсатиб, нимадир демоқчи бўлади. Салимнинг фикрича, Акбарнинг икки бармоғини очиб кўрсатгани — «саройда Абулфазл икковимиздан яқин дўст йўқ» деган маънони билдиради. Отаси Салимдан ҳам кўра, камбағал оиладан чиққан қаёқдаги Абулфазлни баланд қўйишини бу сурат ҳаммага очиқ намойиш қилгандай бўлди. Салим гўё Абулфазлдан кейинги учинчи ўринга тушиб қолди. Бу ҳодиса унинг сирдош жонқуяри шайх Фаридга ҳам оғир ботди. Ҳозир мартабаси ошиб, Салимнинг ички беклари қаторига ўтган Алибек— Алберт Перейро ҳам шаҳзода учун куйинади. Мана энди Акбар ўша Абулфазлнинг гапига кириб, Салимдан Фарид Бухорийни ҳам тортиб олмоқчи ва Даканга бирга олиб кетмоқчи.

Шаҳзода рашк ва аламга тўлиб Аградан Ражастхонга жўнаб кетиш тайёрлигини кўраётган кун кечаси унинг хонайи хосига Алибек билан Фарид Бухорий секин кириб келишди. Алибек Перейронинг қўлтиғида кўк белбоққа ўралган оғиргина қўлёмза бор. Учови хонайи хосда холи қолганларида шайх Фарид қўлёмзани Алибекдан олиб, белбоғ ичидан чиқарди:

— Амирзодам, бу нарсани ҳозирча сиздан бошқа ҳеч ким ўқимаслиги керак.

— Ўзингиз ёзганмисиз?

— Йўқ, Абдуқодир Бадавний деган муаррих яшириқча битган экан. Буни содиқ бекингиз Алибек билар экан. Сиз тахтга чиққанингизда буни Бадавний сизга тақдим этмоқчи экан. Аммо бечора муродига етолмабдир. Кундузлари кутубхонада ўлтириб, «Рамаяна» билан «Маҳабхорат»ни таржима қилар эди. Кечалари мана шу махфий китобни ёзиб, тун-у кун тиним билмай ишлайвергандан сўнг шўрликнинг миясига қон қўйилиб оламдан ўтди. Алибек унинг ёзувларини дарҳол илкига олибдилар.

— Нечун буни махфий ёзган?

— Чунки Бадавнийнинг бу асари Абулфазлнинг «Иқболнома»сига қарши битилган, — деди Алибек. маълумингизким, Абулфазл ҳазрат отангизни нуқул улуғлайдир, мақтайдир, хатоларини айтмайдир...



— Бадавний отангизнинг тутган сиёсатига қарши эди! — деб Алибекнинг сўзини шайх Фарид давом эттирди: — Бадавний хусусан, Абулфазлни, Бирбални, шоир Файзийни ёмон кўрар эди. Бирбал ўлганда отангиз қанча кўз ёши қилганларини кўргансиз. Қаранг, Бадавний кўрқмасдан ёзибдир: «Бирбал жаҳаннамнинг итлар турадиган жойига кетди...»

Шоир Файзий юраги портлагандай бўлиб, тўсатдан вафот этган эди, иссиқ кунда то дафн қилгунларича жасади бироз қорайиб қолганди.

Бадавний бунга ҳам ўзича талқин қилиб: «Файзий исломдан қайтди, шунинг учун уни пайғамбаримизнинг арвоқлари уриб, қорайтириб юборган», деб ёзиб қолдирган эди. Фарид Бухорий Бадавний қўлёмасининг шунга ўхшаш жойларини топиб, Салимга бир-бир ўқиб бергани сари шаҳзоданинг дил яраларига малҳам қўйилгандай ёқа бошлади. Абулфазлнинг «Акбарнома»сидан топиб бўлмайдиган имон-у эътиқод курашининг тафсилотлари Бадавнийнинг «Мунтахаби таворих»ида эринмай ёзиб кетилган эди. Салим учун энг муҳими, Бадавний ҳам Фарид Бухорий ва Алибек каби шаҳзодага тарафдор экан. «Мунтахаби таворих»да Акбарнинг диндан қайтганини кўрсатадиган талай исбот-у далиллар келтирилганини ўқиган Салим: «Мусулмон давлатида подшо диндан қайтса уни тахтдан тушуриш савобдир», деган азалий урф-одатни эслади. Бу одат уни отасига қарши курашишга ҳақли қилиб кўрсатди.

— Дилим сезиб турибдир, амирзодам, — деди шайх Фарид овозини сирдошларча пасайтириб.

— Яқин йилларда давлат тизгинлари сизнинг илқингизга ўтгай. Отангизнинг суянган тоғи Абулфазлнинг зўр душмани бор. Рожа Бир Синх деган. Мол-мулкни Абулфазл мусодара қилган. Абулфазлдан қасд олишни кўнглига туккан Бир Синхни Алберт Перейро Салимнинг ҳузурига бошлаб келди.

— Шаҳзода, сиз отангизга ўхшамайсиз, — деди Бир Синх. — Томирингизда бизнинг ражпут қонимиз ҳам бор. Абулфазл сизга ҳам кўп алам ўтказганини жаноб Алибек айтиб бердилар. Агар келгусида менинг ота мулким бўлган Бундхелани ўзимга қайтариб берсангиз, мен Абулфазлни даф қилишим мумкин.

Салим хиёл ўйланиб турди-да:

— Қандай даф қилмоқчисиз? — деб сўради.

— Абулфазл Дакандан Аграга қайтаётган эмиш, — деди Алибек гапга аралашиб. — Йўлда, ўрмон ичида бир Синх уни саранжом қилиши мумкин. Шаҳзода, бир вақтлари сиз Абулфазлга қасос қайтиши муқаррарлигини айтган эдингиз. Энди шу башоратингиз рўёбга чиқсин!..

— Бир оғиз «ҳа» десангиз бас! — деди Бир Синх.

Салим шунча йилдан бери Абулфазлга қарши дилида тўпланиб келаётган аламли кеклар ва норозиликларни бир жойга йиғди-да:

— Ҳа! — деди. Алибек билан Бир Синхга шу етарли эди.

Абулфазл йигирматача одами билан келаётган пайтда Серонж деган жой яқинидаги ўрмонзорда Бир Синх уни икки юз ражпут йигити билан ўраб олди... Абулфазлнинг мулозимларидан Асадбек дегани Аграга тирик қайтиб, воқеани айтиб берди... Абулфазл икки йил давом этган Дакан юриши даврида оиласини ва ижодхонасини беҳад соғинган, тезроқ уйига қайтиш ва чала қолган асарларини ёзиб тугатиш иштиёқи билан шошилиб келмоқда эди. Бир Синх унга ўн баробар кўп навкар билан ҳамла қилганда Абулфазл қилич яланғочлаб, отдан йиқилгунча жанг қилди. Жон бергандан сўнг қарасалар, танаси ўн икки жойидан яраланган экан. Бир Синх унинг бошини кесиб, қонли салласига ўради-ю, Оллоҳобод қалъасида отасига қарши қўшин тўплаётган Салимга кўрсатгани олиб кетди.

\* «Иқболнома» кейинчалик «Акбарнома» деган ном билан машҳур бўлди. Дастлаб «Ойини Акбарий» ҳам шу китобга илова тарзида ёзилган.

Ўттиз икки йил бурун Акбар билан бирга Фатхпур-Секрига, ундан Лахўрга кўчган пойтахт милодий 1601-йилнинг ёзида яна Аграга қайтди. Жанубда ҳарбий ҳаракатлар тугамаган, янги кўшиб олинган Берар, Ҳамдеш, аҳмаднигор вилоятларини марказдан туриб бошқариш учун Агра қулайроқ эди. Бундан ташқари, Оллоҳободдаги Салимнинг исёнини даф қилиш учун ҳам шарқий вилоятлар билан сув йўли орқали боғланган Агра маъқулроқ эди.

Дакандан ғалаба билан қайтган Акбарни аграликлар карнай-сурнайлар, ранг-баранг гулшодалар билан кутиб олдилар. Илгари пойтахт кўчиб кетганда ҳувиллаб қолган қалъа атрофлари, Ҳашт Биҳишт, Зарафшон ва Гулафшон боғлари энди қайтадан безаниб, ораста тус олди. Шаҳарда бирдан одам кўпайиб, кўча ва хиёбонлар, раста ва бозорлар серҳаракат бўлиб кетди.

Пойтахт қайтиб келганидан аграликлар хурсанд. Бироқ Акбарнинг ўзи кийимлари остида яширин яраларни кўтариб юрган одамдай хазин ва изтиробли. Ёши олтмишга кириб, қадди гўё бирдан букила бошлагандай энгашиброқ юради.

Ноқобил фарзандлар ота қаддини қандай букиши мумкинлигини, юзма-юз олишувларда енгилган ғанимлар ўғилларининг тантиқлигидан фойдаланиб, қанчалик қақшатқич зарбалар беришини Акбар энди билмоқда.

Муроднинг интиҳосиз майхўрликлардан оқтутқалоқ бўлиб йигит ёшида ўлиб кетгани мусибат устига қўшилган бир маломат бўлди. Нима қилса ҳам жигарбанди, Акбар Муроднинг хокини узоқ Бурхонпурдан Аграга олиб келиб, Искандар деган жойга қайтадан дафн эттирди ва қабрини қучоқлаб видолашди.

Унинг энди қолган ўғиллардан умиди йўқ. Дониёл ҳам ҳар куни ичмаса туролмайдиган бўлиб қолган. Отасининг давлати соясида эрка ўсган болалар мўрт бўлишини Акбар Муроднинг бевақт ўлимида кўрди. Даканда қолган Абдурахим куёви Дониёлга қачонгача кўзқулоқ бўлади? Ўз ўғилларидан юз чандон содиқроқ, иродалироқ бўлиб чиққан Абдурахим Акбарга бошқа ташвишларни бартараф этиш учун ҳам керак. Уни Дониёлнинг олдидан чақириб олса, кичик ўғилнинг аҳволи нима бўларкин? Салим-ку, отасига қарши очикчасига исён кўтарди.

Акбарнинг ўзи ҳам қариганда ҳали шимолга, ҳали жанубга кўшин тортиб, фотиҳликка бунча берилмаса, ўғилларининг тарбиясига кўпроқ вақт ажратса бўлмасмиди? Агар Мурод Даканга юборилмаганда, ота-онасига яқинроқ бир жойда яшаганда балки уни қутқариб олиш мумкин бўларди? Акбар бу аччиқ ҳақиқатдан сабоқ чиқариши ва қолган умрини тинч ўтказиши керак эмасми? Унинг абадий уйқуга кетадиган пайти ҳам унча узоқ эмас... Акбар шу ўй таъсирида Искандар деган жойдаги кенг, текис ер майдонининг атрофига девор олдирди ва узоқ яшайдиган дарахтлар эктирди. Сўнг хотини Жодҳа Байга бу жойни махсус кўрсатди:

— Марями Замон, бу дунёга ҳаммамиз ҳам меҳмонмиз. Умрим битса абадий маконим мана шу ер бўлсин...

Ўғли Салим отасига қарши исён кўтарганидан Жодҳа Бай жуда эзилиб юрган эди. Уйга қайтганларида бирдан кўзига ёш олди.

— Сиз Салим туфайли бундай ғамгин гапларни айтмоқдамисиз, ҳазратим? Аммо Салимни мен туққанман! Ўғил туфайли бу дунёдан кечмоқ керак бўлса, аввал мен кечай! Менга рухсат беринг, Оллоҳободга ўзим борай! Агар Салим сизга қарши қилич кўтарса, ўша қиличга мен аввал ўзимни тутай! Майли, мени ўлдирсин-у кейин билганини қилсин!

Йиғлаб айтилган бу сўзлар Акбарни ларзага келтирди. У Жодҳа Байни бағрига босди-да, ўртаниб дил ёрди:

— Марями Замон, менинг гуноҳларим сизникидан кўпроқ! Шоҳлик удумлари қуриб кетсинки, мен-у сизни оилавий бахтдан маҳрум қилди. Шу удумга бўйсуниб ўғилни тўрт ёшидаёқ сиздан айирдим, Фарид Бухорий каби мураббийларга ишониб бердим! Ўғил тарбиясига кўпроқ қунт қилмаганимдан энди минг пушаймонмен! Болага қанчалик меҳр-у эътибор берсанг, у ўшанчалик сеники бўлур экан. Биз беролмаган меҳр-у эътиборни бошқалар берса, бола ҳам

ўшаларники бўлиб кетар экан! Мен бу аччиқ ҳақиқатни энди билмоқдамен. Қайси бир гуноҳимни айтайки, Салим ҳаммасини кўпайтириб, шишириб, ўзимга қарши зарбага айлантормоқда! «Екканингни ўрасен!» деганлари рост экан! Шахсий ҳаётда қандай гуноҳлар эккан бўлсам, энди ўғлим орқали шуларнинг ёмон оқибатларини ўрмоқдамен. Марями Замон! Менга қўшилиб сиз ҳам қилмаган гуноҳларингизнинг азобини тортмоқдасиз! Бу не кўргилик-ки, руҳим гуноҳларга тўлган танамдан безор бўлди! Шунинг учун бу беш кунлик дунёдан тезроқ кетгим келмоқда!

Рани Жодҳа Бай Акбарнинг бағрида юм-юм йиғлар:

— Суянган тоғимизсиз, бизга раҳм қилинг! — дерди. — Ҳали ҳам менга ижозат беринг. Бориб Салимни бошлаб келай!..

— Салимга рожа Рам Дасни элчи қилиб юбордим. Жавобини билайлик... Кейин!..

Акбар Дакандан қайтиши керак бўлган Абулфазлни ҳам кутмоқда эди. Ора узоқ, отда қирқ кунлик йўл, Абулфазлнинг ҳаяллашини Акбар шундан деб билар, унинг ўлдирилганини хаёлига ҳам келтирмас эди.

Лекин зилдай оғир ҳислар вужудини босиб ётар, руҳи тушкун, бўлажак мақбара режаси хаёлидан нари кетмасди.

Уйқусиз тунда ўзи қўйиладиган мақбаранинг хомаки режасини чизди-ю, эртаси куни бош меъморни маслаҳатга чақирди.

— Мавлоно, ўлим ҳақ. Эс борида этакни ёпмоқчимен. Замонлар ўзгарди. Бу обида ота-боболаримизга қўйилган мақбаралардан бошқачароқ бўлмоғи керак.

Нозиктаъб меъмор тирик одам билан унинг бўлажак қабри ҳақида гаплашишдан аввал жуда тортинди. Лекин Акбар ўз мақбарасининг баланд пештоқлари Самарқанд обидалари каби ранг-баранг бўлиши кераклигини, фақат кошнлар ўрнига рангли тошлар тарашланиб, қандай гулчин қилинишини айтгани сари, меъморни унинг ғоясидаги янгилик ўзига тортди-ю, ўнғайсизлиги тарқаб кетди.

Дехлидаги Ҳумоюн мақбарасининг миноралари йўқ эди. Акбар ўз мақбарасининг тўрт томонига оқ мрамрдан тўртта баланд минора ясашни буюрди. Ҳумоюн мақбараси қурилганда Акбарга ҳаёт ҳозиргидан бехатарроқ туюлар эди. Шунинг учун Дехлидаги обиданинг атрофи очик, унга бирваракай ўнлаб одамлар кириб чиқиши мумкин. Аммо янги маслак эълон қилингандан бери Акбарнинг ғоявий душманлари кўпайиб кетди, ҳатто тўнғич ўғли ўшалар томонга ўтди. Ўзи тириклигида шунчалик хуруж қилаётган ғанимлар Акбар оламдан кўз юмса, қабрини бузишдан ҳам тоймайди. Мақбарани ҳимоя қилиш осон бўлсин учун сағанага кириладиган узун мрамр йўлакни фақат икки киши ўта оладиган торликда режалаштирди. У бешинчи қаватга қўйиладиган қабр тоши ёнига бисотида бор камёб Лаъл ва гавҳарларни сангфарш қилиб ўрнатиш ниятида эди. Бу нодир жавоҳирларни қўриқлаш\* осон бўлиши учун юқориги ошиёнга чиқадиган тош зиналар тарҳини ҳам фақат битта одам сиғадиган даражада тор қилиб чиздирди.

Акбар ўзига мақбара қурдирмоқчи эканини эшитган Ҳамида бону ўғлининг хилватхонасига кирди-ю, унинг сағана тарҳини чизиб ўлтирганини кўриб даҳшатга келди:

— Сизга не бўлди, шоҳ ўғлим? Ҳали мен, онангиз, тирик юрибмен. Танграмга шукур, етмиш тўққизга кирдим. Сиз аввал менинг ёшимга боринг... Марями Замонга васиятнома сўзлар айтибсиз, эшитганидан бери йиғлайдир!.. Менинг ҳам дилимда ғулғула!..

— Бу ўткинчи дунёга ҳеч ким устун бўлолмас экан, онажон. Вазиятни кўриб турибсиз. Тарҳ чизишга бошқа бўш вақтим бўлмайми, йўқми, билмаймен!

Бу мақбара Акбарнинг сўнги меъморлик асари бўлишини унинг дили сезиб турарди.

— Ниятни яхши қилинг, болам. Ахир саксон, тўқсонга борганлар йўқми? Неварангиз Хисрав ўн бешга кирди. Эндиги йил уйлантиргаймиз. Азиз кўканинг кичик қизига меҳри бор экан.

Унаштириб қўяйлик. Хуррамжон ҳам ўн бирга кирди. Тўйлар қилинг, сиз ҳам менга ўхшаб эвара, чевара кўринг!

Баданидан эти қочиб, муштдеккина бўлиб қолган Ҳамида бегимнинг руҳи ҳали ҳам тетик, ҳассага суянмасдан гавдасини тик тутиб юрибди. Онаси неваралардан, тўйдан гапириб, ахири, Акбарнинг хаёлини оғир ўйлардан четга тортди.

Бирга туғилиб ўсган содиқ тенгдоши Азиз кўка билан қуда бўлиш Акбарга ҳам ёқимли туюлди. Дакан юришида икки йил бобосининг ёнида бўлиб, унга жуда ёқиб қолган Хисрав ва Хуррам отасидан кўра Акбарга кўпроқ ён босар эдилар. Хисравни Азиз кўканинг тўртинчи хотинидан туғилган кичик қизига унаштирган кунлари зиёфат пайтида Қиличхон Андижоний:

— Жаноби хони аъзам, — деб Азиз кўкага тегишди, — ҳазратим неvara уйлантирмоқчилар. Сиз, тенгдошлари бўлатуриб, ҳали ҳам қиз чиқариб юрибсиз?

— Сал кечикканмиз-да, жаноби Қиличхон. Бўлмаса бизда ҳам олти ўғил, олти қиз, эллиқдан ортиқ неvara бор. Ҳинд аёли жуда болажон бўлишини қирқдан ошганда билиб қолдик. Кенжа қизимиз Ҳинд хотинимиздан туғилган.

— Биринчи аёлингиз эронлик эди-ку.

— Ҳа, эронлик хотиннинг тили жуда ширин, суҳбатлашиб роҳат қилурмен. Мовароуннаҳрлик хотиним ҳамманинг бошини қовуштириб, ҳукмрон бека бўлиб турадир. Ундан ўзим ҳам ҳайиқурмен!

Бу гапга Акбар ҳам кулиб юборди. Ёр-дўстлар даврасидаги ҳазил-мутойибадан, неваралари Хисрав ва Хуррамнинг беғубор, маъсум меҳридан Акбар энди сал яйраб, аввалги ғамларни хаёлидан узоқлаштира бошлаган кунларда яна бир мусибатли хабар Асадбек қиёфасига кириб эшилк тақиллатиб келди. Абулфазлнинг ўлимини Акбарга қандай айтишни билмай қолдилар. Шунда саройнинг Ҳожи Жаҳон деган энг нуроний мўйсафиди елкасига кўк фўта ташлаб, унинг ҳузурига ғамгин юз билан кирди.

— Сизга қувват берсин, ҳазратим! — деб бошлаган сўзидан ва кўк фўтадан яна бирон бахтсизлик бўлганлигини Акбар сизди. Юраги «шиғ» этиб:

— Не бўлди, мавлоно?.. — деб сўради.

— Жаноби Абулфазл... Худо раҳмати...

— Абулфазл?! Қачон? Ким айтди?!

Асадбекни Акбар ҳузурига чақирдилар. Абулфазлнинг ўлган жойида фақат танаси қолганини, бошини кесиб Оллоҳободга олиб кетганларини эшитганда Акбарнинг баданидан «лоп!» этиб олов чиқиб кетгандай бўлди:

— Ў, номардлар! — деб кичқириб юборди. — Салимга тахт керак бўлса, мени ўлдирсин эди! Абулфазлда не айб?! Ў, номардлар!..

Ўттиз йил давомида ҳаётнинг барча аччиқ-чучукларини бирга татиган дўсти, ҳамма алғов-далғовларни бирга бошдан кечирган сафдоши энди йўқ! Акбар суянган устунни қулаган уйдайдларзага тушиб ўкириб йиғлади:

— Тилаб олган ўғлим!.. Ўзимдан чиққан бало!.. Бунга қайдан даво излайин!..

Асафхон бошлиқ уч минг сараланган навкарлар Серонж томонларга бориб, ўрмонни тит-пит қилиб, Бир Синхни излашди, аммо топишолмади. Уни Салим Оллоҳобод томонларда яшириб юрибди! деган махфий ахборот келди.

— Ўғил билан жанг қилиш тақдиримда бор экан! — деди Акбар саркардаларни машваратга йиғиб. — Икки юзта ҳарбий кема тайёр қилинсин. Оллоҳободга ҳам сув йўлидан, ҳам қуруқликдан ҳамла қилурмиз. Мингта фил, ўттиз минг отлиқ аскар икки ой ичида тахт бўлсин! Салимнинг ҳарбий кучлари бундан ҳам ортиқ эди. Акбарга қарши кўп марта исён кўтарган Жаунпур, Бихар ва бошқа шарқий вилоятлар ҳозир Салимни подшо деб тан олган, олиқ-солиқдан тушадиган олтин-кумушларни унинг Оллоҳободдаги хазинасига келтириб тўкишар, юзлаб филлар, от-уловлар ва бошқа совғаларини ҳам Салимга пешкаш қилишар эди. Шаҳзода ҳозир бойиб кетган, аскарларининг сони ҳам қирқ мингдан ошган, шунинг учун отасидан тап тортмас эди.

Ота-бола бундай катта кучларни майдонга чиқариб уруш қилса оқибати қанчалик ёмон бўлиши

оналарни даҳшатга келтирди. Ҳамида бону бетоб бўлиб ётиб қолди. Акбар онасини кўргани борса, Салима бегим билан Маряма Замон—Жодҳа Бай қайноналарининг тўшаги ёнида ўлтирган эканлар.

— Онажон, сизга не бўлди?

— Уйқу йўқ. Оёқ-қўлдан дармон кетди. Туролмай қолдим.

— Ҳаким Мисри дармонга киритадиган даволар қилсин. Яхши бўлиб кетгайсиз.

— Шоҳ ўғлим, менга Ҳаким Мисри эмас, фақат сиз шифо бермоғингиз мумкин.

— Мен? Айтинг, қани...

— Шунча йил умр кўрганим аввало худодан бўлса, сониян сизнинг яхши фарзанд чиққанингиздандир. Лекин энди Оллоҳободга қўшин тортмоқчи эмишсиз. Шунини эшитгандан бери дилим безовта, вужудим вайрон. Ахир ўйланг: ота-бола урушида ғолиб бўлгайми? Қайси томон енгилса ҳам бизга бахтсизлик келтирмагайми? Самарқанддаги Улуғбекнинг ўз ўғли Абдуллатиф билан урушгани не оқибатга олиб келганини бир эсланг!

— Ахир бу нобакор ўғил муомалага кўнмаса не қилай, онажон? Яхшиликча ҳузуримга қайтсин, айби бўлмаса исбот қилсин, деб рожа Рам Дасни Оллоҳободга элчи қилиб юбордим. Рад жавоби олиб келди. Қирқ йил жон чекиб ягона давлат туздим, неварангиз уни иккига бўлиб парчаламоқда!.. Бегуноҳ Алломийни қасддан ўлдиртирса, қотилни яшириб юрса!.. Йўқ, мен унга жазо бермагунча тинчиёлмаймен!..

Маряма Замон Акбар қаршисида чўкка тушиб, қўлларини кўксига қўйди:

— Ҳазратим, ёмон одамлар ораларингизга нифоқ солмишдир! Салим Абулфазлни ўлдиртирганига мен ишонмаймен! Салим бундай қилиши ақлимга сиғмайдир! Мана, Салима бегим ҳам айтсинлар!

Муроднинг ўлиmidан сўнг сочлари оппоқ оқариб, нуроний кампирга айланиб қолган Салима бегим Акбарга юзланди:

— Мен ёлғиз ўғлимдан жудо бўлдим. Бошимга оғир кун тушганда Маряма Замон туғушган синглимдай ёнимда турди. Шаҳзода Салим ҳам «мен сизга ўғил эмасменми?» — деб неча марта дилимга таскин берди. Раҳматли катта момомиз Моҳим бегим ўғайлик балосидан мудом баланд турар эканлар. Ҳиндол мирзони ўз ўғилларидай тарбия қилган эканлар. Ҳазрат онангиз ҳам бизни ўша улуғ момодан ибрат олиб, иноқ бўлишга ўргатдилар. Мен ҳам шаҳзода Салимга меҳр қўйганмен, шеър ўргатганмен, уни ўз ўғлимдан зиёд парвариш қилганмен!

— Бу рост! — деди Маряма Замон. — Шайх Бобо\* ҳам бегимни мендан зиёд ҳурмат қилур.

— Шунинг учун, — деб Салима бегим Акбарга қараб давом этди, — агар ваколат берсангиз, мен Оллоҳободга элчиликка борай. Аминменки, Абулфазлнинг ўлимида шаҳзода Салимнинг иштироки йўқ. Ота-болани уруштиришдан манфаатдор бўлган қора кучларнинг тўхмати бу! Акбарнинг ўзи ҳам бунинг тўхмат бўлишини жуда истарди, ўшанда унинг бир алами икки бўлмасди.

Ўғли ўйланиб қолганини кўрган Ҳамида бегим Салимага ён боса бошлади:

— Бир вақтлар раҳматли Хонзода бегим Аградан Лахўрга элчи бўлиб бориб, оға-ини урушини бартараф қилган эди. Салима ҳам ҳозир ўша доно кайвонининг ёшида. Ўзи ҳам йил сайин Хонзода бегимга ўхшаб бормоқда. Кечиримли бўлинг, шоҳ ўғлим. Бобур бобонгиз — «улуғлар кўтаримлик бўлғай» деб бежиз айтмаганлар!

Оллоҳобод Жамна билан Ганга қўйиладиган жойда, Аградан отда салкам бир ойлик йўл. Салима бегим шаҳзодани ўғай кўрмай, шундай узоқ сафарни ва мушкул элчиликни зиммасига олмоқчи экани Акбарга катта бир фидойилик бўлиб кўринди. Онасининг беморлиги-ю Маряма Замоннинг дардларига ҳам даво шу эканини Акбар сизди. У Салима бегимга уч юз кишилик қўриқчи аскар ва бошқа ҳамма керакли нарсаларни бериб Оллоҳободга жўнатди.

Орадан уч ойлар ўтди, савр ойи кириб, ҳинд иссиқлари авжига чиқа бошлаган кунларда Оллоҳободдан хушxabар келди. Катта амир-у саркардалар бориб кўндиролмаган шаҳзодани Салима бегим Аграга отаси билан ярашишга кўндириб, олиб келмоқда эди. Келини даҳшатли

уруш хавфини бартараф қилганидан суюнган Ҳамида бегимнинг беморлиги ҳам эсидан чиқиб кетди. У келини ва надималарини ёнига олиб, Аградан маҳофада пешвоз чиқди-да, Салима бегимни шаҳардан ўн мил нарида кутиб олди.

Шаҳзода Салим отасига атаб саккиз юзта фил, бир карвон туяга юк бўладиган олтин ва турли совғалар олиб келди. Ўғлининг бош эгиб таъзим қилганидан ва катта совғалар келтирганидан кўнгли ийиган Акбар уни бағрига босиб кўришди. Лаъл ва гавҳар қадалган қимматбаҳо саллаларидан бирини Салимнинг бошига кийдирди. Ярашишнинг охири тўйга уланиб кетди — Салимнинг тўнғич ўғли Хисравни Азиз кўканинг қизига уйлантирдилар.

Ота-бола урушининг олдини олган оналар ва бошқа хайрихоҳлар, Абулфазлнинг ўлимида фақат Бир Синх айбдор, деб Акбарни ишонтирган бўлсалар ҳам, лекин дилининг бир четида тошдай тугун ҳамон ечилмай турар эди. Акбар тасвирхонага Салим билан бирга кирган куни унга Абулфазлнинг суратини кўрсатди. Икки қўлида иккита китобни ушлаб турган Абулфазлнинг кўзлари тўла нур, лаблари қатида неклик, у ҳамон тирикдек ва ҳозир гапириб юборадигандек кўринди.

Шу пайтда унинг қонли салласига ўралган кесик калласи, қилич теккан пешонаси Салимнинг кўзига қайта кўришиб кетди. Суратдаги Абулфазл қоғоз юзидан туриб келиб, шаҳзоданинг ёқасидан оладигандек ва уни Акбарга тутиб берадигандек туюлди. Салимнинг ранги ердай ўнгиб:

— Йўқ, йўқ, Бир Синх ўзи қилган бу ишни! — деб юборди.

— Ундоқ бўлса... нечун Бир Синхни Оллоҳободда яшириб юрган эмишсиз?

— Бир Синх Меварга қочиб кетмишдир! Кўрган одамлар айтди: тоғларда сизга қарши исён кўтарган Амар Синх уни ўз паноҳига олмишдир.

— Лекин сизнинг Бир Синх билан тил бириктирганингиз ҳақидаги овозалар ҳали ҳам босилгани йўқ. Агар бу чиндан тўхмат бўлса, фош қилмоғингиз керак. Неча минг қўшин керак бўлса берай, Мевардаги исёнчиларга қўшилган Бир Синхни тутиб келинг.

Отаси Абулфазлни унутолмаслигини, унинг руҳи ва хотираси ҳамиша ораларига ихтилоф солишини Салим жуда оғриниб ҳис қилди. Отаси учун Салим Оллоҳободдан келиб узр сўрагани етарли эмас эканми? Энди яна Мевар тоғларига қўшин тортиб бориб, Абулфазлнинг қотилини тутиб келиши қолганмиди? Лекин у дилидан ўтган бу норозиликни отасидан яширди. Тил учида:

— Фармонингиз бош устига! — деб таъзим қилди: — Фақат ижозат берсангиз, аввал бир Оллоҳободга борсам. Асосий кучларим ўша ёқда қолган. Ҳаммасини йиғиб келсам-у кейин Меварга қўшин тортсам...

Акбар бунга ижозат берди. Салим Оллоҳободга бориб олгандан кейин Мевар юришидан бош тортди. Ҳозир унинг ўз саройи ва катта қўшини бор эди. Кимки Акбар билан чиқишолмаса Оллоҳободга бориб Салимдан паноҳ топарди. Орадан кўп ўтмай Салимнинг тарафдорлари Оллоҳободдаги масжиди жомеда хутбадан Акбарнинг номини олиб ташладилар.

Шайх Рукниддин Салимнинг номини хутбага қўшиб ўқигани оғиздан оғизга ўтиб, Акбарнинг қулоғига ҳам етиб келди.

\* Кейинчалик Акбар қабри ёнидаги бу нодир жавоҳирларни инглиз мустамлакачилари пичоқ билан кўчириб олиб кетадилар.

\* Ш а й х Б о б о — шаҳзода Салимнинг уйда айтиладиган номи.

\* \* \*

Ота ва ўғил низоси кун сайин улканлашиб, гўё баланд бир тоғга айланиб кетди.

Акбарнинг жияни бекор қилгани, турли эътиқодларни баробарлаштиргани, қирқ йил давомида жорий этган бошқа ислохотлари жуда кўп диндор-у амалдорларни аввалги имтиёзларидан

маҳрум этган эди. Уларнинг назарида, Акбарнинг янгича сиёсати тоғнинг кунгай томони каби жазирама, нам турмайдиган, ўрмон ўсмайдиган сувсиз чағат бўлиб кўринарди. Мулла-имомларнинг эски имтиёзларини тиклаётган Салим эса гўё тоғнинг ёмғир кўп ёғадиган кўкаламзор, серсув терскай томони бўлиб туюларди. Шунинг учун улар Салим томонга ёпирилиб ўтиб борар эдилар. Тарафдорлари кун сайин кўпайиб кетаётганидан дадилланган Салим ўз номига олтин тангалар зарб эттиришга тушди. Бу тангалардан дини илоҳийнинг тимсоли бўлган «Аллоҳу Акбар» иборасини олдириб ташлади. Унинг ўрнига Акбардан олдинги даврда олтин тангаларга зарб этиладиган калимаи шаҳодатни қайта ёздирди. Савдогарлар билан бирга бутун мамлакатга тарқаётган бу тангалар эски мусулмонободни кўмсаб юрган Акбарнинг ғанимларини жонлантириб юборди. Агар қўйиб берилса, Оллоҳободдаги жунбиш Панжоб-у Гужаратга, Кобул-у Сингда ҳам тарқаши муқаррар эди.

Акбар бу фалокатнинг олдини олиш учун бултур тўхтатилган Оллоҳобод юришини қайта бошлашга мажбур бўлди. Банголадан қайтган Ман Синх ва Дакандан чақирилган Абдурахим хони хонон қирқ минг отлиқ аскар, беш минг филни қуруқликдан шарққа томон бошлаб кетдилар. Акбарнинг ўзи Жамнада саф тортиб турган икки юз ҳарбий кема билан борадиган бўлди. Одатга биноан, узоқ юришга кетишдан олдин онасидан оқ фотиҳа олиш учун Ҳамида бегим турадиган кўшкка йўл олди.

Салима бегимнинг элчилиги ота-бола урушини фақат бир йилгина орқага сурганини, орадаги ихтилофнинг илдизлари жуда чуқур эканини, Акбар Оллоҳобод исёнини бартараф қилмай туролмаслигини энди онаси ва хотинлари ҳам тушуниб қолишган, уни қайтаришга кучлари етмас, фақат куйиниб йиғлашар эди. Ҳамида бегим яна хасталаниб қолган, Акбар кирганда орқасига ёстиқ қўйиб, деворга мажолсиз суяниб ўлтирар эди. У ўғлини кўпроқ ёнида тутиб тургиси келиб, узоқ хотираларга берилди, Жамна бўйларида қандай чавгон ўйнагани, Тар саҳросида қанча вақт саргардон бўлгани, Қазвин-у Кобул, Бҳира-ю Кашмир — ҳаммасини тўхтаб-тўхтаб, бирма-бир эслаб чиқди.

— Шоҳ ўғлим, бобурийлар хонадонидан энг кексаси — фақат мен қолдим, — деди. — гулбадан бегим бултур яраш-яраш бўлган фараҳли кунларда оламдан ўтганига ҳозир менинг ҳавасим келур... Саксонга кирганда умримнинг энг тахир даври бошлангай, деб ҳеч ўйламаган эдим, Болажоним!..

Ҳамида бегим кўз ёшини оқ доқа рўмолининг учи билан секин артиб қўйди.

— Насиб қилса, бу тахир кунлар ҳам ўтгай, онажон! Яна фараҳли дамларга етгаймиз...

— Акбаржон, бутун умр мен сизга омад тиладим, мағлубиятингизни кўрмайин, дедим! Илоҳим, ота-бола икковларинг ҳам кетимда қолинглар, доғларингни кўргилик қилмасин! Шу гал кўнглим жуда безовта!..

Акбар онаси билан қучоқлашиб хайрлашар экан:

— Кўп хавотир бўлманг, ҳали яна кўришгаймиз!— деди.

У туғилгандан бери бор бўлган онаси ҳеч қачон ўлмайдигандек, абадий собит турадигандек туюларди. Лекин Акбар кемага тушиб, Оллоҳобод томонга икки кун сузар-сузмас шум хабар уни қувиб етди. Қуруқлик йўлдан шошилиб келган чопар Акбарга Салима бегимнинг мактубини тутқазди:

*«Ҳазрат онамлар изтироб чека-чека беҳол бўлиб йиқилдилар. Охирги айтган сўзлари Сизнинг номингиз бўлди. Кечадан бери тилдан қолдилар. Фақат кўзлари очиқ, атрофга термулиб сизни излайдилар. Ҳазратим, жон беролмай қийналаётган улуғ онангиз ҳурмати, тезроқ етиб келинг.*

*Завжангиз Салима бегим!»*

Акбар дарҳол кемадан тушиб отланди-ю. Аграга қайтди. Ўша заҳоти Рани Жодҳа Бай Оллоҳободдаги Салимга мактуб йўллади:

*«Ҳазрат отангиз, ҳарбий юришни тўхтатиб, Аграга қайтдилар. Мен Сизга берган оқ сутимга рози бўлишимни истасангиз, сиз ҳам улуғ бувингиз билан видолашиш учун тез Аграга келинг. Бу ўткинчи дунёда яхши от қолдиринг, жоним болам! Ёш тўла кўзлар билан йўлингизга нигоронмен.*

*Онангиз Рани Жодҳа Бай».*

Акбар ярим кечада саройга етиб, Ҳамида бегим ётган хонага кирди. Ранги қонсиз, кўзлари юмук онасининг ёнида чўккалаб, унинг озғин танасини чойшаб билан бирга қучди-да: — Онажон! — деб секин чақирди.

Ёлғиз ўғлининг овози Ҳамида бегимни гўё нариги дунёдан қайтариб олиб келгандай бўлди. Кўзини мажолсиз очди-ю, тепасида Акбар турганини кўрди. Шунда хира кўзлари нурга тўлиб бир ёришди, аммо тили гапга келмади. Акбарни тирик кўргани она учун сўнгги тасалли бўлди. Илҳақлик тутиб турган жон энди узилди-ю, очиқ кўзлар тез сўна бошлади.

Оллоҳободдаги Салим ҳам уруш ҳаракатларини тўхтатиб, бувисини дафн қилишга келаётгани атроф вилоятларга маълум бўлди. Ҳатто ўз ўлими билан фалокат урушнинг олдини олган Ҳамида бегимга бутун мамлакат аза тутди. Унинг тобутини Аградан Деҳлигача юз минглаб одамлар кузатиб қўйдилар. Бегимнинг жасади ўзи қурдирган Мирзо Ҳумоюн мақбарасининг ўнг қанотида дафн этилди. Одатга биноан, унинг қабри устига қўйилган мармар тош юзасига тўрт қиррали мўтабар белги тарашланди. Бу белги Ҳамида бонунинг тўрт фарзанд кўрган она эканини билдирар эди.

Оллоҳобод узоқ бўлгани учун, Салим орадан ўн беш кунлар ўтгандан сўнг Деҳлига етиб борди. Ҳиндистон одатига биноан мотамсаро оқ кийим кийиб, бобоси ва бувисининг мақбарасини зиёрат қилди. Сўнг Ҳамида бегимнинг Аграда ўтказилаётган «йигирма»сига йўл олди.

Салимнинг қўшинсиз келгани Акбарга яхшилик аломати бўлиб туюлди. «Йигирма»га келганлар тарқагач, у ўғлини хонайи хосига таклиф қилди-ю, қаршисига ўтқазди.

— Хайриятки бу гал дилингизда меҳр-у оқибат ғолиб келибдир, — деди. — Онам раҳматли ўз ўлими билан аввало, сизнинг истиқболингизни қутқарди, амирзода!

Салим кинояли илжайди:

— Ҳазратим, нечун фақат мени?.. Сиз умр бўйи худди афсонавий Рустами дoston каби мағлубият кўрмай келмоқдасиз... Агар Рустамнинг шундай халоскор онаси бўлганда, эҳтимол, ўғли Сухроб ҳам уни енголмаган бўларди!..

Акбар ўғлининг нима демоқчилигини тушунди-ю, овозини таҳдидли пасайтириб сўради:

— Э, ҳали сиз Сухроб бўлиб мени енгишингизга ишонганмидингиз? Наҳотки сиз билан Сухробнинг орасида қанчалик катта фарқ борлигини билмайсиз? Сухроб умр бўйи отасини кўрмай ўсган, уни танимай, билмай ҳалол олишган! Аммо отасининг эркаси бўлиб, кўзининг ёғини еб ўсган шаҳзодалар кўра-била туриб падаркушлик қилганда олти ойдан ортиқ подшо бўлмаслигини тарих қайта-қайта исбот этган-ку! Энг охирги далил — отасига қарши тажовузлар қилган туронлик Абдумўмин ҳам Абдуллахондан кейин олти ой подшолик қилар-қилмас боши кесилганини эшитганмисиз?

— Эшитганмен, кўп оташин бўлманг, ҳазратим! Отага қарши қилич кўтарган ўғилнинг давлати узоққа бормаслигига мен ҳам энди аминмен.\* Шунинг учун, мана, қўшинсиз, қуролсиз, бош эгиб ҳузурингизга келдим.

— Хўш, қани, тилагингиз недур?

— Ҳазрат отажон, мен ҳам ўттиз бешга кирдим. Ўғлим Хисрав фарзанд кўрди, мен энди неварали, сиз чеварали бўлдингиз. Мамлакат жуда улкан бўлиб кетди, уни бошқариш сизга ҳам қийин. Бу борада Шоҳруҳ мирзо билан ўғли Улуғбекнинг тажрибалари бизга мос келмоғи мумкин. Ота Ҳиротда, ўғил Самарқандда бўлгани каби сиз Аграда бош бўлиб турсангиз, фақир



Оллоҳободда шарқий вилоятларни идора этсам...

— Демак, сиз Мирзо Улуғбекдек мустақил подшо бўлмоқчисиз! Аммо ёшингиз шунчага кириб, неварали бўлиб, Улуғбек қилган буюк ишларнинг қайси бирини қилдингиз? Расадхона-ю мадрасалар қурдингизми? «Зичи Кўрагоний»дек кашфиётлар қилдингизми? Оллоҳободда сиз ўзингизга сарой қилиб олган қирқ устунлик улуғвор қасрни ҳам биз қурдирганмиз! Сиз тайёрига айёр бўлиб, кайф-у сафо қилиб юрибсиз!

Акбар ўз дилида йиллар давомида ўғлига қарши тўпланиб юрган дард-у аламларни бирваракай тўкиб солди.

— Агар сиз менга тўғаноқ бўлмаганингизда, фарангиларни жанубдаги Гоа-ю Дамандан аллақачон қувиб юборган бўлардим! Улар бизнинг ички низоларимиздан фойдаланиб энди Банголанинг жанубида ҳам пайдо бўлишди. Хугла деган бандарни ўзлариники қилиб олишди. Агар сиз менга ёрдам берганингизда, Турондаги хайрихоҳларимизнинг истиқболи ҳам бошқача бўларди! Биз бу ерда ўзимиз билан ўзимиз овора бўлиб қолганимиз учун қаёқдаги аштархонийлар Бухоро-ю Самарқанд тахтини аллақачон эгаллаб олдилар. Шунча ёмонлик қилганингиз озмидики, мана бу тангалардан менинг номимни олиб ташлабсиз!

Акбар зарбоф кўрпача тагидан бир сиқим олтин тангани олиб ўғлининг устига сочиб юборди:

— Мен эллик йил жон чекиб, амалга оширган неқ ишларни наҳотки тилаб олган ўғлим шунчалик ноинсофларча барбод қилса?! Яна бунинг устига Абулфазлдек энг суянган дўстимнинг бошига етса?!

Салим сўнги гапдан дир-дир титрай бошлади. Акбар унинг гуноҳкорлигини шундан ҳам сезди-да, қаттиқ қарсак чалди. Эшик ортида турган иккита девқомат йигит тез кириб келишди.

— Олинг буни! — деб Акбар йигитларга буюрди: — Ғулхонага элтиб ҳибс қилинг! Жазосини тортсин!

Танаси латтадай бўшашиб қолган Салимни хизматкорлар икки қўлтиғидан олишди, қасрнинг бир четидаги ғулхонага олиб бориб, қамаб қўйишди.

Подшоҳ оиласининг чўмиладиган жойи бўлган ғулхонанинг ичи нам, деразаси йўқ. Деворлари мрамрдан, оёқ остиларига рангли тошларни чиройли қилиб териб санғфарш қилишган. Дам оладиган хонасига хушбўй атирлар сепилган, гулдор гилам ва кимхоб кўрпачалар тўшалган. Лекин ҳозир ёмғир фасли, бунинг устига ғулхона ўзи нам, ҳамма нарса зах тортиб қолган. Сочиқларнинг ҳўли қуримаган. Одамлар баданларининг кирларини ювган шу жойда кеча-ю кундуз қамалиб ўлтириш таъби нозик шахзода учун чидаб бўлмас қийноққа айланиб кетди. Акбар ичкарига ҳеч кимни, ҳатто оналарни ҳам киритмасликни, сув-нондан бошқа ҳеч нарса бермасликни буюрди. Соқчилар бу буйруқни қаттиқ туриб бажара бошлашди.

Мудом сархил овқатлар ейдиган, ҳар куни кечки пайт хушбўй чоғир ичиб турадиган, икки-уч кунда бир афюн қўшилган маъжун еб, кайф қилишга ўрганган Салим тўққиз кун нон-сув билан зах ғулхонада ўлтиргач, баданлари тиришиб, ўладиган ҳолатга келди. Эшикларни тақиллатиб дод солди:

— Мен касалмен! Очинг! Чоғир беринг! Бас! Бўшатинг мени! Бўшатинг!

Ўғлини кўришга келган, лекин ичкарига киролмаётган Рани Жодҳа Бай йиғлаб гапирди:

— Мен не қилай, болам? Отангиз қаҳридан тушмаяптилар!

— Мени Муродга ўхшатиб ўлдирмоқчимилар?! Баданим тиришиб қоляпти! Чоғир берсинлар, бир хумордан чиқай! Бўлмаса ўламен!

Марями Замон Акбарнинг олдида борди:

— Шафқат қилинг! Мени ҳам фарзанд доғига гирифтор этманг!

— Қўрқманг, Марями Замон. Чоғир сўраган бўлса ҳали дами баланд. Ётсин ўша жойда!

Тавбасига таянсин!

Ўнинчи куни Салим яна эшикни тақиллатиб дод сола бошлади. Гоҳ афюнни кўп еб, остонага бош қўйганича абадий уйқуга кетган биринчи хотини Ман Бай, гоҳ Абулфазлнинг кесилган боши унинг кўзига кўриниб кетарди. Ғулхонада қандайдир даҳшатли шарпалар уни қувиб

юргандай бўларди. У жинниларча бақириб, хўнграб йиғлади:

— Бўшатиңлар мени! Кўзимга арвоҳлар кўринмоқда! Жинни бўлишимни истайсенларми?! Очинглар!

Бу гал ёпиқ эшикнинг олдига Жодҳа Бай билан бирга Салима бегим ҳам келди.

— Мен бир бор элчи бўлиб орага тушган эдим, болам! — деди Салима бегим. — Саркашлик қилдингиз! Нечун чоғир сўрайсиз? Шафоат сўранг! Бир оғиз «тавба қилдим» денг!

Ҳолдан тойган Салим заиф товуш билан:

— Хўп, онажонлар, менга шафе бўлинглар!.. — деди. — Мени отамнинг олдига олиб борсинлар!.. Афв сўрай!..

Салим ўн кунлик ҳибс давомида уч-тўрт ой касал ётган одамдай рангини олдирган, кўзлари ичига ботган, оёқлари каловланиб зўрға қадам ташлар эди. Икки она икки ёнида, уни отаси олдига олиб бордилар.

— Тавба қилдим! — деди Салим тиз чўкиб.

Акбар дармони кетиб қолган ўғлини қаршисига, оналарни икки ёнига ўтқазди.

— ўн кун ғулхона — сизнинг тоғдай гуноҳларингиз ўтрисида зиғирдай кичик бир жазо холос,

— деди Салимга. — Ўз оёғингиз билан келганингиз учун сизни аядим, оналарингизнинг юзидан ўта олмадим... Ёмонликнинг жазоси ҳаётдан қайтса ана у ёмон бўлмай! Заҳхоки Морон деган афсона ёдингиздами? Ёмонликни кўп қилгани учун Заҳхоқнинг икки елкасидан иккита илон ўсиб чиқмишдир. Ана шундай илонлар ҳар қандай подшонинг ҳам елкасида ин қўйишга ишқибоздир. Бу илонларнинг бири золимлик, бири — бидъат-у хурофот. Бири тахтпарастлик, бири— худпарастлик! Мен ўз елкадан бош кўтармоқчи бўлган бу илонларни йўқ қилдим, деб ўйлаган эдим. Кейин қарасам, бу илонлар сизнинг елкангизга ўрмалаб чиқмоқда. Ахир бу илонлар мудом қурбон талаб қилур! Суюкли ёрингиз Шоҳ бегим, менинг дўстим Абулфазл ана шу илонларнинг қурбони бўлмадими? Шу кетишда бу илонлар ахийри ўзингизнинг ҳам бошингизга етмагайми?!

Сўнги гаплар ғулхонада Салимнинг кўзига кўринган даҳшатли шарпаларни ёдига солди-ю, сескантириб юборди:

— Инонинг, ҳазратим, мен энди ўз номимга хутба ҳам ўқитмагаймен, пул ҳам зарб этмагаймен. Елкадан ўсиб чиқмоқчи бўлган илонларнинг бошини кесгаймен!

— Илоҳим шу ниятингизга етинг, ўғлим! Бу илонлардан ҳали мен ўзим ҳам қутулган эмасмен. Тож-у тахт, мутлақ ҳокимият бор жойда улар ҳамиша бўлур эканлар. Яхши бўлишни истасанг, умр бўйи бу илонлар билан олишиб яшашга мажбур экансен. Лекин дунёда яхши ном қолдирилмасанг, яшашнинг не қизиғи бор? Бобур бобомизнинг туркий сатрлари ёдингиздами? «Бори элга яхшилик қилғилки, бундин яхши йўқ, то дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилик».

— Мен бу ғазални бошданоёқ ёд билурмен!— деди Салим.

— Агар ёд билсангиз энди унга амал қилинг! Ахир авлодлар алмашганда алғов-далғов бўлиши, оталар билан болалар орасида низо чиқиши тарихда кўп учрайдиган ҳодиса. Аммо бизнинг Бобур бобомиз билан отамиз шу фалокатдан юқори турган улуғ сиймолар эди. Улардаги меҳр-у оқибат, авлодларнинг бир-бирига фидойилиги — беҳад ноёб бир гавҳар экан. Энди сиз билан мен шу гавҳарни йўқотиб қўймайлик, ўғлим! Гавҳар ҳаёт уммонига қайтадан тушиб кетса, кейин уни топиб бўлмагай. Ана ундан сўнг менга қилган оқибатсизлигингиз ўғилларингиздан ўн ҳисса кўпайиб қайтгай. Охирида бу иллат уларни падаркушликкача олиб боргай! Зинҳор, минг зинҳор буну унутманг!

Акбарнинг сўнги сўзлари Салимга васиятдек эшитилди-ю, кўзларини жиққа ёш қилди.

Ўғлининг дили юмшаб инсофга келиб турган шу дамда рани Жодҳа Бай унинг отасига чин ихлосманд, балки маънавий ворис бўлишига умид қилди. Акбардан сўзлашга рухсат олди-ю, Салимга юзланди:

— Шайх Бобо, гавҳар йўқолмасин учун уни олтин узукнинг кўзида асрайдилар. Фарзандлик

оқибати гавҳар бўлса, уни ўз бағрида асрайдиган олтин — имон-у эътиқоддир. Жаннатмакон бобонгиз Ҳумоюн ҳазратлари ўз оталарига дилдан маслақдош бўлганлари учун шу қадар оқибат кўргазганлар. Сиз ҳам имон-у эътиқодда ҳазрат отангизнинг содиқ маслақдоши бўлмоғингиз керак!

Бу сўзлар Салимга отаси кашф қилган дини илоҳийни эслатди-ю, бирдан вужудини сергаклантирди.

— Ҳазрат отажон, тепамизда Худо турибдир. Ростини айтай. Олтин ашрафийларга калимайи шаҳодатни қайта зарб эттирганимдан ранжидингиз. Бироқ мен сизни ҳам Аллоҳ таолонинг қаҳридан сақлаш ниятида шундай қилдим. Ахир калимайи шаҳодат «Худо биттадир. Аллоҳдан бошқа илоҳа йўқдир» деган маънони билдирадир-ку. Биз бошқа динлар, бошқа худоларни тан олсак, Аллоҳнинг иродасига қарши борган бўлмаймизми?

— Йўқ! Чунки мен олтин ашрафийларимга «Аллоҳу акбар» иборасини зарб эттирганмен. Дини илоҳий «Аллоҳ улўғдир» деган шу эътиқодга асосланмишдир. Манфаатпараст уламолар-у, золим ҳукмдорлар калимайи шаҳодатни тор маҳаллий маънода талқин қилиб, диний босқинчиликларга йўл очиб бермишлар. Улар «Аллоҳдан бошқа илоҳа йўқ» деган иборани «Бошқа халқларнинг илоҳалари қалбаки, динлари ёлғон, шунинг учун биз ғайридинларни қул қилишга ҳақлимиз, улардан жизя солиғи олиб бойишимиз керак!» деган маънода тушунтириб, баднафс тамагирларни рағбатлантирди. Бундай зўравонликлар ислом оламини бошқа халқларга ёмон кўрсатди, унинг дунёдаги мавқеини пасайтирди.

— Лекин бошқа динлар исломни тан олмаса, биз улар билан нечук иноқлашгаймиз, ҳазрат отажон?

— Исломни тан олмаса, Худони тан олгай-ку. Ахир Худо демаган бирор дин борми? Қочган ҳам Худо дейдир, қувган ҳам! Худо битта, фақат турли қавмлар уни турли номлар билан атайдилар, унга турфа сифатлар берурлар. Бу хилма-хиллик — муқаддас юксакликка олиб борувчи йўлларнинг бир-бирига ўхшамаслигидан далолат берур. Аммо инсон зотининг энг муқаддас туйғулари ахир оқибатда юксак бир ҳақиқат меҳварига йиғилгусидир. Мен бунга имон келтирурмен, чунки барча эллар бир қуёш остида, битта заминда яшамоқдалар. Инсоният улғайган сари имон-у эътиқод йўллари тобора баланд кўтарилиб бормоқда. Мен сизга тоғ ёнбағрларининг бир чўққи устида бирлашиб кетишини аввал ҳам мисол қилиб айтган эдим. Ўшал чўққини сиз ҳам ҳозир тасаввур кўзи билан кўрсангиз бўлур. Қарама-қарши томонлардан тоққа қадам қўйган турли дин вакиллари бир-бирларини кўрмаган-билмаган пайтларда ҳар қанча ёвлашган бўлсалар ҳам, энг баланд илоҳий нуқтага чиққанларида кўзлаган мақсадлари-ю, интилган манзиллари ягона эканига амин бўлурлар. Муқаддас туйғуларимиз олий юксакликда бир-бирига туташганда биз ҳаммамиз одамзоднинг тақдири ҳам, парвардигори ҳам ягона эканига ишонгаймиз. Ўшанда айтурмиз: «дунёда биздан бошқа инсоният йўқдир, ягона парвардигордан бошқа илоҳа йўқдир». «Ло илоҳо иллоллоҳу»ни мана шундай умуминсоний миқёсда тушунсангиз дини илоҳий дилингизга йўл топгай, ўғлим!

Салим бир лаҳза отасининг мантиқ кучига тан бериб, унинг ҳақлигига имон келтиришга чоғланди... Аммо бирдан Фарид Бухорий каби эски муслмонобод тарафдорлари эсига тушди. Улар минг-минг, ҳаммаси Салимдан нажот кутади, унга умид кўзини тикади. Наҳотки Салим бирдан шунча одамни ноумид қилиб, имон-у эътиқодини ўзгартирса? «Бунинг оқибати ёмон бўлғай» деди унга ички бир овоз.

Салим отаси олдида мажолсиз бош эгди-ю:

— Ҳазратим. Сиз айтган олий юксакликка кўтарилиш бугундан бошлаб менинг эзгу-нийятимга айлангай. Аммо ҳозир ҳибсдан кейинги дармонсизлик туфайлими... дилим алланарсадан хавотир бўлмоқда...

Акбар хотинларига қаради.

— Нелар сизни хавотир қилмоқда, болам? — деб Салима бегим Салимга меҳрибон кўзларини тикди: — Биз сизнинг хавотирингизга ҳам шерикмиз. Дилингиздаги ғуборни ота-она меҳри

билан ювсангиз енгил тортгайсиз... Очиқ сўзланг!

— Рост, сизларнинг меҳрингиз менга шифодир... Хавотирим шулки, — деб Салим Фарид Бухорийнинг Кобулда айтган сўзларини эслади: — Дунёда ғайридинлар биздан кўпроқдир. Динлар қўшилса ислом суюлиб, мавқейимиз пасайиб кетмагайми? Биз ғайридинлар уммонида ўзлигимизни қандай сақлагаймиз?

Акбар оғир тин олди-ю, Салима бегимга «жавоб беринг!» дегандек ишора қилди.

— Амирзодам, ҳазрат отангиз дини илоҳийни эълон қилганларига йигирма йилдан ошди.

Шундан бери мавқейимиз пасайдими, ёки кўтарилдими?

Салим ўйлаб туриб:

— Кўтарилди, — дейишга мажбур бўлди.

— Чиндан ҳам, сўнгги йигирма йиллик кўтарилиш Ҳиндистон тарихида минг йилда бир учрайдиган улкан ҳодиса бўди, — деди Салима бегим. У тарих китобларини кўп ўқиган, элчилик ҳам қилган. Қалами ўткир шоира бўлганлиги учун Абулфазл вафот этганидан бери ёзув-чизув ишларида, чет эллардан олинадиган баъзи нозик мактубларга жавоб ёзишда Акбарга кўмаклашади. У Акбардан ижозат сўраб, Салимга Англия, Испания, Франция ва Хитой элчилари олиб келган мактублардан баъзи жойларини айтиб берди: — Қаранг, амирзодам, шарқ-у ғарбнинг шундай обрўли давлатлари ҳазрат отангизни ислом оламининг бугунги энг улуг подшоси деб тан олмақдалар. «Сулҳи кулл» сиёсатини катта маънавий жасорат деб атамақдалар. Отангиз амалга оширган ислоҳотлар ислом оламининг жаҳон миқёсидаги обрўсини оширмақда, мусулмон давлатлари янги юксалишларга, янгиланишларга қодир эканини кўрсатмақда. Бундай буюк юксалиш-у янгиланишлар Соҳибқирон Амир Темур давридан буён энди содир бўлмақда. Энг истеъдодли мусаввирлар ҳазрат отангизни бобокалонингиз Амир Темур суратига ёнма-ён қўйиб тасвир этганларини сиз ҳам кўргансиз. Дунёда ҳозир учта энг қудратли давлат бўлса, бири Ҳиндистондир. Буни шарқда Хитойдан тортиб, ғарбдаги Фарангистонгача барчаси тан олмақда. Шундай бўлгач, нечун биз ғайридинлар уммонида ўзлигимизни сақлай олмас эканмиз? Аксинча, отангиз барпо этган улуг давлат бу уммонда ўзлигимизни янада маҳкам сақлашга имкон бермайдими?

Салима бегим шоирона бир эҳтирос билан сўзлаган сари, Рани Жодха Бай унга маҳлиё бўлиб тикилар, унинг назарида Салим ҳозироқ отасининг оёғига тиз чўкиб, Дини илоҳийни қабул қиладигандек бўлар, шундан кейин Акбар уни валиаҳд деб эълон қилса, ҳаммалари мурод мақсадларига етарди. Чунки Салимнинг ҳам энг катта мақсади — валиаҳд бўлиш эди. Бироқ Салим ўз дилига ҳали астойдил ўрнашмаган янги эътиқодни хушомад тарзида носамимий қабул қилишни ўзига ҳам, отасига ҳам муносиб кўрмасди. У икки ўт орасида қолгандек мушкул аҳволга тушди, юзи бўғриқиб, ёноқларида, ҳатто бўйнида тер томчилари йилтиради... Уғлининг лаблари қақраб, ёрилай деб турганини Акбар энди кўрди. Қарсак чалиб савдарни чақирди-да, обиҳаёт келтиришни буюрди.

Акбар учун махсус тайёрланадиган бу яхна ичимликка дармон берадиган, асабни тинчитадиган доривор гиёҳлар қўшилган эди. Салим олтин пиёлага қуйилган муздек обиҳаётни ичиб, анча тетикланди. Отасига миннатдор кўзлар билан қараб деди:

— Ҳазрат отажон, сиздан ҳам, мунис онажонларимдан ҳам яширадиган сирим йўқ. Сизнинг душманларингиз — менинг ҳам душманимдирлар. Сизни ғайридинлар Хитой-у Фарангистонда мақтаганлари сари Турон-у Эронда, Арабистон-у Румда бизни минг мақомга солиб, «кофиру маъжусий» деб ёмонламақдалар. Ҳатто сизга оқ сут берган энагалар орасида Рупа Рани номли ҳинд аёли борлигини далил келтирурлар...

— Рост, мен ҳам бу гапни эшитдим. Гўё кофирлиг-у маъжусийлик менга она сути билан кирган эмиш, энди фақат жон билан чиқар эмиш!

Салимнинг ўзи ҳам ҳинд динидаги онани эмганлиги учун бу сўзлардан даҳшатга келди:

— Онанинг оқ сутини ҳам қорага бўяйдиган бундай манфур ёғийларга дастак бермаслик учун фақир «Ло илоҳа иллоллоҳу»ни дилимга маҳкам жойламишмен! Ундан воз кечишга қўрқамен!

Акбар хиёл жилмайиб сўради:

— Сизнингча мен калимайи шаҳодатдан воз кечмишменми?

— Йўқ зинҳор! Ахир сиз ҳар куни беш вақт намозни канда қилмайсиз! Жума кунлари жоме масжидига доим намозга боришингизни эл-улус яхши билур. Фақат ғаразгўйлар...

— Ғаразгўйлар фақат сиз-у биздан эмас, Қуръон-у Ҳадисдек муқаддас китоблардан ҳам қусур излаганлари сир эмас-ку. Айниқса, ота юртимиз Туркистонда ислом динини бойлиг-у мансаб орттириш воситасига айлантирган тамагирлар энг улуғ алломалар бошига не кулфатларни солмади! Ҳадис илмида дунёда тенгсиз авлиё Исмоил Бухорийни ғаразгўйлар сомонийларга ёмон кўрсатиб, Бухородан қандай қувганлари сенга маълумми?

— маълум, ҳазратим!

— «Алқонунни» яратган улуғ ҳаким Шайхурраис Ибн Сино нечун Турондан қувғин қилинди? Ҳиндистон ҳақида буюк китоб ёзган Беруний нечун ватанига сиғмади? Бизнинг бобомиз Бобур Мирзо нечун туғилган юртидан жудо бўлди? Чунки бу улуғ сиймолар исломнинг умуминсоний ғояларига таяниб, бошқа динларга бағрикенглик билан қараган эдилар. Улар барча халқларни Одам ато ва Момо ҳаводан тарқаган биродарлар деб билганлар. Дили тор ҳукмдорлар шундай улуғ сиймоларни ватанидан қувиш билан Ту-ронни таназзулга дучор қилмадиларми? Бир вақтлар жаҳон маданиятининг пешқадам марказларидан бўлган Турон ҳозир қўшни юртлардан узилиб, ортда қолиб, жаҳолат ичида хароб бўлмоқда-ку! Наҳотки сиз Ҳиндистоннинг ҳам шу аҳволга тушишини истайсиз, ўғлим?

— Бундай истаклардан тангрим мени асрасин, ҳазратим! Менинг муқаддас тилагим шулки, ота юртимиз Туркистон ҳам Амир Темур бобомиз давридаги юксакликларга қайта кўтарилсин! Бу сўзлардан Акбар енгил бир сўлиш олди, Салимга аталган илиқ бир оталик меҳри қалбида яна уйғонаётгандай бўлди. Кошки Салим отасининг ишини давом эттирадиган ва юқори босқичларга кўтара оладиган даражага етса-ю, Акбар қолган умрини ўғли билан иноқ яшаб ўтказса!..

— Муқаддас тилак! — деди Акбар ўғлининг сўзларини ёқтириб. — Одамнинг дилида муқаддас туйғулар бўлмаса имон-у эътиқоди барбод бўлғай. Сиз билан менинг муқаддас тилакларимиз бор экан, энди уларни рўёбга чиқариш йўлларини ҳам бирга излайлик. Сиз «Ло илоҳа иллоллоҳ»ни Фарид Бухорийлар талқинида келтирдингиз. Бундай талқин бошқа динларни тан олмасликка чорлайдир, ғайридинларда жия олишга йўл очадир. Жия эса нафси катта уламоларга бойлик келтирадир. Бой бўлганларидан сўнг катта мартабаларга интиладилар. Ҳолбуки, исломни муқаддас деб билган сўфийлар бойлиг-у мартабани тан олмаганлар. Шаҳрисабзда Амир Темурнинг пири Амир Шамсиддин ўзларини Кулол деб атаганлар, бойлиг-у мартабадан воз кечиб, кулоллик меҳнати билан рўзғор тебратганлар. Бухорода ўтган ҳазрат Баҳовуддин Нақшбанд нақшош бўлганлар, ўз хунарлари ҳисобига кун кўрганлар. Улардан кейин келган мулло-ю эшонлар аксини қилиб нафсга берилдилар, назр-ниёз билан бой бўлдилар, қўша-қўша хотин олдилар. Мана менга хабари келди: Туронда ҳукмрон бўлган Жўйбар шайхлари Бухоро атрофларидаги жуда кўп ер-у мулкка эга бўлиб, бойлик орттиришда хонлар билан мусобақа қилур эканлар. Бунинг оқибатида эл-юрт қашшоқлашиб, Турон таназзул ботқоғига тобора чуқур ботиб кетмоқда. Ҳолбуки, барча уламолар ислом динига Баҳовуддин Нақшбанд каби беғараз хизмат қилсалар, ота юртимиз яна юксалган бўлур эди. Туркияни юксалтирган сиймолардан бири Жалолиддин Румий дин-у миллат айирмай, барча инсон зотини бирдай улуғлаган. Муслим-у насора, оташпараст-у ёҳудий — ҳаммасига атаб Румий гўзал маснавийлар битган. Румий вафот этганда уни турли дин, турли миллат вакиллари биргалашиб дафн этганлар. Ёки Алишер Навоийнинг «Ҳамса»сида турли дин, турли миллат вакиллари биргалашиб, бутун одамзодни ёмон балолардан сақлайдиган Садди Искандарий қурганларини эсланг. Наҳотки шундай улуғ сўфийлар «Ло илоҳа иллоллоҳни» яхши тушунмаганликлари учун турли дин вакилларига биродарона муносабат қилган бўлсалар? Қуръони каримнинг «Ҳужрат» сураси турли миллат-у қавмларни бир ота, бир онанинг фарзандларидек биродар

бўлиб яшашга даъват этгани ёдингизда борми?

Салим титроқ қўлларини кўксига қўйганича аввал оналарига, сўнг отасига узрли кўзлар билан қаради:

— Ҳаммаси ёдимда бор, ҳазрат отажон. Мен бугун сиз кўтарилган маънавий юксакликни ҳар қачонгидан ҳам аниқ тасаввур этмоқдамен. Сулҳи куллга, тинч-тотув яшашга мен ҳам имон келтирурмен! Фақат сиз каби улуғ сўфийлар кўтарилган юксакликка ҳар ким ўз руҳи, ўз заковати, ўз имон-у эътиқоди билан кўтарилишига энди ақлим етмоқда. Фотиҳа берингиз, токи шу юксакликка... кўтарилиш менга ҳам насиб қилсин!

Салим отаси олдида хушомад қилмай, самимий сўзлагани қадрли туюлди. Акбар:

— Омин, шу мақсадга етинг! — деб юзига фотиҳа тортди.

Шу билан ота-ўғил уруш-юрушсиз тинч яшай бошладилар. Салим отасининг ҳурматини жойига қўйиб муомала қилар, аммо имон-у эътиқод тўғрисида бошқа сўз очмас эди. Акбар унинг ўз ёқтирган муҳити ва ихлосмандлари таъсиридан чиқиб кетолмаслигига ишонгач: «Оқибати не бўларкан?» — деб ўйга толди. Уч ўғил ўстириб бирортасидан кўнгли тўлмаса... Ёки Дакандаги кичик ўғил Дониёл ичишни ташлаб, ақлини йиғиб олармикан? Ушанда Акбар Дониёлни валиаҳд тайинлаши мумкин. Салим норози бўлса, Дониёлнинг ёнида тадбиркор Абдураҳим хони-хонон бор. Ман Синх уларга ёрдам бериши аниқ. Кўплашиб Салимни тинчителишар. «Ажаб дунё! — деб сўнги ўйидан унинг ўзи таажжуб қилди: — Шундай улкан давлатни бошқарган одам, тилаб олган ўғилларимни йўлимга сололмасам-а!.. Бу не аччиқ насиба?»

\* Салим худди шу сўзларни кейинчалик ўзининг «Тузуки Жаҳонгирий» деб аталган китобида ёзиб кетган.

## ХОТИМА

Акбарга берилган ҳаёт жомининг тубидан яна бир оғу чиқди. Ўттиз уч ёшли Дониёл Даканда худди Мурод каби муттасил ичкилик ичишдан оқтутқалоқ бўлиб вафот этди. Аввалги жудоликлар устига қўшилган яна бир маломатли ўлим Акбарга навбатдаги қақшатқич руҳий зарба бўлиб тушди. У ўзининг умри ҳам охирлаб қолаётганини сезиб, сўнги марта Деҳлига борди. Ота-онаси қўйилган мақбарада бир неча соат ўлтириб, марҳумларнинг хоки билан видолашди. Деҳлидан Фатҳпур-Секрига ўтиб, ўзи қурдирган саройлар, эътиқодхона ва тасвирхона биноларини бир-бир айланиб чиқди.

Азиз кўка, Ман Синх ва Абдураҳим унинг икки ёнида бормоқда эдилар. Тўртовлон Салим ота мақбарасини зиёрат қилдилар, рожа Бирбал ва Абулфазл турган уйларни кириб кўрдилар. Пойтахт кўчиб кетгандан сўнг бўм-бўш бўлиб ҳувиллаб қолган Панж Маҳал қасри, Девониом, Девониҳос Акбарда маъюс хотиралар уйғотди. У ҳаётининг энг жўшқин йиллари ўтган кимсасиз биноларга қараб:

— Алвидо! — деганда тош деворлардан бўғиқ акс садо қайтди. — Ҳайҳот, мен ишонган кўп нарсалар сароб бўлиб чиқди. Диний адоват ҳамон тугаган эмас! Сулҳи кулл эълон қилдиг-у, аммо урушдан бошимиз чиқмади! Отам раҳматли табиатдаги уйғунлиг-у мувозанатни давлат тартиботига жорий этмоқчи бўлган эди. Лекин бу — амалга ошмайдиган хаёлот эканини умрининг охирида фаҳмлади. Мен бутун одамзодни руҳан бирлаштирмоқчи бўлганим ҳам ҳали-бери амалга ошмайдиган бир хаёлот эканини энди сезиб турибмен. Балки бунинг учун асрлар керакдир. Инсоннинг умри шунчалик қисқа!

Акбар Секри тепалиги устидан шимол томонга тикилиб, узоқларда Кашмир қўллари ичида сузиб юрган кемаларни, Кобул дарёси бўйидаги боғларни кўз олдига келтирди.

— Бир армоним — Самарқанд-у Андижонларни кўриш насиб қилмади, — деб қўйди. — Лекин шукур қилишим ҳам керак. Мана шу биноларни қурдик. Ёнимда олтмиш тўрт йилдан бери

садоқатини бузмай келаётган Азиздек кўкалдошим бор. Рожа Ман Синх билан қирқ йилдан берли иноқмиз. Фарзандларимдан кўрмаган меҳр-у оқибатни тутунган ўғлим Абдурахимдан кўрмоқдамен. Учовларингиздан ҳам минг марта розимен!

Акбар Агра қалъасига қайтганда невараси Хисрав билан Хуррам уни қарши олдилар. Акбар икковини филхонага бошлаб кирди, ҳар бирига энг ёқтирган филларини тақдим қилмоқчи бўлди.

Филхонада Акбарнинг эски қадрдони Бҳишан Чанд саркор эди. ўн саккиз ёшли Хисрав Намудор деган улкан бир филни маъқул кўрди. У онаси Шоҳ бегимнинг ўлимига отаси сабаб бўлганини билгандан бери Салимни суймас эди. Акбар Оллоҳободга қўшин тортганда Хисрав ҳам отасига қарши урушга қатнашмоқчи бўлиб бирга отланган эди. Ман Синх билан Азиз кўка Хисравни Салимнинг ўрнига валиаҳд деб эълон қилиш тарафдори эдилар. Лекин Акбар ота-бола душманлигини аланга олдирмаслик учун бу фикрдан қайтди. Ҳозир у Хисравга Намудорни тақдим қилар экан:

— Невараларим, сизлар ҳам шу филдай қудратли, филдай бардошли бўлинглар! — деди. — Бҳишан Чанд — менинг қирқ беш йиллик қадрдоним. Бағри кенг ҳинд халқининг заҳматкаш фарзанди. Бобур бобомизнинг Тоҳир деган заҳматкаш қадрдони бор эди. Сенлар ҳам ҳалол заҳматкашлар орасидан Тоҳирдек, Салим отадек, Бҳишан Чанддек қадрдонлар топинглар! Энг оғир дамларда шулардай беғараз, ҳалол одамларга суюнинглар.

Бу йил ўн уч ёшга кирган ва отасидан ҳам кўҳлик йигитча бўлиб бораётган Хуррам энг бўйи баланд қора филни ёқтириб қолди. Акбар бу филни неварасига тақдим этар экан:

— Бунинг номи — Зинҳор! — деб тушунтирди. — Фил жуда зийрак жонивор. Яхшилиқни ҳам, ёмонлиқни ҳам унутмагай. Филга зинҳор ёмонлик қилмагин. Ота-боболарингдан фақат яхши фазилатларни олинглар-у нуқсонларимизга зинҳор эргашманглар!..

Акбар милодий 1605-йилнинг кузида бир ойча касал бўлиб ётди. Вафотидан сал олдин Салимни ҳузурига чақириб, бошига ўзининг Кўҳинур олмоси қадалган салласини, эгнига тўнини кийдирди. Сўнг Акбар ўзининг боши устига эъзозлаб осиб қўйилган Амир Темур қиличини Салимнинг белига тақдирди.

— Бу қиличга «Куч адолатдадир» деган башорат битилганини билурсиз, ўғлим, — деди Салимни «сиз»лаб.— Икки юз йилдан буён авлоддан авлодга ўтиб келган бу қилични фақат адолат учун курашда ишлатинг. Соҳибқирон бобокалонимиз бизга ақл-у инсофни, мураса-ю маърифатни, меҳр-у оқибатни васият қилганларини зинҳор унутманг.

— Мен буни умрбод ёдда тутгаймен! — деди Салим. — Соҳибқирон бобомиз васиятларидан илҳом олиб, мен ҳам тузукот битмоқдамен!

— Илоҳим яхши ниятларингизга етинг!

Акбар оламдан ўтгач, бек-у аъёнлар янги ҳукмдорга садоқат билдириш учун девониомга йиғилдилар. Шунда Салимнинг Нуриддин Муҳаммад Жаҳонгир номи билан тахтга чиқажагини биринчи бўлиб эълон қилиш Фарид Бухорийга топширилди. Мавлоно Фарид энг катта орзуси ушалганидан овози сурурли жаранглаб, бахтиёрлик туйғусини яширолмаб, бу топшириқни бажонидил адо этди... Алберт Перейро эса кексайиб ўз ватанига қайтиб кетди ва Акбарга қарши олиб борган махфий ишлари учун катта мартабаларга эришди.

Акбарни Аградан беш мил беригаги Искандар деган жойга, ўзи тархини чизган мақбарага дафн этдилар. Мақбарани ўн икки йил давомида улуғвор бир обида шаклида қуриб битиришга Марями Замон Жодха бай билан Салима бегимнинг кўп меҳнатлари сингди. Улар иккови ҳам саксон ёшдан ошиб, опа-сингиллардай иноқ яшадилар. Вафот этганларидан сўнг эса Акбар мақбарасининг икки қанотидан абадий ўрин олдилар.

Бу орада Хисрав отасига қарши исён кўтариб, енгилди-ю, кўзи кўр қилинди. Кўпроқ бобосига тортган Хуррам бобурийлар хонадонининг энг истеъдодли вакили бўлиб етилди ва кейинчалик Шоҳжаҳон номи билан танилиб, машҳур Тожмаҳални қурдирди. Аммо унганча Акбар Фатҳпур-Секрида қурдирган мухташам эътиқод уйини жоҳил хурофотчилар таг-тугигача бузиб, яксон

қилиб ташладилар. Шу билан улар Акбарнинг турли эллар ва эътиқодларни аҳил қилишга қаратилган ғояларини ҳам тарих саҳифаларидан ўчириб юбормоқчи бўлдилар. Лекин орадан ўтган тўрт аср давомида Акбарнинг маънавий изланишлари ва умуминсоний ғоялари унутилмади. Унинг номи ҳиндча, русча, инглизча, форсча, испанча ва бошқа тилларда босилган китобларнинг сарлавҳаларида учраши бежиз эмас. Фатҳпур-Секрининг дунё танийдиган меъморлик обидалари Акбарнинг ижодкор руҳи ҳамон тирик эканини ва ҳали ҳам одамларга бадиий завқ беришини кўрсатиб туради. Искандардаги Акбар мақбарасига Ҳиндистоннинг узоқ-яқин ўлкаларидан ва жаҳоннинг турли мамлакатларидан турнақатор одамлар келади. Акбар мақбарасига келиб гул қўйган сиймолар орасида ҳинд халқининг улуғ фарзанди Жавоҳарлал Неру ҳам бўлган. Жавоҳарлал Нерунинг инглиз мустамлакачилари қамоқхонасидан ўз қизи Индира Гандига ёзган мактубларида\* Акбар Ҳиндистонни бирлаштирган ва ҳинд миллатига ота бўлган улуғ сиймолар қаторида қаламга олинади. «Фақат шоҳлик мартабасидан бўлак ҳеч вақоси бўлмаган беҳисоб кўп тождорлар орасида Акбарнинг чинакам мардона қиёфаси юксакка бўй чўзиб, ҳалигача бизни қойил қилиб келаётгани ҳайрон қоларли ҳол эмасми!» — деб ёзади Жавоҳарлал Неру. Кишини ҳайратга соладиган яна бир ҳодиса — Бобур ва Акбар мансуб бўлган сулоланинг асрдан асрга ва мамлакатдан мамлакатга ўтиб, беш асрдан ортиқ умр кўрганлигидир. «истеъдод мерос бўлиб ўтмайди» деган ақида бор. Лекин Амир Темурнинг улуғ истеъдоди кичик ўғли Шоҳруҳ орқали Улуғбекка ўтганлиги, унинг ўртанча ўғли Амираншоҳ эса отасининг ўлмас даҳосини чевараси Мирзо Бобурга етказиб берганлиги тарих томонидан тасдиқ этилган ҳодисалардир. Айниқса, Амир Темурнинг улуғ давлат арбоби ва енгилмас саркарда сифатидаги истеъдоди икки асрдан сўнг Акбарда янги бир шаклда қайта тирилгани шарқнинг барча машҳур тарихчилари томонидан эътироф этилгандир. Акбарнинг меъмор сифатидаги истеъдоди эса унинг невараси Шоҳжаҳонда янада баланд босқичга кўтарилгани — бу сулолага хос ирсий даҳо инсоният тарихида кам учрайдиган бир қудрат ва умрбоқийлик билан ҳайратомуз мўжизалар яратганини исбот этади. Бу улуғ сулоланинг сарзамини бизнинг қадимий Туркистон эканини кўп мамлакатлар ҳали билмайди. Чунки Бобур ва унинг авлодларини «Улуғ мўғуллар» деб аташ бир одат тарзида кўпгина мамлакатларда сақланиб келмоқда. Ҳолбуки, Бобур ҳам, унинг авлодлари ҳам ўзларининг туркий улусдан эканликларини таъкидлаб ёзганлар ва темурийзода бўлганликлари билан ифтихор қилганлар. Яқин вақтларгача Ўзбекистонни танимаган-билмаган юздан ортиқ мамлакатлар ҳозир бизни тан олиб, элчилар юбормоқдалар. Ишонамизки, Ўзбекистон мустақиллигига хайрхоҳ мамлакатлар ундан сунъий равишда бегона қилинган бу улуғ тарихий сиймоларнинг ота юрти— бизнинг бугунги Ватанимиз эканини жаҳон миқёсида тан оладиган кунлар келади.

*1983—1993. Дўрмон*

\* Жавоҳарлал Нерунинг ўз қизига ёзган бу мактублари кейинчалик «Дунё тарихига бир назар» номли уч жилдли асар шаклида нашр этилган.